Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

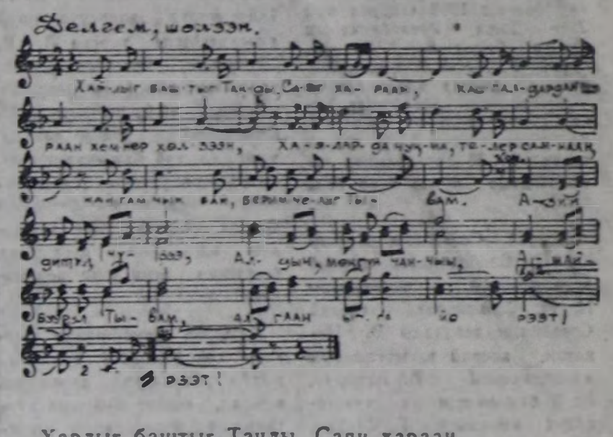
ШЫН

№ 125 (14847) 1992 чылдың июль 2, четверг Солунга ат салган шагы 21.35. Чагыдар ортээ 10 көп. Сазар ортээ 1 рубль

ГИМН ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Тыва Республиканың Гимнизинге хамаарыштыр киргеи чогаалдарны сайгарып чугаалашкан соонда олардан ийи чогаал артканн. Оларны Дээди Советтиң ээлчеглиг сессиязынга чугаалажып көөр.

Ол ийи ырының бирээзин нотазы-биле кады бо солунда салдывыс, а өскези дараазында солунга үнер.

Харлыг баштыг Танды, Саян хараан,
Кашпалдарлан шураан хемнер хөлзээн,
Хаяларда чуңма, телер самнаан,
Кайгамчык бай, беримчелиг Тывам.

Кожумаа:
Азий диптиң чүрээ,
Алдын, мөңгүн чанчыы,
Ажай-буурул Тывам,
Алгаг ырга йөрээт.

Көккүр дээрде кежик хүнү чайнаан,
Көжээлерде төөгү соргаан чураан,
Хөөмей ырын чылгычылар ырлаан,
Хөглүг-омак, тоолзуг чараш Тывам.

Кожумаа:
Азий диптиң чүрээ,
Алдын, мөңгүн чанчыы,
Ажай-буурул Тывам,
Алгаг ырга йөрээт.

Алаак-шөлде тараан тараа чалгаан,
Аалда, суурда оттуг сылдыс чыраан,
Ажы-төлүү өгбелерин дөзээн,
Аймак чоннөр төрелдешкен Тывам.

Кожумаа:
Азий диптиң чүрээ,
Алдын, мөңгүн чанчыы,
Ажай-буурул Тывам,
Алгаг ырга йөрээт.

Ажыглалга кирер тудугда

АВГУСТА ДУЖААР

Репортаж

Кызыл хоорайның Красноармейская болгаш Титов кудумчуларының белдирлешкен черинде база бир чаа тудуг немежип, найысылалды аян-шинчи кирип турар. Мында 108 аал чурттаар, тос каът чурттарга бажыңы туттунуп турар. Бо хүннерде мында шеверлел ажылдарын ус-шевер шеверлекчилер, малярлар, бизанчылар, чазаныкчылар шуудады берген «ЛенТыва тудуг» бие бүдүрүлгенин тудугжулары бо бажыңны дүрген ажыглалга кирер дээш апрельде мында келген. Бо эрткен үениң дургузунда олар шингээдип алза чогуур тудуг-монтаж ажылдарының 60 хире хуузун шингээдип апкан.

Маңаа чурттаары-биле көжүп кээр чурттакчыларга өөрүшкүнү сөңнээр дээш тудугжулар тудугнуң темпизин дүргедеткен. Кыска хуусаа иштинде тудугжуларның шингээдип алган тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли моон бир херечизи боон турар. Бо бажыңның тудуу кажан дооступ. өөрүшкү-маннайлыг чурттакчылар маңаа кажан көжүп келир ирги деп бодал-биле тудуг шөлүнге чедип, тудугнуң праравы Олег Семенович Павловка ужураштым. Бөлүк тудугжулар-биле чыглып алган, бөгүн кылза чогуур ажылдарны ылавылап, ол-бо бригадаларга ону-мону кылырын айтып берип турда, анаа ужураштакаш, прорабтан чамдык айтырыгларны салган ижи мен.

— Бо бажыңны дүргеи ажыглалга кирер дээш хамык күштү мында мөөнүзүн улус бис. Шеверлекчилеривис, малярларывыс, бизанчыларывыс, чазаныкчыларывыс-даа четчип алгаш, тудуп киргикен улус-ла болгай бис. Ынчангаш тудугжу кадрлар талазы-биле бичии-даа бергедээр чүвевис чок. Оларның ажылдап турары-даа эки. Ынчангаш тудугжуларывыстың ажылынга бичии-даа хомудалывыс чок. Тудуг материалдары-биле хандырылгавыс эки. Тудугга хереглеттинер бүгү материалларны эрткен чылын-на баш удур тыптыпып алганывыс эки болду — деп, Олег Семенович чоргаар чугаалап орар кижи чорду.

Шынап-ла, бо тудугга чеде бээрге, каът бүрүзүнде ажылдаан кижилер-ле хөй. Шеверлекчилер шеверлел ажылдары кылган, малярлар дозулап-будаан, чазаныкчылар шалалар, сонгалар эптээн чай чок ажылдап турарын кижи көргеш, ажыл бо хире организастаттынганда ажыглалга дораан кире бээр бажың-на-дыр деп бодал кижиниң бажынга кирип келир чорбадыве. Кижи бүрүзү даандырган ажылы дээш бо хире кызып ажылдап турда, тудугну ажыглалга киирер хүнү хүн келген тудумна улам чоокшулап орар болбайн канчаар. Ынчангаш бодум хуумда прорабтың чугаазынга каттыжар кижи чордум.

Шеверлел ажылдарын 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчилер бригадалары шынарлыг кылып турар. Ындыг бригаданың саны алды, «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээнзиг, шеверлекчилер бот-боттарындан дузак чок ажылдаар, ажылды чүгле шынарлыг кылыр дээш аразында чижип ажылдап турары өөрүнчүг. Бизанчылар эжиктер, сонгалар рамалары, шала кылып турда, шуут мергежээн улус чорду. «Востоксантехмонтаж» трестиң Кызылда көжүп чоруур механизастаттынган колонназының монтажниктер бригадазы сантехниктиг инженер деридделерини эптеп тургузарында кызымак ажылдап турар. Чылыг дамчыдар хоолайларны кылыр ажыл адакталган. Ам ону төп чылыдыдга пунктузунга кожары арткан. Төп чылыдылга пунктузуп кедизин бодап тудуп турар. Бо кварталда турар бажынарның болгаш моон сонгаар-даа немежир чаа тудуглардың одалга системазын бо төп одалга пунктузунга кожар кылдыр тудуп турар чүве-дир. Ынчангаш бо кварталга улуг күүлүг одалга пунктузу туттунары ол.

Одалга системазын база суг дамчыдылгазын кылыр ажылдар шуудаан. Электри чыры кииртинген, колдуунда-ла белен деп болур. Чамдык өрээлдерде чедир кылдынмаан ажылдарны чедир кылган, шеверлел ажылдарын доосказ соонда, электри чырыны кожуптар кылдыр белеткеп каан. Тудуг материалдары чедишпестей бээр таварылга бисте чок деп, прораб чугаалаан чүве. Чамдык өске тудуглар тудуг материалдарын өй-шаанда хандырбайн баарга, ара соксап каар, оон соонда ол тудуг узамдыгып туруп бээр чүве-ле болгай. А бо бажыңны тудуп турар тудугжуларның хандырылгазы чүге экн болганы ол деп, номчукчу айтыра бээр магат. Амыдыралдан-даа алгаш көөрге, кедизин, келир үезин бодаар кижи херек чүүлдү баш удур-ла тыптыпып, курлап алган болур ышкажыгай. Ынчангаш бо бажыңның тудугда ажылдап турар тудуг организациязы бажыңның тудуунга хереглеттинер бүгү чүвени хамык чүвенин өртек-үнезин улгатпайн турдала саттының, тыптының алганы ол. Ынчангаш бергедевейн турары-даа ында.

Оларның чангыс-ла бергеден турар чүүлү тудугга ажыглаар техника чедишпейн турары. Ынчалза-даа тудугжулар ол байдаадан базала боттарының күжү-биле үштүнүп ап турар. Колдуунда-да боттарының машина-техниказын ажыглап турар болду. Эргежок чугула херек апарган таварылгада олбо автобүдүрүлге черлериндеи машина-техниканы хөлезилеп, ачылап ап турар.

Бо бажың тутгунуп, ажыглалга кире бээрге, «ЛенТыва тудуг» биче бүдүрүлгенин элээн хөй тудугжулары бо бажыңдан квартиралар алыр. Чурттаар оран-савазын эки кылып алыр дээш кым-даа болза эки ажылдаар апаар. Бодунун-на чурттаар оран-савазын шынар чок кылып алыр тудугжу кижини кандыг тудугжу дээрил? Чондаа болза коячалай бээр ыйнаан.

Вера Ширименин, Екатерина Оюннуң, Нина Донгактың, Валентина Барабахтың, Зоя Донгактың шеверлекчилер болгаш малярлар бригадалары, Михаил Горбачевскийниң бизанчылар бригадазы макталдыг ажылдап турар. Ажыглалга кирер тудугну хуусаазында кииирер дээш кызымак ажылдап турар кижилер-ле хөй. Ынчангаш оларның аттарын маңаа чыскаап бижий бээрге. Помчукчулар-даа чалгаарап каар ыйнаан дээш, чамдыктарын мында киргеним ол.

Бо тудугну кажан ажыглалга киириптер силер деп, тудугжулардан айтырыг салдым. Амгы үеде «ынчанмынчан думаар бис» деп кыйгырыг салып, план тургузуп алгаш, ажылдаар эвес апарган шаг ышкажыл бо. Чамдыкта хоозун аазаашкын-даа болу бээр-ле. Ынчангаш эмин эрттир хөй чүве чүдүруп, күүгү аазаашкын кылбас деп дугурушкан улус бис деп, тудугжулар шынын-на чугаалаар улус чоржук. Оларның оозу шын боор. Бодум хуумда оларга каттыжып тур мен. Кандыгдаа ажылды сегирип алган соонда, эчизинге чедирер, шынарлыг кылыр, айыткан хуусаазында ажыглалга киирер апаар. Ынчангаш тудугжуларның салып алган колла сорулгазы ол улус чорду.

Тудугжуларның чугаазыбиле алырга, бо бажың августа ажыглалга кирер. Ол тудугжуларның боттарының профессионал байырлалынга күш-ажылчы белээ болур.

Маңай-оол ОЮН.

Чуруктa: удавас ажыглалга кирер тос каът чурттаага бажыңының нинти хевири; шеверлекчи Тамара Чүльдүм ажыл үезинде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ШУУДУЛГА ШУГУМУ АЖЫЛЫН СОКСАТКАН

РУБЦОВСК. (Алтай край). Алтайның хемчээл талазыбиле ийнги хоорайы Рубцовск шөлээлээннер хоорайы апарган. Алтайда трактторларга электралиг дериг-херекселдер заводунуң ажылдакчыларының соон дарый Алтайның трактор заводунуң хөй-хөй ажылчыннары болгаш специалистери албадал-биле шөлээже үнер ужурга таварышкан. Көдээ ажыл-агый машина тудуушкунунуң эң улуг ада-чурт будүрүлгезинде тарылагага ажыглаар илчирбелиг Т-4 деп трактторларны будүрүп үндүрүп турган шуушгурулга шугумун доктаатkан.

Чедишпези Ортаакы Азияда, Кубаньда, Оренбургта база Алтайның бодунда илереп турар ол трактторлардан 1500 трактор завод девискээрниде туруп турар. Ынчаарга оларның өртек-үнезинин үлүүндан кым-даа ону албастаан. Трактор тудукчулары оларның өртээп боттары кудуладыптар аргазы чок, чүге дээрге чыл эгезинден чиг эттик, металлдың, дериг-херекселдериниң оваа эвелгиз бээр чүүлдериниң өртээ дыка улгатkан болгай. Будүрүлгенин удуртукчулары албадал-биле таварышканы ийи ай туруушкунунуң үезинде ооозураашкынче чыгап келген бо нарын байдалдан үштүнарының кандыг-бир аргазын тыварын бодап турар. Трактор тудукчулары боттарының холбаалыг будүрүлгелериниге ийи миллиард ажыг рубль өрелиг апарган, а оларның хереглекчилери база-да ол хирени эгидер кылдыр чөзилиг.

Рубцовскиниң трактор тудукчулары кол шуушгурулга шугумун доктаатkаш, Барнаулда Алтайның мотоо заводун база берге байдалга чедирген. Заводтуң Волгоградта, Павлодарда болгаш Россияның база ХКД чурттарының өске-даа хоорайларында холбаалыг будүрүлгелерин берге байдалче чыгап эгелээнин ол. Ол кадында шөлээлээннер хоорайы Рубцовск чыскаалдардан, митингилерден дүймеп-ле турар.

(РосИТА-СЧТА).

ОЪТТУГ, СУГЛУГ ОДАРЛАРДА

Кызыл райовда «Х Улуг хураң» моон мурнунда совхоз турган, ам колхоз апарган. Оон бээр дөрт ай чедип тур. Амгы үеде колхозтуң малчыннарының хөй кезии Тойлук, Дөргүи, Кара-Суг чайлагларынче көже бергилээн. Ол ынчаар мал чайлагладырынга дыка таарымчалыг черлер бар. Ол чайлагларда оътсиген-даа элбек, кара сугларда долу.

Колхозтуң малчыннары Андрей Солунам, Шолбан Дөжүкпен, Сымчаан-оол Орусоол, Михаил Бавыкай болгаш өскелер-даа олар-белчиринш ын ажыглап, ону доктаамал солуп турарлар.

Шээр мал чоорту семирип, деңгчилде эки апарган.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл район.
Баян-Кол суур.

ХУУ МАШИНАНЫ АЖЫЛГА АЖЫГЛААНЫ ДЭЭШ

Россия Федерациязының Чазааның доктаалы-биле бүдүрүлгелер, организациялар боттарының ажылдакчыларынга хуудa машиналарын албан херезинге ажыглааны дээш акша-биле эгидилгени продукциянын (ажылдарның, ачы-дузалаңның) бот-үезинге киперим көргеи болгаш ол эгидилгелерни (компенсациины) дараазында хемчээлдерге көргеп: ЗАЗ— «Запорожец» чиик машинаны ажылга ажыглааны дээш-оон ээзинге айда 427 рубль чедир төлээр. ВАЗ маркалының машиналары (ВАЗ-2121-деи ангыда) дээш 595 рубль. АЗЛК, ИЖ маркаларның дээш—638 рубль, ГАЗ, УАЗ, ВАЗ-2121 дээш — 730 рубль чедир төлээр. Үстүнде айыткан эгидилгелерниң нормаларын бюджеттиг организацияларга база албан черлеринге таарыштыр ажыглаарының негелделерин РФ-тиң Сан-хээ министерствозу доктаадып тургузар.

Хуужудулга айтырыглары

ФЕРМА—АҢГЫ «КҮРҮНЕ»

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чоокта чаа болган коллегиязынга Чөөн-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниге хуужудулганың кандыг чорун турарын чугаалажып көргеп. Ол дугайында дыннадыгларны Чөөн-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң экономизи К. Б. Тулуш. көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Б. Ч. Монгуш кыгаи. Районнуң совхозтарында, колхозтарында хуужудулганың ынчаар, кандыг чорун туроарының дугайында болгаш годаргай медээни олар бербейн баргап деп чүвеңге дораан-на демдеглеп каяры артык эвес.

Оларның чугаазын ёзугаа алырга, 8 совхозтуң хуваажылы коллективтериниң хуралы эрткен. Оларның чемдыызы коллективтиг ажылагый тургузарын шинтиирлээн, харын-даа коллективтиг ажыл-агый кылдыр эде организастаттынып, ажыл-агыйларының аттарын-даа адап алганнар. Чижээзээге, СЭКПниң XXII съездиэи аттыг совхоз «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агый, «Хөндергей» совхоз «Чингирлең» коллективтиг ажыл-агый болгулаан. Коллективтиг ажылагый кылдыр эде организастаттынган-даа болза, ажылжи экижигир гудум, харында-даа дорайган турар. Оон бир чылдагааны көдээ ажыл-агыйга херек бүгү-ле чүүлдерниң, ылаңгыя техника аймаанын, кыыар-чаар материалдарның өртээнин ге эрткен тудум-на улам-на улгадып олурары. Чеже-даа коллективтиг ажыл-агыйлар деп адаттынза, оларның кежигүннериниң ажыл-ижкее шала даамныргай чоруу база ажаа сагдыр боор болгаш келгеи. Ажыл-агыйның шынар-да, эң чорбайн турарый көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги коллективтиг өөрүү-хөреңгинниң элдери апарган бис деп чүвениң ам дээреңинде сагышсеткиниге сиңирип албаанны, коллективтиг өөрүүде оларның улуг тодаразырында чедир кыдынмаан ажылдарын чүвел, оон түңнелдерн кандыг болурул деп чүвени херек кырында көрбээни-биле тайылбырлады. Мындыг тайылбырбиле чөпшээрежип болбайн канчаар, ынчалза-даа колективтиг ажыл-агый деп чүвени херек кырында билип, бодунуң үлүүн коллективтиг өөрүүден көөрү каары бо нарын үеле оларга бергеле боор. Кижилериниң чүткүлдүг ажылдаарынга шаатыктан турар айтырыглар бистеп экономикавыста хөлүн эртир хөй-дүр.

Россия Федерациязының Чазааның хуужудулгага хамаарыштыр хүлээп алганы шуптула документилериниге совхозтуң ажылчыны, колхозчу бүрүзү" коллективтиг өөрүүден бодумуң үлүүн алгаш, үнүп чорүй барын болур дээн. Бир эвес коллективтиң кежигүн бүрүзү ынчаар үнүп чорүй баар болза, хөй чыл иштинде тургустунуп, быжыглыг келген ажыл-агыйлардан, оларның өөрү-хөреңгиниилеп өүү аргадыр? Амгы үеде чөпшү чемергеп шыдаар кижи чүгле совхозтар, колхозтар, коллективтиг ажыл-агыйлар дээрзи илдеп. Ынчангаш тарай кылаштажырыл, өөрү-хөреңгиниң тоо бадыргдыр алгаш барбазын болдурбас дээш ажыл-агыйларның удуртукчулары ажылдап турарлар. Чогум мынчан хуужудулганың «солун» талаларын көстүп келгилээп. Ийи-чангыс кижилер бодунуң үлүүн акша-биле азы күскү дужут-биле алгаш чоруп болур, а оларга малмаган, машина-техника бээрин болдурбас дээш коллективтиң кежигүн бүрүзүнүң үлүүн машина-техника, мал-маган, чер дээш өөрүүнүң ангы-ангы хевирлеринге улей салып каан. Мындыг байдалга чүге ажыл азы тарза алгаш үнүп болур, а механизатор кижи сүт болза, комбайнның чангыс моторун түктеп алгаш баар харыы кэйза боор. Оны билгеш, ажылчыннар коллективтиг-биле үмеринің аргазын дилеп эгелээнкер.

Бо шиңээлээшкинге эң идепкейлиг коллективтер совхозтарның сүт-бараан фермалары боон турар. Чижээзээрге, Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарында, коллективтиг ажыл-агыйлар боор деп турар совхозтарда сүт-бараан фермалары мал чеми белеткеп аавыр сагып болгаш тарылга шөлдерни, ажылга херек машина-техниканы, хажаа-хораанны дээш, өске-даа чүүлдерни болдурга алгаш, банкыга агар санны ажыткаш, совхозтардан ангыланып алыр чүткүлдүг. Сээнчилдер, кадрчылар оны ажыы-биле чугаалап-даа турар. Ол база белен-эвес айтырыг. Оларга херек өөрү-хөреңгиниң черни боор, бербезинң коллективтиг ажыл-агыйның кежигүннериниң хей кезии шинтиирлээр үүгдүг. Бир эвес шүүт ангыланыр дээр болза, ол бүгүнү олар амгы өртектербиле садыы алыр азы арендаслаар-даазар-дыр бе?

Республиканың көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн ажыктыг чаа эгелээшкиниеринде дидим талалакчыны дээп чүвени көдээжик ажылчилери эки билир. Мен болумза, оларга ынчаар ажылдаар арганы бээр мен, хүн бүрүде продукциияны будүрүп турар, ынчаар ажылдаар күчелдиг кижилер, совхозтарның экономиказынга улуг үлүүн киирип келген коллективтер күзели-биле ажылдазыннар деп чугаалаай... Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүве кайда боор. Сүт-бараан фермаларының боттускайлаң, боттары агар санныг ажылдаан болурумуң аргаларын өөренип көөр деп бодаалын ол илереткеп.

Коллегияга чангыс районда совхозтарның хуужудулгазын чугаалажып көөрге, мындыг нарын айтырыглар билдимип келген. Олар өске ажыл-агыйларда база дөмей болуру чалавас.

Совхозтарның экономиказының өске адырларынга бодаарга, сүт-бараан фермаларының боттускайлаң, харында орулгалыг ажылдап болурлар. Сээнчиларның, кадрчыларның болгаш фермаларның өске-даа ажылачыларының боттары башкарлыг ажылдаар күзелин деткип, акша-төгерик-даа, орулгада хамыктың мурнунда боттарының кызымак ажылындан хамаарыжыр деп чүвени олардың ажыл-ижинден көрүп ап болур аргаң хлнс эрттирбес болза эки дег.

Бир эвес ынчаар дээр болза, оларның чүткүлүн деткип, келир кышка четчир мал чемин белеткеп, кажаа-хораазын септеп, кыштаглашкынга шыдаар шаа-биле белеткенип алыр арганы амдыгаштан эгелеп бээр херек. А бир эвес сүт-бараан фермалары коллективтиг ажыл-агыйның иштинге «эвилелдешкен күрүне» боон артсын дээр болза, оларның бедик будүрүкчүлүт ажылдаарының байдалын тургузар херек.

Чүгле чангыс сагындыгыг. Хүн бүрүде, оорга хөндүрбейн ажылдап турган, будүрүп каан оларның судун күүлесго саткаш, оон үнген орулганы коллективтиг ажыл-агыйның кежигүннерге шуптуу деңге үлежир бис дээр болза, чүү-даа үнмес. Сээнчилдер, кадарчылар бөгүн кэнчаар ажылдап турар-дыр, даарта база ынчаар ажылдап каарлар. Чүге дээрге кижи бодунуң ажылдап алган үлүүн бүрүнү-биле алыр болза, ынчан ол эки ажылдаар күзелдиг боор.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, совхозтарның хуужудулгазында нарын чүүлдер той, оларның чамдыызы бүрүнгээр шимээрниге идиг боон болур. Чижээ, сүт-бараан фермаларының аңгы агар санныг, бот-тускайлаң ажылдаар дээш...

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

ЧАЗАК ДОКТААЛЫН АЛБАН БОТТАНДЫРАР

Кызыл хоорай Совединге болган парлалга конференциязындан

Хоорай Соведининг даргазының кабинединге парлалга конференциязы июнь 26-да болуп эртken 1992 чылдың апрель 22-де «Деткимче» солуунуу дамчыштыр Тыва Республиканың Президентизинге болгаш 1992 чылдың май 7-де Тыва Республиканың Дээди Соведининиң XVI сессиязынга Кызыл хоорайның бажың чоктар ниитилелиниң кыйгырыкының дугайында Тыва Республиканың Чазааның 28 дугаарлыг доктаалының республика солуунарынга парлаанын, ында Кызыл хооркүүскомунун чурттаар оран-сааны үчётка алырының, хуваарыкның, хуужударының дурумнерин хажыдың турарының дугайында айтканын демделээн. Шак ындыг улуг четпестерин, частырыгларын хооркүүском каинап болдуруп турарының чылдагаанарын, хоорай Соведи, депутаттар чүүл кылып келгенин ужуражылгаларга болгаш телефон дамчыштыр ажылчы чон айтырыл турар. Оон уламыдаң Чазак доктаалында айтkан четпестерин катап хынап көөр депутат болүктерин тургузкаш, хынаалдаңы чорударын. Оон түнелинде чүү алереттингенин, хоорай Соведининг туружу кандыг болуп турарын чурттакчы чонга парлалга телевидение, радио дамчыштыр чугаалап бээри-биле парлалга конференциязын эртиринг турарын ол чугаалаан. Оон соонда Тыва Республикамың Чазааның доктаалында бижээн чамдык четпестерниң фактылары шын эвес дээрзин бүзүредир. Бадыткаар сорулганы салган чугаазже ол шилгээн.

Хоорайның эрге-дужаалдыг кижилери албан-дужаалдың ооргазынга кижизиндирге ажылдарын чорудуп турар болза, ында чолаачы аныяктарның күш-ажылчы сатыгга чедүрүмүү улам быжыган үзүрлүг. Пассажирлер АТБ-зиниң үдуртулгазы бо участокче улуг кичээнгей салыры эң-не чугула болу берген. Хоорайның чону көөдээн. Оларны дүрген аргыштырарының айтырыы улам-на бакшыравышаан-дыр.

ЧУРУКТА: пассажирлер АТБ-зиниң хоочун чолаачызы Очур-оол Пиринги-де 1965 чылдан бээр чолаачылаан. Ажылынга кызымак, бодук арга-дүрүмүлүг. Бригада аргазы-биле ажылдаар ие турда, оон үдурткан бөлүү чарыштарга бирги черже болуп келген. Элээн каш аныяк чолаачыларны ол бодумун мергежилинге өөредип дадыктырган.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

– Кызыл хоорайның кудумчуларынга улус дажыттаар автобустарның улам эвээжээки кижи бүрүзүнүң сеткилин хомудадып чоруур. Улус аргыштырар автобудуруглегинин чолаачылары бисче база эпчок-ла чүве-дир ийин – деп, хоочун чолаачы Очур-оол Домгакович Пиринги-ле чугаалай-дыр.

Өртек-үне улгатkан. Техниканың артык кезектерин тып, ону салып алыры бергедээн. Ынанғаш хоорайга эргилдир маңнажып турар автобустарывыс улам-на эвээжээн. Чамдык тыва чолаачыларның чалгаазы база кончуг. Алыр акша-шалыныңмың эвээжинге база чылдагаан каттарлар. Оларның аразында чүгле хоочуннар, ыландың орус чолаачылар. Очур-оол Пиринги-ле ажылынга кызымак. Ол дугайын хоорайның автобустарга чоруп турар кижилери кончуг эки билирлер.

АТБ-нин аныяк чолаачыларының чамдыызы Востокта демдеглеп-тир пунктуга чеде бергеш, анаа үр болурлар. Ынай-бээр аргыжаа дээн чон маңнала турар. Оларны 40 минута чедир маңаары чанчыл апарган. Демдеглел кылыр бажындан олар шаг болганда үнүп кээп, автобузунче харык-шипек чок чүве дег, элейтип бар чоруурлар. Та, чүге ындыг шүүлтеп чолаачыларлыг будурулге бо! Востокта автобустар доктаар черге улустуң ындыг чугаазын кылып-даа, чайын-даа бо-ла дыннап болур.

Демдеглээр пунктуда АТБ ажылдакчыларының ышкыры эвес, ажылды башкарып турарының багай болганындан ындыг четпестер бар бооп турар. Бир эвес чолаачыларның ажылының башкарылгазы эки болза, оларның ортузунга кижизиндирге ажылдарын чорудуп турар болза, ында чолаачы аныяктарның күш-ажылчы сатыгга-чурумуу улам быжыган үзүрлүг. Пассажирлер АТБ-зиниң үдуртулгазы бо участокче улуг кичээнгей салыры эң-не чугула болу берген. Хоорайның чону көөдээн. Оларны дүрген аргыштырарының айтырыы улам-на бакшыравышаан-дыр.

ЧУРУКТА: пассажирлер АТБ-зиниң хоочун чолаачызы Очур-оол Пиринги-де 1965 чылдан бээр чолаачылаан. Ажылынга кызымак, бодук арга-дүрүмүлүг. Бригада аргазы-биле ажылдаар ие турда, оон үдурткан бөлүү чарыштарга бирги черже болуп келген. Элээн каш аныяк чолаачыларны ол бодумун мергежилинге өөредип дадыктырган.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ХАРЫЛЗААЧЫ

Рынокче шылчылгенин үезинде харылзаа ажылдакчыларының ажылы база нарыңдаан. Яңзы-бүрү чагыларны, посылкаларны, дүрген сөстүг телеграммаларны чүртүүн яңзы-бүрү булуңнарынче чоруурар чимиштиг ажылдарны Вера Имаевна Ооржак ак сеткилдиң-биле күүседип келген. Оон баштайгы күш-ажылчы базымы бо коллективке эгелээн. Почтачының ажылындан улуг операторга чедир депшип ажылдаан. 1983 чылдан бээр ол Самагалдайның харылзаа белиринде ажылдап турары бо. Ажылга эгезинде бергедээшкиннер түрээ-даа, Вера Ооржак ону ажыл эрткеш, эвилел-ээлдек, билдинг ажылдакчы деп улуг, биче чонга шаатады бергеп.

Почтага кандыг кижи келбес дээрил. Шаңгыя бо үеде, эң-не бергe ажыл кырганнарның болгаш инвалидтерниң азы азырадыкчызын чидиргеннериң ажы-төлүмүн пенсия-акшазын база үлээри. Иниткизи-биле почтадам шуптуу 500 ажыг кижи пенсия-пособиени "ап турар". Акша талазы-биле бергедээн үеде Кодээ черлерде салым-чаяанныг-ла кижилер чурттап чоруур-дур.

«Моңгулектиң сыры» ансамбль сыгыт, хөөмей, каргыраа-биле аян тудуп турдулар. Олар бөлүү-биле-даа, түс-туста чаңгыстап-даа, боттарының хөвар талантызының чонга бараалгадып турганнар. Төөлиде уругларның уран чүүл школазының тыва хөгжүү керекселдеринге башкызы Владимир Херелчап бодуунуң кылып алганы чадаган, бызаанчы, дошпулуур дээш, өске-даа тыва хөгжүм керекселдериниң өөреникчилери-биле кады дыңнаксаачыг тыва аялгаларны ойнап күүседкеннер.

Балган Ленчаевичиге башкарыкчы сөс бээрге:

– Мээң кылып келген ажыл-ижимге хамаарыштыр база 80 харлаанымны мынчаг бедик утка-шынарлыг кылдыр эрттиргин турарымар дээш бөгүн мында чыглып келген бүгү чонумга кызыгаар чок өөрүп тур мен. Мен бүгү назынымда тыва чонумнуң байлак эртинези – ас-чогаалның улуг хандыкшыл-биле өөренип, чымп, оон-биле кады тыва хөгжүм керекселдерин кылып келген мен. Ол бүгүмү чон ортузунга, эң ылангыя алынык-өскенге тапылбырлап сурттаалдарының хөрээнге эвээш-биче-даа болза, бодумнуң үлүг-дүүмүнү кирип чоруур мен. Амгы үеде уттундурган тыва өзү-чаңчылдарывыс, шажын-чүүлегинең катап ээлип келп, төгүлдүр-жүүлде-сайлыралды ап эгелээнинге өөрүп, чоргаарлаашкын чер мен. Чүү-даа чүве эрткен үе-чадавыс төөгүлүг. Ындыгыя черлер аттарының каңчаар тынылганының дугайында төөлүргүү чугаалар үнүп-ле дүжүт. Ам силерге Бай-Тайга, Коп-Сөөк деп чер аттарывыс каңчаар тыптып келгенин ыяскаш-биле чугаалап көрейн – дээш чүвелер чугаалаан.

Кодээ черлерде салым-чаяанныг-ла кижилер чурттап чоруур-дур.

«Моңгулектиң сыры» ансамбль сыгыт, хөөмей, каргыраа-биле аян тудуп турдулар. Олар бөлүү-биле-даа, түс-туста чаңгыстап-даа, боттарының хөвар талантызының чонга бараалгадып турганнар. Төөлиде уругларның уран чүүл школазының тыва хөгжүү керекселдеринге башкызы Владимир Херелчап бодуунуң кылып алганы чадаган, бызаанчы, дошпулуур дээш, өске-даа тыва хөгжүм керекселдеринге өөреникчилери-биле кады дыңнаксаачыг тыва аялгаларны ойнап күүседкеннер.

Балган Ленчаевичиге башкарыкчы сөс бээрге:

– Мээң кылып келген ажыл-ижимге хамаарыштыр база 80 харлаанымны мынчаг бедик утка-шынарлыг кылдыр эрттиргин турарымар дээш бөгүн мында чыглып келген бүгү чонумга кызыгаар чок өөрүп тур мен. Мен бүгү назынымда тыва чонумнуң байлак эртинези – ас-чогаалның улуг хандыкшыл-биле өөренип, чымп, оон-биле кады тыва хөгжүм керекселдерин кылып келген мен. Ол бүгүмү чон ортузунга, эң ылангыя алынык-өскенге тапылбырлап сурттаалдарының хөрээнге эвээш-биче-даа болза, бодумнуң үлүг-дүүмүнү кирип чоруур мен. Амгы үеде уттундурган тыва өзү-чаңчылдарывыс, шажын-чүүлегинең катап ээлип келп, төгүлдүр-жүүлде-сайлыралды ап эгелээнинге өөрүп, чоргаарлаашкын чер мен. Чүү-даа чүве эрткен үе-чадавыс төөгүлүг. Ындыгыя черлер аттарының каңчаар тынылганының дугайында төөлүргүү чугаалар үнүп-ле дүжүт. Ам силерге Бай-Тайга, Коп-Сөөк деп чер аттарывыс каңчаар тыптып келгенин ыяскаш-биле чугаалап көрейн – дээш чүвелер чугаалаан.

Бодунуң кылганы чеже, хөрээни, бичии уругларга хере туттуруп алгаш, шаандагы тыва улустуң ырлажыры чоруурааны «Чеже-хөрээ» деп бурунгу тыва ырны ырдап берген. Оон ол «Чеже-хөрээнин» «Саян» ансамбльже ажылларыны-биле Сергей Бадыраага белекке бердим.

«Кара-Хөл» совхозтуң профвилел комитединиң даргазы Данов Хертек кырган катының төрел аймаа 280 ажыг кижи бооп турарын чыылган чонга дыннаткан.

– Балган Ленчаевич дээрге хөвар салым-чаяанныг кижилериниң бирээзи-дир. Улусчу төөгүчү, диригг төөгү, эртемден, философ-тур, Америкада, Моолда, Африка чурттарында оон үнү дыннадып турар. Оон үнүн биживээн алгаш чорутkан ол эртемденнер аннаа чүү-даа бербээн. Олар чурттунга баргаш, бистиң хоочун өгбевистиң ол бижиктеринге тыва аас чогаалының эртинезинге байлаа-биле хей акша-төгеригиң ажылдап ап эртем аттарын-даа камгалап ап турар чадавас– деп. Данов Деликович катының чугаадыкчы ажыл-ижинге ындыг үелелиг берип турар.

Ажы-дуза харжаашка чондан 930 ажыг акша чыглыгаан болган. Ону Кара-Хөлдүң кодээ Культура бажынынга ажылдаары-биле дамчыдып берген.

Дораазында Б. Л. Кужугеттиң шаңналы дээш 32 мөгениң хүрээн болган. Аныа Сут-Хөлдеп, Кызыл-Тайгаага база Бай-Таллыг аныяк мөгелер барып кирашкен. Кара-Хөллүң мөгелериниң арасында шыырак мөгелер бар болган. Александр Алдын-оол шүүлген.

Шиитпир-биле байырлал чоокуг бедик салыгга-чурумнуг, организастыг эрткен.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

«ЧАДАГЛАТПААН ЫШКАШ-ТЫР МЕН»

САЛЫМ - ЧАЯАНГА МӨГЕИИШКИН

«Кызыл-Тайга» — Сут-Хөл кожуунда чаа тургустуган совхозтарның бирээзи. Ам бо айда таптыг-ла бир чыл болур. Оон хөл адырларын чер биле мал ажыл-агыйы эзлеп турар. Тарылга шөлү беш чүс ажыг гектар, олар шупту суттаттыг, а шээр малы — ошку, оон саны беш мүн. Бода малы—чылгы биле саролык, бир-бир кодаларда үстүгеп. Ажыл-агыйның маа тудуп турар черн Үстүү-Ишкинниң хадыр-берт хонаштары. Совхоз чаа, директору база конгус аныяк кижи: Алексей Октуевич Ондар дээр. Оон мындыг каш айтырыг салдым:

— Чаа тургустуган ажыл-агыйда бергедээшкиннер бар бе?

— Чок боор бе, чечээргеп чугаалаарга, ол бүгүнү таныг салаа базып саналар болза, ийи холдуң салаалары бедик чедишпес боор. Амгы совхоз төөгүмээ муривунда «Сут-Хөлге, «Ишкинге» совхозтарның салбыры тургаш, шоолуг хөгжүүзээн. Рынок системазының бо үезинде совхоз тургустунгаш, бергедээшкиннерге таваржып тур. Машина-техника, тудуг херекселдери-биле чедикмес, ядыныс-даа конгус айын, бүтүү-ле чүүлдер акша-ва үскеш турар. Бо чаяа «чымчак аландың» хөөмей эвес кыргын алдыыс, ам ону салары арткаш. Чамдык черлер-биле чугаалажыры, өөрээ эвей өкпелеңнер, күжүр-де малчыннарывыстың кыштың соогунда чайынга кижиниң могай-шилег чок ыяшка чедүр кыш-ажылы кызыгаар чүвел өскелерге оралбас салаа чоруум чок. Аңы-чеңи кээп, эскээ бараалгаларывыс

өртээ улгатkан болганда, бодувустуң бүдүрген продукциязысты чиик өртекже садарын күзевес мен, хей акшалыг дүк алыр черлерин сураглап тур бис. Июнь, июль айларда ажылчыннарның шалының саалаар эгаар дээрзин солуп дамчыштыр дыңнадып каары артык эвес боор.

— Коллективтерден дуза, деткимче кандыгы?

— Ортумак школа биле сумуң черлериниң дузазы ажок улуг, оларга өөрүп өөр мен. Оон уздуртукчуларывыс ава кижилер болгаш ындыг чүве ийикпе, школа директору Данзы Ламазановна биле кодээ Совет даргазы Юлия Олчамзаевна Кужугеттеевге күүдек чедир мегейип тур мен. Силерниң ачы-буянныңарга четтирдим. Чону — хооргаш, хейу — хейден деп чүве олдур. Удуртукчу эштер шак ындыг дузаргак, бүгүнгү сеткилдиг кижилерден үлегерижек ядырын күзээр-дир мен. Үстүнде ядаанын удуртукчуларывыс коллективтерин кыргылга кампаниязынга ялешкейлиг киржип, күш-ажылчы үлүүн киргиштирзинлер. Шынап-ла, чонум, конгуг, олар кожуун төөгүлүг-биле харылгажыры берге боорга, бичии автобусту-даа сактыртым. Мээң эвээш-биче үүлүм ол болзуу. Күжүр чонум — кызыл-тайгажылдар моон муривунда автобус чокта, сүүр бажы ээнче бөвгаш, малчыннар-балгат «бадыжаар» дээш бөк-перлежин ялгаш турарга. Бирде ковайчыг чорду. Бодум чиге шаам-биле эрге-дужаалым ажыглап, чонумну тавылгатаар ышкаш-тыр мен.

Карыма ТУЛУШ.
Чоон-Хемчик район.

Дарсы-Аксы суурнуң чанында оңза чараш бойдус чурумалдыг арыг иштi, алаак черде, хөлбен-ногаан шыктыг стадионга каас-шиник кылдыр кеттингеп кара хөлчүлер база оларның аалчыларын хөйү-биле чыглып келгеп. Ат-хөл, машина-балгат стадион долгандыр орду чүве. Аскар-бойдустуң экизин канчаар, сыг дээр сырын безин чоп, конгуг аяс хүн. Стадионну байырлал шынчылыг дерияшимээн, микрофонну тургускап.

Тыва хөгжүм керекселдерин кылырының талазы-биле мастер, культураның болгаш күш-ажылдың хоочуну Балган Ленчаевич Күжүгеттиң 80 харлаанынга турасказткан «Улустуң ус-шевери» деп эгелиг хана солунда ягнл, бо ыламчыны ыяпыштыр чураап, оон ортузунда Балган Ленчаевичиниң апыкында чүрүүн чураап. Ында ус-шевер мастерниң чогаадыкчы ажыгжын, тыва аас чогаал аянызыбле алган-бөрүзүген чеченмерген одурутларны шулукпектеп турган бижээнин кижи бүрүзү сеткил ханыя номчуп турган. Стадион долгандыр эстыган хана солунарда Байырлалга, 80 харлаан хооңунга турасказткан кандыг шулуктер, алган-ачазын столче чалап олурткан.

Стадионнуң ортузунга Кара-Хөлдүң кодээ Культура бажынынга ачы-дуза көргүзеп-биле буянныг сеткилдиг хаарган тургускан.

Кожуунның культуре киллизинин эрге-лекчизи Светлана Самбый-оол культура амыдыралынга Балган Ленчаевичиниң кирип келген ачы-буянын белеп-биле үнелеп, оон адрезинге чылыг сөстерин чугаалаап, район күүсконунуң Хүндүлел бижиин тыскан Культура килизинин амукээзинден хевээнинг тыва тонну белекке берген. Тыва Республиканың культура камгыжок сайлдының ордалыг лакчызы Кан-оол Саян бодуунуң чангыс чер-чүрттүү, культураның хоочунунуң байырлалынга капсырлаштыр кара-хөлчүлерге алдан-маадырларга турасказткан тыва кинону экке-лгеш, каш удаа көргүскен. Республиканың культура камгыжының Хүндүлел бижии-биле тыва аас чогаалының чыыкчызы, үстевер мастерни панналаан. «Саян» ансамбльдиң төлээзи, Тывада ат-сүрга билдингир, аныяк композитор Сергей Бадыраа аяк хөллиг моол торгуну хоочунга белекке бергеш, бо чылгы ыры конкурузунга эң эки ыр деп, үнелеткен «Авамга» деп ырын баяңга үзевишаан ырлаарга, чылгаан чон магадап дыңнаан.

Байырлалдың башкарыкчылары Раиса Кыргыс, Кара-Хөлдүң кодээ Культура бажынының уран чүүл удуртукчузу Нелля Сүгерек олар 80 харлаан хооңунга байырсөөнүг чечен-мерген одурутларның ыры-шулуктүг сценарийн-биле аян тудуп, байырлалды удам солун болдуруп, каастап турганнар.

«Кара-Хөл» совхозтуң директору Игорь Салчак, сумуң Советиниң даргазы Күдер-ол Хертек олар боттарының удуртукчу ажыл-херээже хооңунуң чагыг-сүмезин кээрде ак келгенин тодаргай ниижектерге айтып, ол дээш аңаа өөрүп четтиргенинге чылыг сөстерин чугаалап, аңнадыг бижиктер-биле хооңунуң шаңналаашкын. Балган Ленчаевич республиканың сыдыг шүтүмүнге хей чылдарда ажылдаашн, пенсияже үелеген «Хереглекчилер ниитилелиниң тергиинга» деп бедик аттың эдилекчизи. Ынчангаш Бай-Тайга кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң башкаар черинге аңаа тывыскан шаңналарлы Хүндүлүг бижии болгаш хевисти Кара-Хөллүг салыгаы Севээн Иргит бажырлыг байдалга дамчыдып берген.

Кара-Хөлде участок эмнелгезинин эмеи сестразы Алдынкыс Херлек, хооңун башкы Сендажы Хертек, культураның хооңуну Идамчап Хомушку олар бо байырлалдың эрлап турарының онзагай талааларында доктаап, 80 харга чедир чурттап деп чүве тыва чонунуң дириг төөгүзү-дүр деп үнеледи берөөнээн. Боттарының бедикгерин бергеннер. Кара-Хөл оргуузының школазының башкызы Александра Хертек бодуунуң чогаатkаңы «Аңаамга» деп ырын аранжировкалаан. Ол ырны Кара-Хөлдүң ансамбли ажыглаан.

Малчыннын дуңмазы Эрес-оол Кужугет.

— Балган Ленчаевичиниң 80 харлаан ойнырлалынга кирижи келгеп ажылбалырывыска, мында чыглган оруу чонга улуу-биле өөрүп четтергенивисти төрелдеримнин мурнундан илередип тур мен. Бодум хүүнда акымга өскертүүнни айтыы болскже бээр мен. Ол аът-ам Алаш ол чаңгыында, суг даажы болганы-биле кежирип чададым. Суг сыңгаарга, кежирип, эң-кеп бээр мен. Акым ээлдар аранында мунуп чоруур.

Шынап-ла, оон ажылынга адак-ышкаа ам-даа чиик-адак, сергелеп чорбадыва.

Кара-кыс, Данов Хертектерини Кызылда ажылдап, чурттап турар улуг оглу Балган даанында болеп кылдыр чамчак кресло-сандалны чорудуп берген. Хоочуннуң керектери маңнажып оза айтып, салып турдулар. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы композитор Борис Чамбыттың баяңга үелегеп-биже Сүге Маадыр Хертек «Байлак Тыям», Улуг назылыг үүбай Аранчаа Күжүгет «Байлак Хемчиним» деп ырларын бадыра бээрге. Оларда Данзының ага-эниилеринге, хая-тургуларынга чаңгыланнын турар.

Шиитпир-биле, оон ажылынга адак-ышкаа ам-даа чиик-адак, сергелеп чорбадыва.

Кара-кыс, Данов Хертектерини Кызылда ажылдап, чурттап турар улуг оглу Балган даанында болеп кылдыр чамчак кресло-сандалны чорудуп берген. Хоочуннуң керектери маңнажып оза айтып, салып турдулар. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы композитор Борис Чамбыттың баяңга үелегеп-биже Сүге Маадыр Хертек «Байлак Тыям», Улуг назылыг үүбай Аранчаа Күжүгет «Байлак Хемчиним» деп ырларын бадыра бээрге. Оларда Данзының ага-эниилеринге, хая-тургуларынга чаңгыланнын турар.

Солунга үнгеп материалдарга хамаарыштыр

КӨҢГҮС МЕГЕ-ДИР

Республика солушнарының, ылангыя «Шынның» номер бүрүзүн аваа эрттарбес, хол материалдарын дөгере номчуур чаңчылдыг кижи мен. Кажан солуннарга парлаттынган шын болгаш солун материалдарны кижи номчаап, ол солунга кижи улам-на идегээр, бүзүрээр, редакция коллективин хүндүлээр боор чүве. А кажан солунга мөге болгаш шын эвес, частырыглыг үүлдер парлаттына бээрге, ол солунну кижи номчуур хамаанчок, тудар безин хөнү чок аппар.

Аңгы үеним, ылангыя төөгүүнүн болуушкуннарын сөөлүү үеде чамдык кижилер соора бижип, мөгелеп турары ховар эвес-тир. Билбезинин харааны-биле азы өжегээн амыдыралдыг, төөгүүнү хажыдышкынныг кылдыр мөгелеп бижиирге хөн, ылангыя аныяктар, аңгы болгаш эрткен үеним болуушкуннарыл соора биле бээр.

Мөгелеп бижил каан материалларны редакциялаарын шаттыг ажылдакчыдары чүге хынавайн, ылаптавайн турарый? Аны шын эвес үүлдерни биле тура-ла, өжегээн эрттарип, солуннар аринарынга парлаттырыр турары ол бе? Чогум үүлдээш акша-шалын ап турарыл? Парлалга ажылдакчыларнын шалыны сөөлгү үеде өлээн өскен деп чугаа шын болуул магатчок. Бо айтырыглар аңгы үеде хөй номчукчуларга билдинмейн турар.

Эрткен үеним болуушкуннарын харыысалга чок чамдык кижилер көңгүс мөгелеп бижип каанын кижи номчаап, пат-ла ыяды бээр чүве-дир. Төөгүүнү болуушкуннарын хажыдып, солуннарга материалдарны мөгелеп бижиир, «ындыр-дыдыр» деп дамчыыр чугаа ажытлаар эрткен ыяк кижилерге кым бергенил? Солуннарга мөге материалдарынын парлаттынын, чамдык кижилерник мөгелеп бижип турарынын чиләзинде бир материалды айтып көрейн. Ынчаарга кымның шын, а кымның мөгелеп бижип турарыны од үеде чүрттан чораан хоочуннарга тодаргай биллиингир болгай. 1992 чылдың июньда № 114 (14838) «Шын» солунга Товариштай Ховалыгның «Селиглел адаанга чүрттап чордум» деп эгелиг Үүлүг парлаттынган. Ол үүл «Төөгүүнүң балалчак арыннары» деп доктаамал эгенин адаанга чырыттынган.

Шагаан-Арыг хоорайда чүрттан чоруур аңгы үеним эртем-биликлиг, культурлуг ол хамаатызының бижээн чүүлүнде болуушкуннарны айтканы көңгүс мөге-дир. «1943 чылдың мәрт 7-ниң хүнүнде ТАР-ның үстүкү шүүгүзүнүң даргазы турган Шыырап-Лама оглу Бурбү даргалаан суд болган... Иштики намдың сайыдым шинчаан Аргас турду. Ынчан Москвага ыңчи черинге ажылдап турган Хавакчап «конгр» Чүрмит-Дажы суглар-биле холбаалыг дээш аттырып шинттирген» деп. Товариштай Ховалыг өске кижиниң чугаазын ажыглап, солунга бижээн. Оон бо бижээн үүлдери төөгүнүн ынаныга көңгүс дүүшпейн сыр соора барган.

Бирээде, 1943 чылда ТАР-ның Иштики херектер намдызының сайыды турбаан мен. Ынчаарда сайыттың шагдаа талазы-биле оралакчызы турдум. 1957 чылда Тыва автономнуг областтың иштики херектер эргелелиннин начальнигинге, 1961 чылда Тыва АССР-нин иштики керектер министрингe томуйлаттым. Ынчангаш Товариштай Ховалыг угла чок мөгелээн-дир.

Ийде, Хавакчапты адын шинтпеп деп чүве үг чок мөге: ол кижи аарыгдан Тес-Хемге чок аңарган болгай. Хавакчапты танываа чыгыы кижи мен, оны түгле ийи-үш удаа көргеним ол. Б. Ш. Бюрбю ТАР Үстүкү шүүгүнүң даргазынга кажан-даа турбаан. Хавакчаптың херээн көргеп суд даргаларлардан турдуук, ол кижини танывас чыгыы мен деп, боду чугаалап олур. Ынчаарда ТАР Үстүкү шүүгүнүң даргазы Кончук деп кижи турган. Ам-даа дириг. Б. Ш. Бюрбюну шинтпеп мөгелеп, дорамчылаарга болур бе?

Үште, «1944 чылдың май б-да Кызылга улуг үер болган... Аңгы Шетинкин болган Кравченко кудумчузунук тон-чузуже турган кара-бажыннын подвалынга чыткан чүс хире хереткенер өлгеннер» деп, Товариштай Ховалыг бижээн. Маңаа хамаарыштыр мээн билирим мындыг: ол үеларээшкин 1944 чылда эвес, а 1945 чылдың апрельже болган. Ол хире хөй кижиниң өлүм-чидимн болбаанын шинчаарда турган кижилер билир болгаш төөгүүнүң архив документилери тодаргай бадыткап турар. Завод директору үеларээшкин үезинде чудуктар кырлаа бар чораапп, андарлып, дошка кыстыргаш, өлгеи турган.

Кызыл чоогунга дош тырлып, үеө болу бергенинин даартаавына Москвадан чедип келириниге, иштики керектер эргелелиннин керимнинь иштинге хөй майгыннар тип каан: хол нуруузунда керектенер, а чамдык майгыннар иштинде оларга чем хаймындырып бедеткээн турар чүве болду. Иштики керектерниң область эргелели шинчаарда аңгы Тыва Республиканың Чонның социал камгалал министерствозунуң бажыңынга турган чүве.

Төөгүүнүн, а ол ышкаш аңгы үеним болуушкуннарының дутайында материалдарны солуннарга моон соңгаар парлаарда, бүгү барымдааларны ылаптыг хынап харыысалгалыг ёзу-биле көөрү күзенчиг.

Монгуш АРТАС.

ДОГААШТЫРБАС, ТООВАС-ЛА ЧҮВЕЗИ ЧОК

Хүндүлүг бижиккен Аваа Монгуштун «Шын» солунга «Та шын, та мөге» деп үүлдүн номчаап, дегиит демир-дүжүк сегирип алдым. Хоочун бижиччивисти чемелээр соруулга салбадым, оон утка-шынарлыг, онза-солун үүлдерни номчуп, сеткил ханып чоруур кижи мен. Бо үүлдүн Улан-Удэ хоорайда музей ажылдакчызының тайылбырының чегелиин эскердим.

Аңгы салгалывыска ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдарын эгидип тура, догааштырыр-тоолдаап, доскут хөөнүүг үүлдерни сурталдаан ажыы бар бе? Ада-өгбелеривистиң бурунгу эдилелиерив, национальная чаңчылдарывысты ыяпыра көөрге болур бе? Солунда музей ажылдакчызының тайылбырлап турары дег, Чингис-Хаан тергиделиниң соонда (барык үш век даргал көрүп келгеш), Орус күрүненнин ак ханының Чөөн чүк улустарынга салдар чедириптер хире кандыг-даа харыкшинээ чок, орус күрүне боду чаа бүт кырынга быжыглып орган. Моол харлалдың аданга чораан Орус күрүнези бот-тус, кайлаң катап тургустуварынга хөй-хөй чылдар херек турган.

Дошкуи Иванның-даа, Улуг Пётрнуң-даа ааннаашкының үезинде Төп Азияның, Сибирьнин-даа улустары малмагата дөмейлеп хире дорамчылалга кирбейн чорааннар. Ермактың шериглериниге Сибирь ноянары чаныышкыш чок тулчуп чораанын төөгү бадыткаар. Орус күрүне харын Улуг Пётр үезинде Европаже «соңга ажыдып». Оожум далайже орук havn эгелээн. Төөгү ындыг-дыр, а чүдүлге? Аймак-сөөк чоннуң национал чүдүлгезинче, эт-херекселдерниче, ядык-хевиниче, аажы-чанчылдарыныче өске чүдүлгелиг кижилер холгаарлай бээрге, улуг чоруудээ үүлүп, чаа-чаябакка чедирер дээрэн билдингир. Кандыг-даа аймак-сөөк чон бодунуң ядыктары дээш демисежир аңаар. Тыва-даа, моол-даа чонкуи ядык-хевиг, эдилелдерни, оран-савазы чүдүлгези-биле сырый холбаалыг чораан — өг тигери чурумнуг, ядык-хеп кедери, аяк-сава тудары аайлыг-башлыг, орар-турары ёзуулдуг.

Төп Азияның көшкүн аймактары Моол-биле холбашкан чүве болгаида, дериг-херекселдери, ядык-хевиг хөй-хөй чылдар өттүр шилгилгеин эрткен дээрэн чугаажок. Чаңгыс кижи олурар бедик баштыг тыва эзер бир талазында эптиг олуп, ййи талазында согуп, чыдадан камгалал, үш талазында, чадагланып ажыл ушкарыптарга эптиг, дерттеп, сыдым, таалын дерглеп, эң чеже хонар-дүжерде орун, сыртык боот чораап. Аар, моң эзеңгилер (баласт хевирлиг), аътың чоруун дескилээр, буттарга шылаг чок, түлчүүшкүн үезинде дайынчы чепсек чораан. Дайынчывың «согуну төнүп, селемези оскуидурза, эзеңгиин чеже соккаш, үлдан билир, ол-ла. Аар эзеңги аътка халап чок болзун дээш, эзерин тепсе, төрепчиниг кылган ужуру ол. Көшкүн дайынчыларының чаа, согуну безин чанагаш хереежен кижи дурт-сыны дээр. «Мурнумда аваамны, утбамны, дүкмамны көрүп, камгалап тулчуп чор мен» дээнин ол. Ок, согуп деп сестерин түрк дылче чоокшулаштыр оңуулдурарга, «ооп хөрии» дээн утка база бар.

Ол ышкаш ядык-хеп база ындыг. Сарыг-шажын өөрединиде черде союп-даа, кыдаштап-даа чоруур хилинчек чок амыдыг курт-кымысканы олур бисиес деп турар. Ол сүүтүлелге үидезилээш, кадыг идиктии бажын чертеш кылып каан дээр. Эзеңгиже киргеи соонда, кадыг ядык эртемнин каар, ээлээр бедик сапык ядык дарын эвеңгиже ораштынмыычал, бутка халаллыг. Кадыг ядык-биле эмдик мал төрепчилээрге мырыңай амыр. Бистим бурунгу өгбелеривис ин кедеп, хайгыыл баарда кадыг, чымчак идиктерни дааш үндурбезин база-ла эскертеннер боор. Эзирик улусла эзер, чүгеже ораштынын чоруур чүве ыйнаан, эжер эрес эрлерни көөрге, дыңга хол четкен соонда, эзерге эзир ышкаш хонуптар чүве чоржук.

Үштүкүт тыва тон бир талазында чараш, ийи талазында чыыг, үште, бичии оолдар кижиидер чепсек. Элээди оолдар тенектеп бээрге, ужамыче тон үштүү-биле улдап каарга ол-ла, кеземче болганы ол. Ында аарышкы кижиндилге эвес, а чанчыл кижиндидге боот турары ол. Тыва кижи ажы-төлүн демирдес, ыяш-даш-биле удаваас. А шаагай дээрге ол шүүгү чепсээ-дир. Тыва улус үштүкүтүг, ченнээштиг, богаалыг, үгдешкилиг, белдээштиг чорааннар. Хат-шүүрган, харчаыстан, аарыг-аржыктан камгаланып билирге ол. Азиянын бурунгу шылгаранкай шериг башпыкчыдары дайынчыларын аарыг-аржыктан камгалаал, шериг турлагларынга албаннатпас, чүдетпес, быдыг-курттуваавын дээш, иштики хеп кылдыр келертей дээн торгу-чымчыны кедирер чорааннар.

Өөрүлүг кежеге ук шаанда дайынчы чепсек чораан деп төөгүүлер санап турар. Үзүм кежегенин бажынга демир илчирбе азы коргулчун удай балгаашш, оон-биле дайынның мойнун ораай шапкаш, үжүр соптар чүве дээр.

Николай ООРЖАК.
Өөрү район.

Кадыкшыл темазынга

АДА-ИЕЛЕРГЕ КИЧЭЭНДИРИГ

Чүрттаккыларның хөй кезии ада-иелер. Бо теманы, бир дугаарында, улуг кижилерниң кичээнгейинче угландырар боладым. Чүл дээрге бичии уруглар эскерничел эвес, ынчээнгей чогу-биле азырал дириг амытаннардан, ылангыя аарыг дагналар, кеге-бугалар, моортай, ыт (эник), кас, өлүрек, хаван оглу болгаш оон-даа өскелер-биле бержип-ойнаа, холу-биле тудуп, эргеледнп туруп бээр. Ону шуут-ла дегиит хорууру болдунмас, кол-ла чүве — гигиенаны сагыыры.

Чүнү, кантып арганы хереглезе экиа? Бо айтырыг дугайын бөгүн чугаалажып көрээликер.

Сөөлгү үеде хоорайларда кеге-бугалар көвүдээн, олар бок төгер черлерде чемнеп, бок дилеп, үнмөрлежип, сыр-лыы турарлар, а ядыы-бүрү бокталга курт-кымысканнар, хоралыг сөөктер база эндерик, аарыг кеге-бугалар бажыннарда чамдык азырал куштар-биле база аралажып болурлар. Оларның чамдыктары көжидээн десиес, чүге дээрге оларны холдан чемгерип амдажыдып каан, а бичии уруглар ук куштар-биле ойнап, тудуп, суйбап, адыжынга чем артыы салгаш, чемгерип туруп бээр азы кужактап алгаш бажыңче киирип кээрлер, олар аарыг куштарны эскербестер. Улуг кижилерниң безин аарыг, кадык куштарны илгаары бергe.

Моон чылдагаанындан англи эртемден (ветеринар-эмчи) Джой Купер деп кижи тускай шинчилел ажылын ыглган. Ол бир дугаарында кеге-бугаларны шинчилээн, чүге дээрге оларның чүүл-баазыч бокгар кезип чемненнери хөй болган.

Ук шинчилелдиң түнелинде кеге-бугалар эң-не хоралыг микроорганизмнерни болгаш ядыы-бүрү хоралыг вирусгарлыг аарыгларны иептередип болурунуң демдектерни тыпкан. Ылангыя аарыг кеге-бугаларда ауш туберкулёзундан ангыда, хламидиоз, сальмонеллёз, листериоз болгаш оон-даа өске хоралыг аарыгларны, мал-биээр ужуп турган, иептередип, кадык мал-маган, ыт, кушче, бичии уруглаарже ламчыдып болурун ук эртемден айыткан-дыр.

Оон ынай ижии-шөйүнду болгаш оон-даа өске аарыгларның хоралыг микробтарын, саргыларны база бирбир бажыңнарже, мал кажаларынче ужуп турган, иептередип, кадык мал-маган, ыт, кушче, бичии уруглаарже ламчыдып болурун ук эртемден айыткан-дыр.

Оон ангыда кеге-бугаларны өдээнде (мынаида) тудуглар, ылангыя соңга кырыын ыяжын, кастактарны иридип, үрегдээр хоралыг кислота бирын тыпкан-дыр.

Ам сорулга болза, бо дендии элбээн куштардан чаш ажы-төлдү, ал-боттуг камгаларының гигиеназын хереке ажыы пегеттинип келгенин утпаалынар.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

Политиктиг шүлүк

БИЛБЕСТЕДИР СЫГААР ДЭЭН БЕ?

Чазак, намның
Чарлыы-биле арагага
Чаңгыс эвес,
Чаа-дайын чарладыыыс.
Салыгларга
Сварварын тегдеп, өйлеп,
Өртээн ой чок,
Өстүртүлеп тургулаан бис.
Харын мырынай
Хамаатының эртезин-даа
Хаайга какпайн.
Кадыг хемчег алгылаан бис.
Шуурууннар
Чуура-чара шаптынарга,
Ак чем аарны
Ажыт кире бербедивс.
Куда дүшкеп,
Хүнөк кылыр черлер бүгү
«Кургаг хоойлу»
Кудургазын кетивледи.
Чимис, кады
Шимеп турган чамдык
чүрттар
Чидиг кадыыр
Кескен ышкаш,
Кенгейгилээп...
Черле элдеп.
Чеиперивис сывыртынгаш,
«Чс-ве!» дишкеш.
Чедип алган чүвевис чүл?
Тывыларывын ижер түржүк,
Дыннап көрбээн
Чажыт-ажыт
Самогонга чанчыктывыс.
Сырыгы дег.
Чыдыг чашпан халдавыры
Өкпе-чүрек
Өрттендир чип эгеледи.
Ине көргеш:
«Ийи!»—дижир боттарывыс
Тевекеге
Дешгиргештин аарзынмайн,
Элдеп-эзин
Эмнер ботче сыкыртыр бис.
«Токсикомания»,
«Наркомания»
Домаавыста сөстер болду.
Ажыг суксун
Араганы хорун тургаш,
Горбачевтун
Кончуг бажы чүнү бодаан?
Кижилерже
Кичээнгейни салбайн
чыткаш,
Аңаа сугга
Адаан-моорей чарлап чүзүл?
Каймызы ап үнду, ынчаш?
Каратарда көстүп туру:
Даймам хлеб
Дачыр-аңыр хунаашкаштыы,
Үен-даян
Үмезы чок акша-биле
Үзүп дүшкан чүү-даа болза
Үүжелээрин бодаар-дыр бис.
Саны көвей
Шак ол сазыын чыыза-даа,
Ырыктааш-даа
Сазып алыр ырмазы чок.
Ыывыс биле килеливис
Ыдаларга,
Чуду-кара
Чудувусту чажырныр бис.
Бөгүн көрзээ.
Пөгүп болур чүвүс барыл?
Аштап чораан.
Аъш-чем садыын
бакмаларга,
Арбын чүве
Арага-ла апарып-тыр!
Эзе-хере тургустунган,
Эвилелдп бузуп каан бис.
Арганаын шилп биске
Аңаа көөрге быжыг болду.
Кризистин
Хинчек-түрээн эскербесте,
Бисти, эштер,
Билбестедир сыгаар дээн бе?

Куулар ЧАШ.ООЛ.

МААДЫРЛЫГ ЧОРУК

Болган таварылга

Июнь 18-тин хүнүнде Шагаан-Арыг ортумак школазының 8-ки классчылары Ооржак Буян биле Чанчылай Саша хлеб садып алыры-биле чазаглыг орук ындында хлеб быжырар черге чеде бергенер. Хлеб сатпайн турар болган.

Буян. Саша чанар ужурга таварышканнар. Орук ара чоруп олура, Буян эжиинге:

— Ойт, дээ трансформатор иштинде бижии эргулер-даа каттырышкан ышкаш, бараалам, үндүрүптээли — дээш, халыпкан.

Ийи эжишки чеде бээрге, трансформатор иштинде 3-4 хар үезинде 3 бичии оол дүште-даа чок ойнап турганнар. Бо орта Буян кончуг сагыыгыр болган. Ол бодунуң амытының артынга катташ, үш бичии чаштыы күштүг электрилиг токтуг чердеи үндурүпкен.

Оон хенертеи токтуп күштүг согулары оолду черге чыпшыр шаапкан. Оон ынай ол чүнү-даа сагыымаан. Миннип кээрге эмчилер холунда киргеп болган.

Бо мунгараачыг болуушкуннуң дугайын Шагаан-Арыг төп эмнелгезиниң кезер эмчизи В. П. Шарый-оол мынчаар дыңнаткан:

— Буян кончуг буянныг чүүлдү кылган кижи. Оон дузаараган, ак сеткилдиниге, бодунуң амы-тынын ада-не дугайын-да чүнү-даа чугаалап шыдаавас-тыр мен.

Ооржак Буянның хары 15, 8-ки класска өөренир. Ол Шагаан-Арыг хоорайның Материалдыг кудумчузунда дугаары 24 бажында аваазы-биле чүрттап олурар. Өт-бүлезинде аваазының дыннангыр, кежээ, ынаныштыг дузалакчызы. Барык-ла 4 кижиниң аңы-тынын алганы ол. Бүгү мага-бодунда өртен 10 хуу болган.

Эмчиниң тодаратканы-биле алырга, эң-не улуг хемчээлдиг өрттенниишкин. Салбырга ол үеде турган кезер эмчи В. П. Шарый-оолдуң болгаш эмчи сестраларының дүрген хөделгеен-биле оолдуң аңы-тыны алдынган. Буян аңгы үеде Кызылда, республика эмнелгезиниң өртен салбырында эмнедип чыдар.

Сугга, өртке болгаш өскедээ хай-халапка таварышкан кижилерни камгалаам үлүска тускай шаналды тыпсыр болгай. Кижилериң аңы-тыны-биле холбашкан мындыг маадырлыг чоруктуң кымган Буян ындыг шаплалга төлептиг боор деп бодаар мен.

Валентина АРТЫНА.
Улуг-Хем район.

ООҢ БАЙЫРЛАЛДАРЫ

Дожгак Бичe-кыс Тес-Хем-райониуң Берт-Даг сумузунда Теректиг-Хем суурга «Сайзанак» совхозтуң ясли-садиниң 1985 чылда ажыттынган, оон бээр тапты-ла чедип чыл ажып бар чыдар. Ол эвээш эвес, ус-дир. Суурумаа Кыргысовна Шактар-оол аңаа башпай ажылдап эгелээн башкы.

Садикке чаштарның хөлүг хатыгы-даа, чугаа-сооду ол хүнээй эгелеп аңаа диилеп эгелээн. Кайдыг-даа аймактың эгезинде хөөнүк киирип алыры бергe, ол кижи бүрүүлүге билдингир. Бында бир хардан, алды харга чедир 30 чаштар хаара туттуган. Суурумаа Кыргысовнаны эки билир мен. Кончуг хаштагай, хатыг-хөлүг, чугаажыр кижилиг болгай. Ол үш оолдуң, бир хыстың эрдикшылыга чедир аңгы-аңгы. Оңнокгары-даа турар, поруктери-даа турар. Могадыңчал, ыглаган, улуурган — кандыызын чок дээр. Ол аразында янзы-бүрү чугаа-соот чамдык ада-иелериниң чаргы-чаалдазы база турар. Чүгле уруглар эвес, садиктиң ажылчыннары болгаш ажылдакчыларыл безин аңгы-аңгы болгай. Ынчангаш эргелекчи садикти үргүлчү хынаар, таныышлдаар, от салып хомар-даа ужурга таваржыр.

Аңыдыралга дескн чүве турар эвес: ачазы биле аваазының аразы алдыга өй болгаи. Оода бо машина-техника деп чүвениң (дорту-биле чугаалаарга чолаачыларының) ондактыг апаргап деп чүве-зин. Бир акызы база чок. Ам канчаар, өртемчейниң үүлезин. Ынчалза-даа Санчай-оол Тодуй-оолович биле Чазымба Сандыковнаның артазы тос уруглары тоазаза эртем-биликлиг, өөрби алды ажыттолуг. Ам үгбазы, дүнмазы, даай-аваазы, кырган-аваазы, аваазы болур Бичe-кыс Санчай-ооловиниң чартык чүс харлаанынга тос өг-бүле чыглыр болза, 44 кижи-дир! Оо, шыпаң, оларның кырынга садик эргелекчизиниң бодунуң бир кенин болгаш бир күдээзин оларның ийи оглубиле база кадар болган-дыр бис. Мынчап көөрге, үзүн сан 48 болур. Бо чүүл солунга парлаттынгыже база үлүс немежин магатчок. Бичe-кыстың бодундан аңгы сес кадың төрээнинин уруглариның уруглары бо сан-түнде кирбээн дээрэни чугаалап каайн. А олар тос эвес, а чөөрби ажыг өг-бүленин уруглары-дыр. Маңаа тускай улус томуйлап, чүве чорутпас болза, чүве бүтпес.

Бичe-кыс Санчай-ооловнаның аваазы Маадыр-ие хирезинде дескн даргалап шаг болган, ам уруу хөй-иниттиниң ол берге ажылын кылып аваазының ажылын уламчылап чоруур. Черле оон хөй-иниттиң ажылынга идепкейлиин, чон чөптүүлүг, тускай программа-биле өөредип турарын база демдегледи. Садикти алыс харыылаар чери районнуң улус өөредилге алдызы. Бажын алы турар черинин шөлүнала тар Чогум аъш-чем-биле хандырылга багай эвес, совхоз шыдаар шаа-биле хандырып турар болду. Ниитизи-биле «Сайзанактаа» орундежеэ, өөредилге хереклелери, хичээлге ажыглаар янзы-бүрү пособиелер, ойнаар чуулдер — четнер дел, башкы чоргаараал-биле чугаалап олурза.

Садикте тускайлаан эмчи хаара туттуган, «Сайзанактың» амгы ажылын чаа дээскэй Лариса Монгуш дуржулгалыг утбазы Суурумаа Кыргысовнадан ужукту шуудаарыы-биле хүлээп алган ажылдап турар. Аныяк салгал бистиң өөрге кажан бир солуур болгай. Бичии чаштарны чараш ажы-чанга, кижизиг мөзүг-шынарга кижизидер дээш амыр-дыжын харам чокка берип чоруурларга хоочун башкы Елена Доржуевна Иргит дуржулгалыг Валентина Эки-ооловна Ооржак, Виктория Михайловна Седип-оол, Сенденмаа Доңгаковна Сат база аныяктарның дагдыныкчызы Суурумаа Кыргысовна Шактар-оол, Мэрита Баян-Тоолаевна Монгуш (методист) болгаш оон-даа өскелер хамаарыжыр. Совхозта, районда база бир шырак дээн садик «Хүнчүгеш»-биле демнежип алгаш, хожаевында «Шамбалыг» совхозче аалдап, боттарының эрга-дуржулгазын уругларга солчуп турарын, бичии «Сайзанактың» уругларының солун, чаптаачыг концертчигежин бараалгадып турарын база билип алдым.

Ирина БЮРЮ.
Кызыл хоорай.

«САЙЗАНАКТА»

Күш-ажыл кижиин хаактаар, ажыл кижиин чемгерер, хичээрер. «Тиилелге» совхозтуң «Сайзанак» ясли-садиниң 1985 чылда ажыттынган, оон бээр тапты-ла чедип чыл ажып бар чыдар. Ол эвээш эвес, ус-дир. Суурумаа Кыргысовна Шактар-оол аңаа башпай ажылдап эгелээн башкы.

Садикке чаштарның хөлүг хатыгы-даа, чугаа-сооду ол хүнээй эгелеп аңаа диилеп эгелээн. Кайдыг-даа аймактың эгезинде хөөнүк киирип алыры бергe, ол кижи бүрүүлүге билдингир. Бында бир хардан, алды харга чедир 30 чаштар хаара туттуган. Суурумаа Кыргысовнадан эки билир мен. Кончуг хаштагай, хатыг-хөлүг, чугаажыр кижилиг болгай. Ол үш оолдуң, бир хыстың эрдикшылыга чедир аңгы-аңгы. Оңнокгары-даа турар, поруктери-даа турар. Могадыңчал, ыглаган, улуурган — кандыызын чок дээр. Ол аразында янзы-бүрү чугаа-соот чамдык ада-иелериниң чаргы-чаалдазы база турар. Чүгле уруглар эвес, садиктиң ажылчыннары болгаш ажылдакчылары безин аңгы-аңгы болгай. Ынчангаш эргелекчи садикти үргүлчү хынаар, таныышлдаар, от салып хомар-даа ужурга таваржыр.

Аңыдыралга дескн чүве турар эвес: ачазы биле аваазының аразы алдыга өй болгаи. Оода бо машина-техника деп чүвениң (дорту-биле чугаалаарга чолаачыларының) ондактыг апаргап деп чүве-зин. Бир акызы база чок. Ам канчаар, өртемчейниң үүлезин. Ынчалза-даа Санчай-оол Тодуй-оолович биле Чазымба Сандыковнаның артазы тос уруглары тоазаза эртем-биликлиг, өөрби алды ажыттолуг. Ам үгбазы, дүнмазы, даай-аваазы, кырган-аваазы, аваазы болур Бичe-кыс Санчай-ооловиниң чартык чүс харлаанынга тос өг-бүле чыглыр болза, 44 кижи-дир! Оо, шыпаң, оларның кырынга садик эргелекчизиниң бодунуң бир кенин болгаш бир күдээзин оларның ийи оглубиле база кадар болган-дыр бис. Мынчап көөрге, үзүн сан 48 болур. Бо чүүл солунга парлаттынгыже база үлүс немежин магатчок. Бичe-кыстың бодундан аңгы сес кадың төрээнинин уруглариның уруглары бо сан-түнде кирбээн дээрэни чугаалап каайн. А олар тос эвес, а чөөрби ажыг өг-бүленин уруглары-дыр. Маңаа тускай улус томуйлап, чүве чорутпас болза, чүве бүтпес.

Бичe-кыс Санчай-ооловнаның аваазы Маадыр-ие хирезинде дескн даргалап шаг болган, ам уруу хөй-иниттиниң ол берге ажылын кылып аваазының ажылын уламчылап чоруур. Черле оон хөй-иниттиң ажылынга идепкейлиин, чон чөптүүлүг, тускай программа-биле өөредип турарын база демдегледи. Садикти алыс харыылаар чери районнуң улус өөредилге алдызы. Бажын алы турар черинин шөлүнала тар Чогум аъш-чем-биле хандырылга багай эвес, совхоз шыдаар шаа-биле хандырып турар болду. Ниитизи-биле «Сайзанактаа» орундежеэ, өөредилге хереклелери, хичээлге ажыглаар янзы-бүрү пособиелер, ойнаар чуулдер — четнер дел, башкы чоргаараал-биле чугаалап олурза.

Садикте тускайлаан эмчи хаара туттуган, «Сайзанактың» амгы ажылын чаа дээскэй Лариса Монгуш дуржулгалыг утбазы Суурумаа Кыргысовнадан ужукту шуудаарыы-биле хүлээп алган ажылдап турар. Аныяк салгал бистиң өөрге кажан бир солуур болгай. Бичии чаштарны чараш ажы-чанга, кижизиг мөзүг-шынарга кижизидер дээш амыр-дыжын харам чокка берип чоруурларга хоочун башкы Елена Доржуевна Иргит дуржулгалыг Валентина Эки-ооловна Ооржак, Виктория Михайловна Седип-оол, Сенденмаа Доңгаковна Сат база аныяктарның дагдыныкчызы Суурумаа Кыргысовна Шактар-оол, Мэрита Баян-Тоолаевна Монгуш (методист) болгаш оон-даа өскелер хамаарыжыр. Совхозта, районда база бир шырак дээн садик «Хүнчүгеш»-биле демнежип алгаш, хожаевында «Шамбалыг» совхозче аалдап, боттарының эрга-дуржулгазын уругларга солчуп турарын, бичии «Сайзанактың» уругларының солун, чаптаачыг концертчигежин бараалгадып турарын база билип алдым.

Ирина БЮРЮ.
Кызыл хоорай.

Бөмбүрзектиң судалы

НЬЮ-ЙОРК. Югославияның Сараево хоорайының аэропортунче Каттышкан Нациялар Организациязының күштерин чоруудар дугайында шинтпирии КНО-нуң Аймыл чок чорук Чөвүлели хүлээп алган. Ол күштерниң кол сорулгазы — ук аэропортту ажыдып, аңаа самолеттарны хүлээп алырын организастаары: хоорайның болгаш ескедаа черлерниң чонунга буянныг дузаламчыны кылдыр эм аймаан, аъш-чем продуктуларын Сараевога самолеттар-биле чедирери амгы үеде эргежок чугула болуп турар.

Бо айтырыг талазы-биле шинтпир бир үн-биле хүлээп алганы. Сараевода аэропортту Каттышкан Нациялар Организациязының эргезинде күштерниң контролюнга киирер дугайында болгаш месилдежишкиннерни чүгаа чокка соксадыр талазы-биле 1992 чылдың июнь 5-те чедип алдынган дугуржулганы сагырынче Босниядa болгаш Герцеговинада удурланышкак күштерни КНО-нуң Аймыл чок чорук Чөвүлели кыйгырган. Ынчаарга чөрүлдээре хаара туттурган бүгү күштер бодунга кандыг-бир ажыктыг чылдакты сураглавайн, КНО-нуң күштери-биле бүрүн дем каттыжып ажылдаар болза, үүлге ол таварылгага бижыг тайбың чедип алдынган туржар дээрэни Каттышкан Нациялар Организациязының Аймыл чок чорук Чөвүлелиниң резолюциязында демдеглээн.

БЕЛГРАД. Босниядa болгаш Герцеговинада удурланышкак чепсектиг күштер Сараево аэропортун КНО-нуң күштериниң контролюнга 1992 чылдың июнь 29-та, эрткен понедельниктиң кежээзинде дамчыдып берген. Аэропорттуң долгандыр турган танкылар болгаш бронетранспортерлар өскээр чоруй барган. Аэропорту Сербияның чепсектиг күштери камгалап турган. А кажан олар аэропорттан үнүп чоруптарга, мусульман чепсектиг бөлүктер Сараевонуң «Бутмир» аэропортун эжелеп алырын кашдаа удаа оралдашканы-биле холбаштыр КНО-нуң тускай күштерин ынаар чоруткан.

Чонга буянныг дузаламчы кылдыр аъш-чем продуктуларын болгаш эм аймаан чүдүрген Францияның шериг-транспорт самоледу Сараевонуң «Бутмир» аэропортунга кээп хонупкан. Сараево — Босниянын наймысылалы Национальдар аразының хан төгүүшкүнүт месилдежишкиннериниң үезинде хоорайның чурттаачылары, ылангыя кыргыннар, хереэжениер, чаштар бергe байлвалдарга, харын өлүм-хидимге, аш-чутка таварышкан. Ынчангаш ол самолет 6,5 мүн тонна аъш-чем болгаш эм аймаан ында эккеткен. Францияның президентиниң Франсуа Миттеран чоокта чаа Сплиттен Сараевого кээп чораан. Аъш-чем бодгаш эм дузаламчызын чүдүрген самолет база Сплиттен келген.

ВАШИНГТОН. Босниягa болгаш Герцеговинага бууныг дузаламчымы чедирерин айыыл чок болдурар сорулганы хандырарыкка хамаарыштыр делегейнин шериг хемчеглериниге Американың Каттышкан Штаттары кириштикен туруп болур деп, АКШ-тың күрүне департаментизиниң (бириигээ чугаалаарга, даштыкы херектер министерствозуну) тускай төлөэлекчизи М. Татуайлер медеглээн.

Босинаның болгаш Герцеговинаның удуралаачыны чедирерин чиигдир талазы-биле делегей хемчеглерин боттандырар дугайында Каттышкан Нациялар Организациязының резолюциязы хүлээп алыр болза, ындыг шинтпирии деткивр бис деп, АКШ-тың даштыкы политиктиг ведомствозунуң төлөэлекчизи айыткан. «Ындыг хемчеглге Каттышкан Штаттар бодунуг ролюн күүседир апаар» деп, АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң чоокта чаа кылган медеглелиниң М. Татуайлер сагындырып чугаалаан.

ЛУСАКА. Замбияның чазанын болгаш чүрттүн янзы-бүрү будүүлелериниң, организациялаарының аразында шынгыы чөрүлдээ сөөлгү үеде тургустунуп келген. Чөрүлдээлер байлалдыг ажыл эртер талазы-биле деткимчеин көргүзүнин чер-черинин профзавилелдериниң чазак дилээн. Ортумак школалар башкылары, даг-руда үлетпүрүүнүң ажылчыннары, найысмалда эмнелге черлериниң хөй эмчилери, банкылар албан-хаакчылары, казайлы албаныйның телөэлекчилери ажыл соксадыышкынын хары үгда чардлаан. Ажыл төлевирин чүс хуу бедидерни олар иегеп турар.

Квачи — Замбияның национал акшазы. Долларга хамаарыштыр Замбияның национал акшазының үнезин сөөлгү үеде кедергей кудуласынга, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарының өртектери соксаал чоккa өөүп турарынга удурланышкынын ажыл соксатканнар илергей-леп турар. Ындыг турбуже, күрүне албан черлериниң ажылдакчыларынын болгаш будүүлге ажылчыннарынын ажыл төлевирин Замбияның национал акшазынга чугаалаан. Ынчаарга армян-азербайджан айтырыын шинтпирлээринге хамаарыштыр ёзуулуг шынчы болгаш нейтралдыг турушту эзеэринче Туркияның казаал Армениянын президентизи Аыйгыргал.

(РосИТА-СЧТА).

ПЕКИН. Делегейге тергиндээр чоруккa (гегемонизмге) удур демиселге бодуунуң шынчызын Кытат база катал балыткаан. Ынаң эзес келир үеде делегейге ян күштүг күрүнелеринин бирээзи болбушаан, тергинделе чүткүүшүүн Кытат Улус Республика кылбас болгаш гегемонизмниң политиказын кажан-даа чорутпас деп, КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң премьери Ли Пэң чоокта чаа АСЕАН чүрттарының парламент делегациязы-биле ужуражышкынын үезинде медеглээн.

ЛОНДОН. Экономиктиг реформаларны боттандырарының негелделерин болгаш темаларын Россияга база Ынаараапшае күрүнелер демнежигезиниң өске-даа чүүттарынга чажыды-биле будүү албадаарын Делегейниң валюта акша фондузу оралдашпайн турар деп, ук фондуунуң делегей харылзаалар кылдыының директорзу Шавлендра Анджария медеглээн. Бензинниң болгаш электрнң бээр өске-даа чүүлдерниң өртектерин бо чылын делегей дешлиге чедирерин Делегейниң валюта акша фондузу будүү негеп турар деп медээлер чамдык солуннарының эрнигга көстүп келгенин-биле ындыг медеглел кылдынган.

ЖЕНЕВА. Чепсегленишкинниң дүжүрер талазы-биле чыл бүр

УЛУГ-ХЕМ

(ХӨӨМЕЙ).

Ак-ла-Бора тоол шагдан
Ужуктуруп мөөп баткаш
Арты-сыны тепкеш,
Улуг-Хем бооп агып чыдар.
Улуг-Хемим — Эне-Сайым,
Уруг чаштан чассып остүм.
Увай-увай, увайлаңым,
Кула кудуп оглуп Хемчик
Кудуруундан чыза калбайн,
Океанче киргижеңче
Оглаа чассыг челип орар.
Эне-Сайым эрнин орта
Эрте шагдан амдыгаа дээр
Аймак човнар деминг
чурттап.
Ачын көрүп, чыргап чоруур.
Марнан РАМАЗАНОВА.

ШҮЛҮК-КЫС

Удумзурай бээримге-ле
Уламрадып чедип келир
Сеткилимге таарышкан
Чечен, аяраш бир-ле «кыс»
бар.
Чүү-ле ышкыг кызынмыл? — деп,
Чүгле мейден айтырыпар.
Бодалымны амыраттас,
Божуп чадаан шүлүүм-дүр
ийин.
«Шүлүк-кыстың бүдүрүлгеш.
Чүрээм билё дыжым хаяар.
Үзүг ишке тавлаан дег.
Угаан күжүр чүрээм эргинр.
Чарлып болбас ынакшылын
Чараш чанын танызын
дээш,
Чүлдү-чүрээм хөлзеди бээр,
«Шүлүк-кызым»
дүлгээзинин
Ондар БОРАШ.

Культура болгаш чогаадыкчы эвилелдер

ЭКИ-ЛЕ БОДАНЫҢАР, ЧОГААЛЧЫЛАР

Соолгу үеде аныяк чогаалчылар болгаш журналистер, мээн ол хире назылыг турган, семевес-даа хире турган чүүлдеримни ам дыдымы-биле бижип турарлар.

Моңгуш Баянович Доржу мөгээн соонда оон чоок эш-өөрү. Михаил Дуюштар сут, эжимни элекке мөгээнниве. оон ам-даа кончуг хей, шыырак чогаалларыны бижип болур аргалыг турганывга хомудап, кажыылдыг эвээш эвес одуругларны бижидилер. Мырынай чоокта чаа. май 28-те үнген «Шын» солунга Сарыг-оол Куулар хайгаалапка таварышкаш, электе мөгээн эргим эжи Кодур-оол Тармаевна Оюнчун, бир эвес ол ам чорван болза, бо хүннерде 50 харлаан турарын демдеглеп, база-ла важок чылыг сөстерлиг чүүлдү бижидим.

Мен, аныяк чораан туржук, мырынай кырып келгеш, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Тыва салбырынын азы Тываның Чогаалчыларының X Съездизинге санал бергеш, калган-барган чогаалчылар-дугайында сагыш салыры. Оларның чогаалдарын катап парлаары чүгүлә дээр дугайында чугаалаан кижи мен. Ол калган чогаалчыларның аттарынын арасынга М. Ишам-Сюрюн биле И. Медээжинниң аттары база кире берген боорга, ынчан Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинде даргазы турган Кызыл-Эник Кыргысовна Кузажайның моон семелеп турганы хей чогаалчылар «утпаан» боор. Чогаалчылар эвилелиниң база вастократтар баштап түвәә, мындыг кончуг берге турган.

Аныяк чогаалчылар, журналистер боттарының эш-өөрүн утпайн, бодәп, сактып, оларның дугайында бижиири бүүнүң керектир. Ынчалза-даа хөөкүй эрлер Доржу биле Кодур-оол бистин аравыска чорда, ол чүүлдер бижиттинген болза, улам эки болгу дег. Кижиге дүза, кажаа ол дириг чорда, херек болгай. Оон ынай аяалга тутуп кижилерге кыстырып чораннар деп бижиивейн, оларның чогаадыкчы ажыл-ыңга дужамык болуп чораан кижилерниң, удуртукчуларының аттарын дорт адаар дерей. Чижээлээрге, Кодур-оол Оюшка кымның дужамык болуп, оон чогаадыкчы турасоруун кым дуй туруп турганын Сарыг-оол Тамба-Сурунович болду дыка эки билир хиргеээнде-ле ыыттаваан.

Бир-ле чогаалчылар хуралынга Кодур-оол Оюн санял бергеш, хижээнин шуут чогаалчыларынга кылып берген чүвезин (чес сүрүп оңудуруп бергеш) чогаадыг парлалакага үүрү кээрге бо кижиге база өөрүнүүт болур чүве-дир деэн киим. Барык бүүнү номчуп эдерти оңуглазын кылып бергеш хире кижи чорда. Оон К. Э. Кудажы аажок эпчоксутташ, аңаа шуут тазрышпаан хевиин көргүзүп, дорган-на мынча дээн: «Ам сиздерге (сенээ-даа дээн боор ийин) чүве кылдырпас мен. Бодумнуң кылганымны база эки-де дээр чорду. Улуг чогаалчы безин «четтирдим» дивээн. Кижиниң сеткилин ынайдап өөрүүр деңгиндеңне хомудаар болгай. Бир эвес Тывы-Эник Кыргысовна оң аныяк кижиге ынчалза-на сагыш салып, оны дәкпээн чүве болза, ол дагтайга десиндээ кылып каапкан болур турган. Кандыг-даа кижини кыдыра көрүп, оны ындыг, мынды деп, ын бодап болбас — чадыр өөнүң иштинге кандыг-даа эр олурар.

Мөгээн-калган эш-өөрүүнүң дугайында чаагай сеткил сактышкынын кылып, чылыг сөстерни чугаалаар бүүнүг херектә Александр Даржай эгелээн боор. Сергей Пюрбю күжүрү хоптап, нүүлдеп турган, оны аймыже чүүл идиккиннерни билир бис. А Даржайның бо эгелээшкинни ам-даа көрлээлээр, бистин сагыш-сеткилиивиске чогаалчы, журналист эш-өөрүвүс дугайында сактышкынывыс өөнүп ужуулуг.

Тываның Чогаалчылар эвилели моон соңгаар-даа аныяк чогаалчыларже кичээнгейни улам күштелдирер ужуулуг. Оларның үнүнери аажок хээрек дээрзин билзе чогуур. Оларже каржы, донгуи сөстер октап болбас. Тараа сугтарын чораан кижилер бидир, арыкта дырылаш сурнун оруун аштаптарга, ол улам улай агар, оруун аштавас болза, ол-ла черинге черже сиңип каар, тараа, оът-сигенге оон шыты чедиштейн баар.

Тываның чогаалчыларының ажылын ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң чогаалчылар эвилелдерин дээр организациялар баштап келген. Оларның кежигүнү эвес чогаалчыларның чогаалдары белен чырык-даа көрүп шыдавас, а кежигүнерни кижилерниң чогаалдары үдаараа үүрү турган. А кежигүн эвес чогаалчылар ол чоруктуп авгын көрүп чорааннар.

Мындыг саналды хей чылдарда көдүрген мен. Кежигүн дээш кежигүн эвес деп тыва чогаалчыларны ангылаан хевээ чок. Мен бодаарымга, дыка буу-хаа далашпайн, Тываның чогаалчыларының улуг хуралын чоокку үеде чыылдырар. Чарлалды баш удур тарадыр, солунларга чарлаар. Бир эвес Чогаалчылар эвилелинде аңаа чок чүве болза, чогаалчылар боттарының күселп-биле келирин дыңнадыр.

Ол удур хуралга чогаадыкчы салым-чолдуг кижилерни кызын-кыйын турбас, тускай дүрүм-саавырлыг боттарывыстың организацияывысты тургузуп алмыдынар. Ынчан салым-чаяанныг акыяктарывыстың чогаадыкчы чоруу кыптыгып үүрү келир, а боттарывыс кымга-даа, түте-даа кыдыглатпас апаар бис.

Эки-ле бодаңнар, эргим чогаалчылар.

Моңгуш ЭРГЕП.
Чогаалчы.

Сарыг-шажын

АҢАА БҮЗҮРЭЭР МЕН

Эрзинниң районнар аразында сарыг-шажын ниитилелиниң даргазы башкы Борис Эренчинович Содунамга өөрүн четтиргешкинге илереттим.

Ол лама ышкаш ак сеткилдиг болгаш сарыг-шажыны талазы-биле бедик билиглиг кижи Тывада ховар боор деп бодаар-дыр мен. Ол чонугга чаагай буянын ак сеткилдиг-биле чедирип, кижилер ылгай көрбес, кижи бүрүзүнге-ле улуг дузаны көргүзеринге бодаар кижи.

Мен шуут аас-дылдан үнмейн бергедеп чодум. Борис Эренчиновичиниң судур мөмчүлазынга олурган, ынчан оожургап, удаан-дыр мен. Дажы-биле чугаалаарга, ламабашкылар аразынан түүле аңаа бүзүрээр апардым. Бо талазы-биле оон ачызын херек кырында көрүп келген болгаш бодалымны дидимидим-биле илереттим.

Чоокта чаа «Тываның ачыяктары» солунга Эрзинниң сарыг-шажын ниитилелиниң удур чагааны парлап үндүрген болгай. Ону бижээн кижи шын эвес бодалын эдерә көрүп, бүрүзүзүн миннир болза эки. Шажынга чүдүлгө чок, хоозун сеткилдиг кижилер дөмей-ле чүдүлгеден эки чүве маңнавас, чүдүлгө мындыгларны хүлээп албас деп бодаар мен. Сарыг-шажының республика баштаар черинден дилээрим болза Эрзинниң сарыг-шажын ниитилелиниң ажылынга деткимчени көргүзер боор деп идегедим.

Клара ЧАМБАЛ.
Кызыл хоорай.

ЫРЛАШПЫШААН ЧУРТТАП ЧОР БИС

Июнь 4-те республикаңын Улусчу чогаадылга бажыңынга республикага ат-сураглыг, эң-чөөрбн чылдар чедир, ажыр ажылдап каапкан культура ажылдакчылары, мырынай-ла чаа амыдыралче, ураң чүүлге баштайгы базымнар кылып чоруур аныяктар, харын-даа бо хире азы школачы назынында чогаадылга ажылынга дидим базым кылып келген, боттарының ол ажылга хандыкшылдың базыктаары-биле чедип келгеннер хей болган. Олар шуптуң культура ажылының ялзы-бүрү адырларынга үре-түнелдир. чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, боттарының шилип алган мергежилиңге долуу-биле бергеш база ол берге орукту шилип алган чүрекки хоочунар болгаш, бистиң салгалларывыс, чиңгүр бүрү базы-таварыш, аныяк-өскен-дир.

Чүге мынчаар тайылбыр хевиолиг бажыттинии эгелеп түр силер деп айтырыг тудуп келзе, хынчаар харылаар мен. Чүге дизе культура ажылдакчылары дээрге партия, хазактың, күрүнениң доктаамал дайынчылары, айбычылары чораан, боттарының ажыт-чажыт чок, ырак сеткил-сагыжын дорт илередип чорааннар база чоруурлар. Ол дээш олла партия, чаракпын улуг, бичө тергиндекчилеринге боттарының-на төрүмелинден чога херек талантыны дээш куду көрдүрүп, ак эвес, кара аразаргалдың дүлгээзинин-биле ажыл-агыйларындан дүжүрүп, ол-бо «чогаадыкчы» чылдагааннардан шүүлдедип, базындырып чораан-даа. чоруур-даа кижилер-дир. Олар төрүмелинден артист, режиссёр, драматург, шүлүкчү, бичээжиң, композитор, сценарист, журналист, самчы, харын-даа көскү партия, совет, күрүне-даа ажылдакчылары боор, чонунуң мурнунга ак сеткил-биле ышкы ажылдап шыдаар кижилер-дир. Олар азы бис, амгы хүнүң улуг, бичө культура ажылдакчылары-дыр бис. Ам бо хүннер-биле ялыг чүве болза, азы моон мурнунда-даа бүдүү улуг бөлүктиңиске безин чогуур үнелелди ялбайн келгеч, эң-не бичии шалыныг, кээргенчиг, з алыышкаан түрә-соруктуг шүмчел, калбанайның, хөрек-чүрээзис-биле амыдыралдың аңгыныг-даа ажыг-даа чүлүүн амзап чоруур бис-тир бис. Ынчаар болганда культура ажылдакчылары, бистер, сагыш-сеткилдиң чиженерлери (кижи бүрүзүнүң хире шаа-биле) болуп үжүрувүс-даа болза ол. Ол хүк, эгезинде бичээжиң дег, улуг, бичө композиторларывыстың чогаалдарының сайгарылгазын, оларның эң-сыын-даа таныштырайн.

«Бот-тывынгыр композитор» деп ыяал сөзүнге хөннүм чок, миңгаш доктаа композитор деп чогаалаавүс. Мээн философиям бодалым-биле боттывынгыр деп «бедик» ат профессионалдарга дорт хамаарылгалыг. Чүге дизе, ботаа-конгаашта кандыг-даа кижини бир-ле болза дорт-ла шүүдүкчү, чогаалчы, композитор, чуруукчу, чонар-дашчы дээр болза эки, ынчаш ол чогумчалыг боор деп билир мен. Профессионал кижи бодунуң шилип алган мергежилиңге профессионал болбайн канчаар. Ынчалза-даа ол — ёзулуг-ла бот-тывынгыр чогаадыкчы кижи-дир, а хамыкла ыяал йин кижиниң бирээзи дипломнуг, а бирээзи чүгле диплом чок, бо-ла-хыр. Ол ышкаш каш-даа дипломнуг, төрүмелинден талант чок кижина, төрүмелинден талантылыг, амыдыралды ол-ла хевээр бижип, чуруур, артындала тускайлан стильдиг, чогуур өйүнде чоңгүрә чогаалын шаннаар кижиге канчап денизээр боор. Көрүп, аналиэтеп чоруурга ол йин «ылгалдыг» сөстүң амыдырапга ылап-ла ылгалдыг кожуг ййин. Ынчаган күзү көрүүшүнүң чоңгө чон аразында чөптүү-биле ажылдап, чуртпап чоруур эң-не чүүлдерни, чиңгүр бүрү базы-таварыш, аныяк-өскен-дир.

Чүге мынчаар тайылбыр хевиолиг бажыттинии эгелеп түр силер деп айтырыг тудуп келзе, хынчаар харылаар мен. Чүге дизе культура ажылдакчылары, чиңгүр бүрү базы-таварыш, аныяк-өскен-дир.

«Бот-тывынгыр композитор» деп ыяал сөзүнге хөннүм чок, миңгаш доктаа композитор деп чогаалаавүс. Мээн философиям бодалым-биле боттывынгыр деп «бедик» ат профессионалдарга дорт хамаарылгалыг. Чүге дизе, ботаа-конгаашта кандыг-даа кижини бир-ле болза дорт-ла шүүдүкчү, чогаалчы, композитор, чуруукчу, чонар-дашчы дээр болза эки, ынчаш ол чогумчалыг боор деп билир мен. Профессионал кижи бодунуң шилип алган мергежилиңге профессионал болбайн канчаар. Ынчалза-даа ол — ёзулуг-ла бот-тывынгыр чогаадыкчы кижи-дир, а хамыкла ыяал йин кижиниң бирээзи дипломнуг, а бирээзи чүгле диплом чок, бо-ла-хыр. Ол ышкаш каш-даа дипломнуг, төрүмелинден талант чок кижина, төрүмелинден талантылыг, амыдыралды ол-ла хевээр бижип, чуруур, артындала тускайлан стильдиг, чогуур өйүнде чоңгүрә чогаалын шаннаар кижиге канчап денизээр боор. Көрүп, аналиэтеп чоруурга ол йин «ылгалдыг» сөстүң амыдырапга ылап-ла ылгалдыг кожуг ййин. Ынчаган күзү көрүүшүнүң чоңгө чон аразында чөптүү-биле ажылдап, чуртпап чоруур эң-не чүүлдерни, чиңгүр бүрү базы-таварыш, аныяк-өскен-дир.

Чүге мынчаар тайылбыр хевиолиг бажыттинии эгелеп түр силер деп айтырыг тудуп келзе, хынчаар харылаар мен. Чүге дизе культура ажылдакчылары, бистер, сагыш-сеткилдиң чиженерлери (кижи бүрүзүнүң хире шаа-биле) болуп үжүрувүс-даа болза ол. Ол хүк, эгезинде бичээжиң дег, улуг, бичө композиторларывыстың чогаалдарының сайгарылгазын, оларның эң-сыын-даа таныштырайн

Политиктиг шүлүк

ЧОГААДЫКЧЫ, ИШЧИ БОЛЗА...

Чижек салыг эзэн кижи
Чиге көрбес апарып-тыр.
Хөйну калып, оюктанып,
Көрүжү-даа бакыраан-дыр.
Баштап-соңнап келген улус
Бараалнар көөр хөнүү
калган.
«Идик ортээ ийи муң»—дээш,
Имней кааскаш, үнүттелер.
Арга-суме биске херек.
Алгы-кештен эттээр бис бе?
Арбай-тараа сөктап алгаш,
Аарды-саржаг кылыр бис
бе?
Идек, хойну өстүрер дээш,
Идектер-ле, демнежир-ле.
Чогаадыкчы ишчи болза,
Чөртээр чүрттан болур-ла
бис.

Охенчик ОНДАР.

ИЙИ ТЕНЕК

«Ийи тенек кижи улус чок
черге ужуражып келгеш, хөөрежип-хөөрежип, тарап чоруурда, «Хак, ийи угаанныг кижи чугаалажыргa, чагагайын аз» дишкен.

(Соңнуун чугаазындан).

Дезит — дезит-биле,
Тенек — тенек-биле.
(Тыва улустуң үлегер домаа).

Ийи тенек ужуражкан,
Ишти-хөнүүн чажырышпаан.
Дүргедээшкин,
таптаашкынны,
Дүүнгү болгаш даарта хүнүү
«Дүктүг чүве тазаргыже»
Дүнгере-ле сайгарганнар.
Янзы-бүрү кижилерге
Ялым-байга хамаарыштыр
Ховар чугаа кылзывыс дээш
Холдарын-даа тудушканнар.
Хемчик, Тестин терем-сыгыы,
Хереөженнер аажы-чаңы...
Коптарган-на бүгү чүүлдер
«Коянуг эки» чагагай болган.
«Ужур билир ийи кижи
Ужуражып, хөөрежирге.
Сөөзеннер-даа шаптыктавас
Сеткилдерге чагагайын»—деп,
Эжишкилер тенээн билбейн,
Этиш часкап, түннеп кылган.

* * *

Болар-биле маргышпаалы.
Моңу өскээр угаан көрээл:
Аңаа хоп-чип чугаалашпайн,
Ажыл-хомуй кылган болза,
Ал-ботка, кымнарга-даа
Ажыктыг-ла турар ийик.

Бригад ДУПЧУР.

ЧАРГЫЛДАЖЫП ОЛУРЗА ЧҮЛ?

Бажыңы чок аныктатар
Базаар кезип чарлал дилээн,
Байлак улуг Тыва черим
Барымдаалыг арны ыңдыг.

Тудуг кылып шыдавас бе,
Тударавас хөнүү чок бе?
Чаңгыс дүне чадыр таккеш,
Чаргылдажып олурза чүл?!

Азы өгден дерип чүмээш,
Аңаа хос чер тыптыр эвес.
Чазаавыстың баары шилге
Чарбыттының, өглеп ыар бе?!
Ажы-төлүң чедип алгаш.

Ажылы чок, чүрттаар чер
чок,
Аваң-чүрту Тыва черге
Азыг тыпкайн, түрээр чок
бе?!

Чадалов МАНДЫЫНЧЫ.

ШКОЛА: тыва литература программазы

БАШКЫЛАРНЫҢ, ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ САНАЛ-ОНАЛЫ

Республиканың школаларының тыва дыл, литература башкылары «төгерик столга» чугаа чорударыбиле бистин солуунуң редакциязының хураалдаар залыңга чыглып келген. Тыва класстарга тыва литератураның программазы ажылдан кылдыңнын турар бо хүннерде ол эртемнин уругларга өөредилип турар башкыларның аңаа хамаарыштыр санал-онаазы, бодалы ергежок чүгүлә. Ол соруулга-биле республиканың Башкылар билиң бедиидер институттуң тыва дыл болгаш литература кафедразының ажылдакчылары ужуражылганы организастаан.

Нинтялелде болуушкунар, бегүүде боол турар өскерилгелер школа амыдыралыңга дегбейн барбаан, оюп эртпээн. Материал-техниктиг базаны быжыглаары, акшаландырмышкын дээн чижектиг түүлдерни чүгаалаваска безин, школаларның мурнунда тургустунуп турар айтырыглар эвээш эвес, эң бетин дээш, өөредилге программаларын чамдык эртемнер аайыбиле үениң негелделизинге дүүштүр өскертири-дир. Тыва школага тыва литератураны өөредириниң программазының чаарты кылып турары-даа ол. Аңаа хамаарыштыр Башкылар билиң бедиидер институттуң улуг башкызы Ч. М. Чүлдүм чугаазының эгезинде мындыг түүлдү тайылбыраан. Партийжи идеологияга тергиндеп күштелген турган үеде программа партийжи принциптиң негелделеринге дүүштүр тургустунган турган. Ам оон арыгланыпкан амыдырал негеп келген дээрзин чугаалаваш, тыва литератураның эртикен оруунун төөгүзүнүң үе-чагаага хувааланының айтырыгынга доктаавын. Колда түүл программадан үштүп калгыыр шулүктеөнин, чогаалдарның орнун солуурун, оон орнунга кымның чүү дээн чогаалдарын киирериин сүмележип дээш чыглып келгенин-даа бо. Улусчу чаңчылдары, экология хамаарышкан түүлдерни каап болбас. Бо дугайын чугаалап турда, ол чыглып келген башкыларның, чогаалчыларның сайгарыглазынче бола тургустунуп кээп турар «Шажын-түүлгейни школага киижидилге хевээр кылыр ажылдар бе?» деп айтырыгны база киирген.

Тыва литератураның программазынга өскерилгелер киирериниң чүгүлээшкин башкылар база бистин солуунга бичкин турган чүве. Бодда «Партия, Ленин» темазынга чогаалдарны, С. Токаның чогаалдарының канчаар, чүү деп тайылбырлаарыл?» дээн айтырыглар тургустунуп турган. Ол түүлдерге хамаарылга ам амыдыралда чүгаалдарда бир өске, литература номунда бир анчы — карышкак анаарга, башкыларга чугаажок нарын боол турганы билдингир. Ук өскерилгеде, эрги программа-биле өөредиңге уруглардың бодалы, түрүжү, көрүжү, үнелери мындыг байдалга хамаарыштыр кандыг болуушу? Уругларывысты билир-ле болгай бис, кайы хире сайгаруп, шажын-түүлгее бит кылырга катап турун кел чыдаар бо үеде оны шинаар көргүзерге, черле кандыгыл дээн айтырыглар башкыларның мурнунда тургустунуп турар.

Бойдус камгалалының, төрээн чүрт кижиниң төрүттүүген булуунундан эгелээр темазы чоннуң чагагай чаңчылдарынга үнезилеп даянып киирериниң чүгүлээшкин башкылар сүмелээнил.

Чугаа тыва литература дугайында чоруп турар чүве болганда чогаалчыларывыстың бодалы, сөөң чүл, дыңнаанын-биле номчукчуга оны өөредирер соруулгалыг мен. Өөредилге программазын тергиндеп тура, конкурс хынамалыг, кичээнгейлиг болуруунуң түүлдээшкин ном үндүрер черниң кол редактору Н. Ш. Күүлар сагындырган, эге кылып ажылдап тура «сөөртээ» дээн сөстү «сөөн» дээн сөөлбиле солуп каан болза, тааржыпсас, чедимчелиг болзуун дээр болза, оны үнезиле

Төрээн Тывам

чараш - каазы

МААДЫР СЫЫН

Төтчегленчи бакка бооллан
Төлүн эзим чажырыпкам.
Өзен иштиг ыйгылакта
Өлген сыйының сегин
көрдүм.

Маадыр сыынны
балыглалкаш,
Мадыраан уунче үлчүп,
дилеп,
Эстке чазый «оор аңчы»
Эрээ-хинчээн көре берген...

Аның эъдин куштар
хемдээн,
Аңаа чыглып, дойлап
күзээн...
Араалыг боо хуртун огу
Аргазар күү сөөкте чыдар.

Араалыг боо хуртун огу
Шырыш ара доозары кай
Чаат бүргээш шыргай
зоим
Чажырыпкан болуру кай.

Арга черинн чараш сыыны
Амыдыралга каасташтыг —
Адырларлыг мыйыстарын
Аскы кылдыр делгеп
алдым.

Сактырымга сыыа дириг,
Чаштып оттаар тавды
дилеп,
Бажын өрү көдүрүпкен
Барган харап турганзыг-
даа.

Аракчаа ОНДАР.

ЧАҢГЫС ДӨС ЧОДУРААА

Бора-Шайның Моолдуг-Хем белдиринде чаңгыс дөс чодураа үнүп турар деп чугаа дыннаш, бүзүрексеведим. Өөүрүнүн Саглы. Солчур, Хандагайты девискээри бо мынчаар чодураа үнмейн турар дээрзин билир ийи.

Ынчалза-даа хөй катап дыннаарының орнунга карак-биле көрзе бүзүренчиг деп бодаам, ынаар чоруптум. Мени эдертип чедирип чораан Кара-Моңгуш акый Моолдуг-Хем белдиринде турушаары черде арыг иштинге келгеш: «Сонуургап турар чодураан дуулаа болгаң» дээш сай кырында бөкпек бора талдаң аразынче айытты. Шулурткайның агып чыдар дамырак кара
[illegible] талдаң аразынга келдим. Шынап-ла, чаңгыс дөс чодураа! Чараимы! Артында чечектели бөргеи, ак чайт-ла чүве! Чыдының чаагайын! Тайганың чухсуг, чечексиг, чашпаизыг чыдын базып, оон онзагай, чаагай чыды думчукка кээп айлыкап туру. Чаңгыс дөс чодурааның саглагар ак-чайт чечектери салгып аайы-биле чайгаңылап каап турлар. Иштик чернин чылыгга ынак үнүүүнүн тайганың кадыгдошкун агаарынга тааржып, дазыл тыртып үнүп келгени кайгамчык. Та кижи эккеп олуртуп каан чүве, та кандыг-бир оранда куштуг хат азы куш чодураа үрединн эккеп каапторга, үнүп келген чүве. Кижи кайгал-ла хаинас! Чаңгыс дөс чодурааны долгандыр чоон ыяштар-биле тутка кажаанын ора-сомазы, иринділери арткан чыдыр. Чанынга кылаштап келген Кара-Моңгуш акыйдан:

— Чодурааны долгандыр кымнар кажаалап турганы ол? — деп айтырдым.

— Чаш чодураа сывы өзүп үнүп кёлгенин эскерип каашаң, ону мал-маган сып, үрел каапторга дээш, бо мынчаар чайлаглап чурттап чораан бистин өгбелеривис кажаалап каан дээр чораан. Мында чодураа үнүп турар дээрзин улуг кижилер кымга-даа чугаалавас, чажырар чораан.

Эң ыангыя бичии уруглар чодураанны сып үредгей бээр дээш бокке чоргуспастар. «Бо чаңгыс дөс чодураа дээрге, Бора-Шайның эртинезиндир Ону өгбелеңнер дегламгалап, каратап чорунар» —деп, ачам менээ чагаан чүве— дээш, Кара-Моңгуш акый чугаазын доозу.

Өгбелеривистин терээн черинин бойдус, байлаанга камныг, ынак чораанын магадап, чаңгыс дөс чодураанын чанындан ыравайн, үрле чарашсынып көрүп турдум.

Эрес-оол МОНГУШ.

БҮГУДЕНИҢ УЖУРАЖЫЛГАЗЫН КЫЛЗА

Июнь 11-де «Шын» солуунда Т.Д.ЛТЭШИ-нин сектор эргелекчээ Яков Хертектин Тыва Республиканың Президентизе Шерит-оол Дизижиковна Ооржакка, Тыва Республиканың Дээди Соведнинн Даргазы Кадыр-оол Алексеевич Бичелдейге ажык чагаазын номчудум. 77 харлыг пенсионер ашак мен.

Бо чурттап эртен келген 70 ажыг чылдарның иштинде эр бооп келгенимниң үелерин сактып болап олурарымга, бистин тыва чоннн, аныяктар аразында айыылдыг кем-херек үүледир, чоңга чованчыг, хөйге көскү чүүлдерни кижи дыннаар арга чок апарган. Бо дугайын Яков Хертек ооңчуг шын бижээн, мен ону ноомчаш, деткип ор мен.

Дыннап олурарга, хоорайда, көдээ-даа черде кем-херек үүлетпеткен, оор, күш-тээшкен, үнтевчи, өлүрүкчү херек үүлетпеткенер болгаш үгбаларның, эвазарның, кыртан-авазарның аъш-чемниг сумказарын ушта тыртып, хунаан алырлар болгаш садыг, автобустарга мөөнешкен, чыылган, оочурлаан улустарның карманынче хол суғар, сумказарын чаза кезер кижилер бааза-да тыва аныяктар болгаш. Шак бо ярын-иттер чоннар дугайында тыва-даа, овус-даа, назы-харыы үнүлээ берген улустар садыг магазинжерден улуг ортек-биле бизнн мен-сизы-биле садыг алган аъш-чемниг тыва болдар хунаан алгаш, четтирбейн барган деп турар. Өске мындыг-даа сөөк нзшня эвес, тыва болдар деп турар, черле ону хандыр бодап көрүнер даам, таан-лаа мынчыг-дыр. Дынзан чоруурга, тыва-ла, болдар оорлаан, хунаарган, хүштээн-чазарлаан, үнтээн, өлүрген, өлүртеп боор чүве-дир.

Шак бо мындыг келерээн, ыпсаажың чурттаар аргажок апарган үеге чедирип турар кем-херек үүлетпеткен, оорлаарны, хулуганнарны, үнтехчилерни, өлүрүкчүлерни шынгыы демчег алыры негеттинии кёнген-дир.

Ийе, бо Тываның төөгүүзүне чурбаан шак ыяштыг ырма сымчаг ыяштыг, хораанныг-даа хүүлерни үүлетпеткен турар аныяктар болгаш үдуг-даа улустар аразында кижи хевирин ыыхлыгаи кижизит эвестерни шыгыы демчег алыр болгаш оларга удур кадыг хөөлү, дурумну хүлээп алыры аң бегеттинии келген.

Эргим аныяктар, уруглар, оолдар, силерге дыштанылгаан пенсионерлериниң мурнуудан мээн илеген дилеп, силерни кыйгырарым болза. Тыва-да тыва чоннун ат-алдарын бакпыраын турар, кижизит эвес, хулуганзыг аныяктар хөй эвес-ле болгай, оларны кем-херектерден чайлаар талазы-биле үүлетпеткенер ам, кеземче хоойлуундан чайладып кижизидиринер, оң силерниң, ак сеткилдиг аныяктарның, кол хүлээлгези деп билир мен.

Хоорайда-даа, районнарда-да чурттап турар, өөренип турар бүгү аныяктарны районнарның зона аайы-биле чыыр, өске хей-нинтиинн кирижилгээ-биле үүлүражылыкымнарны эртирнн, шаа кирижкен улуг-биле улустарның бодал-самалын ыыннап, хемчегларзн чорудар болза эки боор деп санаалыг мен.

Михаил ЧАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ХАЛААЛЫГ КЕЛИН

Амыдыралдан чугаа

Чечек биле Чечен-оол—чаңгыс ада-иениң уруглары, угбашкылар улус. Чечен-оол республика найыскылаар. Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап, угбазы Чечек ада-иезинии чүртүп өөлеп, кыдыг-кыыгаар районда ажылдап чоруур. Чечек биле Чечен-оол угбашкыларның аразында хар-назын шоолуг-ла ылгашпас, үш-дөрт-ле хар турган бcoor. Олар өскен-төрээн суурунга мал-магании, шыдал-быралыг, хөй уруглырлыг ажылчын өг-бүлеге өөрүшкүмакнайлыг өзүп, ада-иезинин азыралынга таалап, аас-кежиктиг чаш назынын эрттиргеннер.

Чүү-даа болза Чечек дүнмазынлам улуг кижи болгаш школ дооскаш, Саян артында каас-чараш кода хоорай-га эртем-биликтиг чедип алгаш, төрээн черинге чедип кээп, өг-бүлелиг боол амыдырал тереннче эштип кирген. Ол өйде сон дүнмазы Чечен-оол шериг албанындан халаажы чедип келген. Чедип алыр дээш мергежилиинин аайы-биле Чечек дүнмазын база-ла Саян артынче аткарып, чагыг-сумезин берип, үдеп каан. Дүнмазы келир үеле эртем-биликтиг кижи болдуң дээш, кызыл өөредил, акша-көгеек, хеп-сын-биле үрүлүү дузалап келген. Ынчангаш угбашкыларның амыдыралының аайы-биле бот-боттарындан ыракта чурттаи чоруурлары ол.

Бичизинде чарылбас угбашкыларның салым-чолу өг-бүлелерлиг болу бергеминин соонда сыр дедир болган. Чүге дизе угбашкылар чежелаа чаңгыс ада-иенин уруглары болза-даа, оларның аразында найырал барык чок деп болур. Бо кады төрээн ийи угбашкының уруглары бот-боттарын билишпес, безин танышпастар-даа. Чечектин аялынга Чечен-оол-даа барбас, а дүнмазы Чечен-оолдуң бажын-балгадынче Чечек-даа ис баспас. Бо үжүру биддинмес тывызыктын баажызы чүдел дээрге — халаалыг келин болуп турар. Чечен-оолдуң халзйы Чингисмаа берге ажылдыг, кадыг-шириин киижи. Ашаанын төрелдерн оларбиле аралашпас, мынча назынында алчып-бержип-даа чорбаанвар.

Кызылга чоруп аайы-биле чораан Чечен-оолдуң төрелдери ийи-чаңгыс кире бээрге, улус кирип келди деп хүндүлээр туржук, Чингисмаа коргунчуг ала каратарын оларже чидиг, чиртимн-биле көрүп, чүү-даа ыыттаавайн, шиирин көрүш-биле сооланнадыг көргеш, өске өрээлче базып кире бээрн кайы хөй. Чечен-оолдуң адазы топтуг-томаанның Чымчак-оол ирей халаалыг кеннинин аажызын пат билир болгаш оглунуң өөлге ооң изиг шайын ижер-байтык, ажнын ажып безин чаңгыс дүне чылыг, чымчак орнунга чыргап үдуп хонмаан-даа. Ол бажыңның эргинин артавайн-даа чораан мөңүй берген. Чечен-оолдуң көдээге чурттап турар дерүүтөрелдери хөй улус. Оларзан Чечен-оол сугга үүүп-кирип чоруур кижилер шүүт чок.

Ындыг берге аажылы, халаалыг келининн чанынче кым чагдаар боор. Өске алышкы-дунмалыкы улустарның өг-бүлезинге үнүүп-киржип, удур-дедир аалдажып, уруг-дарының хоорайдан көдээже, көдээден хоорайже түр үеле чорудуп, оларның найыралдыг эдержил чоруурларын көргеш, чөөкүй Чечектнн шүүлүү хайыыл, кавы баары халаш дээр. А Чечектнн кеннн Чингисмаанын халаалыг аажы-чанының уруунун Чечен-оолдуң хамык-ла чоон төрелдери оол бажыңынче баарындан патпала бужурганырлар. оон

Амыдыралдан чугаа

эки. Ашаанын төрелдерн оларбиле аралашпас, мынча назынында алчып-бержип-даа чорбаанвар.

Кызылга чоруп аайы-биле чораан Чечен-оолдуң төрелдерн ийи-чаңгыс кире бээрге, улус кирип келди деп хүндүлээр туржук, Чингисмаа коргунчуг ала каратарын оларже чидиг, чиртимн-биле көрүп, чүү-даа ыыттаавайн, шиирин көрүш-биле сооланнадыг көргеш, өске өрээлче базып кире бээрн кайы хөй. Чечен-оолдуң адазы топтуг-томаанның Чымчак-оол ирей халаалыг кеннинин аажызын пат билир болгаш оглунуң өөлге ооң изиг шайын ижер-байтык, ажнын ажып безин чаңгыс дүне чылыг, чымчак орнунга чыргап үдуп хонмаан-даа. Ол бажыңның эргинин артавайн-даа чораан мөңүй берген. Чечен-оолдуң көдээге чурттап турар дерүүтөрелдери хөй улус. Оларзан Чечен-оол сугга үүүп-кирип чоруур кижилер шүүт чок.

Ындыг берге аажылы, халаалыг келининн чанынче кым чагдаар боор. Өске алышкы-дунмалыкы улустарның өг-бүлезинге үнүүп-киржип, удур-дедир аалдажып, уруг-дарының хоорайдан көдээже, көдээден хоорайже түр үеле чорудуп, оларның найыралдыг эдержил чоруурларын көргеш, чөөкүй Чечектнн шүүлүү хайыыл, кавы баары халаш дээр. А Чечектнн кеннн Чингисмаанын халаалыг аажы-чанының уруунун Чечен-оолдуң хамык-ла чоон төрелдери оол бажыңынче баарындан патпала бужурганырлар. оон

Чугаа

ламыңдан Чечен-оол дерүүтөрелдериниде хары кижи болуп, төрел ёзүмүн хүндүткелин чидирген, кээргенчиг кижилеринн бирээзи болган.

Чечектнн аажы-чаны аажок экинирген, чымчак болган ажыл-ажынның аайы-биле Кызыл чорааш, Чечен-оол дунмазынын бажыныңче дестүлмейн: «Ам-ка кенням эки апарган ирги бе?» дээн идегел-биле бо чазын база катап кире берген. «Инангаңының бажын ыт чигеи» дээрн дег хөөкүй Чечек дүндүлеприлеп, Чингисмаанын чидиг шырайындан, соок болган үзүк хөлүгүр көрүжүнден ангы чүнү-даа бодунга илип албаан. Кеин ыыт-даап чок олурупкан, Чечек кандыг-даа чугаа-соот чок ол бажындан үнер ужурга таазырыккан. Чанып келгеш, хомудалын ашаа Чылбас-оолга чугаалаарга: «Па, ынаар-ла чүге барып турар кижи сеп ыйнаан, көрбээн, билбээн эвес сен, хоорайда сээн эш-көрүүнден хөй кижи чок йиик чоп, олар сенээ эки ышкажыгай» —деп шала сургай аарак, оожум чаңы-биле хөөкүй кадайы Чечек дээш бодунун хомудалын биллиртпейн ызыыл чазаммыктап чугаалаан.

Мынча назынында Чылбас-оол хөөкүй оол чүржүзүүнүн бажыныңга ижин-хара чок хөөрежип, хонар-дүжер хамаанчок, чыдыын кайы-даа үелеринде Кызыл хоорайбиле аргыжып чораш, ол бажыңның эжиин ажып көрбээн төрелдериниң бирээзи.

«Чурттапта кижиге чаңгыс катап эртер, делегейде мөңге чүве бар эвес, чүү-даа чүве ейлуг, хемчээлдиг, чүге мынардыг салымныг ирги мен, хөөкүй-ле оол дүнмамның көөргенчиин» —дээн болгаш оончаз хөй чүүлүн-баазын бодеп-тар Чечектнн хөрээн ышкамнады ейүп, өрүмнел кээрге, оон карактарындан чаштар ала-чайгаар-ла чагырга чок хамыратпар болуп ейлеп-ейлеп төктүп чоруурлар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Ёзулалдар, чаңчылдар дугайында

ДАГЫЛДА ДЕП ЧҮЛ ОЛ?

Бистин ада-өгбелеривис шаг-төлүүлеп бээр үер-чуртуун алгап-йөрээп, чылдыр-на чаңгыс катап ийи-үш домуктарда дагылданы улуг найыр-наадым кылып турганын улуг назылыглар билир болгай. Тывада ыыктыг, дагыдын чораан черлер хайы хөй. Чүүле Эрзин районда Кежеге, Ак-Хаймыракан даан, Бай-Даг, Чинчилиг, база Тере-Хөл овааэын болгаш ооң-даа өске черлерни адап болур. Тыва Арат Республика үезинде Тывага хүрээ-хинт кенгереигей турда, чүүл чораан үеврете оваа дагылданы база ыыктыг ыглар, хөлдер, хемнерни болгаш өске-даа черлерни бүгү Тывага дагып, улуг наадымнарны кылып чорааныыстыг төөгүлеп билир бис. Оранжуруттун дагылда маңнырын чүүлүне байырлалы деп билирн оскн шын» эвес. Сөөлгү үеде Тывада шаг-шагындан бээр дагыдын чораан ыыктыг черлерни, овааларны, даглармы, хемнерни болгаш хелдерни республикада дагып, найыраадым кылып эгелей бергенинге кым өөрүвес боор.

Эрткен чайын Эрзиниң Бай-Даг овазына аваа-ла ёзу барымдаалап, ноомчуг эрелгей дагыл эрттиргенинге чоннун хөй хезин таарзынмазы. Мен маңаа дагылда найырынын чүүле тыва национал мөге хүрежи, түгүрүк аъттарның узун чарыжы-биле кызыгаарлаттынып, өске болур азы эрттирер ужурлуг ёзу-чуруумнар болгаш тыва чоннун хөлүг-баштак национал оюннарын организастваавакы шүтүмчүлекээр эвес, а дагылда найырынын канчаар эрттирерикнн чурумун, оон ажыктыг эки талазын база кол-ла соруглазын билбезивистнн ужурунда ынчаар эрелгей, ёзу-барымдаалап эрттиргеин ол деп бодаар мен. Шынап-ла, дагылданы канчаар найыралларын, оон ажыктыг эки талазын болгаш ужур-утказын амгы үеним аныяк-өскенге эки билбес. Харын-даа назы-харыы үлгадып дөгүй берген чамдык кижилер безин эки билбестер болгай. Дагылда найырын канчаар эрттирер ёзу-чуруумун, оон ажыктыг эки талазын болгаш соруглазын чоңга танышпырарын оралдажын көрейн.

Ыыктыг черлер — хемнер, хөлдер, даглар болгаш бүгүле дагылга чораан овааларны чыгыдыын чаңгыс катап чайгаар аваа аймын сөөлүүрелгр бе азы аустүн башкы аймын орган үеэнде чылда кирген азырал малдар ак аът, ак инек азы ак тоолай, ак хой хүннеринде демдеглеп байырлаар чүве. Ук хүннер бистин сарыг-шажынын чыл санаалар кыынын календарында бар. Ынчаарга ук хүннер улаштыр-ла чай-даа, кус-даа айлырында ак аът, ак инек, ак төөлай болгаш ак хой дүннери кайы-даа айларда болбас. Чижээлээрге, бо суг мечи чылдын чайнын адак кызылымаар хөй аймын 24 чеэдө ак инек хүннүнде бе азы аустүн башкы Сарыг мечи аймын 16 чеэдө ак тоолай хүнүнде кайыыр-биир дагылда маңнырын эгелеп, улуг найыр кылып болуур хүннер ол. Дагылда найырының эгелээр бирги дүнү үстүнде адаанын хүннер боор ужурлуг. А ай сарыг мечи, аксымаар хөй, кызылымаар болгаш өске-даа ай аттарны хамаанчок дээрнн айтыры артык эвес. Дагылданын кол-ла соруглазы болза дагыдып турар черниң девискээринде бүгү-ле дириг бойдуска, черге эниин күзээри.

Чижээлээрге, Эрзиниин Тере-Хөл овазының дагаанда, тус черниң кижи амытаны азы чонуу, үнүш-байлаа, ак-меңи, мал-магаиы аарыг-аржык болгаш думаа-ханаага, кандаашкынга болгаш өске-даа (ээр шимчээшкинн, чаныыр, аңчылы) доора багай чылдагаанмарга таварышпазын дээш аан. Дагылданын соруглазы болза, бүгү-ле дириг бойдус, каас-чараш, чоннун тайбын чурттаарын күзээр, дилээр дээрзин база катап айтыр алаар.

Ам дагылда найырын эрттирерикнн дугайында хаш сөс. Найыр эгелээрнинн мурнуйда, дагыдып турар оваада азы хемде тускай ээр турар ужурлуг, хелнн азы кескй база хумзат дужаалдыг чаңгыс лама дагып турары күзенчиг. Ол чөрде тускай олурар черинге баргаш үе черни дагыдга найырын ажыткаш, сан салып тускай комун ноомчуур. Ламаның ноомчулгазы төнерн-биле дөрт хын дээн аныяк кыс болгаш оларның үе чергези дөрт аныяк ооп шээр болгаш бода маадыр ажыктарындан тус черни аймрал малдарының дүрзү хевирлерни кезек-кезек, тус-тус одарлап чоруур бөлүкбөлүк сүрүг малдар кылдыр дагыдып турар черниң кырыыга чыыл салгылап, ол хөй кажык малдарын дайгырып, кадарчыларның ажыл-ажнн шиидс мшкаш өттүнүлээрлер. Азы бир сүрүг чылгы, бар сүрүг инек, бир сүрүг теве, бир сүрүг хой, бир сүрүг ешку, бир сүрүг сарлык, бир сүрүг ыан дээн чижектнг ходан-кодан малдарны тус-тусунда сес аның кадарчылар кадарып, ыр-шоорлуг, каткыхөлүг кадарчылар ролюн күүседир. Оон соонда ол хөй кажык малдарны ол-ла овааэынга — одарынга — олчаан каантар) Маңаа бир ойзагайлаар чүве чүл дээрге дагылда найыры тус черниң чурттакчыларының ажамы-чаны, мал-магаанының азыйы-биле бодо-ла чижээлээрге. Эрзиниң ийи мал чок, а Тожуда теве мал чок, а бүгү Тывада элчиген чок дээн ышкаш.

Бир эвес тус черниң малы сес чүзүи четпес-даа болза, демей-ле демги дөрт аныяк кыс, төрт аныяк ооп бир сүрүг малга ийи азы үш-даа кадарчы бооп болур. Ук кадарчылар тыва национал хемчээнинн, кадарган хөй кажык малдарының дериг-херекселдерн-биле (чылгычылар сыдым, дуран, инек кадарчыларының ужуна баглыг шыкпыр, урук, хойжулар ынчеек, дуран сүт-сүг дээн чижектнг өөлүг-хөлүг херек-үнерлер. Лама болгаш сес кадарчы оваадан кудулап батпаанда, оларның чаңынче тус черниң эң улуг назылыг чурттакчызы азы төлээп, чаңгыс эр кижи төөгүүзүнде айга чедир өткүп үнүүр, хөстүк карактыг кызыл-кадарчылыы четкеп, немешкеш дагыдып турар черни алгап-йөрээп, тыва чоннун мал шимезинден кылган «ак чемзерин» өргүп чер-чуртун алгап-йөрээр.

Оон соонда дама, сес кадарчы, ыттыг йөрээлчи оваа кырындан чавызап бадып келгеше, тыва чоннун хөлүг-баштак национал оюннары эгелээр. Дагылда найырыга (бат тиртыжары) күжүн шенежнрин книрнл болур. Эң-не эки сыытчы, ыраажыны база эң-не эки йөрээлчнни тодарадыр маргылдаалар эгелээр.

Бурун тыва оран-чуртуун, эң-сеаны, өг-оранын, мал-магаанын алгап-йөрээп чораанын эки билир болгай бис, дагылда найырынга йөрээлдер мөөлө кирер. Сес кадарчы болган ыттыг йөрээлчи бурун Тываның тос чүзүн малын көргүскенн-дээ ол. Эки сыытчы, ыраажы, йөрээлчи болгаш (бат тиртыжар) күжүн шенежнр маргылдаанын эрткенинн соонда ам чүгүрүк аъттарның узун чарыжы, күчүтен мөгеинн тыва национал хүрежнн эгелээр. Найырның түнелинде бүгү-ле тнилехнилерни шалгаар, дагылда найыры ооң-биле доостур. Кысказы-биле дагылда найырынын эрттирер чүрүмү бо-дур.

Найырга келген бүгү-ле аалчыларны азы чонну дагып турар черниң чурттакчылары боттарының күзелн-биле азы өнүү-хөрелгээн-биле шаңнаар. Чижээлээрге, мөге хүрежнинге шүүлгеп мөгеге чоон аът, үжүүрлешкеп мөгеге шүүлеп аът, 3—4-күү черни үдээп чеелер чоон арт, серге; 7—8-ле аттыг мөгелерни тус-тусунда 100—100 рубльдер, а ынче эки йөрээлчнни хураганныг хөй, эң-не эки ыраажыны аваайлыг өнүү, эң күштүг (бат тыртыжар) кижини шүүлеп арт дээн шаңнаалар-биле демдеглээр. Эң-не сыытчы база тергнин эки ыраажы болгаш оваа йөрээлчнни тус-тусунда бир-бир бай шээр малдар-биле шаңнаалаар чүве болгай. Дагылда дугайында бижиирге мындыг-дыр, өске черлерде та канчаар кылып турар чүве. Номчукчулар боттарны бажнй бээр чадаазс.

Константин ХАНГАЙ.
Эрзин район.

ОНЗАГАЙ ЫЛГАЛДАР

Эр болган кыс кижилерни аразында ылгалдар төрүүлгиниден, дириг амыдыраныы азы үнүштүн организмнинде уксаа салгаарын хамдырар чүүлдерден база оларның кижизидилгезинден шүүт хамаарышпас онзагай шынарларынан болур. Оларның чүгле каш санының биологни тайылбырлап турар:

Кавайында чаш төл безин болдуруу-бие түскай ажылыт — ооң үрүт шынчелнр, кыс үрүт долгандыр төрөп бүгү чүүлдерни билип алыссаан дег, хайгаралдыг көрүштүг болур.

Эр кижинин мээн төрээнненрнинден 200 грамм авр дениилиг болур.

Кыс үрүт ооң үрүтка хөөрде, эрте чүгаалаанын эгелээр.

Ооңдээги көөрде, кыстар дүрген ажыннычал болур.

Эр кижилерниң 48 хүүт хаарыктаар, хөрээженнернин чүгле 22 хүүт хаарыктаар.

Ойнаарактар бүдүрүүчүлерникн-биле алырга, кыстарга көөрде ооң үрүглариың чогаадыкчы сонуургалы улуг болуп турар.

Эрлерге болгарга, хөрээженнер дүрген эзирнчел.

Эрлерге көөрде, хөрээженнернин назынны үзүп-даа болза, кирнмчалы дүрген болгаш эскертинчел болур.

Солчаайлар кыс үрүглларга болдаврга, ооңдарда хөй.

Эрлернин шнирлы — математнка: сураглыг дээн аныяк 12 математик дижнк, оларның чүгле бирзнн кыс үрүг болуп болур.

Хөрээженнер чигирэнг чемнек ынак, а эрлер дуствурга ынак.

Эр кижилер — кызыл, а хөрээженнер ак-ноң өнге ынак.

Үйгу келбестээр аарыгдан хөрээженнерни 60 хүүзү аарып турар, а эрлернин — 40-хүүзү.

Хөрээженнер аарышкыга мнинмнчел-даа болза, эрлерге көөрде кайы хире-даа аар, узак аарышкыга шыдамнх.

Амыдырала таваржып көөр бергелерни эрлер чнних эртер болгаш ажылынга, политнкага база спортка алдаар арганы хөрээженнерге көөрде дораан тып антарлар.

Чарлалдар

Тываның В Көк-оол аттыг хөгжүм-шнн театрынга 1992 чылдың июль 10-11 хүннерде 18.00 шакта

Санкт-Петербургтүн театр академиязының шнн артизи белеткээр факультединин тыва бөлүүлүн 3-кү курсчу студентилериннн

КОНЦЕРТИ БОЛУР

Киржикчилери: К. Бырынай, О. Достай, С. Ирил, Л. Кан-оол, О. Ондар, Э. Ондар, Л. Ондур, Е. Ооржак, С. Оюн, С. Саая, О. Сат, А. Ховалыг, Л. Шивиит-оол, А. Алдын-Херел.

Бөлүктүн уран чүүл удуртукчузу Анатолий Шведерский.

Келир үенин артистеринин концертинче кызылчыларны, найысылалдын аалчыларын чалап тур бис!

ӨЛГЕШ ДИРИЛГЕН КИЖИ

Чечен чугаа

Телефон коңгазы дагжаан. — Телиг хемде суур чанында өлек-бокпут эл иштинде өлген кижи чыдып турары чаптаз биллнне берди. Өлүрүшкүнүн болган черни чажырып ооң чайладып, бир өске черден эккеп каан хевирлнг. Чоокшулап чанынче бардывыс. Коячак черден эрхерээжени эки ылгаттынмас. Арны шупту хан. Карасээктер кара шаар дег үглеп турар. Херектнн кажан болганы амдыгынга билдинмес. Ол кижинин дугайында кандыг-даа медээ чок. Далажымла көрүнер — деп, кедээ Совет даргазы Дамдын милиция начальнигинге илеткээн.

Ук херектн тодаразырыгга киржер ужурлуг болуулу дурген белеткээш, начальник ол суурже үнүүкеп. Эге башгай нстелгени немнек элдин онгарже киргеп ужундан эгелээннер. Ортумактан кузуласас. оон өөр хемчегледелир, аар кирза сапогтаалыг кижи аңаа келгеш барган болган. Келген нстерде ханы-ханы херни базым безин кылбаан. кузуогайга ырбаалыктап, куу элдя сө тел батпан.

Дедир ээрде истер чиик-чиик, черге дээр-дегбес болуп. чээрби базым хире черге челнпкеин мырнай илдеп. Хайыынг чер тенмек соонда хайлыг истер чиле берген. Херектнн болган черннден ук кижини чайлазып. чаңгыс кижи аңаа эккеп каан-дыо дээвнй истекчилер эскерип каан. Өлген кижи советога электрнк дээрэн биилине берген. Ол Шокаа-Даш деп черде чаа бригада тевүүге электрн киирер дээш бир хонук бурунгаар эртен-эрте чоруткаш, бажыңынга кежээ ээп келбээн болган. Чолаачыры ону эштери-биле кудумчута дужун калган дээн, ынчан дүнекинин 11 шак үезн турган. Ук кижинин баш талазынга улуг кемзээнин болганы тодаран. ол өлбээн, тынныг дээрзин эмеи шинчилгеш тодаратган.

Хомудаан кижилернин арынгары чырын, өөрүшкүдеп чугаа-сооду үнүп, ажылынче улам-на хей-аътгыг хонылап эгелээнвер. Эмнн суурже халдып киргеш ожуун төөгүлеле. Кызыл-биле дургеи харылзаа тудуп, санитар ужар-хемезин чалаакан. Аар кемдээн кижиня эмегложе аппарган. Истелге бөлүү ажылын суурже угландырга берген. Электрнкти сеөртүп чоруур чолаанны Мөнге: Орай дүне келгенни. электрнктнс «Мен маңаа дужүп каайа, ажыынче дортаа чугуре берейн» дээш боду дужүп калганын, эртен база ажылдаар болганда керексеэл машинала артып калганын, оон мнзй чүүлдээ билбезнн чугаалап берген. Чолаачыдан болгаш электрнк-биле кады чоруам ийи эрлерден каразынчыг чүве тывылбаан. Милиция назальнигы. майор Кежик-оол систекчилер «аскас болза илеревес керек турбас» деп мштнпе чугаалаиып, хандыр бозаның, өрээлде чавскаан ыяштарны шыгыы демчег алыр болгаш оларга удур кадыг хөөлү, дурумну хүлээп алыры ам бегеттинии келген.

Эргим аныяктар, уруглар, оолдар, силерге дыштанылгаан пенсионерлериниң мурнуудан мээн илеген дилеп, силерни кыйгырарым болза. Тывада тыва чоннун ат-алдарын бакпыраын турар, кижизит эвес, хулуганзыг аныяктар хөй эвес-ле болгай, оларны кем-херектерден чайлаар талазы-биле үүлетпеткенер ам, кеземче хоойлуундан чайладып кижизидиринер, оң силерниң, ак сеткилдиг аныяктарның, кол хүлээлгези деп билир мен.

Хоорайда-даа, районнарда-да чурттап турар, өөренип турар бүгү аныяктарны районнарның зона аайы-биле чыыр, өске хей-нинтиинн кирижилгээ-биле үүлүражылыкымнарны эртирнн, шаа кирижкен улуг-биле улустарның бодал-самалын ыыннап, хемчегларзн чорудар болза эки боор деп санаалыг мен.

Михаил ЧАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ХАЛААЛЫГ КЕЛИН

Амыдыралдан чугаа

Чечек биле Чечен-оол—чаңгыс ада-иенин уруглары, угбашкылар улус. Чечен-оол республика найыскылаар. Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап, угбазы Чечек ада-иезинии чурттап өөлеп, кыдыг-кыыгаар районда ажылдап чоруур. Чечек биле Чечен-оол угбашкыларның аразында хар-назын шоолуг-ла ылгашпас, үш-дөрт-ле хар турган бооп. Олар өскен-төрээн суурунга мал-магании, шыдал-быралыг, хөй уруглырлыг ажылчын өг-бүлеге өөрүшкүмакнайлыг өзүп, ада-иезинин азыралынга таалап, аас-кежиктиг чаш назынын эрттирген.

Чүү-даа болза Чечек дүнмазынлам улуг кижи болгаш школ дооскаш, Саян артында каас-чараш кода хоорай-га эртем-биликтиг чедип алгаш, төрээн черинге чедип кээп, өг-бүлелиг боол амыдырал тереннче эштип кирген. Ол өйде сон дүнмазы Чечен-оол шериг албанындан халаажы чедип келген. Чедип алыр дээш мергежилиинин аайы-биле Чечек дүнмазын база-ла Саян артынче аткарып, чагыг-сумезин берип, үдеп каан. Дүнмазы келир үеле эртем-биликтиг кижи болдуң дээш, кызыл өөредил, акша-көгеек, хеп-сын-биле үрүлүү дузалап келген. Ынчангаш угбашкыларның амыдыралының аайы-биле бот-боттарындан ыракта чурттап чоруурлары ол.

Бичизинде чарылбас угбашкыларның салым-чолу өг-бүлелерлиг болу бергеминин соонда сыр дедир болган. Чүге дизе угбашкылар чежелаа чаңгыс ада-иенин уруглары болза-даа, оларның аразында найырал барык чок деп болур. Бо кады төрээн ийи угбашкының уруглары бот-боттарын билишпес, безин танышпастар-даа. Чечектнн аялынга Чечен-оол-даа барбас, а дүнмазы Чечен-оолдуң бажын-балгадынче Чечек-даа ис баспас. Бо үжүру биддинмес тывызыктын баажызы чүдел дээрге — халаалыг келин болуп турар. Чечен-оолдуң халзйы Чингисмаа берге ажылдыг, кадыг-шириин киижи. Ашаанын төрелдерн оларбиле аралашпас, мынча назынында алчып-бержип-даа чорбаанвар.

Кызылга чоруп аайы-биле чораан Чечен-оолдуң төрелдерн ийи-чаңгыс кире бээрге, улус кирип келди деп хүндүлээр туржук, Чингисмаа коргунчуг ала каратарын оларже чидиг, чиртимн-биле көрүп, чүү-даа ыыттаавайн, шиирин көрүш-биле сооланнадыг көргеш, өске өрээлче базып кире бээрн кайы хөй. Чечен-оолдуң адазы топтуг-томаанның Чымчак-оол ирей халаалыг кеннинин аажызын пат билир болгаш оглунуң өөлге ооң изиг шайын ижер-байтык, ажнын ажып безин чаңгыс дүне чылыг, чымчак орнунга чыргап үдуп хонмаан-даа. Ол бажыңның эргинин артавайн-даа чораан мөңүй берген. Чечен-оолдуң көдээге чурттап турар дерүүтөрелдери хөй улус. Оларзан Чечен-оол сугга үүүп-кирип чоруур кижилер шүүт чок.

Ындыг берге аажылы, халаалыг келининн чанынче кым чагдаар боор. Өске алышкы-дунмалыкы улустарның өг-бүлезинге үнүүп-киржип, удур-дедир аалдажып, уруг-дарының хоорайдан көдээже, көдээден хоорайже түр үеле чорудуп, оларның найыралдыг эдержил чоруурларын көргеш, чөөкүй Чечектнн шүүлүү хайыыл, кавы баары халаш дээр. А Чечектнн кеннн Чингисмаанын халаалыг аажы-чанының уруунун Чечен-оолдуң хамык-ла чоон төрелдери оол бажыңынче баарындан патпала бужурганырлар. оон

Чугаа

олурган. Ол-ла үеде суурнун үлетпүр бараанвар садыын оор база үреп киргеи. Болдуушкуунун дүүшкүнүн бодап көөрге чаңгыс-даа дег. Кеминг керек үүлетпеткеи, кемчегнин эоттиргештнн, чоокта келген кижилерни шокар данзы адап чыткан, Сооидан сурун чедип көөрнн кажар дайзын эндээр эвес. Сооскай берген шнн балаи «кара дажыы» хойлап чоруур. Ажох шнии кижи болуп арнынаан дер сыстыг берген. чазык чдагай, чугаа-соотгуг чанында-даа орза хөөкүү. Начальник боданып олурар аразында улуг истекчи Уран-оол Шолбамовнч кирип келген.

Магазинниин оор киргеи артыы шиттнден 10 метр хире черде барып үшкаи кижи-ия барын, чймактаишкап ийи кижи ылап ажаа хүрешкеннн чымчак доозрактыг чер кемчнлеп чыдарын, безин хөлчок чидиглн каан бижек базатын алганын, ону тутка бирле кижи охтапкай дээрзин, даваиларнын будүү нстери хамды-

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 127 (14849) 1992 чылдың июль 4, суббота Солунга ат салган шагы 21.35. Чагыдар ортээ 10 шем. Садар ортээ 1 рубль.

Кызыл район чагыргазының даргазын томуйлаар дугайында

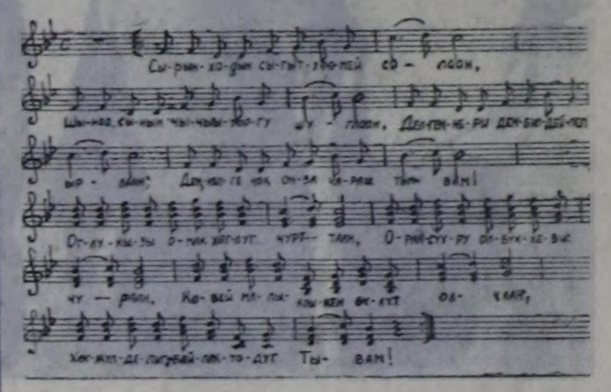
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫГЫ

Кызыл район чагыргазының даргазынга моон мурнунда тус чер үлетлүрүнүн болгаш коммунал-амыдырал бүдүүлелериниң ажылдакчыларының профсоюзтуң рескомунуң даргазы турган Александр Константинович БАКУЛИННИ томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июль 1.

Гимн төлевилели

Сырын хадын сыгыт хөөмей солаан,
Шынаа, сынын чычыы-торгу шуглаан
Делгемнери дембилдейлеп ырлаан,
Деннелге чок, онза, чараш Тывам!
Оглу-кызы — омак-хөглүг чурттаан,
Оран сууру — олбук-хевис чураан,
Көвей малы—көшкен булут олчаан,
Хөгжүлделиг, байлак-тодуг Тывам!
Аймак-төрел аалчы чонун чалаат
Аяк шайның үстүн өрү өргээн,
Алызындан арат уктуг чораан,
Азий төвү, ак көк дээрлиг Тывам!
Чырык данче экер эрлер углаан,
Шынгыраштыг шиник кыстар самнаан.
Дыңгылдайы өртемчейде тараан,
Тывам, Тывам — ыдык сүлде, сүзүүм!

Президентивис дугайында

НЕГЕЛДЕЛИГ, БӨДҮҮН, САГЫШ ЧОВАНГЫР

Удуртукчу кижиниң ажыл-ижиниң, мөзүг-шынарының чедер, четпес талаларын чон эскерер, чотуур үнелелди бээр. Эрткен соңгулдаларда Шериг-оол Дизиликович Оржакты Президент кылдыр соңгуп турда, бадылаашкын участогунда чылган чамдык киженнерин талазындан эки сестерни-даа, чиргинишкиннерни-даа чугаалап турганын дыннаан бис. Бистиң Ак-Довурак хоорайның соңгукчуларының тозан хире хуусу аназ бүзүреп, бедик идегелди көргускен. Президент олудунга саадаанындан бээр үр болбаан. Оон ажыл-ижиниң баштайгы бадымнары үндүрүп четтиккен чарлыктардан болгаш еске-даа ап чорудып турар чугула хемчеглердем, тодаргай көстүп берген. Президентиниң бодамчалыг, дидим күженишкиннерге эгелээн шынгыы негелделиг ажыл-чорудулгазы рынок экономиказының амгы эки-не борге үе-чадазында бот-догуиаан Тыва Республиканың чонунуң амыдыралын экижидериҥе угланган.

Бистиң баштайгы Президентивистиң бөдүүн кижи дээш сагыш салышкынын өг-бүлевистиң амыдыралы, салым-чолу-биле холбашкан бир чижек-биле манаа көргүзер бодадывыс.

Ол мынчаар болган. Оглувус Айвар Күжүтет шериг албан-хүлээлгезин эрттирген, халажын чапар деп турда, аараан дугайында телеграмма келген. Чангыс чассыг оглувус дег эргим, үнелег чүвейис чок. Минск хоорайда шериг округунуң госпитальына чеде бердивис. Оглувустуң байдалы баштайгы бараныпыста муң-не чүүлээр болган.

Аарып чоруурун боду кашудаа чугаалап, дуза дилеп турда-ла, кезээнин командирлери херекке албааның, аарыг бергедели бээрге баштай кодза эмнелге шуптузунга аппарганың, оон госпитальче экке-лгенин, чугула херек эм-дом берип, сыкыртыышкыннар кылбайн тургының оглувус чугаалап чыткан.

Оглувустуң байдалы чүгле оон коллективтиг сеткилдештиг болганындан, ооң-даа чугаалажыл турдулар. Харыксыраан хөөкүй оглувус госпитальга шыдажыпайн барган. Мочизи солдат, оон кочыгдаан ала-неэзи Президентиниң болгаш шериг округунуң командылакчыларының кичээнгейинин төвүнде турган. Оглувустуң мочузун шериг кедээнин төлээлериниң киржилгези-биле өскен, төрээн черинге экеп, орнукшуттуусс.

Президентивис Ш. Д. Оржактың бистиң өг-бүлевиске чедирген дузазын мажан-даа үттас бис. Шак ынчаар сагыш човаңгыр кижиге чоргаарладып, өөрүп четтиргенивисти парлалганы дамчыштыр илертирес дугаасыс чок-тур.

Клара биле Хүлер-оол КҮЖҮГЕТТЕР.

«Тыва дамдууш» компбинаттың ажылчыннары.

Чагыдылга - 92

СОЛУН БОЛГАШ НОМЧУКЧУ

Удавас, каш-ла хонгаш, тодаргайлаарга, август 31-де, алдан чеди харлаар «Шын» солунну Тыванын арат чону чылдан чылче чагыдып ап, оон арыннарындан төрээн черивистин, чурттун хүн бүрүдеги ажыл-амыдыралын, делегейде болуп турар болуушкуннарны, фактыларны билип ап, сонуургал-биле номчуп турар. Рынок харылзааларынче шилчип киргениниден бүгү-ле чүвениң өртек-үнезинин өскени-биле кады солун-сеткүүлдүң чагыдылга өртээ база хирешаа-биле өскен-даа болза, номчуп чанчыккан солунун номчукчулар боттарынга таарымчалыг арганы ажыглап тургаш, кварталдап, чартык чылдап дөмей-ле чагыдып ап турар.

Бо чылдың ийиги чартыында улаштыр чагыдылга хуусаазы солун үндүрүлгезинин талазы-биле экономиктиг чамдык санаашкыннарның тодараттынмайн турганы-биле, арай озалдай бээрге, чагыдыкчылар солунун редакциязынче дүвүрээн сеткилин илереткен айтырыгларлыг чагааларын бижий берген турган.

Ийиги чартык чылда «Шынның» чагыдылгазы кыска хуусаада болганда болза, чамдык районнарның номчукчулары, бирги чартык чылда чагыдып алганнарга деннээрге, хөй кижи чагыткан болуп турар. Чижээлээрге, Өвүр, Тожу, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Сүт-Хөл районнарда чагыдыкчылар саны көвүдээн. Мынчап кээрде солуннуң ниити тиражы мурнуку деннелинден кудулаваан.

Республикада кол-кол солуннарга ийиги чартык чылда улаштыр чагыдылга талазы-биле районнар аайынче алырга, ниити түн мындыг:

Районнар төптери	«Тув. пр.»	«Шын»
Кызыл хоорай	11610	1983
Кызыл-Мажалык	547	2576
Чадаана	362	3135
Шагаан-Арыг	914	3379
Хандагайты	100	1582
Тоора-Хем	380	651
Самагалдай	309	1610
Бай-Хаак	1202	1192
Сарыг-Сеп	1406	878
Туран	1330	834
Эрзин	188	1606
Тээли	101	2200
Мугур-Аксы	47	1016
Каа-Хем суур	1679	1723
Сүт-Хөл суур	90	2119
	20265	26484

А «Тыванын аныяктары» солуннуң ниити тиражы 22033, «Молодежь Тувы» — 2377, «Сылдысчыгаш» — 11378, «Центр Азии» — 4468 болуп турар.

Чагыдылганы улаштыр кылырынга шаптыктаан үстүнде адааным чылдагааннар-биле кады ажылчы чоннуң алыр акша-шалыкының, пенсионерлериниң пенсия, пособиелериниң айайы-биле озалдап үнүп кээп турарыбиле чагыдыкчыларның дыка хөйү улаштыр чагыдылга кылыр аргазы чок болганын номчукчулар бисче хомудал-биле бижип турар. Хомудаванар, номчукчулар! Чыл төнчүзүнге чедир солуннуг болурунун мындыг аргазы бар: бир эвес июль 20-ге чедир «Шынны» чагыдып ап четтигип-синерзе, август 1-ден эгелеп солуннуг болур силер.

Келир, 1993 чылда чагыдылга хуусаазының, чагыдылганың өртек-үнезинин талазы-биле амдыызында баш удур тодаргай тайылбыр кылыры элек. Шак, хүн бүрүзүнде өскерлип турар амыдыралывыс байдалыындыг. Үезин кээрге ол бүгүнү солунувус арнынга дыннадып бижиир бис. Ынчангаш солуи дугаары эрттирбейн, кичээнгейлиг номчууруларны силерге сагындырар-дыр бис, хүндүлүг номчукчулар.

Кызылдың № 19 аптеказының коллективинде тускай эртеминг аныяктарның шуптузу ажыл-ишчи, кашпагай, шалыпкын. Эмнерни чугула хереглээн улуска олар дораан-на белетей шаап бээрлер. Сүт эмнерни белеткээрингe үе-шак херек дээрзин Бэрпаулдун медицина институдунуң доозукчузу Алла Даажы-Даваевна Доржу чугаалайдыр.

Чанында ажылдаан орус-даа, тыва-даа угларның хамзарышкан ажыл-ижинге сонуургалдыын ол үнеледи. Чоонуң кадыкшылы чүдендаа үнелиг-ле болгай. Ынчангаш аптеканың аныяктары чону дүвүп, улам-на шалып ажылдаарлар.

ЧУРУКТА: Алла Доржу.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

СЕПТЕЛГЕ ДООСТУП ТУРАР

Чаа-Хөл районда Ак-Туруг ортумак школазының коллективи септелге ажылдарын барык доозуп турар. Ону школада ажыл-ишчи эргелек чизи Михаил Чымба багай эвес организастаан. Бо ажылга ада-иелерни, башкыларны хаара туткан, олар бо удаада орта идепкейлиг чоруун керегүзүп, бир демниг ажыл дааннар.

Ажылга шаптараазынның дүүлер база турузаан. Ылангыя дозу садып алыры бергедеп кээрге, школаның директциязы эдилели эки болган класстарга ындыг ажылдарны чорутпайн барган.

Школаның одалга система-зында катап солуур хоолайлар бар болуп турар. Ону эде кылырынга «Ак-Туруг» совхозтуң каннакчылары дуза чедирер болган.

Кызыл-оол КОМБУ.

ЧЛА БАНК

мерчиң-тараачын банкызын түргүзар деп шиитирлээн.

Майның соңгу дүннеринде спрэзинде «Кудук» тараачын ажыл-агыйның хуралынга чугаалашкан, аназ банкыны тургускан, оон Уставы бадылаан.

Банкының даргазының хүлээлгезин тур када күүсеглиг кылдыр Д. Л. Монгушка даскаан. Бо банкының хуучу кежигүү кылдыр тус-тус коллективтер база ийи-чангыс кижилерлээ кирип болуп.

Седен ХЕРТЕК.

ХОЛ КАДЫЫРЫ-ЛА ДЭЭРЕ

Тожуйун совхозтары сеөлгү каш чыл улаштыр мал чемин дыка организас чок чорудуп келгенинден кыш айларында ажок бергедээн, малдың өлүп хораар чоруу хөй болган. Ылангыя хой, өшкү, инек саны хөйү-биле кызырылган. Малдың продуктулуг чоруу эвээжээн, чаш мал бажы өспестээн.

Байдал мындыг турда, ам чүнү кылыры? Мында берге-даа чүве чок-ийин. Колхозтар турган үеде ышкаш, бүгү бригаалаарга күштү шын хуваап, хол кадыыры-биле сиген кезер звеноларны тургускаш, оларны херек чүүлдер-биле хандырар херек. Бир эвес ажылды ынчаар организастаар болза, ажыл-агый бүрүзүнге эвээш дээргелеп чүс-чүс кезикчилер четтир. Олар үнде 30-50 га черниң сигенни кезип шыдаарлар. Ынчап кээрде үүле-ле 60-70 тонна сигенни ажаап ап болур-дур.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

МАЛЧЫННАР АП ЭГЕЛЭЭН

Эрзинге малчыннар неделязының үезинде Тыва республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле министри Чагаа-оол Серенович Монгушка удуртканы бөлүк эназ ажылды шалыпкын организастаан. Акша-шалың алырының чизезин түргүзүп, оны ёзугаар бирги хереглелдин аъш-чем барааннарын магазиннер, автомагазиннер алыр шалыының түңү-биле дүүшүтүүл, аъш-чем барааннарын берип эгелээн.

Алыр ужурлуг акша орнунга малчыннар, хөй уруглар-лыг өг-бүлелер, пенсионерлер барааннарны алган. Ол ажылды «Чаа орук» совхозтуң удуртулгазы эгелээн. Ажыл-агый райпоже хөй түнүг акшаны шилчиткен. Нарында, Мөренде ажыл-агыйлар база ынчаар организастаан. Ол районда ийи муң ажыг ереге бар. Районнуң удуртур ажылдакчыларында тургустурган белүктер шуптузу малчыннарны эргүн. Аалдарга кирип, чоннуң амыдыралының байдалын өөренип көргеп. Ажыл-агыйларны малчыннары ийи ай дургузунда ажылдаан акшазын алдаан.

Эрзин райпозунда 13 млн. рубльдин бараары бар. Ол барааннарны малчыннарга эмчилерге, башкыларга, пенсионерлерге бээрин дугуруушкан. Башкыларга «Россия» дээр чектерни беш муң рубль түнге тараткан.

Район төвүнде чаа хлеб заводун ажыглалда киргеп. Ында булочкаларны, оон өске-даа даргандан кылган чемнерни быжырып эгелээн. Районнуң суурларынга хлеб садып алыры оон мурнунда бергедеп турган. Чаа завод ажыттынганынга эрзинчилер өөрүп четтириишкинин илергейлеп турарлар. Ырак одарлардан малчыннар аътты келгеш, оон садыглап алган, чанып турарлар. Райпонуң складында улуг ертектиг-даа болза далган хөй киргеп.

Хойжуларның, саанчыларның, чылгычыларның болгаш кезээ ажыл-агыйның еске-даа ажылдакчыларының акша алыр чизезин түргүзүп эгелээн. Ону июль 5-ке чедир доозарын дугуруушкан.

Министрниң удуртканы бөлүү Эрзинде мал оорлаар чорук-биле демисеелги күштелдиринче кичээнгейни углаан. Иштики херектер министрииң бирги оралакчызы, Тыва республиканың депутады Сергей Сайын-Белекович Монгуш болгаш еске-даа удуртукчулар ажыл-агыйларны эргин, чонунуң ажыламыдыралын хандыр өөренип керген. Малчын бүрүзүн тускай хевтер-биле хандырары чугула. Өтлер шывар кылын, быжыг материалдарны тывары-нче, хөй чыл ажылдаан малчыннарга суурларга базыындар бээринче, аалдарда алгы-кежти болуп, оны ажыглаарынче, зоовет база экономиктиг, политиктиг өөредилгелерни моон соңгаар ватап организастаарынче, мал одары болгаш еске-даа айтырыгларны дүрген шиитпирлээринче чугула кичээнгейни салырын бөлүк түнеп, дугуруушкан.

Ырак одарларда малчыннарны чаламчылары күш-ажылды коллективтиң чөвү-лелиге болгаш профвилед комитединге ажыл соскалдыышкыны кылыр деп турарының тургускавыр. Хүлүгеу эки-Чогаан соонда ПАТБ-ның удуртукчулары-биле чолаачылар ужурашкан айтырыг-ны шиитпирлээнин отпадаш-кан. Оларның аразында бол ажылдаан үнер түрган болза, июльдуң баштайгы үш хүнеринде чүгле 15-18 автобус ажылдаан.

— Бистиң сеңгекчилеривис, слесарьлар, мотористер ажылбиле долу хандыртынмайн турар-дең, чолаачылар хомудан чугаалап турарлар. — Оон түнелиниде бистиң ажылывыс чорбас, ажыл үелелери эвээжээр-дир. А үе ыяа берге болгай. Оон казында ажылдан алган акша-шалыны ай-абы-биле бербестээн. Ажы-төл ат болгаш.

Бурунгу хүн Кызыл ПАТБ-ның чолаачылары күш-ажылды коллективтиң чөвү-лелиге болгаш профвилед комитединге ажыл соскалдыышкыны кылыр деп турарының дүйгээринде айтырыгны тергескээнир. Хүлүгеу эки-Чогаан соонда ПАТБ-ның удуртукчулары-биле чолаачылар ужурашкан айтырыг-ны шиитпирлээнин отпадашкан. Оларның аразында бол-таан чугаа үезинде ажыл соксадыры тавырымчалыг эвээнин, айтырыгны оон өскээр шиитпирлеп болур аргаларның барын демделээн. Ынчалза-даа июль үштүң хүнүнде элээн хөй чолаачылар ажылче үнмээнер.

Моон мурнунда-даа ол коллективке акша-шалының айтыында бербейн турарынга, оон эвээнинге хомудалдар дыннадып турган. Өргеге-рииң хостуг болу бергенинин соонда Кызыл ПАТБ-ның ажылдакчыларының алыр аназының элээн удаатыргаан-на харын. Ынчалза-даа ол кижилерни хереглелиниге четпейн турар. Чолаачылар чаурга-даа ийе айда 3000 рубльди алыр, а слесарьларныг оон-даа эвээш — ийи муңдан ашпаан турар. Ол дээрге ажыл үелелыка эвээш деэштиг билдингир-дир. Ынчангаш чолаачылаанын негелдеп баа-чыгыр болуп турар.

Ийиги айның хүнүнде ПАТБ-ның бүгү ажылдакчыларынга эът-тиг болгаш колбаса кылыглары хол үжүт-биле дайын бүгүлээр бергеп. Коллективтиң удуртукчуларай ынчаар шиитпирлээш, садыг-чери-биле дугуржуп алган болду. Ынчалза-даа ол берге байдалдан үнериниң аргазы эвээ болуру билдингир.

Пассажир автотранспортуйун чергее ажылының колда чилдегээны артык кезектерниң тогунда, деп чү, тайладывыс. Ынчаш ажылдашкын автотранспортуйун өртээнин улгатканының соонда-даа байдал эжиктээри билет болгаш тей катаа сы-таасда-даа, артык кезектер өртээ база немей улгадып турар. Чангыс аккумуляторлуг бензин өртээ шаанда эрем өртек-биле бүгүн ышкаш автомобиль коргулаашкынныг. Ынчангаш ташпыкы маршрутнын автобустарынга хереглеттиниң турар артык кезектериниң өртээ чугаалаар болза оон-даа хөй апарган.

Оруулга чылдазының айтырыы база нарын боон турар. Билет өртээ улам улгатканындан кирер оруулга эвээжээн. Чижээ, Кызыл хоорайның ишткы маршруттарындан хүндөлеп бежен-алдан муң рубль кирер үжүрлүс. А районнар аразының автобустарындан — үүс ажыг муң болуур үжүрлүг. А херек кырында оон-даа эвээш боон турар.

Республиканың пассажирлер автотранспортуйун бо белен эвес айтырыын шиитпирлээрэ чүгле оон коллективинин эвес, харын база республиканың удуртулга-ларынга чедер бүгүн-даа апаргыры моон төлөгей боон турар-дыр.

Төөчө МОҢГУШ.

АВТОБУСТАР ЧҮГЕ ЭВЭЭЖЭЭНИЛ?

Сеөлгү үеде бистиң республиканың пассажир автотранспортунуң багай амыдырынга хомудалдар чагаалар «Шынның» редакциязынга хөй кээп турар. Ынаашы июнь айның төнчүзүнде Кызыл хоорайның ишткы маршруттарының автобустарының саны эвээжээнин болгаш чуртталчыларга амыдыралчурттадырынга, ажылмажинге-даа бергелерни таварышкыдыр турар апарганынга олар хомудал турарлар.

Республиканың автотранспорт чатпажыышкынының харыылгалыг ажылдакчылаары чонуң ынаашы хомудалыына — септелгеге эргежок чүгүлә артык кезектерниң чедүүр. Шыны-биле үезин, лаарга, артык кезектер чоп эвес болдур ийин. Херек кырында хамык ужур акша-хөрөнгүле, оон чедиишпейн турарында чүве-дир. Автотранспорт чатпажыышкынының чамдык удуртукчуларының база мыйзыр чугаалап турары чөптүүле ыяш-наан. Ынчалза-даа республиканың автотех-хандырылга-черинин удуртукчуларында ужур-ла бар дең болгаар бис. Чүге дээрге оларның талазындан хандыг-бир арганы тыпкан, артык кезектер-биле хандырылгазы эжиктээр болгай.

Чүгле А. Климовазының эвес, харын база ПАТБ-ның оскеда удуртукчуларының чугаалап турары-биле алырга автобудүүлелиниң удуртукчулары боттары дилеп, артык кезектер ыяш-наан. Саян ажыл «Чимэнергожужурга таварыжын келген. Оныңызла эки түнелдин бербейн турар. Оон ужурундан автобудүүлеге бар автобустарның бежен хүүлү септелгеге турар кылдыр саналтының турар. А херек кырында алырга, акша турун бергеп. Бир эвес хөрөй ишткин маршруттарынче хүн-муң-не үжен ажыг автобус

Эрзинге малчыннар неделязының үезинде Тыва республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле министри Чагаа-оол Серенович Монгушка удуртканы бөлүк эназ ажылды шалыпкын организастаан. Акша-шалың алырының чизезин түргүзүп, оны ёзугаар бирги хереглелдин аъш-чем барааннарын магазиннер, автомагазиннер алыр шалыының түңү-биле дүүшүтүүл, аъш-чем барааннарын берип эгелээн.

Алыр ужурлуг акша орнунга малчыннар, хөй уруглар-лыг өг-бүлелер, пенсионерлер барааннарны алган. Ол ажылды «Чаа орук» совхозтуң удуртулгазы эгелээн. Ажыл-агый райпоже хөй түнүг акшаны шилчиткен. Нарында, Мөренде ажыл-агыйлар база ынчаар организастаан. Ол районда ийи муң ажыг ереге бар. Районнуң удуртур ажылдакчыларында тургустурган белүктер шуптузу малчыннарны эргүн. Аалдарга кирип, чонунуң амыдыралының байдалын өөренип көргеп. Ажыл-агыйларны малчыннары ийи ай дургузунда ажылдаан акшазын алдаан.

Эрзин райпозунда 13 млн. рубльдин бараары бар. Ол барааннарны малчыннарга эмчилерге, башкыларга, пенсионерлерге бээрин дугуруушкан. Башкыларга «Россия» дээр чектерни беш муң рубль түнге тараткан.

Район төвүнде чаа хлеб заводун ажыглалда киргеп. Ында булочкаларны, оон өске-даа даргандан кылган чемнерни быжырып эгелээн. Райпонуң суурларынга хлеб садып алыры оон мурнунда бергедеп турган. Чаа завод ажыттынганынга эрзинчилер өөрүп четтириишкинин илергейлеп турарлар. Ырак одарлардан малчыннар аътты келгеш, оон садыглап алган, чанып турарлар. Райпонуң складында улуг ертектиг-даа болза далган хөй киргеп.

Хойжуларның, саанчыларның, чылгычыларның болгаш кезээ ажыл-агыйның еске-даа ажылдакчыларының акша алыр чизезин түргүзүп эгелээн. Ону июль 5-ке чедир доозарын дугуруушкан.

Министрниң удуртканы бөлүү Эрзинде мал оорлаар чорук-биле демисеелги күштелдиринче кичээнгейни углаан. Иштики херектер министрииң бирги оралакчызы, Тыва республиканың депутады Сергей Сайын-Белекович Монгуш болгаш еске-даа удуртукчулар ажыл-агыйларны эргин, чонунуң ажыламыдыралын хандыр өөренип керген. Малчын бүрүзүн тускай хевтер-биле хандырары чугула. Өтлер шывар кылын, быжыг материалдарны тывары-нче, хөй чыл ажылдаан малчыннарга суурларга базыындар бээринче, аалдарда алгы-кежти болуп, оны ажыглаарынче, зоовет база экономиктиг, политиктиг өөредилгелерни моон соңгаар ватап организастаарынче, мал одары болгаш еске-даа айтырыгларны дүрген шиитпирлээринче чугула кичээнгейни салырын бөлүк түнеп, дугуруушкан.

Ырак одарларда малчыннарны чаламчылары күш-ажылды коллективтиң чөвү-лелиге болгаш профвилед комитединге ажыл соскалдыышкыны кылыр деп турарының дүйгээринде айтырыгны тергескээнир. Хүлүгеу эки-Чогаан соонда ПАТБ-ның удуртукчулары-биле чолаачылар ужурашкан айтырыг-ны шиитпирлээнин отпадашкан. Оларның аразында бол-таан чугаа үезинде ажыл соксадыры тавырымчалыг эвээнин, айтырыгны оон өскээр шиитпирлеп болур аргаларның барын демделээн. Ынчалза-даа июль үштүң хүнүнде элээн хөй чолаачылар ажылче үнмээнер.

Моон мурнунда-даа ол коллективке акша-шалының айтыында бербейн турарынга, оон эвээнинге хомудалдар дыннадып турган. Өргеге-рииң хостуг болу бергенинин соонда Кызыл ПАТБ-ның ажылдакчыларының алыр аназының элээн удаатыргаан-на харын. Ынчалза-даа ол кижилерни хереглелиниге четпейн турар. Чолаачылар чаурга-даа ийе айда 3000 рубльди алыр, а слесарьларныг оон-даа эвээш — ийи муңдан ашпаан турар. Ол дээрге ажыл үелелыка эвээш деэштиг билдингир-дир. Ынчангаш чолаачылаанын негелдеп баа-чыгыр болуп турар.

Ийиги айның хүнүнде ПАТБ-ның бүгү ажылдакчыларынга эът-тиг болгаш колбаса кылыглары хол үжүт-биле дайын бүгүлээр бергеп. Коллективтиң удуртукчуларай ынчаар шиитпирлээш, садыг-чери-биле дугуржуп алган болду. Ынчалза-даа ол берге байдалдан үнериниң аргазы эвээ болуру билдингир.

Пассажир автотранспортуйун чергее ажылының колда чилдегээны артык кезектерниң тогунда, деп чү, тайладывыс. Ынчаш ажылдашкын автотранспортуйун өртээнин улгатканының соонда-даа байдал эжиктээри билет болгаш тей катаа сы-таасда-даа, артык кезектер өртээ база немей улгадып турар. Чангыс аккумуляторлуг бензин өртээ шаанда эрем өртек-биле бүгүн ышкаш автомобиль коргулаашкынныг. Ынчангаш ташпыкы маршрутнын автобустарынга хереглеттиниң турар артык кезектериниң өртээ чугаалаар болза оон-даа хөй апарган.

Оруулга чылдазының айтырыы база нарын боон турар. Билет өртээ улам улгатканындан кирер оруулга эвээжээн. Чижээ, Кызыл хоорайның ишткы маршруттарындан хүндөлеп бежен-алдан муң рубль кирер үжүрлүс. А районнар аразының автобустарындан — үүс ажыг муң болуур үжүрлүг. А херек кырында оон-даа эвээш боон турар.

Республиканың пассажирлер автотранспортуйун бо белен эвес айтырыын шиитпирлээрэ чүгле оон коллективинин эвес, харын база республиканың удуртулгаларынга чедер бүгүн-даа апаргыры моон төлөгей боон турар-дыр.

Төөчө МОҢГУШ.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын сөңгаарладыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫГЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1992 чылдың июль 8-те чыылдырар кылдыр доктаатканын турган Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын республикада ажыл-агыйның болгаш экономиканың байдалының нарыныг барымдаалаашкын. 1992 чылдың сентябрьже сөңгаарладыр.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1992 чылдың июль 3.

ЧАЛГААН ХӨЛ ЧАНЫНДА ААЛ

— Чагытайның чалгыын чалтап, чайлагларым чараш-сынып, чаптып оттаан хой-ларымны хайгаарап каап чо-руур-дур мен— дел, Чагытай хөлдүң чанында чайлаар малчын Оюн Сириндикович Байдан-оол чалгыяк таваспа кудуп паак ак сүт дег көстүп чыдар ак-ыяк далайже көрүп тур.

Ол Сосновкага, Дургепче өскен. Чажыдан кады ойнап өскен эжи кыс-биле ег-бүле тутkан. Хөй ажы-төлдүг бол-ганнар. Чагытайның кыдыын-га кады чурттап, малчыннап чораан бжи, уругларының иезя он ажыг чыл буруңгаар аараап, чок болган. Оюн Сириндикович уругларын часкаан өстүрүп алган, ам-даа хой-жуулавышаан. Оолдары ам оон дуралакчылары анаргап.

— Беш чүс баш хой-ла болгай бе, кыштагларывыскы бергелеле эрти. Мал чеми бис-ке хөй турду. Элээн хой хураан ыш-биле эртикледи. Оларның баарын көөрге, бы-жыгып каан ышкаш болур чорду. Эмчилер витаминнер четпес деп каар чүве-ле болгай—дел, хойжу немеп кагды.

Таңды эдээ. Оон одаргары өлүңнүг. Бо ан оттуг кал-бак шаттар. «Сосновское» будуруглезинде 30 ажыг малчын бар. Оларга сигенин ажыл-агый черн кезип белеткеп бээр. Малчыннар оны продукция-биле төлээр.

Хөл чанында аалдың амы-дралы чүгээр. Автомагазин кида-кээде кээр. Улуг өртектиг чемнерни садар. Бир шоодай далганның өртээ 400 рубль. Бо ог дөрт инектиг, каш ошкулуг.

О. ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: хойжу оолдарыбиле.

Василий **ЧАМЗЫЫНЫҢ** фотозу.

УРАН-ШЕВЕР БЫЗАҢЧЫЛАР

«Искра» совхозка тудуг ажылын хөлөдүрөөнге төлеп-тиг үүлүн кирип келген Дүктенмей Оюдар, Доткан-оол Монгуш, Кадыкаевой Куу-лар даап ышкаш аныяктар-ның дагдыныкчылары доозуп тудуп-дулар дей.

Сээр Бажын-Алаак суурга чурттаар бажыңнарындан ангыда, школа, садык, клуб, уруглар садыы, малчыннар кыштагларында кажаа-хораа, чурттаар бажыннары дээш, өске-даа хөй тудуглар-ны өй-шаанда ажылдаар кирген бүлүннүг мергежил-дин кижилер.

Чоокта чаа «Искра» сов-хозка хоочун тудугжу Доң-кан-оол Монгуштуң өөренич-чизи Отук-оол Монгушка ужураштаан оон ажыл-ижин сонуургадым.

Оон бактаап турары брига-дазы өрткен чылдың төлүү-зүнде Терек дээр черге бода-мал кыштаан тудуп. Кызыл-Хаякта бода мал кажаазы-ның канчаар сентнерлик кы-лып досканнар.

Отук-оол Санчайевич Мон-гушту чугулуунга ыңгай-бүрү эт-херекселдер ча-заарынга салым-чаяанныг, уран-шевер кижилериин бир-ээзи. Ол совхоз конторазы-ның бухгалтериязынга хамага турар янзы-бүрү эт-сеп, доку-ментилер шыгжап сугарынга ажыглаар улут шкафты (стенка), столованга үүк-тээшкининг өрээлди тыва на-шионал угулзалар-биле каас-тап турган, шыпарлыг, көрүштүг кылдыр кылган. Бо сүүлдерни кылырынга ол ййи аныяк болду өөреткен. Бала, согаашл, деспи дээн ышкаш шагда тыва чонну арбай, тараанны аъш-чем кылып бол-баазырадырынга ажыглап чораан эт-херексели бо үеде ховартаан. Аъш-чем ховар-таан, оон өртээ өскен бо берге үеде бо эт-херекселге чоңгун хереглелп улгатkан. Бичаанаан «Искра» совхозтуң директору Валерий Монгуш, мөзэ Совет даргазы Юрий Бичиянак Отук-оол Монгуш-биле ажыл күүааны кылып, бала, согаашл, деспинии чаазал кылгаш, суурнуң чурттакчы-ларынга садарын сумелээн.

Бичаан кускү дүжүт ажаал-дазының төлүүзүү турган. Отук-оол Санчайевич өөрү, механизаторлар Николай Ооржак, Владимир, Сергей Монгуштар-биле школаның база совхозтуң чаа уруглар садынга уруглар ойнаар төл-дерни каас-чараш кылдыр шимеп, дерил кылганнар. Ол ышкаш 70-70 бала, согаашты, 10 ажыг деспинип чаазап, чоң-га сагканнар.

Бо уран-шеверлер чаазанылга станоктарын эрги, охтан-кан демир-дес аймаан чыын, дүвээлээл, артык көрөктер тып турган боттары согаадың кылганнар.

Амгы үеде О. С. Монгуш-тун чазаныңчы эш-өөрү часкы тарылгага ажылдап турар-лар. Сезон ажылдары доос-турга, олар катап-ла чазанын кириптер сорулгалыглар.

— Эт-сеп кылырынга ажыг-лаар чымчак ыяш, дилиг материалдары тыл аары бер-ге-дир. Материалдар-ла бар болза, аптара, хаалга дээш, өске-даа янзы-бүрү хереглелдин эт-севин кылып болур бис. Тускай, амгы чазанывыс иегивис база чок. Станоктарывыс чедишпес. Бис кол ажылывыстан хостуг үевисте ажылдап турар бис. Ажыл-даарынга таарымчалыг бай-далдар турган болза, тускай кооперативтен-даа ажыдып, чоңга ажык-дүвавысты долу-зу-биле көргүзүп болур-дур бис ийин—дең, О. С. Монгуш чугаалады.

О. С. Монгуштуң бажыңы-ның чанында чазанывыс каза-наанда ам-даа 10 шаа бала, согааш бар чорду. Амгы үеде материал тывылбастап, сой-ертээ улгатканындан бала, согаашты 400, деспинии 150 рубльче садарын бызаңчылар шиитпирлээн. Ол амгы акча үнези кудулаан үеде аар-эвес өртек дээрзи билиингир.

«Искра» совхозтуң дирек-циязы, көдээ Советтиң күүс-кому боттарының сүме кирип турган, тургузуп алганы, чоңунга ачы-дүвавысын көргүзе берген бызаңчыларынга бүтү талазы-биле деткимче, дүва-ны көргүзүп, боттуг хемчег-лерни алыр боор дээрзинге идегел улуг.

Мерген-Херел МОНГУШ.

ЧОЛААЧЫГА МӨГЕЙДИМ

«Хүлээгеэн күштүг, даанга-йы таптыг» деп улустуң чечен домаан хаайынга кер-тип алган ажылынга ээ-ха-рыысалгалыг, ам-даа хой-жуулавышаан. Оолдары ам оон дуралакчылары анаргап.

— Беш чүс баш хой-ла болгай бе, кыштагларывыскы бергеле эрти. Мал чеми бис-ке хөй турду. Элээн хой хураан ыш-биле эртикледи. Оларның баарын көөрге, бы-жыгып каан ышкаш болур чорду. Эмчилер витаминнер четпес деп каар чүве-ле болгай—дел, хойжу немеп кагды.

Таңды эдээ. Оон одаргары өлүңнүг. Бо ан оттуг кал-бак шаттар. «Сосновское» будуруглезинде 30 ажыг малчын бар. Оларга сигенин ажыл-агый черн кезип белеткеп бээр. Малчыннар оны продукция-биле төлээр.

Хөл чанында аалдың амы-дралы чүгээр. Автомагазин кида-кээде кээр. Улуг өртектиг чемнерни садар. Бир шоодай далганның өртээ 400 рубль. Бо ог дөрт инектиг, каш ошкулуг.

О. ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: хойжу оолдарыбиле.

Василий **ЧАМЗЫЫНЫҢ** фотозу.

РОССИЯ ЧАЗААНЫН КОМИТЕДИНДЕ

Чер эдилекчилери, чер эдилекчилери болгаш чер ажыглакчылары бо чылдың ноябрь чартынга будуруглегинии кол үүлүү — чер участок-тары дээш үндүрүгүү төлеп эгелээр.

Россия Федерациязының Чазаакын чанында чер ре-формазының, чер курлавырларының талазы-биле комитеттин специалистери ИТА — СЧТА-ның корреспондентилеринге төйилбир берген. Оларның таамылбырлап турарын ёзугаар алырга, чер үндүрүүн төлеп эгелээри чер ажыглаа-лыга корум-чурумну тургузарынга идиглиг болур.

Чер дээш төлевирни Россия Федерациязының Хоойлузун Сүүгаар доктаадтың тургускан. Ол төлевир үш хевирлиг: чер үндүрүү, аренда төлевир-ни, чернин нормативтиг өртээ. Чернии садар дутайындыз Россия Федерациязының Прези-дентизиниң чарлыктары база бар. Күүүне болгаш муниципалитет будуруглегинии хүү-жудар үеде чер участоктарын хамаатыларга болгаш юри-диктиг эргелиглерге садарын, хостуг өртектерни доктаадты-ны Президентизиниң чарлык-тарынга айыткан. Аренда-торлардан акшыда чер эдилек-чилерн, чер эелекчилерн, чер ажыглакчылары чыл бүрүүе чер үндүрүүн төлеер. А кедээ аны хоорай чурттакчыларынга аренда кылдыр берген чер дээш аренда төлевирни док-таатkан. Чернн долаа кылып, баючыкан чеэлиин чер эелек-чилеринге, чер эдилекчилерин-ге, чер ажыглакчыларынга тыпсырда нормативтиг болгаш хостуг өртектерни ажыглаар. Нормативтиг өртек чер үн-дүрүүнүн 50 катап ставказы хемчеэлдиг, ынчалзажок гектар дээш 5000 рубльден эвээш эвес болур.

Кедээ ажыл-агый будуруг-лезинде дорт кирлиглелиг кижилерден чер үндүрүү эвээш хемчеэлдиг болур. Кол-хозтардан, совхозтардан, тра-ктарчын (фермер) ажыл-агый-лардан, ажыл-агый арын-ның будуруглелериниден бол-гаш организациялардынан, кооператорлардан база кедээ ажыл-агыйның еске-даа буду-руглелериниден чер үндүрүүн тыртар. Үндүрүглериниң өске хевирлерин оларга камее-рыштырбас. **1 гектар тарылга шөлү дээш 10 рубль хемчеэлдиг чер үндүрүүнүн адаккы хемчеэлин доктаатkан.**

Область, крайда бир гектар тарылга шөлү дээш үндүрүг-лериниң ортумак хемчеэлин Сэрмээлавышаан, тус черни эрге-чагырыларга чер үндүрүүн, хөрээни белүүн, хөй чылдыг тарымал чүүлдерин, сигеи кезер черлерни болгаш оларны тодаргайлап, оларнын тыртар үндүвүглерни доктаа-дыр.

Чер участоктарын бир-ле дугаарында ан турар хамаа-тылар тараачы (фермер) хөлө-агыйларны организастаарда чер үндүрүү төлээринден бөш чыл дургузунда (чер участоктарын оларга берген үеден соңгаар) доста-дыр. Чурттакчылыг черлер соо-гунда чер участоктарынын эелекчилериниден, сад болгаш огород ажыл-агыйлыг эптеш-жилгелер кежигүнериниден эң эвээш хемчеэлдиг чер үндүрүүн алыр. Бүтүү шөлдерге хамаарыштыр бир дөрбелиин метр черден чангыс көпеек хемчеэлдиг төлевирни док-таатkан.

Ынчалзажок чер дээш төлевирни өстүрер эргелиг чер-чер Советтеринге тыыскаа. Чер ажыглакчыларынан чер дээш төлевирни хемчеэлин ийиден ажыг хатап өстүрүү болбас. Хоорайлар чоогунда чер участоктарынга кедеринге транспорт хөндүрылгазы бар.

Үндүрүг төлекчилеринге элээн каш чингелделерна тыва-скаан. Чер үндүрүүн төлээ-ринден хөй будуруглелерни болгаш хамаатыларны бүрүн хостаан. Кампаландыг черлерден, национал болгаш дишпаныла парктарыындан, бо-таника садтарындан, чанчыл болгаш чоңнуң ус-тывыш ажылын кылып турарлардан төлевирни тыртпас. А ол ышкаш культуранын, уран чүүлдүң, кинематографияның, өөредилгенин, кадык камгалалының азбан черлерни, спорт-кан-ныышылыга комплекстерни чер үндүрүүнден хостаан. Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчилеринден, инвалидтеринден, а ол ышкаш хөөлбу бүрүүг олча-ажык үндүрүүнден хостаалган хамаатылардан чер үндүрүүнү албас.

Чер үндүрүүн төлээрде, өске-даа чамдык чингелделерни ол Хөөлүүн доктаатkан.

(РосИТА—СЧТА).

ДЕПУТАТКА ЧАГЫГ

Эргим эштер, депутаттар!
Эки хандыр боданывыс.
Эремде дүшкем-дир бис.
Эштип үнер орук кайдал?

Аңмы-ла чок үүлдерге
Аранарда маргымнанар.
Амгы бо дег берге өйде
Алгыш-кырыш дуралавас.

Эттиг-сеткиг, аъштыг-чеминиң
Эдбекшиин курутлаатыш
Хөөзүраан ханага кээп,
Хоор чоң үскеш туруп алзың.

Кармык-дошкун рыноктуң
Ханаларын каинчап эртээл?
Кээргей чоокка дидик-биле
Хемнээ берзиң, каинчаарыл-че?

Өртектериниң озулдезиң
Өзүүме шуут чыгап келдим.
Чимдеппер дириите-ле
Чиликписти содар дең тур.

«Чок-ла чоа» дээр аларага
Чонунарже көрүүн көргер.
Чонунарның мегелдезиин
Чогүмчилиг шиитпирлеттер.

Бурунгаарлаар оруузустан
Мунгаштаалың аскан-ымыр бис.
Эчес шынны, бүрүзелдиң
Эжиин бисче ажыглаар!

Бичеэл ДОЮНДУП.

СИГЕН ШӨЛҮНГЕ

Ол үелерде дараа, сиген дээш терминде-ле ышкыл ажылдаар турган. Бежен чылдарның төнчүзү чүве. Овгатканың Ак-Боо дагның белинге чаа-ла көжүп чеже бергенивис ол. Ынчан сиген кезер «самокосилка» дээр машиналар кээп турган. Оны трактор-биле-даа сөөртпес, боду чоруур. Хары үзүн беш бистери-биле кезип турда арлыынаар чүве. Улустуң улуу-ла мен турган мен. Ийи олаг каскаш, өттүг-даа дулуп, шайны-даа хайындыра бердивис.

— Сиген кезер машина Баллазынган келир. Уткуп алыр сывер. Сиген кургаг-дыр, аът дыргааштарын улаш-тыр киирер. Харын-даа кижи хөй турган болза, сараатгаан-даа болза ажырбас чүве-дир ийин — дээш, бригадиривис аъттанган чоруптуг.

Сүттүг шай-даа хайынган, чаглыг эъдинеге эскилээш, тавактарга үлей салып тур бис.

Үстүүстө баалыктан сиген кезер машина ажып ор. Одаавыс иемдик черге турган. Оолдар бистерин чоп аъш албаанын, ол чүве, кудуртай куду кырывысче чиге кел чор. Аңмыя кижи бистерин дүжүрген, шекелде кылдыр кестирип-даа турганы магат. Мырынай-ла кырывыста келген. Алгы-кышкывысты чүү дээр. Аъш-чемде чүү-даа чок, сүре кдип алгаш бады баргаш, ам кээп доктаады.

Чурумал

Хайыраан шай, быдаавыс кайда дээр сылер! Эъттер шүлү элеңнеңер. Сүтта чугаш-даа дайындарга, демей-ле кыйыраар чүве болгаш.

Поварывыс сиген кезер машинаның башкарыкчызын кээргеп:

— Че-че! Оюу камчаар сен! Хөөкүй, мырынай чаш чүве-дир. Эскерип турдум. Ол долгаар чүвезин дай-дедир болгап, дыка-ла девидеэй. Кулактары кыскаш, арныныи деом борбак-борбак сыстып турду.

Камчаң камчаар, үүлде кат-тыржыырга ой турдувус.

— Чаа курс дооскан мен. Практика четпейн барган — дең, келген аалчыныыс чугаа-лады.

Оон оозу-ла чеп. Хөөкүй эрниң хары безин чаа ой аллылаан болду.

Үчёчник болгаш, бир кежээ шөл хемчээш, кээримге, оолдуң ажы, чээрби ажа дүже берген нарылыг, тырың са-рыг эр хамык оолдар-биле хүрешкен, октаан тур. Дегээ-лээр, буттаар, азар, катай кагар —ат болган.

Орайга дээр сиген бөлдүү-ээ турган ажинис Акай-оол Мортүй-оол бо келди. Томаанныы амыр, чүве ыыттавас кижинис орус ажинисти ма-газап:

— Шыырааа кончуг эр эвес бе? Тыва хүрешти ёзулуг бил-пир. Сылер амыр эвес-ле болгай сылер, тудуп көрүнеем, акый —дел меня диледи.

— Аңмык кижи башкай тудуп көр! Шылаваамны тудаш.

Кижинис хөйленип ужулгаш сегирежи алды. Кайы-кайын-зы даа чаштай бер чавыл, чечелии чеже берген.

— Будун дегээлевит! Дона тевят. Чаа долга!—деп, ыы-ап-мыяан оолдар алыржыыр-ла тур.

Ынчан турган, адак уурлаар ышпас болдувыс болур хе-делимишкинер дээш харыы-салга хүлээвес.

4. Социал байдалдың, ылаң-гыя эмдирал-чуртталга ден-делинде байдалдың быжыг эвелиг барымдаалап көргеш, республиканың чурттакчы чо-нун, ылаңгыя кодээ чурт-тамнарны ырага аймаа-салын ижегиннен түттүнарын кыйгырар.

ХТУФ-тун күүскомунун оон-биле чергелептир медегээрэ болза, массалыг хемчегларни тур сокседырының хуусазавы доозтуру билек. Федерация нөрээнинге болгаш «Тыва Республиканың референдумуни дутайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга бу-руй дүүштүр ХТУФ-тун 1 хүралыңга бо чылдың июнь 20-де хүлээп алган шиитпир-лерни боттанзырарынче кир-ер.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскому шим-чээшкининиң киржикчилерин база талалакчыларын, Тыва-ның бүтүү хамаатыларын Тыва-ны социал-экономикалыг байдалды быжыктырып, экижикер талаы-биле Президентиниң болгаш Чазаактың ап чорудул турар боттуг хем-чегларын боттандырарынга идепейлиг киржикинче кый-ғырып тур.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскому.
1992 чылдың июнь 29.

1992 ЧЫЛДЫҢ БЮДЖЕДИ

МОСКВА, (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Рос-сияның парламентизи «1992 чылдың бюджет системазының дугайында» Хөөлүүнүң төлеви-лелиин бирги сайгарыыш-кын-биле хүлээп алган. Чаз-актың кирип келгени төле-вилелиин барык бүдүн хүн иштинде чугаалажып келгеш, хөй санныг саналдар кир-ген.

Шүгүмчүлелдер колдуунга Чазактың талазындан социал адырже кичээнгейниң чедиш-пезинге хамаарышкан. Дээди Советтиң кежигүннерга эртем-ге, культурага, өөредилгеге, кадык камгалалыга болгаш өске-даа чамдык социал ужур-дуналы программаларга чарыгдалдарны улгаттырарын саналдаан.

Парламентниин хүлээп ал-ган доктаалында 1992 чылдың бюджединге немелдерни болгаш өскерилгелерни кинерин саналдаан база бюджеттиң төлевилелии база катап июль 10-да сайгарып көөрүн айыткан.

Дээди Советке бюджет төлевилелиин илеткеп тура, Россияның сан-хөө министри Василий Барчук экономиктиг реформаның эрткен чартык чылы чеже-даа берге болза, ол шилип алган оруктуң шынныын бадытkаан деп ме-дегдээн.

Өртектерни хостуг болдур-ганының, шынгыы сан-хөө-чээлп политиканың ачымы-да акша-хөрөнгө талазы-биле тургустунган конкур берге байдалды ажыл эртеп арга тургустунган деп, ол уламчы-лаан. Оон ачызынга хостал-ган курлавырларны социал адырже эдс хүвааш бээр, хе-реглел рыногунга хереглелиин болгаш саналдың механизмин ажылдадыр арга тургустунган.

1992 чылда Россияның республика бюджедин чамда-лдар талазы-биле 3054,4 миллиарда рубльче баалыла-рын саналдаан. Орулгаларының бан үдүр саналн хем-чээли 2369,9 миллиарда рубль болур, а ынчаарга бюджет чедишпезинин эң улуг хем-чээли 686,5 млрд. рубль деп бодап турар. Россияга даш-тыкы чээлилерниң 90,6 млрд. рубль хемчээлин бюджет чедишпезинин чамдыкшыл дуг-лаарынче уланар дээн.

Ийиги чартык чылга өөрүне пенсияларын болгаш хуусадыг шерит албанныкта шерит албанныктарга посо-биелерни, социал пенсиялар-ны, бот-иелерин уругларын-га пособиелерни республика бюджединден дорт төлээрин көрүп турар. Чурттакчы чок-нун социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни ак-шалаалырарынга 288,8 млрд. рубльди, оортан уругларга пособиелерге — 105,3 млрд. рубльди көрген. Тараачы болгаш фермер ажыл-агыйлар-ның күүдеден деткиниргe 34,12 млрд. рубльди саналдаан.

АДМИРАЛ НАХИМОВКА ТУРАСКААТКАН

МОСКВА, (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Орус флот ко-мандылакчызы адмирал П. С. Нахимовтуң төрүттүнген хү-нүнден бээр 190 чыл болга-нынга тураскаады Россия Федерациязының Төп банкы-зы тураскаал чоосту эргил-деже үндүрген. 1 рубль уве-лиг чоосту ак өңнүг чес-ни-кель холуксаадан кылган. Оон мурнуку талазында Спасск суургазының болган-йын баштыг эзирнин сингбэн хевирнинн баарында Покров дугаанының онаалай-бөлүүрүктерин көргүскен. Ар-тыны талазында парустуг суд-нонуң баарында адмирал П. С. Нахимовтуң ййленнир көрген чүүүн сингбээн. Ту-раскаал чоосту 1 млн. кезек тиражтыг үндүрген болгаш коллекция үнези-биле сай-дарынга кердүгеен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕН ДАШКААР ӨӨРЕНИП ТУРАР СТУДЕНТИЛЕРГЕ БОЛГАШ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ БАЗА ХКД ЧУРТТАРЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНГЕ КИРИП ТУРАРЛАРГА УЖАР ЧҮҮЛ ТРАНСПОРТУ-БИЛЕ ЧОРУУРУНУҢ ӨРТЭЭНИҢ ЧАМДЫК КЕЗИИН ЭГИДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН АЙТЫЫШКЫНЫ

Россия Федерациязының болгаш ХКД чурттарының дээди база ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң база ынаар кирил турарларның социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың январь 18-те № 33 доктаалынга дүүштүр студент болгаш өөренип турар аныяктарга ужар чүүл, демир-орук база суг транспорту-биле чоруурунга чигелделер дугайында Дүрүмнү бадылагыже чедир Сан-хөө министерствозу (Ондар) Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединге Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузунуң күсели-биле 5 миллион рубль хемчээлдиг бюджет акшаландырышкынын ужар чүүл транспорту-биле чоруурунга чугула негеттинип турар студентилерге болгаш абитуриентилерге билет өртээнин чамдык кезиин эгидерингe ажыглаар кылдыр тускайлап бээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июль 1.

ШКОЛА: шиитпирлээр айтырыглар

АМЫДЫРАЛГА, ЧАҢЧЫЛДАРГА ҮНДЕЗИЛЭЭР

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 1990 чылдың декабрь 12-де хүлээп алганы күрүне бот-догуннаашкынының дугайында угуулгазынга дүүштүр тыва национал школаның сайзыралынга чаа үеэ чада тургустунган. Чүге мындыгыл дээрге, ол чүүлүл документ ёзугаар Тыва Республиканың политиктиг, экономиктиг база социал айтырыглар шиитпирээр, ол шыкаш улус өөредилгези, культураны, төрээн дылды база республика девискээринде чурттап турар кижилериниң чаагай ёзулалдарын, чаңчылдарын деткип сайзыралыр талазы-биле эргелери болгаш бот-башкарыр чоруу калбарган.

Оон аңгыда РСФСР-ниң Өөредилге министерствозуну национал школаларының кол үүтээзин база оон утпаашкынын тодаратқан документтилерни хүлээп алган. Ынча национал школаның сайзыралының талазы-биле мооң мурнунда көрдүнмейн турган чаа чүүлдер бар, ыланғыл ындыг школаларның ёзулуг национал үндезининг база шынарлыг болурунче кичээнгейни салган. Мооң мурнунда турган ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң өөредилге системазында чоокка чедирле национал школалардан шоолуг эвес ылгалыр, тодаргайзарга, уругларны төрээн дылынга өөредир-биле база төрээн дылын хире-чергези-биле өөредирбиле колдуунда кызыгаарлаттынып турган. Сөөлгү чылдарда харын Тыванын төөгүзүүнүң, төрээн чер дугайынга билиишкиннерин школа программазынга, өөредилге номнарынга киирер талазы-биле эге бабымнар кылдынган.

Черле ынчаш школага өөредир материалдын ниити утказын, хемчээлин-даа ап көөр болза, ол колдуунга эвилел. Россия болгаш делегей-ивилизациязынга хамаарышкан болур, ында багай, хоралыг чүве чок, оон ончалап-даа ойталавас бис. Харын-даа ону бүгү тала-биле деткип, уруг-дарыйысты орус болгаш даштыкы дылдар өөредип алырынга, делегей культуразының, амгы зетем-техниканың чеминшкиннерин шиитпээлип, ханы билген турарынга соңгуралдыг болзувусса эки. Бо шагда национал хоорудчак база хагдынчак чорук эки чүвеге недирбезин амыдырал бадыткап турар. Өске чуртгар, өске кижилер-биле харылзаа — амыдыралдың чарлбас келээ анаргап. Оон-биле чергелештир, школага берип турар, ниити билиглерниң иштинде национал компонент дыка эвээш боол турарын эскербес аргажок.

Школаның өөренчилери, оон доозукчулары бодунуң төрээн черинин төөгүзүнүк, культурazының база бот-тарының ада-өгбелериниң амыдырал-чуртталгазының, ыш-ажылчы чаагай мөөң-шинар чаңчылдарының, долгандыр турар бойдуска оларның хамаарылгазының, хөй-нинтиге болуп ап чоруур сагылга-чүрүмүзүн дугайында долу билиишкиннерни чедип албайн турар. Ындыг национал-культура чырыдыышкынны оларга биче назынындан эгелеп чедир бербейн турарывыстың харазында олар салгалдан салгалче чаагай чаңчылдарының үнелиг эртинезин чедир шингээдип албайн турар.

Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң 1991 чылга ажылдап кылган «Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң 1991-2000 чылдарда кол утпаашкыннарының» деп программазында школаларга тыва төөгүү, культураны база чаагай чаңчылдарны өөредир талазы-биле үзелээ тодаргай сорулгалар салдынган.

Азастың, Ак-Туругнуң, Бажың-Алаактың, Бора-Тайганың, Самагалдайның долу эвес, Кызылдың № 9, Кызыл-Дагның, Межегейниң, Мөрениң, Шамбалыгның болгаш өске-даа школаларда улустуң педагогика хамчыштыр утаздылгавы, эки чаңчылдарны, ёзулалдарны неп-терээр талазы-биле чамдык тодаргай ажылдарны кылып эгелээн. Оны өөреникчилер, башкылар, ада-иелер база хөй-ниити деткип турар. Бо чүүлгө ажыл школаның моон соңгаарга сайзыралынга салдарлыг боол турарын үнелеп көрбүшаан, улусчу угаадылгага, эки чаңчылдар, ёзулалдар тыва национал культуранын чүгле чамдык кезии дээрзин демдеглеп каары артык эвес боор. Ынчангаш төрээн черн, төрээн чону-биле тудуш холбаалыг аныяк кижиниң угаан-бодалын, мозу-шыкарын хевирлеэр дээр болза, тыва улустуң амыдырал-чуртталгазының болгаш ажыл-ижинин хөй чүс чылдарда чыгыынган, шиитпиттингеп база кандыг-даа үеним шылгалдазын ажып эртпеп, хөй талалыг, байлак аргадуржулгазы, мергежилэ-биле, азы, допчулаан чугаалаарга, үнделеэш культуразы-биле оларны таныштырып, чеп-сеглээри эргежок чүтүлга деп санаар мен. Ол санаалы амыдыралга херек кырында боттандырарының аргалары кандыгыл? Бо талазы-биле база чамдык бодалдарым илередип көрейн.

Национал школаның доозукчузу кижи 9 азы 11 чыл өөренгеш, ол Тыва дугайында, оон төөгүзүнүң база культуразының, тыва амыдырал-чуртталгаының хөй талалыг онзагай чүүлдериниң талазы-биле эң-не чүгүлга, эң-не эвээш деэн хемчээлдиг кандыг билиишкиннерлиг болза черле таарымчалыг болурун дээрзин чижеглеп көөрге, даразында бөлүк айтырыгларны анаа хамаарыштырып болгу дег.

1. Тыва дугайында ниити билиг. Оон кыска төөгүзү. Турар чери, девискээри. Агаар-бойдузу. Казыма байлактары. Ажылгагыйы. Чурттакчы чону. Мындыг чүүлдерни билген турары чүтүлга.

2. Өг — тывалариның ораны, төөгү болгаш культура талазы-биле үнелиг эртинези. Оон онзагай шынарлары база тургузуу. Өг эдилелдериниң аттары, оларның ажык-дуза-зы. Өгүүн эдериниң аразында харылзаалары, анаа хамаарышкан сагыыр чүүлдер, чүрүм.

3. Ада-не, ажы-дүнма, хөреелдер база бызыгуур-салгалдар дугайында билиишкинн. Тывалариың төрелзирех, биче сеткилдиг, чиңиргек, эразында чоок билчир, богботтарынга дузалажыр шынарлары.

4. Тывалар—өске кижилер-биле бир дөмей — бойдуустун төлү. Оларның амыдырал-чуртталгазынга бойдуустун салдары ковчуг улуг. Моон ужурунда олар анаа онзагай хамаарылгалыг, оны үнелеп бала камнал-хумагалап биларлер. Бо талазы-биле салгалдан салгалче дамчып келген билиглер, сагыылалар, ёзуу-чаңчылдар бар: ораннаңзынга, хем-суунга, хөөю-шыкаавынга ыяап, оны хундулээрн, анаа чалбарыыры дээш, оон-даа өске.

5. Аал-чурт дугайында билиишкинн. Арбан, суму, хожууннар. Тывалараның төрел бөлүктерге туваалазы (хемчиктер, ооржактар, кырыстар болгаш өске-даа). Тывалар чурттап турар черинин чоок-хавыынга чөлөп аттарын эки билир. Өөреникчилерин, ада-иелернин, ада-өгбелериниң чурттап чорааны чазаг, чайлаг, күзег база кыштаанын дугайында билгеч турарын чедип алыр.

6. Мал — тывалараның кол байлал, оларның амыдыралынын үндезини. Малдың өң-түүн, хар-назын ылгавыры. Оны өстүрүп, ажаал-төлүүр талазы-биле арга-дуржулгазы. Малдың эвээш, сүдүн кежин, дүтүн аъш-чем кылырына, идик-хеп даарааарынга ажыглаары.

7. Тыва чонуң чер ажылының талазы-биле мергежили. Таваа өстүрери, сигенчиобиниш белеткээри.

8. Таңды кежии. Тывалардың аңнаар чүрүмү, чаңчылдары. Тоорук, согуваны, катчимис, ай-бестн, аъш-чемге амыглаары. Эмнег чүүлдерни, оттарны чыдыкын, болбаазырадырыкын, ажылдарының аргалары.

9. Тыва чон амыдыралынга хереглеттикер аъш-чемнин, идик-хептэ, эт-септэ ажылагыйынын дериг-хереселдерни колдуунда болу кылып алыр мергежилдүүжүлгалыг. Бо эгеге аъш-чем кылырының, идик-хеп даарааарының дүк салырының, алгы-кеш эттээринин, бызаннаарының, дарганнаарының аргаларын дегеренгейн-биле айтып өөредир.

10. Тыва чонуң угаан-бодал культуразы:

а) өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин хевирлери база арга-дүржулгазы. Бичии чаштарның оюннары. Оларны күш-ажылга чаңчыктырары, чаагай чаңчылдарга өөредири. Улусчу угаадылга;

б) тыва дылды база литератураны өөренири:

в) тыва чонуң аас чогаалы: тоолдар, тывызыктар, үлегер база дүрген чугаалар;

г) тыва чонуң хөгжүм культуразы: музыка хереселдери, ырылар, кожамыктар, хөөмей, сыгыт, каргыраа...;

д) алдын, моңгун база өске-даа демир-дестен болгаш чонар-даштан, хөөдеи эдилелдер кылыры;

е) күш-дамыр оюннары, маргылдаалар: хүреш, аът чарыжы, ча-согун адары болгаш оон-даа өске;

ж) байыр-наадымнарның хевирлери: Шагаа, Наадым болгаш өске-даа.

11. Тыва чонуң шажын-чүдүлге дугайында билиишкинн.

12. Тываларның астрономия база астрология талазы-биле билиглери.

Бо айтырыглардан чүгле 1 болгаш 10 пунктуларга киргеи үүлгедериң чамдык кезии амгы өөредилге программазында, номнарда киргенин демдеглеп каалы. А өскелерн амдыызында кайда-даа киргинамээн, оларны сургуулдар өөренмейн турар. Мында киргеи айтырыгларны амдаа харын немеш, кезии-даа болуп-ла ыйнаан. Ынчалзаадаа тыва национал школаның доозукчулары адаа дээрге Тыва база тыва амыдырал дугайында ол хире хемчээлдиг билиглерлиг база билиишкиннерлиг болурун чедип алыр болзувусса, ол школаның сайзыралынга бичии-даа болза үдүт-хуулу киирер ийик бис.

Ам санаалдаан айтырыгларны (темаларны) сургуулдарга канчаар өөредирнинге доктаап көрейн. Мээң бодалымбиле, оларны 1-11 классетарга, колдуунда эртем бүрүзүнүге өөретсе ажыгбас боор. Харын-даа школа назыны четпээ, уруглар черлериңге малаа хамаарышкан эң-не бөлүүн билиишкиннерни берип болурувун аргалары бар. Чүгле бисе чаштарның база сургуулдарының назы-харыы, психологтуг байдалын болгаш угаан сайзыралын бадымдаалап көөру чугула.

Үстүнге санаалдаан айтырыгларны (темаларны) национал школа программазынга өөредилге комбарынга киирери маңгыла белен эвес. Чүге дээрге биске керек тема бүрүзүн хыпмаалыг шилир, оон эртем үнелеэнинерни база амыдыралчы талазын бадыткаар, оны кайы класска, кандыг эртемге өөредирининг методиктиг хандырылгазын ажылдап кылыр дээн сорулгалар албан турустунун хөөп.

Бистин чүгээлажып турарывыс айтырыгларга хамаарыштыр бигүн безин чамдык школаларга, башкыларга чыгыынган мөөнелеттингеп, керек кырында өөредилге-хинжидилгелиг ажылдарга чедип ажылдарын чедип алыр болзувусса, ол школаның сайзыралынга бичии-даа болза үдүт-хуулу киирер ийик бис.

Ам санаалдаан айтырыгларны (темаларны) сургуулдарга канчаар өөредирнинге доктаап көрейн. Мээң бодалымбиле, оларны 1-11 классетарга, колдуунда эртем бүрүзүнүге өөретсе ажыгбас боор. Харын-даа школа назыны четпээ, уруглар черлериңге малаа хамаарышкан эң-не бөлүүн билиишкиннерни берип болурувун аргалары бар. Чүгле бисе чаштарның база сургуулдарының назы-харыы, психологтуг байдалын болгаш угаан сайзыралын бадымдаалап көөру чугула.

Үстүнге санаалдаан айтырыгларны (темаларны) национал школа программазынга өөредилге комбарынга киирери маңгыла белен эвес. Чүге дээрге биске керек тема бүрүзүн хыпмаалыг шилир, оон эртем үнелеэнинерни база амыдыралчы талазын бадыткаар, оны кайы класска, кандыг эртемге өөредирининг методиктиг хандырылгазын ажылдап кылыр дээн сорулгалар албан турустунун хөөп.

Бистин чүгээлажып турарывыс айтырыгларга хамаарыштыр бигүн безин чамдык школаларга, башкыларга чыгыынган мөөнелеттингеп, керек кырында өөредилге-хинжидилгелиг ажылдарга чедип ажылдарын чедип алыр болзувусса, ол школаның сайзыралынга бичии-даа болза үдүт-хуулу киирер ийик бис.

Ам санаалдаан айтырыгларны (темаларны) сургуулдарга канчаар өөредирнинге доктаап көрейн. Мээң бодалымбиле, оларны 1-11 классетарга, колдуунда эртем бүрүзүнүге өөретсе ажыгбас боор. Харын-даа школа назыны четпээ, уруглар черлериңге малаа хамаарышкан эң-не бөлүүн билиишкиннерни берип болурувун аргалары бар

ВЕНГР ХЕРЭЭЖЕН ШУЛУКЧУ ШАРЛОТА ЛАНИ.

АВА СӨЗҮ

...Кажан сени «Чурттагам» деп адаарымга,
Эргелеп-даа, чассыдышкын эвес-тир иинн.
«Эргиием» дээш, «Чечээм» дээн сөстер хоюу...
Кады, кожа сен дээш чурттап чоруур-дур мен.

Чурттагам сен! Ону чүрээм өттүр бидир!
Чурттагам сен! Дазылымдан турулгаш-даа
Хайыраны., илегелди чүгле сенден,
Хандыгыын ап бүрүлерим сергедир мен.

Эрги унум каастай үнген иогаан өнгүр
Эриг, чараш чирбейим сен, салгалым сен...
Харын чүгле шак бо сөстү номчупас дээш,
Кайнаар-ла-бир чажыт черже шыгжап алыйн.

БЕЛАРУСЬ ХЕРЭЭЖЕН ШУЛУКЧУ ДАНУТА БИЧЕЛЬ-ЗАГНЕТОВА.

ОГЛУМГА

Оглумга мен ынак-тыр мен,
кээргээр-дир мен.
Ону каяа чүктеп алгаш
чорааныимны сактыр-дыр мен.
Оргу черге арыг иштн
часкы өйде
Оглумнуң чаа кылаштаанын
сактыр-дыр мен.
Хавак куду шаьак-биле
бадыл турду.
Катпы хог-даа чангыланып
тарап турду.
Салгын-биле чаржып ужуп
тургаиы ол.
Шаг-уе каапып кончуг
дүрген чүвэл!

Төрээн черимге ынаам кончуг!
Төлүм база аиаа өскен.
Даайы хөргеш, салын суйбааш,
— Даг дег шыырааи!
Даарта чолаа болур! — диди.
Ону дыннаш, сеткил хөлзээн:
Оглум чүгле мээнии эвес.
Бүгү дииче кыйгы салыр
күзелдиг мен.

«Дайын өртүн болдурбаиза!
Оглумга мен ынак-тыр мен!
Оглум артсын, мен-даа канчаар».

Оруузумдан Сайлыкмаа КОМБУ очулдурган.

Аът — кижиниң өңнүү

ЧЕЛЕР-ОЮМ ЧЕЛИП ОРДА...

Чиргилчиниг чиите ховаа
Чимдыкпедир челер дорут.
Чиите карам сайгла чажым
Саглавнадыр челер дорут.

Челер аът, чүгүрүк аът, яер-чурт дээрде, тыва кижи тыиын садар дээр. Шынаш-ла, тывалар чүгүрүк аътка ынак улус. Артында-ла аъттары шолаларлыг болур. Сылдыс-Шокар. Челер-Хүреп. Чыраа-Бора. Калчаа-Шилги... дээи мышаш. Бо дээрге аътгың аажы-чаны-биле даштыкы хевиринден илереттингеи дээрзи билзингир. Нзвы-хар аайы-биле адаи турары мырыдай солуи. бир дарга чедир —кулун, 2 дар челерге— богба, оон хуиан аскыр, дөчеи аскыр, 5 дугаар чылында сес диштиг аскыр, оон чедишкен аскыр, а 13 дугаар чылында кырган аскыр дижи бээрлер.

Аътгың оорганыиың солагай талазы —аътгыяр чарык, оң талазы — аилырыг чарык дээр. Бистиң ада-өбелеривистиң салдаадан салгалче дамчыдып келген кайгамчыктыг мерген угааиныг сөстери аътка ынакшылды, аиаа бердингеиии сөглеп турар. Ус-дүптен бээр тыва улустуң аас чогаалдарының делгереигей хевирлери ырлаарда, кожамыктарда база ол ышкаш маадырлыг тоолдарда чүгүрүк аътты алгап-мактаан уран-чечен одуруглар хөйүбиле кирип турар. Оон-биле чергедештир аныяк ижжиин сеткыш-сеткилди, ынакшылы дежнелгелир аянче кирип турар. Чижээлээрге:

Мунгараачыг челер кулун
Мунгаш-дыиың быжыг-дыр бе?
Мунгараачыг чаннаар акый,
Мунгаш хорээн делгем-дир бе?
Хүндүлериин ковей аъдым
Күжүр Хүреп черде эртер.
Хүндүлериин могелерин
Күжүр акым черде шыдаар.
Кокте бора дерлиг турар
Кандыг оран тепкеш келгеи.
Коктс салбак хадып турар
Кандыг хейниң бедээ келгеи.
Эмер кулун, эммес кулун
Эстеп-ле орда, эзир-лейин.
Эмге кара ааннап-ла орда
Эзер-ле хаактың бажы лайын.
Шанаан аъдым маиыг
кулун
Ол-даа кайыын белеи
турар.
Шавылымым шары неижи
Ол-даа кайыын белем устур.
Челер оюм челип орда,
Черде туман арый-ла бээр.
Чечен уруг чаиап орда,
Четчир сылдыс четчи-ле
бээр.

Олча ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМ ДЕЛГЕМНЕРИ» деп фоточурумал.

ХЛЕБ - ТАРАА

(Баштак)

Пенсионер кадай сыр-даи бажыидан дал-дүзүшке чедир хлеб оочурлаап, куп-күруг болган. Бажыңыига арай боорда калгып келгеи: «Хлеб-тараа, ырыным өршээ! Христозу бажым өршээ!» дээш, туруп могаи хөөкүй орнунга йёленип чыдып алган...

Биеэде таныкы, калга-ла үр болу берген ашак, эңдерик хлеб куспактап алган хүлүмзүруп бо кирип орган. Кадай амыран:

«Хлеб бажы кадыг шагда
Хлеб-тараа кайыын келдиң!
Ашак бажы ховар шагда
Ашак ыырай, кайыын
келдиң?»

дигеш, барып куспактаптар дээрге, күруг боон-тур.

Халагайым ай! Күжүрүүң дүжү ышкажыл.

Куулар ОРГУ.

Шоодуг

ДИЛГИ-КАДАЙ

Алдыы шынаа чурттап чоруур Мандаанын кадайы Чолдак-Уруг Самагалдайдан О. Шынаа бадар машинага чанар дээш олурупкаш, Берт-Дагга келген. Суурнүң үстүү магазинииин эжиинде машинадан ак, кызыл арагаларны хааржак хааржаа-биле көдүргеш, магазинче киирип турган улустуу ол көрүп каан. Чолдак-Уругнуң чилбээи хайыы-ла берген. Садып алыр дээрге, акшазы коигус чок. Өске черге чегиинер арга база чок. Чараазын сыыртыныш, кезек турган. бир-ле арга болай каапкаш, чолаачызы Шавар-оолче шошкункан.

— Күжүр дунмам, Шавар, мыя Бежен чыл күдүмчүзүнде улуста чегдирип каан ашкам бар чүве, ону иегей тыртып алыйн, мени биичи мамай каавыт шүве. «Ир болбас силер аа, үтбай, удаавас чоруур бис» деп, Шавар-оол чүтаалаан.

Бежен чыл күдүмчүзүнче бар чыткаш, чүгле ийи бажыиы бодап, бэштай Өпеймаа сугга, оон чүве болбаза, алыс балдырлыг Маара чедгей сугга баар деп шиитпирдеп алган. Библиотекевь Өпеймаа сугга мирип кээрге, ол шайлап орган. Чолдак-Уругга дораан-на сандай салып, ону шайлаарыиче чалаан. Чолдак-Уругиуп алыс болалы иэиг-ла-даа эвес, арагада. Аякка бичии шай кудуп алгаш, ону амзаиныырлап ора: «Өпей, сеиээ керектиг киирип келдим. Келир субботада автобус-биле өскеп келгеш, экелп бээр мен, үстанга 15-20 хире акшадан чегдирип көрем» дээн. Ынчаи арега өртээ чиик, норма-чижек-даа чок садып турган. Демгизи: «Оо, акша чок бис, үтбай, турган акшавысты дүүи Дииң-оол тон садып аарда, шуптүзүн чарыгдаптывыс» дээн. Чолдак-Уруг чоруу чогувайн баарга, далажып тура халаап, Маара сугже маишкан. Эжикке маи-биле келгеш, коридорга бичии кана тыныжып оожумнадып алгаш, эжикти ажыдыпкан. Салбыр эргелекчизи Кара-оол бажында чок боогга, ол улам-на амыраи, Маара-биле эки-эзидек мендилешкен.

Кара-оолдуң кадайы Маара бүттары бастынмастап ааравш, ийи чыл чеде берген. Ол бажыидан ыыдыр мыыштавас, колдуунда, олурар апаргаи. Чолдак-Уруг оон-биле адыт чүтаалажып, саидай боргаиы экере тыртып каапп далажнисай берген. «Чеңгемииң аарып турарын дыннаш, кээп дужаар дээш чалаакы-ла турдум йиик. Бо эртеи ескээримде машина чолаачыын дамыштыргаш, аишамны берип ап алырымны утиап болдум ышкажыл. Акый ажылдап чоруи-ла турар бе? Силериин үстүү садыыңарда мырыиай чаа арага дужүрүп киирип тур. Чеигешкилер бо чоокта таптыг хөөрешкен эвес бис. акый база чедип-ле келир ыйнаш, арага садып кээйн, акшадан чегдирип көрем, чеигей. Уругларыкар өөренип турар, акый үргүлүү чоруп ажылаавр, бодун ырадыр чүвээ база чегпес кижи ышкажыл сеп. Чалгаарап-даа олур сеи ыйнаан. Акшаиы мен дораан экеп бериптерм. Бөгүн силер-биле чугаалажып, хөөрежир хонгаш, даарта машина дозуп чана бээр мен» деп эриг чүк дег чыпшыныын каап, чугаазын доозкан. Маара «Изиг шайдан иш» дээш, оон ынай өске чүве чугаалаваска, «болуру ыдыы» деп бүрүзеткеп, Чолдак-Уруг иштинде амырай-ла берген.

— Сеиээ каш акша херек чүвел, Чолдах? Үүрмек акша чок чүве-дир, мениң база ак, кызыл ийи шилден экеп бер шүве —дээш, Чолдак-Уругже тудуш бежениин ажыглып сүвган.

— Доп-дораан-на кээр мен. Оочурлап каапп келген кижи мен. Оода сава база ап албаан, сагадан база берем, чеигей —дээн.

Улуг сарыг портфель ап бээрге, Чолдак-Уругиуң бүттары черге дээр-дегбес үнеле калаан. Чолдак-Уруг-даа чораан. Маара маиаан. Айбылаан кижиин алага барган. Кудумчуда чымчай берген кижилер кеспүп эгелээн. Чүү шаг болганда эжин ажыттынза-ла, ажылдап чораан Кара-оол кирип келген. Маара чүү болганын төөгүп берген. О.Шынаа машиназының кырында Чолдак-Уруг шаг-төгүделе ыйын-кыйын, ырлаан-шоорлаан, шал-мал эзирик бадып бар чыткынын мырыйай чоок каржып эрткеи көргенин Кара-оол чүгаалаан. Портфель-даа, водка-даа олла хевээр барган.

Ол-ла ындыг арын-шүүр чок, кажар, чилби алыскак-чиксек мегечи чоруунун уралуу-ла ыйнаан Чолдак-Уругиуң черииин улузу Дилги-Кадай деп шолаазап алган дижир чүве. Кижилерге бүзүрээчел чоруктан:

...Ынчалза-даа мегечиге алыс каантар
Ыидыг чорук болган-на чок
таварыы бээр—деп, чугаалачы өттүр-ле сөглээн аа.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ХӨГЛУГБЕЙНИҢ «ДУШТЕРИ»

(Төнчүзү. Этези № 119, 124 «Шында».).

— Кожкомдан чарылга кыс силерни бажыңында аар аараан деп демир удазын дамчыштыр менче долгаан. Ам-биле кээримге, орнунарда чүгле кеш биле сөөк артканы барык-ла медел чок чыткан. Шынай-ла хавааиар ийи дастээиге бешкы. ортаа эрнектээнии дагый карак, барып салырымга, эдиинеп шагда-ла сөөп, эмнаар хуралы берген дег болган...

— Ынчаарга өлген, ам медерел чок. бир-даа өөделиг чүве чок дүжүя каиыы эй чүвел? Мелегей? — деп, дошкуруп кел чорда, мен чай алыскыбайн, мурнаарын оралаажы бердим:

— Адыг даай. Баштың үзе киреле бээр силер чйин. Оон чүү болган деп болзар силер? Электроим бүүрээ дегген чөлөөрнерге дужаашкаш ийи кыыл хүреп тырыкылар тыптыптыр дээтайып, хөөп, өссеөссеп, ийи алдын-сарыг мыйыс үүнүп кээп, карак, кулаазап, аскынар-даа чнектии дег апаарза-ла, улуг-ла далбыгыс шилги бүга болуп, туруп кылаштай бердинер. Соңгу даваанчыларнар арааында хөөлей халаккаан, өзээнинер адаанда кыыл соғун ушгуиип келген: «Инектер кайдал?» деп бустап-мөөреп, м,ө-йиин холдарынар-биле чер касканнар турар болзуваар...

— Тфук-хайт, чүзүт чүве камчап турар чүвел? Мени мегелеп, дорамчылап, коюлап ор сен, шулбус! — диишаан орус майт-шорту-биле хеме каай-ла берди.

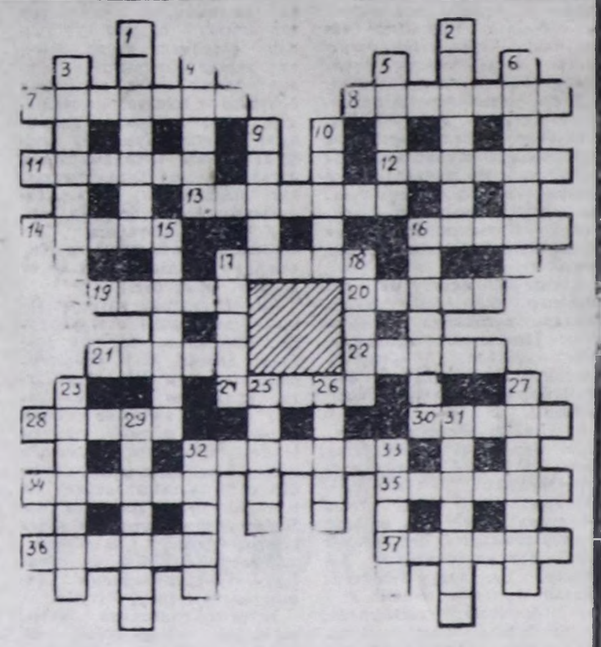
— Адыг, оогалаңнар. Баштың, дүштү кижи чагып коллэп-эзлеп алгаи эвес. Хуулгазының канчаларын? Этегиде болуңар эйтыыр сонуургай бердинер чоп? Болгаи хевээр чугаалап ос мен! — деп «чүжүмнүү» шыпыдары-биле Баштыңаан ут-дак ооң алгырып кыйгырып, биилеп-ле шаам-биле оруктап-тыпкаи сегдеттинер турган ораа бажыңнарынар алдыңга.

— Чү харын, шыкыг-даа дүжүп, ооң ынай чүл, өзээ кыйгыраш, бага болуп, дезип жоглай? — дел, диштерин уу дайнай чазып, шынап-ла, бүга дег, менче хынертеп, өкпе-көрээ өдекпээн олур.

— Адыг, кана четтим мон? Ийет, бугаже хууда бергеи силер! Эртем суолдуг кижилер ол таварылганы кижи төрелгеннин төөгүзүиде кажан-даа туруп көрбээн, онзагай болуушкуи, оон бистиң үевисте силернин адыпар-биле холбажып, улуунерге онаашкынын амылыг бобдуг көгүдүзиинде каа ре-чаза деп демделгеп, найырлап, байырлап-даа турар дивес силер деп бе! Чамдыктары оиу куш-ажыл чоруулгазының үезинде сарбашкыннан кижи эмытаннын бодаран тывылганының дүтайында Энгельстин номзылыидан-даа артык сонуургап, эволюстуг хуулушкынга чижеглээр чүве чок чаа ярын, эргилде болган дижип-даа турулар. Оиу эртемге үндезилеп тайылбырларын кады өөренип чоруан ажынер Салым Чалзанович Саспыгыр бодунга хүлээнип ап, кыска хүусавда тускай шинчилел ажылы бижип, кандидат ат чедип алганын боду чыылганнарга чарлап, дептерин көргүзүп-даа турар болду. Номнун дыштыкы картын мынчаар хевирлеп каастаан: «С. Ч. Саспыгыр, Х. К. Кылчыырының кижи ораан бүга болуп дезип төрүттүнгеии» деп эгенин аланда демин чугаалаанам, ышкаш силернии бүга дүүзүмерни чүрээнин кере каапкаш, көрбээш, улаараанымдан оттуу ыыштап кээп-тир мен—деп доостум.

— Бойдус делектиг, эводуусту хенжүлде деп чүве Энглайс. Чазаран ышкаш эстемлеп эштериин комналаарында чаа чүве харын. Оиу бегин билеп, шоору эр ийин моонаар!— деп, кижим хенертен, ярыга шактыныкпаи деп тепкилеиип үнүү. — Кай мен бегя мен бе?.. Ынчаарга эмыдыралыыста турбаан! Сээи моон дүш эвес. Бүгү-тур, көнүү ээр өгдү! — деп кыйгыраш, хайыын үнүп

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 7. Өөрүлге чер аты. 8. Тыва тоолдарының маадыры шулбус. 11. Дүюглуг анчыгаш. 12. Липецк области хоорай. 13. Балык. 14. Демаи хемчээли. 16. Совет күрүнеиин коску ажылдакчызы. 17. Эртемниг коммунизмнии үндезилекчилериинин бирээзи. 19. Чимге орук. 20. Фото-ажылларга ажыглаар тускай будумед. 21. Спортчу оюи үези. 22. Шимчелиичилериин өзек кезээ. 24. Тыва хеп даараарымның, каастаарымның бир аргазы. 28. Хүндүлүг аалчыларга сөөнээр тускай торгу. 30. Харылзаанын бир хевири. 32. Тыва хүрешке республикаиың каш дакпыр чемпиону. 34. Улуг эвес араатан. 35. Сураглыг орус шүлүкчү. 36. Куш. 37. Абакан хемнии бир адыры.

УЗУН ДУРГААР: 1. А. Пушкиннии «Капитан уруу» деп тоожузунуң бир маадыры. 2. Доигап хемде өзаңналган дош. 3. Тыва чурттуг орус чогаалчы. 4. Эрги шагда от үндүреринге ажыглаар тускай демир, даш. 5. Кыиии. 6. Кодээ ажыл-агый специализи. 9. Чем аймаа. 10. Ыяш. 15. Казахстанда область төөү. 16. Парлалга апараты. 17. Малдың кеш аарыы. 18. Эзиртир суксун. 23. М. Горькийнии «Ава» деп романының кол маадырының прототиии. 25. Кыдатта можу төөү. 26. Ыштаан чем белеткээр тускай чер. 27. АКШ-тың бир штаты. 29. Араатан. 31. Дип. 32. Даг-Алтайда суур. 33. Хой кежи тон.

СӨНҮҮРГАКТАРГА

ААЖЫ-ЧАҢ БОЛГАШ ХАН БӨЛҮҮ

Эртемденнерии бадыткап турары-биле алырга, ханы «А» (ийиги) бөлүкке хамаарлыг кижилер кызымак, күүседикчи, ак сеткилдиг болгаш сагыш-сеткил ундараашкынының эң-берге чеэнинде безии угаан ажылы кылып шыдаар аргалыглар. Ындыг кижилерниң эш-көрү хөй, кылбас-тутпас чүвези чок.

«В» (үшкү) бөлүкке онаажып турарлар — оожум, уян, эелдек болур. Ынчалза-даа олар бодундан болгаш долгандыр турар кижилерден ырак чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлаакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; чарыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлаакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР

улус депутаттарының Советтеги, иитимделгелиг политиктиг болгаш сониал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет бүгалтерия — 3-37-11

шыкпы негелделиг.

Эртемденнерним-биле «О» (бөкреи) бөлүктүң кижилери хөй болза, терииң-не. Ук бөлүктүң эзлери — шимченгир, быжыг тура-соруктуг, кижилер-биле кандыг-даа таварылгада чугаалажып билир, мадык-шыырак, дзынып-хоралап чорбас. Оон ангыда, оларның организмнии быжыг болгаш могал-туруликанда бичии-ле ыштаныпса, куш киичел, чеднишкиннерже чүткүлдүг, күзээнии чедип ап шыдаар (ылаңгыя конгаа сүрүшкинүүже).

«АВ» (дөртки) бөлүктүлер арай өрү көрдүүксээр, далаш бодунга бүзүревес, бодунуң сагыш-човаашкынын ескелер-биле үлежир хөөн чок.

ТООЛУМ — ДОШТА

Эмчилерниң Гревландияга ыыдып чоруткан шинчилелдериниг түнелп-биле алырга, инуиттер (эскимостар) европейжилерге көөрде, чүрек-даамыр болгаш онкологтуг аавылардан тос катап эвээш дүрген турар. Оон кол чылдагааны — эскимостарның хүн бүрү чемниде балык. Тус чер балыының эдиинде, эртемденнерниң «Омега-3» деп адаанга ус кислотазы ол аарыларының тыптырынга шаптыктап турар.

«Омега-3» деп балык уйгуи кислотазының чинчилел-ле аажылдары ам-даа уламчылап турар.

ОН ИЙИ ХҮН ДУРГУЗУНДА

Долгандыр турар бөйдус камгалалдыиың талазы-биле Рио-де-Жанейрога 12 хүн дургузунда болуп эрткен бүгү делегей хуралынга экология айтырыгларын чугаалаан.кан:

— унуттерниң болгаш дириг амытаннарның 600-900 аңгы хевири өөрүп үнмейн, кеэудевейн баргаи;

— 197 256 гектар тарыла шөлүг аймак чок куруг шөлдер апаргаи;

— Черниң чурттакчы чонунуң саны 3,3 миллион кижиге хөлзээн.

— 534 мүн гектар тропик-тиг аярга-аныг ыажы кестиген.

«ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА МОСКВАДАН БОЛГАШ КЫЗЫЛДАН

6 — ПОНЕДЕЛЬНИК.
БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта «Тушкелдери» деп дамчыдылга. 6.55 шакта «Эртем» деп дамчыдылгаиы көргүзер. 10.00 шакта «Стелла» деп уран-чечен фильм. Ону АКШ-ка бүдүрүп үндүргеи. Оон соонда улаштыр «Төөүн бар чыдар август» деп уран-чечен фильм. 15.40 шакта «Чурттагаиың элдеп-зиии» деп уран-чечен фильм. 16.50 шакта мультфильм. 17.00 шакта элээдилерге дамчыдылга. 18.00 шакта медээлер. 19.40 шакта «Сарыг сигенниң 15-аи» деп уран-чечен телефильмиии көрүп болур. 20.45 шакта «Тамчыктыг улус-нар, чаштар» деп дамчыдылга. Үеии өскериндбес, чүгле Улуг-Хемде болбас. 21.40 шакта «Орус 61-деттеи тергиилелери» деп беш сериялыг уран-чечен музыкалыг фильмиии 1-ги сериязы көөр бис. 01.10 шакта «Чурттагаиың элдеп-зиии» деп уран-чечен телефильм.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдээр. 9.35 шакта «Аас-кежиктиг кадыктарыг» деп уран-чечен фильм. 11.45 шакта «Адам ашакта барып алдыг» деп уран-чечен фильмии көргүзер. 15.45 шакта техииис маргылдаазыидан дамчыдылга. 20.00 шакта медээлер. 20.30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмиии 59-ку сериязы болур. 21.20 шакта «Лепия бистин-биле бе?» деп телефильмии көрүп алыпар. 23.20 шакта хөглуг программа.

КЫЗЫЛДАН. 17.30 шакта медээлер. 17.40 шакта «Салгынчыгаш» деп дамчыдылга. Оон соонда мультфильм болур. 18.35 шакта «Тыва чердер» деп дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕО-ДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильмнер көргүзер. 20.30 шакта «Янзы-бүрү сайлым-хуулэр» деп уран-чечен фильм.

Чарлалдар

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиии театрынга 1992 чылдың июль 10-11 хүннерде 18.00 шакта Санкт-Петербургтуң театр академиязының шии артизи белеткээр факультединиң тыва бөлүүнүң 3-ку курсчу студентилериниг

КОНЦЕРТИ БОЛУР

Киржикчилери: К. Бырынай, О. Достай, С. Ирил, Л. Кан-оол, О. Ондар, Э. Ондар, Л. Ондур, Е. Ооржак, С. Оюн, С. Саая, О. Сат, А. Ховалыг, Л. Шивиит-оол, А. Алдын-Херел.

Бөлүктүң уран чүүл удуртукчузу Анатолий Шведерский.

Келир үеиин артистериниң концертиниг кызылчыларны, найысылалдың аалчыларын чалап тур бис!

Шекпээр ортумак школазын 1982 чылда доосканнарны 1992 чылдың июль 10-да эртенгиниң 10 шакта школа чанынга чыглырын оргкомитет чарлап тур.

КИНО

ИЮЛЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Отмщение» (АКШ, 16 хардан өрү наиылгларга) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. **Видеозал: «Закон Мэрфи»** 9.30, 11.00, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приговор» (2 сериалыг) 15.30, 18.30 шактарда.

ИЮЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Отмщение» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. **Видеозал: «Мужчина на любую профессию»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ИЮЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Отмщение» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. **Видеозал: «Невидимый враг»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хаммер» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаан № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикаиың Дээрэ Совединиң болгаш Чазаа «Шын» сетгүүнүң редакция коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (чарыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң орлаакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орлаакчылары) Ш. М. Сувак Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИОННЫЙ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-47-24; келген кижилер кылаар чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлаакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; чарыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлаакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР

улус депутаттарының Советтеги, иитимделгелиг политиктиг болгаш сониал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет бүгалтерия — 3-37-11

пур — 3-34-49; 3-36-73; келээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш хуиг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-52; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; «Шын» — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүзүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаида — 2-32-75;

Тыва Республикаиың Парлалга болгаш информация министерствотунуң типографиязы. Кызыл, Шетинниң болгаш Кравченко көшүүлүг бажың № 1.

Солуп неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыры.

Тираждың 29050 ажы.

Чагыг № 127

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 128 (14850) 1992 чылдың июль 7. вторник

Солунга аът салган шагы 21.15 Чагыдар өртээ 10 кон. Садар өртээ 1 рубль

ТАЙБЫҢ ПРОДУКЦИЯ

Бодунуң үезинде шериүзетпүр комплекциниң эң улуг заводтарының бирээзи турган Владивостоктуң «Дальприбор» заводунуң тайбың үезинин продукциязын будурүп эгелээниңден бээр 25 чыл чедип турар. Ол ам шуурда тайбын будурүлге болган. Оон будурүп үндүрүп турар продукциязының аразында медицина дериг-керекселерин, далайга балык дилээ тывар радионавигаратура, язы-бүрүзавр чүүк кезүүтүр краннар башкарар электроннуг блоктар, суксун соогпас термостар дээш, оон-даа еске чок-ла чүве чок.

«Тайбың продукциязын будурүлгезинче шилиишкинниң будурүлгези доставлайн бөстандырган бис — деп, РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге завод директору Владимир Тайков чугаалаан. —Ол үеде ажылчыннар ыңырадавыдан чайлап шыгаавейлиг хомудавчыг боон турар. Ынчалза-даа оны аргажок эвээш болдурар дээш дыка-ла кыскак, язы-бүрүзавр хемчеглерни ап келген бис. Чогум-на ынчангаш ажылчыннар улуг дыка кызырылбаан».

РосИТА-СЧТА-ның корр.

Хоойлулар, чарлыктар

СТАТИСТИКА ОТЧЁТТАРЫ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

Россия Федерациязының Президентизи «Күрүнениң статистика отчёдун киирериниң чурумун хажыткамы дээш харыысалга дүгайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга ат салып, күштүг болдурган.

Ол Хоойлу будурүлгелериниң албан черлериниң, организацияларының болгаш каттыжышкыннарының күрүнеиниң статистика отчёдун болгаш күрүнеиниң статистика кайгааралын чорударынга эргежок чугула өске-даа медээлерни бээрлиниң чурумун хажыткаңы дээш эрге-хоойлу харыысалгазын тодаралдып турар.

Отчёттарны болгаш статистика хайгааралынга эргежок чугула өске-даа медээлерни бербээнзе, отчётка киирер сан-түңнерни хажыткамы азы оларны киирериниң хуузаларын саналааны дээш оларның өнчүүн кайы хевирингге хамаарыжы хамаанчокка будурүлгелериниң, албан черлериниң, организациялариның база каттыжышкыннарының удуртукчуларынга болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилериңге сагындырыг азы хоойлу ёзугаар докгаткан ажыл төлевиринин айдыс эң адакы хемчээлиниң үштен сес дахпыр хемчээлинге чедир торгаар онаар административтиг хемчег көргүзер эргелиң Россия Федерациязының күрүне статистиказының органнарынга ол Хоойлу ёзугаар тывысхан. Бир эвес ол хажыдыышкыннары чыл иштинде катаптаар болза, күшажыл телевиринин айдыс эң адакы хемчээлиниң сестен он дахпыр хемчээлинге чедир торгаар.

ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ЭКИЖИДЕР

Россия Федерациязының Президентизи «Россия Федерациязының улус аймак-агыйынга төлелге санажылга харылзаалардың орталандырар дүгайында» Чарлыкты үндүрген.

Ол Чарлык-биле РФ-ниң Төп банкызынга, Сан-хөө министерствозунга, РФ-ниң составында республикаларның сан-хөө министерстволарынга, автономнуг тургузуглардың, крайларның, областиларның, хоорайларның база районнарының сан-хөө органнарынга күрүне будурүлгелериниң болгаш организацияларының продукция бергени дээш бот-боттарының аразында бо чылдың июль 1-де байдал-биле төлеттинмээн өрелерин тодарыштыр сайгарып көөрүн күлээндирген.

Күрүне будурүлгелериниң 1992 чылдың июль 1-деп соңгаар тургустунуп келген өрелерин доктаатқан чурум ёзугаар хоозураан будурүлге деп көөрүнге үидезин кылдыр санадыр.

Күрүне будурүлгелериниң болгаш организацияларының өрелер төлелгезин тодарыштыр сайгарып көргенинин соонда оларның артып калган кезээн үзүткээр талазы-биле ажылдарны доозарын Россия Федерациязының Күрүне эт-хөрениишин эгелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң чагында күрүне будурүлгелериниң өрелерин тодарыштыр башкарар талазы-биле агентилелдиң дугайында дурумну РФ-ниң Күрүне эт-хөрениишин эрг

100 ХОНУКТА ЧҮҮ КЫЛДЫНГАНЫЛ?

Тыванын бирги Президентизи Ш. Д. Оржактын бо үениц дургузунда ажыл-чорудулгазының кыска дончулалы:

Бо чылдын март 15-те Тывага эң баштайгы Президентиин республиканың бүгү чону шилидгелиг ёзубиле сонгуп алган болгай. Солгукчуларның бүзүрелинге эң-не төлептиг болган Ш. Д. Ооржак президентинин албан-хүлээлгезинче киргенден бээр 100 хонуу дүүн, июль 6-да болган. 100 хонук дургузунда кандыг айтырыглар шинтирлеттингенил, чүү чедир кылдыныпаанын? Бо айтырыга харыы алыр дээш Президент-биле ужуражып, оон бодундан интервью алыр бодаан бис. Ынчалза-даа ук-шактың кызагдааны-биле ол болдунмайн барган (Президент ол үеде Москва чоруй барган). Ындыг-даа болза бистиң Президентивистиң кол-кол ажыл-херектери хүн бүрүде карактарывыста көстүп турар. Ам оны бис хронология аргазы-биле номчукчуларывыска көргүзер бодай-дыр бис.

Бодунуң үезинде Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин албан-дужаалынче кирген соонда 100 хонук эртикии дээш төп солуннар оон интервьюлар ап турганың утпаан боор силер, эргим номчукчулар. Бистерде Россияны оттуңгысээр күзел-даа чок, анаа-ла ынчаар таваржып келген чүүлдү номчукчуларга дыннадыры солун боор деп бодаан сеткилиивис-тир. 100 хонук дээрге баштайгы ажыл-херектериин дугайында чонга илеткеп, баштайгы түңнелдерин үндүрүп болур хире хуусаа-дыр. Ынчангаш маңаа бистиң кол-ла соруглагавыс — Тыванын төөгүзүнде эң-не бир дугаар сонгуп алган Президентивистиң баштайгы базымнарын кыска шыйыглар-биле чуруп көргүзери.

Март 17. Президент соңгулдаларының түңнелдерин үндүрген. Ш. Д. Ооржак дээш сонгукчуларның 88,2 хуузу бадылаашкынын берген.

● Ш. Ооржак оңу депшиткен болгаш деткээн бүдүүлгелериниң, организацияларның, албан чергелериниң коллективтеринге, республиканың хөй националдыг чонунга, оон кандидатуразы дээш бадылаан бүгү сонгукчуларга, чылыг байыр чедиришкинзеря дээш солун таварыштыр өөрүп четтиргелиг чүрээнин хамыдыпан чонунга илереткен.

● Москваже албанның кыска хуусалыг аан-чорун кылгаш келген. Оон соонда журналистер-биле ужурашкан. Тываның экономиказының сан-хөө айтырыы-биле бергедеп келгенинден, ужун оңу шинтирээрээн-биле Ш. Д. Ооржак Москвага РФ-ниң оралакчы президентизи А. В. Руцкой,— РФ-ның Чазааның дараазының оралакчылары А. Н. Шохин, В. А. Махарадзе, РФ-ниң көвүдээ ажыл-агый министри В. Н. Хлыстун болгаш өскелээ улуттуктулар-биле ужурашкан. Олар Тываның байдалын кыпсээнгейлии-биле дыннап, боттуг дузаны көргүзерин аазаанныр.

Март 27. Тыва Республиканың Дээди Соведиинин 15-ги сессиязынга Президентиин албан-хүлээлгезинче киирериниң талазы-биле Хоойлуңу хүлээп алган. Кызылда хөгжүм-шын театрынга Президентиин албан-хүлээлгезинче бейырлыг байдалга киирип турда, Ш. Д. Ооржак чонунуң мурнунга дангыракты берген. Анаа бодунуң чугаазынга ол Тываның экономиказын аазырап, чонунуң социал камгалалын хандырар талазы-биле бүгү күштү салырын онзагайлаан.

Март 31. Россияның бүгү республикаларының, крайларының, областарының ортызында Федеративтиг керээге ат салмышкыны. Тывадан анаа ат салыры-биле Б. Кажи составтыг делегация Дээди Советтиң 15-ки сессиязынга сонгуттургаш Президент Ш. Д. Ооржак, Дээди Советтиң Дарганы К. А. Биченде, башкы В. Е. Шестакова, мөлүг Д. С. Дотпаа, эмчи Н. Н. Ойдуп Федеративтиг керээге Тываның өөрүзүнүнден ат салган.

Апрель 6. Россияның улус депутаттарының 6-ы сессиязы Москвага ажыттынган. Ш. Д. Ооржак оон ажылынын башкы-тайгы хевээге көрешкей. Оон-биле чергелештир Тываның ажыл-херектерин чогуур талазы-биле аңгы-аңгы министерстволарга чедип, удуртукчулар-биле ужурашкылаан.

Апрель төнчүзидир Ш. Д. Ооржактың дергазаны ынчангы Министрлер Чөвүзелиниң Президиумунуң хүлээлгезинге школьныларның болгаш сургуулдарның сайгы дыштанмууганга хамаарышкыр улус

АҢЧЫНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫ

Этика — ажы-чан байдалының дүгайында, азы кижиниң корум-чурумунуң нормачижектериниң болгаш дүрүмнериниң дүгайында эртем. Ынчаарга анчы кижиде кол чүүл болза бойдус камгалалының дугайында, анаашкының чурумнарының база анчылар нииттелиишиниң эвилелиишиң хоойлузунуң дугайында дүрүмнерни албан сагып чоруур-ру, бойдус байлактарының хевирлериниң бирээзи болур ан, куш аймаан камгалаар, өстүрер болгаш ажыктыг ажыглаар ажылга идепкейлиг киржир болур. Ынчалза-даа анчы этиканың үткә-шынары оон-даа халбак болгаш улуг хемчээлдиг. Анчы этика биженттиишээн бүгү хоойлуларны бодунга арым-нүүр кылдыр киир санап турар. Оон алгаш көөрге, анчы ажы-чанчыл болза кижиниң корум-чурумунуң иштики бүзүрел апарган ынчыг хоойлуларлан болгаш багай үүлгедиг кылган хемчег аазырындан оон кортканындан эвес, ким-бир кижи оны черге чорда көрүп каанындан, чанынга еске бир кижи бар болганындан, азы сеп бодуң бойдус-биле чаасказап сеп бе дээрзинден хамаарылга чокка сагыттыышаа чоруур арын-нүүрүнүң негелдеэ-рин-ин.

Аймыр-тывыш ажыл-агыйында, анаткы-биле бойдус камгалалында ажыл-херек бүгү бистин амыдыралывыска кажангызындан-даа артык оныа негелдеэни-биле тургустунуп келгеиш билир бис. Доруу-биле чугаалаавга, ук негелдеэлериниң бирээзи — анчы кижиниң кижизидилгезинин айтырыынче кичээнгей бистин Республикада кайда-даа кошкак. Дириг амытанга төтчеглекчи чорук оруун элээн ажыдып алкан. Оон хөйүн илередип күш четпейн турар бис, илередир даве-даа, ол дээш ёзулуг чүткүл чок деп болуур.

Амгы үеде аныыр-тывыш ажыл-агыйынга күүседир ужуруу хүлээлгелериндеп долганыр турар хүрээлел камгалалынга ук аазырның киржилгезин улуг-биле ескен, ол дээш харыысалга бедеэш. Ыңдыг түрбүже, республикада ан-мең аймаа болгаш ескә-даа, бойдус байлактары-биле эң чарым, улуг девискээрлиг Тожу районда аныыо болгаш балыкчылар нииттелдеэри, бойдус камгалалының район комитеди, аныыр-тывыш ажыл-агыйлары, «Азас» запоседаниа мурнуку чылдарда-ла турганы дег, анчылар ооргыже кирип, дээштеп ажыл чоруурлуг турар. Оларның ажылдакчыларының аймаарының дугайында беседа кылып бе-рип, район иштинге, чер-чевөрге болгулаан хыналдаалар түкпелиш аныадын туралыш кижиин көрбес-даа, аныаавазаа-даа бооп-дур. Районда штатный-даа, эки туранып-даа анчылары чурттап турар черинин айны-биле бир болуп колдектив болуп быжыглап ап шыдаваан. Үеның бөгүүнү айбаш чок, кижи сеткилиниге халалыг берге байдалым билир болгай бис. Аиаа дүүштүр анчы кижиниң сагыш-бодалынга чүү барын, бодуиуп келир үезин ол канчаар билип турарын ханы өөренип көрбейн, быжыг харылзаа чок болур болза, өске кижилерге бодаарга, бойдус-биле тудуш чоруур, аиаа эң чоок ол кижилерден эки чүүлүг маиаары берге. Бодувустан ырап бар чыткан анчыны бодувусче чоокшуладыр дээш хемчег ап шыдаваин турар-дыр бис.

Конкурска

Болгулаан хөй яазының тавариглаарыидан маиаа чүгле каш чижекти ап көрээл. Ойна деп черде аллын хаспп турар биче будүрүлге бар. Оон ажылдаарыга тавармычалыг болзуп деэш турлаавдан ол-бо талаларынче оруктарикти сөөлгү чылдарда күчүлүг тракторларның күжү-биле аштап кылган. Ол «маиап чыдар» оруктар барын ажыглаш, кайынып-даа келгеш, кайза-даа чурттап турары билдинмес кижилер олап ког-кеш, шуут-ла Тожуиун Сөрлиг девискээриише хаиылап кирип турары көөдээп. Оон ынай аржаанчылар бас деп, экспедиция отрядтарында улус бис дижип, ат чагдыиган тоиаиы кижилер база чеде бергеи болгулаар. Чажыт эвес, олар ораннын ан-меиин, күжүп, балык-байлаан тураласны-биле кырып, ажыглап турааилар. Ыңдыглар эң оът каваар, тоогу аткаш, оон хиинн улуг өртекке чедирип алыр дээш карааи садарынга беленнер. Ыңдыг тоианчы төтчеглекчилерге «Тоора-Хем», совхозтуң иавижлери-даа, анчылары-даа бодна тавармышаи болуур. Районнуң тайга-сыннарынга, кемнер, хөлдерииге туруиуп алгаш, ажыын хараар дээш кижилер Хам-Сыра талазынче Чазылар суурну тавармышкы. Сыстыг-Хем, Ырбан суурдан, харын-даа Каа-Хем район девискээрии дамчыи. иланнгыя күзүп, чазын эңдерлип кээр.

Кижи бодаарга, районнуң бойдус камгалал органнарының ажылдакчылары суурлардан дилегаиып, айтыртынып турбайн, ынаар ол «чажыт» дээн чүлдерде «тодуг уиынданғетчеглекчилерни» сойлаар, хөйүүн шиитпелдиие «фирма» түрлү эртелеи чүүлдә болуп дег. Шынында, ынаар ыңдыг чүткүл чок деп болуур. Чүгле вертолет, шыырак машинабаллат ынаап олурары маиаа ажык бербес. Бир эвес демиреп кошкак болза, ынаыг коичаксыраап кижилер ижээнинден түттүнгаш чыдыптар, чүге дээрге, бир талазында, районнуң бойдус-чер девискээри, оон ооалааижы оларны «камгалаш» чыдыптар.

Чанчылчаан корум-чуруммуг аиаашкыи дээрге кижиге аныяк назынны эгидип бээр, чурттаалгачыл өөрүшкүзүн хайныктырып кээр, анчының түрегелдерии болгаш мунгаи чоруктарын ас чок чидир каапгар. Ыңдыг болганда, оиу «тоолчурғу дириг сүт» деп сураглыг совет чогаалчы болгаш анчы Эфим Пермитинии денвеп чугаалааны тавармыга эвес. Аиаашкыиға шиигээлип алдынган шинаарбүүштерии кижи бүрүзүие ажыктыг. Ынчалза-даа моиу чеөле билзе чогуур: аиаашкыи — дидимнериин спорту, а анчы дээрге канналган болгаш шылгаттынган дайынчы, эки белеткелдиг адыгжы, дүрзүлгелиг мени-кайгаарактыг, төрээн черии эки билир ажыг патриот-тур. Ыңдыг шынаарларны эдилээр үжуруут анчы хөй-ле чүүлдүң дугайын хүи бүрү бодап чоруур ужуруг. Маиаа кижизидилгеиии күжү улуг.

Россия Федерациязының Соңгу чүгүнде калбак иептерээн ачы-буянныг бир чанчылды (бистин республикада, оон иштинде Тожуда оиу шоолуг херекке албайн турар) ап көрээл. Чижээ, анчы кижи аиаар черинде бажыиындаи үр уеде чоруур апарганда, оиу бижыглап шоочалавас, бир эвес айыылга таварышкан кижилер чедип кээр чазавас дээш аиаа оттулуп, тургаиы кургаг ыяжының артыын кыпсыр чартыыын. азы тозуи, оттуг-ыяжың, дузуи, сухарай дээш ышкаш дүрген бакшыравас чемни артыыын казар. Оп келзе-келзе, ам тайганың хоойлузунче шилчий бергилээнин арын-нүүрлүг хөй-хөй анчылар эки билир. А оиу билбестеринии бис болза тайганың чажыдын биилп алынар, тайга силерге ээ болур ужуруг дээр яйын бис.

Алызы Тожу тывапы Бараап Шуутка деп буянныг сеткилдиг анчы (ол чедеп ажыг харлыында чок апарган) чурттаалгазының иштинде Хам-Сыраға, Хоор-Өөскә, Арбын бажыига хөй удаа тооруктап, диилеп чораап черлерииге (керээ, чөпшээрел-биле) ол ажыг бажыиды тутхаш, бодиига эң болуп хонган кижини ыыгаадып, бөгүүнүң орууи бодаавас, бажыынга будиг-кежиктеп эртпейн каап, кижиниг шүүр-биле чурттап чораап. Оон чүү болганыл? Сөөлгү чылдарда оон тайга-сынпарда бажыиарының хөй кезиин кара сагыштыглар эрттеэп, үрегдеп, иштинде чыткан чүүлдәүүн үптеп-тонап каапкаиар. Оиу бодаап, кырган анчы: «Бажынымга хырның тоттуруп, чылыг-даа хоиза, өске эш-өөрүүн орууи бодаавас, бажы мирит чүвелер болгандыр.» деп хомуиап чугаалап олганын дыиаап ийих мен. Баш-Хем чанынга ол анчаар дедискээрге «боктанып ап» ыорааи кижи (анчы-даа боон чадавас) «Тоора-Хем» совхозтаи Арга-Хөлге балыктап чыткан Сурун-Тама Колдуи ийих-кевин, шүглик-даижээи ооралап алгаш барган болгаи. «Чүве соора түлээр» ол кижи балыкчының турлаан үптеи чыда, черле чүүл дүгайын бодаап дээр силер?..

Сыстыг-Хем тывыш аныаагыйының дүржүлгалыг, анчы-лы Иван Дугаичыны Тобраа-Хем суурдан районнуң шынаар анчылариың бөрээзи Виктор Викторовну эки билир кижилер: «Чүгле кады аиаа чорда магайы-да эки эштер иймә» деп мактаавлар. Олар мынаштар анчы өөрүмге дүүдөмөк кадайн деп болаарыңдан аигыда. ан-олуиле намның, «ыыпчак» кижилер болган, аска өйүн ораиицаи четтирип чораап, артыап хойу ораиымиыы дээш дегбейн чораап кижилер-дир. Аиаашкыи аныяк назынны оларга эгидип берип турары ол-дур.

Кижиниң бойдус-биле аралажып чоруурунда эң-ие чажыт харилзаазы аиаашкыи чүве болганда, анчының корум-чурумунуң шынныг чоруунуи чаигыс үйелээр барымдаазы арын-нүүрүи-ден хамаарыжып дээ чүве ол-дур. Шагның кадыраанындан амыдыралывыска берге байдал хөме-ап келген бо үеиин азыы биле тура-ла, анчы аттыг киреэиидс тыпкан олчаын белеткел чернинге четче дужаавас, өскээр улуг өртек бодап «чүгүртүр», чарган керээзии күүседир дээш сагыш-сеткилп аарывас холга боо-чемзек-ле алымаа деп чиик бодаар ыңдыг анчылар бистин араыыста хөй таварыжып турар. Олар анчы арыг аажы-чанчылдан, коруи-чуруилаи дыка ырак болгаш, чогенчиг-ле чазын чоруурлар. Чеорге мөгейин билбес кижи— черден чүве албас!

Алексей МҮГҮҮРАК.
Күш ажылыын хоомуну.
(Уланчылыг).

ЖУРНАЛИСТ

Журналистика, журналист деп сөстер журналь—хүн дегдеглеп дээн франциз сөстен үжүктелип «Журналь де савэн» деп делегейде эң баштайгы журналы 1665 чылда Францияга парлеп эгелээн. А Россияга эң баштайгы журналы 1728 чылда «Санкт-Петербургские ведомости» солуунун ай санында карсырылгазы кылдыр парлап эгелээн болгаш төөгүге генеалогияга болгаш географияга хамаарышкан материалдарны колдуунда аиаа чырыдып турган.

Бистин амгы бо күиниривисте журналист— ол дээрге парлалгага, телевидениеге, радиога ишкы-бүрү темалыг материалдар бижинр, чонга информация чыып, дамчыдып бээр тускай белеткелдиг ажылдакчылар. Республикада амгы үеде 180 ажыг кижи Тываның Журналистер эвилелиниң кежигүнү болуп турар, олардан анчыдо тус чер солуннарының радиозуиуи, телевидениезииииң хоорайда болгаш көдээде хөй-мүн бижинчилери база бар.

Тыва журналистиканың төөгүзүнде кайгамчык салыгчаанныг, таланттыг, сагыыгыр-тыынгыр болгаш чогаадыкчы мергежилдиг эвээш эвес журналистерии аттарды мээи сагыш-сеткилимге кедээде артып калган. Чижээ, Күжүгет Лопсанович Сарыгның, Дмитрий Федорович Рыловтуң, Монгуш Назымович Люндуптуң, Николай Кузьмич Курбатскийнин, тыва дылды тергиин эки билир эртемден болгаш очулдурукчу, публицист, профессор Александр Адольфович Пальмбахтың (А. Тэмирин). Доңгак Одай-Сюрюнович Бегзиин, Тюлюш Кызыл-оолдуң, Степан Иванович Феоктистовтуң, Байкара Дамчаевич Хөвенмейнин, Алексей Хүрей-оолович Алдын-Херелиин, Доңгак Дамдынчапович Араксаның, Салчак Сотпаевич Лопсанның, Салчак Көк-Каракович Самба-Лоидуптуң чырыткылыг тураскаалы болгаш чаагай аттары тыва журналистиканың төөгүзүнге алдын үжүктер-биле бижиттиишээн бүгү аныяктарыига хүндүлүг аттарны шагда-ла доктаадып турган болгаш оларга тыпсын. кажан артист, эвчи, чогаалчы, чуруктуу шүлүкчү, юрист, композитор кижи бежен азы аллаан, чеиен харлаарга, оон дугайында солуннар арынга рассказтарны, очерктерии, чурумалдарны, бай-ыр чедиримишкиннерии калбаа-биле парлап, радиога, телевидениеге дамчыдып турары дыка өөрүшчүг. А журналистерге тыпсыр хүндүлүг аттарны амга чедир чүгле доктаадып тургусаваи эвес, харын оларның дугайында парлаттынгаи очерктерии, рассказтарны, чурумалдарны республика солуннарының арынга коичуг эвээжи-биле парлап турар. Чылдагаанны чүдеп? Чылдагаанны чүгле чангыс деп бодаар мен: журналист кижиниң ролю, оон ажыл-ижи амга чедир чогуур үелелдиг албаан.

Журналистерии чүгүлө болгаш чымыштыг ажылижии демдеглээри-биле оларга тыпсыр хүндүлүг аттарны Тыва Республикага доктаадып тургузар уе шагда-ла келген деп бодаар мен. Ынчангаш **Тыва Республиканың массалыг информация дамчыдар черлериниң аларлыг ажылдакчызы азы Тыва Республиканың парлалгазының аларлыг ажылдакчызы.** Тыва Республиканың телевидение болгаш радиозуиуи алдыкчы назынында элекке мөчүп калганы хомудаичыг.

Тыва журналистиканың төөчүп саналыиган мээи бижирим чүгле деп киижи арт. кан: Оюи Аравтановин Төлгар-оол Василий Чажей-ооловна Баир, Константин Делгеровна Кундуп, Сергей Калзановна Шойгу, а оон ыараазында саглалган: Күжүгет Сереевич Шойгу, Кыргыс Натылович Диига. Куулар Мунзукович Аракчаа, Валерий Севилбаевич Шаравии.

Тыва Республиканың культуразының болгаш литературазының чыдыптыг ажылдакчыларыига хүндүлүг аттарны шагда-ла доктаадып турган болгаш оларга тыпсын. кажан артист, эвчи, чогаалчы, чуруктуу шүлүкчү, юрист, композитор кижи бежен азы аллаан, чеиен харлаарга, оон дугайында солуннар арынга рассказтарны, очерктерии, чурумалдарны. Сайыр чедиримишкиннерии калбаа-биле парлап, радиога, телевидениеге дамчыдып турары дыка өөрүшчүг. А журналистерге тыпсыр хүндүлүг аттарны амга чедир чүгле доктаадып тургусаваи эвес, харын оларның дугайында парлаттынгаи очерктерии, рассказтарны, чурумалдарны республика солуннарының арынга коичуг эвээжи-биле парлап турар. Чылдагаанны чүдеп? Чылдагаанны чүгле чангыс деп бодаар мен: журналист кижиниң ролю, оон ажыл-ижи амга чедир чогуур үелелдиг албаан.

Журналистерии чүгүлө болгаш чымыштыг ажылижии демдеглээри-биле оларга тыпсыр хүндүлүг аттарны Тыва Республикага доктаадып тургузар уе шагда-ла келген деп бодаар мен. Ынчангаш **Тыва Республиканың массалыг информация дамчыдар черлериниң аларлыг ажылдакчызы азы Тыва Республиканың парлалгазының аларлыг ажылдакчызы.** Тыва Республиканың телевидение болгаш радиозуиуи алдыкчы назынында элекке мөчүп калганы хомудаичыг.

Тыва журналистиканың төөчүп саналыиган мээи бижирим чүгле деп киижи арт. кан: Оюи Аравтановин Төлгар-оол Василий Чажей-ооловна Баир, Константин Делгеровна Кундуп, Сергей Калзановна Шойгу, а оон ыараазында саглалган: Күжүгет Сереевич Шойгу, Кыргыс Натылович Диига. Куулар Мунзукович Аракчаа, Валерий Севилбаевич Шаравии.

Тыва Республиканың культуразының болгаш литературазының чыдыптыг ажылдакчыларыига хүндүлүг аттарны шагда-ла доктаадып турган болгаш оларга тыпсын. кажан артист, эвчи, чогаалчы, чуруктуу шүлүкчү, юрист, композитор кижи бежен азы аллаан, чеиен харлаарга, оон дугайында солуннар арынга рассказтарны, очерктерии, чурумалдарны. Сайыр чедиримишкиннерии калбаа-биле парлап, радиога, телевидениеге дамчыдып турары дыка өөрүшчүг. А журналистерге тыпсыр хүндүлүг аттарны амга чедир чүгле доктаадып тургусаваи эвес, харын оларның дугайында парлаттынгаи очерктерии, рассказтарны, чурумалдарны республика солуннарының арынга коичуг эвээжи-биле парлап турар. Чылдагаанны чүдеп? Чылдагаанны чүгле чангыс деп бодаар мен: журналист кижиниң ролю, оон ажыл-ижи амга чедир чогуур үелелдиг албаан.

Журналистерии чүгүлө болгаш чымыштыг ажылижии демдеглээри-биле оларга тыпсыр хүндүлүг аттарны Тыва Республикага доктаадып тургузар уе шагда-ла келген деп бодаар мен. Ынчангаш **Тыва Республиканың массалыг информация дамчыдар черлериниң аларлыг ажылдакчызы азы Тыва Республиканың парлалгазының аларлыг ажылдакчызы.** Тыва Республиканың телевидение болгаш радиозуиуи алдыкчы назынында элекке мөчүп калганы хомудаичыг.

Тыва журналистиканың төөчүп саналыиган мээи бижирим чүгле деп киижи арт. кан: Оюи Аравтановин Төлгар-оол Василий Чажей-ооловна Баир, Константин Делгеровна Кундуп, Сергей Калзановна Шойгу, а оон ыараазында саглалган: Күжүгет Сереевич Шойгу, Кыргыс Натылович Диига. Куулар Мунзукович Аракчаа, Валерий Севилбаевич Шаравии.

Тыва Республиканың культуразының болгаш литературазының

Хоочуннуң бодалдары, саналдары

чыдыптыг ажылдакчыларыига хүндүлүг аттарны шагда-ла доктаадып турган болгаш оларга тыпсын. кажан артист, эвчи, чогаалчы, чуруктуу шүлүкчү, юрист, композитор кижи бежен азы аллаан, чеиен харлаарга, оон дугайында солуннар арынга рассказтарны, очерктерии, чурумалдарны. Сайыр чедиримишкиннерии калбаа-биле парлап, радиога, телевидениеге дамчыдып турары дыка өөрүшчүг. А журналистерге тыпсыр хүндүлүг аттарны амга чедир чүгле

ЭЖЕШ УШСУН

Черниң мөңге дээнирп
Чеҥээш ойнаан ак-көк
дээрим
Булут тыртып
мунгаштаалын,
Буукиазың күзээр дыр мен.
Айым-хүүм аатқыжы
Арыг дээрим көрүнүүнге
Ангыр куштар эргеленип,
Аалдының эжеш ушсун.

Сүзүглелдиг не-черим
Сувезиниң дээр-алам
Ыдық долган таалалыңга
Ыштыг булут шимжезиң.
Кара башты кижи төлү
Калчаа дайын өскүшкээл,
Чаяттынган сарыылыңыс
Чаглаан хей-ле
доолдурбаал.

Ранса ТАМБА-СЮРЮН.

БАЛЫЫН СӨҢНЭЭР

Кара-Хөл-даа магалыг чер—
Хая-даштыг, хемниг, хөлдүг.
Хайым киже хемниң каткан
Хаймралыг кижилерлиг.
Алаш хемге сөгүрүп баар
Амыр эвес балыкчы бар.
Адым-сывын сураар болза,
Аким башкы Сенлажы-дыр.
Сыртымыжын овтаан
соонда.
Шыны херек, четтинмес сен.
Кадыргылар, шовар, белдер

Кара черге оваадаммр.
Кыштың соогу хаарын турда,
Кылан дошта саадапкан,
Хүнзелир-даа хонар эвес,
Хүнче көрүп балыкын хараар.
Кара-Хөлге өскен болган
Хая-даш дег бижиг кижи.
Аалында барынар даан,
Амданныг чем, балыкын
сөңнээр.

Чечекмаа САЯ.

БОК-ЛА, БОК

1991 чылдың декабрь 19-та РСФСР-ниң Дээди Совели «Бойдус камгалалының дугайында» Хоойлуну хүлээп алганын номчуушу танышкан чадавас. Амгы үеде «Бойдус камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуу ажылдап кылып турарын бижир бис. Май айда бистиң районнуң чурттакчы суурларының Чаазана хоорайның албан организациялар, бүдүүлгелерге 50 мунган 500 муң чедир түнмүг анша торгаалыг оңаары көрдүгеп болгай. Көдээ Советтиң депутаттары канчап барганнарын? Суурда хол кижи — суму даргазы — Кимоол Кара-Моңгуштуң сагыш-сеткилин чүге дувүревезин? Бок төгер черни айтып сөрбээш-биле, мында кээп суурнуң чону бокту эккел төнкенин ол бе? Бо девискээрде «бок төгер» чер деп айтқан айтыр демдек. Бижиктиг самбырада чок. Биеэде-ле тараа тарып турган эрге аңгыстар. Суг балырын турган буга уну. Бир- эвес үзүктел чок хаш хонук дургузунда кудуушкун болур болза, ногаа тарып турар черни, мында турар чурттакча бажыңнарын, аймаарларны бок-биле катай үеделээп суг чуүй шаап базы баары мыя мында. Бо-ла суүнү бодап келирге, корулунчугаа, чиирткм болгаш човаачыг-даа...

«Тыва» совхозтуң кедээнинде хавак кырында бокту хөйүү. Авай, авак! Карак чалгынаыр. Узуп үйгузуп үдаан төрелерниҥ, ха-дүнмаларының, ажы-төлүүң чеээглерин тевс-хаяжылар бок-биле дүй базырар дей бергеш. Хөрдериниң ол-бо таллярын бок долуп, чоотту көвүдеп кел чыдар. Девискээрин айтып, демдектеп каан турбужеле, шуудуң хераа, ажык шөлде, ноога иштинде тер эгелээн. Оон улуг-ла ноояк эвестеге сей довураҥ ап турган хаҥы оигар бар. Олче машина-балгат, трактолар хостуг маңнажып кире бээр Боже чүге тер болбаазын? Болур. Бо девискээрде долганыр түраап бойдус күрээлелиниң хамчавайн, оны кара өжегээр дедир кылып, бойдуска хора чедирип турары ышкажык!

Көдээ Совет Даргазы Елизавета Содунамовна Грачеванын чугаалааны: «Совхозта ажыл-агый талазы-биле оваалынчы дарга Алексей Ховалыгның айтышкыны-биле (оон иштинде совхоз директору Олег Кызыл-оол база бар) Чаазанда көдээ ажылчыгыны химижилер отряттың трактористеринге бокларны ук девискээрдерге тевтирер. Бола бүгү ажыл-херекке ажылдагайның кол инженери Леонид Доигак киржип, машина-балгат-биле богун төгер дээш кижилерин хандырып сүүлдер богун пашче тускан». Мынчап кээрде бурууну кымга оттарып ал? Удуртукчу дарганнар-ла дээрден башка, ажылдыларга чарбыыр эвес. Бокту кана төгерип чарлап, дыынаткан турбуше-де, бок-күзүрүмну хөөлер девискээрниде ажык шөлде эккел төп эгелээнзи элдептиг. Оон аразында харааданчыг, үнелиг чүүлдер база бар. Чүл даже азот болгаш фосфор холчымактыг темишчидимже-дир ийин.

Бо хүнзерде ажыл-агыйлар оон өртек-үнезинге күш четпейн турары ыңгыра-даа билдингир-ле болгай. Чемжичидилгелерни довурак-биле чеже-даа базыгра хөмөргеп. Домей-ле «мырга мен» дигезиг довурак аразында оң теп чүүл келгенин ийи караашсыбиле, судалдыг холдарывыс-биле тутукпан, көргүзедивиске Шоодайларда чемишчидилгелер будун хевээр. Чүгле харын, оргузуунан орлуг дей бергеп. Ам биле кырлыг чеже-даа чажыраргга, ак тиилеп үнер. Мында база ындыг. Агарып чыдар чүүлдер дээрге-ле чемишчидилгелер-дир. Хайыраан ындыгнар, хаймыраң чемишчидилгелер. Та чеже тонна чүвезе. Чүүдээ болза 4 хире бичежек ГАЗ машинавның чүзү бар-ла боор ол. Оны харга-бошкалар санаан, айтыжын тургузуп турганнар ээн. Черле мынчап, сөөлүү үелерде бойдуска камхайыра чогувус деңгеп барган-дыр. Бүргеи өрүшээзинем. Шалыпчы айның түнелеп болган-дыр.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Чөөн-Хемчик район.

ХҮРЕШТИ ХҮНДҮЛЕП, МӨГЕЛЕРГЕ МӨГЕЙИҢ...

Сөөлгү чылдарда тыва хүреш дугайында созуп-сеткүүлдерге хөйүү бижидп келген. Оортан чогуур түңнелдерни үндүрүп, аймыктыг чүүлдерни кылганы чугаажок. Оон бети чижээ, бистиң мөгелеривис моол мөгелерби-ле ачыр-дажыр тутуп, кожа аймактарга баргаш эки хүрежин турар. Начын деп атты эдилей мөгей бергени, содак, шудак чок маймактаапты чүвүрлүг хүрежин турар мөгелериниң көзүлбеспээнин ол.

Ам мөгелер хүгайында бодумнуң бодалдарым мындыр. Хүреште улам сайгырадыр соруглга-биле школаларның өөредилге программазынче хүрешти, ча адарым киирлеп эзээ. Ол база национал чаа-чыландывысты аныяк-өскенге бээрииес чок. Спорт школалары дээример чалавас, ол бада-ла бодукчу үе шиин-биле ажыллавазын. Оон башка орта-үмак школаларда күш-культура кичээлерин кижи сонуургап чоруурга, кыш боорга хаак тутсуп бээр, час боорга, бамбүк сктап бергеш, ойнаваар дээр ол-ла.

Спорттуң өске хевирлеринде, чергелештир национал оюннар — тевек теверин, баг кагарын, ча адарын, хүрежнин база көрөгсе ээп. Оолдар хүрешсиннер, уруглар ча атсын, мында багай чүве чок. Ол хамаанчок сарыг-шажын хүрээлериниге ыяктарны маага-бот шижидилгезинге өөредин, ламаларнан кончуг мөгелер, тергиин дайынчы арганыглар үнүп турганы таварыгга эвес. Ламалар чадат кылаштай бергенде, багай аът четпес дижир. Сураглыг Брюс Лины хүрээ каратээзинбиле өлүрүп каан деп-даа каразыглар бар.

Тыва мөгелер шаг-шаандан тура Моолдуң улуг байырлалдарынга шүглүп чораанар. Оларның аттарын амгы бо үеде тоол домак болуп үрдүп калылаан. Амдыгыында бис чүгле ТАР үезиниң мөгелериниң ат-сывын, салым-чолун шокар-шокар бижир боорган башка, тоолчун сураггаан мөгелеривис дугайында төөгү бөрүмдаалыг чүүл-даа билбес бис.

Ыяшталган мээн мындыг сүмем бар. Хоорай мөгелер, спорт темазынга бижип, чоруур журналистер, хүрешке сонуургадыглар, хүреш федерациязы-биле дамнежиндээ турган. тыва хүреш төөгүзүн чыып, алдап-эттыг мөгелерни алын тургузуп, чуулдагаш дег, туттуңгаш туун хүнзээр, адыг-маажалай дегдээ мөгелер бар мындыларны макаарынын шылаңчыы-ла коңчуг. Хүреш дээрге спорттуң бир хевири болганда, аныяк, кырган, алышкы-дүмалышкы, чер-чурт дең турган херээ чок. Хүрешкенде хүрежир, алдап дөрт мөге алдап дөртүбиле шүглүр эвес. Сөөлгү үеде амалаш аар хевир тыптып келгени кончуг чүүлдүг, аныяк мөгелер улуг мөгелерден арга-дүржүлге өөренип октаап, алдар-ат чаалап аар болгай.

Шаандакы мөгелерни коңчуг топтуг-томаанныг, чүрүм чазыылыг чораан деп кырган өгбелеривис деңгежир. Олар күүш-күжүн бээп хөрөк чүдүрүк-биле эвес, оёзу-кыйы көргүзер чорааннар. Арбак оолуг хүрежин бар чораап, оруккa сыын алып алгаш, хүненнинеп турда дүжүметтер чезип кээрге, амырлажып чолукпан, сыынын бүттүг белин чарлыс холдап тудуп алган: «Моол баазал бо эрттен ажар бе, хүү эрттен ажар бе?» — деп чайын айтырып турган ээп.

Оны көргеп дүжүметтер «Сыынын эъдин орук дурган аалдарга үлеп бер, сен бодуң бистин-биле ушта-тошту үшта хемдил чеде бээр сен. Сен сыын одчалыг, бис мөге оллалыг болган-дыр бис» — ээп, эдертин алган дээр чүве.

Оон-даа амгы өгбелеривис болур мөгелеривис дугайында төөлүүгүү чугаалаан хөй. Аңаа чаңгыс чижек: бистиң хүн бээри кылайтып албас көлүрен-таштарывыс хөйүү сөглеп чыдар эвеспе.

Амгы тыва мөгелеривис делегей аравызынче хостуг хүрешке оруктуу шаап кааш. Ам оон сөөлбиле бот-догуунаан Тыва Республикавыстың начылнары сураггын алдаржыр үезин келгеп. Спорттуң кандыг-даа хевирлеринге бот-догуунаан хүүрүнеп боттарының спортчулары херек. Амдыгаашкан эгелеп олимпий оюнларже шыгаан алгаш орээ, ында кижи шоодуң кижилеп хире чеме чок боор. Чай — хүреш үезин. Моңу номчаан, республикавыстың спорт удуртукчуларының бажыңга чаа бодалдаа төөрүттүнер чаңдавас ээш, мыя бо чүүлдү бижидим.

Николай ООРЖАК.

Өвүр район.

СОНУУРГАКТАРГА

КАТТЫРЖЫП ЧОРУҢАР

Кижи каттырбастап, оодала хүлүмзүрбестей бээр болза, ол кырын эгелээр. Индыгтүннелди испан эмчилер — эндокринолог Франциско Таскон биле психиатр Хосе Мигель Лопес Бор олар «Кырыырының уран чүүлү» деп номупга бижээннер. Кижиниң чурттал газында оюп эртип болбас чүүлдер бар. оларны ылап сагыры чугула деп. олар бижип турар. Кижи кеэээде хөлүг, каттырып чоруур үүрлүг. Оң каттыгарда анаа-ла-бир хоозун эвес, а каткы бодамчалыг, уткалыг болур болгай. Арага шыпп, чалгаарап болбас. Олуртуп, чалгаа чорук кижиниң сөөлү базар. Таакпылап чеже болбас! Хөлүн эрттир сенкирип база хорукоп. Үйлү өйлүг болур. Чайгы-даа уеде изиг-биска өй-йде кирип, чунаң-бажыпаар, куш-ламыр сөң, зырадыр мергежилгелеп хүн бүрүде кылыр. Калыгыш байдалын доктаамал хынздыр.

Чарлалдар салбыразы

«СОДЕЙСТВИЕ-М» ФИРМАНЫҢ МАГАЗИНИНДЕ ЧАА БАРААННАР КИРГЕН:

— өннүг болгаш өң чок көргүзер «Кварц» телевизорлар;

— автомашиналар дугуйлары;

— урулгарга болгаш херээжен чайгы платьелер, костюмнер, блузалар, юбкалар, шорты-чүвүрлер, футболкалар, эр хөйленнер (Пакистанга даараанналры база бар);

— куртка.ар, чоттунар аржыылдар, акчоорган, чоорган хаптары, ажылчын хептер, херээжен халаттар болгаш хөйленнер, эр чүвүрлер, джинсылар, повар курткалар, ак халаттар;

— хевистер болгаш мебель аймаа;

— «Бүгү Тыва» деп 2 томнуг телефон дептерлери;

— ДСП (ыяш-хирээнди плиталар)

— инек эъди тушенкалар, сардины, минтай баары консервалар, дагаа эъди тушенка, «Балык» деп ыштаан балык, аъш-чемниң өске-даа продуктулары болгаш суксуннар.

Бо бүгү бараанналры фирманың Кызыл хоорайда, Красноармейская 100 адресте (Парлалга бажыңы, чер каъды) магазининден садып ап болур силер. Телефону 3-35-44.

Ол-ла магазин

— чурттакчы чондан бараанналры комиссиялыг садыглаашкынга 10 хуу чыылдалыг хүлээп ап турар;

— хуужуткан ийи өрээлдиг квартираны (чаагайжыттынган) садып турар;

— чаа- «Москвич-2141» автомашинаны «ВАЗ2-108» автомашинага орнаар, баш удур дугуржуп чугаалажыр телефону 3-35-44.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлаавырларының министерствозу ажыл-чоруулугазы бойдус курлаавыдарын чаңчыл тывары база белеткээри-биле, а ол ышкаш тудуглар тудары-биле хөлбашкан кооперативтерни, биче бүдүүлгелерни, ассоциацияларны болгаш өске-даа бүдүүлгелерни министерствоның экономиктиг экспертиза киллиңинге бо чарлалды парлаан соонда ийи неделя дургузунда бүрүткелиирин дыннаып тур.

Бүрүткел эртээри бүдүүлгелериниң удуртукчуларынга хамаарыштыр бойдус камгалалының хөлбулуулугазынга дүүшүүр экономиктиг эрге-хөөлүү хамыкаңы дээш администрativtиг харымсалга онаар апаар.

Министерствоның адресі: Кызыл хоорай, Московская удумчузу 2, кабинет № 218. Телефону 3-26-84.

Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитединиң дыннадыры болза:

күрүне болгаш муниципалитет бүдүүлгелери болгаш албан черлерни боттарынга транспорт аймаан болгаш өске-даа күрүне эт-хөреңгизин садарга азы ораарда ону ук Күрекомитетти чанында доктаамал ажылдап турар комиссияны дамчыштыр боттанзырар. Ол комиссия транспорт аймаанын болгаш өске-даа эт-хөреңгизиниң өртек-үнезин тодарадыр болгаш ону сайгарарынга чөпшээрелдя бээр.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, кабинет № 421.

«КАА-ХЕМ» ХӨМҮР-ДАШ РАЗРЕЗИ

1993 чылда хөмүр-даш бээриниң керээлерин 1992 чылдың июль 20-деэ чарыш эгелээр. 1992 чылдың октябрь 20-дең ыяш керээ чарарының аймактарының талазы-биле чаргымаргы тургузбас, хүлээп көрбес.

«Тыва ОРИНТ» организация күрөвтүг «ЗИЛ-131» автомашиназы (45 муң км эрткен) база берге оруктарга чоруур дизельдиг автомашинаны, «КАЗ-4540» самосвалды («Колхиданың» чаа модели, 9 муң км эрткен) садып турар, чок болза оларның хайы бирээзин чаа «Жигулиге» азы «Москвич-2141»-ге солуп болур. Организациянның телефону 3-52-69 (9.00 шактан 18.00 шакка чедир долган болур).

Алдан-Маадыр ортумак школазын 1977 чылда доозканнарны июль 10-да кежээ 7 шакта болур ужуражылга кежээзинче чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

Тес-Хем районнуң Берт-Даг школазының 1982 чылдың доозукчуларының ужуражылгазы 1992 чылдың июль 11-12-де болуп эртер.

КИНО

ИЮЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Отомщение» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20, Видеозал: «Невидимый враг» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хаммер» 16.00, 17.00, 19.00 шактарда.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

7 — ВТОРНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта мелээлер. Улаштыр эртенги гимнастика. Оон соонда «Эртем» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильмниң үзүмнүмы. 10.50 шакта «Орус балеттиң тергиннери» деп бөш сериялыг музыкалыг телефильмниң 1-ги сериязы. 14.00 шакта «Адам Сингтиң акша-хөреңгизи» деп дамчыдылга. 15.40 шакта «Үш чыл» деп уран-чеген телефильмниң 1-ги сериязы. 17.00 шакта уругларга «Анна» деп уран-чечен фильмниң 4-кү сериязы. 18.00 шакта мелээлер дамчыдаа. 19.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильмниң үлаңчызын көөр бис. 20.00 шакта «Тема» деп дамчыдылга. 21.25 шакта «Шамбала оранында хыш» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта мелээлер. 9.35 шакта «Хостуг үелер» деп дамчыдылга. 10.10 шакта ачылтыга кедиргелиг концерт. 11.10 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чеген телефильмниң 5-ку сериязы. 16.25 шакта «Уругларның күүселдери» деп хей-сериалыг фильмниң 9-ку сериязы. 20.00 шакта мелээлер дамчыдаар. 20.25 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 60-гы сериязын көргүзер. 23.35 шакта «Аркадий Райкин болгаш өскелер-даа» деп дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН. 18.25 шакта мелээлер-биле танышгырар. 19.00 шакта «Экивенер!» деп информастыг программа. 19.00 шакта Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов-биле интервьюну дамчыдаар. 19.20 шакта Межегейге болган наадымнан дамчыдылга. Оон соонда мультфильм.

8 — СРЕДА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта мелээлер дамчыдаар. 6.45 шакта «Эртем» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильмниң үлаңчызы. Ооң соонда мультфильм болур. 12.00 шакта мелээлер. 14.55 шакта «Блокнот» деп дамчыдылга. 15.55 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 17.05 шакта уругларга «Анна» деп уран-чечен фильмниң 6-кы сериязы. 18.00 шакта мелээлер дамчыдаар. 19.05 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильмниң 6-кы сериязы. 18.00 шакта мелээлер дамчыдаар. Оон соонда мультфильм болур. 19.50 шакта «Коргунакпын бузукулдаан» деп барымдаалыг телефильм. 21.20 шакта «Керосин кудар кижиниң кадыын» деп уран-чечен фильмни көргүзер. 23.00 шакта улуг кижилерге мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта мелээлер-биле танышгырар. 8.50 шакта «Политвидео» деп дамчыдылга. 9.30 шакта «Сайылган дага» деп уран-чечен фильм болур. 16.15 шакта «Дириг амытаннар аймаа» деп дамчыдылга. 20.00 шакта мелээлер. 20.30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечер фильмниң 61-ги сериязы. 21.20 шакта цирк. 22.00 шакта «Маргыжымышның» деп дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильмнер. 20.30 шакта «Өрээл-2» деп дамчыдылганы көөр бис. 21.10 шакта «Теңек чарыгының кырында» деп уран-чечен фильм.

10 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта мелээлер. 6.45 шакта «Эртем» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильм. 10.00 шакта «Леопардтар кана кыштаарыл?» деп телефильм. 10.20 шакта мультфильм. 12.20 шакта «Аян-чоруукчулар клубу» деп дамчыдылга. 14.55 шакта «Блокнот» деп дамчыдылга болур. 15.55 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязын көргүзер. 17.05 шакта «Мафин болгаш оон хөлүг эштери» деп мультфильм. «Биллингиз-даа бол — бүгүрейчиг эвес» деп дамчыдылга. 18.00 мелээлер дамчыдаар. 18.25 шакта «Кижи болгаш хоойлуу» деп дамчыдылга. 19.45 шакта уругларга «Лейсбергиден келген Эмиль» деп уран-чечен фильм. 21.00 шакта мелээлер-биле танышгырар. 21.40 шакта «Вид» бодуюн көргүзүглерни эгелээр. 01.20 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта мелээлер. 8.55 шакта «Ук» деп уран-чечен фильм. Оон соонда улаштыр «Хостуг үелер» деп дамчыдылга. 12.50 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 60-ты сериязы. 20.00 шакта мелээлер. 21.40 шакта «Кежээки салоон» деп дамчыдылга. 23.40 шакта «Парламент недээжизи» деп дамчыдылганы көргүп болур.

КЫЗЫЛДАН. 18.55 шакта «Тываның неделязы» деп дамчыдылга. 19.05 шакта темалыг видеодамчыдылга.

11 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.50 шакта дамчыдылгалар программазын танышгырар. 7.55 шакта мелээлер. 8.40 шакта «Спорттуң бүгүдээ» деп дамчыдылга. 11.35 шакта «Музыка киоскизи» деп дамчыдылга болур. 13.30 шакта «Немецтер делегейниң ийиги дайынында» деп телефильмниң 5-кы кезээ. 16.15 шакта «Ооҗум базымшар» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. 17.05 шакта «Мафин болгаш оон хөлүг эштери» деп мультфильм. «Биллингиз-даа бол — бүгүрейчиг эвес» деп дамчыдылга. 18.00 мелээлер дамчыдаар. 18.25 шакта «Кижи болгаш хоойлуу» деп дамчыдылга. 19.45 шакта уругларга «Лейсбергиден келген Эмиль» деп уран-чечен фильм. 21.00 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязын көргүзер. 23.00 шакта «Шамбала оранында хыш» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 23.00 шакта «Чаңгыс салым-күүс» деп телефильм болур. 23.50 шакта улуг кижилерге мультфильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта мелээлер. 8.25 шакта «Ажылгыр кижилерниң үезин» деп дамчыдылга. 12.20 шакта «Мээн өлгенимге Клава К-ны бурууладырын дилеглээ» деп уран-чечен фильм. 16.20 шакта «Чепсээн-биле байырлаш» деп дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН. 18.35 шакта мелээлер. 18.40 шакта «Тыва чергее» деп дамчыдылганы көөр бис. 19.10 шакта Өвүр районнуң амылыралынга туристаакталган тускай дамчыдылганы көргүзер.

9 — ЧЕТВЕРГ. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта мелээлер дамчыдаар. Оон соонда эртенги гимнастика. 6.45 шакта «Эртем» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильмниң үлаңчызы. Ооң соонда мультфильм болур. 12.00 шакта мелээлер. 14.55 шакта «Блокнот» деп дамчыдылга. 15.55 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 17.05 шакта уругларга «Анна» деп уран-чечен фильмниң 5-кы сериязы. 18.00 шакта мелээлер дамчыдаар. 19.05 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильмниң 5-кы сериязын көргүзер. 19.50 шакта «Коргунакпын бузукулдаан» деп барымдаалыг телефильм. 21.20 шакта «Керосин кудар кижиниң кадыын» деп уран-чечен фильмни көргүзер. 23.00 шакта улуг кижилерге мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта мелээлер-биле танышгырар. 8.50 шакта «Политвидео» деп дамчыдылга. 9.30 шакта «Сайылган дага» деп уран-чечен фильм болур. 16.15 шакта «Дириг амытаннар аймаа» деп дамчыдылга. 20.00 шакта мелээлер. 20.30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечер фильмниң 61-ги сериязы. 21.20 шакта цирк. 22.00 шакта «Маргыжымышның» деп дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильмнер. 20.30 шакта «Өрээл-2» деп дамчыдылганы көөр бис. 21.10 шакта «Теңек чарыгының кырында» деп уран-чечен фильм.

10 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта мелээлер. 6.45 шакта «Эртем» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен фильм. 10.00 шакта «Леопардтар кана кыштаарыл?» деп телефильм. 10.20 шакта мультфильм. 12.20 шакта «Аян-чоруукчулар клубу» деп дамчыдылга. 14.55 шакта «Блокнот» деп дамчыдылга болур. 15.55 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязын көргүзер. 17.05 шакта «Мафин болгаш оон хөлүг эштери» деп мультфильм. «Биллингиз-даа бол — бүгүрейчиг эвес» деп дамчыдылга. 18.00 мелээлер дамчыдаар. 18.25 шакта «Кижи болгаш хоойлуу» деп дамчыдылга. 19.45 шакта уругларга «Лейсбергиден келген Эмиль» деп уран-чечен фильм. 21.00 шакта мелээлер-биле танышгырар. 21.40 шакта «Вид» бодуюн көргүзүглерни эгелээр. 01.20 шакта «Кадынның аян-чоруу» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта мелээлер. 8.55 шакта «Ук» деп уран-чечен фильм. Оон соонда улаштыр «Хостуг үелер» деп дамчыдылга. 12.50 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 60-ты сериязы. 20.00 шакта мелээлер. 21.40 шакта «Кежээки салоон» деп дамчыдылга. 23.40 шакта «Парламент недээжизи» деп дамчыдылганы көргүп болур.

КЫЗЫЛДАН. 18.55 шакта «Тываның неделязы» деп дамчыдылга. 19.05 шакта темалыг видеодамчыдылга.

11 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.50 шакта дамчыдылгалар программазын танышгырар. 7.55 шакта мелээлер. 8.40 шакта «Спорттуң бүгүдээ» деп дамчыдылга. 11.35 шакта «Музыка киоскизи» деп дамчыдылга болур. 13.30 шакта «Немецтер делегейниң ийиги дайынында» деп телефильмниң 5-кы кезээ. 16.15 шакта «Ооҗум базымшар» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. 17.05 шакта «Маф

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың пинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 129 (14851) 1992 чылдың июль 8, среда

Солушта ат салган шагы 21.15 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль

РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге болгаш РСФСР-ниң Административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында кодекизинге өскерилгелер база немелделер киирер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге (РСФСР-ниң Дээди Советиниң Ведомозу, 1960, № 40, арын 591) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 175 чүүлге «ол-ла хуусаала эдип чазаар ажылдарбиле» деп сөстериң соонга «азы он мун рубль чедир торгаар» деп сөстерни немээр.

2. Дараазында уткалыг 175[1] чүүлдү кодекске немээр:

«175[1] чүүл. Монополиялга удур хоойлужудулганы үрээни дээш.

Ол-ла үүлгедилгелерни дээш будуу чыл дургузуида административтиг хемчег адыскан кижи оңу үүлгеткен болза, Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң, оон девискээр эргелелиниң хоойлу ёзугаар айтышкынынарын эрге-чагырга органының, эргелеп башкарылганың азы ажыл-агый субъектизиниң албан-дужаалдыг кижизи хуусаазында күүсетпээнде,—

ийи чыл чедир хуусаада эдип чазаар ажылдар-биле хемчег көргүзер, азы он мун рубль чедир торгадыр, азы чогуур албан-дужаал эелээр, азы үш чыл чедир хуусаада чогуур ажыл-чорудулга кылыр эргезин казыттырэр».

2 чүүл. РСФСР-ниң Административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында кодекизиге (РСФСР-ниң Дээди Советиниң Ведомозу, 1984, № 27, арын 909) дараазында уткалыг 157[1], 157[2], 224[4] чүүлдерни немээр:

«157[1] чүүл. Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединге сан-медээлерни киирбээни дээш.

Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң, оон девискээр эргелелиниң негелдээн барымдаалап оларның хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазын боттандырарыңга эргежок чугула документилерни азы өске-даа медээлерни эрге-чагырга органының, эргелеп башкарылганың азы ажыл-агыйны чорудуп турар субъектизиниң албан-дужаалдыг кижизи хуусаазында киирбээнге, — сагындырыгны бээр азы ажыл төлевирииниң эң кудуку хемчээлиниң 6 чедир хемчээлге торгаалыш онаар.

157[2] чүүл. Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң айтыышкынынарын күүсетпээни дээш.

Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң, оон девискээр эргелелиниң хоойлу ёзугаар айтыышкынынарын эрге-чагырга органының, эргелеп башкарылганың азы ажыл-агый субъектизиниң албан-дужаалдыг кижизи хуусаазында күүсетпээнде — сагындырыгны бээр азы ажыл төлевирииниң эң кудуку хемчээлиниң сес чедир хемчээлге торгаалыш онаар».

«224[4] чүүл. Монополиялга удур хоойлужудулганы хажыттаныының дугайында херектерни сайгарар органнар

Бо кодекстиң 157, 157[1] чүүлдеринде көрүнгеи административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында херектерни Россия Федерациязының Монополиялга удур комитеди болгаш оон девискээр талазы-биле эргелелдерни сайгарып көөр.

Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң өмүнээнден Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң даргазы, оон оралакчылары, Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң девискээр талазы-биле эргелелдериниң начальниктери административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында херектерни сайгарып көөр болгаш административтиг хемчеглерни онаар эргелиг. Россия Федерациязының Монополиялга удур комитединиң девискээр талазы-биле эргелелдериниң начальниктериниң чүүле сагындырыгы хевирлиг административтиг хемчеглерни онаар болур.

Россия Федерациязының Президентизи

Б. ЕЛЬЦИН.

Москва.
Россияның Советтер Бажыңы.
1992 чылдың март 13.
№ 2509-1.

«Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Советиниң **доктаалдыры болза:**

1. «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун оңу парлап үнүдүрген хүнүнден эгелээш күштүг болдуруп киирер.

2. Бо Хоойлуунуң 5 чүүлүнүң 5 пунктузуин 1992 чылдың май 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

3. Бо Хоойлуунуң 17 чүүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларын, 18 чүүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларын күрүне будүүдүлгелеринче база садыг будүүдүлгелеринче 1993 чылдың январь 1-ге чедир неперединиң киирер.

Бараанналрның (ажылдарның, ачы-дузаа чедирилгезиниң) четпестерин чайладырының, а ол ышкаш өнүүнүң өске-даа хевирлеринге үнелеттинген садыг будүүдүлгелериниң болгаш будүүдүлгелер-биле беллеткекилерниң (хүүседикчилерниң) бараанналрны солуп алырының хуусаалларын 1993 чылдың январь 1-ге чедир хереглекчилер-биле хуруужулга ёзугаар доктаадыр.

4. Россия Федерациязының Чазаа болза:

а) үш ай хуусаада:

«Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларын чурумчудар дугайында саналдарны Россия Федерациязының Дээди Советинге киирер:

1992 чылда албан сертификация эртер бараанналрга (ажылдарга, ачы-дузаа чедирилгезинге) албан сертификация киирерин үе-үелеп чорударының чурумун, а ол ышкаш аймал чок чорук талазы-биле негелдеерге дүүшпес бараанналрны Россия Федерациязының девискээринче киир сөөртүрүн болдурбас талазы-биле хемчеглер комплекизин тодаадыр:

ведомстволарның нормативтиг актыларын, оон иштинде хереглекчилерниң эргелериниң талазы-биле харылзаалларны дүүштүрүп турар инструкциялларны күш чок болдурарын хандырар, бо Хоойлуга дүүштүр Чазактың нормативтиг актылавын киирер:

б) алды ай хуусаада:

18 чүүлдүң 3 пунктузуида, 19 чүүлүүн ийиги кезээнде, 23 чүүлдүң 1 пунктузунда, 24 чүүлдүң ийиги кезээнде, 25, 27 чүүлдерде көрүнгеи нормативтиг актыларны хүлээп алыр;

бараанның (ажылдың, ачы-дузаа чедирилгезиниң) четпестерин түннелинде, будүүдүлге (олча-ажыктыг будүүдүлгечи ажыл-чорудулга) өрө-шыргеге туттурган (хоозураан) таварылгага, а ол ышкаш хереглекчилериң негелдеерни хандырарынга оон эт-хөреңгизи четпээн түннелиниве хереглекчилерге чедиртинген карылгаларның орнун тургузарының чурумунуң дугайында саналдарны белеткээр;

Россия Федерациязының Монополиялга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди-биле хадың делегей дүржүлгазын барымдаалап көрүп турган, хереглекчилериң эргелерин камгалаарының айтырыгларының талазы-биле ажылдарның хоойлу-төлевилел планын Россия Федерациязының Дээди Советинге киирер.

5. «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун оңу күштүг болдуруп киирериниң соонга тыптып келген эрге-хоойлу харылзаалларынга дүүштүр ажыглаар. Опу күштүг болдуруп киргеининге чедир тыптып келген эрге-хоойлу харылзаалларының талазы-биле бо Хоойлунуң оңу күштүг болдуруп киирериниң соонга тыптып келир ыңдыг эргелерге база хүлээлгелерге хамаарыштыр ажыглаар.

6. Бо Хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазы кылдыңыже чедир

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында

Россия Федерациязының Хоойлузу

(Үзүмчиси. Эгези 1-гы арында).

Бараанарны (ажылдарның түнелдерин) дедир эгиттирери-биле холбаштыр хереглекчиге чедиритинген карылгаларны белеткекчи (күүседикчи) долу хемчээли-биле орнуи тургузуп төлээр.

6 чүүл. Хереглекчиниң медээлер алыр эргези

Садыгжыдан (белеткекчиден, күүседикчиден) ооң бүдүрүлгезиниң сайгарып турар бараанкарының (ажылдарының, ачы-дуза чедирилгезиниң) болгаш ооң ажылының чурумунуң дугайында эргежок чүүлүл база шыкныг сан-медээлерин бээрин хереглекчи негээр эргелиг.

Хандырылганың аңгы-аңгы адырларынга хүлээп алдынган аргалар-биле бараанларны сайгарар (ажылдарның күүседезинин, ачы-дуза чедирилгезин көргүзериниң) дугайында керээлер чарлыныл турда, айыттынган сан-медээлер көскү болгаш чедиңгир хевир-биле хереглекчилерге чедиртинген турар.

7 чүүл. Белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) дугайында медээ

1. Белеткекчи бодунуң бүдүрүлгезиниң адын болгаш ооң турар черин хереглекчиге дыннадыр хүлээлгелиг. Айыттынган медээ бүдүрүлге маркызынга көргүстүнген азы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр өске арга-биле илергейлеттинген турар ужурлуг.

2. Садыг бүдүрүлгелери, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа бүдүрүлгелерга оларның ажыл-чорудулгазының утпаныышкының болгаш организастаттынганының хевирлерин, бир эвес бар болза, фирманың адын база ажылының чурумунуң дугайында эргежок чүүлүл база шыкныг сан-медээлерин бээрин хереглекчиге берген турар ужурлуг.

Чамдык байдалдарда хереглекчиниң амыдыралынга, кодыкшылынга айыылдыг болуп болур бараанларның (ажылдар, ачы-дуза чедирилгезиниң) талазы-биле белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) оларның салдар чедиренииң хевирлериниң болгаш бооп болур уржуктарның дугайында медээлер

Ие эртиени-биле хереглелдынарлары улам-на бакшыраап болур бараанларга (ажып-чем продуктулары, парфюмерия-косметиктиг бараанар, эмнер аймаа, амыдырал-чуртталгазынга химиязының кылыглары болгаш өске-даа) ажылган болурунуң хүүсаазын айтыр ужурлуг.

Ажылдарга (ачы-дуза чедирилгезинге) хамаарыштыр оларны күүседириниң (көргүзериниң) чурумнарының дугайында медээ хереглекчиге бердинген турар ужурлуг.

3. Бо чүүлдүң 2 пунктузунда көрдүнген медээни бараанларда (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң түнелдеринде), этикетказында чыпшырган техниктиг документациязы-биле, а ол ышкаш таама басканы-биле, белеткээшиниң ай, хүнүн салганы-биле азы бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) ажы-аңгы хевирлеринге азы хандырылганың чамдык адырларынга хүлээп алдынган өске-даа аргадар-биле кады хереглекчилерге чедирер. Шарыларга медээни бараанга кылганы ышкаш база кылыр. Россия Федерациязынга даарждаган азы декөлеп чара салваан азы-чүм продуктуларга оларны бүдүрген черинин дугайында медээ-биле хандыртынган турар ужурлуг.

4. Олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамааты бүдүрүлгезиниң бүрүткеттиргенинң болгаш ооң адынын, ону бүрүткээн черинин адынын дугайында, а ол ышкаш ооң адын күүседир негелделарга сайгарып турар бараанкарга (ажылдарга, ачы-дуза чедирилгезинге) хамаарыштыр стандарт дугайында медээнин база оларның сертификациязын эрткенинин дугайында медээлерин киирген турар ужурлуг.

8 чүүл. Бараанарның (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелериниң) дугайында медээ

1. Белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) бараанарның (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелериниң) дугайында эргежок чүүлүл болгаш шыныг медээни хереглекчиге чогуур үезинде бээр хүлээлгелиг, ол чорук бараанарны оларның биллиинг шилип алырынга арганы хандырар. Бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) чамдык хевирлериниң талазы-биле медээни хереглекчиге чедирериниң дамзызының болгаш аргаларын Россия Федерациязының Чаваа болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери докталдыр.

2. Бараанар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгезиниң) дугайында медээге ылап-ла киргеи турар ужурлуг чүүлдер болза:

стандарттарның аттары, оларның албан күүседир негелделарге бараанар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелери) дүүшкен турар ужурлуг;

бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) хереглел талазы-биле кол шынарларының дамзызы, а аъш-чем продуктулорының хамаарыштыр— иштинде бар чүүлүнүң составы (оларны белеткеч тургамының үезинде ажыглаттынган аъш-чемниң өске-даа продуктуларының болгаш аъш-чем немелделериниң дамзызын киришкирбишаан), дезинзи база дамчээлп, сүүзүнүүг, стандарттарның, албан күүседир негелделеринге дезинээре эргежок чүүлүл хелеллиишкинээ-рининг дугайында, а ол ышкаш айыттынган хелеллиишкиняер күүсеттикмээнде бооп болур уржуктарның дугайында медээлер.

Белеткекчиниң (күүседикчиниң) болгаш хереглекчиден хомудалдарны хүлээп алыр кылдыр белеткекчиниң (садыгжының) кылганы, ам ол ышкаш септелге база техниктиг хандырылга чорудар бүдүрүлгелериниң адресгери.

Албан сертификация эртер ужурлуг бараанарга (ажылдарга, ачы-дуза чедирилгезинге) хамаарыштыр оларны күүседириниң (көргүзериниң) чурумнарының дугайында медээ хереглекчиге бердинген турар ужурлуг.

3. Бо чүүлдүң 2 пунктузунда көрдүнген медээни бараанларда (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң түнелдеринде), этикетказында чыпшырган техниктиг документациязы-биле, а ол ышкаш таама басканы-биле, белеткээшиниң ай, хүнүн салганы-биле азы бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) ажы-аңгы хевирлеринге азы хандырылганың чамдык адырларынга хүлээп алдынган өске-даа аргадар-биле кады хереглекчилерге чедирер. Шарыларга медээни бараанга кылганы ышкаш база кылыр. Россия Федерациязынга даарждаган азы декөлеп чара салваан аъш-чем продуктуларга оларны бүдүрген черинин дугайында медээ-биле хандырынган турар ужурлуг.

4. Олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамааты бүдүрүлгезиниң бүрүткеттиргенинң болгаш ооң адынын, ону бүрүткээн черинин адынын дугайында, а ол ышкаш белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) оларның салдар чедиренииң хевирлериниң болгаш бооп болур уржуктарның дугайында медээнин база оларның сертификациязын эрткенинин дугайында медээлерин киирген турар ужурлуг.

9 чүүл. Садыгжыларның (белеткекчилерниң күүседикчилерниң) харыысалгазы

1. Хереглекчилерниң эргелерин үрээнн дээш бо Хоойлуда көрдүнген харыысалганы садыгжыга (белеткекчиге, күүседикчиге) онаар. Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын азы хереглекчи биле садыгжының (күүседикчиниң) аразында керээ ёзугаар бо Хоойлу-биле харыысалга онаарры доктаалтымаан хүлээлгелерни үрээнн дээш харыысалганы сөөлүү катап онаарры кылдыр көөр, а ол ышкаш эң бедик хемчээлдиг харыысалга онаарры тодаралтыганын турул болур.

2. Бараанның (ажылдың, ачы-дузаның) четпестериниң түнелиниде хереглекчиге чедиртинген карылгаларны бо Хоойлу ёзугаар доктаалтынган керээни күүсеткээнии дээш торгаалдан ажыр дедир эгиттирип төлеттирер.

3. Керээни күүсеткээнии дээш торгаалды төлээри болгаш карылгаларның орнун тургузары бо Хоойлу ёзугаар анаа даазкан хүлээлгелерни хереглекчиниң мурнуна күүсединден садыгжыны (белеткекчиден, күүседикчиниң) хоставайн турар.

4. Күүсеткээнии азы долузу-биле эвес күүсеткени ажыл өртөө аргажок күштүг түнелиниде, а ол ышкаш бо Хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезинниер ёзугаар болган дээрии ишкыдыптар болза, бо Хоойлу ёзугаар доктаалтынган хүлээлгелерни күүсеткээнии азы долу эвес күүсеткени дээш харыысалганы садыгжы (белеткекчи, күүседикчи) хостатыпар.

5. Бо Хоойлуда хереглекчилерниң эргелериниң дугайында хоойлужудулганың өске-даа актыларында азы керээде айтыттынган керээнии күүсеткээнии дээш торгаалды төлээр дугайында хереглекчиниң негелделерин садыгжыга (белеткекчиге, күүседикчиге) эки тура ёзугу-биле хандырар.

6. Хереглекчиниң (хереглекчилерниң хөй-нийтн организациязының) бо Хоойлу ёзугаар доктаалтынган негелделерин хандырарда хереглекчиниң негелделериниң эки тура чурум ёзугаар хандырарын сагывааны дээш негелделиниң өртөө хире хемчээлге торгаалды чогуур бюджетке хереглекчилерниң эргезии үрээн садыгжыдан (белеткекчиден, күүседикчиден) тыртар дугайында шиитпирин суд үндүрер эргелиг.

12 чүүл. Бараанның (ажылдың, ачы-дузаның) четпестериниң түнелиниде болдуган хора дээш эт-хөреңгини харыысалганы

1. Харыысалганың эң бедик хемчээлин онаары Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар доктаалтынган хүлээлгелерни күүсеткээнии азы долу эвес күүсеткени дээш харыысалганы садыгжы (белеткекчи, күүседикчи) хостатыпар.

5. Бо Хоойлуда хереглекчилерниң эргелериниң дугайында хоойлужудулганың өске-даа актыларында азы керээде айтыттынган керээнии күүсеткээнии дээш торгаалды төлээр дугайында хереглекчиниң негелделерин садыгжыга (белеткекчиге, күүседикчиге) онаар. Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын азы хереглекчи биле садыгжының (күүседикчиниң) аразында керээ ёзугаар бо Хоойлу-биле харыысалга онаарры доктаалтынган негелделерни хостатыпар.

13 чүүл. Киижиниң моралынга чедиргеи хорашы орнун дуглаары

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгада көрдүнген хереглекчиниң эргелерин белеткекчиниң (күүседикчиниң, садыгжының) үрээнниин түнелиниде чедиргеи хорашы орнун белеткекчиге тургустурар.

Ажылдың (ачы-дузаның) четпестериниң түнелиниде чедиргеи хорашы орнун күүседикчиге тургустурар.

4 Бараанарның омагай шынарларын илередиринге эртем болгаш техниктиг биилгелериниң деннелии көдүрер аргалы бергени азы бербээнии хамаарырлга чокка, бараанарны (ажылдарның күүседезин, ачы-дуза чедирилгезин көргүскени) бүдүрериниге эргежок чүүлүл материалдарны, дериг-хереккелдерии, прибордарны, хер-хереккелдерии болгаш өске-даа чепсектерии ажыглааны-биле холбаштыр хереглекчиниң амыдыралчурттал-газынга, кадыкшылынга болгаш эт-хөреңгинге чедиргеи хорашы дээш харыысалганы белеткекчиге (күүседикчи) онаар.

14 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделериниң күш чок болуру

1 Хоойлужудулга ёзугаар доктаалтынган дүрүмнер-биле денгээрге хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерии күш чок дей саналар.

Хереглекчиниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерии ажыглаанының түнелиниде, аңаа карылгалар тыптып келген болза, оларның орнун долу хемчээлге белеткекчиге (күүседикчиге, садыгжыга) тургустурар.

2. Чамдык бараанларны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) садып алырын еске бараанларны орнаштыр ыяалда садып алыры-биле дүгүржүру хорутлуг. Бараанларны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) хереглекчиниң хостуу-биле шилип алыр эргезин үрээнниң түнелиниде хереглекчиге чедирген карылгаларның орнун долу хемчээлдии-биле садыг будүрүлгелерииге, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң будүрүлгелериниге дүгаттырар.

3. Төлевир бараан, немелде ачы-дуза чедирилгелерии хереглекчиге садыгжы (күүседикчи) сыгаар эрге чок. Хереглекчиниң чепшээржилгези чокка немелде ачы-дуза чедирилгелерии көргүскени дээш төлеп каан түнненнр дедир эгидерии хереглекчи негээр эргелиг.

15 чүүл. Садыг амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң чингелдер дээш артык ямбылар алыр эрге

Россия Федерациязының, а ол ышкаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга ажылдарында ол көрдүнген болза, аңаа чингелдер болган артык ямбылар тыптырын хереглекчи негээр эргелиг.

16 чүүл. Хереглекчидеринің эргелерин суд таварыштыр камгалаары

Хереглекчилерниң хоойлужудулгада көрдүнген эргелерин камгалаарын суд боттандырар.

Хомудакчының чурттап турар черинин аайы-биле, азы харылакчының турул турар черинин аайы-биле, аңаа холалыг чорук болган черинин аайы-биле хомудалдарны судче киирер.

Хереглекчилерниң эргелерин үрээнн-биле холбашкан хомудалдар талазы-биле кылыг кайлыны төлээриндеп, хереглекчилер хостаттырар.

II бөлүк. Бараанарны садып турда, хереглекчилерниң эргелерин камгалаары

17 чүүл. Четпестерлиг бараанарны садарга уржуктары

1. Четпестерлиг бараанны садып алган хереглекчи, садыгжы ындыг четпестерлиг дээрзии тайылгарлаваан болза, хереглекчи бодунуң шилип алганы-биле:

а) бараанның четпестерии халаска чайлаттырып азы хереглекчиниң азы үшкү кижиниң четпестерии эдериие үнер чарыгдалдарының орнун дугларын;

б) садып алыр өртөөн дүүшкек хемчээлдиг эвээжедирии;

в) демейлешкек маркалы (модельдң, артикулду) бараанга, солуурун;

г) садып алыр өртектн болур-чогуурун-биле база катап санап тургаш, өске марканы (модельдң, артикулду) олала бараанга солуурун;

д) керээнии күш чок болдурарын болгаш карылгаларның орнун тургузарын негээр эргелиг. Үүрмектеп садыг комиссиялыг садыг будүрүлгелерии дамзыштыр сайгартынар бараанларга хамаарыштыр чүл дизе, бо чүүлдүң 1 пунктузунуң аданда «а» биле «б» пунктуларда айыттынган хереглекчиниң негелделерии садыгжының чөпшээржилгези-биле хандыртынар.

2. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда ёзугаар доктаалтынган негелделерии хереглекчиниң шилип алганы барымдаалап бараанны садып алган черинии айаы-биле азы хереглекчиниң турар черинии аайы-биле киирер.

Хереглекчиниң турар черинии аайы-биле айыттынган негелделерии хереглекчиниң садып алганы демейлешкек бараанларны садарга (ортандырып турар садыгжының тургусканы садыг будүрүлгелери, азы керээге үнделел ындыг хүлээлгелерии) онаарган садыг будүрүлгелери күүсединер.

Бо чүүлдүң 1 болгаш 3 пунктулары-биле доктаалтынган хереглекчиниң (миии ындай — оларның хүлээлгелерии күүсединер турар будүрүлгелер дээр) негелделерии күүсединер турар будүрүлгелер дугаймында медээлерии садыгжы болгаш белеткекчи хереглекчиниң үрээнниин түнелиниде хора чедиртинген дээрзии ишкыдыптар болза, белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) харыысалгадан хосталыр.

13 чүүл. Киижиниң моралынга чедиргеи хорашы орнун дуглаары

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгада көрдүнген хереглекчиниң эргелерин белеткекчиниң (күүседикчиниң, садыгжының) үрээнниин түнелиниде хереглекчиге чедирген хорашы орнун хора чедиргеиниң буруулуг болганы-биле аиаа төлеттирип тургустурар. Хоойлужудулга актыларында ооң өске чүүл көрдүнмээн болза, хора чедиргеиниң орнун тургустырарының хемчээлин суд тодаралыр.

14 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерииың күш чок болуру

1 Хоойлужудулга ёзугаар доктаалтынган дүрүмнер-биле денгээрге хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерии күш чок дей саналар.

Хереглекчиниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерии ажыглааның түнненнр, аиаа карылгалар тыптып келген болза, оларның орнун долу хемчээлге белеткекчиге (күүседикчиге, садыгжыга) тургустурар.

2. Чамдык бараанларны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) садып алырын еске бараанларны орнаштыр ыяалда садып алыры-биле дүгүржүру хорутлуг. Бараанларны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) хереглекчиниң хостуу-биле шилип алыр эргезин үрээнниң түнелиниде хереглекчиге чедирген карылгаларның орнун долу хемчээлдии-биле садып будүрүлгелерииге, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң будүрүлгелерииге дүгаттырар.

3. Төлевир бараан, немелде ачы-дуза чедирилгелерии хереглекчиге садыгжы (күүседикчи) сыгаар эрге чок. Хереглекчиниң чепшээржилгези чокка немелде ачы-дуза чедирилгелерии көргүскени дээш төлеп каан түнненнр дедир эгидерии хереглекчи негээр эргелиг.

15 чүүл. Садыг амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң чингелдер дээш артык ямбылар алыр эрге

Россия Федерациязының, а ол ышкаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга ажылдарында ол көрдүнген болза, аиаа чингелдер болган артык ямбылар тыптырын хереглекчи негээр эргелиг.

16 чүүл. Хереглекчидеринің эргелерин суд таварыштыр камгалаары

Хереглекчилерниң хоойлужудулгада көрдүнген эргелерин камгалаарын суд боттандырар.

Хомудакчының чурттап турар черинин аайы-биле, азы харылакчының турул турар черинин аайы-биле, аңаа холалыг чорук болган черинин аайы-биле хомудалдарны судче киирер.

Хереглекчилерниң эргелерин үрээнн-биле холбашкан хомудалдар талазы-биле кылыг кайлыны төлээриндеп, хереглекчилер хостаттырар.

II бөлүк. Бараанарны садып турда, хереглекчилерниң эргелерин камгалаары

17 чүүл. Четпестерлиг бараанарны садарга уржуктары

1. Четпестерлиг бараанны садып алган хереглекчи, садыгжы ындыг четпестерлиг дээрзии тайылгарлаваан болза, хереглекчи бодунуң шилип алганы-биле:

а) бараанның четпестерии халаска чайлаттырып азы хереглекчиниң азы үшкү кижиниң четпестерии эдериие үнер чарыгдалдарының орнун дугларын;

б) садып алыр өртөөн дүүшкек хемчээлдиг эвээжедирии;

в) демейлешкек маркалы (модельдң, артикулду) бараанга, солуурун;

г) садып алыр өртектн болур-чогуурун-биле база катап санап тургаш, өске марканы (модельдң, артикулду) олала бараанга солуурун;

д) керээнии күш чок болдурарын болгаш карылгаларның орнун тургузарын негээр эргелиг. Үүрмектеп садыг комиссиялыг садыг будүрүлгелерии дамзыштыр сайгартынар бараанларга хамаарыштыр чүл дизе, бо чүүлдүң 1 пунктузунуң аданда «а» биле «б» пунктуларда айыттынган хереглекчиниң негелделерии садыгжының чөпшээржилгези-биле хандыртынар.

2. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда ёзугаар доктаалтынган негелделерии хереглекчиниң шилип алганы барымдаалап бараанны садып алган черинии аайы-биле азы хереглекчиниң турар черинии аайы-биле киирер.

Хереглекчиниң турар черинии аайы-биле айыттынган негелделерии хереглекчиниң садып алганы демейлешкек бараанларны садарга (ортандырып турар садыгжының тургусканы садыг будүрүлгелери, азы керээге үнделел ындыг хүлээлгелерии) онаарган садыг будүрүлгелери күүсединер.

Бо чүүлдүң 1 болгаш 3 пунктулары-биле доктаалтынган хереглекчиниң (миии ындай — оларның хүлээлгелерии күүсединер турар будүрүлгелер дээр) негелделерии күүсединер турар будүрүлгелер дугаймында медээлерии садыгжы болгаш белеткекчи хереглекчиниң үрээнниин түнелиниде хора чедиртинген дээрзии ишкыдыптар болза, белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) харыысалгадан хосталыр.

Бо чүүлдүң 1 болгаш 3 пунктулары-биле доктаалтынган хереглекчиниң (миии ындай — оларның хүлээлгелерии күүсединер турар будүрүлгелер дээр) негелделерии күүсединер турар будүрүлгелер дугаймында медээлерии садыгжы болгаш белеткекчи хереглекчиниң үрээнниин түнелиниде хора чедиртинген дээрзии ишкыдыптар болза, белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) харыысалгадан хосталыр.

13 чүүл. Киижиниң моралынга чедиргеи хорашы орнун дуглаары

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгада көрдүнген хереглекчиниң эргелерин белеткекчиниң (күүседикчиниң, садыгжының) үрээнниин түнелиниде чедирген хорашы орнун хора чедиргеиниң буруулуг болганы-биле аиаа төлеттирип тургустурар. Хоойлужудулга актыларында ооң өске чүүл көрдүнмээн болза, хора чедиргеиниң орнун тургустырарының хемчээлин суд тодаралыр.

14 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерииың күш чок болуру

1 Хоойлужудулга ёзугаар доктаалтынган дүрүмнер-биле денгээрге хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерии күш чок дей саналар.

Хереглекчиниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерии ажыглааның түнненнр, аиаа карылгалар тыптып келген болза, оларның орнун долу хемчээлге белеткекчиге (күүседикчиге, садыгжыга) тургустурар.

2. Чамдык бараанларны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) садып алырын еске бараанларны орнаштыр ыяалда садып алыры-биле дүгүржүру хорутлуг. Бараанларны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) хереглекчиниң хостуу-биле шилип алыр эргезин үрээнниң түнелиниде хереглекчиге чедирген карылгаларның орнун долу хемчээлдии-биле садып будүрүлгелерииге, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң будүрүлгелерииге дүгаттырар.

3. Төлевир бараан, немелде ачы-дуза чедирилгелерии хереглекчиге садыгжы (күүседикчи) сыгаар эрге чок. Хереглекчиниң чепшээржилгези чокка немелде ачы-дуза чедирилгелерии көргүскени дээш төлеп каан түнненнр дедир эгидерии хереглекчи негээр эргелиг.

15 чүүл. Садыг амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң чингелдер дээш артык ямбылар алыр эрге

Россия Федерациязының, а ол ышкаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга ажылдарында ол көрдүнген болза, аиаа чингелдер болган артык ямбылар тыптырын хереглекчи негээр эргелиг.

16 чүүл. Хереглекчидеринің эргелерин суд таварыштыр камгалаары

Хереглекчилерниң хоойлужудулгада көрдүнген эргелерин камгалаарын суд боттандырар.

Хомудакчының чурттап турар черинин аайы-биле, азы харылакчының турул турар черинин аайы-биле, аңаа холалыг чорук болган черинин аайы-биле хомудалдарны судче киирер.

Хереглекчилерниң эргелерин үрээнн-биле холбашкан хомудалдар талазы-биле кылыг кайлыны төлээриндеп, хереглекчилер хостаттырар.

Бараанны ажыглаарының хүүсаазын ооң будүргенинин хүнүнден эгелээш санаар. Ажыглаарының хүүсаазы бир болза бараанны ажыглап болурунуң бүгү дургузуунуң үезии-биле, бир болза бараанны ажыглап эгелээнинин ай-хүнүбиле тодаралыр.

4. Аңгы-аңгы түүлеп четчелээн кылыгларга болгаш кол бараанның тургустунган кезектеринге магадылалдыг хүүсаазларны тургузуп болур. Түүлеп четчелээн кылыгларга болгаш тургустунган кезектерге магадылаал хүүсаазын, кол кылыгта магадылаал хүүсаазы кандыг ыяк, ындыг чурум ёзугаар санаар

5. Бо чүүлде айыттынган хүүсаазларны бо Хоойлунуң 8 чүүлүнге дүүштүр хереглекчиге чедирип турар бараан дугайында медээ-биле аиаа дыннадыр.

6. Магадылалдыг хүүсаазларның тенгенинин соонда бараанның четпестерии халас чайладып бээр дугайында негелделеш белеткекчиге хереглекчи киирер эргелиг. Ажыглаарының хүүсаазының дургузуунда айыттынган негелделерии киирериниң хүүсаазларын бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде айыттынган негелделерии хереглекчи тургузар эргелиг.

Бир эвес белеткекчиниң тургусканы магадылал хүүсаазының дургузуунда бараанның четпестерии илереэр болза, бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде айыттынган негелделерии хереглекчи тургузар эргелиг.

Бир эвес четпестер алды айлар дургузуунда, а шимчевее эт-хөреңгиге хамаарыштыр — ону хереглекчиге дамчыткан хүнүнден эгелээш, ийи чылдан орай эвесте илереттинген болза, бир эвес хоойлужудулга азы керээ ёзугаар ооң-даа узун хүүсаалар доктаалтынмаан болза, магадылалдыг хүүсаалар айыттынмаан бараанар талазы-биле белеткекчиге айыттынган негелделерии хереглекчи салыр эргелиг.

2. Хереглел шынарлары үе эрткен тудум бакшыраап болур азы хереглекчиниң амыдыралчурттал-газынга, кадыкшылынга, эт-хөреңгизинге болгаш долгандыр турар үрээлелге элээп үе эрткенде айыылды чедирип болур бараанларга (ажып-чем продуктулары, парфюмерия-косметиктиг бараанар, эм-таң аймаа, хандырылга химиязының кылыглары болгаш өске-даа) ажыглаарының хүүсаалары айтыр.

Ажыглаарының хүүсаазы эрткен бараанларны салаары хорулуг. Бир эвес оларның четпестери ажыглаар хүүсаазының дургузуунда илереттинген болза, айыттынган бараанларга хамаарыштыр хереглекчиниң бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде айыттынган негелделерии хандыртынар.

3. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хүүсаалары, а ол ышкаш бараанны ажыглаарының хүүсаазын хереглекчиге ону сатказ хүнүнден эгелээш санаар. Сатказ хүнүн тургузары болдукмас болза, ол хүүсаалары ону будүргенин хүнүнден эгелеп санаар

Сезон бараанарына (идик, хеп болгаш өске-даа) ол хүүсаалары чогуур сезонуп дүшкеи үезинден эгелеп санаар, хереглекчилерниң турар черинии агаар-бойдузунуң байдалдарын барымдаалап. Россия Федерациязының, Чаваа болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери ону тодаралыр.

4. Аңгы-аңгы түүлеп четчелээн кылыгларга болгаш кол бараанның тургустунган кезектеринге магадылалдыг хүүсаалары тургузуп болур. Түүлеп четчелээн кылыгларга болгаш тургустунган кезектерге магадылаал хүүсаазын, кол кылыгта магадылаал хүүсаазы кандыг ыяк, ындыг чурум ёзугаар санаар

5. Бо чүүлде айыттынган хүүсаалары бо Хоойлунуң 8 чүүлүнге дүүштүр хереглекчиге чедирип турар бараан дугайында медээ-биле аиаа дыннадыр.

6. Магадылалдыг хүүсаазларның тенгенинин соонда бараанның четпестерии халас чайладып бээр дугайында негелделеш белеткекчиге хереглекчи киирер эргелиг. Ажыглаарының хүүсаазының дургузуунда айыттынган негелделерии киирериниң хүүсаазларын

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында

Россия Федерациязының Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

керээни чарарындан барымдаа чок ойталаанының түңнелинде чедирген карылгаларны хереглекчиге күүседикчи дедир эгидер дүлээлгелиг.

27 чүүл. Амыдырал хандырылгазының болгап хандырылганың өске-даа хевирлериниң (ажылдарның аңгы-аңгы хевирлериниң дүрүмнери.

Амыдырал хандырылгазының болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң (ажылдарның аңгы-аңгы хевирлериниң талазы-биле дуза көргүзериниң) дүрүмнери-биле азы керээ ёзугаар доктаатказ хуусаада күүседикчи ажылды күүседир (ачы-дузаны көргүзер) хүлээлгелиг. Бир эвес айыттынган дүрүмнерде олар көрдүмээн болза, ажылды күүседиринің (ачы-дузаны көргүзериниң) хуусаазының, а ол ышкаш айыттынган дүрүмнерде доктаатканынга бодаарга, эвээш үргүлчүлелдиг хуусааны керээге баш удур көрүп ап болур.

2. Ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) хуусаазы ыңнан ажыл (ачы-дуза) күүсеттинген (көргүстүнген) турар ужурлуг чыл, ай, хүн (үе)-биле, а ол ышкаш күүседикчи ону күүседип (көргүзүп) кирипкен турар ужурлуг чыл, ай, хүн (үе)-биле тодаратының болур. Ажыл (ачы-дуза) керээниң боттаныр хуусаазының дургузунда кезектер аайы-биле (ой-ойлеп үнер содуп-сеткүүлүү чедирери, техниктиг хандырылга) күүсеттинер (көргүстүнер) таварылгада ажылдарны күүседиринің (ачы-дуза көргүзериниң) тускуу хуусааларын (үелерин) баш удур көөрү чугула.

29 чүүл. Ажылдарны күүседиринің болгаш ачы-дуза чедиринің хуусааларын үрээринің уржуктары

1. Бир эвес күүседикчи ажылды күүседирине (ачы-дуза көргүзеринче) чогуур үезинде кирбээн азы оон күүселдезинин (көргүзеринин) үезинде хуусаазында оон күүсеттинмезин (көргүстүнмезин) илдең апаар болза, а ол ышкаш ажылды күүседиринин (ачы-дуза көргүзеринин) хуусааларын эрттирип таварылгада хереглекчи бодунуң туразы-биле:

күүседикчиге чаа хуусааны айтыр, ук хуусааның дургузунда ажылды күүседип (ачы-дузаны көргүзүп) кириптер болгаш (азы) ону ол күүседир (көргүзер) ужурлуг;

күүседикчиниң күселі-биле ажылды күүседирин (ачы-дузаны көргүзерін) өске кижиге дагыр;

ажыл (ачы-дуза) дээш шаннал-макталды эвээжедирин негээр;

керээни күш чок болдурар болгаш карылгаларның орнун тургустырарын негээр эргелиг.

2. Хереглекчиниң айытканы чаа хуусаалардың дургузунда күүседикчи ажылды күүседип (ачы-дузаны көргүзүп) кириптер болгаш ону доозар ужурлуг, чаа ол хуусааларны керээге айтыр. Докгаатказ чаа хуусааларны бир ай ажыр эрттирипкен таварылгада, бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктаатказ өске негелдерни хереглекчи салыр эргелиг.

3. Бир эвес күүседикчи чогуур үезинде ажылды күүседип (ачы-дузаны көргүзүп) киргбээн азы хуусаазында күүседири болдунмас кылдыр шак ол хире ону сула күүседип (көргүзер) болза, ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзеринин) үезинде болдунган карылганың орнун дүглаарын, а ол ышкаш күүсеттинген ажыл (көргүстүнген ачы-дуза) дээш төлевирин төлээрін күүседикчи негээр эрге чок аваар таварылгада, керээни күш чок болдурар.

Ындыг таварылгаларда санаашкынаарны чорударының онзагай чүүлдерін ажылдарның (ачы-дузаның) аңгы-зңгы хевирлеринің дугайында дүрүмнерін ёзугаар тургузуп болуп.

4. Ажылды күүседириниң (ачы-дузаны көргүзеринин) үезинде болгаш төнчүзүнде доктаатказ хуусаалары, а ол ышкаш бо чүүлдүң 1 пунктузунга үндезилээш, хереглекчиниң доктаатканы чаа хуусаалардың, хуусаазың эрттиргени дээш үй бүрүде (хуусаа шактарга тодаратгынган болза, шак санында) керээни күүсетпээнинің торгаалың ажылдың (ачы-дузанның) өртек-үнезинден үш хуу хемчээлге, а бир эвес ажылдың (ачы-дузаның) өртек-үнези керээде тус-тузунда тодаратгынмаан болза,— чагыгның нинти өртек-үнезиниден ажылды күүседиринің (ачы-дуза көргүзериниң) эгелээринге азы бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктаатказ өске негелдерни хереглекчи төлээр эргелиг.

4. Магадылалдыг хуусааның тонгенинин соонда он хонуктан орай эвесте азы бо чүүлдүң 2 болгаш 3 пунктуларында көрдүнген хуусаалар доозулган соонда бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган негелдер салдынган турар ужурлуг.

31 чүүл. Ажылдың (ачы-дузаның) четпестерін чайладыр талазы-биле хуусаалар

Ону күүседип турда тыныгган ажылдың (ачы-дузаның) четпестери хереглекчиниң тургузары чангыс аай хуусаада чайлаттынган турар ужурлуг.

Ажылды (ачы-дузаны) хүлээп ап турда, керээ (таласларның дугуржулгазын) азы ажылдарның аңгы-аңгы хевирлерін күүседир (ачы-дуза чедиринің аңгы-аңгы хевирлерін көргүзер) дугайында дүрүмнер ёзугаар оон-даа кыска хуусаа тургустунмаан болза, күүсеттинген ажылдың (көргүстүнген ачы-дузаның) четпестери чээрби хонук иштинде чайлаттынган турар ужурлуг.

Четпестерін чайладыр талазы-биле хереглекчиниң айытканы азы талаларның дугуршаканы хуусаазы талаларның ат салыры керээге азы өске-даа документиге илереттинген турар.

Четпестерін чайладыр талазы-биле бо чүүлге көрдүнген хуусааларны үрээнін дээш керээни күүсетпээнинің торгаалын ажылдарның аңгы-аңгы хевирлерін күүседип (ачы-дуза чедиринің аңгы-аңгы хевирлерін көргүзер) дугайында дүрүмнер азы керээ ёзугаар доктаатказ хемчээлге күүседикчи төлээр хүлээлгелиг.

32 чүүл. Ажылды кылыр дугайында керээни хереглекчиниң күш чок болдурар эргези

Күүсеттинген ажыл дээш күүседикчиге төлевирин төлевишаан база керээни күш чок болдурганы-биле анаа чедирген дорт Карылгаларның орнун тургуспушаан, ажылды кылыр дугайында керээни хереглекчи кандыг-даа үеде күш чок болдурар эргелиг.

33 чүүл. Кылдының турар ажылдарга смета

Керээде көрдүнген ажылдарны күүседиринге доктаамал азы чижеглээн смета тургустунган түрүп болур.

Бир эвес ону кылыры-биле хереглекчи чөпшээреппээн азы ындыг ажылдарны кылырын күүседикчиге дааспаан болза, доктаамал сметага кирбээн ажылдар төлевирин болгаш немелде чарыгдалдарны күүседикчи негээр эрге чок.

Бир эвес чижеглээн сметаны бедидерн чугула апарган болза, күүседикчи ол дугайын хереглекчиге доп-дораан сагындырар хүлээлгелиг. Сметага эң баштай тодаратгынганын ёзугаар ажылды кылырына оон үндүргени чарыгдалдарны эгидип бербишаан, бо таварылгада хереглекчи керээден ойталаар эргелиг. Чижеглээн сметаны өстүргенинин дугайын күүседикчи хереглекчиге сагындырбаан болза, сметаган дашкаар чарыгдалдарның орнун дуглаарын негевейн, ажылды ол күүседир хүлээлгелиг.

34 чүүл. Күүседикчиниң материалдарындан ажылды кылыры

Бир эвес хереглекчи бодунуң материалындан ажылды кылдырарын негевес болза, керээ ёзугаар тодаратгынган ажылды бодунуң материалындан болгаш бодунуң акша-хөрөнгизін-биле күүседикчи кылыр хүлээлгелиг.

Бодунуң материалындан ажылды кылыр дугайында негелдени хереглекчи тургузар эргелиг. Бир эвес ажылларының доктаатказ хуусаазының иштинде (а ажыллаарының хуусаазы тургустунмаан болза, ажылды хүлээп алганының үезинден эгелээш он чыл иштинде) күүседикчиниң бурузу-биле болдунган боттуг четпестер илереттинген болза, ук айыттынган негелдени тургузуп болур. Бо Хоойлунуң 31 чүүлү-биле доктаатгынган хуусааларда ук негелде хандырылмаан болза, хереглекчи керээни күш чок болдурар эргелиг.

35 чүүл. Хереглекчиниң бодунуң материалларындан (эт-севи-биле) ажылды кылыры

Бир эвес хереглекчиниң материалындан (эт-севи-биле) ажылды долузу-биле азы кезик-чамдыктап кыдырар болза, ол материалның (эт-септиң) кадагаларын, олу ыш ажыллаарын күүседикчи харыылаар.

Күүседикчиниң хүлээлгези болза:

оон дамчылып берген материалының (эт-севиниң) тавыршлазын азы куду шынарлыын хереглекчиге сагындырары;

материалды чарыгдаанының дугайында отчётту киирери болгаш оон артыын дедир эгидери.

Хереглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септин) чыде бээрин болгаш үрели бээрип күүседикчи харыылаар.

Хереглекчиден хүлээп алган материал (эт-сеп) долузу-биле азы кезик-чамдыктап чиде берген таварылгада, олу чангыс аймак материал, дөмей шынарлыг эт-сеп-биле күүседикчи үш хонук хуусаада солуур, а ындыг чүүлдер чокта—читкен (үрелген) материалдың (эт-септиң) өртек-үнезин ийи катап улгатырып, а ол ышкаш хереглекчиге чедирген чарыгдаларны хереглекчиге дедир эгидип төлээр хүлээлгелиг. Хереглекчиниң материалы (эт-севи) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкен (үрелген) таварылгада, күүседикчи хереглекчиниң күзели-биле керээни доп-дораан чаартыр болгаш боон болур аргалыг-ие кыска хуусаада чангыс аймак материалдан (эт-септен) кылыгны белеткээр хүлээлгелиг.

Материал (эт-сеп) чидиригге (үрелиишкинге) чедирип болур онза шынарларлыг дээрзин күүседикчиге хереглекчи сагындырып каан турган болза, переглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкени (үрелгени) дээш харыысалгалан күүседикчи чайлаар. Айыттынган шынарларны күүседикчиниң билбезин харыысалгалан оны хоставас.

36 чүүл. Кылдының турар ажылдың тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг байдалдарның дугайын хереглекчиге медээлээр талазы-биле күүседикчиниң хүлээлгези

Хереглекчиниң айтырыгларын сагыры болгаш сөөлгүзүндеп хамаарыжыр өске-даа байдалдар кылдының турар ажылдың тааржырынга база быжыынга айыылдыг болур дээрзинин дугайын күүседикчи хереглекчиге чогуур үезинде сагындырар хүлээлгелиг.

Күүседикчиниң чогуур үезинде болгаш үндезилелдиг сагындырыы турза-даа, бир эвес хереглекчи ажыглаттынмас азы шынары багай материалды чангыс аай хуусаада солувас, ажылды күүседиринің аргазының дугайында айтылганы өскертпес азы оон тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг өске-даа байдалдарны чайлатпас болза, күүседикчи керээни күш чок болдурар база чедирген карылгаларны төдеттирер эргелиг.

37 чүүл. Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедиринің) төлээриниң хевири болгаш чуруму

Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедиринің) төлээриниң (туда азы туда акша чок чуруму-биле) хевири хереглекчи-биле күүседикчиниң аразында дугуржулга ёзугаар тодаратгынар.

Бир эвес Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазында азы керээде өске чүүл айыттынмаан болза, ону бүгү хемчээли-биле дужаар талазы-биле күүседикчиниң кылган ажылын хереглекчи хүлээп апканда сөөлгү санаашкын керээзинде айыттынган хемчээл ёзугаар хереглекчи төлээр.

Дүрүмнерде азы керээде көрдүнген таварылгаларда күүседикчи материалды чээлиге берип болур. Чээлиге берген материалдың өртээнин дараазында өскерлиишкинин катап санавас.

Күүседикчиниң материалдарын болгаш ажылды күүседиринге эргежок чүгула техниктиг чепсек-хереккселдерни, хер-хереккселдерни болгаш өске-даа чүүлдерни ажыл чорудар черге күүседикчи чедирер.

35 чүүл. Хереглекчиниң бодунуң материалларындан (эт-севи-биле) ажылды кылыры

Бир эвес хереглекчиниң материалындан (эт-севи-биле) ажылды долузу-биле азы кезик-чамдыктап кыдырар болза, ол материалның (эт-септиң) кадагаларын, олу ыш ажыллаарын күүседикчи харыылаар.

Күүседикчиниң хүлээлгези болза:

оон дамчылып берген материалының (эт-севиниң) тавыршлазын азы куду шынарлыын хереглекчиге сагындырары;

материалды чарыгдаанының дугайында отчётту киирери болгаш оон артыын дедир эгидери.

Хереглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) чыде бээрин болгаш үрели бээрип күүседикчи харыылаар.

Хереглекчиден хүлээп алган материал (эт-сеп) долузу-биле азы кезик-чамдыктап чиде берген таварылгада, олу чангыс аймак материал, дөмей шынарлыг эт-сеп-биле күүседикчи үш хонук хуусаада солуур, а ындыг чүүлдер чокта—читкен (үрелген) материалдың (эт-септиң) өртек-үнезин ийи катап улгатырып, а ол ышкаш хереглекчиге чедирген чарыгдаларны хереглекчиге дедир эгидип төлээр хүлээлгелиг. Хереглекчиниң материалы (эт-севи) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкен (үрелген) таварылгада, күүседикчи хереглекчиниң күзели-биле керээни доп-дораан чаартыр болгаш боон болур аргалыг-ие кыска хуусаада чангыс аймак материалдан (эт-септен) кылыгны белеткээр хүлээлгелиг.

Материал (эт-сеп) чидиригге (үрелиишкинге) чедирип болур онза шынарларлыг дээрзин күүседикчиге хереглекчи сагындырып каан турган болза, переглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкени (үрелгени) дээш харыысалгалан күүседикчи чайлаар. Айыттынган шынарларны күүседикчиниң билбезин харыысалгалан оны хоставас.

36 чүүл. Кылдының турар ажылдың тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг байдалдарның дугайын хереглекчиге медээлээр талазы-биле күүседикчиниң хүлээлгези

Хереглекчиниң айтырыгларын сагыры болгаш сөөлгүзүндеп хамаарыжыр өске-даа байдалдар кылдының турар ажылдың тааржырынга база быжыынга айыылдыг болур дээрзинин дугайын күүседикчи хереглекчиге чогуур үезинде сагындырар хүлээлгелиг.

Күүседикчиниң чогуур үезинде болгаш үндезилелдиг сагындырыы турза-даа, бир эвес хереглекчи ажыглаттынмас азы шынары багай материалды чангыс аай хуусаада солувас, ажылды күүседиринің аргазының дугайында айтылганы өскертпес азы оон тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг өске-даа байдалдарны чайлатпас болза, күүседикчи керээни күш чок болдурар база чедирген карылгаларны төдеттирер эргелиг.

37 чүүл. Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедиринің) төлээриниң хевири болгаш чуруму

Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедиринің) төлээриниң (туда азы туда акша чок чуруму-биле) хевири хереглекчи-биле күүседикчиниң аразында дугуржулга ёзугаар тодаратгынар.

Бир эвес Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазында азы керээде өске чүүл айыттынмаан болза, ону бүгү хемчээли-биле дужаар талазы-биле күүседикчиниң кылган ажылын хереглекчи хүлээп апканда сөөлгү санаашкын керээзинде айыттынган хемчээл ёзугаар хереглекчи төлээр.

Дүрүмнерде азы керээде көрдүнген таварылгаларда күүседикчи материалды чээлиге берип болур. Чээлиге берген материалдың өртээнин дараазында өскерлиишкинин катап санавас.

Күүседикчиниң материалдарын болгаш ажылды күүседиринге эргежок чүгула техниктиг чепсек-хереккселдерни, хер-хереккселдерни болгаш өске-даа чүүлдерни ажыл чорудар черге күүседикчи чедирер.

35 чүүл. Хереглекчиниң бодунуң материалларындан (эт-севи-биле) ажылды кылыры

Бир эвес хереглекчиниң материалындан (эт-севи-биле) ажылды долузу-биле азы кезик-чамдыктап кыдырар болза, ол материалның (эт-септиң) кадагаларын, олу ыш ажыллаарын күүседикчи харыылаар.

Күүседикчиниң хүлээлгези болза:

оон дамчылып берген материалының (эт-севиниң) тавыршлазын азы куду шынарлыын хереглекчиге сагындырары;

материалды чарыгдаанының дугайында отчётту киирери болгаш оон артыын дедир эгидери.

Хереглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) чыде бээрин болгаш үрели бээрип күүседикчи харыылаар.

Хереглекчиден хүлээп алган материал (эт-сеп) долузу-биле азы кезик-чамдыктап чиде берген таварылгада, олу чангыс аймак материал, дөмей шынарлыг эт-сеп-биле күүседикчи үш хонук хуусаада солуур, а ындыг чүүлдер чокта—читкен (үрелген) материалдың (эт-септиң) өртек-үнезин ийи катап улгатырып, а ол ышкаш хереглекчиге чедирген чарыгдаларны хереглекчиге дедир эгидип төлээр хүлээлгелиг. Хереглекчиниң материалы (эт-севи) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкен (үрелген) таварылгада, күүседикчи хереглекчиниң күзели-биле керээни доп-дораан чаартыр болгаш боон болур аргалыг-ие кыска хуусаада чангыс аймак материалдан (эт-септен) кылыгны белеткээр хүлээлгелиг.

Материал (эт-сеп) чидиригге (үрелиишкинге) чедирип болур онза шынарларлыг дээрзин күүседикчиге хереглекчи сагындырып каан турган болза, переглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкени (үрелгени) дээш харыысалгалан күүседикчи чайлаар. Айыттынган шынарларны күүседикчиниң билбезин харыысалгалан оны хоставас.

36 чүүл. Кылдының турар ажылдың тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг байдалдарның дугайын хереглекчиге медээлээр талазы-биле күүседикчиниң хүлээлгези

Хереглекчиниң айтырыгларын сагыры болгаш сөөлгүзүндеп хамаарыжыр өске-даа байдалдар кылдының турар ажылдың тааржырынга база быжыынга айыылдыг болур дээрзинин дугайын күүседикчи хереглекчиге чогуур үезинде сагындырар хүлээлгелиг.

Күүседикчиниң чогуур үезинде болгаш үндезилелдиг сагындырыы турза-даа, бир эвес хереглекчи ажыглаттынмас азы шынары багай материалды чангыс аай хуусаада солувас, ажылды күүседиринің аргазының дугайында айтылганы өскертпес азы оон тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг өске-даа байдалдарны чайлатпас болза, күүседикчи керээни күш чок болдурар база чедирген карылгаларны төдеттирер эргелиг.

37 чүүл. Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедиринің) төлээриниң хевири болгаш чуруму

Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедиринің) төлээриниң (туда азы туда акша чок чуруму-биле) хевири хереглекчи-биле күүседикчиниң аразында дугуржулга ёзугаар тодаратгынар.

Бир эвес Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазында азы керээде өске чүүл айыттынмаан болза, ону бүгү хемчээли-биле дужаар талазы-биле күүседикчиниң кылган ажылын хереглекчи хүлээп апканда сөөлгү санаашкын керээзинде айыттынган хемчээл ёзугаар хереглекчи төлээр.

Дүрүмнерде азы керээде көрдүнген таварылгаларда күүседикчи материалды чээлиге берип болур. Чээлиге берген материалдың өртээнин дараазында өскерлиишкинин катап санавас.

Күүседикчиниң материалдарын болгаш ажылды күүседиринге эргежок чүгула техниктиг чепсек-хереккселдерни, хер-хереккселдерни болгаш өске-даа чүүлдерни ажыл чорудар черге күүседикчи чедирер.

IV бөлүк. Хереглекчилерниң эргелерин күруне болгаш хөй-ниити талазындан камгалаары

39 чүүл. Россия Федерациязының Монополиягa удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күруне комитединиң бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күруне комитединиң (моонунда — Россиянын МПКК дээр) болгаш оон девискээр органнары хереглекчилерниң эргелерин камгалаар сорулгабиле

Россия Федерациязының хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгазын сагыырынга күруне контролюн боттандырар; ажыл-агыйны чорудуп турар субъектилерниң монополистиг ажыл-чорудулгазын болгаш хереглел барааннарының (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгелериниң) рынокка ак сеткилдиг эвес чижин чаржалажыр чорүүн соксадыр;

хереглекчилерниң эргелерин хажыдарын соксадыр дугайында айтыышкынарны белеткекчилерже (күүседикчилерже, садыгжыларже) чорудар;

хереглекчилерниң эргелерин хажыдар чоруктар илереэн таварылгаларда белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) хомудалдарны судаторже, арбитраж судаларынче киирер.

2. Хереглекчилерниң эргеажыктарынга дүүштүр олча-ажыктыг сварылгаларын дүрүмнерин болгаш чанчылдарын оларның сагыырынын дугайында дугуржулганы белеткекчилер (күүседикчилер, садыгжылар)-биле Россияның МПКК-зы чарар эргелиг.

Россияның МПКК-зы хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының [illegible] чүүлдер айыттырылар талазы-биле албан ёзузунуң тайылбырларын Россияның МПКК-зы бээр.

40 чүүл. Күруне- эргелеп башкарылгазының хереглекчиге барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) айыыл чок чоруу дээш контрольду боттандырып турар органнарының бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россия Федерациязының Стандартизация, метрология болгаш сертификация талазыбиле күруне комитедин (моонунда — Россияның Курстандарты дээр), Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Санитар-эпидемиология, хайгаараалының күруне комитедин, Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус байлактар министерствозу болгаш күруне эргелеп башкарылгазының барааннарының (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының онаар хемчеглери

1. Россияның МПКК-зы хереглекчилерниң эргелерин хажыдар чоруктарны соксадыр дугайында оон айтыышкынарын күүседиринден ойталаанны азы чогуур үезинде күүсеттээни дээш белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) 1 млн. рубль чедир хемчээлге торгаалды онаар эргелиг.

2. Россияның Курстандарты болгаш күруне эргелеп башкарылгазының барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының боттарының эргелерин хүлээп алыр дүүштүр мынды товарларда:

оларның айтыышкынарын белеткекчилиин (күүседикчиниң, садыгжының) күүседиринден ойталаанда — 1 млн. рубль чедир;

айыыл чок чорук талазы-биле доктаатказ сөөлгү негелделаре, хереглекчиге оон түмнелин өнчүзү кылдыр адыр эрге ол ажылдарны оон хүлээп алган үезиндем эгелээш ыптыр.

38 чүүл. Ачы-дуза чедирилгезиниң чамдык хевирлерин таарыштырып башкарары

Ачы-дуза чедиреринің дугайында керээниң негелделерін үскешиниң чылдагаанының байдалы бо бөлүкте кирбейн турар болза, оон уржуктары Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар тодарадыр.

IV бөлүк. Хереглекчилерниң эргелерин күруне болгаш хөй-ниити талазындан камгалаары

39 чүүл. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күруне комитединиң бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күруне комитедин (моонунда — Россиянын МПКК дээр) болгаш оон девискээр органнары хереглекчилерниң эргелерин камгалаар сорулгабиле

Россия Федерациязының хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгазын сагыырынга күруне контролюн боттандырар; ажыл-агыйны чорудуп турар субъектилерниң монополистиг ажыл-чорудулгазын болгаш хереглел барааннарының (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) рынокка ак сеткилдиг эвес чижин чаржалажыр чорүүн соксадыр;

хереглекчилерниң эргелерин хажыдарын соксадыр дугайында айтыышкынарны белеткекчилерже, садыгжыларже) чорудар:

хереглекчилерниң эргелерин хажыдар чоруктар илереэн таварылгаларда белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) хомудалдарны судаторже, арбитраж судаларынче киирер.

2. Хереглекчилерниң эргеажыктарынга дүүштүр олча-ажыктыг сварылгаларын дүрүмнерин болгаш чанчылдарын оларның сагыырынын дугайында дугуржулганы белеткекчилер (күүседикчилер, садыгжылар)-биле Россияның МПКК-зы чарар эргелиг.

Россияның МПКК-зы хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының [illegible] чүүлдер айыттырылар талазы-биле албан ёзузунуң тайылбырларын Россияның МПКК-зы бээр.

40 чүүл. Күруне- эргелеп башкарылгазының хереглекчиге барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) айыыл чок чоруу дээш контрольду боттандырып турар органнарының бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россия Федерациязының Стандартизация, метрология болгаш сертификация талазыбиле күруне комитедин (моонунда — Россияның Курстандарты дээр), Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Санитар-эпидемиология, хайгаараалының күруне комитедин, Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус байлактар министерствозу болгаш күруне эргелеп башкарылгазының барааннарының (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының онаар хемчеглери

1. Россияның МПКК-зы хереглекчилерниң эргелерин хажыдар чоруктарны соксадыр дугайында оон айтыышкынарын күүседиринден ойталаанны азы чогуур үезинде күүсеттээни дээш белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) 1 млн. рубль чедир хемчээлге торгаалды онаар эргелиг.

2. Россияның Курстандарты болгаш күруне эргелеп башкарылгазының барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының боттарының эргелерин хүлээп алыр дүүштүр мынды товарларда:

оларның айтыышкынарын белеткекчилиин (күүседикчиниң, садыгжының) күүседиринден ойталаанда — 1 млн. рубль чедир;

айыыл чок чорук талазы-биле доктаатказ сөөлгү негелделерге дүүшпес барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгези)-биле хереглекчилерге когаралды чедиргеиде — хереглекчиге чедирген когаралдың түңү хемчээлге, бир эвес ыңнаар когаралды тодарадыры болдунмас болза — 1 млн. рубль чедир хемчээлге.

Бараанкарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) сертификастарының дүрүмнерин сертификация талазы-биле органнар, шенелде лабораториялары (төптери) үрээнде — сертификация талазы-биле ажылдарның ийи даңнар өртек-үнези хемчээлге, а белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) үрээнде — сертификация талазы-биле дүрүмнерни барымдаалавайн, сайгарган бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) өртекүнези хемчээлге торгаалды онаар эргелиг.

3. Бо чүүлдүң 1 болгаш 2 пунктуларында көрдүнген негелделерни үрээнін дээш сертификация талазы-биле бүдүргелерин болгаш органнарның удуртукчуларына Россияның МПКК-зының, Россияның Курстандартының болгаш бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) шынарының болгаш аймак чок чоруунун талазы-биле хамаарышпас экспертизаны чорудар;

хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазына киржир.

4. Россияның МПКК-зының, Россияның Курстандартының болгаш бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) шынарын бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында, оны бүдүргелеген дүжүрер дугайында, хереглекчилерниң амыдырал-чурттаалгазына, кадыкшылына, эт-хөрөнгизиниге болгаш долганыдыр турар хүрээлелге айыылдыг бараанарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) саарылгадан хураар дугайында санаалдарны күруне эргелеп башкарылгазының органнарынче, бүдүргелелерже, организацияларже болгаш албан чердеринче киирер;

күруненің эргелеп башкарылгазының чогуур органнары-биле кады башкартынар өртектерін ажылдары дээш контрольду боттандырарыга киржир;

айыыл чок чорук болгаш шынар талазы-биле доктаатказ негелделерге дүүшпес бараанарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) бүдүрүп үндурерине база сайгарарыга бүрүүлүг кижилерге харысалга хүлээдир дугайында материалларны прокуратура болгаш күруненин эргелеп башкарылга органнарынче киирер;

хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле органнарны тургузар.

2. Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле тус чер чагыргазының чанында органнар болза:

хереглекчилерниң хомудалдарын көөр, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулганың айтырыгларының талазы-биле оларга суме кадар;

хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр байдалдарны илередир сорулга-биле садыгжыларның (күүседикчилерниң, белеткекчилерниң) хереглекчилер-биле чарыгдаа ап турар керээлерин анализтээр;

айыылдыг бараанарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезинин) уржуу-биле хереглекчилерниң амыдырал-чурттаалгазына, кадыкшылына, эт-хөрөнгизиниге болгаш долганыдыр турар хүрээлелге айыылдыг бараанарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) саарылгадан хураар дугайында санаалдарны күруне эргелеп башкарылгазының органнарынче, бүдүргелелерже, организацияларже болгаш албан чердеринче киирер;

күруненің эргелеп башкарылгазының чогуур органнары-биле кады башкартынар өртектерін ажылдары дээш контрольду боттандырарыга киржир;

айыыл чок чорук болгаш шынар талазы-биле доктаатказ негелделерге дүүшпес бараанарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) бүдүрүп үндурерине база сайгарарыга бүрүүлүг кижилерге харысалга хүлээдир дугайында материалларны прокуратура болгаш күруненин эргелеп башкарылга органнарынче киирер;

хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген оларның эргелерин үрээн таварылгада, хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларының-- кежигүннери болбаан турар - хереглекчилерниң эргелажы дээш хомудалдарны киирер.

44 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларының камгалаары

Садыгжының, белеткекчиниң (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгелиг), күүседикчиниң хереглекчилерниң тодаргай эвес болук хереглекчилерниң) даалгазы-биле, азы тодаргай эвес болук хереглекчилерниң эрге-ажыы дээш хомудалдарны судаторже киирер.

Ындыг негелде хандыртынганда, оларга докгаатказ хуусаада массалыг информазия чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле судтун шиитпирин хереглекчилерге чедирерин хоойлу-дүрүм үрекчизинге суд хүдээдир.

Садыгжының, белеткекчиниң (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгелиг), күүседикчиниң хереглекчилерниң тодаргай эвес болуунге хамаарыштыр удур хөделиишкиннерин хүлээп көөр дугайында судтун хоойлу ёзугаар күштүг болуп киргеи шиитпири ындыг хөделиишкиннер турган бе азы ук кижилер ону кылган бе дээн айтырыгларның талазыбиле оларның хөделиишкиннериниң негелде-хоойлу-дүрүм үрээн уржуктарының дугайында хереглекчиниң хомудалын көөр судка албан херек.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Россияның Советтер Бажыны.

1992 чылдың февраль 7.

ХОВУ-АКСЫНЫҢ НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези № 114, 119, 122 «Шында»).

Ындыг дружиналар дээштиг ажылдазын дээр болза, таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула. Ол болза:

— ындыг дружинаның дужметсиг-бюрократчы эвес, а бүдүлүг чонга хүндүткелдиг, хөй-ниитиниң мурнуунга харымсайгалыг массалыг болуру

— дружина транспорт, оон иштинде мунар аттан оорлаан болгаш тетчеглекчилер, самыгзакчыларны илередир тударылып техниктиг чепсектери-биле хандыртынган турар ужурлуг;

— дружинаның туразы түе черинин мал-маганыннан эгелээш, завод-фабрикаларның эт-хөрөнгизиниге чедир, бүгүле байлакты болдунар шаабиле данзылап, хайгаараалга алыр;

— дружинниктер боттары мал-чер ажылынга, будуурулгелерге болгаш организацияларга ажылдаавышаан, эки туразы ёзугаар-биле ажыллаар;

— оорларны болгаш самыгзакчыларны, тетчеглекчилерни илередип тутканда таварылгада дружинаны эки шаннаң мактаар.

— дружиналарга көдээ Совет азы суму чагыргазының девискээрлерин, суурларда азы көдээ черлерде он болгаш оон-даа хөй ёрегелерни барымдаалап турган кежигүннериң хаара тудар; ол чорук чонуун чүрттаан турар черлериниң эйне-биле оорларны, тетчеглекчилерни болгаш самчыгдакчыларны сайгалап илередириниге эпчи.

Маңза хамаарыштыр чүүлдер бир чүүл бар. Ол даарга иленгиш мал ажылдыг, фермер-даа хүрээлериниң кыжын болгаш чайын турар черлериниден хайгаарал ажылдары кылыры дыка таарымчалыг болуру-дур. Чогумна оларның тайга-сыннар болгаш хөлдөп-хемирээс улуг орук-чиргиктериниң бедидириге турары билдингир болгай.

Чеңге ынчаш кем-херек үүлгедиишкиннериниге удур демисселдиң дээштиг хемчеглерін алыр

ТӨВҮТ ЭМНЭЭШКИННИҢ БОДАРАДЫКЧЫЛАРЫ

Делегейде ады-сураа алгаан төвүт эмнээшкинин бистедыңнаваан кижи ховар-ла боор, ылаңгыя улуг назылыгларда. Чоңуңга улуг буянчелирер дээш шаанда тыва хуўрактар, ламалар, келиннер болгаш оон-даа өске шажың-чүдүлгелиг аныяк кижилер кызыл-ыдайып чорааш, Моолче, Төвүтче, Кыдатче болгаш өске-даа чүрттарже барып өөренип турганнар. Олар нургулайында тыва хүрээлерге баштай өөренип, эге билиглерин алганнар. Оларның кол-ла сорулгазы — чедип алган эртем-билиңи уламчылап, эмнээр-домпаларының аргаларын (билиглерин) ылап хандыр өөренип алыры турган.

Оларның эртем-билиг челип алыр дээш, хызып-шыргайын чогаалының дугайын чогаалчы Оолар Сегленмей тоожузунда тодаргай бижээн, оон ынай аныяк-өскелер солуп боор, бир мындыг чижекти кирлейн.

Мен бичии чоруур шаамда Хемчикке Чалаан-Хелин деп лама кижи чүрттап чорааң чүве. Ол баштай Чалаананың Алдыы хүрээзинге өөренип (хуўрактап) чорааның бир кежээ өөвүске хөөреп он. Оон соонда Төвүт чүртүнче өөренип чорупкан, анаа элээп наш чылдар иштинде эмнээрининг, хүрүмнээрининг билиглерин чедип алгаш, чанып келген. Ону Хемчик, Чалаана, Бора-Тайга чону эки билир, чүге дээрге, оон билии шыырак кижи-дир дээрзинге улус бүзүрей бергей.

Ол болу хомуг оожум-топтуг, арай чинге үнүг, ном-судур номчуй бергенде (хүрүмнеп), чем чиирин безин уттуптар, хондур-хүзедир судурлар номчуур, чулазының чеөле өжүрбес. Ынчан Хүрешмей деп бичии дүнмам чок апаарган турган, оон мурнунда — эчам кыжыктан бүрүлгей чүве.

Ынчангаш аваамыс кончуг чүдүлге-сүзүктүг кижи болгаш, соңгу-мөргүл кылдырып турганы ол-дур ийин. Даллам-биле кижи дүрзүлүг, аңкуш хевирлиг чүвелерни тудуп кылгаш, дүне улуска кодандан ыраадыр чаладып, үр-ле хүрүм кылган ийин.

Чамдыкта аарыг кижиниң дириг турда солуур сорулгабиле база хүрүмнеп, ук аарыг кижиниң орнунга кижи дүрзүлүг далган шуткаан чүвеми (сунезинни) дүне үндурүп каапкан, ол үеле судурну үзүктел чокка номнаар чүведен ук хелин авзига чугаалап орган.

Тывага хувискаал өскүүр мүрнунда моол, төвүт эмнээшкиннерин бистин түскай эртем-билиглиг ламаларывыс, хелиннеримис чорудуп, улус чонну хай-бачыттан, аарыг-човуладан адырып ап, улуг буянын чедирип чорааннар. Оларның аразында улуг хүлээлдүлүг ламалар бар, ийиги чергелиг хелиннери-даа бар, чижээлээрге, Чадаананың Үстүү хүрээнин кешпизи Севээп, Алдыы хүрээнин улуг буянныг ламазы— Дугап-Соржу болгаш оон-даа өскелер. Амгы үеде кижи болганы-ла шажың-чүдүлгезинин төлээлерин чүгле «ламалар» дээрзинге чанчыкпаның дыннаар-дыр мен, а мен аныямда бистин Хемчик унунга «хелиннер» дижир чүве, ону чоокта чаа бир аныяк оол менден дыңнаап:

— Хелин дээрге, хам кижизин ынчаар адаары ол-дур аа деп бодап чорааң мен—дээн.

Моол дылда «гэлүн» дээрге, шажың-чүдүлгезин түскай сургуулуу дооскан аныяк лама-дыр, оон хары чээрбиден өрү болур, а кечел азы «гэцүл» (моолдап) — он беш хар чеде берген хуурактарны ынчаар адаар турган.

Оон ынай аалдар кезип, капшы-үүргелиг (астыр барбажыгаштыг) чоруур «бадарчы» ламалар база тургулаан. Олар колдуунда улуг ламаларның айбыгылары болуп, аалдарга бурган-чүдээн аймган тараадып, садып-саарып, чуламөргүлдү канчаар эрттиргенин сүртеалдап турганнар.

Төвүт, Моол, Кыдат эмнээшкиннериниң салдары-биле тыва ламалар, келиннер эмшынарлыг үнүштерин эки ылган билир чорааннар. Чижээлээрге, киш-кулаан бүрүлек аарыынга удур хереглеп, чыжыргана бүрүлериниң ханмышың ревматизм аарыынга удур ижил, ыт-каның кижин-шөйүмди аарыгларынга удур аажылап турганнар.

Оон ынай ламаның базышкыны улатканнарны ламаан база эмнеп турганнар. Улаа-иуттаан улуг, биче кижилерге өшкүүн дириг ханың хайыртыр, агы-камгы, хадыыр-сарыг болгаш өске-даа үнүштериниң ханмышын хөп доктаадырынга азы балыглар эмнээринге ажыглап чорааң. Артыштывылар ковчуг үнелээр болгаш оон-биле сан салырындан ангыда, геморрой деп хоралыг аарыг эмнээринге ажыглаар турган.

Ол мынаан көк-эм (честиг купорос), дүс карбан хайындыргаш, ирикелиг хуулган балыг-бышкыны эмнээр чорааң.

Бистиң мергең утаанныг, улуг буянныг лама-келиң сагыддыгларывыс аржаан баштарынга чүдүл-сүзүглээрин чон ортузунга нөлтередип чорааннар. Оон бир сагыгыр, келир үеде кедилиг болурун философшу ёзу-биле ханмыр угааганың ачызы чүдел дээрге, келир салгалды баш бурунгаар чүдүлге-сүзүглелге бердиниг биче сеткилдиг хамаатылар болурунче кыйгырганы болур-дур. Бурган өршээ, бак чүве ынай турзун.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

ЧУРУКТА: Кызылдың салым-чаанныг уруглар өөренир уран чүүл школазының школаачылары Салчак Сайлыкмаа биле Монгуш Долаана хомуска база ойнап билирлер. Оларның аңаа болган бир концертке ойнап турган үези. Бо уруглар хөгжүмге ойнап, ырлап, таныплаа-даа билирлер.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛБАЗЫ ХОМУДАНЧЫГ

Тываның чоңу «Шын» солуунда эгелээш, өске элээн каш солуннарны чагыдып ап турар. Оларның арыннарынга дыка хөй авторлар амыдыралга болуп турар болуушкуннарны, кемнерер үүлгедишкиннериниңерин эгелээш, ниитилелле доктаатыткан корум-чүрүмнерны үрем турарының барымдааларын дидим болгаш, шынап-ла, карак көскү бижип турарлар. Ынчалзажок ылгыг четпестерге хамаарылгалыг органнар. Албан-дужаалдыг кижилер хамаатыларының медээлеринге мичээнгей салбас, шүгүмчүлелдиг материалдар саазын арнынга артып каап түрар.

Мындыг болганындан масс-саалыг информацияның чепсектериниң дээштин чавызап турар. Мында тодаргай чижек кайлдыр бир барымдааны көргүзейн. Бо чылдың февраль 3-те «Тыва Республика» солуунга мээң «Камгалаңыр эргевис бар бе?» деп чүүлүм парлаттынган. Ында Барымын-Хемчик кожуунуң улус судуу Д. Маадырны эртпир хамгаланган, кижи амызынга четкен деп чылдак каккаш, ону ийи чылда хосталгазын казып шиитккен. 1991 чылдың июль 18-те болган бантайты судка мен болчукчу боон турдум. Суд бурууладыш шиидер шиитккел үндүреринден дазагалзааш, боттарындан чайладып, дедир прокуратура черинче чоруткан.

Бо керектиң встелгезинге кайдыг-даа немепки дег чаа чүве чок болганындан керектиң судче дедир эгиткен. Бантайгы истелге үезинде фактыларны тодаргай илереткен болганда, болчукчу кижи, мээң таламдан маргыжар чүвем чок болган. Мээң хүлээп ап шыдаваным чүве чангыс-ла сөс — «превышение» азы «эртпир камгаланган».

Маадырга халдап келген кижиниң шимчээшкиниин характерин болгаш айыылдыың алыр болза, Маадыр болуунуң камгалалыг ажырбаан, халдакчыны доңгурак-биле шанчары эргежок чүгула апаарган.

Дараазында суд болганда хамааты кижиниң камгаланыр эргезинин принцизин суд каржызы-биле хамыдып, болчукчу мээң чок черимге Маадырны тудуп шиидип каан дээрзи менээ сөөлүнде, хомудал безин киирер луусаа тенгенде билдинген. Чангыс бо барымдааны алыр болза, судтуң шиитккелин күш чок болдурары мышкажыл. Судтарның үндүрген шиитккелдери, шиитпирлери чөптүг болуп турар бе дээрзинин хайгаралдың прокуратура органынга Конституция быжыглаан.

Бир эвес мээң «Тыва Республика» солуунда материалымны республика прокурору номчаш, кеземче херээн келдирткеш, танывжар болза, удурланыышкын бижиттивер болгаш судтаткан Маадыр хосталың үнер дээрзинге бүзүрелим бар. Черле ынчаш прокуратура органының кошкак хайгаралының үжүн дыка хөй кижилер үндезин чокка шиитпиргилээн-даа боор, бир чамдык кем-херек үүлгедиккелери бажы эътпеңп, харыысалгадан чайлап-даа турарлар.

Михаил ШУР-ООЛ.

Оскан-оол Кыргысович НАМЧЫЛАК

Тыва журналистика болган улус өөредилгезин улуг каражага таварышкан. 1992 чылдың июль 6-да амыдыралының 61-ги чылында хоочун журналист болган башкы О. К. Намчылак хенертен аараш, мөчээн.

Оскан-оол Кыргысович Улут-Хем районнуң Эйлиг-Хем сумузунга ядыы араттар Кошкар-оол Кыргыс биле Долзат Түлүш оларның 16 оглу, кызының 15-и болуп, 1931 чылдың октябрь 10-да төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын чалыы үезинден, кажан ала-лезин 14 харлыг турда чок апарганындан эгелээш, өскүс оол МЧАЭ-ге, колхозка эгелээн. 7 классты Шагаан-Арыг хоорайга 17 харлыында дооскаш, Эжим-Аксы эге школазынга башкылаан турган.

Шериг албанын ужар үүлге дөрт чыл эрттиргеш, улаштыр Кызылдың башкы училшезини дооскан. Ынчан өг-бүлелиг апарган. Ол башкылаан, партия школазынга өөренип, баштай очулдурукчулаан, литажылдакчы болуп, кылдыс эргелекчилеп, радиокомитетке редакторлап, 1965 чылда Кызылның телестудиязының баштайгы улуг редактору болуп ажыддап турган. Оон Тожуга улус өөредилгезин эргедекчилеп, катап база журналистеп, үемин, амыдыралның негелдезизи-биле чүртүнга, чоңуңга төлептиг бараан бөөп чораан. Ол биче сеткилдиг, негелделиг, түрүштүг, эш-өөрүрек, ак сеткилдиг, хүндүлэвчел кижи 20 ажыг чылда үзүктел чок башкылап келгеш, пенсияже үнген. Ол Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальларның болгаш хей санныг Хүндүлел, мактал бижиктериниң эдилекчизин. Үш уругнуң, бир оолдуң төлептиг адазы. Уругларының аразының тыныч өнүүн.

О. К. Намчылактың очерктери, чечен чугаалары журналистериниң очеректер чыындыларынга, республика солуннарынга, «Улут-Хем» альманахка, «Правда» солуунга, «Смена» сетküүлге үнүпгээн. Ол ышкаш «Дайын кескининзи» деп номнуң автору. Ол Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Хоочун журналист, башкы, хөй-ниити ажылдарының идепкейжизи чораан Оскан-оол Кыргысович Намчылак дүтайында чылыг сактыышкын бистиң чүректеривиске кезээ мөңгеде артар.

Эш-оорүнден.

Чарлалдар салбыраза

Томскиниң Күрүне университединиң юридиктиг факультединиң хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг курстарынга киреринң күзээннерден документилерни хүлээп алырын Тыва Республиканың прокуратуразы чарлап турар. Экн өөредилгелиг студентилерге стипендкяны тыпсыр, чурттаар черй чок кижилерге нинти чурттарга бажыңындан өрээл бээр. Бот-өөредилгелиглер бирги курсту доозуптарга, ийиги курстан соңгаар прокуратура органнарынга ажыл-биле хандырар, олар ажылдавышаан, өөредилгезинн уламчылаар.

Киреринің конкурстуг шылгалдалар[illegible] Кызылда Күрүненің башкы институдунга ортумак школаның программазын ёзугаар дараазында эртемнерге дужаар: күрүне болгаш эрге-хоолйлу үндезиннери, тээгү — аас-биле, орус дыл болгаш литература (сочинение) — бижимел. Тыванын 35 хар чедир назылыг чурттакчылары национальндан хамаарылга чокка киреринин конкурстуг шылгалдаларын дужаар, прокуратура органнарынга ажылдаарынга тааржыр кадыкшыл байдалын барымдаалаар.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни чорудар: ортумак билининн дугайында аттестат (диплом), 086-У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, өөренип, ажылдап турар черинден, шериг албанындан характеристика, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктары, өг-бүлезининг составының болгаш чурттап турар черининң дугайында шынзылга, паспорт, шериг биледи.

Университетке киреринң күзээннерниң документилерин 1992 чылдың июль 12-ге чедир хүлээп алыр болгаш оларның-биле чугаалажышкыннарны база ол хуусаада республика прокуратуразынга кылыр. Республика прокуратуразының адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко кудумчузу, бажың № 57.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРАТУРАЗЫ.

Школа болгаш рынок

ХОМУДАЛ

Редакцияның ангы-ангы киндистеринге кижилериниң шуужуу үзүлбес. Олар бижээн чагаазларының салымчолун сонуургап, чаа чогаалдарынга арга-сүме ап, бижип турар материалдарынга үүнү немээрни айтырып, өскелерн амыдыралда чедерчетпестерни чугаалап, ол дугайын бижиирин сүмелеп бола келир. Кандыг-бир айтырыгга сеткилиниң ханызындан хомудаанын сөглеп келир кижилер база эвээш эвес. Номчукчулар редакция ажылдакчылары-биле ынчаар ажык чугаазажыр келирге, журналистерге өөрүүчүг болбайн канчаар.

Өөрээлиниң эжиин соктаан соонда, даштындан көөрге сылгг кеттинген, арын-шыраңы шиитпирлиг кылдыр көстүр, эттиг-ээлдек, томаанныг, аныяк кижи кирип келди. Чаа бижээн шүлүктер, чечен чугаа, азы кайдыг-бир чагаа экелген кижи ирге бе деп иштимге бодадым. Ынчалзадаа бо удаада ол хомудалын илередип келген кижи болду. Хамык-ла ужур район солуну «Улут-Хемге» бир автобусун бижээн факт-барымдаазы четпес, бадыткаттынмазын чагаазының парлаттынганындаи эгелээн хире болду. Ынча ырак черден хомудалын илередип келген кижи кымыл аан дээрзин тодаразыл алыры-биле айтырыглап уламчыл эгеледи. Журналистерни чамдык кижилер «байысаакчылар» дижир. Ынчалза-даа олар кемнерек үүлгедиккилерин байыдаар шагаалар эвес болгай. Чугаалажыл орар кижиниң намдаю-төөгүзүн, ажылжиниң негле билбес болза, оон дугайында чүүл бижиир боор. Ынчангаш чугаалажыл орган кижиниң чүге келгенин хаңы билип алыры-биле «байысаал-даа» орган чадавас мен.

Мээң залчым — Улут-Хем районнуң Торгалыг ортумак школазының директорун Майоол Сагаровна Чудаан-ооллуң номукчуларга таныштырып көрейн. Оон намдары чыскаалаа болза, солун кижи болган. Ол 1975 чылда Кызылдың политехникумун дооскаш, «Тыва аг-дугу» комбинатты арыгнал фабриказынга мастер болуп ажылдаашкын чылгалаалдың эртпеп. Кадыгыстаа Эйлиг-Хем сумуттуң болгаш база черле тайыш чорааныңнан башкы Роза Кыргысовна-биле аңаа өөрүле тутпан. Бажың-балгат айтырыы берге болганындан, чер-чурт чанары-биле аныяк өг-бүле Улут-Хеминиң Торгалыгта көжүп келген. Башкы кижи чүү боор, соңум ишти Роза башкылай берген. Майоол тудуг талазы-биле тускай ортумак эртемниг болганындан совхозтуң тудуг бригадазынга мастерлей берген, ынчаза-даа кызырылда болганындан суурнуң Культура бажыңынга ажыллай берген. 1978 чылда районга болган уран чүүл көрүлдезинге ийиги черни торгалыгжылар алган. Ол база Май-ооллуң удуртукчу ажылының түңнели болбайн канчаар.

Бир-ле катап школа директору Максим Седип-оолович Мөге Культура бажыңынга келгеш, Май-оол Чудаан-оолдан школага ажыл-агый эргелекчилеп ажыллазарын дилээн. Оон ишти база школазында башкылап турар-дыр, шалыны эвээш харын, 120 рубль, ынчалза-даа чуруурунга кончуг болгай силер, нурула киреэлин база эртир дээрзин чугаалаашаа, көгүдүп алгаш барган. Ол ынчаар ажылдап турган. 1989 чылда Кызылда пединститудун география, биология факультедин бот-өөредилге-биле доозуп алган. Оңу аңаа-ла бир кижилер чедип албас. Аңаа бижиг турасорук, күштүг чүтүл амыдыралды үнелеп билир, болуңуң күзелинге шыңчы, өг-бүлезининге ынак кижиниң хамаатыны мөзу-шынарын негеттинер. Ынаң турушту мөзу-шынар Май-оол Чудаан-оолга турганы ол-дур. Ол 13 чыл башкылап, коллективтиң директор кылдыр депшиткеининден бээр 1 чыл ажыг үе дургузунда багай эвес ажыллаа, башкыларның, өөреникчилерниң, ада-иелериниң макталын, хүндүткелин кедип алган. Мээн танывжыл алган кижиминиң кыска намдары бо-ла-дыр.

«Школаның материал-техниктиг баазазын быжыглап, өөреникчилериниң корум-чүрүмүл, өөредилгезин эжижидип, дузалал ажыл-агыйын сайзырадып алыр дээш кижи кызып түрда-ла, чамдык ийи-чаңгыс кижилер факт-барымдаа чокка кижиниң буруудазы бээрге, сеткилге кончуг хомудатчыг-дыр, хол безин салгында бээр-дир» деп аалчымның хомудалын болап, ретакцияның түгалдаар залында солуннар аразындан «Улут-Хем» солуунун бо чылдың май 19-та үнелеп үндүрүлгезинин ийиги арыннан «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң малчыны Лаазын Көк-ооллуң «Элдептиг торгал» деп материалын тыпкаш, номчуп таныштым. Ында амгы рынок экономиказыныче шилчээн нарын, харын-даа баш мунгаш апарган берге үеде Торгалыг ортумак школазының төрелдер хуралының кичээл үскен өөреникчиге торгаал кылдыр алды рубль төлээр деп шиитпириниге удурланганын ол илереткен. Ол ышкаш өөреникчилерге ай санында дузаламчы кылдыр берип турар бежен ажыг акшазын школаның септелгезинге ажыглаарын дугуруушкан ада-иениң хуралының шиитпириниге база удур болганын илередип турар. Оон ынай школа коллективиниң школага ачы-дуза чедирериниң марафонун эрттирер деп турарынга таарзынмайн турарын малчын бижээш, өөреникчилерниң социал кампаладыының чогунга хомудаан. Парлаттынган чагаалын алыс утказы ыңдыг. Редакцияга хомудалын илередип келген таныпвазым ол директор башкының болгаш ада-иелериниң ат салгазы (27 кижинин) ажык чагаазын, ада-ие хуралдарының протоколларын болгаш үк чагаага хамаарыштыр бо чылдың май 28-те «Улут-Хем» солуунга башкыларның болгаш ада-иелериниң удурланыышкының бижээнн солуну база көргүстү.

Ол-ла Сүгү докумептилерге болгаш директорнуң бодунуң чугаазынга үнелезилээш, дараазында сайгарылганы кылыр ужурга таварыштым. Ийе, малчын Лаазын Көк-ооллуң бижээн чагаазында чөптүг чылдагааннар база бар ышкаш. Шынап-ла, бараан, аъш-чем өртээ ёй-хемчээл чок өзүп, кижилер берге байдалче кирген, коргунчуг үеде өөреникчилерни торгап, акша ап, школага дузаланар дээш эжша-төгерик ап турарынга хаматы кижиниң түүла хомудалыла ыйнаан. Ынчалза-даа өске талазында, боттарының-на уруглары өөренип турар школаның берге байдалынга дузалажыры ада-иелериниң боттарының хөөрээ-дир. Моны бижип ора. Кызылдың тос дугаар тыва школазын база сактып келдим. Школа септелгези, доозуччу кежээ дээш школа коллективиниң ада-иелерден акша дузаламчызын дилеп турар. Мээң уруум база бо чылын 11 классты дооскан. Доозуччу кежээге ажыглаарыбыле бир өг-бүледен 500 рубльди бердивис. Аңаа кижи хомудаар туржук, харыында өөрүүр чоржук. Хөйүге чагыртыр деп чанчылывыс шаг-шаанда тура күштүг болуп келген болгай. Бир-тээ, ада-ие болгаш башкылар хуралы шиитпирлээн болганда, аңаа кым-да болза чөпшээрежир апаар.

Эрткен чылдың октябрь 21-де (ийи удаа чылдайн келген) ада-ие хуралы 104 ада-иениң киржилгезин-биле болуп эрткен. Торгалыг суурнуң ол хуралынга «1991-2000 чылга чедир Тыва Республиканың база Торгалыг ортумак школазының өөредилгекижизидилге талазы-биле сорулгалары». «Төрелдер комитединиң отчёду». «Организастың айтырыглар» деп үш айтырыгны чугаалашкан. Хүн айтырыгны өөреникчилерни торгаарының дугайында чугаа турбаан. Бо хуралга малчын Л. Көк-оол ийи удаа чалап турда-ла келбээн хирезинде хуралга олурушпаан деп бижээни шын эвес болган. Парлалга хообилузунда автор кижи бодунуң бижээн материалы дээш бүгү талө-биле харылаар дээрзин малчын Лаазын Көк-оол болгаш өскелер бижикчилер үтпаза чогуур. Улус аксыныан азы факт-барымдаа чокка кижилер бүрүүдазыр чорук хообилу-дурумге таарышпас. Меге чүве бижээн дээш судтаттырып болуур дээрзин сагындырып каайн.

Ол хуралга чурум үрээн, кичээл үскен өөреникчилерни торгаар дугайында айтырыгны башкылар эвес, ада-иелер кодуруп келген. Ынчангаш ук хуралга аараан, чылдагаанныг өөреникчилер торгаалга кирбес, бүрүүлүглер бир кичээл үзер болза, 2 рубль 50 көпеек төлээр, аллы рубль эвес. Бо торгаалдарны республиканың еске-даа школазы чорудуп турар болгай. Бо школага торгаалды чаңгыс ай дургузунда чоруткан. Оон 750 рубль кирген. Чамдык ада-иелерниң удурламышкынындан ону соксаткан. Ол акшаны сарыг-шажын ниитилелиниң Хайыракандагы лама башкызы Серенотту чалаап өөреникчилерниң корум-чүрүмүн өөредилгезин эжижидери-биле пом номчуткаш, аңаа төлеп берген. 750 рубльди ажы-төлге буян болзун дээш школа коллективи ынчаар чарыгдаан. Аммыдырал-чурттагга бергедээн, кижизидилгениң ролю ам мурнундагы чылдарда дег хөй-ле организациялар харылаар хире эвес, чүгле школада, башкыларда кээп дүшкениң болзар керек. Ынчангаш ада-иелерниң деткимчези керек апарганындан школа коллективиниң ынчаар көрүүл турганы ол.

Амгы бо ужуру билдинмес үеде бюджеттен хандыртынар организациялар күруглаан. Оон түңнелинде республиканың школалары эң-не берге, түренги байдалда келген. Школалар эт-сеп садарыга, септелге-тудуг кылырынга, материалдыг баазазын быжыглаарыга болгаш еске-даа чарыгдалдарга акша-колеектив кайның алыр боор, моон ужурундан акшаларын арганарны тыварын рынок негеп келгенин үтпаза эки боор дээн директор Май-оол Чудаан-ооллуң хөөнүүнге каттыжар апаар. Торгалыг школазы 63 харлыг, кырган школалы септеп алырынга чүгле дозу, шил, олифа, калаг (еске чүүлдерин санаваска) садып алырынга безин 55 мун рубль херек болуп турар. Тудуп эгелээннен бээр 5 чыл болган чаа школа база бар. Ынчалза-даа төлевилели шын эвес болганындан үстүкү органнар тудугну соксадып каапкан. Торгалыг школазында чаартылгалар эвээш эвес, корум-чүрүм, өөредилге-кижизидилге ажылдары көскүзүбиле экижип орар. Ында аныяк школа директору Майоол Садаровичиниң киирген үлүг улуг. Ажылды кылып чоруур кижи кылбайн чоруурларга болаарга частырыгны кылып болур, ол дээрге аммыдыралчы орук ышкажыл.

Школа коллективи апрель айда районнуң улус өөредилге киличизинин эргелекчизи Т. Б. Куулар, профэвилел райкомунуң заргазы Т. Т. Калбак-база еске-даа үдуртукчуларны чалаап, хурал кылгаш оларның арга-сумези-биле эрги школаны септээш, ажылдалга киирерни ада-ие хуралынга чугаалажыр деп шиитпирлээн. Суурнуң ада-ие хуралының шиитпири-биле школата дерт-черекселдер садарыга, септелге кылырынга немере кылдыр мүрүчейин өөренирге бүрүзүнге берип турары 57 рубльди, ниитизи-биле 20900 рубльди школа септелгезинге ажыглаан. Ол дээрге ада-иелерниң боттарының ачы-дузазы-дыр. Школа коллективи оон ынай ажылдап турган. Оон Тожуга улус өөредилгезин эргедекчилеп, катап база журналистеп, үемин, амыдыралның негелдезизи-биле чүртүнга, чоңуңга төлептиг бараан бөөп чораан. Ол биче сеткилдиг, негелделиг, түрүштүг, эш-өөрүрек, ак сеткилдиг, хүндүлэвчел кижи 20 ажыг чылда үзүктел чок башкылап келгеш, пенсияже үнген. Ол Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальларның болгаш хей санныг Хүндүлел, мактал бижиктериниң эдилекчизин. Үш уругнуң, бир оолдуң төлептиг адазы. Уругларының аразының тыныч өнүүн.

О. К. Намчылактың очерктери, чечен чугаалары журналистериниң очеректер чыындыларынга, республика солуннарынга, «Улут-Хем» альманахка, «Правда» солуунга, «Смена» сеткүүлге үнүпгээн. Ол ышкаш «Дайын кескининзи» деп номнуң автору. Ол Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Хоочун журналист, башкы, хөй-ниити ажылдарының идепкейжизи чораан Оскан-оол Кыргысович Намчылак дүтайында чылыг сактыышкын бистиң чүректеривиске кезээ мөңгеде артар.

Эш-оорүнден.

Чарлалдар салбыраза

Томскиниң Күрүне университединиң юридиктиг факультединиң хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг курстарынга киреринң күзээннерден документилерни хүлээп алырын Тыва Республиканың прокуратуразы чарлап турар. Экн өөредилгелиг студентилерге стипендкяны тыпсыр, чурттаар черй чок кижилерге нинти чурттарга бажыңындан өрээл бээр. Бот-өөредилгелиглер бирги курсту доозуптарга, ийиги курстан соңгаар прокуратура органнарынга ажыл-биле хандырар, олар ажылдавышаан, өөредилгезинн уламчылаар.

Киреринің конкурстуг шылгалдалар[illegible] Кызылда Күрүненің башкы институдунга ортумак школаның программазын ёзугаар дараазында эртемнерге дужаар: күрүне болгаш эрге-хоолйлу үндезиннери, тээгү — аас-биле, орус дыл болгаш литература (сочинение) — бижимел. Тыванын 35 хар чедир назылыг чурттакчылары национальндан хамаарылга чокка киреринин конкурстуг шылгалдаларын дужаар, прокуратура органнарынга ажылдаарынга тааржыр кадыкшыл байдалын барымдаалаар.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни чорудар: ортумак билининн дугайында аттестат (диплом), 086-У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, өөренип, ажылдап турар черинден, шериг албанындан характеристика, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктары, өг-бүлезининг составының болгаш чурттап турар черининң дугайында шынзылга, паспорт, шериг биледи.

Университетке киреринң күзээннерниң документилерин 1992 чылдың июль 12-ге чедир хүлээп алыр болгаш оларның-биле чугаалажышкыннарны база ол хуусаада республика прокуратуразынга кылыр. Республика прокуратуразының адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко кудумчузу, бажың № 57.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРАТУРАЗЫ.

«Услуги» («Ачы-дуза чедирилгезин») деп бичежек бүдүрүлге черн дараазында тускай мергежилдер талазы-биле хамаатыларны ажылче чалап турар: каннакчылар, санитария техниктерн, стокарьлар, компрессорщиктер, электри-биле каннакчылар, чолаачы болгаш тракторист.

Ажылга баарда база чанарда бүдүрүлге черинин автобустарын ажыглаар.

Бүдүрүлге черинин адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 117 «А». Кадрлар килдизи, телефоннары 3-17-50, 3-73-81.

КИНО

ИЮЛЬ 8-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Гүүз» (Индия, 2 сериалдыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. **Видеозал:** «Крепкий орешек» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лучшие из лучших» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«Шын» солуунуң коллективи Тываның хоочун журналистериниң бирээзи, хөй очерктериниң, чечен чогаалдарының автору

Оскан-оол Кыргысович НАМЧЫЛАКТЫҢ

хенертен аараш, бо чылдың июль 6-да мөчээнин дыннатпышаан, оон өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге каңы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сөөлбаа» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдь Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солуунуң редакция коллективи

Кол өөдактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. Ч. Дембирель (кол редакторнуң орнаачызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орнаачызы) Ш. М. Сувак Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол өөдактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-96; кол редакторнуң орнаачыларын — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орнаачызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үйстпур — 3-34-49; 3-36-73; көөгө ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мөзүлер спорт — 3-36-82; — 3-34-57; сөүлга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун неделяда 5 катап үнер Хемчээлэ 2 парлалга ормазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 129.

Тыва Республиканың Парладка болгаш информацияны министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 130 (14852) 1992 чылдың июль 9, четверг Солунга ат салган шагы 19.20. Чагыдар ортээ 10 мөң. Садар ортээ 1 рубль

«Чединиң» Мюнхенге ужуражыышкынынга хамаарыштыр

ПАРИЖ. Француз «Монд» солун Барыын чүктүн сайзырангай чеди чурттарының күрүнелер болгаш чазактар удуртукчуларының Мюнхенге эртер ужуражыышкынының эгелээрин тайылбырлап тура, оон хүн айтырыында делегей экономиказының амгы үеде таваржып турар бергедээшкиннерден ангыда, мурнундагы Совет Эвилелинде болгаш Чөөн Европада байдал кол черни эвээр апаар боор деп бижээн.

Россияга дузаламчы дугайын бижип тура, ол солун оон мурнунда аазаттынган турган 24 миллиард долларны Мюнхенге шинтпирлентер, ону түс-түс сорулгаларының кайынче чарып бээр боор деп айыткан Чижээ, 6 млрд. рубль бижыктырарының фондузун тургузарынга, 11 млрд — садыглажыышкынга чээлини хандырарынга, 4 млрд — Делегейниң валюта фондузун база Европаның чаартылга болгаш хөгжүлде банкызын дамчыштыр дузаламчыга база 3 млрд — мурнундагы совет ереник талазы-биле төлелгелерин сонгаарладырынга көрүлер.

Мюнхенге чыыштын кол темазы мурнундагы ССРЭ-де байдал апаар чадавас деп ол-ла «Монд» солунда өске бир чүүлде айыткан. Чүгле Россияже киирээнгей салыгларын ангыда өске республикаларже база чогуур кынчээнгейин углаар ужуралуг деп айытпаан.

ЛОНДОН. Англи «Файненшл таймс» солун Москваже Делегейниң валюта фондузунуң башкарыкчы-директору Мишель Камдессюның ааш-чоруунуң үезинде 1 млрд. доллар чээли бээр дугайымда дугуржулга чедип алганын тайылбырлап тура, ол дээргe чеди удуртукчуларының ужуражыышкынының мурнунда Борис Ельцинниң бир чедиишкини болган деп бижээн.

«Чединиң» баштыннары, ылаңгыя канцлер Коль, президент Буш, премьер-министр Мейджор бо ужуражыышкындай Борис Ельцин Москваже дедир хол-даян чорбазын дыка-ла күзеп турар деп, «Дейли телеграф» бижээн. Анаа дузалаарындан ойталаар болза, Россияга болгаш өске-даа хамаарыштыр республикаларга база катап чаа үй-балайлаашкыннар эгелээр чадавас. Эрткен чылын «Чединиң» ужуражыышкынынга холун сунуп алган келген Горбачевкэ көшкүрүүрге, президент Ельцин «Бэрынын чүктүн удуртукчулары-биле экономиктиг дузаламчы дугайында айтырыга шыңгыы турушту эвээш турар» деп, ол-ла солун айыткан.

Японияның туружу байдалды нарыдадып болбур. Ол Россияга улуг хемчээлдиг дузаламчыны девискээр айтырыын шинтпирлегниже чедир бербезин бодап турар.

Президент Буш «Чединиң» Россияны ол чыыштарга доктаамал кириштирбишаан «сесче» шилчиирин чугаалажыр сагыштыг, ынчалзажок Британия биле Германия ону эм-даа эрте деп санап турар, а Япония удурланыры билдингир.

МОСКВА, июль 7. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Геннадий Талалаев). Россияның Президентизи Борис Ельцин дашты-хыже аян-чорук кылып чоруушкан. Средада ол Мюнхенде сайзырангай чеди чурттарының күрүнелер болгаш чазактар баштыннарының ужуражыышкынынга киржир. Оон соонда Финляндияга баар, анаа июль 9-10-да Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдын дээш дениелге Хельсинки чөвүлел хуралынга киржир. Чөвүлел хурал доозулган соонда Россияның Президентизиниң Финляндияга албанның аян-чоруу эгелээр. Ол Финляндияның үлетпур эвилелдиин ажылтын кежээки шайлалгазының аалчызы боор.

Акы-дуңма улус чонуун аразында найыралды бижыглаарын кым-даа деткимир үжүрлүг. Республиканың улут-даа, бичии-даа эмнелгелеринде ангы-ангы национальдыг улустар кады ажылдап, бурунгаар хөгжүлделиг ажылышче күш-ажылчы үлүүн киирип турарлар.

ЧУРУКТА: Кызылдың ийи дугаардыг поликлиниказының ажылдакчызы Галина Ефимовна (оң талазында) аараан-аржаан улуска бээр эмнерин № 19 дугаарлыг аптекадан барып ап турар. Эмнер аймаан белеткеп, хуваар коллективтиң ажылдавчыларыбиле ол ынчангаш сырый харылаалыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТУДУГ ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

Бай-Тайгада ажыл-агыйлар аразынга кежер тудуг организациязы чедиишкинниг ажылдап турар. Ол эрткен чылын элээн маш тудугларны кылып дооскан. Амгы үеде Михаил Соянга удурткан ол коллектив чурттагга бажыңнарын, мал кажааларын саналаска, Бай-Тал суурда көдээ Советтиң бажыңын база спорт залының тудуун доозарынга чедип келген.

Колониянын шеверлекчилери көдээ Советтиң бажыңында сөөлгү ажылдарны кылып турар. Ынчангаш бир эвес сантехниктер боттарының эптелге хүлээлгезин шалыпкы-биле доозуптар болза, ону чоокку үеде ажыглаалга киирип-тип, болур апарган. Чүгле хоюдуг белеткээри хөй күштү, негеп турар. Чүге дээрге хоюдуг белеткеп кылыр дерилгени билдинмес кижилер оорлап алгаш барган.

Тудуг материалдары хо-вартаам, өртээ улгатканда-даа болза, Бай-Тайганың ол тудугжулары бар аргаларны болгаш курлавырларны тып, ажыл үспейн турар. Спорт залының тудуун база-ла бо чылын доозар дээш олар кыскажыкшай ажылдап турарлар.

Ажылдың чедиишкинниг болурушка коллективте улуг дүрүлгелиг тудугжулар эки салдарлыг боор турар. Чижээ, шеверлекчилер Екатерина Тойбу-Хаа, Мая Доржу-оол, Рекла Баактый-Клара Бады болгаш Клара Орлан боттарының хүлээлгезин эки шынарлыг күүседип, үргүлүү мактадып турарлар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.

РФ-тиң КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ХУРАЛЫ ЭГЕЛЭЭН

МОСКВА, июль 7. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Ол хүн 10 шакта Россия Федерациязының Конституция судунуң хуралы бодунуң ажылын эгелээн. Ында чаңгыс хереже каттыштырган ийи дилегни сайгарып чугаалажып турар — Россияның девискээриниге СЭКП-ниң болгаш РКП-ниң ажыл-чорудулгазын түр соксадыр база шүүт соксадыр дугайында. Президентиниң Чарлыктарының Россия Федерациязының Конституциязынга дүжүүр-дүүшпезиниң дугайында база СЭКП-ниң Конституциязынга дүжүүр-дүүшпезиниң дугайында. Бо хуралды май 26-дан бо үезиче шилчиткен болгай. Ынчаан талалар — Президентиниң чарлыктарының дугайында хереги көдүргөн РФ-тиң улус депутаттары — СЭКП кежигүннери болгаш Президентиниң төлээлекилери сөглээ-ол айтырыгларны сайгарып көөрүнге белеткеп алыр арганы бээр дээн.

Хуралдың ажылын РФ-тиң Конституция судунуң даргазы Валерий Зорькин удуртуп эртирер.

Судта СЭКП-ни болгаш РКП-ны Владимир Ивашко биле Валентин Купцов олар төлээлеп турар. Чалатканнардан чүгле чаңгыс Михаил Горбачев шуда келбээн. Суд санал-онаал солчулгазының соонда, СЭКП ТК-ның мурнундагы Чиңгине секретары келбээн-даа болза, суд чорудуун эгелээр деп шинтпирлээн.

Конституция судунуң ажылының биргө чансарынга чедир хол-кол организестыг айтырыглар шинтпирлеттингеп. Суд кежигүннериниң, талаларның санал-онаал солчулгазының соонда бир дугаарында улус депутаттарының — Президент Борис Ельцинниң чарлыктары Конституцияга дүүшпес дээр дугайында дилегнин авторларының төлээлекилерин, а оон соонда Президентиниң төлээлекилери сөс алыр деп шийтпир хүлээп алдынган.

34 МАШИНА КАЙДА БАРГАНЫЛ?

Хат чок болза, сиген бажы шимчевес. Ынчангаш куруг черден «дидир-дидир» чугаа үнүп келбес-ле болдур шин. Ийе харын, чамдык «дидир-дидир» чугааларда арай-ла «дузун» ажыдып, хөөредиткен үүлдер тургулаар-ла харын. Ынчалза-даа шак ындыг «дидир-дидирнин» артында бир-ле шын чаштынып чыдар боор чүве дээрзин аммырал-даа бадыткап турар. Аңаа-ла хей чербек ындыг чугаалар база-ла үнүп келбес. Ындыг чугааларда бир-ле бадыткал турар.

«Тывадан дыка хөй машиналар, оон иштинде чиик машиналар Саян ажа берген. Оларны Тывага кандыг-даа хамаарыштыр чок будурулге, албал черлерге, оон туржук, хуу кижилер чиик өртөө-биле садып алгаш барган. Бо машиналарны ында-бээр садыпсангарарынга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң харылсалгалыг чамдык удуртукчу ажылдакчылары «Тыва автотранс» девискээр будурулге каттыжыышкынының удуртукчулары база Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң дамчыштыр дыка хөй автомашиналарны 1989-1992 чылдарда хуу кижилерге саткан дугайында медээлер республикадан удуртур органнарының адынын кыры-ла кээп турун бергеп. Чогум-на ынчангаш ол медээни хынаары-биле контролер-ревизорлар хынаалдаш чоруткан.

Шимчээр составты республикадан дашкаар болгаш хуу кижилерге садып турган фактыларны илередип тывар соруга-биле хынаалдаңы кылган. Пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң начальниги В. Ъ. Бойкону, ол будурулгениң кол бухгалтери А. Д. Лаланованы киришкирип турган, ук хынаалдың ол-ла үезинде ол-ла черге эгелеп башкарар талазы-биле комитеттиң. Өртектер талазы-биле курбомнуң база Үндүрүг инспекциязының специалистери ол хынаалдаңы чорударынга дорт киришкен.

Республиканың удуртур органнарынга кээп турган медээлерни хынап көөрге, мындыг фактылар бадыткатынган. 1989-1992 чылдарда үезинде иштинде Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудурулгезиниң дамчыштыр 34 автомашинаны республикадан дашкаар сааруң чорудунган болгаш хуу кижилерге сатканы хынаалда үезинде илерээн. Оон иштинде «Волга» дээр 10 чиик машинаны, 11 автобусту будурулгелерге болгаш кооперативтерге садып-сааргаң. ГАЗ-24 марканың «Волга» дээр 12 чиик машинаазы, ГАЗ-52 дээр 1 чүүк машиналы хуу кижилерге сатканы. «Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының Кызылда пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң дамчыштыр автомашиналарны 1989-1992 чылдарда хуу кижилерге сатканы дугайында медээлер республикадан удуртур органнарының адынын кыры-ла кээп турун бергеп. Чогум-на ынчангаш ол медээни хынаары-биле контролер-ревизорлар хынаалдаш чоруткан.

Шимчээр составты республикадан дашкаар болгаш хуу кижилерге садып турган фактыларны илередип тывар соруга-биле хынаалдаңы кылган. Пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң начальниги В. Ъ. Бойкону, ол будурулгениң кол бухгалтери А. Д. Лаланованы киришкирип турган, ук хынаалдың ол-ла үезинде ол-ла черге эгелеп башкарар талазы-биле комитеттиң. Өртектер талазы-биле курбомнуң база Үндүрүг инспекциязының специалистери ол хынаалдаңы чорударынга дорт киришкен.

Республиканың удуртур органнарынга кээп турган медээлерни хынап көөрге, мындыг фактылар бадыткатынган. 1989-1992 чылдарда үезинде иштинде Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудурулгезиниң дамчыштыр 34 автомашинаны республикадан дашкаар сааруң чорудунган болгаш хуу кижилерге сатканы хынаалда үезинде илерээн. Оон иштинде «Волга» дээр 10 чиик машинаны, 11 автобусту будурулгелерге болгаш кооперативтерге садып-сааргаң. ГАЗ-24 марканың «Волга» дээр 12 чиик машинаазы, ГАЗ-52 дээр 1 чүүк машиналы хуу кижилерге сатканы. «Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының Кызылда пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң дамчыштыр автомашиналарны 1989-1992 чылдарда хуу кижилерге сатканы дугайында медээлер республикадан удуртур органнарының адынын кыры-ла кээп турун бергеп. Чогум-на ынчангаш ол медээни хынаары-биле контролер-ревизорлар хынаалдаш чоруткан.

Шимчээр составты республикадан дашкаар болгаш хуу кижилерге садып турган фактыларны илередип тывар соруга-биле хынаалдаңы кылган. Пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң начальниги В. Ъ. Бойкону, ол будурулгениң кол бухгалтери А. Д. Лаланованы киришкирип турган, ук хынаалдың ол-ла үезинде ол-ла черге эгелеп башкарар талазы-биле комитеттиң. Өртектер талазы-биле курбомнуң база Үндүрүг инспекциязының специалистери ол хынаалдаңы чорударынга дорт киришкен.

«Дамчыр чугаа—далай чалгыы» дээр болгай. Бо чугаада ужур бар боон чадавас дээш, оон шынын, шын эвээш тыныкаш, комчүүлерге чедирер соруга-биле бо үүлдү бижээн чүве.

РСФСР-ниң Сан-хөө министерствозунуң Тыва Республикада контроль-ревизия эргелелиниң контролёр-ревизорларының чоруткан хынаалдашыдын бо үүлдү эгелеп алыр үезүге боор. Чүге дээрге мында киргей фактылар бүрүн хынаттынган. Ол хынаалдага үзелелел бо үүлдү бижээн чүве. «Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының Кызылда пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң дамчыштыр автомашиналарны 1989-1992 чылдарда хуу кижилерге сатканы дугайында медээлер республикадан удуртур органнарының адынын кыры-ла кээп турун бергеп. Чогум-на ынчангаш ол медээни хынаары-биле контролер-ревизорлар хынаалдаш чоруткан.

Шимчээр составты республикадан дашкаар болгаш хуу кижилерге садып турган фактыларны илередип тывар соруга-биле хынаалдаңы кылган. Пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң начальниги В. Ъ. Бойкону, ол будурулгениң кол бухгалтери А. Д. Лаланованы киришкирип турган, ук хынаалдың ол-ла үезинде ол-ла черге эгелеп башкарар талазы-биле комитеттиң. Өртектер талазы-биле курбомнуң база Үндүрүг инспекциязының специалистери ол хынаалдаңы чорударынга дорт киришкен.

Республиканың удуртур органнарынга кээп турган медээлерни хынап көөрге, мындыг фактылар бадыткатынган. 1989-1992 чылдарда үезинде иштинде Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудурулгезиниң дамчыштыр 34 автомашинаны республикадан дашкаар сааруң чорудунган болгаш хуу кижилерге сатканы хынаалда үезинде илерээн. Оон иштинде «Волга» дээр 10 чиик машинаны, 11 автобусту будурулгелерге болгаш кооперативтерге садып-сааргаң. ГАЗ-24 марканың «Волга» дээр 12 чиик машинаазы, ГАЗ-52 дээр 1 чүүк машиналы хуу кижилерге сатканы. «Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының Кызылда пассажирлер аргыштырар автотранспорт будурулгезиниң дамчыштыр

база-ла кара туразында ажылап тургының моон адаанда чижек көргүзүп турар. Оон айтышкыны-биле ГАЗ-24 дээр 3 «Волганы» садып чорудупкан. Оларның бирээзин чиңгине директорунуң оралакчызы тургаң В. А. Ханарин садып алган. ГАЗ-24 «Волганы» Кемерово областа «Прогресс» дээр кооперативке чеже өртекке садып чорудупканы девискээр билдинмес. Красноярск крайның «Беллыкский» совхозка ГАЗ-24 «Волганы» аразжок чиик өртекке — 6 мун рубльже сатканы. Артында-ла ол машинаны садар дугаанында керээнин пассажир АТБ-ниң № 2 колонна начальниги В. А. Киселев-биле «Беллыкский» совхозтуң төлээзин аразында тергеп боон турар. Керээнин аңаа-ла хол-биле бижээш, таңма бөзин баспаан. Пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң болгаш ук совхозтуң удуртукчулары ол керээге ат салбаан чүве болганда, ол документтинин кандыг-даа юридиктиг күжү чок.

«Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы тургаң Г. Н. Павлов бодунуң албан-дужаалдыг соора ажылдап, бодунуң ажылдап мунуп турганы ГАЗ-24 «Волга» машинаны 1991 чылдың декабрь айда бодунга садып алган. Ол машина 1990 чылда будурул үндүрген чаңгыс машина боон турар. Шак мындыг чорук хоойлуга канчан дүжүрүл?

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы тургаң В. А. Парунин база-ла тураында ажылдап тургаңга бо чижек хереченнер бээр. Оон бижиимел айтышкынын бүүрээр ГАЗ-24 «Волганы» Красноярскиде эргелелиниге ГАЗ-097 дээр автобусту Алтайда кежүп чоруур механизмастаяа колониягa садыпкан.

Бедик эрге-дужаалдыг ларлар кудa чаңгыл турда, мен олардан дорайтай берген эвес мен дээш ышкаш. Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудурулгезиниң начальниги В. В. Бойко база-ла аңаа олурбаан. Орнажылга кылыр кижи мен деп былдап алгаш, оон айтымшкынын бүүрээр ГАЗ-24 «Волга» дээр 12 автомашинаны, 10 автобусту саарын чорудупкан.

34 автомашинаны садыпсаарын турар үеде өртек доктаадыр комиссиниң актылары бээн тургустунмаан. Тывада турбаан турар аңаа-бүрү кооперативтерге, садыпсаарынга кылын турар төп-терге, аныктар төп-терине шиитпир-биле 21 сааның автомашиналарны республикадан дашкаар садып чорудунканы хынаалда үезинде илерээн. Оларның он бири ГАЗ-24 «Волга» машиналар, аңаа-бүрү марканың 10 автобустарлы. Ортумаа-биле бир автомашинаны эң чиик өртекке — 6,7 мун рубльже садып чорудункан болуп турар.

Хуу кижилерге садыпкан машиналарның саны чежел, ол машиналарны кайы чыдарда заводка будурул үндүргенил деп айырыгны комчүктуг тургузуп келир чадавас. Хуу кижилерге сатканы машиналарның саны 13. Оларның бирээзи чүүк сөөртүр ГАЗ-52 дээр машина, а артканнары ГАЗ-24 «Волга» машиналар. Чиик машиналарны колдунда-ла 1983 чылдан 1990 чылга чедир үеде заводка будурген, эзилелп-даа эки машиналар боон турар.

Маңаа база бир мындыг чүвени айтып каарга орткан эвес боор. Тыва Республиканың Дээди Советиниң Эргелелиниң политиказының комитединиң Тыва Республиканың бөлүк улус депутаттары-биле база хөрүм-чүрүм камгалаар органнарның, Үндүрүг инспекциязының, контроль-ревизия эргелелиниң аныктаар-чорудар-биле кады Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының болгаш республиканың Иштики министер министерствозунуң КЛН киллизинде хоойлуудулгаңы хажыдып турарының дугайында хынаалда чоруткан. Ол хынаалдаан илерээн чүүлдерни борга киирерге мындыр.

1989 чылдан бөгө 1992 чылдың эрткен айларынга чедир үеним дургузунда 34 автомашинаны республикадан дашкаар болгаш хуу кижилерге сатканы илерээн. «Тыва автотранс» девискээр-будурулге каттыжыышкынының чиңгине директору Н. Б. Дьяков Россия Федерациязының «Будурулгелер болгаш кылынгыр-тывыгыр ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлуунуң нетелдеерин хажыттышаан, чүүл-бээзин дужаалдар бижип, пассажир АТБ-зиниң хуу өөрүүн холгаварлап турган. Чиңгине директоркун шак мындыг хажылыышкынарын деткип, НХМ-ниң КЛН килдизиниң начальниги Н. П. Матюхин шелээге турган хирезинде-ле, автомашиналарны үчеттан ужулгаш, садар дугайында документтилерге ат салып берип турганы база илерээн. Ол хоойлуга дүүшпес чорук-тур.

Тываның өөрүү болур машина-техниканы таныш-көрүш, тала-дугай тыртып, мынчаар чашкаанмаң, садыпсаарын турун бээрге болур бе? Ол хоойлуудурүмге дугжур бе? Н. Б. Дьяковка, В. В. Бойкога, В. А. Парунинге, Н. П. Матюхинге шидыт эргени ням бергенил?

Рынок харылзаалыынче шилчилгенин берге үе-чадавында көдээге арат ажылагыйын ылыпкан чоруур. саа чүүлду сегирип алган болгуун ышкы кижилер ажыл-агыйын сайзыраткын алыр дээш машина-техника садып алыр дээш чаңгыл турда, албан-дужаал эзилээн чамдык кижилер ниитилел-ла чедиишпес машина-техниканы садып алгаш. Саян джырал турун бээрге, республикадыстың экономиказы үлам-на хоозуран турун бербес бе?

Манай-оол ОЮН.

Тыва Республиканың Чазаанда

1992 чылдың июль 1. № 49 Кызыл хоорай

Хууда чиик автомобильдерни албан-ажыл чоруунга ажыглаану дээш компенсациянын (акша эгидилгезинин) нормазынын дугайында доктаал

Тыва Республиканың Чазаанының **доктаадыры болза:**

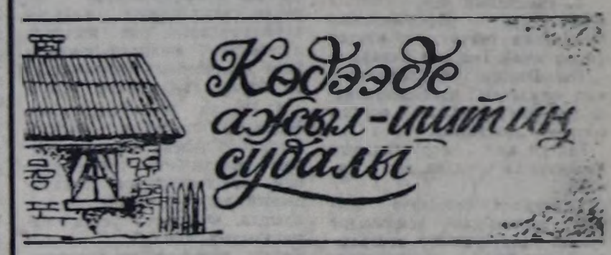
«Хууда чиик автомобильдерни албан-ажыл чоруунга ажыглаану дээш компенсациянының нормазының дугайында» Россия Федерациязының Чазаанның 1992 чылдың июнь 20-де № 414 доктаалы ёзугаар дараазында эгидилгени доктаатканын дыңнадыр:

Автомобильдиң марказы	Компенсациянын айда нормазы (рубль)
«ЗАЗ»	427
«ВАЗ» («ВАЗ-2121»-ден ады)	595
«АЗЛК», «ИЖ»	638
«ГАЗ», «УАЗ», «ВАЗ-2121»	730

Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарда болгаш оларбиле деңнештиргей черлерде бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга чиик автомобильдерни ажыглаарының тодаргай байдалдарындан хамаарыштыр айыттынган нормаларны 10 хуу өстүрүп ажыглаарын чөпшээрээр.

Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозунга бо доктаал-биле көрдүгеп ажылдакчыларга оларның хууда чиик автомобильдерни албан-ажыл чоруунга ажыглаану дээш компенсацияны төлээриниң негелделерни, а олурлаш эң үстүкү нормаларны ажыглаарының чурумун бюджеттe албан черлеринге болгаш организацияларга доктаадып тургузарын дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

КИЧЭЭНДИРИГЛЕР УТТУНДУРБААН

Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң № 1, № 2 хойжу бригадаларының бригадирлеринбиле ужураашкаш, чайны кайчаар эрттирип турарының дугайында айтырыгларны салган мем.

Мени дараазында айтырыглар сонуургадып турган. Эрткен кыштың кичээндиригleри кандыг болганыл, ам чылдың чылыг, чаагай үезинде ниитиним малын одарладың семиртир дээш кандыг хемчеглер алдыныр турары, мал чеминиң белеткели дээш өске-даа. Эрткеним чодураажыларга аарберге болган, эрте дүшкен хар эрээш доштаган, оон кыырынан хар үлам кылынмадыр үүттүнмастады овааланкан. Малдың хар адаанда чем тып чиңгир дыка берге болган. Республиканың удуртулгазынаан өй-шаанда дузаны көргүскен-даа, специалистер, малчыннар база аңаа олурбааннар. Төл азбазындан, өлүп хораарындан чылдың-на аваажел орар мал бажы бо чылын база дыка кызырылган деп түңнелдиг кылып болурун бригадирлербиле аравыста чугаадап кылдывыс.

Эрткен кыштан түңнел үүдүрбейн канчаарыл, ынчангаш малчыннарның бүгү-ле кичээнгейи олче углаган. № 1 хойжу бригада (бригадири Марита Чымчаковна Чамыян) коданнарын Шуурмакта чайладып турар. Бо чылын чаъс база эвээш, от-сиген ындыг-ла терең эвес. Ынчанмыже чай хупүнде мал аксыңга от-сигген четчир. Каш удаа одарларны солуурун бодап турар. Малды семиртири— кол сорулга. Ынчанмаска кыш көөр малга берге.

№ 2 хойжу бригада (бригадири Барынмаа Оюновна Аралдин) Хөл-Өөжү, Дыттыг-Хем, Ужарлыг-Хем, Кара-Суг ол ынчаар чайлаглаан. База-ла одар-белчиңнин каш удаа солуурлар. Хайыракан аризында. Тес хемниң чоогунда чайлап турар малчыннар бар. Малды каяа одарладырыл, канчап черле эки семиртирил деп айтырыг малчыннарны хөлзедип турбайн аан.

Эрткен кыжын улуг харбиле чергелештир мал коруур кедерээн турган. Ол база кыштаглаашкынны чогумчалыг эрттиреринге улуг шаптараазынны болдурган. Ынчангаш хойларның ам нинти чүүлдазы эгелээн. Дөрт катап чуур деп доктаатkан. Ону ийи кезек черде, бригада аайы-биле мал эмчилернин (районнуң-даа) хайгааралы-биле чорудуп турар. Ылангнын коорур малды бир аңгы эмнел турары эки. Оон аңгыда кажаалларны база дезинфекциялап киргикен. Чүге ынчаш малчыннарның кыштагларын база хайгаарал, өдекти-даа бөлүп алыр, керженги-даа чыыл салыр керек, өртек-үне улгадып турда, ол-даа болза одарчүүл-дүр.

Хой кыргылдазын Шуурмакка база совхоз төвүүрe кашла хонукта эрттирген. Кыргылчыларның идепкейи улуг болгаш. Шаңнал-мактал-лы чогумчалыг тургускан. Суурда ясли-сад, көдээ Совет, школа коллективтери, малчыннар эң идепкейлиг болганнар. Черле кыштың-даа эки эрттирген, кыргылдага эки хиришкен бүгү кижилерни июль эге хүннеринде болур байырлалга шаңнап-мактаар.

Келир кышка белеткелге кол черни мал чеминиң белеткели ээлтээри чугаажок. Ол чүгүлә кампания—хүннүң чүгүлә айтырыында. Кандаашкын байдалында турар-даа болза бүгү аргаларны ажыглаар апаар. Совхоз боду звеноларны тургускан, баштайгылары сигеин үгээр черлерже үнүпкен. О. Шынаажа Кош-Теректе бир звено, Сайгында бир звено сителе кирген. Бригадаларда звеноларны тургузуп, трактторларны, өске техниканы оларга быжыглаан. Оларның сиген кезер шөлдери түс-түста быжыглаттынган. А малчың бүргүү аңаа орар чай-даа чок, бүтү-ле аргаларны ажыглап тургаш, четчир мал чемни белеткээр апаарын олар ыяк билип турарлар.

Эрткен кыштың кичээнгирии кандыг болган ийик. Хенертен улуг хары чаалтарга, түдүм сиген чок чамдык малчыннар безин тургулазының хойжу бригада бригадирлери ам чугаалап турдулар. Бригадирлер кайызы-даа күсten ажылдап эгелээн улус. Чамдык малчыннар сигенин четчири-биле белеткеп алганнар. Кол-ла чүве малчыннын харысалгазында чүве-дир ийик. Амгы бо рынок үезинде ажылының түңнелин көөр, эки, тодуг-догаа чурттаар, ажылдаар дээр болза, кажан-даа, каяа-даа шимченгени-ле дээре. Түдүм-даа сиген дээш хынзар апаар-дыр-ла.

Мурнакчы малчыннар кайыдаа бригадада бар. Оларның чамдыктарының аттарын маңаа адаар бодадым. Оларның үлегер алыры чугула. № 1 бригададан Байыр Сувандия, Минчей Дыртый-оол, Дарташ Херел, Даландай Алексей, Бичe-оол Өөлет, № 2 бригададан Эртине Барый-оол, Балчыр Хал-Хөө, Чооду Сумья дээш оон-даа өске. Мен маңаа эрткен күстен совхозка малчынай берген Өнермаа Папиновна Байыр-оолдуң дугайында каш сөс сөглекседим. Ону улус черле таныыр боор, колдуунда культура ажылдакчызы (ырлаар, шагда ыяктеп-даа чораан) кижи болгай. Боду чаасkаая хирезинде колдуунда чоок төрелдери, дуңмалары-биле эрткен берге кыштың эки эрттирген. Кербес силер бе, хоорайдан көдээде кээп малчынай берген. Угу малчың кижи, оон ада-иезин Коданмайлар Калинин аттыг колхозка-ла сураглыг малчыннар чораан чүве. Ам олар шагда-ла чок. Улуг уруу Ембүр база мында сураглыг малчын Данзурувуун аалының чыгда ам пенсиядa. Эр-хей. Өнермаа Папиновна! Чүткүдүп-ле көр.

Тес-Хемнин «Чодураага» малчыннар бо чаймын шак мынчаар ажылдап турарлар. Акша-төгерик тутпастаан, амыдырал берге-даа болза, олар хүлээнгени күштүг дээри ышкаш, хол дынзыг чайлаглап орарлар. Ажыл төлевиин улаттырар дээш база оларны совхоз кичээп турары чугаажок.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Россия Федерациязының Президентизиниң ЧАРЛЫКТАРЫ

Россия Федерациязынга чер болгаш агроүлетпүр реформазын чорударының талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында

Аъш-чемниг бүдүрелиниң көвүдедир болгаш агроүлетпүр комплексизиниң ажыктыг бедиктер сорулгалыг Россия Федерациязынга чер болгаш агроүлетпүр реформазыны чорударын дүргелеп-биле, а ол шынаш Россия Федерациязының улус депутаттарының VI Съезизиниң «Россия Федерациязында экономиктиг реформаның чоруп турарының дугайында» доктаалын база Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязының оралакчы президентизиниң даалгаларының болгаш бүрүн эртелиниң дугайында» 1992 чылдың февраль 26-да № 193 Чарлыын күүседири-биле **доктаадырым болза:**

1. Россиянын чер болгаш агроүлетпүр реформазының Федерация төвүн турғузар (моон ынай Төп деп адаар).

Төп Россия Федерациязының оралакчы президентизиниң чаартыр күрүне органы болуруун доктаадыр.

Төптүн кол сорулгаларын дараазында чүүлдер деп санаар:

федерация, девискээр болгаш кызыл-даа хемчээлдиг түскай сорулгалыг программаларны база телевилелдерни ажыглап кылыры, хынаары болгаш оларны боттандырарына салдар чедирери;

сан-хөө курлавырларын, оон иштинде даштыкы салымышкынарны болгаш чээлилерни, оон иштинде эргежок чүгүлә таварылгаларда күрүне мегадыладдарын ажыглап турган кириштирер. Фондуну тургускан, оон бадылаары түскай сорулгалыг программаларны болгаш телевилелдерни боттандырарынга ажыглавар кылыр валюта акша-хөреңгилериниң алыры даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга чангилелиг байдалдарны тургузарын, оон иштинде Фондуун тодарадыры болгаш боттандырары айтыкталган программаларны болгаш телевилелдерни күүседиринге эргежок чүгүлә баранынарны даштыкыдан кевр сөөртүрүүн кадыгдырыкдан хостарынга көөр.

5. Корпорациялардың, катгыжыышкынарның болгаш будүрүлгелериниң агроүлетпүр комплексизиниң алыларының мөнгүлеринің, түзүг болгаш еске-даа продукциның Россияда будүрүкчүлериниң ассоциацияларының турғузар дугайында чүрүме доктаалын кирип келир.

6. Чарлык ат салдынган үезинден күүшүг боол кирер.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1992 чылдың июнь 27.

Күрүне будүрүлгелерин, күрүне будүрүлгелериниң эки тура каттыжыышкыннарын акционер ниитилелдер кылдыр чаарты тургузар талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында

Күрүне будүрүлгелериниң болгаш эки тура үндезинге оларның тургусканы күрүненин адырлар аразында каттыжыышкынарының, концернилериниң база күрүне будүрүлгелериниң еске-даа каттыжыышкынарының доктаамал ажылдарын кандыр-даа болгаш күрүне будүрүлгелерин хуужударын дүргелеринге тварымчалыг байдалдарны тургузар сорулгабиле **доктаадырым болза:**

Россия Федерациязының Күрүненин эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери 1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет будүрүлгелерин хуужударының программазы-биле хуужударын хораан будүрүлгелерден актыда, Россия Федерациязының хоойлужудулганына дүүштүр оларның (моон ынай текске — будүрүлгелер дээр) эрте-хоойлу статузун моон мурнунда тургуспаан күрүне будүрүлгелерин (совхозтардан актыда), будүрүлге болгаш эртем-будүрүлге каттыжыышкынарын, а ол шынаш уставты доктаткан капиталының 50 ажык хуузу күрүне өнчүзүү болуп турар акционер ниитилелдерин ажык хевирлиг кылдыр чаарты тургузарынче кирер.

1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет будүрүлгелерин хуужударының күрүне программазын ёзугаар ажык хевирлиг акционер ниитилелдерин акционерлиг садазы-биле холбашкаан, еске аргалар-биле хуужүтүнүп турар күрүне будүрүлгелерин, а ол шынаш даштыкы инвестициларның улус-хуулуг кирежиглиг будүрүлгелерин (каттыжыышкын будүрүлгелерин) бо Чарлыкка дүүштүр ажык хевирлиг акционер ниитилелдерни кылдыр чаартпас. Айтыкталган ажылды 1992 чылдың ноябрь 1-ге чедир доозар.

2. Бо Чарлыкка дүүштүр тургустунган акционер ниитилелдерниң күрүне өнчүзүү болуп турар бүгү-ле акционер ажыларының хоойлужудулганын Россия Федерациязының хоойлужудулганына дүүштүр дамчыттырының азы саттынган турар кылдыр доктаадыр.

3. Бо Чарлыкка дүүштүр тургустунар ажык хевирлиг акционер ниитилелдерниң тургузукчулары күрүненин талазындан эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеттер болур. Айтыкталган акционер ниитилелдерниң уставтары ажык хевирлиг акционер ниитилелиниң чангыс ай уставынга дүүшкен турар ужурлуг, күрүне будүрүлгелерин хуужудуп турар таварылгаларда чангыс ай ол уставты ажыглаары база албан.

4. Будүрүлгелерни акционер ниитилелдер кылдыр чаарты тургузары болза күрүне будүрүлгелерин ажык хевирлиг (капсырылгалыг) акционер ниитилелдер кылдыр чаартыры-биле катай-хаара оларны коммерциялыдар дугайында дүрмүге дүүштүр хуужудуга талазы-биле будүрүүге будүрүүге тургустунар ажылчыннар комиссиялары боттандырар.

Чогуур документилерни белгезээри болгаш чогуур үезинде кирерим дээш хуула харыысаалганы будүрүлгелер удуртукчуларынга дагзыр.

5. Оларның уставында доктаатткан капиталынга тургузукчу будүрүлгелериниң кирери салымышкынарының хемчээлин тодарадыры-биле катай-хаара каттыжыышкынарны эпчемчелгелер азы акционер ниитилелдер кылдыр чаартыныпаан, күштүг болуп турар хоойлужудулганы дүүштүр организас --эрте-хоойлу хевир-майның күрүненин адырлар аразында каттыжыышкынарының, концернилериниң, ассоциациялардың болгаш будүрүлгелериниң (моон ынай текст ёзугаар — каттыжыышкынар дээр) аъш-чем үе-биле үе-биле ёзугаар — кирежиглиг будүрүлгелерге 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир тургузар.

Күрүне эргелеп башкарылга органнарының айтыкталган каттыжыышкынарга моон мурнунда эргезинге (балансыга) дамчыткан күрүне эт-хөреңгизин каттыжыышкынар ажык хевирлиг акционер ниитилелдер кылдыр чаартыныпаанда эт-хөреңгиниң эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеттер уставта доктаткан капиталга киирип болур. Каттыжыышкынарны чаартырының чурумун ёзугаар тургустунуп турар эштежилелерже база акционер ниитилелдерже күрүне будүрүлгелериниң болгаш эт-хөреңгиниң эргелеп башкарар талазы-биле комитеттериң эт-хөреңги салыышкынарын киирериниң чурумун Россия Федерациязының Күрүненин эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди тодарадыр.

6. Россияның Федералдыг эт-хөреңги фондузунга, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, хоорайларның эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеттериниң база районнарның эт-хөреңги фондуларынга керээ ёзугаар оларның эргезинде турар акциялар пакеттерин «Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет будүрүлгелери хуужудар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузуунуң 9 чүүлүнге дүүштүр хүлээп көөру күш-ажыл кижилериге болгаш юридиктиг эргелиглерге будүрүлгелерни хуужударының планнарын ёзугаар оларны садарының үезинге чедир бүүреликчи эргелелге (траст) дамчыдарын сүмелээр.

Будүрүлгениң уставта доктаатткан капиталының 50 ажыг хуузун тургузуп, күрүне өнчүзүүге хамаржып турар акциялар пакеттерин будүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң чөпшээрежилгези-биле трастче дамчыттырган турун болур.

Акциялар пакеттерин трастиже дамчыдарының чурумун Россия Федерациязының Күрүненин эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң болгаш Россияның Федералдыг эт-хөреңги фондузунуң бадылаанын чиглине директорунуң албан-хүлээлгезин дагзыр.

8. Ажык хевирлиг акционер ниитилелдерни кылдыр чаартынары-биле катай-хаара күрүне будүрүлгелерин коммерциялыдар дугайында дүрмүнү бадылаар.

9. Россия Федерациязының Чазаа бо Чарлыкты парлап үндүрген хүнүнден эгелээш, неделя хуусаага хуужудулганы чангыс ай планын бадылаар.

10. Россия Федерациязының Күрүненин эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитедин «Күрүне болгаш муниципалитет будүрүлгелерин хуужударын дүргедилер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың январь 29-гы № 66 Чарлыы-биле бадылаанын дүрүмнерни бо Чарлыктың негелделеринге дүүштүр тургузар дугайында саналарны киирер болгаш бо Чарлыктың күүселдезин хандырар нормативтиг актыларны бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр хүлээп алыр.

11. Эт-хөреңгиниң эргелеп башкарар талазы-биле черчерде комитеттер Күрүне статистиказының органнарыбиле кады 1992 чылдың сентябрь 1-ге чедир бо Чаолыкка дүүштүр ажык хевирлиг акционер ниитилелдерни кылдыр чаартыпаар ужурлуг будүрүлгелерниң даңзыларын тургузар.

12. Муниципалитет өнчүзүүде хамаржып турар будүрүлгелерге бо Чарлык ёзугаар доктаатткан чурумну ажыглаарын түс чер ботбашкарылгазының органнарынга сүмелээр.

13. Бо Чарлыктың күүселдезинге контрольду Россия Федерациязының Күрүненин эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязыкып контроль эргелелиге дагзыр.

14. Бо Чарлыкты парлап үндүрүнниин үезинден эгелээш ону күштүг болдуруп киирер.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1992 чылдың июль 1.

ХТУФ күүскомунуң медеглелинге хамаарыштыр

Тываның экономиказынга онаа чугула үүрүг-дүүлелиг чайгы уеде идепкейлиг ажылынышкыннерни түр соксадыр дугайында ХТУФ («Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң) күүскомунуң шиитпирин болгаш республиканың хамаарышнас чоруунун дугайында референдумга хамаарыштыр «Хостуг Тыва» удуртулгазының туружун өскерткенин сеткил ханыышкыны-биле утказан мен. Бодунун ажылчорудулгазын хоойлу-дүрүмүн хемчээлинге сарыылдыг үгаанны удуртулга болдурбушаан, боттандырар дээн хей-шиитпинин кандыг-даа организациязының чүткүлүнге байыр чедирбейн барып болбас.

Ынчалзажок «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскомунуң кылган чаа медеглелинде айыткан чамдык чүүлдер-биле чөпшээрежиже бергедир. 1992 чылдың июнь 20-де организастаан акциның дугайында Чазак доктаалын шүгүмчүлээн медеглелдин ол хезээн айтыры чугула деп бодаар мен.

«Далаш-биле кылдыган болгаш юридиктиг үнделгин чок түнелелер» деп медеглелде бижээн-дир. ХТУФ-тун күүскому чогум кандыг түнелелер дугайында айытканы биллинмес: акциига хамаарыштыр юридиктиг болгаш харын политиктиг үнелээшкиннерни Чазак бодунун доктаалынга кылбаан болгай. Ол дээрге парламентиниң хүлээлгезин-дир. «Политиктиг үнелээшкиннерни хандыр бодаан тодаргайларынга» күүсчү фронтунуң күүскомунуң Президентизиге болгаш Чазакка күзээни. «референдум дугайында кедүрген айтырыгның хоойлуга дүүгүрүп азы дүүшезин тодаргайлаарда» доктаал авторлары биле чок болган деп оларны бүрүүлдүм турары тура-соруун чоннуң илергейлээр эргезин чигзинишкинге тавариштырган дээш мырнай элдеп. Делегейнин эрге-хоойлу актыларының-биле доктаалдың авторлары тодаргай таныш, национларның бот-тодаратты-нар эргезин ук актыларда демдеглеттингенин билир, а Чазак бодунун ажыл-чорудулгазында Тыва Республиканың күрүне суверенитединин дугайында Декларациязының болгаш Федерацияның керээлиг принциптерни сарыылдавазал турарын демдеглээр бодай-дыр мен. Ынчангаш айытпаан референдум дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Советтиниң мурнунга тургузар үүрүлүг турган. Тыва Республиканың Президентизиниң Чазаның болгаш Дээди Советтиниң эрге-хүлээлгелерин тодаргайлаан докумептилер-биле таныжарын ХТУФ-тун удуртукчуларынга сүмелээрин черле чүүлдүг болур боор.

«Юридиктиг түнелелер» Тыва Республиканың Чазаанын доктаалында кылдыымаан-на болгай. 1992 чылдың июнь 20-де болуушкуннарга эрге-хоойлу талазы-биле үнелээшкиннин кылыр дугайында айтырыгны тургузарынга бо фактылар бериш четпес деп бодаар мен.

«Хостуг Тываның» удуртукчуларын доктаал хүлээп алган хүралга чалаваан деп Чазакты ХТУФ-тун күүскомунуң медеглелинде чемелээшкиннин сарыылдыг «шүгүмчүлел деп санаарны база берге-ир. Чалаваанын оларның шимчээшкиннин хүндүлевээни кылдыр медеглелде айтыкпаан. Ол чемелээшкин-дир. Чингина Президент болгаш Дээди Советтин Даргазы ол шимчээшкиннин удуртукчуларыбиле ужуражып, хей шак дургузунда чугаалажылышкыннарны кылып, оларның сонуургаан бүгү айтырыгларынга тодаргай тайылбырны берип келген болгай. Ол ужуражылышкынга мен баа кирештим.

«Массалыг информация дамчыдар чөжер «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң кызыл-кыйын, шагай көрүүн турар» дээн ХТУФ-тун күүскомунуң хомудалы чүвеини шинчилгиге база дүүшпейн турар. ХТУФ күүскомунуң медеглелин «Тувинская правда» солуун хынаары мурнай парлаан, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң удуртукчуларынга республика радиозу дамчыдып турар. Депутаттарның «Детинмее» солуун «Хостуг Тываның» материалларын парлаарындан кажан-даа айталаваанын билир мен. ХТУФ күүскомунуң сеолгу медеглелин «Тувинская правда» солуунун арнындан номчудум.

«Хостуг Тываның» ажылчорудулгазы Конституциягга дүүжүү болу бээринде кылынмар базым кестүр келген болганда, моон соңгаар ол шимчээшкин-биле удуртулганыкпаа эвес, а республиканың чагай чорууна бараан кылдыр таварымчалыг чугаалажылышкыннар, кады ажылдажылга эгелээр деэрээлге изеген база катап демдеглээр болбай мен.

В. БАГАЙ-ООЛ.
Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи.

ХЛЕБ ӨРТЭЭ УЛГАТКАН

КЕМЕРОВО. Кузбасстың магазинниринде анаа бөдүүн хлебтиң өртээ 10-даа эвес, а 15 рубль апарган. Ол дугайын улус депутаттарының Кемерово область Советиниң даргазы Аман Тулеев журналистерге дыпкаткан.

Хлеб өртээнин бо эвелчеглиг өзүлдээн тараа өртекүнезинин өскен-биле база ону Россияның еске девискээрлеринден садып алганынга чиглелге кылыр акшаның бюджетте чогум-биле таймылбырлаттынар. Аман Тулеевтин бодап турары-биле, сибирьжилерге шалынны ейнаанда телевейн туралы бөрымдаалап көөр болза, июль айда чурттакчы чоннуң масса-лыг эдераанынга өлөрээр. Бир эвес Россияның удуртулгазы аъш-чемнин код-кол продуктуларынга өртектерни күрүнеден таварыштырар талазы-биле дарый хемчеглерни албас болза, Кузбасста байдалды тус чер эрге-чагыргалары холга туза албас мындыг сонгал чиглг байдал тургустунар деп. Кемерово облсоветтин даргазының Борис Ельцинниң болгаш Руслан Хасбулатовтуң адынга чоруткан телеграммазында медеглээк.

Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың июнь 27-де № 718 Чарлыы-биле бадылаан.

Россияның чер болгаш агроүлетпүр реформазының федералдыг төвүнүң дугайында дүрүм

1. Нийти чүүлдер

Россияның чер болгаш агроүлетпүр реформазының федералдыг төвү (моон ынай Төп деп адаар) болза Россия Федерациязының оралакчы президентизинге чаартыр болгаш «Россия Федерациязының оралакчы президентизинге даалгалар база оон эрге-хүлээлгелериниң дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың февраль 26-да № 193 Чарлыын боттандырар сорулга-биле тургустунган күрүне органы болур.

1.1. Төп Россия Федерациязының хоойлужудулганынга болгаш бо Дүрүмге дүүштүр ажылдаар.

1.2. Төптүн директории Россия Федерациязының оралакчы президентизиниң киирип келгенин бүүреар Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Директориун оралакчыларын Төптүн директориун киирип келгенин ёзугаар Россия Федерациязының оралакчы президентизиниң томуйлаар.

1.3. Төп юридиктиг эргелиг албан черге болур, банк албан черлериже санажылга болгаш еске-даа санныалыг турар, ангылаан эт-хөреңгелиг, бот-түстайлаа балансылыг болур, бодунуң адынга эт-хөреңгиге эргеги адыр база ол дээш харыысалгалыг, судка болгаш арбитражка ууламга шегелеп болгаш хамыыкчы боол болур.

Төп бодунуң адын киирер бижээн база Россия Федерациязының Күрүне судузының тураан тырыкы тарималыг болгаш болур.

1.4. Төптүн турар черимоскова хоорай.

2. Төптүн сорулгалары болгаш шинтпиралар айтырыглары

2.1. Төптүн кол сорулгазы болза Россияның чуртталчы ажыл-иш-биле хамыыралы, ырыын байдалдарында ажылдаар аргаларын бедик будүрүкчүлүг агроүлетпүр будүрүлгезин хөгжүлдүнүге салдар чедирери болур, ону-дениң алырда:

чер болгаш агроүлетпүр реформазын боттандырып чорударының кол муриадыр угланыышкыннарын тодарадыр;

чер болгаш агроүлетпүр реформазын боттандырып чорударының талазы-биле федералдыг болгаш девискээрлерниң түскай сорулгалыг комплекстиг программаларын, а ол шынаш Россия Федерациязының Чазаанның түскайлап бергени. Чер болгаш агроүлетпүр реформазының Сан-хөө талазы-биле делегей фондузунуң (моон ынай — Фонд) киириштирери талыышкыннарын болгаш чээлилерни, а ол шынаш Россия Федерациязының хоойлужудулганынга чөрүшпес еске-даа хамаарыштыр чок үнер дестерини сан-хөө курлавырларының хемчээлиниг дүүштүр кириштирер программаларын болгаш телевилелдерни боттандырарынга ажыглап кылыры-биле холбашкаан курлавырларын хаара туза-ры;

хоойлужудулга актыларының болгаш нормативтиг документилериниң телевилелдерни белеткээринге хоойлужудулга болгаш күүсчүи эргечагырга органнары-биле база күрүненин эвес тургузулгаларбиле кады ажылдажылга;

чер болгаш агроүлетпүр реформазын боттандырып турар уеде чер, суг болгаш арга-арыг курлавырларын чөлүг ажыглавын организастаар талазы-биле күүсчүи эрге-чагырга органнарынга дуза чедирери;

чурттакчы чоннуң аъш-чембиле хандырарын эжиждеринче угланган күрүне политиказын ажылдан кылырынга болгаш боттандырарынга кижилиг.

2.2. Төп бодунун мурнунда сорулгаларын күүседири-биле:

чер болгаш агроүлетпүр реформазының талазы-биле хоойлуларының, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарының, Россия Федерациязының Чазаанның доктаалдарының болгаш Россия Федерациязының күүсчүи эрге-чагырганың башкарыкчы эрегелдеринден болгаш спецпалистеринден тургустунар.

2.2. Чөвүлелдиң кол хүлээлгелери:

чер болгаш агроүлетпүр реформазын чорударының кол үндезин аргаларын бодаан программаларның база телевилелдерниң комплекстиг эксертизазын чорудар, оларның кайызын мурнадыр боттандырарын доктаадыр;

ажылдан кылдыган болган боттандырып турар программаларның база телевилелдерниң комплекстиг эксертизазын чорудар, оларның кайызын мурнадыр күүседирин Чөвүлел чугаалажып кеер болгаш тодаргайлап доктаадыр.

3.3. Чөвүлел бодунуң хүлээлгелерин күүседири-биле:

Россия Федерациязының министерстволарының болгаш ведомстволарының ажылдакчыларын, а ол шынаш улус ажыл-агыйының хамаарыштыг адырларының эртем ажылдакчыларын болгаш спецпалистерни (чөрээге үнделилер) ажылынга кириштирер;

ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының айыбиле секцияларны тургузар, оларның удуртукчуларының кандидатураларын санаалдаар, ажыл планын болгаш хуузунда составын бадылаар.

Секциялар удуртукчулары Чөвүлел кежигүннериниң составынга кирер.

4. Чер болгаш агроүлетпүр реформазының сан-хөө талазы-биле делегей фондузу

Сан-хөө курлавырларын кириштирер, узун хуусаалыг капитал салыышкынының болгаш чээлиниң таарымчалыг стратегиязын боттандырар сорулга-биле чер болгаш агроүлетпүр реформазының сан-хөө талазы-биле делегей фондузу тургустунар, фондуунуң уставынга үндезилеп ол ажылдаар, уставты оон тургузукчулары бадылаар. Төпбиле ол демнежип ажылдаар.

4.1. Фондуну тургузукчуларының бирээзи болур Төп параазында сорулгаларны шинтирлээр талазы-биле фондуга деткимчелиг көргүзер:

узун хуусаалыг капитал салыышкынларын бүгү кирип шыдаварларның (даштыкы болгаш аза-чурттуң савырыга база хуу структураларның, чоннуң акша-хөреңгилериниң, күрүне чээлилериниң болгаш немей акша берииишкиннериниң, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан алдынган орулгалар кайызы муриадыр күүседирин Чөвүлел чугаалажып кеер болгаш тодаргайлап доктаадыр.

3.3. Чөвүлел бодунуң хүлээлгелерин күүседири-биле:

Россия Федерациязының министерстволарының болгаш ведомстволарының ажылдакчыларын, а ол шынаш улус ажыл-агыйының хамаарыштыг адырларының эртем ажылдакчыларын болгаш спецпалистерни (чөрээге үнделилер) ажылынга кириштирер;

ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының айыбиле секцияларны тургузар, оларның удуртукчуларының кандидатураларын санаалдаар, ажыл планын болгаш хуузунда составын бадылаар.

Секциялар удуртукчулары Чөвүлел кежигүннериниң составынга кирер.

4. Чер болгаш агроүлетпүр реформазының сан-хөө талазы-биле делегей фондузу

Сан-хөө курлавырларын кириштирер, узун хуусаалыг капитал салыышкынының болгаш чээлиниң таарымчалыг стратегиязын боттандырар сорулга-биле чер болгаш агроүлетпүр реформазының сан-хөө талазы-биле делегей фондузу тургустунар, фондуунуң уставынга үндезилеп ол ажылдаар, уставты оон тургузукчулары бадылаар. Төпбиле ол демнежип ажылдаар.

4.1. Фондуну тургузукчуларының бирээзи болур Төп параазында сорулгаларны шинтирлээр талазы-биле фондуга деткимчелиг көргүзер:

узун хуусаалыг капитал салыышкынларын бүгү кирип шыдаварларның (даштыкы болгаш аза-чурттуң савырыга база хуу структураларның, чоннуң акша-хөреңгилериниң, күрүне чээлилериниң болгаш немей акша берииишкиннериниң, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан алдынган орулгалар кезээнин) сан-хөө курлавырларын чеп ажыглаарынга иниг баар;

Россияның экономиказының аграр болгаш конверсия секторларынга узун хуусаалыг капитал салыышкынларының болгаш чээлиниң таварымчалыг стратегиязын боттандырар сорулга-биле Төптүн чанынга фондуларны, ассоциацияларны, еске-даа структураларны тургузуп болур, оларны тургузарын кудуттуг, хоойлужудулгага үндезилеп чеп шиитпирээр, олар тургузукчуларының бадылаан уставтарынга үндезилеп ажылдаар.

5.1. Корпорацияларның, катгыжыышкынынарның болгаш будүрүлгелериниң инициативазын ёзугаар чер болгаш агроүлетпүр реформазының адырында машималар, периферекселер, түзүг болгаш еске-даа продукция, баранынар будүрүкчүлериниң, ачыдуза чедирикчилериниң ассоциацияларын (моон ынай ассоциациялар дээр) Төптүн чанынга тургузуп болур, тергиелелге үзүп хоойлужудулганың негелделерин ёзугаар оларның тургузукчуларының бадылаан уставтарынга (дүрүмнеринге) үндезилеп олар ажылдаар.

5.2. Төп болза ассоциацияр-биле демнежип алгаш, конкурстар негелделерин ажыктап кылырының, оларны боттандырарының аргазыбиле даразында чүүлдерин хандырар:

тодаргай сорулгалыг болгаш чер-чер программаларын база түс черлер телевилелдерин чогуур үезинде шыырлыг болгаш ажыктыг кылдыр боттандырар, оларга чөлүлелер тыпсырын бюджет акша-хөреңгилеринден хүселирбиле, а ол шынаш фондуну болгаш инвестиция институтарының системазын дамчыштыр хандырар;

будүрүкчүлерниң — ассоциация кежигүннериниң эргежыктарының онзагай байдалдарын болгаш Төптүн ажыл-чорудулгазының чугула кол углавыышкыннарын барымдаалап кергеи тодаргай телевилелдерни база программаларны ажылдан кылырынга болгаш боттандырарынга деткимчелиг көргүзер.

5.3. Конкурстарга тиилекчи болган кижилерге, өнчүзүн кандыг-даа хевирлериниң будүрүлгелериге, будүрүлгелер ассоциациязынга капитал салыышкынларын бөрөин, чээлиң тыпсырын боттандырар.

5.4. Программаларны болгаш телевилелдерни ажыктап кылдыр боттандырарыбиле ол сорулгаларга түскайлаан акша-хөреңгилерни чеп ажыглавары дээш Россия Федерациязының Чазаанның болгаш оралакчы президентизиниң мурнунга Төп харыысалгалыг болур.

Чамгыс ай үнис сорулганы чедип алырынче — ажыктыг кылдыр ажылдаар болгаш аъш-чемниң ялзы-бүрү база бедик шынаалыг продуктуларыбиле чуртталчы чоннуң хандырын тыыпаар ажыктыг туруштуг болгаш хей продукт бөөр агроүлетпүр комплексиниң тургузарынче угланган демнежилге структуразын Төп формулаар, Чөвүлел болгаш ассоциациялар тургузар.

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ САНАЛДАР, БОДАЛДАР

ХАМААТЫ БОЛУР ЭРГЕ

Ставрополь, Краснодар крайларның орус, казак чурттакчыларының Кавказ чурттугларны крайдан үндүрерин болгаш Кавказ-биле кызыгаарны хаарын негээн дүшкүүрлүг негелдеперни информация чепсектеринден номчуп, дыңнап тур бис. Чөрүлээлериниң бир хөл чылдагааны—рынокче шилчилге үезинде хуужуткан өчүү-хөреңгини болгаш колдуунда Кавказ чурттуг кижилер садыл ап турары. Мындыг байдал бистин Тывада база тургустунган дээр болза, анаа ным-даа удурланмас боор (чүгле бо таварылгада Кавказ чурттуглар-биле Саян артындан келген өскелер-даа демвешкен деп болур).

Меңи нациялар аразында чөрүлээлерни өөскүдерин орааладжып турар кижи-дир деп бодай бербедер. Бо дээрге «Хостуг Тыва» улусчу фронтувуң шагда-ла көдүрүп, хуужудулганы соксадыры негеп келген айтырыы-дыр. ХТУФ-туң чамык хөделиишкиннери, кыйгырыглары деткивес-даа болзумза, үнелзин чонуң эрге-ажыын камгалаан оларның негелдезип принципиалдыы-биле шын деп санап турар мен.

Ынчаарга рынокче шилчилгени хол даянгыжы хуужудулга чүве болганда, ам канчаарыл? Мен бодаарымга, сайзыраңгай болгаш ХКД-ниң чамдык чурттарының үлегери биле хамааты болурунуң хөөлдүзүн (Закон о гражданстве) дарый хүлээп алыры негеттиниң турар-дыр. Бо хөөлдү демократия-биле шала чөрүшкек-даа болза, бистиң амгы байдалывыста үнелзин чонуң эрге-ажыын камгалавышаан, өске нациялар-биле чөрүлээлешкенивиниң бир оруу деп бодаар мен.

Амгы үеде Тывада чурттап турар кижилер Россияның болгаш Тываның аңаа-ла хамаатызы апаар-дыр. Бир-тээ, бистер суверенитетти чарлап алган болганывыста, Тываның хамаатызы болур эргени хөөлдүүдуп алза. Хөөлүгө тус черге чурттааны (цена осед лости) деп билигни кииргеш, хамааты болурда ону сагывырын дүрүмчүткей. Ынчан Тываның хамаатызын эвестерни хуужудулгага киириштирбейн барып болур.

Амыр ХОЮГБАН.
Чаа-Хөл район.

ЧЕРНИ КЫМГА САДАРЫЛ?

Чер дугайында айтырыг чонну дүвүредип турар. Ону садар бе, чок бе? Аңаа-ла сатпас-сатпас дээривиске базала чиктир. Сатпайн, оон ажыын канчап көвүдедип аарыл? Амгы үеде кандыг ийик бис? Чаъс чагбайн, кааннаарга ол-ла, тараа-бызаа үүмеспээр, от-сиген, ховуушөл күү алгы апаар. А бир эвес ону ажаап карактап, ол дээш сагыш аарып турар сөзулуг доктаамал эвээ турар болза, эки эвес деп бе?

Бир эвес черни (бажың-балтат, садыг-магазин, чүү-даа дижик) хостуг сада бээр болзувусса, өске чөрлерден келген көвей акшалыг бай улустар садыл аппаар деп турарывыс бир талазында шын. Ынчангаш черни садар болза, чүгле тыва кижиге сатса кандыгыл деп бодаалыг мен. Чүге чүгле тыва кижиглел деп айтырыг тургустунуп кээр. Тыва кижинин шаг-шаанда бээр оон черн, мал-магазы азырап чораан.

Бир эвес ону өскээртен келген улустар садып аппаво чүве болза, мындыг чорук бистерге, тывааларга, улуг согуг болур. А тываларның боттарында ол өске чөрлерден келген кижилер-биле маргыжып, чижиптер акша-төгөрии чок. Тыва чон шаг-шаанда тура черни садыглажып чорбаан, акша-төгөрик чыыр, садыглажып баймырың-даа керексевес чораан. Чүге дээрге чер кези, мал-магаң ону азырап чораан. Аңаа акша-төгөрик-даа херек чок үелер тургулаан. Шаг-шаа-биле турбас. Ук өскерилген. Аңаа бис белеп эвес болган бис.

Мындыг хевирлиг чылдагаанывыс дамгаш, черни чүгле оон хол эвээ чораан тыва кижиге сатса кандыгыл деп санаалды өөренип көрзе?

Тыва кижиге садарда канчаар садарыл? Ол бир айтырыг. Тыва кижизе миллион, миллиард акша чок болгай. Мал-биле орнажыр бе? Чижээ. Сүт-Хөл. Тожу азы Чаңгытай девискээлин садып алыр дээш болза (чүгле чижеххе ап тур мен), чеже мал-биле ап болурул?

А садып алган кижи бодунга чеже ажылчын, малчыл тударын болу билир. Хөй мал өстүрген, дужут алган кижи болза, чеже мал-магаң, акша-биле шаңнаарын ол черниң иезин (колхоз, совхоз дургазы-даа болгай-ла) боду билир. А бир эвес малчының азы ажылчының багай ажылдап, көргүзүү куду боор болза, оку үндүрген, орнунга эки кижини конкурстап шилип аар. Рынокту бир негелдезип ол. Эки ажылдаан, эки көргүзүүлүг болган кижини чеже-даа мүң акша-биле шаңнап, төлеп берип болур. Бай кижиниң хөлечии-даа болгай-ла бис. Ам канчаар, чуртталгавые бай-шыырак болза, кол чүве ол-ла-дыр.

Азы шуут сатпас дээр болзувусса, чылдан чылче кадып, соглуп чыдар аржаан сугларывысты, күү алгы дег калып, кургагылаан ховуларывысты канчап дыргизип аар бис? Алы хөй чылдар иштинде халас агыл келген Улуг-Хем, Хемчик дээш мынаш хемнер, хөлдеривистиң суун ускаш, чер-чери-биле суггарып турар ужар-хемелер чогаадыктар специалистериниз тыптып кээр бе?

Кыдат кижи тараяны даг бажыңга бээн тарын өстүрүп чинр чүве дээп (ол хире ажылгыр). А бистер даг бажыңга хамаанчок, ховуларывыска тараа орга тарын, оон хөй үнүш-дүжүт ап чип шыдавайн чор бис. Каан, каан эвезин барымдаалавайн аан. Берге-ле айтырыт.

Өске сайзыраңгай чурттар чер дугайында айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарыл? Черни сатпайн-даа турза, сайзыраан күрүнелер база бар болгай. Ону өөренип көрааүссе?

Күрүненим (бо таварылгада Тыва-даа болгай-ла) бир хол сайзыраар оруу садыглажыры болгай. Канчап садыглажып өөренип бис? Бир мындыг чижектен кинрип көрейн. Эрткен чылын «Шын» солунга мындыг үткалыг чүүл номчудум. Бистиң улузувус Украинадан чигир садып аар дээш чеде берген-дир. Оон олар мынча дээп: бис силерге бир вагон иштн чигир бээр бис, а силер он ийи вагон иштн ыяш беринер. Бистин садыглажып баргаң кижилеривис кайган калганнар хире чораан. Ол саарыга га канчаар доозулган, ону солунда биживээш болган. Ынчан ол чүүлдү номчаашк, аъамның дээш чораан бир катап чугаалаан чүүлүн сактып келген мен. Кайы бир черге ол-бо, чүү-хөө деп хөөрежи бергенимде өөрүмге болза чүтаваан бээр кижи мен. Аъамның ол чүтаавын силерге таныштырып көрейн, эргим номчукчу.

Кыдат кижи он хоюн он шоодай тарзага орнап алыр дээш дап бажында өдээден сүрүп алган үеүнтер. Кежээ өдекке келирде он хойнун кырында он шоодай тараны немей чүдүүрүп алган кирип кээр дээр чүве. Моңу чугаалаврга улус бажын ыжыдыр болганып-ла турар: оорлап, ачылап, дилеп-даа алган дээр. Бо чорук чүүү көргүзүп турарыл? Чүвениң үжүру — кыдат садыгжының оорунда эвес (Кыдатта бажыннар шоочалавас, чүге дээрге оор чок деп дыңнаан мен). Оон үгаанглыр, сагыыгыр садыглап өөренгенинин хөречизи ол.

Бистиң республикада ол хире садыгжылар бар бе? Ынчан республикавыс бир сайзырай берип болур. Оон башка бир вагон чигирни он ийи вагон ыяшка орнаа аар ыллыр садыглажып болзувусса, сегеерээр бис бе? Вагон иштн чигирнин-даа, ыяштында өртээн билбезим шын. Аъаа чижек-тир ийин.

Ынчангаш черни (садыглаар, будүрүлгелер болгаш өскө-даа үнелиг чүүлдерни) салаар бе, сатпас бе деп айтырыгга дорт харылаан шыдавас-тыр мен. Нарын айтырыг-дыр.

Ындыг-даа болза үстүнде бижээн чүүлүм бистиң депутаттарывыстың, чонувустун бажыңга чаа, ажыктыг бодалдар киириптер чадавас деп бодааш моңу бижидим.

Чадамба ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ТЫВАНЫҢ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР КООПЕРАЦИЯЗЫ

Тываның хереглекчилер кооперациязы 1924 чылдың декабрь 16-да тургустунган. Ынчан Тыва төпкооп деп адап турган. 1925 чылдың августа 10-да Тыва төпкооптуң баштаар черин, Уставын хүлээп алган. Тывага хереглекчилер кооперациязы дыка нарын байдалга догуннап, сайзырап эгелээн. Ынчан Тыва Арат республиканың культуразы, экономиказы куду, чыдып калган деннелге турганы билдингир. 1926 чылдың август 3-те Тыва төпкооптуң төлээлериниң бирги тургузукчу съездизин ажыттынган. Анаа удуртур болгаш хыналда органнарын сонгаан. Тыва төпкооптуң Уставын бадылаан.

Тывага хереглекчилер кооперациязын организастап тургусканың кол сорулгазы: Тываның кожуун бүргүзүнге калбарган даштыкының хуу чинижен садыгжыларын кызып үндүрери база тарамык арат массаны кооперация хүрээленинче эвилелдээри боон турган.

Бо чорудуп турган ажылдың түңнелинде арат чон чиг этти дужаап садар, хереглел бараанарын өбүнде чиик өртем-биле садып алыр аргалыг болганнар.

Тываның чонун бараан-биле хандырып чораан Россияның Күрүне садыының кооптораазы республикага хереглекчилер кооперациязы тургустунарга, бодунуң ажылчорудулгазын соксаткаш, ол улуг-хуузун Тыва төпкоовче шилчидип берген. Оон-биле кады аңаа ажылдап чорзан садыгның дуржулгалыг кадрлары база шилчип келгилээн. Бо чорук Тыва төпкооптуң оон ынай сайзыраарынга, бажыгарынга улуг салдарны чедирген. Ынчангаш Тывдның бүгү булуңнарынга чаа хевирнин садыг, белеткел будүрүлгелерлиг ажыл-агый адыры хөгжүп эгелээн. 1928—1932 чылдарда дыштыкы хуу чинижен садыгжыларны үндүр кыскан. Ынчангаш хереглекчилер кооперациязы бодунуң иштики рыногунга бүрүн эргелиг ээзи болу берген.

Садыг болгаш белеткелди хөө. удуртуру берге, шын башкарылганы бербейн турган. Ынчангаш ажылдакчыларның харыысалгазы куду турган.

Тыва төпкооптуң мүрүнүнда кожуундар төптеринге турган салбырларының орнунга чаа хевирниң адакы организациязы болур хошкооптарны организастаарны чүгүлә апарган. Бо чаа эге тургустунуушкун 1932 чылдың октябрь айда эгелээн.

Чаа тургустунар хошкооптарны организастаары-биле Москвадан Дунев, Шевяков, Накоскин, Молчанов, Ноляков, Тнмашев баштаан бригаданы чалап эккелген. Оон составында садыг талазы-биле инструкторлар, экономистер, бухгалтерлер база дашгыны чүрттар-биле үндүркнир садыглажыкрының нистрид, ниити киадис болгаш садып алырының, үндүр садарының дээн ишкаш ангы-аңгы киздистер кылган. Мыгдыг структура-тургузуг системага болгаш Тыва төпкоопка хамаарлыр.

Тыва төпкооптуң садыг четкизи чылдан чылче өзүп сайзырап эгелээн. Бир эвес 1930 чылда бүгү республикага 45 магазин турган болза, 1934 чылда ол сан 70-ле чедир өскен. Бир магазинге хамааржыр чүрттакчы чонуң саны 1930 чылда 1900 кижи, 1934 чылда 1400 кижи. Бо сан-чурагай кожуунар аайы-биле дыка ылгалдыг турган. Чижээлээрге. Барыын-Хемчиктиң хошкоовү Бай-Тайганың болгаш Монгүн-Тайганың чонунга, Чеөн-Хемчиктиң —Өвүрнүң чонунга, Тес-Хемниң хошкоовү —Эрзин кожуунуң чонунга саранныр.

Ол ышкаш Тываның хереглекчилер кооперациязының башкылары чылдарында Тыва төпкооптуң Седип-оол Танов, Сат Лопсан, Оюн Увангур, Агапов, К. Кошкаров, А. Арланмай, Б. Будегечиев суглар удуртуп турганнар.

Ол ышкаш Тываның хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдезинге М. И. Кузьмин, Л. С. Федулов, А. К. Гришаев, Н. Ф. Панфилов, М. И. Макарова, Л. И. Корягина, О. И. Волченко, В. Я. Матюков, С. С. Юмбуу, О. О. Полат, И. К. Лопсан, М. Л. Дажы-Норбу, Н. С. Комбуй, В. Т. Бюрбю, А. С. Сндоркин, К. Х. Шавыраа, А. И. Белягина, М. В. Мажов, А. А. Середкин, Х. А. Салчак олар боттарының үлүгүн кииргеннер.

Амгы үеде Тыва республиканың хереглекчилер эвилели эң улуг, хөй адырлыг, ажыл-агыйжы эвилел. Республиканың хереглекчилер эвилелинде 22 хереглекчилер нинтилелдери бактаап турар. Система нинтизи-биле 343 миллион рубльге хереглел бараанарын чылдың-на кедээнин ажыл-ишчилеринге садырып турар.

Хереглекчилер кооперациязында 420 магазин, 63 үүрмек садыг четкилери, 88 автомагазин, 146 бараан шыгжаар складтар, 37 хөөннүг столовайлар бар.

Абаканда демир-орук станциязындан республикаже бараан кирер сөөртүүнге болгаш районнарже, чурттакчылыг суурларже хереглел бараанарын чедиреринге автотранспорттуң ажык-дузазы дендел чок улуг.

Ам хереглекчилер эвилелинин системазында 478 саннаг янзы-бүрү марканың автомашиналары бар. Олар чонга хереглел бараанны сөөртүр болгаш ажылгагайжы чоруун багай эвес күүседип келген.

Амгы үеде системада 6100 кижи ажылдап турар. Олар кооперацияның янзы-бүрү адырларында, чон мурнунга бараан боол чоруур бедик мергежилдиг түскай эртембилиглиг ажылдакчылар болур.

Тываның хереглекчилер кооперациязы республиканың нинти чонунуң үштүн нйи кезээзинге бараан боол, аъшчем болгаш үлетпүр бараанарын чылдың-на кедээнин ажыл-ишчилеринге садырып турар.

Хереглекчилер кооперациязында 420 магазин, 63 үүрмек садыг четкилери, 88 автомагазин, 146 бараан шыгжаар складтар, 37 хөөннүг столовайлар бар.

Абаканда демир-орук станциязындан республикаже бараан кирер сөөртүүнге болгаш районнарже, чурттакчылыг суурларже хереглел бараанарын чедиреринге автотранспорттуң ажык-дузазы дендел чок улуг.

Ам хереглекчилер эвилелинин системазында 478 саннаг янзы-бүрү марканың автомашиналары бар. Олар чонга хереглел бараанны сөөртүр болгаш ажылгагайжы чоруун багай эвес күүседип келген.

Амгы үеде системада 6100 кижи ажылдап турар. Олар кооперацияның янзы-бүрү адырларында, чон мурнунга бараан боол чоруур бедик мергежилдиг түскай эртембилиглиг ажылдакчылар болур.

Тываның хереглекчилер кооперациязының башкылары чылдарында Тыва төпкооптуң Седип-оол Танов, Сат Лопсан, Оюн Увангур, Агапов, К. Кошкаров, А. Арланмай, Б. Будегечиев суглар удуртуп турганнар.

Ол ышкаш Тываның хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдезинге М. И. Кузьмин, Л. С. Федулов, А. К. Гришаев, Н. Ф. Панфилов, М. И. Макарова, Л. И. Корягина, О. И. Волченко, В. Я. Матюков, С. С. Юмбуу, О. О. Полат, И. К. Лопсан, М. Л. Дажы-Норбу, Н. С. Комбуй, В. Т. Бюрбю, А. С. Сндоркин, К. Х. Шавыраа, А. И. Белягина, М. В. Мажов, А. А. Середкин, Х. А. Салчак олар боттарының үлүгүн кииргеннер.

Амгы үеде Тыва республиканың хереглекчилер эвилели эң улуг, хөй адырлыг, ажыл-агыйжы эвилел. Республиканың хереглекчилер эвилелинде 22 хереглекчилер нинтилелдери бактаап турар. Система нинтизи-биле 343 миллион рубльге хереглел

Абитуриентилерге

КИРЕРИНИҢ ЭКЗАМЕННЕРИ: тыва дыл

Кызылдағы педагогика институдунуң тыва дыл, чогаал кафедразының башкыларының дузазе-биле абитуриентилерге киреринге экзаменнерге ажыктыг болур дараазында таймылбыр-сүмеки пардадывыс. Башкыдарның таймылбырлап түрары-биле алырга, сайгарылгалар, негелдер, болаалар түгле абитуриентилерге эвес, школачылар болгаш тыва дыл башкыларының ажылынга база ажыктыг, салдарлыг боор болур.

Сеннiг хомуктар эрте бээрге. Кызылда күрүленнi башкы институдунуң аңгы-аңгы факультеттеринге киреринiң экзаменнери эгелей бээр. Филология факультединиң тыва дыл болгаш чогаал башкылары белеткээр салбырынче кирер күзелдиг абитуриентилерниң саны чылдагаарынче көдүлеп турар. Кол чылдагааны — тыва дылдың ашкараанының сөөлүнде олче кичээнгейниң улгатканы болгаш аныяк-өскенниң төрээн дылын, чогаалын үнелеп, сонуургап турар аянгазы болуп турар. Ам 4 дугаар чылын түгле тыва дыл, чогаал башкылары белеткээр салбыр ажылдап турары бо. Оон программазы курнунда турганы калбак мергежилдиг (орус дыл, чогаал; тыва дыл, чогаал) башкы белеткээр салбырга бодаарга, дыка берге, варын, солуп-даа боор турар. Анаа түгле башкы болур күзелдиг, ол дээш чүткүлүг абитуриентилер кирери күзенчиг. Чамдык студентилер эге курстарга-ла программазы «үгбайн», эртем ажылдары номчуп, конспектилеп сайгарарындан, хей литература номчуурундан чүрек аарын, ара каттылаптар таварылгалар база таварыжын турар. Бисче экзамен дужаан көргелериниң арагазында «Тыва дылды кижи билбес чүү боор, ону кайчап-даа дужаан алтыр мен ыйнаан» дээш чижектиг болгал-биле кирип турарлар база тазарышкылаар. А херек кырында тыва дыл чогаалга дужаар экзаменнер элээн нарын. Оларның хевирлер-биле база кандыг бергедээшкиннер экзаменге таварыжын болурунуң дугайында номчукчуларга, абитуриентилерге чугаалап көрээн.

Бистиң салбырже киреринге, 3 экзамен дужаар: тыва чогаалга чогаадыг, тыва дыл болгаш чогаалга аас-биле, орус дылга эдертинге биижинде. Орус дылдың шылгалдазының дугайында эбитуриентилер болганнок-ла айтыр бээр. Ол экзаменни аргалыг болза Ижаатпырбаан болза дээш хөөннер база дыннадыпкаш чүве. Орус дылга биижинге шылгарары база албан. Чүге дизе бис келир үениң филологтарын — дыл, чогаал талазы-биле специалистерге-ле, дээш эртемниг башкыларны белеткеп турар болгаш-дыр бис. Түгле тыва дыл, чогаал-биле хызыгаарлаттынмас үжүлүг бис. Өөредилге программазында орус болгаш дашткы дыл, чогаал. Чөөн чүк улустарының өскүзүүр сөглекчи, болуушкун наклонениезинiң чоокта эртикен үезинде чаңгыстың санында, ушку арыла болуун кылыг сөзүг-биле илереттинген.

3. Хүн кайнаар чажыпты? Эзимнерже — туруштун байдалды, углаарының назежинде, хөйүн санында уталбаан, шыларның өйүнде чадала демдек адыбиле илереттинген.

4. Кайнаар ергүдүлер? Өскүзүүр орай-делегейинче — чаңгыс аймак туруштун байдалдары, чаңгыстың санында, углаарының назежинде нарын чүве аттарым-биле илереттингеп, орай-делегейинче деп сес 3-кү арынның хамаарылга хевиринде база ажыктаттынган.

5. Канчалыр ергүдүлер? Төрээн черинче эргилдир чажып, алгыш-өөреэлиг чугаалап, от-көсче, орай-делегейинче аъш-чемнiң ергүдүлер. (К. Күдажы).

1. Бо бөдүүн чаңгыс составтыг, тодаргай эвес арынныг, делгеренгей, чаңгыс аймак туруштун байдалдарыбиле болгаш чаңгыс аймак деепричастиглиг бөлүүлелдербиле нарынаттынган долу медээ домаа.

2. Домакта чаңгыс чугула кежигүн — сөглекчи—ергүдүлер. (Капчалылар?)— кылыг сөстүг сөглекчи, болуушкун наклонениезинiң чоокта эртвеп үезинде, хөйүн санында, 3-кү арынга бөдүүн уталбаан кылыг сөзүг-биле илереттинген.

3. Чүнү ергүдүлер? — аъш-чемнiң — дорт немелде, чаңгыстың санында, онаарының назежинде, хамаарылга хевиринiң 3-кү арынга нарын чүве азы-биле илереттинген.

4. Кайнаар ергүдүлер? Өскүзүүр орай-делегейинче — чаңгыс аймак туруштун байдалдары, чаңгыстың санында, углаарының назежинде нарын чүве аттарым-биле илереттинген, орай-делегейинче деп сес 3-кү арынның хамаарылга хевиринде база ажыктаттынган.

5. Канчалыр ергүдүлер? Төрээн черинче эргилдир чажып, алгыш-өөреэлиг чугаалап — чаңгыс аймак кылдың аргазының байдалдары, деепричастиглиг болуулелдер-биле илереттинген.

6. Кежээ чажып, чугаалап ергүдүлер? Шайынын үстүн үскээ — үениң байдалы, деепричастиглиг бөлүүлелдер-биле илереттинген.

Нарын домакты сайгарарының үлегери:

1. Чагырышпаан нарын домакты.

Даг кырындан харап көөрүүскеге, аңгыстыга вертилеште чалаа пөштер аразында ийи адыг кылаштаажып, тур. Кол домак — 2-ги домак, а таваылбыр домак — 1-гизин.

Кажан чадап пөштер аразында ийи адыг кылаштажып тур? — Даг кырындан харап көөрүүскеге — үениң тайылбыр домаа, кол домакка бөлүнүп падежининiң хожумаанiң дузазы-биле холбашкан.

1-ги домак — 1 составтыг, тодаргай арынныг, делгеренгей долу домак.

2-ги домак—2 составтыг, делгеренгей долу домак.

Оон соонда домактарның түс-түзүнде морфолог-синтаксистиг сайгарылгалай үстүнде айыткывысс дег кылыр.

2. Чагырышпаан нарын домакты сайгарарының үлегери.

Олар бир хүн каш-даа дүшүүр, начала-даа Кара-кыстың сеткил-сагыжын Ак-оол эскербээн, анаа шоолуг-ла кавыдаваан. (С. Түрүп-оол.)

Бо чагырышпаан нарын медээ домаа, ийи домактан тургустунган. 1-ги домак— олар бир хүн каш-даа дүшүүр. 2-гизин — Кара-кыстың сеткил-сагыжын Ак-оол эскербээн, анаа шоолуг-ла кавыдаваан. Бо ийи домак ынчалза-даа деп удурланыштывар эвилеп дузазы-биле холбашкан. Схемазы 1, ынчалза-даа 2.

1-ги домак—2 составтыг, делгеренгей долу. 2-гизин —2 составтыг, делгеренгей долу, чаңгыс аймак сеткилдерби-ле маргыжыттынган.

Оон домактарны түс-түзүүда сайгарар.

Өскө сайгарылгаларның үлегерлери:

Фонетиктиг сайгарылга:

төрээн—6 үжүк, 5 үн, 3 ажык эвес, 2 ажык үн, 2 слог, 1-гизи ажык, 2-гизи хаалчок.

т—ажык эвес үн, дүвей.

ө—ажык үн, ыыска, чымчак, эриндиг-биле адаар, делгем.

р—ажык эвес үн, ыыткыр, адаар.

ээ—ажык үн, узун, чымчак, эриндиг-биле адаазас, делгем.

н—ажык эвес үн, ыыткыр, адаар, думчук-биле адаар.

Лексиктиг сайгарылга:

Пеш—аңе бүрүлүг, ногаан, тоорук үнер ыяш, чаңгыс үжүктүг, синонимни, антонимни, омонимни чок, кыдыгаартыг адыглаттынар сес.

Ак—чугайның азы харның өңү, хей үүлдүг сес, домакта дорт үүлазында ажыглаттынган, синонимни — чырык, антонимни — кара, омонимни—ак (кылыг сөзүүнүң дозу ак), үргүлүү (ниити) адыглалдыг сөзүг.

Кылаштаар — буттарны чоруг баспышаан, шимээрни, хей үүлдүг сес домакта, дорт үүлазында ажыглаттынган, синонимни— базар, антонимни — маннаар, чүгүрер, омонимни чок, үргүлүү (ниити) адыглалдыг сөзүг.

Морфемниг сайгарылга:

Аъш-чемнiң — 2 дазылдан (аъш, чем) тургустунган нарын сес. Дөзүг—аъш-чем, үүлдүг (2 дазыл каттышкан). II—өскертилге кожумаа, 3-кү арынның хамаарылга хевиринiң кожумаа. II—өскерилге кожумаа, онаарының падежининiң кожумаа.

Морфологтуг сайгарылгаларның үлегерлери:

Өргүдүлер — кылыг сөзүг, эге хевири —өргүүр, дөзүг— өргүү, үүлдүг, уталбаан, бөдүүн болуушкун наклонениезинiң чоокта эртикен үезинде, хөйүн санында, 3-кү арында, домакка ролю — сөглекчи.

Сеткил-сагыжын — чүве ады, эге хевири — сеткилсагыжын, үүлдүг (2 чүве адының каттышкынындан тургустунган), нарын, ниити, чаңгыстың санында, хамаарылга хевиринiң 3-кү арынында, онаарының падежинде, домакта дорт немелде боор чоруүр.

Бир—сан ады, түп сан ады, бөдүүн, домакта үениң сайгалы боор чоруүр (хүн деп сөс-биле кады ажыглаттынын турар).

Ада—ат ориу, арыннын, эге хевири—ол, чаңгыстың санында, бөлүнүп падежинде. 3-кү арында (Кара-кыс деп чүве аттың солуп боруур). Өскүзүүр домаа немелде болуур.

Чырык—демдек ады, уталдан (чырык деп кылыг сөзүндеги -к деп чогаадылга можумаанның дузазы-биле), шылырның, өйүнде чадала, домакта тодаразылга.

Эргилдир — наречие, кылдының аргазының, уталдан (эргил—деп кылыг сөзүндедир деп чогаадылга можумаанның дузазы-биле), домакта кылдының аргазының сайгарылга.

Тыва дылда экзаменнин негелделери мындыг хевирлиг. Үстүнде айыткывысс лексиктиг, фонетиктиг, морфемниг болгаш морфологтуг сайгарылгалар шупузу харын үзел чаңгыс билетке турбас, оларның пүрээ кирип болур.

Чамдык абитуриентилерниң экзаменге биилээ дыка кошкак болур. Оларның эң-не бергедеп турар таварылгаларынга доктаатпазы:

1) Домактың 5 кежигүнүн, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин билбес. Ынчангаш домак сайгарын ыыдавайн баар.

2) 10 чугаа кезээн четче билбес. Чамдыктары түгле 3 аттыг чугаа кезээден өскелеэки аазап чадап каар.

3) Фонетиктиг сайгарылга кылып тура, үн болгаш үжүктүн ылгалын безин билбес, оларны будаар улус турүп кээр. Сесте үн, үжүктүн санын тодарадырда, өзээ чаһыптар таварылгалар бар. Үзүн болгаш өк-биле адаар үнер болгаш Я, Е, Ё, Ю деп үжүктер сеске кирген турда, үн болгаш үжүктүн аразында сан талазы-биле дең эвес апаарын билбейн баар.

4) Лексиктиг сайгарылга үезинде сестүг лексиктиг утказын (сөөн чүнү илередир, көргүзүп турарын) тайылбырлап ыыдавас боор. Оон аңгыда сестүг үүлдарын тодарадып албас, синонимнин, антонимнин адаазайн баар.

5. Морфемниг сайгарылгага дес дазылды будаар. Уталган, уталбаан дестерии ылгай албас. Өскертилге болгаш чогаадылга кожумактары чүүг-биле ылгалыры биилбес эбитуриентилер база турар. Оон аңгыда өскертилге кожумактарының хевирлерни тодарадыпкас.

6) Морфологтуг сайгарылга ылыры эң бергедеп турар. Чүге дизе абитуриентилер чугаа кезээлериниң, оларның грамматиктиг хевирлерни четче билбес. Ылангыя кылыг сөзүүнүң хевирлерин база дузалал чугаа кезээлерни тодарадырда, хей частырыглар кылып турар.

Клара КУУЛАР,
Кызылдың педагогика институдунуң тыва дыл, чогаал кафедразының башкызы.

(Уланчылыг.)

СЕТКИЛ ӨЙГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Бо бергеде үеде сагжыкшыны ейүп чоруур чамдык айтырыглар дугайында биижир бодадым.

Кризис ханылаа турар, каанчаанның аңгы бергеде үеде биштин республиканың Чазааның хей кижи киржикчилиг массалыг байырлалларыны шегләәр дугайында үлүүн алган доктаалың сеткил, хынышкын-биле деткип, солуннарын номчудум.

Ынчалза-даа бо хүннерге чедир солуннарда оваа дагылгаларга, моге чоргаар кижилерге, чаа район түрүүстүктаныга, совхозтуң юбилейинге тускаатткан маргылгаалар, байырлалдар дугайында чарлаалар биижи ашкан болуп турар. Анаа районнарның, Кызылдан күзелиг кижилерниң, спортчуларының киржиринi талаап болур. Оон аңгыда 68, 128 моген салгаш, шүүлген, үжүүрелешкен моге-ле эрткен чүгүрүк аъттың, ийиги чөөнi алган аъттың ээзээнге аът шаңналдарын тыскарын чарлап биижээн. Ол аъттарны үргүлүү-ле хүү кижилер «өргүш» турар чүве болза, ажыгбас-ла ыйнаан, ында багай чүве чок.

Чамдык совхозтарның малынның баш саны күүлеп турарын хөйге билиннигер. Республикага 70 ажыг совхоз бүрүзү байыр-нааныга тиилээн спортчуларга чылга бир хатты түүлүп берип турар чүве болза, ол дээрге бир ачыг-өөр чылгы ышкажыл. Шаңналларга нот, сергеги база берип турар-дыр оларның баш саны база үзээни эвес болгай. Бо бергеде, ынчан чеже бозаайн. «Чек-лаа болза, бар шиңнедиг, ядыы-лаа болза, бай шиңнедиг» деэш ышкаш, чоруулу үргүлүүлүг турар. Шак ыыдыг шиңнедиг малының баш санын камаавайн, кайы хамаанчок ажыглаар чорук сайгынун, кайзы Советтерниң дарааларын, совхозтар удуртукчуларын сагындырып, болдырбаар үе хемге деп болап олуур мен.

Мал-магаи эвээш, бергеге шагаа чөлүн эртинг үрдүлүүге бербейн, шаңналларга суй белектерни, акшаларны-даа тыпсып болур болгай.

Хей, хостуг үе-шактың байырлалдар, маргылгаалар эрттиреринге чарыгдавайн, оны совхозтарга сиген хезин бөлер, кышка белеткеп чоруур шеф ажылдарынга үлүүзе ажыктыг деп болаар мен.

Тыва Республиканың чамдык Г. Я. Эрзин ышкаш улус депутаттарының черни салаа хүтайыкта саналы бир хонгуг сагышты хүүрегейн турар айтыныг ол. Бир эвес оны ол йүүлаар шиитпирлеттер чүве болза, сиген, таваа шажеөнi. Чагытайлы Аласты, Тожуку биз-ле бай кижилер салыш алыпаар. Ынчан баавга, келир үеге бистиң салгадывыс кажа ынчалза ачыгланнып чүүттээрил? Тыва Республиканың Үнезезин Хообудуун хүлээп ап турар үеге бо айтырыг кол чөнiң өөлээр деп саналдыг мен.

Июнь 10-да тыва радиого чүве чугаалаан Дамдынчап Чыпсымаа болгаш өске-даа демократтар Тываны Россиядан ангылаар дугайында референдум эртирер деп турарын шүүт кайтаар кижи-дир мен. Россиядан үнер дугайында агитацияга шүүт үзүр мен.

Михаил ДАМЧАЙ,
Күш-ажылдың хөөчүнү.
Бай-Хем район.

Чарлалдыр салбыразы

АУКЦИОН! АУКЦИОН! АУКЦИОН!

«ТЫВА-АУКЦИОН» бүдүрүлге Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитединиң ийиги АУКЦИОННУ эрттирерин дыннадып тур.

Аукционга хамаатылар, а ол ышкаш устав ёзугаар фондузунда күүгүненин, күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының өнчүзүү 25 хуудан ашпас юридиктиг эргелиг албан черлери — кооперативтер, өске-даа биче бүдүрүлгелер киржир эргелиг.

Аукционга киржир күзелдиглер Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин башкарар талазы-биле комитединге дараазында документилерни киирер:

— аукционга киржир дугайында чагыын 1992 чылдың июль 20-ге чедир эккээр;

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитединиң Кызыл хоорайда «Тыва кредит» банкыда, МФО 264181 кодтуг 606623 санажылга санынче хуужудар объектиниң эге ертээнин 10 хуу хемчээлинге дең долааны шилчиткенин бадыткап турар төлелге документизинiң хоолгазын:

юридиктиг эргелиг албан черлери нотариуска азы бүрүткелди кылган органның бадыткааны тургузузулга документилериниң хоолгаларын немей көргүзер.

(Хуужудулгага саналдап киирген объектилер дугайында тодаргай медээлерни 1992 чылдың июнь 29-та үндүрген № 1 «Информастыг бюллетеньден» көруп ап болур).

Аукционну театр артистериниң база «Чечек» ательениң модельерлериниң киржилгези-биле культура-көргүзүглүг программазының аразынга эрттирер. Делгеп көргүскен аянныг, чаа идик-хептерни улаштыр садар.

Аукционга киржир күзелдиглерни болгаш аукционну база культура-көргүзүглүг программаны сонуургаарларны чалап тур.

Аукцион Кызылда Чоннун культура төвүнге эртер. Көрүкчүлерниң кирери база өртектиг.

Айтырыг тургузар телефоннары: 3-27-90, 3-33-59

Шолаачызарның чайгы хүннерде дыштанылгазын эки организастаарынче профэвиллеллер кичээнгейин салып турар. Тандымын эдептерин каастап шимээн. Чагытай холдуң чанында дыштанылганың лагерьлерин республиканың чүс-чүс урутларын хүлээп алган.

Ол холдуң чанында тутқан «Орленок» лагерьде ам ийи чүс школачылар дыштанып турар. Хазыларлыг ногаан арга-арыгларже, хол ыдыын дургаар похотпал, холге эштин хүнзээрлер.

Дыштанылга лагериниң ажылын Кызылдың № 3 ортумак школазының башкыны Лүүза Ондар башкарып турар. Башкылар Лариса Монгуш, Айлан-оол Донгак болгаш оон өске-даа ажыктар өөренiкчилериниң дыштанылгазы солун болзун дээш, чогаадыкчы планнарлыг ажылдап турарлар.

ЧУРУКТА: Чагытайда «Орленок» дыштанылга лагеринде ойнап-хөглээн школачылар.

Өхемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

ШКОЛАЧЫ ЧАЙ

КЫРГАН-АВАМ БИЛЕКТЭЭЖИ

Кырган-авамны Барыкаан Донгак дээр. Тыва төөгүзүн, тыва литератураның төөгүзүн эки билир кижилер оны караа-биле көрбээн-даа болза, аки билир. Ол дугайын маңаа катаптап канчаар ийик мен.

Чес билектээш кырган-авамның холунга (кайы холунга чорааның сагынмастыр мен) кыланайның чоруурун бичиимде бо-ла көөр мен. 6-7 хире класска турган, бир катап оон айтырдым: «Чаъс чаар деп барып-тыр, кырган-авай, диңмирээр, кызанизар чадавас. Агаар мынчаар баксырай бергенде, чес чүзе тутпас, айыылыг деп. Хөлээр акым биске чагып туржук. Билектээжинер чоп үштүп албас силер?...».

— По-ок ай. Бо-ла уруглар-ның кижиге сагындырбазы-ла чок ийин. Шынап-ла үштүп алыйн. Чүстерим аарыр, инек саай албас апарган болгаш моомну бо-ла кедип алыр-дыр мен. Сагындырганым бооп-тур, уруум. Безек-када үштүп, шыгнап каайн алырам. ойт. Кудай бакырааңда, талаар харын. Куянга хөлчок чүве ийин. Дузалаар...

Өгбелеримден чес дугаймында дыңнаанын ол чаа билиишкин ыяап мени кайын улуг сонуургаткан деп. Үстүкү класстарга өөренип турган, химия кичээлинден чес дугайында хире-шаам-биле билип алганым бар-даа болза, гипотония (хан басыышкынының кудузу), гипертония (хан базыышкынының өрузү), бронхит болгаш оон-даа өске аарыгларга удуп база дузалаар дээш чүвени эки-ле билбес чордум.

Эрткен чылда үнген № 28 «Медицинская газета» солунунан «Чес билектээш дузалаар Се?» деп эге адаанда тайылбырны номчаш, кырган-авамның хөөлиг, кааскоя-даа эвес, бодүүн, чес билектээжинiң, өгбем-биле үе-дүнге ол чугаам дугайын сактып кээп, номчукчуларга медицина эртемнериниң кандидады А. Асанаровтуң тайылбырын сонуургадыр бодадым:

«Чести медицинада... курлар, билектээштер хевирлиг кылдыр база ажыглап турар. Ол дээрге рефлексотерапияда аарышкы чамдыдыр, хуулушкунга, ыжыкка удур арга болуп турар. Бир эвес хол чүзү аарып турар апарган болза (улуг улус хол куяны-даа дээр ийик), билекке чес билектээш сул аарга, хан эргилдезе экижир, артеринда хан базыышкынды өйтавында алаар. Билектээштер мукгаш-даа, билекке өй кылдыр ыыырып азы алыдын ап болур кылдыр, аксын ажык-даа кыдыгаан болуп болур.

Чес курларны, билектээштерни кайы хамаанчок кедип, оон-биле боду бүдүү-туугай эмнеши болбас. Садыгдап чес билектээштi садыл-даа алган болзуңарза, эмчиге ызаш-ла барыңар. Сүме алыр херек. Кижи бүрүзүнүң организеми дөмей эвес, чаңгыс олла аарыгтан аарыл-даа турар болза, эм эм чүүлдер дээштiн аңгыландыг болур болгай.»

Хоочун хоктуг, хола кактыг. Кырган-авам чес билектээштiң ажыктыгын билир турган болгаш эдилеп чорааң-дыр ийин. А өгбелерниң кудай чүдерээнде, чес айыылдыг дээш хорууда база утка хаяа. Утка бооруда чаңгыс эвес. Ол дугайын номчукчу догаатпаанның каапкаар-ла боор.

Валентина САТ.
Кызыл хоорай.

Айтырыңар—харыылап берээли

ЫМЫРАА ЫЗЫРЫПКАНДА

Ымыраа (кырган-сээк) азы хулчук ызырган черим холчок кижинир, дырбаттарга мжа бээр-дир. Ылаңгыя чодам кылаштаарга аарышкыдыг кылдыр ыжа бээр, майым сут кадыра бастыңган чүве ышкаш кылдыр тулдур ыжар, оон канчаар кампаланып болурул, кандыг-бир чаар эм, мазь ажыглап болур бе?

А. САТ.
Кызыл хоорай.

Унуш үүлден алнап, составында эфир үстерии холумахтыг «Тиль» деп эмульсияны ажыглаар. Кешке чаап алган соонда 1 азы 1,5 шак дургузунда дээштиг болур. Дашпагаа, дзчага үр үеде чоруур апарымаарга, ол хире үе эрте бээрге, база катап чаап ап болур силер.

Оон аңгыда гээздекка, анис, эквалипт үстерииге база ымыраа-сээк чагдавас. Бир эвес белен ыяшыг үстер чок болза, үжен дамды душкан-на үстү алган, 50 мл. одеколонга азы водкага холуптар. Белен болган холуксаз-биле кешки чаза аарга, ымыраа чагдавас. Чейган үүлү база ымыраа-сээкти хейгүзүр. Бир эвес силерниң ымыраа азы оон-даа өске курт-кымысканнар ызырыпкан болза, химиктиң намдадырыбыле чиңге бүрүлүг подорожник дең эм оттуун бүрүзүн сы туткаш, оон суу-биле (когу) ымыраа ызырган черии чаар. Бир эвес ыяшыг от тыпкызыларга, алюеш база ыяштаар ажыглап болур. Оон чүлүү ымыраа ызырган черии хүүдүрбес.

Чередa деп эм оттуун чечээ биле бүрүзүн холуй хайындиргаң хаяшыны база ажыглап болур. Үдүт шопудан ишти чередaны бир стакан ишиг суглас уруткаш, аксын так дуглаап, 20 минута дургузунда ишиг суглуг савага бузурадуктур тургузар. Термоска-даа тургузуп болур. Белеп болган хандыг-биле ол черии чаар. Бир эвес ымыраа ызырганыңзын бүткүр бодунар аллергиялай берген болзунарза, немга хандыга (чередa хандыгынга) бичии суг холаап, үүлде ийи катап үдүт шопудак ишпээ ижер.

«МГ», № 31.

КИНО

ИЮЛЬ 9-ТА

«ПАПЫРАЛ»: «Гуру» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Крепкий орешек» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лучшие из лучших» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

ГАР САНЫ: «Тыва совбаян» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыцаалыр секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң орнаашкыны) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң эдилекчилери) Ш. М. Сувак, Н. С. Эргел

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген хевирлер кулээр аъыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орнаашкыларының — 3-33-91; — 3-34-17; харыцаалыр секретарь — 3-34-92; орнаашкыны — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улуг эпштаттарының Советтерни аңгылаа-политиктиг болган социаль айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улеттер — 3-34-49; 3-36-73; көзээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улуг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-52; — 3-34-53; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; идеология — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүүчүлер — 2-27-41; солуун кезээйи барганза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парламга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинин болгаш Кравченко кудумчуктар, 1 номер № 1.

Сөлүн чеделеде 5 катап үнер. Хемчээли 2 парламга. Индекс

Тираждың 27020 экз.

Чагыы: № 130.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 131 (14853) 1992 чылдың июль 10, пятница

Солунга ат салган шагы 20.50 Чагыдар ортээ 10 коп. Сахар ортээ 1 рубль.

ФИНЛЯНДИЯДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

ХЕЛЬСИНКИ, июль 8. (РосИТА-СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин Финляндияның пайысалалында чеде берген. Олында Европага аймыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарының күрүнелер болгаш чазактар баштынарының анаа июль 9-та ажыттынар ужуражышкынынга Россияның делегациязын баштап чоруур.

Самолеттан дүшкеш, журналистерниң айтырыгларынга харылап тура, президент Мюнхенге «Чилинин» чурттарының удуртукчуларын-биле болган беседаларынга сеткилли ханганын демдеглээн. «Түннелдер мээн бодап турганымдан артык-даа, дудуудаа эвес болду» деп, ол айтыкан. Балтика чурттарындан (Литва, Латвия, Эстония) шеригларын үндүреринге хамаарыштыр Россияның тускай делегациязын баштап чоруур, ол политиктиг шинчилер хуралээ адырган, мынаважок «бо чылдың дургузунда ол болдунмас» деп айтыкан. «Айтырыг колдуунда техниктиг чылдагаарнарлыг — чурттар оран-сава, казармалар керек болгай. Оортан 100 мун хире шеригниң кижилерин үндүрер, ону боттандырарының графигинге удавас ат салыр апаас. Кол-ла чүве — ында дивизияларны чаа күштер-биле немеевеси-дир».

«Хельсинки-2»-ниң сорулгаларын тайылбырлап тура, Борис Ельцин мынча дээн: «Бо дээрге улуг черегелиг ледегей болуушкуу-дур. Ол түгле Европага аймыл чок чорук-биле холбашкан эвес, а харын бүгү чурттарның кады ажылдажылгазынга чаа бурунгаар базым болуур». Чыыштың түннелдери-биле тодаргай декларацияны түлээп алырының чугаазын айтып, мындыг документтиг ат салдынар боор деп идегелдң ол илереткен.

Культура амыдыралы

КЫШКА БЕЛЕТКЕНИР

Республиканың Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң ажылдакчылары-биле Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы Виктор Васильевич Мартай-оол ужуражыш чогаадыкчы коллективтиң ажыл-чорудулгазы-биле танышкан.

Бүгү чуртта дег, республикада рынок үезиниң кадыгберге шылгалавары эртип турар. Тываның девискээрниде улуг кандаашкын болуп турарындан малга белеткээр сиген-шырбыштың, тараанын, картофельдиң, ногаанын дүжүү чер албайн турар. Ынчангаш культура ажылдакчылары бүгү ажыл-чорудулгазын ол ажылларда хаара туттунган ажыл-ишчилерге бараалгадыр ужуглуг. Оя шыкаш чамдык ажыл-агыйлар балансызында турар культура базыннарындан ойталап турар таварылгалар база бар. Ынчалза-даа болгунуң девискээрниде турар культура албан черлерин совхозтар колдуунда балансызынга түдүп, бүгү тала-биле дузаны чедирип турары өөрүмчүг. Амдыгааштан эгелеп культура албан черлерин кышка баш үзүр белеткеп, сентелге ажылын доозарын дарый чедип алыры күзенчиг. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың республиканга ажыл-агыйының дүшкүүрлүг, берге байдалындан байырлалдарыны, оюн-тоглаваларны эвээжеткеш, бүгү күштү ажыл-ишче мөөнээр дээш чарлыын удуртулга кылдыр алыр дээрзин оралакчы сайыт чугаазынга илереттеңерге ажыктыг болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТЫВА ЦИРК ГОЛЛАНДИЯДА

Россия Федерациязының Күрүне циригинин Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юрий Оскал-оолга удуртқан тыва бөлүү Голландияда чеде берген.

Бо чурттун кайгамчык бойдус чурумалдыг, янзы-бүрү чараш өөнерлиг чечектер, үңүштер бүргеп каастаан Флевохоф дээр делегей чергелиг хуу парыгы бар. Ында уругларның болган улугларның ойнап-хөглээринге таарымчалыг, көрүштүг, ураң шевер каскалдаалдың дериг-черекселдерни хөйү-биле кылган. Кижилерниң кичээнгейин ол хаара түдүп турар. Ынчангаш чүгле бо чурттуң хамаатылары эвес, даштыкы чурттардан аалчылар, аян-порукчулар паркка хөйү-биле келир.

Шак ындыг таарымчалыг паркка цирк көргүзүглериң чонга бараалгадыр аас-кежиктиг бистиң артистеривисти чедип алган.

Баштайгы көргүзүгдеп эгелээш, тыва цирк артистери боттарының мергежилдиин, талантылыын ол черниң чурттакчыларынга, аңаа келген даштыкы аян-чорукчуларга көргүскен. Хүнүүн-не хүндүсүдээ, кежээ-даа сорук кириккяп, таалапчыг тыва аялгалар паркка чаңгыланып турар. Орта үдеттирген цирк артистери тыва улустуң аас чогаалынга, амыдыралынга, ажылынга, национал оюннарга үндезилеттинген көргүзүглерниң, шөе тыртып каан чүге дериг кырынга нарын, берге көргүзүглерниң күүседип, оргу черде-биле бир дөмей таныпылап, янзы-бүрү дериг-черекселдерни аваангыр, кашпагай улай каап, олуй-солуй октап турарын көрүкчүлер сонуурган турар.

Цирк көргүзүү бүрүзү эгелээр мурнунда чарлакчы көрүкчүлерге артистерни допчу, билдингирги-биле таныштырып турар. Алдарлыг цирк артизи Владимир Базыр-оолович Оскал-оол бежен чылдар мурнунда тыва цирк бөлүүнү үндезилеп тургускаш, эвээш эвес талантылыг артистерни белеткээн. Сураглыг мастерниң чаагай херээн оон оглу, кызы, уругларының уругларының, өөреникчилери уламчылап турар. Ачазы пазы-хары үдаттакаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнерге, тыва бөлүхтү оглу Юрий Оскал-оол удуртуп берген. Оон уруу Долаана, оглу Владимир ачазының соон салган цирк артизи болуп күзелин илереткеннер. Ылангыя чинге демир кырынга танцылазырынга Долаананың мергежилиг аважымнаан дуразы, талантылыг артист болган. Москваның цирк уран чүүлүнүң училишезини дооскан, дүржулгалыг цирк артизи болу берген. Борис Хертек чинге демир кырынга оюннар күүседириңге мергежээн, аваангыр, дидим кижилерниң бирээзи. Артистер Аркадий Август-оол, Мерген Очур база-ла чединшкинниг ойнап көрүп турарлар.

Тыва цирк бөлүү-биле кады Валентина Симонова өөредип алган адыглары-биле күүседилерни көргүзүп турарын, чыылган чон сонуурган турар.

Паркты оюн көргүзер цирк шөлүүге үнде артистер 2-3 катап ойнап турар. Көрүкчүлер аваажевес. Июль, август айларда олар улам көвүдээр. Ынчан бо черге чурттун хөй санныг чурттакчылары, даштыкыдан аалчылар аян-чорук кылып келирлер. Цирктер сентябрь айга чедир бодунуң ураң чүүлүнү үчилишезини дооскан уругларын көргүзүп турарын, чыылган чон сонуурган турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧЕР БЫЛААШПААЛЫ

Шаг шаандан бээр чер-девискээр, довуң-шөлдер, хемнер, сутлар, тайга-танды аңаа чурттаа чоруур чоннуг, эвлиг дээрзи билдингир болгай. Тыва чон чуртун эвлеп чорзаадаа, аңаа өнүү-көренгиге-биле дөмей хамаарылгалыг чорбаан. Бистиң ада-өгбелеривис Тыва иштинге каяа-даа көжүп, малын малдап, тараавыстарын чыл човаан. Амгы бо үеде канчап бардывыс? Чер, суг, одар-белчир, кода-хонаш, кыштаглар, чайлаглар хунаажыр. Ол дээш вас-дыл кылып, алгыжып-кыржып, бакташкан болгулаарга, оңу дыннаваш, бо кижи пат кайгаар.

Мындыг чижекти көрүп көрээлинер. Чыраа-Бажының, Чыргакының, Хорум-Дагның чурттакчылары шупту үеэ чоокка чедно-ле чангыс ажылагый. «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыннары, малчыннары, тараажылары чордулар. Чурттакчы чоннуң күзелиниле «Чыраа-Бажы» совхозту эге организастап, оон аңгы-аңгы ажыл-агыйлар тургусту. Чыраа-Бажында, Чыргакыда, Хорум-Дагда үш аңгы ажыл-агыйны организастаан. Оон чүү үнгенил? Бо ажыл-агыйлар аразында кыштаглар, хонаштар, сиген, тараа шөлдери хунаажып, аас-дыл былаажып, чаргылдажып турар.

Мен база кайы ажыл-агыйга кайы чер, кайы кыштаг, кайы дөл хамаарыжырын эки билир мен. Хемчик таңдызын. Кызыл-Шайчыгдан алыр болза, «Хорум-Даг» колхозка, бир эвес Улуг, Биче-Чыргакыларның Белдир деп черден чарар болза. Улуг-Чыргакы, «Чыргакы» биле «Чыраа-Бажының былаажып турары Кызыл-Чыраа деп чер «Чыргакыга» хамааржыр. «Чыраа-Бажы» совхозка Аныяк-Чыргакы, Тоора-Хем, Дэгыр-Шеми девискээрлери хамаарыжыр чүве. Ынчангаш кайыда ажыл-агыйга чайлаглар, кыштаглар, одар-белчир, сиген, тараа шөлдери четчир. Ынчангаш чер, девискээр хунаажып турбайн, эң-найыралдыг чурттап, ажылдаалынар.

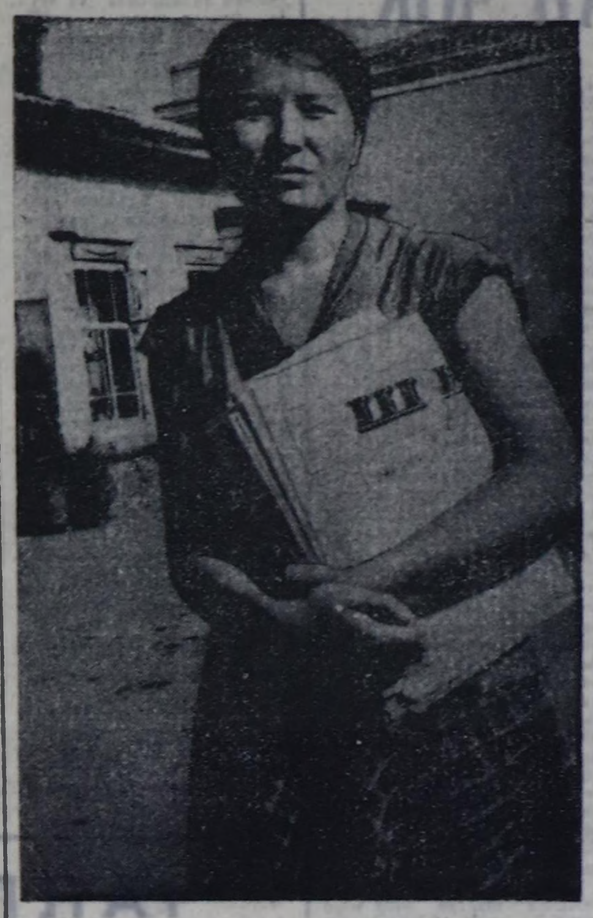
Таптаашкын чылдарының үезинде Москвадан, Кызылдан даргалар буу-хаа келгеш, боттарын боттары азырап, чаа-ла күш-шыдал кирип, сайгырап орган колхозтарны кадып каапларга, ам келгеш, түннели бо-дур — чер хунаажып турар апарган.

Чер реформазының дугайында, арат ажыл-агыйлар дугайында хообуларга сылдап алгаш, хоптак сеткилдиг ийи-чангыс кижилер совхозтарның сиген кезип ап, тараа тарып өстүрүп-турган, чоннуң малының одары турган эки черлерин мурнай-ла бүрүмүбиле эжелеп алгылааннар. Чоннуң хууда малының никти одарын дуй кажаалап алырга, дыка-ла эпчок боор чорду.

Дагыр-Шеми, Чыргакылар дээш ышкаш каас-чараш чурумалдыг черивистиң шупту булушнары тыва чоннуң аңаа-биле үнүп, шаг-төөгүден тура ада-өгбелери кады чурттап келген, эске кижи-даа чок, шупту-ла куда-хувуй, ха-дунма апарган чон-дур. Ам кээп чер, суг хунаажырга — ыракка ыяшпчыг, чоокка чованчыгдыр.

Эргим чонум, чангыс чер-чурттугларым, чер девискээр хунаашпаалынар! Түгле чериниске хумагалыг болуп, ону беримчелиг кылдыр ажыглап, ажылдаалынар.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы сүүр.

ЧУРУКТА: Ирина Сергеевна Монгуш Кызылдың төп почта черинден, чагыкчыларга солуннарны, журналдарны, чер-черден чоруткан чагаа-бижиктерни чедирип берип турар. Харылзаанның хоочуннарының аразынга ажылдаарга, ажыатыг, амыдыралчы арга-сүмелерни бергилээрин ол үнелеп чугаалаар болду. Оон коллективинде орус-даа, украин-даа, хакас-даа улустар бар. Оларның ажыл-ижин чангыс эптиг найырал улам быжыглап, шалыпчы ажылдаарынче сорук киририп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тыртыгран чуруу.

Интервью

АЖЫЛ ЧОКТАР КӨВҮДЭЭР, ОЛАРГА ДУЗАЛАЖЫР

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чоннуң ажылче хаара түзер министерствозу бо чылдың май айында тургустунган болгай. Эрткен чылдың августа эгелеп, ноябрьда комитет турган. Ам министерство кылдыр эде адаттынганының соонда кандыг ажылдар кылдынып турарын оон министри Чаагай-оол Серенович Монгуштан сонуургаан бис. Ам оон берген интервьюзун парладывыс.

— Чаагай-оол Серенович, силерниң албан черинде чеже кижи ажылдап турарыл, сөөлгү үеле рынокче шилчээн соонда чоннуң чамдыкы ажыл чок арткан болгай бо талазы-биле кандыг ажыл чорутпуун турарыл?

— Министерство чаа тургус тунган-даа болза, боттарывыс эде тургустунуп чадап тур бис. Чүге дээрге төө черде үш янзы организация тургустунган. Бис олардың кайызынга-даа айтырыгны тургузарывыска чүге амга чедир эге тургустунмаан силер дээр болду. Бистиң президентивис чангыс министерство, туран кылдыр эвээш чурттакчылыг республика дээш, дугуржуун чугаалажыыл каан туруда. Москва эм-даа орта харылдап бербээн. Чүге дизе Москвага күш-ажылды харыдаар үш кеп бар. Бирээзе, Россияның чоннуң ажылга хаара түзар талазы-биле федералдыг албан черн тургустунган. Ийиде, Күш-ажыл болгаш чоннуң ажылче хаара түзар министерствозу. Үште, бир черден өске черже кижер талазы-биле Россияның федералдыг албан черн тургустунган. Оон тургустунгаанын чылдагаанга болза, Кавказтан, Прибалтикадан, Приднестровьеден, Ортаакы Азиядан хөй чон көшкеш туруп бергенинден ол албан черни тургускан. Ынчангаш бистиң министерствовус ол үш черге чагыртыры албан. Оон түннелинде министерство ну база ынчаар чарар үжүрдүт силер дээш туруткан. Харын-даа Президентиниң айтышкынын күүсетпейн туран силер дээр болду. Бис министерство хевээр арттырып алган бис.

Районнарда болгаш хоорайда чонну күш-ажыл-биле хандырылга төптерниң директорлары силерниң ал-бан черниже кайы хире дуза чедирип турарыл, сөөлгү үеде ажыл чок кижилерниң саны көвүдеп турар болгай, оларны ажылга тургузар талазы-биле кандыг хемчеглер алдынган ирги?

— Эрткен үениң дургузунда 2434 кижи ажыл дилеп келген. Оларның 1365-ле ажылды тып берген. Ол улустар ам ажылдап турар. Амдыгаашында 1378 кижи ажыл чок. 77 кижи ажыл чок деп демдеглеткен. А 50 кижи ажыл чок талазы-биле пособие ап турар. Хөй кезии херээжок улус. Хөй уругларлыг келер бар. Олар ортумаа-биле 1080 рубльди ай санында ап турар. Кызылга ийи мун ажыг кижи ажыл чок турган. Ам 484 кижи керек. Бухгалтерлер экономистер база чедиишпес. 419 ажылчын күш керек. Хоорайда интеллигенция четчир. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доозуп турган, районнарга ажылдаар бис дээр аныяктар хоорайга хевээр артып каар боор-дур. Оон үжүрүдүн ажыл чок улустуң саны хоорайда көвүдеп турары ол.

Чамдык удуртукчулер «Күш-ажыл дугайында» хоолдуну биледес, ынчуп шилгедип албаанындан улустуң кайы хамаан чокка ажалдынган үндүрүп турар. Ажыл чыынарның талазындан хоолду билбезин база ажылдаар. Кызыл хоорайның улус өөредилге кылдызы дели-седилгелерниң хөй санныг кижизидикчи башкыларын кызырган. Кызырылда болган чүве дээш, пособие бербезин бодаан, экизи-биле биллирингиннден биизин эккелиңер дээрге бижип берип турган.

— Албан, организацияларда, бүдүрүлге черлериңге кызырылда, азы ол албан, организацияда, бүдүрүлге черлерни дүжүрүп турда кандыг-кандыг аргалар турарыл?

— Бир эвес кызырылда болган албан, организацияда, бүдүрүлге черлерни дүжүп турда, кандыг-даа кижи үнериниң дугайында биллиришкин бижип болбас. Ындыг таварылгада, чоннуң ийи ай бурунгаар сагындырып каар. Ол сагындырыпта аттарын салыр. Оларның данзызын тургускаш, бистиң министерствовуска дамчыдыр боор. Ажылындан шилгедип дилеп алган, боттары ажыл дилептиптирип. Ийи ай эрткенде, дүжаалды алган, күш-ажыл болгаш чоннуң күш-ажыл-биле хандырылга төптеринге он хонук хуусаа иштинде демдеглеп турарын ол үнелеп чугаалаар болду. Оон коллективинде орус-даа, украин-даа, хакас-даа улустар бар. Оларның ажыл-ижин чангыс эптиг найырал улам быжыглап, шалыпчы ажылдаарынче сорук киририп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тыртыгран чуруу.

Оон соонда назы-хар аайыбиле пенсиялап ап болур.

— Чамдык удуртукчулар хөй чинчелелер бербес деэш оон-моон чылдагаанныр алдээр болгай. Аныяк специалистер херек дээш, баш удур дилеглер киирер. Оон ол специалист чеде бээрге. силерниң ам биске херээнер чок өске кижи ажылдай берге? дээш, дезир чорудуптар. Ындыг таварылгада канчаарыл?

—Ол-даа чөптүг айтырыг. Чамдык удуртукчулар боттары хоойлуну шоодуг билбес болур. Ындыг таварылгада, ол кижиниң ортумак шалыныын (айда ортумак шалыныын дээрим ол) 12 ай иштинде ай санында бистиң албан черинче ишилчидер үжүрлүг. Бир эвес ишилчинпес болза суд дамчыштыр 10 мундан 100 мун рубль чедир төлеттирер апаар.

Оон-биле чергелештир хөй кижиниң кызырылда болган деэш ажылдан хостаан болганда, профком дамчыштыр ол улустуң данзызын бистиң албан черинге киирген турар ужурлуг. Ол улуска ажыл тып бээри-биле дарый хөделир апаар. Данзыны бербээн таварылгада, база-ла суд дамчыштыр 10 мундан 100 мун рубль чедир торгаттырар. Ынчангаш албан организация, бүдүрүлге черлерн моон-биле ажылдынмаан кызырарда, профкомнар-биле сумелешкеп, баш удур кызырыр кижилерниң данзызын тургускаш, бистиң албанныыска эккеп бээри күзенчиг. Ындыг таварылгада, кайы-даа таладан чөрүлдээ тур. бас ужурлуг.

— Ажыл чок улус-тур бис, биске чүге пособие төлевес чүвел. школа дооскаш 2-3 чыл чедип тур бис дээр аныяктар кайы хөй. Оларга кандыг дуза чедирип болурул?

—Ажыл чоктарның үш мыңдыг хевири бар. Бирээде, 16 хардан ажа берген, пенсия назынының үезинде, оларны ажылдап болур кижилер деп санаар. Ийиде, ажыл тып-паан, шалын албайн турар кижилер. Үште, күш-ажыл болгаш чоннуң күш-ажыл-биле хандырылга төвүнүң ажылдакчылары-биле кады чорун турган, ажыл дилеп турар улустар болур.

Ынчангаш школа дооскан кандыг-даа кижи өөредилге черлерниче киреринин экзаменнерин түдүп чадашкаш, чонну ажылга тургузар төпке баргаш, ажыл тып бээрин дилээр. Оон ол черниң данзызынга туруп алгаш, демдеглелди кылдыртыр. Үстүнде чугаалааным ышкаш неделя да ийи катап демдеглеттир Ынчаар бир чылдың пособиезин ап болур. Кайа-даа демдеглетпейн, ажыл-даа дилевейн, аңаа-ла пособие берилер дээр болза хоойлуга дүүшпес. Оны аныяк-даа, ажыл чок улус-даа кижи билип алыры чугула.

— Кыска тайылбыр бергенивер дээш четтирдивис, Чаагай-оол Серенович.

Интервьюну Монгуш ОЛЗЕЙ-ООЛ алган.

ӨЗЭЭЛГҮ ШАКТА

КЕМЕРОВО. Кузбасстың эрге-чагырга черн 300 чүк машиналарын Алтайның таараажыларынга дузалаары-биле ыпаар чорудар кылдыр белеткээн. Ынчалзажок ол автомашиналар амга чедир Алтайже чорбаан, чылагагавы: бензин чок. Край бир ай ажыг үениң дургузунда кывар-чаар материалдарны албаан.

Кузбасстың чагырга черн Егор Гайдарның адынга телеграмма чоруткан. Күрүне курлавырын кадагалап турган нефть бааза-заларда доскаарлар безин курутлаанын ында айыткан. Хоорайда автобустарның саны эвээжээн: кашла автобустар кижилерни ажылдаар черлериңе арай боорда чедирип турар. Бир эвес, кывар-чаар материалдарны Кузбассче дүрген чорудун бербес болза, халапты байдалдың чайлаш чок тургустунарын Россия Чазаанын адрезиңге чоруткан телеграммада демдеглээн.

МИНСК. СПИД деп хаддавырлыг болгаш кызыгаары чок аарыга удур шиитпирлиг, тодаргай хемчеглерни ажылдап кылыр сорулгалыг эмчилер болгаш специалистер конференциязы Минск хоорайда эгелээн. Оон ажылыңга Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттарындан, Прибалтикадан келген эмчилер, специалистер киржип турар. СПИД деп аарыга удур национал программаларны болгаш кэтгышкан улуг программаны ажылдап кылгаш, амыдыралга боттандырып эгелээри чугула деп, конференциязга саналбергеннер онзалап айыткан.

АЛМА-АТА. Казахстанның президентизи Нурсултан Назарбаев медеглел кылган. Нефть, хөмүр-даш, өнүүг металлдар ортектериңе хамаарыштыр Совет Эвилелиниң республикалары болуп турган чурттарның кол нуруузу бот-боттарының аразынга амгы үеде адаанавжып, ук чүүлдериң ортектеринге хөй сандараашкынны болдуруп, бүгү делегейниң мурунгга чегенчизинде көргүзүп эгелээн-дир бис деп, журналистер-биле парлалга конференциязынга Казахстанның президентизи чугаалаан. Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттарынга нефть, хөмүр-даш, өнүүг металлдар ортектерин дүүштүрер органны азы комиссияны тургузарын ол саналадаан.

КИЕВ. Дүшкен ССРЭ-ниң Чеңсеткиг Күштериниң Барыын чүүгэ турган шериг албанныларын дагыр белеткээр өөредилге төвүн Украинада тургускан. Германиядан келген шериг албанныларны анаа коллаавр өөренир.

(РосИТА-СЧТА).

АЖЫК КОСМОСЧЕ УНГЕН

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП, июль 8. (РосИТА-СЧТА). «Мир» эртемнинчилел комплекизинин он бирги кол экижазы ол хун ажык космосче унуушкуунуу кылган. Оон кол - соруглары болза, «Квант» модулдуун дашкы кезээге ээлеп турулар орбита комплекизинин шимчээшкинин усталыкаар болгаш баазалар системазын тааржыткылаар келиктерин салырынга белеткел ажылдарны болган.

Ажык космосче учер эжин-утту Александр Викторенко биле Александр Калери Москвадан-биле 16 шак 38 минутада ажыткан. «Квант» модулдуун дериг-кереглээл-чүүк кезээге клапанны ажыткан болгаш немелде турулгузуну кыза кошкан. Планнаттынган ажылдарны кылып доскан соонда, экипаж станция иштинче эки кирип келген.

А. Викторенко биле А. Калери олардын ажык космоска эртирген инниг үези 2 шак 3 минута болган, олардын хадыкшыл бөдүүлүү эки.

ДУС ЧОКТА АМДАН ЧОК...

— Адам төөгүзүнүң чурту Ак-Оорга чүве. А Оңгар-Өдекке ачам суг чуртпан чорду. Оон адын Оон Шойбан дээр ийин. Эдээн элбек чөреминг чер боор. Ава, өөр-өөрү-биле чоруур. Өскээр ойлатпас болза, кодан девискээрининг, олардың арттырбас, шыырап кааптар—деп, Тес-Хемнин Самагалдайда садыг шугумунга 50 ажыг чыл бараан болган хөөчүн О. Ш. Тарыма эртикен төөгүзүн ынчаар сактып чугаалап орар.

Оон Шойбановичиниң ада төөгүзүнүң чурту Дус-Хөл девискээри дээрзин оон кыска сактышкынынган эскердим. Чүге дээрге бистерниң арабыста чугаавыс Дус-Хөл дугайында болган чүве. Ынчангаш адазының төөгүзү сагыжынга доразап киргени ол. Кырганның сактышкынындан алырга, ынчаар өөр-өөр чөреминерни ол хевиргә чедип кээрин таварылга эвес хире. Дус-Хөлдүң дузуп, оон девискээринде кужуруп чыткан, база хоолулуг оът-сиген-нин бодап кээп турган чадавас. Бойдустуң бо дириг амытаннарын шагдан бээр камгалап, хыйыралаар болза, магалыг-ла өзүүчел хевирлиг.

Дус-Хөл — Тес-Хем девискээринде бир үнелиг хөлдүг бирээзи. Оон Шойбановичиниң чугаазы-биле алырга, шагдан бээр хуу ажыл-агыйлыг чон оон дус «чалап» алыр. Оңу алырда кайы хамаанчок чердем успас. Ужур-чөөгү сагып алыр чораан. Ол кавинең девискээрини одар-белчиирни хумагалаар, хайыралаар, бодамчалыг ажыглаар. Ырак-узактан дус «чалап» келгеннер хөл кыдыын чүдетпес, аңаа бүгү чурумну сагыыр. Кымын-кылайын чораан эккелген дузум үнелеер. Кайы хамаанчок төп-чайбас. Дус чок чем четтирерге, кандыг ийик Амдан чок, хөөнге дээр. Мыкчап кээрге, ада-өгбелериниң дуска чалбарын чораанында үнүүр-ла бар. Кижилериниң амыдыралынга, үдептүр бүдүүлгелерге оок хереглеп үнүр.

1946 чылда республиканың хереглекчилер никтилели Дус-Хөлдү холга алган. Тес-Хем райозу Шүүрмак баазазынга үнүр складты олче көжүүн чедирген. Ажылчынар чурттаар делгем бажың тутуунган. Магазин база ажылаан турган. Аңаа күзелдиг кижилерден бригада тургускаш, ажылдаткан. Ажылы белен эвес. Дустуң хол-биле демир-хүрээлеп үшүтүр. Ажылчынар оңу 6 мун тонна чедир үшүп, хереглекчилерни хандырып турган.

Та чүге чүве, оон ажылды тоорту хатырган. Чүнүң үжүн хатырганының чылдагаанын уктаваан мен. Аңаа бажыңнарының орну арткаш орук айыл-биле эртип чыда болза көөр мен. Магазиннерде түскай бижиктер, хаптыг дус кээп үстүп келген. Топтап номчуурга, болбаазырадыпкаан. Под холумактыг. Өске черден оңу бээр соорту, хереглекчилерге салып турар. А бодувустуң девискээриниң дустуң шак ынчаар болбаазырамер биче будуруглелиг болуувусса деп кижи бодай бээр.

Ам ынчаар бодаар-болаавышыска-даа, девискээрниң чурттакчылары боттарының бодап хандыртынын дингеп болгай. Чурттап турар девискээривисте чайгаар бүткен бойдустуң байлаан хумагалыг ажылган, оон амыдыраары чайлаш чок апаргай. Демги ажыл-агыйын хатырган, даган болгаш өөр малды тудуп турар. Далганы райноданган сатып алыр болганда, албан-биле магазинден хлеб-тевес. Боттарыла чаагай амданыг хлебти быжырып бедектеп алыр. Айга кижи бүрүзү 5—6 мун чедир акшаны ажылаан ап турар.

Дус-Хөлдүң дузунга, малгажыңга шагдан бээр улус ынчаар дең турар. Ол дугайында ынчаарга чораан. Дус-Хөлдүң төварбайы барбас мен. Чоокта чаа оон чорун ора, аңаа база сеттим. Демги бажыңнар орнуң ийи өрээл чурттапкан бажыңы, ийи чүк машинаны бир трактор, ийи сарай эккелкен. Ында-зында өөрүнүү кончуг. Ынчаңмайн кончаар. Ада-өгбелериниң ажылын холу дыңзыг, тура-соруктуг аныктар уламнылап, хоюа ала бээр-ге, оларны чүгле деткинир аазап.

Ында ажылчынар-биле ужуражып, ажыл-ижин со-лушкудувыс. 1989 чылда кооператив тургустуган. Оон адын «Дус-Хөл» деп адаан. Оңу В. И. Лопсан удуртуп турар. Чаа ажылы, тургузуп алыры белем эвелиг чугаалаа-ды. Шынаа-ла, кандыг-даа ажылды эгелээри амыр эвес. Тудуп кылза бээрге, шинээлирлээр айтырыг хөй. Ынчалзаа-жок кооператив кежигүннери бажыг тургушту, сорулгалыңга чедер деп чүвелер оларныкы-биле чугаалажып, тура бөлдүн. Ажылдың үелезинин коичуг эки салып эгелээн. Виктор Александр, Күдерек алышкылар боттарының күжү-биле ийи чүк машинаны садып алган. Чээли чоккаам. Дус казып, чүдүрер трактору база белен. Моон алдаш кежерге ажылдың бай-далы чүгээртээн.

Ажылының ээл-чаяа тургустээнде, кооператив кежигүннери ол-бо черлерже шимчеп-кен, харылзаалыг болгуунже сагыш салып турарын база эскердим. Кызылда Б. Б. Балчирин дараганнары «Дуг» ассоциазинызы, Кызылда Кызыл-Мажалыкта эът комбинаттары, балык заводу-биле керээлерин чарган. Красноярскиниң чамдык совхозтарыбиле база дугуруушкан. Ол черлерже хереглеглин ёвуүаар дустуң соорту чедирген. Аңаа кеже черлер-биле керүүнү чаяр соруглалыг.

Кооператив кежигүннери социал айтырыгларны шинчилээр хемчегин ап турарлы кескү. Боттарының күжүбиле амыдыраалыңга дээре. Аныктар оңу эки кичээл көргеп. Ынчангаш дузалап ажылагшынга хаван, дараа ,болгаш өөр малды тудуп турар. Далганы райноданган сатып алыр болганда, албан-биле магазинден хлеб-тевес. Боттарыла чаагай амданыг хлебти быжырып бедектеп алыр. Айга кижи бүрүзү 5—6 мун чедир акшаны ажылаан ап турар.

Дус-Хөлдүң дузунга, малгажыңга шагдан бээр улус ынчаар дең турар. Ол дугайында ынчаарга чораан. Дус-Хөлдүң төварбайы барбас мен. Чоокта чаа оон чорун ора, аңаа база сеттим. Демги бажыңнар орнуң ийи өрээл чурттапкан бажыңы, ийи чүк машинаны бир трактор, ийи сарай эккелкен. Ында-зында өөрүнүү кончуг. Ынчаңмайн кончаар. Ада-өгбелериниң ажылын холу дыңзыг, тура-соруктуг аныктар уламнылап, хоюа ала бээр-ге, оларны чүгле деткинир аазап.

Ында ажылчынар-биле ужуражып, ажыл-ижин со-лушкудувыс. 1989 чылда кооператив тургустуган. Оон адын «Дус-Хөл» деп адаан. Оңу В. И. Лопсан удуртуп турар. Чаа ажылы, тургузуп алыры белем эвелиг чугаалаа-ды. Шынаа-ла, кандыг-даа ажылды эгелээри амыр эвес. Тудуп кылза бээрге, шинээлирлээр айтырыг хөй. Ынчалзаа-жок кооператив кежигүнн

КИРЕРИНИҢ ЭКЗАМЕННЕРИ: тыва чогаал

(Төнүүзү. Эгези № 130 «Шынза»).

Бо удаада тыва литературага аас-биле экзамен дугайын чугаалажып көрээлинер.

Тыва литературага аас-биле экзаменге тыва улустуң аас чогаалынган, тыва чогаалдан айтырыглар келир. Шүлүк чогаалдары сайгарар онаалгалар база киргип турар.

Литературага аас-биле экзаменге таварыжыр кол-кол бергедээшкиннер:

1. Чогаалдың тема, идеязын тодарадып албас.

2. Чогаал теориязын билбес, оон сюжедин, композициязын дээш чижектиг айтырыгларга харыылап шыдавайн баар.

3. Чогаалдың жанрларын тодарадып албас. Басня, тоожу дел үн дээш чижектиг айтырыгларга тула бээр.

4. Чогаалдың уран-чечен арганарын, гипербола, литота, метафора, деннелге дээш хевирлиг арганарның ужур-дужазын билбес.

5. Тыва литератураның үндезилекчилерин, тыва чогаалчыларны, былгарыя аныяк чогаалчыларны ылгап билбес.

6. Тыва дылда чечен чогаал йому номчуваан турары илереп келир. Былгарыя чырыкче чаа үнген чогаалдарны билбес болгулаар. Кандыг-бир номчаан номунуң автору биле бооп таварылгалар база турар.

7. Тыва дылда парлаттынып турар солуннар номчуваас. тыва радио дыннавас, телевидение программаларын көрбес, ынчангаш парлалгада кандыг айтырыглар кодуртунуп турарын, кандыг журналистер ажылдап турарын билбес, сонуургавас болур. Бистиң республикавыстың ажыл-агыйы, төнүзүү, культурада-ла бир чогаалдың шөжүнбиле чаңгыс аай номчуп базырары дең билир. Оон аңгыда аңгы үеним, ылангыя аныяк чогаалчыларның шүлүктерин суг шөжүлеп алгаш, номчуур болза, биске база харыы дээштиг болур иймек. Колдуунда-ла «Хорлуу кадай», «Аваның ынак оглу» дээш чижектиг шүлүктерин киижи бүрүзү номчуп туруп бээр. Калбак чогаалдан-даа чижектер (үзүндүлер) шилип алгаш, аяннаг кылдыр номчуп болур.

Тыва чогаалга бижимел экзамен дугайында биче чугаалажыптаалы.

4 чыл бурунгаар бир дугаар киреринин экзаменнеринге чогаадыг бижиттирип турганывыска деннээрге, сөөлгү чылдарда чогаадыгларның шынары кескүзүү-биле эжикпи орар. Школаларга тыва дылга чогаадыгларны хөйү-биле бижидип турар апарганыңаан, өөреникчилер оны бижип билир апарган болгаш бижип чанчыгып турар. Ындыг болза-даа ам-даа берзинген темага болуунуң хамаарылгазын, бодалын чиге, чараш илерелин, бадыткаар талазыбиле четпестер бар.

Чогаадыгга 3 тема бердинген турар. Баштайгы айизи улустуң аас чогаалынга ийиккпе, тыва литературага хамаарышкан темалар болуп болур. А 3-күүг хостуг тема. Чижээ: 1) С. А. Сарыг-оолдуң «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп романында тыва улустуң чаагай чанчылдарын көргүскени.

2) Тыва маадырлыг тоолдардан мээң ынак тоолум.

3) Тыбаның сураглыг кижилери.

Чогаадыг бижип турар өөредилге-ле бир чогаалды шөжүнбиле чаңгыс аай номчуп базырары дең билир. Оон аңгыда аңгы үеним, ылангыя аныяк чогаалчыларның шүлүктерин суг шөжүлеп алгаш, номчуур болза, биске база харыы дээштиг болур иймек. Колдуунда-ла «Хорлуу кадай», «Аваның ынак оглу» дээш чижектиг шүлүктерин киижи бүрүзү номчуп туруп бээр. Калбак чогаалдан-даа чижектер (үзүндүлер) шилип алгаш, аяннаг кылдыр номчуп болур.

Тыва чогаалга бижимел экзамен дугайында биче чугаалажыптаалы.

4 чыл бурунгаар бир дугаар киреринин экзаменнеринге чогаадыг бижиттирип тургаңывыска деннээрге, сөөлгү чылдарда чогаадыгларның шынары кескүзүү-биле эжикпи орар. Школаларга тыва дылга чогаадыгларны хөйү-биле бижидип турар апарганыңаан, өөреникчилер оны бижип билир апарган болгаш бижип чанчыгып турар. Ындыг болза-даа ам-даа берзинген темага болуунуң хамаарылгазын, бодалын чиге, чараш илерелин, бадыткаар талазыбиле четпестер бар.

Чогаадыгга 3 тема бердинген турар. Баштайгы айизи улустуң аас чогаалынга ийиккпе, тыва литературага хамаарышкан темалар болуп болур. А 3-күүг хостуг тема. Чижээ: 1) С. А. Сарыг-оолдуң «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп романында тыва улустуң чаагай чанчылдарын көргүскени.

2) Тыва маадырлыг тоолдардан мээң ынак тоолум.

3) Тыбаның сураглыг кижилери.

Чогаадыгга 3 тема бердинген турар. Баштайгы айизи улустуң аас чогаалынга ийиккпе, тыва литературага хамаарышкан темалар болуп болур. А 3-күүг хостуг тема. Чижээ: 1) С. А. Сарыг-оолдуң «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп романында тыва улустуң чаагай чанчылдарын көргүскени.

2) Тыва маадырлыг тоолдардан мээң ынак тоолум.

3) Тыбаның сураглыг кижилери.

Абитуриентилерге

3. Кара чугаа аяны-биле бижиир. Дыка хөй болза, дээр болгай, иймек бе, боор он дээн чижектиг сөстер ажыглаар. Чамдык чижектерден кииреп: «Бо үеде акша билир апарган уе ышкажыл боо», «Чонумнуң адын баксыраппас мен. Хөөреп турар деп бодазадар. Мендеп өске оолдар база ынча деп иштинде бодап тур боор он».

4. Тывының Совет Эвилелинниң төөгүзүнге хамаарышкан шын эвес, политикага үүр домактарны ажыглай бээр. Оон-биле политиктиг билиниин кызыгыын көргүзе бээр. Чижээ: Б-ның чогаадымындан: «Ак кыдаттар бистиң ада-өгбелеривисти эрезжип чалап каан, өлүрер деп турарын кырган-авам сүт биле-ле билип турганнар». Д-ның: «Коммунистиг каранғы үеде хөй частырыгларны анализтеерге, мынаар:

1. Чогаадыгларда стилистиктиг частырыглар хөй. Чижээ: К. А-ның чогаадымындан: **«Бир номдан мен кол маадырның салбырын сактып алдым. Дөгеро чүрттен турар чоннар дээрге ажы-төлүү. Ол болаалды чаңгыс мен эвес тутпуп турар».** Бо авторлуң чүү намчыдар дээни, чүүл дугайында биижип турарын билип алыры берге.

2. Чогаадыгга литературлуг терминнер шүүт ажыглап билбес. Чамдык абитуриентилер ол чогаал канлыг жанрга хамаарыжырыг деп безин билбээ болур. Чижээ: «Ангыр-оолдуң тоожузу» тоол деп бижип турар.

3. Кара чугаа аяны-биле бижиир. Дыка хөй болза, дээр болгай, иймек бе, боор он дээн чижектиг сөстер ажыглаар. Чамдык чижектерден кииреп: «Бо үеде акша билир апарган уе ышкажыл боо», «Чонумнуң адын баксыраппас мен. Хөөреп турар деп бодазадар. Мендеп өске оолдар база ынча деп иштинде бодап тур боор он».

4. Тывының Совет Эвилелинниң төөгүзүнге хамаарышкан шын эвес, политикага үүр домактарны ажыглай бээр. Оон-биле политиктиг билиниин кызыгыын көргүзе бээр. Чижээ: Б-ның чогаадымындан: «Ак кыдаттар бистиң ада-өгбелеривисти эрезжип чалап каан, өлүрер деп турарын кырган-авам сүт биле-ле билип турганнар». Д-ның: «Коммунистиг каранғы үеде хөй частырыгларны анализтеерге, мынаар:

1. Чогаадыгларда стилистиктиг частырыглар хөй. Чижээ: К. А-ның чогаадымындан: **«Бир номдан мен кол маадырның салбырын сактып алдым. Дөгеро чүрттен турар чоннар дээрге ажы-төлүү.** Ол болаалды чаңгыс мен эвес тутпуп турар». Бо авторлуң чүү намчыдар дээни, чүүл дугайында биижип турарын билип алыры берге.

2. Чогаадыгга литературлуг терминнер шүүт ажыглап билбес. Чамдык абитуриентилер ол чогаал канлыг жанрга хамаарыжырыг деп безин билбээ болур. Чижээ: «Ангыр-оолдуң тоожузу» тоол деп бижип турар.

5. Дыка хөй ажылдарда тыва чанчылдарны-даа, тыва байырлалдарны-даа чаңгыс кылдыр бижиир. Тыва чанчылдар дугайында бижип тура, байырлалдарны, оюн-тоглааны, улустуң аас чогаалын шүптүзүн каттыштырып, холуп алган болур.

6. Чамдык ажылдарда орус дылдан дорт оңгуларны ажыглааны таарымчалыг эвес. Чижээ, чигираг чүрттелге, механиктиг эккеп каан.

Чогаадыг бижиирине эң берге шаптараашыннар шын бижиилгеге болгаш бижик демдектериге хөй частырыглар болур. Чогаадыгның темазын ажытканын, частырыгларын чаңгыс демдек-биле үнелээр. Чогаадыгның темазын эки дамчыдыкпаан, бодап хөй частырыглыг апаарган-ла, ол ажыл «2»-ге үнелеттинер. Эң хөй таварыжыр орфографтыг болгаш пунктуация частырыгларын айтып каалы:

1. Абитуриентилер херек чок черлерге биче сектп, дефистп хөй ажыглаар.

2. Т-д, п-б дең үнүп-биле үнелээн сөстерге; т, п дең үнүп бижиирине (кожумжуктар немежирге) дыхтырлап бижиирине; к, г, б, п дең үнүктерин ажыглаарынга; нарын сөстерни дефистеп, аңгылап бижиир таварыгларга бо-ла частырыглар таварыжыр.

Чамдык абитуриентилер биче сөөк, дефис, тире, кавычка дээн чижектиг бижик демдектерин частырыглар кылдыр саналас дең болаавр, ынчангаш оларга чүге бижик демдээ дээш багай демдек сазганын айтырып туруп бээр. Кайы-бир чаңгыс бижик демдээн элээн каш таварыгларга салыр болганда, ол аңгы-аңгы дүрүмнер болур. Ынчангаш бижик демдээ чаңгыс-даа болза, 3 ашты дүрүм частынган, ону 3 частырыг кылдыр саналаар.

А чамдык чогаадыгдар өгелээн сөстерге; т, п дең үнүп бижиирине (кожумжуктар немежирге) дыхтырлап бижиирине; к, г, б, п дең үнүктерин ажыглаарынга; нарын сөстерни дефистеп, аңгылап бижиир таварыгларга бо-ла частырыглар таварыжыр.

Чамдык абитуриентилер биче сөөк, дефис, тире, кавычка дээн чижектиг бижик демдектерин частырыглар кылдыр саналас деп болаавр, ынчангаш оларга чүге бижик демдээ дээш багай демдек сазганын айтырып туруп бээр. Кайы-бир чаңгыс бижик демдээн элээн каш таварыгларга салыр болганда, ол аңгы-аңгы дүрүмнер болур. Ынчангаш бижик демдээ чаңгыс-даа болза, 3 ашты дүрүм частынган, ону 3 частырыг кылдыр саналаар.

А чамдык чогаадыгдар конгүс частырыг чок-даа болза, теманы ажыктаны доктаавайн баар аргавыс чоктур. Ол чүл дээрге, биске экзамен дужаан кээп турарларның культуразының дугайында сөөлгү үеде эскерип турар чүүлдериниз-тир. Абитуриентилерниң чамдыкы экзаменге харыылап шыдавайн баргаш, школа дооскаңындан бээр 10-20 чыл болганын, ажы-төлүү чаш аза хөйүн, өг-бүлезинге улузунуң харыы-аргажын тайылбырлап, дилеп кирип алгаш, кызын өөреникчиниң дугайында аазаашкын кылып орун бээри дыка чараш эвес. Дээди өөредилге черинге кирер деп планнап алган соонда, черле эки белеткениң, номчуттунар материалдарын бүрүзүнүң кыйынын билип алыры берге.

Чамдыкта абитуриентилер боттарының харыызының деңнелин билбейн, бистиң шын харыыга багай демдек салган дээш буруудакпыл, бак сөглеп турун бээр. Башкылар дээрге-ле база чон мурунда ажылдап чоруур ажылчылар ышкажыл, бичии хүндүткелдиг болур болза, биске база чиик болур иймек. Бодуңуң кайы-хире харыылаанын кижи бүрүзү иштинде билир-ле болгай, башкылар база оон билиин домак сайгарын орган ойлее-ле билип каапкаар. Эки харыылап орда-ла, абитуриентиниң деткивес, оон харыылаанындан куду демдек салыр деп таварылгалар турбас ужуралыг.

Дыка хөй абитуриентилерниң аттестаатында демдектери шүптү «4-5»-тер болур. Олар школага эки өөреникчилер кылдыр санадыл чораан. А херек кырында экзаменге харын-биле аттестатта демдек дүүшпейн баргылаар. Оон түнелинде экзамен хүлээп ап орар башкыларга ажыпар, хорадаар таварылгалар болгулаар. Школа дооскан аттестатка демдекти өөреникчилериң өзүлүг биилиин барымдаадап салыр болза, киреринің экзаменнеринде мынаар эпчок чүүлдер болбас иймек.

Клара КУУЛАР.
Кызылдың педагогика институдунуң тыва дыл, чогаал кафедразының башкызы.

Клара Зорина

ЧОЛААЧЫЛАР БАШКЫЗЫ

Кызылда ДОСААФ черинин башкызы Ким-оол Азырандыевич Ховалыгның өөреткени чолаачылар кайы хөй. Ол хөй чылдарда техника башкарарының сургуулунга аныяктарны, улуг-даа улусту өөредип келген.

Республиканың суурларында болгаш районнарның төлөриниң ажыттыңылаан чолаачылар курстарының ажылын ол башкарып, шылгалдаларны организастап эрттирип турган. 1979 чылдың чазынында Баян-Талага двоскаларның башкызы ол-ла болгай. Ол аңаа чолаачыларының бүгүмге категорияларының талазы-биле кичээлдерин эрттирип турган. Баян-Талага ажыттынган өөредилгениң доозуккузу болдум. Бирги категорияның сургуулун база оон дузазы-биле доосканмен.

Буянныг башкыбыстың ачызында мээң оолларым Орлан биле Сергей база техниканы башкарарынга өөренип алган. Хооүун башкы Ким-оол Азырандыевич Ховалыг Кызыл районда «Тилелге» совхозтуң төвүнге ажыттынган чолаачыларның школазынга бо чылын база башкылаан. Оон-биле кады аңаа Ооржак Кертик-оолович Севээн база чолаачыларны өөреткен. Ол ажыл-агыйның төвүнге курстарны ажыларынга совхозтуң директору Кан-оол Норбуевич Куулар улуг дузаны чедирген. Аңаа машина башкарарынга бо чылын чеден хире кижи өөренип алган.

Александр ООРЖАК,
Кызылда чолаачы.

Айтырыңар—харыылап берээли

АЖЫЛДАН ХОСТАТКАН БОЛЗА

Ажыл-агый механизминиң эң-не тургузуглазы башкарылганың структуразын чадыгын негей берген. Ынчангаш башкарылга аппарадының болгаш ажылдагыйның чаа хевирлеринче киргеп будурулгелериниң штадының кызырыладазын чорудары чугула апарган. Оон түнелинде ажылдан хостатказын кижилериниң санын көвүдээн. Ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны ажылындан хостаары, оларны ажылга тургузары, эң-не өөредири хоолужудулга ёзугаар болдунар ужурлуг. Херек кырында сыр дедир болуп турар чүүлдер эңдерик. Ындыг чүүлдерни болдурбазы-биле 1988 чылдың февральда РСФСР-ниң хоолуларының кодекизи үнген, оон бирги эгези: «Хостаткан ажылдакчыларны ажылбиле хандырары».

Ажылдан канчаар хостаарыл база оон соонда ол кижини ажылга канчаар тургузарыл?

Кызырылдага таварыжыр ужурлуг ажылдакчыларның кандидатураларын будурулгенин администрациязы, профбюро болгаш коллектив чөвүлелиниң сайгарылгазынга калбак чар-биле чорудар. Кандидатура бүрүзүн коллективтиң саналы-биле ангы туржай сайгарар.

Будурулгени эң-не тургузары-биле холбаштыр кызырылда дугайында кандидатура бүрүзүнге 2 ай бурунгаар бижимел сагындырар, аңаа оон хол ужүн салдырып алыр. Ол үеде моон сонгаарны ажылга тургузуп болуруның аргаларын чугаалап бээр, чаа мергежил чедип алырынга чинтелелер дугайында таныстырлаар. Ийи ай четпээнде ажылчыннарны оларның чөпшээрели чохка үнүлүрер эрге чок, ол үе тургузунда олар боттарының биеэги ажылдаарын кылып чоруп турааралар.

Күш-ажылгы өөрээни үеринин үезинге чедип ажылчынга чаа черни баштай-ла будурулгезинин киттиндеа тып бээрин көөр. Ол сорулга-биле ийи үш дугаар эзелгени организастап, чаа алырларны тургузуп, тудуг туттуларының, хереглел барааннарны будүреринің аргаларын тывыр. дүүлээл ажыл-агыйын тударын чедип алыр ужурлуг. Администрация ажылчынның ол-ла мергежилинин азыйбиле ажылды баштай саналаар, ол хоржок болза, өске черге ажылды тып бээр, эң өөредир. квалификациязын бедиттирер.

Очаа кичээнгейин үүрлерлиг херээженнерге, аныяктарга база ажыл кылыр харын кызыы (нивалид) кижилерге көргүзүп, оларны аргалыг болза ажылдан хостазазын кызыдар. Бир эвес олар кызырылдага таваржы берзе, оларның күзелин ёаугаар ажылдазыр ээш бүгү сагыштыны салыр апаар. 8 хар чедир үүрлүг херээжен кижиге бажыкта ажылдаар арганы бээр, азы долу эвес ажыл күнүнде ажылдаарын көрүп көөр. ажы чылың турар график-биле ажылдазырын бодаар. Ол ышкаш чаңгыс албан-хүлээлгеге ийи кижини долу эвес ажыл хүнүг (неделялыг) кылдыр ажылдадырын болдавы чугула. А төлевиря ажылдан каанындан хамаарыжыр.

Кызырылда үезинде ажылга бедик мергежилдиг кижилерни арттырып алыры билдингир. А кижилерни билигмергежили дең таварылгада КЗОТ-тук 34 чүүлүнде көргенин ёзугаар өг-бүлелиг, азырааp кижилерлиг, хөй чыл стажтыг, мергежилин доктаамал бедидип чоруур болгаш дайын кивилиттерин, Төрээн чүртүн камгалаарынга киришкеш, дайында чок болган азы нс чок чүде бергенинин өг-бүлелериниң кежигүнерин баштай арттырып ап, оларга артык байдалды көргүзер.

Будурулге, албан черн, организацияның дүжүрүтүлгеп таварылгада ол черлериниң ажылдакчыларын ажылга тургузарда ажылдакчы өске ажылче чүге шилчилге чок болганының ужурун шынзыктап документилерни администрация судка, кала-даа көргүзер.

Ажылга хаара тударының органнарынче администрация хостаткан ажылдакчылар дугайында сагындырыг медээни үезинде бээр. Будурулгени эң-не тургузында (кезектерни кадыпканда, ангылаанда, чаартканда) ажылдакчы-биле күш-ажылчы керээ күштүг болуп артар. Бо таварылгаға эң-не тургузугга ужун кызырылда болганда хоолду ёаугаар ажылдакчыны хостап болур.

Хостаткан ажылдакчыларга дараазында чүүлдер көрдүнген:

1) үнгениниң пособиезин бир айның ортумак шалыныңаан хостаткаш, улус чон чаа күрүнезинин түзүл сайзыралын эңдезээн». Р-ның: «Шеригге, билир болгай бис, бистиң чүүле бижи ап-дыр болгай». Мээң бо киргеп чижектерим бо чылын Турцияның өөредилге черлериниче дипломат болур күзелдиг экзамен дужаап турган абитуриентилериниң чогаадыгларындан алдынган.

5. Дыка хөй ажылдарда тыва чанчылдарны-даа, тыва байырлалдарны-даа чаңгыс кылдыр бижиир. Тыва чанчылдар дугайында бижип тура, байырлалдарны, оюн-тоглааны, улустуң аас чогаалын шүптүзүн каттыштырып, холуп алган болур.

6. Чамдык ажылдарда орус дылдан дорт оңгуларны ажыглааны таарымчалыг эвес. Чижээ, чигираг чүрттелге, механиктиг эккеп каан.

Чогаадыг бижиирине эң берге шаптараашыннар шын бижиилгеге болгаш бижик демдектериге хөй частырыглар болур. Чогаадыгның темазын ажытканын, частырыгларын чаңгыс демдек-биле үнелээр. Чогаадыгның темазын эки дамчыдыкпаан, бодап хөй частырыглыг апаарган-ла, ол ажыл «2»-ге үнелеттинер. Эң хөй таварыжыр орфографтыг болгаш пунктуация частырыгларын айтып каалы:

1. Абитуриентилер херек чок черлерге биче сектп, дефистп хөй ажыглаар.

2. Т-д, п-б дең үнүп-биле үнелээн сөстерге; т, п дең үнүп бижиирине (кожумжуктар немежирге) дыхтырлап бижиирине; к, г, б, п дең үнүктерин ажыглаарынга; нарын сөстерни дефистеп, аңгылап бижиир таварыгларга бо-ла частырыглар таварыжыр.

Чамдык абитуриентилер биче сөөк, дефис, тире, кавычка дээн чижектиг бижик демдектерин частырыглар кылдыр саналас деп болаавр, ынчангаш оларга чүге бижик демдээ дээш багай демдек сазганын айтырып туруп бээр. Кайы-бир чаңгыс бижик демдээн элээн каш таварыгларга салыр болганда, ол аңгы-аңгы дүрүмнер болур. Ынчангаш бижик демдээ чаңгыс-даа болза, 3 ашты дүрүм частынган, ону 3 частырыг кылдыр саналаар.

А чамдык чогаадыгдар конгүс частырыг чок-даа болза, теманы ажыктаны доктаавайн баар аргавыс чоктур. Ол чүл дээрге, биске экзамен дужаан кээп турарларның культуразының дугайында сөөлгү үеде эскерип турар чүүлдериниз-тир. Абитуриентилерниң чамдыкы экзаменге харыылап шыдавайн баргаш, школа дооскаңындан бээр 10-20 чыл болганын, ажы-төлүү чаш аза хөйүн, өг-бүлезинге улузунуң харыы-аргажын тайылбырлап, дилеп кирип алгаш, кызын өөреникчиниң дугайында аазаашкын кылып орун бээри дыка чараш эвес. Дээди өөредилге черинге кирер деп планнап алган соонда, черле эки белеткениң, номчуттунар материалдарын бүрүзүнүң кыйынын билип алыры берге.

Чамдыкта абитуриентилер боттарының харыызының деңнелин билбейн, бистиң шын харыыга багай демдек салган дээш буруудакпыл, бак сөглеп турун бээр. Башкылар дээрге-ле база чон мурунда ажылдап чоруур ажылчылар ышкажыл, бичии хүндүткелдиг болур болза, биске база чиик болур иймек. Бодуңуң кайы-хире харыылаанын кижи бүрүзү иштинде билир-ле болгай, башкылар база оон билиин домак сайгарын орган ойлее-ле билип каапкаар. Эки харыылап орда-ла, абитуриентиниң деткивес, оон харыылаанындан куду демдек салыр деп таварылгалар турбас ужуралыг.

Дыка хөй абитуриентилерниң аттестаатында демдектери шүптү «4-5»-тер болур. Олар школага эки өөреникчилер кылдыр санадыл чораан. А херек кырында экзаменге харын-биле аттестатта демдек дүүшпейн баргылаар. Оон түнелинде экзамен хүлээп ап орар башкыларга ажыпар, хорадаар таварылгалар болгулаар. Школа дооскан аттестатка демдекти өөреникчилериң ёзугаар бүрүзүнүң биилиин барымдаадап салыр болза, киреринің экзаменнеринде мынаар эпчок чүүлдер болбас иймек.

Клара КУУЛАР.
Кызылдың педагогика институдунуң тыва дыл, чогаал кафедразының башкызы.

Клара Зорина

Бөмбүрзектиң „судалы"

МЮНХЕН. Барын чүктүң сайзыраңгай чедп чүрттарының — Германиянның, АКШ-тың, Канаданың, Японияның, Великобританиянның, Францияның, болгаш Италиянын күрүнелер болгаш чазактар башкыннарының ажыа эртнен чөвүзел хуралыга «Чаа эштежилгенни хевирлеттинип тургустукары» дең аттыг политиктиг декларацияны хүлээп алган. Делегейниң политиктиг картазын үнелезинге эскертккеп. Чөөн чүк биле Барын чүктүң аразында удур түржүүшүкүнүк соксаарыпга чедирген «демократтыг революцияны» деткип турарын моңа илергейлээн. Мелегелеп авторлары олар экономика болгаш политика талазыбиле оон мурнунда удурлажыкчылары боол турганнарбиле калбак каяа ажылажылгага салдар чедирерин айтыккаң. Оон-биле холбаштыр олар мурнуларга Совет Эвилелинин деңнеэргинде тургустугулаан чаа күрүнелерни болгаш Төп база Төөн Европаның чүрттарын реформалар программаларын «елинишкинниг боттандырарынга конституциялыг болгаш эргежоойлуг быжыг байдалдарны тургузары дээш күжениишкиннерни салырынче кыйгырган болгаш шериг чаргыдаларын кызырар талазы-биле күжениишкиннерге байыр чедиргеннер.

ТОКИО. Мурнундагы ССРЭ-ге чээли берген чүрттарының чөвүлел хуралы июль 20-де Парижде эртер дугайында Киодо Цусин агентилел. япон чазактың телевизокчиларындан алган медээлерге даянып, зынаткаң. Чугаа болза Барын чүк чүрттарынаан мурнундагы ССРЭ-ниң даштыңы ёреелерни төлөрөөнге оола чаагарда пйя чыл солгаарлажышкын бээр дугайында Москваның дилээнин дугайында боол турар. Ол айтырыгны «Парижкылыу» дең алай берген мурнундагы ССРЭ-ге чээли бергеч сүрттарының ол чыыжы уе шинтпирелеп болур.

ЛОНДОН. Рейтер агентилелдиң Аммандан корреспондентизинин дыңнатканын ёзугаар алырга, Нордавия Россиядан шериг чепсектерин алганы дээш болдунуң өрөзик — 750 миллиоп америк доллар хемчээлдиг тукку төлөп бээр хевирлиг боол турар. Өренин чамдык кезвин акша-хөреңги хевир-биле, чамдыкы бараан-биле дуглаарын көрүп турар. Нордавнияның төп банкызының эргелекчизинин оралакчызы Мишель Мартонуң Рейтерге берген интервьюзундан алгаш көөрге, эгидилгенин бараан хезээлге хереглел барааннарны, колеей алырга эң аймак, савап база будуттуунар, чараштанар чүүлдер кирер. Акша-хөреңги кезэ 100-150 миллиоп доллар болур хире. Ол бүгүнү төлөргейы-биле Россиянын экономиктиг делегазинязы Амманга чедс баазга чугаалажыр.

БУДАПЕШТ. Грузиянын Хамаарышпас күрүнелер семинилгезинге каттыжып киреры ам ажыгезинде болдунмаскаттыг ажыра бип-ле хуралтыр ёзугаа боолу чок ыяш детпеевейн бээр ап, өөнгө телевидениин журналистерниге интервьюзунга Грузиянын курчөвүзелиниң даргазы Эдуард Шеварднадзе медеглээн. «Мээң бодумнуң хуумда болза турарым-биле Демнежилгеге каттыжары мээң чүртүмга канығы-даа чаа ажык бербес» — деп, ол уламчылаан. Ынчалзажок Россия, Украина, Казахстан болгаш кожа күрүнелербиле эки харылзааларны тургузарынга кандыг-даа шаптараашынар чок. Харын-даа кандыг-бир каттыжышкынга кирбейн. Грузия ол күрүнелербиле сырый харылзааны улам быжыг тудуп болуур деп, грузин удурткучу сайзап турар. Осетин айтырыг талазы-биле чүве чугаалаш, ол айтырыгны уе-чалалап таарыштыр шиитпирлээрининг талалакчызы боол турарын айыткан.

ПЕКИН. Синьцзян-Уйгур автономнуг районда (СУАР) «шаштыкы кызыгаарларны болгаш кыргыгар зонанында экономиктиг тургузуулукчуну «камгалаар» талазы-биле калбарган кампанияда бир миллиоп хире «миньбиниер» — улусчу кылат ополченчилер хаара туттунган. Оон сорулгазы болза, «камгалалдыг кызыгаар районун» тургузары, аңаа «миньбиниер» үшкү чертелиг күш болур. Ынчангаш олар ислам шажын чүдүлгелиг үйгур чарыдырыкчыларын хөделиишкиннеринге удур турлжуо апаар. Олар (чарыдырыкчылар) ССРЭ-ниң бүстүп дүшкенинин соонда Кыдатпбиле кызыгаарлашкаң Ортаакы Азиа республикаларында мусульман фундаментализтерниң көстүп келгенинбиле бажын көдүргеп. Олар СУАР-ның Кыдаттың салазырындан чаңгыс чедип алыры дээш хөделип турар.

ПАРИЖ. Чехословак парламенттиг президиат сонгулдаларынга Вацлав Гавелдин аштырышкынны «оон политиказының шүүт албан тавариыжыры чылдагаанын чүве» деп. Словакияның чазаанын башкыны Владимир Мечьяр айыткан. «Монд» солунга интервьюзунга словак премьер-министр ЧСФР-ге ийи эрге-дужаалды саналдап турар: президентиниң эрге-дужаалы, аңаа Чехияның төлөөлекчизин сонгуп ап болур, а ол ышкаш оралакчы президентиниң эрге-дужаалы, аңаа Словакияның төлөөлекчизин сонгуп болур. Оларны кайызын-даа дерт чыл хуусвалыг сонгуур.

Словак чазактың удурукчузу республиказын суверенитедин парламентиниң июль сессиязынга чарлаашын болуруп деп ыйыткан. «Словак күрүне тургузуунуң хевирикпи дугайында референдум — бүрүнүбиле хамаарышпас күрүне бе азы конфедерацпа бе деп айтырыгга референдум 1992 чылдың төнүүзүнге чедир, азак дизе 1993 чылдың бирги чартыкшаа аайы үстеер» — дээн В. Мечьяр медеглээн.

ДЕЛИ. Афганистан аңгы үеде болдунуң төөгүдеге эң бергеге уе-чалаза таварышкан, иттүүнин эргелеп башкарылга системазы иттүт чок ёскаң деп, Афганистанның аймак чок норуу албанының удурткучузу Абдул Хаи Пресс эйша Интернейшнл агентилелге интервьюзунга медеглээн. Ол дээш бүрүүнге эрге-чагырга дээш демнежилгеге турааш моңакатеринең ангы-зыгы бе-ле дугаарлыышкыннерге ол сиилгам. Олар «Афганистанны шүүт-ла бүгүдүнүң турары» дең.

НЬЮ-ПОРК. Югославияның чаа премьер-министри Милан Панич Балканнарда хан төгүүшкүүнүг мөсилдежиишкиннерни соксадыр сорулгалыг. Ол дугайын ол америк Эн-би-си база Эй-би-си телекомпанияларга интервьюзунга медеглээн. «Туржүшкүннарны соксадыр база КНО-нуң хемчегларинге дүүштүр хеделир дээш бүгү чүвени кылыр мен» — деп, ол айыткан. Бистиң бо үеэнсте өлүрүүшкүнүнерни таварыжыр политикабыс чедиг деп канчаң санаар боор деп чугаалаан.

Панич ам дээрезинде премьер-министр эрге-дүжүлгелерни албан ёзүзү-биле күүсселип кирбээн, ол югослав үүтүт америк хөреңгитен кижи. Бодунуң сорулгаларының дугайын чугаалап тура, «хостуг ажыл-агыйны чоруукка үнелемиттинген демократтының болгаш экономиканың принциптерни Югославияга ажыглап киирерине салдар чедирер мен» деп айыткан.

(РосИТА-СЧТА).

ҮНҮШТЕРНИҢ ОН ИЙИ БӨЛҮҮ

Эм-таң өртээнин улатканы, харын-даа чугула херек эмнерниң ховартааны, моон сонгаар эмнедирги (ыламның кезиишкин аргазы-биле эмнедирги), түскай эртемниг ачылгардан арга-сүме айтырары тус-туста доктаатказы өртээ-үнелиг апаары болгаш кадыкшыл-биле холбашкан оон-даа оске айтырыглар чүгле кадыкшылы кошкак ажыктарын эвес, кадык-шыырак кижи бүрүзүн ханы болганыр, кандыг-бир арга хайзынар кылдыр албадап келген. Ынчангаш кадыкшылын бижыктырар, кандыг-даа аарыгны баш удур болдурбас дээш кижи бүгүдезин болуп ол талазы-биле белеткээр, кижизидер, кадыкшылы бижыг-даа болза, болуп хайгааралга алыр апаар. Тодаргайларга, уттундуруп бар чыткан улусчу чедиишиниң бар аргаларын болдунар-ла шаа-биле тажылазары-тыр иймек.

Мурнунда каш удаа ажыглаанывыс «Улусчу медициниң рецептилери» деп рубриканы моон сонгаар тоглаамал болдуруп, оон аазаанга медицина темазынга хамаарыжыр арга-сүмелиг, тайылбырлыг, сагындырыгтыг материалларны, очулгаларны эм оттар-биле эмнеринге сүмелерин, номчуучуларның айтырыгтасынга түскай эртемниглерниң харыыларын ойлеп парлаар бис.

Крым чүртүг оттуу Лидия Хвиншеваның эм оттар дузазы-биле эмнежир арга системазын номчуучулар сонуургап турар болганда, оон арга-дуржулгазындан дараазында чүүлдерни сонуургадым парладывыс.

Л. Хвиншеваның дөртен ажыг чыл дургузунда эм оттарның бот-шынарын өөренип көрүп келген. Фитотерапевтерниң кандыг-бир тодаргай аарыг эмнээри-биле аарыг кижиге сүмелеп кайы-бир эм оттан бир кижиге дузалаар, а ескизинге дузалаавайн биээр-даа таварылгаларны ол көргеп. А оттуу Хвиншеваның хайгааралы дараазында чүүлдерни көргүскен: ол Россияның девискээринде үнүп турар эм шынарлыг бүгү оттуу 12 болукке чарып турар. Кижиниң өскен, төрээн черинин (тыва кижиге Краснодардан эккелгеп азы сонгу чүк улусунга Алтайдан апларган оттар эвес дээн чижектиг), кижиниң сыдыызынга хамаарыжып турар оттарның аңаа хуулуп болуру. Чижээлерге, чедүүне дижин, чаңгыс оттан азы чимис хандызы дузалап болур. Чок-даа болза элээн каш оттарның хандызы дузалаар. Ындыг болганда эм оттар, ону эм кылдыр белеткээр талазыбиле хаңы билиг, үе, арга херек.

Ам сылдыстар аайы-биле эм оттарны Лидия Хвиншеваның бөлүктээнин көрээл. (Тывада эмдыызында фитотерапия көскү сайзырал албаан, эм оттар талазы-биле тыва дылда эртем ажылы кылдыгалаан чүве болганда, эм оттаомын, кат-химистин аттарын оруг дыл кырында ажыгладывыс).

СУГ-КУДАР (ВОДОЛЕЙ): дягиль лекарственный, донник, живокость царская, хмелеломка, кактус плетевидный, лопушник большой, молочай солнцелюб, маргаритка, малина, огуречная трава, репешок, смоковница (бүрүлери болгаш казы), стейния лекарственная, укроп (койнут), тмин римский, цикута, шалфей дикий, ясень (кады).

БАЛЫКТАР (РЫБЫ): бүкания, белвременник осенний, брусничник белый, вишня, гранатовое дерево земляника (чесгой-кат), лимон мат самосийка, папоротник, портулак, роза ревень (лофанта).

КОШКАР (ОВЕН): агавник, божье дерево, бузина вонючая (ханды-кара), белена, бирючина, вероника, горечавка полевая, гранат, дубровник, живокость царская, зверобой, кресс-салат, кардамон, клешевина, майоран, мята, мать-и-мачеха, очанка (бүрүлери), орех мускатный, пион, подорожник, розмарин, спаржа, цикорий, чернобыльник (полынь), чернокорень, чистак, шалфей.

ТЕ (ТЕЛЕЦ): барвинок, волосник, валерьяна (дазылы), дуб, дубровник, купена лекарственная, лилия, нарцисс, норичник, плющ, проскурник дикий, репешок, роза, чистотел (большой), ясень (ыяжы).

ИЙИСТЕР (БЛИЗНЕЦЫ): аронник пятнистый, живокость большая, клешевина, латук, лилия водяная, лук порей, лопушник большой, мать-и-мачеха, огуречная трава, петрушка, ромашка римская, терновник, укроп, тмин, шавель (шеп-кулаш).

РАК (РАК): бобы всевозможные, зверобой, ива, хмелеломка капуста, норичник, огурец, петрушка, пион, борец дикий, портулак, пшажник.

АРЗЫЛАН (ЛЕВ): базилик, вяселёк, горечавка полевая, дягиль лекарственный, кукушкины слёзки или вязильник, лавр лавала лютик ядовитый, мята, подорожник сельдерей, тимьян, чертополох, чадер, шафран.

КЫС

ЧОГААЛЧЫ, ҮЕ... БАЗА БОЖА

«...Кажан чогаалчы бодунуп сонуургак, эскерибчел, «адыг көрүжү-биле амыдыралды чаа, онзагай талазын эскерип хаваш, ону бодунуң туружу-биле шынчы, дидим үнелел кеер, оон түлел үндүрүп билир ужурлуг деп моон мурвунда бижип турган».

Ал. Твардовский.

Веатер оттүр чите корүп,
Бедиктерже сорук чүгледп
Дээди күштүг, демир-кан дег.
ТК башкаан партиявыс.
Анат. Софронов.

Оорганы күдүй баскан чылдарга-даа,
Онза хамчык, чылыг, чымчак чыргалга-даа,
Ижер-чиирлиг, ижии тодуг имбыралга
Революциянмы мен сатпас-даа мен!
(Очулгалар мээнин — Н. О.)

Сураглыг шулүкчүлеривистин партия болгаш революция дугайында одуругларынга ыйдыг-дыр. Ол дег чижектерни орус, совет литературазын чежин-даа көрүп болур бис. Коммунистиг партия хөй-хөй чогаалчыларны ат-алдарга чедирип каан, ынчалза-даа оларга өлүм чок коруглу бербээн. Харын школа программазынга безин үндүр кыстырып эгелээн. Ам номчукчуларын чүгле сураан дыка чоранны чаа аттар көстүп келгилээн: Северянин, Пастернак, Булгаков, Ахматова, Цветаева, Гумилев, Платонов, Ходасевич, Солженицын, Бродский...

Коммунистиг партиазын «ада сагыш салышкынны»-биле бичес-бүрүзүн улустарывыл чогаалчылары базып-ла эвээш эвес чогаалдарын кижи төрелгетининиң «чыртыкчыг келир үезин» — коммунистиг түрүгзуттуң турасказаттыкпазын. Оон өндүр баштынчыларынга сөстүн сүүзүнүүн сонгел, ыры, штлүк, шүлүглеларнын бажын ажыр бараалгатпылаан. Ол дээш, ат-алдар, орден-хавыяа база-ла уттундурбаан. Эвээш санныг, амыдыралдың ак-караазын, аар-бергезин, албан-дужаалдыларның алыскак-чиксээн чүрүп көргүскен чогаалдар ис чок чидип, истеп-сүрдүрүп, кызып-кыйдырып, четпес-тудуу, чаг-бышкан даргып, авторларның четпестер эмнелгелеринче, арага эмнээр черлерже, хоруглалче аза шүүт-ла иниттилерден хоора көрүп, үстүнден сы базып хаактар турган.

Ам күйлаан балыг чазылган чүве болганда, оны эккиртип эмнээри тарткан. Чоп дээрге, эртикен чүве эртер ыйнаан, эки чогаалдар бодараазын дээрим ол. Кайгамчык салым-чаяанныг чогаалчылар, чүрүкчүлер, хөжүмчүлер «ханы мнак партиазынга» шыдаар шэв-биле бараан болуп-даа келген мынаш-оларны ким бүрүүладыр боор — коммунистиг идеологиянын күүш-күжү индыг турду ыйнаан.

Бистин бир шыырак чогаалчывыстың партия, коммунизм дугайында шүлүк бижип чадап каан мен дээнин, амгы чедир сактып чорүүр мен. Бээ бир чогаалчывыс яндирден «Бистин Тываның кежигүн чогаалчылары шупту коммунистер» деп хөреп турган чеди база-ла бар.

Черле харын, кижиниң чүрээнге ижиктээн чүведеп эки чогаал кайнын төрүттүүшкин дээн аан. Бодум ийи-үш ыыдыг шүлүк «сочиалан» каамнең сагышка-даа кирбес, сеткил-даа оттурбас янчым конгуг боор чүве чорааш.

Бир-тээ, тыва чогаалче эглип келген болгонумда, мында хамаарыштыр бодалдарымны сула салып көрейн.

Тыва чогаал база-ла суглуг чокка «чыртыкчыг келир өйже» чедип орган болдур ийин. «Аштап ооргаш, тодуг бис, өлекге ооргаш, өргөөлиг бис» деп-даа бижип турдувус-ла. Ака-дүмна найырлалды дээрже үндүр алган чордувус.

Аныяк-өскенивистин ажылга өөредип чалап чыткаш, кайын-чүдеп келгеш, бажың тудда каапкан, колхоз, совхоз директорлап каапкан, аргаарыг кадара каапкан кижилерни алган-мактап чордувус. Ам чүү-дүр че: ак-мен, аргаарывыс хоозураан, тудугсуурлар туруткан, черявас чемиш бербестээн, тодуп, байып алган кижилер тоо быдарадыг арлы бергилээн. Чогаалчыларның демир-ужуктери ол үезе даг артында коммушилиминн алгаашаан... Тыва чечен чогаалды бутка тургузуп каан хоочун чогаалчыларымны чекеп-чемелевес мен. Оларның төрээн черинге ынаашпыны синген чечен-мерген чогаалдарын амгы бо хүнүерде-даа сеткил ханыл номчуп чоруур мен. Оларның чараш ырларын ырлап чоруур мен. Ынчалза-даа оларның улуг хемчээлдиг тоожу, романнарын номчаш, сагыжымга киобес чүве-ле хөй, та чүге-ле чүве ийих, амыдыралдың шынын бижип чорун ора-ла, бойдус диалектиказындан доора үшта халып, эки-ле кылган чүүлдерин партия-ла хүүрткап боор, бээк-ла кылган чүве —арагачы, чалгаалдарның үлүүнге онаажыр. Бойдустуң удурламышкак хөөйлүзү бар, ак-кара, бедик-чавыс, узун-кыска, чырык-карангы, эки-бээк, өлкүргаг... Амыдыралда база мындыг, үрээр-тудар, түрээр-байыыр, аштаар-тодар, өлүрдирлер... дээп ышкаш.

Чечен чогаал бодунуң хостагзазын чидирип, кандыг-бир чагырыкчы күштүң ыйымшыкшынга таваржырга, бодунуң үнезин чидиритпеп. Чагырыкчы күштүң чалгазы апаар. Аныяк шаанда Сергей Пюрбю хостуг үнүп эдипкеш, оон өртээн «амзаан» болгай. Салчак Тока делегейге сураган «Араттың сөзүн» бижээш, Күүне шанналынга четкеп. А «Араттың сөзү» араттың сөзү бе ынчаш? Намдар-төөлүт бо номда национал чогаарадлы кыдыпоа көргүскен, амгы демисешиге ханы анализ бербээн. Үжен чылларның трагедиялыг че-чадазын көргүспээн (чогаалчы ол үелерни бодуунуу-биле шын бижип көргүскен болза, бо хүнүерде оон ядыңга шүүгазывыпар чидиглеимейн, өлген баштынчыларның мөчү-сөөктери-даа тывыган турар магат). Чшку ном партия-күүне ажылдакчызы кижинин сөзү апарган. Номнуң бирги кезээ «Тос чалыр» эки-ле бижиттинип эгелээн, ынчалза-даа... Оону чогаал критиктериге арттырайн.

Салчак Гамбанын «Амыргаадыы»— бо үеним кыйгызыдыр. Оны Күүне шанналынче ынчогаал кайнын төрүттүүшкин дээ аан. Бодум ийи-үш ыыдыг шүлүк «сочиалан» каамнең сагышка-даа кирбес, сеткил-даа оттурбас янчым конгуг боор чүве чорааш.

Бир-тээ, тыва чогаалче эглип келген болгонумда, мында хамаарыштыр бодалдарымны сула салып көрейн

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 132 (14854) 1992 чылдың июль 11, суббота Солунга ат салган шагы 20.00. Чагыдар ортээ 10 коп. Сазар ортээ 1 рубль

ЕВРОПА ШУУЛГАНЫ

ХЕЛЬСИНКИ. Финляндияның пайысылалында Европага айыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың (ЕАКЧ) киржикчилери чурттарының күрүвелер болгаш чазактар баштыңнарының ужурзажышкыны июль 9-та ажыттырган. Ол шуулганда делегейниң 51 чурттарының удуртукчулары чыылган. Олар ЕАКЧ-ның ажылының дээштиин болгаш шалыпкывын хандырарынче, нинтил-европейжи чорудугүүн тургузугларын сайзырангайжыдарынче углаган документилерниң бөлүүн хүлээп алыр. Ол ужуражышкында Россияны Президент Ельцин төлээлээн, ол июль 10-да чөвүлел хуралга чүве чугаалаан. Баштайгы каттышкан хуралга Финляндияның президентизи Мауно Койвисто оон киржикчилерине байыр чедирип чүве чугаалаан.

Е. ГАЙДАРНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА, июль 6. Европаның сайзырангай чеди чурттарының удуртукчуларының Мюнхенге эрткен ужуражышкынарының түннелдеринге сеткил ханганы Россия чазааның премьер-министринин хүлээлгезин күүседип турар Егор Гайдар медеглээн.

Германиядан Москвага ужуп чедип келген дораан аэропортка журналистерге Барыын чурттарының удуртукчуларын-биле чугаа боттуг болгаш ажыктыг болган деп, ол айыткан. Мюнхенге Россияда реформаларның боттанып чоруп турары-биле холбаштыр делегейниң хөй-хөй чурттарының мурунгга тургустунуп келген айтырыгларының улуг болүүн чугаалашкан деп, ол демдеглээн. Делегейниң валюта фондузу-биле Россияга чээлилер бээр дугайында дугуржулганы чедип алган, а ону бээрин дургедиргенин «седи» шинтирлээн. ДВФ-биле дугуржулганы чедип алганы кандыгдаа артык сеткил чок, садыглажышкын эвес, а Россияда реформаларны шын билгени болур деп, ол онзалап айытkан.

КОЖАЛАРНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫНЧЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакты Моолга улусчу революциянның тиилээнинин 71 чылының байырлалынга болгаш айчак Наадымынга киржири-биле Завхан аймактың күүсекчи комитединиң даргазы Б. Очирбат чалаан. Ол чалалганы сеткил ханыышкын-биле хүлээп алгаш, байырлалга база Наадымга киржири-биле Шериг-оол Дизижикович Моолдук Завхан аймактың Улиастай хоорайже дүүн чорупкан.

• • •

Моолдук улусчу революциязының тиилээнинин 71 чылының байырлалы Увс аймакка база болур. Анаа киржири-биле Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол баштаан делегация Увс аймактың Улаангом хоорайже чорупкан.

Бистим корр.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ХУРАЛЫНГА

Тыва Республиканың Чазак чөвүлелиниң июль 9-та болуп эрткен хуралынга республиканың ажыл-ижинге, амыдыралынга улуг ужур-дузалыг айтырыгларны чугаалашкан.

«Тыва Республиканың мал ажылдакчыларының социал камгалалын күштелдирер талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы — көдээ ажыл-агый министри Б. О. Оюнчуң, «Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» күш-ажыл болгаш чоңу ажыгга таарыштыр тургузар министр Ч. С. Монгуштуң илеткелдерин хуралга сайгарып чугаалашкан, доктаалдарны үлээп алган.

Ол ышкаш Чазак чөвүлелиниң хуралынга Тыва Республиканың күрүнениң удурукшиниестелдиниязының, «Тыва Республиканың күрүне шинналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуңуң төлевилелиниң, чем транспорту-биле пассажирлер аргыптырарының болгаш оларның ап чоруур чүктеринин өртеп-хөлеглиниң дугайында айтырыгларны база чугаалажып, чогуур шинтирлерни үлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралды удуртуп эрттирген.

ТИПОГРАФИЯ ТУДУУНДА

Кызыл хоорайның төвүнде типографияның тудуунче суг дамчыдылгазын дүргеп киирер дээш, Красноармейская кудумчузун дургаар казып каан болгай. Ону чер ажылдары кылыр, хоолайлар салыр эргелелдин бригадазы кылып турар. Келир неделяның төнчүзүнге чедир рынок талазындан соок сугну дамчыдар хоолайларны салып, кудумчуну дүглаар сорулга салдынган. Бо чугула ажылды Павел Иванович Худяков удуртуп, боду үргүлчү ында чорup турар.

Оллаң кудумчуум адаа талазында черни база дургаар каскан. Анаа канализацияның хирлиг суглары эртер хоолайларны салырлар. Бо хоолайларны салыптарга, кудумчуун адаа талазындан изин сугну дамчыдар хоолайларны салыры-биле черни казар.

Республика типографиязының тудуунда Кошкар-оол Бүрээнин шалыпчы бригадазындан он сес кижи складтың бажыңының ханазын салып, оон өске-даа ажылдарда киржип турар. Политехниктиг институттуң 10 кижилиг бригадазының бо улуг тудугга шалыпчы үлүүн киирер дээш, кызымак ажылдап турарын демдеглээр ужурлуг.

Бажыңның сонгалары болгаш эжиктери кончуг улуг хемчээлдиг. Оон кастахтарын, эргишерин «Кызыл тудуг» эргелелдиң бызанчылары кылып эгелээн. Ында база он кижи бар. Бажыңның ийи дугаар каңдында шалаларның кырын дескилеп, оон кырын сайлап, калбарлыр бетоннаар турарың база көрдүм. Оон өске-даа каңттарда өрээлдерде кылыр ажылдар кончуг хөй. Бо тудугда калбак, делгем залдарлыг өрээлдерде шалаларны дуглап, оон кырын бетоннаар ужурлуг. Ол бүгүге кижиниң холу ам-даа четпээн, олчаан чыпыштаан.

Дээвирлерни болгаш ханаларны дамчыштыр чорутkан улуг хемчээлдиг хоолайларны тургузуп эгелээн. Ындыг дериглелерни ам-даа тургузар. Бо хүннерде ол ажылды ара соксап каан. Ам вентиляция хоолайларының чамдыызы улуг өрээлдерни кежиле берген чыткылаар.

Кырында каңттарже үнер чадаларда кылыр чүүлдер база хөй. Ону Кошкар-оол Бүрээнин болгаш оон өске-даа черлерниң бызанчылары кылып, бызаныаарынче, калбак ыяштарны эптеп калаарынче киргени база демдеглеңиг. Ынчалза-даа бо бажында чангыс-даа шаласын кылган өрээл азы чок чок. Шуптуг чер-чери-биле ажыкчадагай. Хамык-ла чүве сандаргай, корум-чурум чок ышкаш сагындырар. Эзизиргей, соок.

Ол тудугну кылыр дээш келгеннерден ажыл кылбас, анаа чугаалажып олурар улустуң ол-бо каңттардан бола көөр. Үнелиг ажыл шаында канчап черде анаа-ла чугаалажып орар боор чүве дүр? Ажылга арын-нүүр, сагыш човаачал чорук деп чүве база бар-ла ыйнаан. Бригадаларның удуртукчулары бо четпестерни дарый чайладыр, ажылче шалыпчы кирер ужурлуг.

Кудумчуда казып каан коошпаларда хоолайлар салышкыны база оожум байдалдыг. Ында ийи-чангыс кижи шимчеңип турар.

Республикада бо улуг болгаш чугула тудугже кижи күүнү моонеп турары демдеглеңчиг-дир. Ынчалза-даа ажылдың будурукчулуг, оранигзастыг болурунче амдаа улуг кичээнгей салыры негеттиниң турар-дыр.

ЧУРУКТАРДА: типография тудуунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САНАЛ-ОНАЛЫН СОЛУШКАН

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы М. С. Козловка республиканың «Мемориал» нинтилелиниң баштаар черниң кежигүннериниң болгаш активчилериниң дилээн ёзугаар ужуражылга болуп эрткен.

Ужуражылгага нинтилелдиң баштаар черниң даргазы М. Б. Достак-оол болгаш баштаар черния кежигүннери үндезин-барымдаа чок черге репрессияга таварышканчарының төрелдеривге компенсация базырının, шаажылал өлүрткеннерни орнукшуткан черлерин дилеп тывары-ның, репрессияга таварышканнарның дазызын парлаарының, С. К. Токаның тураскаалының дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны көдүргем.

1930—40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде үндезин-барымдаа чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссияның ажылында шыгыы четпестер барын ужуражылгага киргизикен нинтилелдиң баштаар черинин кежигүннери болгаш активчилери демдеглээн.

Кызыл хоорайда С. К. Токаның тураскаалынга хамаарыштыр чугаа анаа ышкаш болган. Ону дүжүрүп, оон турган черинден чайладырын иегээн, «Мемориал» нинтилелиниң кежигүннери ону дүрген күүседирин чугулага көрген.

М. С. Козлов ужуражылганың киржикчилеринге политиктиг репрессияга таварышкан кижилерни агартыр комиссияның кылып чорудуп турар ажылдарын, моон соңгаар кандыг хемчеглерни алырын чугаалап берген.

Седен ХЕРТЕК.

КОРУМ-ЧУРУМ АМ-ДАА КОШКАК

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Эрге-Хөөлүг политиказының комитединиң хуралы болуп эрткен. Анаа «Республикада кем-херек үүлгедин-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарлаашкын болбас хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаалын Тожу районда күүседиш турарының дугайын чугаалашкан.

Бо талазы-биле илеткелдиүк комитеттиң даргазы Н. А. Олдар кылган, районнуң эр-чер Советтери, чогуур организнар хемчеглерни ап чорудуп турза-даа, нинтизинбиле кем-херек үүлгедив амдаа бедик болуп артканын айытkан. Ол көргүзүп эрткен чылдың бо үезинде турганындан харын көвүдээн. Кем-херекти ажылдавайн турарлар болгаш мурнунда шинтирип чорааннар үүлгедип турар. Районда хоойлу-дүрүм камгалаар организнарның ажылы кошкак дээрзинге чонның талазындан хомудалдар хөй.

Тожу район Советиниң даргазы В. А Амбаржы сес алгаш, совлгу үеде районнуң иштики херектер киллизинге УАЗ-469 деп автомашинаны база 2 мотоциклди үндүрүп бергенин, профилактиктиг ажылдарны чорудуп турарын айытkан.

Улус депутаттарының 118

Ында шыгыы четпестер барын ужуражылгага киргизикен нинтилелдиң баштаар черинин кежигүннери болгаш активчилерин демдеглээн.

Кызыл хоорайда С. К. Токаның тураскаалынга хамаарыштыр чугаа анаа ышкаш болган. Ону дүжүрүп, оон турган черинден чайладырын иегээн, «Мемориал» нинтилелиниң кежигүннери ону дүрген күүседирин чугулага көрген.

М. С. Козлов ужуражылганың киржикчилеринге политиктиг репрессияга таварышкан кижилерни агартыр комиссияның кылып чорудуп турар ажылдарын, моон соңгаар кандыг хемчеглерни алырын чугаалап берген.

Седен ХЕРТЕК.

ХРОНИКА

РСФСР-ниң улус депутады, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей июль 8-9 хүнүнде Улуг-Хем районга чедип, сонгукчулар-биле ужурашкан. Анаа бодуңуң депутат күүсеглезин күүседип турары, чуртта болгаш республикада байдал-биле сонгукчуларны таныштырып, оларның хөй айтырыгларынга тодаргай харыыларны берген.

КЕМНИГ ХЕРЕК БҮРҮЗҮ АЖЫТТЫНЗЫН

Кем-херек үүлгедиглери чүгле бистиң республикада эвес, бузулган Эвилелдиң девискээринде калбаа-биле иептерегей дээрзин билир бис. Харын-даа совлгу үеде бо талазы-биле Тываның көргүүлгери Россияның чамдык регионнарындан мындыг-ла бедик эвес дугайында төп солуннарда бижип турар сан-чурагайлыг схема-таблицаларда айытkылаан. Ол бир талазында сагышка чүгээр-даа болза, өске талазында кижини канчап-даа ожуктуруп шыдавас. Өлүрүүшкүн, күүлээшкин ышкаш коргунчуг үүлгедер биске шуут турбазы күзенчиг, шаанда канчап ол турбаан деп.

Садыг-магазиннерде кандыг-даа бараандан артык хөй чүве — чүүн-бүрүн арага-дары аймаа апарган. Шак бо «оттуг-суг» далан-даланы-биле чаптылган турда, берге амыдыралдан кошкаагаан бистиң тура-соруувус оон кыланнаан бараанынга-ла дүжүп берип, олче соруулаалдыр тыртылып турар. Түнелиниде ол кайлы ышкаш-караны хлебтээр акшавысты үзүүзе садып ижип алгаш, оон көвүүнге көөрен турган, алгыжып-чокшуп алыр болгай бис. Эмнин эртпээ изиг баштыглар «оттуг-суггa» утаан-сармылын улам изиттирип, кайыктырып алгаш, чарлыр-турлур чыгаан кискүү-хөрээнин көвүктелген кылыы-биле ок-бижек сегирип алыр. Оон соонда... болаары бөзин коргунчуг. Арага ижип билбес, ону ишкинде өлүчүрээ «маадыржып» дывылаар чоруктан канчап чайлаарыл ие? Чүгле чамгыс орук бар — арага ишпес. Ижип билбес болзунда, мнаар коргунеп херээн-даа чок. Баштай араганы чоогламаа көрөнни ол, оон ону (чүгле ажы-төлүүнүн үлевин үсшейн) акшан бар болза, садар-сатпазын болдун бил.

Республиканың иштики херектер министрлиниң оралакчызы С. С-Б. МОНГУШ-биле бистиң чугаавыстың үг-шиин кем-херек үүлгедин арагалаашкын-биле холбашкан дээрзинин дугаинында болгай. Кем-херектериниң барык шүптүзүү эзирнь байдалда болуп турарын ол чугаазынга онзагайлады. Ам министрниң оралакчызы-биле аравыста болган чугааны силерге дыннадып көрээли, эргим номчукчу.

— Сергей Сайын-Белекович, улустуң хөй кезии шагдаа хептиг кижи бүрүзүн «чангыс хепке куттурган» деп санап чоруур болгай. Ол хамаанчөө бистерни, журналистерни олар база «амыр улус силер ыйнаан, чогладып бижип каapa» сут дигидээр. Ийи-чангыс эштивистиң чүве херексевес чоруу ол хире багай салзарлыы-дыр көрбес бе. Ыламгыда шагдаа ажылдакчыларын «өшкүлер» дээш оонзаа янзы-бүзүн шолалагылаарын билип болгай бис. Иштики херектер органнарының ажылдакчылары шүптү-ла чангыс дай ажыл кылып турар бе, канзыгыл оң?

— Эртпээ чылдан эгелээш милиция дугайында хоойлу ёзугаар эм криминалдыг болгаш миниципалдыг милиция кылдыр ангылалы бергей. Бар-гызы — Россия бюджединде, ийигизи — түс черниинде. Ынчап кээр орта криминалдыг милицияның кылыр ажылы — зар кем-херектерни истээри, илередири, а муниципалдыг милиция үүрмек дижир кем-херектер (машина-техника, эт-сөөл оорлашкыннары, кулгаанныг чоруктар) дыка-даа хаара түттүнган. Муниципалдыг милицияда ажылдап турар кижилерниң саны, оон адырлары: КАП, патруль-пост албаны, эзирикчер сергедир чер, түр каза коругдалдыг чери.

Өскээр чугаалзарга, шагдаа хептиг кижи-ле херек истехнизи эвес болтуг ийин. Истедге кылыр, хей-иштинии корум-чурумун тудар, эксперт-тиэ коруглер дээш ажылдар аңгы-аңгы.

— Кандыг-даа ажылдакчы харымлаар участоктуг болур болгай. Силерниң кандыгыл?

— Кол харылап турар ажылым — зар кем-херектер үүлгедиглерин ажыдып тыварының талазы-биле. Оонбиле чертелештир криминалдыг албанның начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар мен. Маңаа бир демдеглел каар чүве чүл дээрге. Москвадан көрдүнгенин бүүгаар ажылдакчыларын санын чурттакчы чоннуң саны-биле дүүшүргеп. Кем-херектер саныбиле эвес аан. Чижээ, 10 мун чурттакчыга кеземче истелезинин бир оорттөлээн турар. Бистe 300 мун чурттакчыга каш ажылдакчы-дыр, бодуңар санап көрүңер. А Тываның кем-херектери ээзээш эвес, ынчангаш ажылдың хемчээли кончуг улуг, четтикпейн барыылаар бис.

— Маңаа хамаарыштыр үнүп келир айтырыг — кадрдар дугайында-ла болур-дур.

— ИКМ-ниң кеземче херектериниң истелгезинде 100 кижи бар, экономиктиг үүлгедилер (мурнунда ОБХСС) 60 дараазырының талазы-биле 40 кижи, организастыг үүлгедилер-биле демиселдер чорудар кидисте (эргиде адың «б» дугаар кидисте) — 20, эксперт-криминал кезээде специалистер чүгле 13. Кем-херек болган черниң көрүлдезин кылыр бо специалистерни Тывага херек ужурлуу бе. Маңаа улус чедишпейн турар.

— Түс черниң национал кадрлары кайы-кайы хире хаара түттүнганыл?

— Мурнунда олар 30 дире хуу турган болза, ам орантов калыстер даргаларыга-даа, районнарга ажылдап чораан тыва кадрлар кээп эгелээн.

— Ындыг болурга таарымчалыг талалары хөй деп бодаар-дыр мен. Түс черниң үнлезин чурттакчыларының психологизын-даа, чер-чурттуң онзагайын-даа олар ханы билир болгай. Ынчаарга өзаа аныяктар өөредип алырының ындыг дериглелерни ам-даа тургузар. Бо хүннерде ол ажылды ара соксап каан. Ам вентиляция хоолайларының чамдыызы улуг өрээлдерни кежиле берген чыткылаар.

Кырында каңттарже үнер чадаларда кылыр чүүлдер база хөй. Ону Кошкар-оол Бүрээнин болгаш оон өске-даа черлерниң бызанчылары кылып, бызаныаарынче, калбак ыяштарны эптеп калаарынче киргени база демдеглеңиг. Ынчалза-даа бо бажында чангыс-даа шаласын кылган өрээл азы чок чок. Шуптуг чер-чери-биле ажыкчадагай. Хамык-ла чүве сандаргай, корум-чурум чок ышкаш сагындырар. Эзизиргей, соок.

Ол тудугну кылыр дээш келгеннерден ажыл кылбас, анаа чугаалажып олурар улустуң ол-бо каңттардан бола көөр. Үнелиг ажыл шаында канчап черде анаа-ла чугаалажып орар боор чүве дүр? Ажылга арын-нүүр, сагыш човаачал чорук деп чүве база бар-ла ыйнаан. Бригадаларның удуртукчулары бо четпестерни дарый чайладыр, ажылче шалыпчы кирер ужурлуг.

Кудумчуда казып каан коошпаларда хоолайлар салышкыны база оожум байдалдыг. Ында ийи-чангыс кижи шимчеңип турар.

Республикада бо улуг болгаш чугула тудугже кижи күүнү моонеп турары демдеглеңчиг-дир. Ынчалза-даа ажылдың будурукчулуг, оранигзастыг болурунче амдаа улуг кичээнгей салыры негеттиниң турар-дыр.

ЧУРУКТАРДА: типография тудуунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Интервью

— Ынчаар чугаалап болур чүве болза, кайы категориялыг кижилери хөй кем-херектер үүлгедип турарыл?

— Аныяктар болгаш шинтирип чорааннар. Бо чартык чылдың түннели-биле ол көргүзүг 10 хуу өскен.

— Оон чылдагаанны чүдел?

— Кижизидилге болгаш чаагай санчылдар уттундургандында. Шаанда шинтирип чораан кижини буруудады аарак көөр тургап, ол чорук анза моральдыг кеземче турган. Ам ындыг эвес, ол бирле маадырлыг чорук кылганбиле дэмей чаңнатылаар, аныяктар оон багай салдарынга алзып турар. «Сени шанчып каапы, 7-8 чыл үзе баскаш көөр мен, ашак!» дээр кыланыг анаа-бир чүве апарган.

— Оон-биле холбаштыр мындыг айтырыг чоонну дуурeдип турар-дыр, Сергей Сайын-Белекович: Тыва бодуңуң кеземче хоойлуларын бодуу ажылдап кылып алаа кандыгыл?

— Федеративтиг керээде кердүгенин ёзугаар кеземче хоойлузуун республикаларга боттары көөр эрге бердинмээн болгай. Бир эвес болдунар турган болза, эрги Тываның хоойлузунда ам-даа ажыглап болгу дег дээштиг чүүлдер хөй.

— Түс черлерниң онзагай байдалдарын ынчэнгейге алырының принцип чугулага алдынмаанын хараалаачыгдыр. Ынчалза-даа кемниг үүлгедишкин кайы-даа хоойлу ёзугаар яла чок артпас дээрзи биллингир. Ынчангаш херектерниң ажыттынып, илеттиниң турарының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Сергей Сайын-Белекович?

— Бар херектерниң 42,7 хуузун доскан болгаш судче шилчиттвел, а кеземче истелсевилин шүүмү-биле —57 хуу. Мурнуку чылдарнын чөөле мутээрээт деп санап болур.

— Кем-херектер чүнүң үжүм өөскүп турарының чыгдагаанын араганы ой-хемчээл чок шеринде деп чугаалаашкынар. Бо бүгүнү бодундурбаашкынның кандыг аргалары барыл, Сергей Сайын-Белекович?

— Бо чаа июль эгезинде Сүт-Хөлге, Бии-Хемниң Шивилиге болган өлүрүүшүн херектерни таныш-көрүш, чоок улустарның аразынга болган. Кады арагалааш-ла алгыжар-чокшур, ок-бижек тудар...

Чөрле ынчаш бүгүле кем-херектерни болдурбас, оонда эвээжедир дээр болза, чер-чөрлерде улус чон бир леминг маңаа удур турүжүр болза эки. Ол үүлгe милицияның херээ дээш тоомча чок бооргa мындыг-дыр. Оон аңгыда Улус өөредилгезиниң министерствозу-биле сырый харылзаалыг ажылдаарывыс тон чугула. Харылзаа ам-даа туттунмаан. Суртаал, лекция-беседа шуут чок болган. Эргиде улустуң дружиналар дыка дээштиг турду, ам база мындыг хевирлиг ажылды чорутса.

Культура, спорт албан черлери маңаа дорт киржилгелиг болур ужурлуг. Суурларга аксакалдар чөвүлелиг ышкаш, хоочулар чөвүлелиг тургузуп көрүс кандыгыл? Шупту мөөнежип демнежир болза, аргалар черле тылты бээр. Массалыг хемчеглер организастаан, анаа корум-чурум тударын билбес, чүгле милициняже көөр багай чинчыл бар-дыр, кала-даа дем херек.

— Сергей Сайын-Белекович, моон соңгаар-даа ужуражып, номчукчуларга байлалды таныштырып турзувусса эки боор. Дараазында ужуражылгада кем-херектерни хевир гайы-биле сайгарылгазын чорудар дугайында дугуржуп алгаш, бо удаада интервью дээш силерге четтирзим.

— Силерге база четтиглим.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

Малчыннар дугайында сагыш салыышкын

АКШАНЫ КАЙЫН ТЫВАРЫЛ?

Июль дүнүн баштайгы хүннеринде шын-бүрү чергелиг алдан-дужаалдыг даргалар малчыннарның аалдарынга, сүт-бараан фермаларынга моон-моонү-биле барып турган. Ынчаар малчыннарга баары «талптаашкын» үезинин им-дээ-даа болза, оон алыс соруглазы малчыннарның, саанчыларның, каларчыларның амыдырал-чүрттелгезинин дугайынга эвилеглиг сагыш човаашкын болган төлээле олар база даргаларын эптиг-эвилек үткүп ап, келир үеде амыдырал-чүрттелгезы канчаар экижий берип болурунуң дугайынга тайылбырларны киичээнгейлиг дыннап алганнар.

Малчыннарның эң-не кол негелдези ажыл төлевирин өстүрери турган. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегизиниң малчыннарның шалының өстүрээ дээш шиитпирин үүлээп алган. Ол шиитпирин күүседири белеткээ херек нээрини акша-төгерик талазы-биле тургустунуп келген байдал көргүзе берген. Банкыда акша чок, чүге малчыннар эвес, а өске бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, организацияларда ажылдап туруар кижилер ай-айы-биле шалың албайн турар.

Малчыннар дээрге доктааткан шалын алыр кижилер эвес, а көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрүп турар, шалыны оларның боттарының канчаар ажылдаанындан, бүдүрген продукциязының хемчээлинден, шынаарындан, ону канчаар садып, сайгарганындан хамаарыжыр кижилер-дир. Ынчангаш бо айтырыглар-биле холбаштыр малчыннарның эвээ шалының канчаар төлээрин соңгуургап, бараазында айтырыгларны бистиң корреспондентивис республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң күрүне бүдүрүлгелерин хүүжүзарының киидис эргелекчизи В. С. Оонга салган.

— Малчыннарның шалының оон мурнунда-даа төлеп чалап турган болгай. Ам оларның шалының үлам уландырган-дыр. Ону кандыг курлавырлардан төлээр деп турарыл?

— Малчыннарның шалының төлээр акшаны саарылгазының баксыраазы, банкыда саазын акшаның чогу-биле үлам бергээвэн. Ынчалза-даа малчыннарның шалының төлээр акшаны банкыдан үндүрүп бээрининг бүгү аргаларын ап чорудуп турар.

Ажыл төлевириниң эң-не кол курлавыры— арыг орулга. Ону ажылдап мөөнеп алырының оруктары — чаа дешпилгелиг аргаларны, технологияны херек кырында ажылдап, хей хемчээлин ол иожче үүн шиитпир эки шынарлыг, эвээш бот-үелиг продукцияны бедик бүдүрүкчүүг хүш-ажыл-биле будуреп, продукцияның чидиргилерин, артык чарыгдалдарны чок кылыры.

— Шалың өстүрээни салгаа байдалы-биле боттандырып шыдавас ажыл-агыйлар канчаарыл?

— Шалың хемчээлин доктаалдың түргүзары, ону өстүрери бүдүрүлгелериниң хоойлуда көөдүнгеп эргези-даа, үлүзэлгем-даа болур. Эки ажылдаанынга шалының үстүкү кызыгаары чок. Шалың төлеп шыдавалыңга чедир багай ажылдаай бүдүрүлгелерни хоозураан, бүүрап дүшкеп кылдыр кардаар аваар. Ажылчыннарга бүдүрүлгенин ажыл төлевирининг өөрээн хоозураан бүдүрүлгенин өнчүүн сатсаш, дуглазы көөдүнүн турар. Ынчыл байдалга бистин ажыл-агыйларывыстың үлүг бөзин таварыжын болуп. Ол дээрге, бир талазынга, ажыл-агыйжы эвес болганындаң, йиидс, бистин колхоз, совхозтарывыс будүрүп алган продукциязының өртээн тергиндекчи ёзу-биле өстүрээрга чогу-биле болган чоруктуг. Машина-техниканы, сүт болза, кайы хире үлүг өртек-биле совхозтарга, колхозтарга садып турарын биилеп болгай силер. Оон ынай Тывүлам бергээвэн. Ынчалза-даа малчыннарның шалының төлээр акшаны банкыдан үндүрүп бээрининг бүгү аргаларын ап чорудуп турар.

— Шалың өстүрээни салгаа байдалы-биле боттандырып шыдавас ажыл-агыйлар канчаарыл?

— Шалың хемчээлин доктаалдың түргүзары, ону өстүрери бүдүрүлгелериниң хоойлуда көөдүнгеп эргези-даа, үлүзэлгем-даа болур. Эки ажылдаанынга шалының үстүкү кызыгаары чок. Шалың төлеп шыдавалыңга чедир багай ажылдаай бүдүрүлгелерни хоозураан, бүүрап дүшкеп кылдыр кардаар аваар. Ажылчыннарга бүдүрүлгенин ажыл төлевирининг өөрээн хоозураан бүдүрүлгенин өнчүүн сатсаш, дуглазы көөдүнүн турар. Ынчыл байдалга бистин ажыл-агыйларывыстың үлүг бөзин таварыжын болуп. Ол дээрге, бир талазынга, ажыл-агыйжы эвес болганындаң, йиидс, бистин колхоз, совхозтарывыс будүрүп алган продукциязының өртээн тергиндекчи ёзу-биле өстүрээрга чогу-биле болган чоруктуг. Машина-техниканы, сүт болза, кайы хире үлүг өртек-биле совхозтарга, колхозтарга садып турарын биилеп болгай силер. Оон ынай Тывүлам бергээвэн. Ынчалза-даа малчыннарның шалының төлээр акшаны банкыдан үндүрүп бээрининг бүгү аргаларын ап чорудуп турар.

Ажыл төлевириниң эң-не кол курлавыры— арыг орулга. Ону ажылдап мөөнеп алырының оруктары — чаа дешпилгелиг аргаларны, технологияны херек кырында ажылдап, хей хемчээлин ол иожче үүн шиитпир эки шынарлыг, эвээш бот-үелиг продукцияны бедик бүдүрүкчүүг хүш-ажыл-биле будүреп, продукцияның чидиргилерин, артык чарыгдалдарны чок кылыры

Шүлүк кыдыраажындан

ЧЫЛДААА ОЛ БООР

Алай диктиң кинии чердеа
Америка четпээн-даа оол.
Делегейниң «биче чартыны»
Деспиниир аллядыны-даа.
Мангачы фашист сектер
Маутхаузен концлагерь
чиртим чорду.
Ынчалзажок ыдык черде
каап болбас.
Ындыг кончуг улуг эвес,
бичии суур бар.
Аван чевээ ында болгаш
Адырылбас чылдаа ол боор.
Тыва эрлер хары чурт
дээш,
Тыныш безин харамнанмаан,
Дубно, Ровно, Деражно,
Сурмичиде
Туралкалдар баарыга
боргум үштүп,
Солантылыг соңгу чүкке
ниш мунуп,
Соок хаттың чыварындан
чаглакталып,
Кара-даа бол чораанымда
сактып кээрим—
Кантагайда ынакшылым
бичии суур бар.
Аван чевээ ында болгаш
Адырылбас чылдаа ол боор.
Иргиттерден ады-бажы
ужукталган
Иркутск хоорайга
сургуулдап-даа,
Салаалардан демир-үжүүн
салбайн чыда,
Самарканд суургаларын
харап тура,
Медеола изиг чайын
серииден дээр,
Менги доштуг катокка-даа
чунгулаштым,
Тыныш тыртып, бодал-
сагыш
ужутуптар
Тыныш болган Тыва чевээ
бичии суур бар.
Аван чевээ ында болгаш
Адырылбас чылдаа ол боор.
Аржаан-суунга аарыг-
аржыым
арылзырар,
Арыг кирип чыжырана,
кадым чоогларр,
Моорукчуг тайга-сында
куйга кирер
Мореи суурум хөреттепес
чеи,
онзагай чеч.
Оортан орүүн бөгүн үзаап
талыйза-даа,
Омакшылым сенде сиптен —
чажырааш чоор,
Чүлдү-чүрээм хамызындан
айыткай-ыыр,
Чүге мындыг бодум база
билип каастым..
Аван чевээ ында болгаш
Адырылбас чылдаа ол боор.

Седип МОНГАЛ.

ЭРТЕН ЭРТЕ ОТТУРБА ДААН

Ындыг эрте оттурбайн көр, күжүр авай!
Ынай чашкы үемде дег үлүп алыйн.
Ырап берген эптиимес чалыы шаамда
Ынаам кыстың чараш ариын дүшке көрейн.
Кавайымга таалап дыпнап үлүп чораан
Кайгамчыктыг эртине дег үнелээрим,
Өпей ырың сагыжымга эглип келип,
Өөмде мемээ өөрүшкүнү хаймрлазын.
Орамчокта оске черге чорүп чораан,
Опчок болум оваартынып чоргузумда-даа,
Оода чадгыс хонук безин магам хандыр
Орта черде удуваанын мииийн, авай.
«Улуг үйгү аазының башкы чвирэ» деп
Үлүзүмүнүн мерген домаан сагымшаан.
Бак атка кирбес дээштин дыжым уттүп,
Бажым ыжыр удуваанын база соглээйн.
Часкы бойдус чечии катап шимеп турда,
Чаныш кээрге сеткилиниге өөрүнчүг-дүр.
Ызык таалы кырынга дап чыраалакта,
Ындыг эрте оттурбайн көр, шүве, авай.

Сергей ШААЛЫ.
Кызыл хоорай.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Мозу-өдүүш, аажылдың эртинезинга
Моруп болгаш кежиин-дир деп үнелээйн бе?
Чус-даа катап маргыжарга домей-ле хей,
Чүге черле күзээнин дег болбазын ол?

. . .

Кууранган дудускектиг өртемчейже
Куроустудан кулаашылап үдүп баттым.
Куу шаанны, булуттарны эргип чорүй,
Кулбураш дээш черге дүштүм, дүжүм болду.

. . .

Ийлеп-саргып, уттуп чаган аарыяан бол.
Ишти-хөнүм үш-чымчаа дыка коштаан,
Кээргелдиң, харааладың карак чажы
Кезек када бүлеен дээри белеи чоржуп.

Инна СЕРЕНОТ.

Чингис Мартыйның хува хире дыгый эмиглерни куду суйбаш, иштинге доктаап чорүй, хөөг ак дөнмектерниге четкеш, кудургай хөөнге алзын, хая көрүүн чыдып алган. Алдын орданын күүсүрлүг ээзи болунум дундакара кадайы Мартыйны аминдыралының сараалыг дээн хүннеринде улуг өргээзинге дүн ортузундан соңгаар хүлээп ап турган. Өске кадыңнарынга оларның өгленинге баар, а Мартыйны болзунга алыр соңбиле эрге-чассыг харылаа сүргенчиг хаанны сорух киирер дайынчы ёвулал шыкаш сагындырар турган. Оон соонда эртен тук дагыры, кудайга эжелеткем чонум хып дээп чалыы оглунун хаанын өргүүр хаая эвес турган.

Чингис хаваан дүүп каап чыткан.

Хөрээжен кижи-биле харылзааны Чингис шериг ачы-дырааның кандыг-бир ёзулалы хевирлиг кылдыр кижи төрелгетенниң төөгүзүнде бир дугаарында күрүне деңнелинге көдүрген ышкаш.

Мартый дап-билээ турган, индий торгу шива тонун кеткеш, сес кулаш куру-биле курженгаш, бажын белдир кыстырып алгаш, хаалга артында турган чепсектиг сес таннылдың аразы-биле хөлеге дег шимээн чокка үне берген. Демир-мөгенин агбагар салаалары оон ийи будунун аразынга сыйбаныпкан. Мартый ону херекке-даа албаан, бо хаая черинин чиктиг чанчыдарынга ол пат-ла чанчыгын калган. Демир-мөге Чингистин чында калбас камгалакчызы болгай. Чингис бодунуң күүтен камгалакчызын эмин эрттир хүндүлээр, оон хамык хереглелин хандырарын болзаар. Ынчалаа-даа Демир-мөгени чымчак түүлдерге алаакпас, шыгыы чурумга кижизиткени чүден артык турган.

Улуг-Хемниң Саян сыным чара шаап чыдар черинде, чалынмар аразында тускай турлагда ыыдыг мөгелерни кижизидип, ал-боттарын изиг-соокка дадыктырып, ал-сагыштарын кудай күжү-биле быжыктырып турар, аңаа кирген бичии оол кижи бурган дайынчызы, бурган шеринин сургакчызы болгаш ан-кижи дең үш чазаны чоорту эрткеш, сес диштиг аскыр дег, тулган чедишкен аныяк бр болуп үнер.

Чингис Демир-мөгеге Мартыйны бербес, чүге дизе ол оон мынак кадайы, хаан аңаа өске кадынчарындан хей удаа таваржып чурттап келген, инчангаш Мартый ийги катап чылы киргең назынында дерт катап божуп каапкан, өске кадынчарындан дудаан чүвезин — уруглары шупту кыс болган. Олар Чингистин көк характарын, улуг дүмчүүн кезе дээрэ, а кежи аваанның дег хоюг ак, дүнге безин додуклас, довурак, малгашка борашпас, арыг эртинс мынкаш. Чамдыкта Чингис оларның ойнап турарын эдерп көрүп, хөөү бүттарын, ээлгир быгыннарын шинчилей каап олургулаар турган. Үенин байдалында келиннерин, кыс уруглары ашак кижиниң адыжында болуру албан турган, ыракузак чааларга ашак кижи өлүртүп каары болганчок-ла таваржыр, ынчан оон оглу соңгу-башкы нелериниң ашаа апаарры болза таваржыр. Чамдыкта улгады берген оолдары ашактың мендп чоруурунга таарынымайн, чүве хөлү эрткеже чуртгай бээр хире апаарга, мөгүделдиг үеш ажыглааш, ашакты соондан эндел, «ханнап» каапгары база хаая эвес турган.

Чингис эзеп каан.

Демир-мөге ээзиниң тыныжының өскерлп бергенин эскерип каап, оон карааынчыг бодалдар бодай бергенин эндевейн, ыржым турлагже кулак салып, бажын бедидир кедүрүп алгаш, дыннаалагылаан.

Чингис эптештир акдарлып алган, бодунун болгаш оолдарының кадайларын будүү самаа көргеп. Үенин байдалынга кадайлар аңаа-да сөргекарлар эвес, а мал-маганның, ат-сарлыктың ээлери, хамгалакчылары турган. Муң хонгу Чингис хөданга тударын берге болгай, сүргүнүн хемчээлп оттуруглуг дөргүнчерден дорт хамаржыр. Ынчангаш Чингистин кадыңнарын эргинги алдарның болгаш чоргаараалдың ап-чоруу болуру албан.

Чингис улуг тыныжан.

Ээзинин тыныжын Демир-мөге үзүк чокка хайгаарап чанчыгып калган. Хаандан аңаа улут идегелдп көргүсеп, ынчалза-даа ол идегелдп базым санында базыткаары мырыңай албан турган. Демир-мөгенин амы-тыны чүгле Чингисче халдап болур дора-өлчүктүн огунун молдуруундан эвес, харын хаанның идегелиндеп чүден артык хамааржын болур.

Демир-мөге Саяи даанга хем биле хемчиктин каттышкан черинин чоогунда эрги кыштагга төрүттүнгеп. Те, чүнма-биле холдуй оттаар каш өшкүлүг анчы кижинин аалынга кодан, аңай кежи кедип өскеп. Шоваалан оол казыра дег телп чүктел алган чүгүрүп чоруур апаарга, ону бурган дайынчызы кылдыр алгаш баргаи.

Сарыг-Хөлдүң бурган турлаанга кудай-биле дорт харылзаапы боттандырып, улуг шинчилелдерни кылып, улуг өөредилгени эрттирип турган. Үенин төрпинп чугула бижимеллерин турлагны долгандыр турар чалынмаргга кезээмөгеде чуруп түмээн турган. Чингистин шеринпин чурумун, оон тиилээр кажар арталарын, чепсээн, дүрүмнерин, шупгузун маңаа ажылдап калгаш, он чүктүн чагырыкчы хөнпи Чингисче күүсөлер кылдыр бараалгаткан, харын Чингис чер кырыкка бурган күзелдерипнің күүседиичизи. Бурган Айбычызы дүлээлгени күүседи берген. Кижинин сагыш-сеткилинин ыңаш долузу-биле ажыглаарын шинчилээр дээш, бо турлагта эки туранын сөөк кижилерин база тургускан, олар бичежек-бичежек даш үтектерге түргедилге чурттавышаан, сагыш-сеткили-биле оран-делегейни одурту болап чоруп турганнар. Оларның үндүрген түнелдерп Чингис-ке дораан дыңналып турган.

Чингис холуп будүү чудуруктанышкан.

Эр хиндиктиг кижи амытан ырак-узак чаалырга чоруур кылдыр чаяаттынган, ол ырак-узак оруктарга хөй янзы бергелерге, чидириглерге таваржыр, оон чылдагаанын, ежу — бажынга Чингис чагырганы албаан улустарның ам-даа хей болуп турарында, оон хорунунда ам-даа чаздажыр, ам-даа өдүрер-кыраар, хан-чиин төгерп! Хүн үнери билек, Чингистин улуг түүн дагыыр, улуг оттуу ужугташ, зинчак, чараш оол кижиниң хамыи шашкаш, тукка яйлызап, кудайга от дамчыштыр өргүүр! Күүлүг от-биле ярыглап каан чаагай чыт дээр шаар кедүрлүп үнгеш, Чингистпи улуг тугунун ора-сомазын дүрзүлеп азрак тарап, бургааларны амыралын таалладыр дээрэп чигзинпг чок.

Демир-мөге кичээнп бергеп. Ол оожум турган, дөнмээнге ийи холун сала чоруй, кезеңнп алган. Оны көргеш, дашты тын турган таңнылдар база кезеңнп, чыдаларын шашкаш, сыртая хона бергеннер. Оларның барааның көргеш, бүгү турлаг кичээнип, шыгаай тыртып алган согуи ышкаш кезеңнякеп. Чингистпи тыныжының вайы-биле бүгү турлаг ынчаар тынын турар ышкаш сагындырган.

Мартый эртеңги серииңде чер алзы чоруп алыр дээш, турлаг кыдында улуг майгын чанында аъдын чежип ал турган. Оны оон чангыс-чер-чурттуу Субидай аътка-рыл турган. Үдеп чоруур дээ-йынчылар, улаачылар, эштеңпилер шагда-ла эзеңгилерин хере тепкилепкеп.

— Күжүр Туна тайгазпы та кажаг-чежек көөр кижи-мен ыйнаан, дүнмам — деп, Субидай чугаалаан, оон узун күзер мага-боду Демир-мөгелеп дүзак чок улуг кеспүп турган.— Кижилер-даа канчаар, кырганнар ушкулаан болгай, кижи танывас чаштар өскүлеп келген, чон содчуруу чап болур эвес, кезээ-мөгеде тайлып читпес Туна тайгам харын сагыштан ырааас, дүшке кирер боор-дур. Бедик чер үнүп чоруур дүштерим Чингис-Хаанның бедик сузу боор, бо улут чаанын эчизиңе чедир эрмелеп чеирлерым чок, улут чаагай күзелдим кулу болу бердим, черивиске мени дээш мөгейгеш, чонувус-биле мени дээш чолукшуп каар сен, көрем, дүдмам. Аъдының эккидир кымчылап-кымчылап, хап орар сен, мал каанага, чүүтувуска мээн чагыыл чедир.

Ынча дээш Субидай Мартыйның аъдын ээгилендир чедип бээрге, салгын дег, кашпагай хереэжен эзенгиден тептингеш, эзерипге олурупкаш, эзерипиң кызыл чаагы дан хаазында кылаш дээп. Субидай хая көрүү бергеп. Мартый шокшудуп ынай болгаи. Оон соондан аъттыг кижилер доозуңун доюлдур үнүүкеп.

Чингис — шеринпин эң улут чанчыны Субидай тук дагыларынга белеткел кылыр дээштей бажынче үүлүпкеп.

Чингис үкдергай ковайын олуруп алган, оон караанын кажы имиртинде кыданнаан. «Бо херээжен таан коргуг кижи хөнүүге дээр пийин — деп, Чингис бодаптаган. — Дүк, дүк, дүк! Дайынчы кижиге үнүдарал эш болбас. Тук дагыыр, сагыш-сеткил сергедир, тура-соруг көдүрер херек!».

Демир-мөге хаанга мөгейпп каан. Оны көргеш, дашты таңнылдар база мөгейген, оларны көргеш, бүгү-турлаг улузу Чингисче назбаш кылдыр мөгейпп каан.

Демир-мөге Субидайны сакгып келген. Олар чангыс чурттуг, кайыын-даа Чаа-Хөлдеп үнген. Елүлүг-ле чаа-чалбак холу, чаа-чалбак турлаа оран болгай. Субидай база Бурган турлаанга турган, оон ак-кижи апаргаш, Алдай, Памир, Гималай даглары ынчаар кайгалдап чоруп турган. Чингис-Хаан-биле холбажы берген. Оо ам улуг чанчын, баш дүгүнден көвей дүк-түмен шеригнин чагырыкчызы. Чингистпи он холу. Чангыс чер-чурттуг-тарынга кедергей эки, улут оглун Чингистпи караан дүк-дүлээзп. Көккей дең алаан алган болза, хеймерин өскенгөрээн чонун хүндүлээп, Үрааныктай дең адаан. Ынчалзаа-даа дайынчы кижи-дир, оон кичээнимее арга чок, Демир-мөгенин амы-тынын оон чыдазының бажында-даа болуру чалапчок.

Чингис бут кырында турун келген.

Демир-мөге чалбарып чыда дүшкеп, оны көргеш, таңнылдар шупту мөгейген, олар таннылга турган, чыда дүжер эргеш чок, ынчалза-даа оларның бараанын көргеш, бүгү турлаг шерии чыда дүшкеп.

— Уруяа — деп, Чингис оожум чугаалаптаан.

— Уруяа! — деп бүгү турлаг шерии алгыржыпкан, чамдыктары «Ураа!» кыдыпдаа алгыржып турган.

Уруяа дээрге, Мартыйның алды харлыг улуг уругунун ады ол турган. Көк-караңгаалыг, улуг думчуктуг ол уругнун бичии ооргазы ак торгу дег кылаанаавч, хоюг болган.

Чингис бурунгаар бир базым баскан.

Дан сыралыдыр агарын келген. Хүннүн хереллерп узавас согуналдыр үнер чыгап келген.

Тей бажында Субидайның күзер мага-боду белип турган.

Бүгү турлаг шерии тук дагырынга белеп турган.

Аалын-оол ДАРЖАА.
(Уламчылыг).

Бир оол бир уругну танцылаал деп чалаан:

— Силерни болур ирги бе...

— Болбайн канчаар..: Чүгле башпай бичии танцылаптаал аа!

. . .

Кашпировский телевидение дамчыштыр эмнээшкин кылган. Кырган-авай тура халаан:

— Кайай, дүрген бараал, амыдыызында төнүүм аажок бедик турда!

— Орайтаан-дыр, ашак, хамык чүве шупту эккирип, бүдүп калган.

. . .

— Кожан уруг-биле ошкажып турунда кайдайы керүп каап чүүү чугаалаан?

— Чүүү-даа чугаалаан-ыыр ийин. А демги ол ийи дыштп шагда-ла турар ужурлуг турган чүве.

. . .

Ашак биле кадай болзынып чытканнар.

— Куда дужүрүнмистеп бээр он чыл болур, ашак мекээ чүнү белеп кылдыр бээр ирги?—деп, кадайы бодаан. — Дилги кежиинден тон азы үнелиг даштыг билзек...

— Бир эвес куда хүнүзее моону соп каап болзумза, ам хостапгаже үне берген түрар боор мен ийин—деп, ашаа бодамны чыткан.

. . .

Бир кижи дүне када хөөрлер чаны-биле эргип бар чыткан. Айдын, чырык дүне турган. Өске бир кижи хөөр херимни будуп турганын ол көрүп каан. Кижиэ кайган айтырган:

— Па, өлген кижилерден корлазынны але?

— А бистен корткан херээ чүү боор!—деп, оозу харылаак.

. . .

НКВД даргазы туттуруп чүктадан хелемечи дамчыштыр мыйча деп айтырган:

— Алдыпны кайнаар чажырыпкан сен деп айтыр.

Хелемечи:

— Менде кандыг-даа алдын чок дилир.

— Сөглевес болзунза, адып каапгар бис дилир деп чугаалаа.

Хелемечи чугаалаан.

Чүүнэ корга бергеш, сөглеп берген:

— Чадырым адаанза хөөп кагдым.

Хелемечи:

— Менде алдын чок дилир.

. . .

Ийи кижи чевегге хөөрлер кырынга салган даштарда бижиктер номчуп чораалнар.

— Кэр даан, чүү деп бижээн-дир: «1920 чылда төрүттүнген, 1990 чылда мөчээн. 50 чыл чурттаан». Чүү адам чувел?

— Шупту шын-дыр. Ол дачалыг, машиналыг, чажыт кадайлыг турган үезин чурттаан деп санзар турган-дыр.

— Ындыг бе? Ынчазырга мен өлүп каарыгга мыйча деп бижип каар силер көрдүмер бе: «Өлүг төрүттүнген».

. . .

Бай кижи чүүлэ дозуп алгаш, арай деп аңаа эптештир олурул чыткан.

— Кавдыг мр ырлап бээр мен?—деп, улаачы айтырган.

— Адыр, будум дугуйже кире берди.

Улаачы аъдын дарс кылдыр кымчылаш, ынай болган:

— Бут-тал-ар дугуйже будулуп кире берге-эп!..

. . .

Хөөр кырында калбак дашта бижиг: «Сагыш човаавйн таваар уду. Абрам, фактылар бадыткаттынмаан».

. . .

Куруг хөвүүда изиңге албаараан тева ыылаштап орган. Алактаагы машпап келгеш, оон айтырып-тыр:

— Сээн мунгараажыңның кончуун аа, тева?

— Изнин кончуун көрем, суксап база чор мен.

— А сен мен ышкаш маңнап чор даган. Дүрген маңнаарга сервин-дир ийин.

Тева сөөлгү күжүн чыып алгаш маңнашкан. Элээн болгаш, кээп дүшкеп. Алактаагы аваа чедип келгеш хавааш суйбап көргеш, мынча дептир:

— Хөөкүйну, донуп калган ышкажыл.

. . .

Дыш эмчизи эмнедип келген хереэженге чугаалаан:

— Силер аксыларны ынча дыка ажытпанар даан.

— Силер ынзар көрүүчүк, хереклелдер сугар мен диилер чоп.

— Ындыг харын, ынчалза-даа мен бодум даштыгаа артар кижи-дир мен ийин.

. . .

— Сен Самарага кажан-даа чорбаан сен бе?

— Кажан-даа чорбаан мен.

— Ынчаарга сен мээн кыс дунмамны биле үжүрлүг сен Ол база аңаа кажан-даа чорбаан кижи.

Чаа ыры
ӨСКЕН ӨДЭЭМ

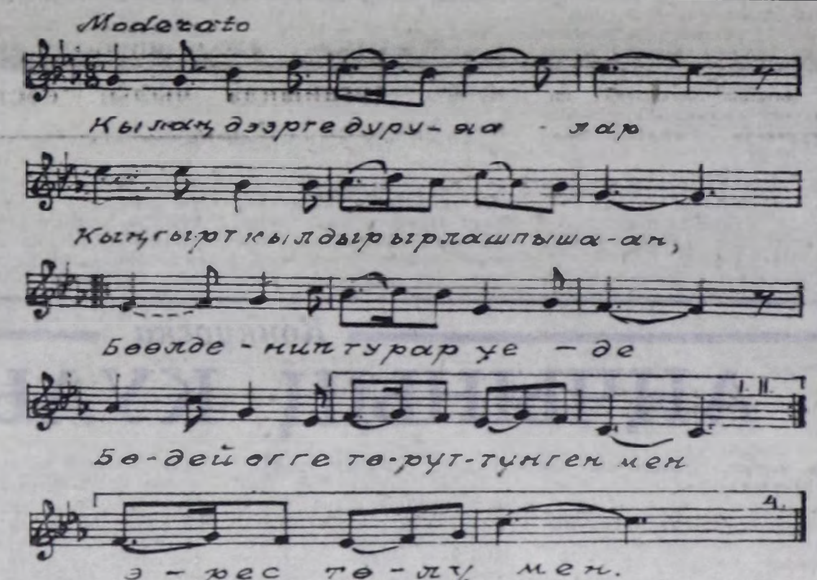
Сөзү Ангыр-оол КҮЖҮГЕТТИИН.

Музыказы Каадыр-оол БЕГЗИННИҢ.

Кылаң дээрге дуруулалар
Кыңгырт кылдыр ырлашпышаан,
Бөөлденип турар үеде
Бөдей өгге төрүттүнген мен.

Сарыг бүгү саарлып турда,
Салым-чолум аайы-биле даа
Күзел сүрүп, ораннар кезип,
Күзег черим каггаш барган мен.

Өдек черде хирним хөмгел
Өлеп шыпкан өскен турлаамны
Эзлеп чурттаан чорбазымда-даа,
Эргин чоруур эрес телү мен.

Шоодуглуг тывызык

«ХООР ЧЫЛГЫМ ХОЯ БЕРДИ, КОДУР АСКЫР ТУРУП КАЛДЫ»

Тыва улустуң бо тывызыын Тываның кейы-даа кожуннарының улуг-биче чону шаг-шаандан тура «Терск» деп шын тып чораан болгай, ам-даа ынчаар тып турар. Ол шын.

Күзүн теректиң бүрүзү сарғарып каткаш, хадый бээр, чөвүрээлиг уну болгаш будуктары куурара берген эртып каар. Мен ам ол тывызыкты өскээр «Горбачев» кылдыр тывар-дыр мен.

— Чүге?

Совет Эвилелиниң он беш республикаларының бүстүп дүшкеп. Эвилелдин... улус депутаттары чүк бүрүже хадый бергеп. Совет Эвилелиниң Компартизының 19 млн. коммунистери база ынчаар хадып тараан.

Горбачевтуң кадайы Раиса Максимовна Америкаже чоруй баргап, уруу, кудазы Германиняже дезе бергеп, а Горбачев болу Москвада шиидер болза шиитсеп, шиит-келден кортпас мен дээш олурупкан дижир. Шынап-ла, ындыг чүве болза, мээң тыпканым шын болгу дег.

Эргим номчукчулар! Мен бо тывызыкты шын эвес, политика талазы-биле частырыглыг тыпкан болзумза, мени «контр» дээш шиидер болза, шиитсеп, мен база шиитселдеп кортпас мен.

Эрес-оол САЯЯ.

Ындыг база болгулаар

ШАНТИ ДЕВИ — ЛУДЖИ

«Өлүм соонда ажыдырал» деп номлан кыска үзүндүлерни оон мурнунда солуңга берген бис. Ам оон база бир үзүмдү.

Шанти Девн эрги Делиге 1926 чылда төрүттүнген. Үш харлыында ол бодунуң алынезинге оон мурнунда эмыдыралының дугайында, Муттра дап хоорайдан ырак эвес черге чурттап турган Кендарнарт дап кижиниң кадайы чораанын, ийи оолдуг турганын, үшкү уруун божуурда, 1925 чылда өлгенин чугаалаар аварган. Аңаа чурттап турган бажының, мени Луджи дээр турган дап сактыр болгаи.

Шантинин ада-иези оон ол «тоолларындан» шүүт чарлыр арга чок аалырга, бир төрели кижи уругнун чугаазында шын чүве бар бе дап хынзар соруглга-биле оон аза турары адресче чагаа чоруткан. Болунуң кадайы Луджинин мөчээнинге ам-даа качыгдаавышаан чораан Кендарнарт чагаазы алгаш, ону курут черге элеглп, күзүктуруй турары ол-дур дап бодаан. Ынчалзажок болунуң Делиде чурттап турар терели Лал дап кижини ол уругну барып сонуургап көөрүп дилээн. Бир эвес меге турган болза, оон чүнүн ону дораан тудуп каар иинк. Ажыл-херек айбы-биле келген кижи боон Лал Девилерпин бажыңынга чедип кээрге, ажыхтп Шанти ажыктап болгаш бичии болганда оон куспаанче халый бергеп. Аваазынга. «Бо дээрге кээп ашаамның чээнп-дир. Дыка өөруп тур мен, бажыңче кирзин аа. Мен оортан ашаам дугайында, ийи оглум дугайында айтырып көрейн»— дээп. Лал Шантинин ада-иезинге уругнун чугаалап турган бүгү чүүлдерин шыпдыр дап бадыткаан. Түнелиңде барып Кендарнарт оолдары-биле кадыг Делиге кээп. Девилерпин өг-бүлезининге аалдап келпри чугула-дыр дап дугурушканнар.

Кендарнарт оглу-биле кадыг чедип келирге, ынчан 9 харлыг Шанти оларны чассыдып, ошкаш-чыттаан шаг болган. Ыяк кадайының чаңы-биле бичии уруг оңу ашкарыпчемгерип ажаарга, Кендарнарт мырыңай ыглап дужурген Шанти оңу аагайлап, чүгле олар ийинин биларя эвилеп-эвилеп сестери-биле чассыткан.

Кендарнарт Шантинин болунуң чурттап турган черинге чедирер дап, шантирлээш, уругнун ада-иезинин чөпшээрелпп база алган. Ол-ла бүгү парлаалтага биллинип, өг-бүлеге өртемденнер, шинчилекчилер кээп эгелээн.

Поезд Муттрага чедип келирге, Шанти оортан дүшпейн-даа уткул турган кижилерни танып, оларга хол чайып байыр чедирген. Оңу эдерип кады келген эртемденнерге ол кижилерни аразында ашаамның аваазы база акызы барын айтыкан. Ол шыпап-ла ындыг дап Кендарнарт бадыткаан. Поездадеп дүже сал-ла, Шанти түс черинп чугаалаар аяны-биле, чугаалап эгелээн, ынчаарга ол чугаа аянын Шанти оон мурнунда дынпап көрбээн.

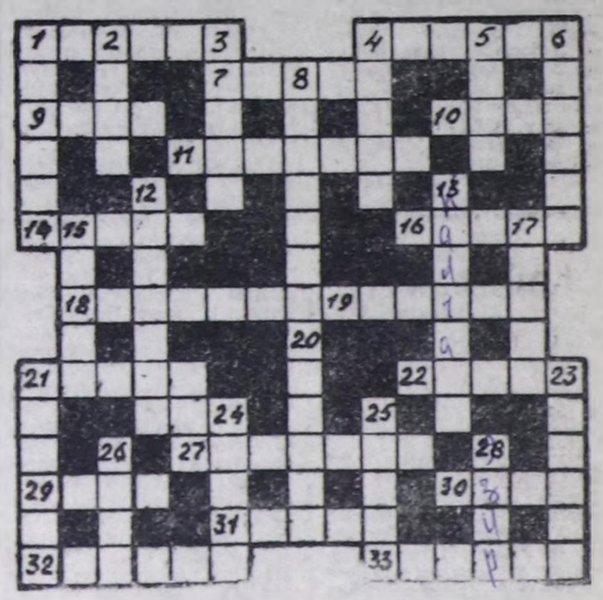
Оон соонда ол кадыг келген кижилерин «бодунуң» бажыңынче эдерткен, оон ангыда чугле чактыс Луджинин билири чүүлдерни база дынпаткан. Чижээ, Кендарнарт ол өлүрүнүн мурнунда бодунун билзектерин кайда суп каанын айтырган. Билзектер оларның оон мурнунда чүүттап түрганы эрги бажыңының чанында дой домгуу иштинде, черде хемдунген деп, ол чугаалап берген. Ол черни барын казарга, билзектер, шыпап-ла, мида болган.

От дугайында медээлер ынчангы делегей парлаалгазынга-даа чыыттынгылаан. Ынчазажок Шанти ямы-бүгү чылдагааннар-биле Кендарнарт-биле ужурашпастаан. А. Луджинин танывыр хөй кижилер Шанти дээрге натаа төрүттүнген Луджа-дир дап бадыткап турган.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 1. Боонуң бир хевири. 4. Чазыг, дожек, кеш. 7. Россияга тараачыннаг тура халыышкынының сураглыг баштынчызы. 9. Тыва төрел-болук. 10. Соок чепсек. 11. Тулугжуларның ажыглаары тускай ыяш, демир. 14. Эзиртир суксун. 16. Тывада район. 18. Эрзинде хем. 19. Аргажок бичии балык. 21. Бот-тывынгыр композитор С. Бухтуевтиң ырызы. 22. Азырал чал. 27. Хайгыыл, тускай таанылдар. 29. Барыын Европада күрүне пайысмалы. 30. Шыргай арга, тайга. 31. Попугай куштуу тывалап алаары. 32. Бичии бомбук-биле ойнаар команда оюну. 33. Тайга үнүүлүүн чимижи.

УЗУН ДУРГААР: 1. Теп телевиденпеннің «Хуулгаазының шөл» деп замчыдылгазының башкарынчызы. 2. Эрги Тывага улуг эрге-дужаал. 3. Тывада суур. 4. А. Пушкинниң шүлүү. 5. Улуг ан. 6. Томнуң соңгу эдээ. 8. Бо чүс чылдың эгезинде турган даараныр машина бүдүүлер улуг компания. 12. ХКД чурттарының бирээзи. 13. Өөрүзе арт. 15. Эрги Тывага албан-дужаалдыгларның ылгавыр демдээ. 17. Чингө моонуң тускай сава. 20. Тыва эки турачы херээжен. 21. Чоон-Хемчиктө даг. 23. Шыдырал аргазы. 24. Тыва төрел-болук. 25. Ак чем. 26. Кескеш боле шарып каан тараа сыры. 28. Арааттан куш.

ИЮЛЬ 4-ТЕ ҮНГЕН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

ДООРА ДУРГААР: 7. Чалаату. 8. Чылбыга. 11. Тоорту. 12: Данков. 13. Кадыргы. 14. Тонна. 16. Рыков. 17. Марыс. 19. Ковпа. 20. Поташ. 21. Салыг. 22. Ротор. 24. Ыскыт. 25. Кадак. 30. Радио. 32. Арапган. 34. Морзух. 35. Есенин. 36. Торлаа. 37. Ерипат.

УЗУН ДУРГААР: 1. Швабрин. 2. Орбанды. 3. Пахомов. 4. Оттук. 5. Мынды. 6. Агроном: 9: Быдаа. 10. Терек. 15. Аркалык. 16. Ротатор. 17. Маагы. 18. Смирт. 23. Заломов. 25. Сиань. 26. Ыштык. 27. Мичиган. 29. Арылан. 31. Америка. 32. Акташ. 33. Негей.

Улус өредилгезиниң айтырыглары

РЕФОРМА ХЕРЕК

Тыва Республикада өредилге системазынга реформа айтырыгларынга хамаарыштыр түүлүн доцент, техниктиг эртемнерниң кандидады Д. Б. Бузур-оол үш улуг келиктиг кылдыр бижээн. редакцияга экелген. Автор лицейлер, дыл дугайында болгаш кирерниң экзаменнериниң айтырыгларынга хамаарыштыр чугаа чорудуп турар. Ынчангаш оны айтырыглар аайы-биле үзүктеп, дараалаштыр номчукчуга чедирерин шиитпирледивис.

Тыва 2000 чылга чедир улус өредилгезиниң талазы-биле республика программалыг. Чооркү үеде (бо чылдың иинги чартыынга) Россияның Чазаандан манап турарывыс реформа Россияның болгаш Россия Федерациязының чурттакчыларының түгле 5-10 хуузу бооп турар хууда садыг-саарылгалыг шыдалдыг болгаш өскелээ бай кижилерниң ажы-төлүүнү негелдезин, сонуургалын хандырарынче угландыр чоруттуунган деп болур. Өскээр чугаалаарга, улусчу, катаптаайн. улусчу школа болгаш дээди өредилге черлериниң оруу орта тодаргай эвес. мунгаш болгаш моон-даа сонгаар ынчаар артар. Оон-биле чергелештир эртем-билигниг кижилерниң (башкы, эмчи, инженер, менеджер...) белеткели чокка, чүт-даа үүвеге кескү түннел чедип алыры болдунмас.

Тываның дээди өредилге черлери. тыва ортумак школалар (4-тен өрү класстар) баш мунгаш байдалда-даа эвес, буураашкынның үе-чаланында. Бүзүреничиг эвес-тир бе? Өредилге черлерин улуг курстарының студентилериниң болгаш үстүкү класстарның өренникчилериниң билинип хынап көөру-биле шылгадып турар кижиге өренип турары эртемнериниң эге үндезиннеринге биликтиг, угаанныг-сагыныгын хынап, бижимел айтырыгларны тест хевирлиг кылдыр япон азы америк система дүгаар чорудуп көрүвер дээн. Шак ынчан ол тестерни Кызыл хоорайның школаларының 10 хуузу күүседип шыдаар. районнарга — бир хуу. өредилге черлеринге база шак ындыг көргүзүп бооп болур дээрзинге бүзүреп болур силер.

Тывага улус өредилгезиниң буураашкынының кол-кол чылгаганнары:

а) өреникчилер, студентилер өренип турары эртемнериниң эге үндезиннериниң утказынче хаңылавайн, шээжилээр чоруктар бар. Башкылап турары эртеминиң алыс утказын чедир билбес педагогтар база бар болдур шйин. Оларның билиинин деннелин база тест аргазы-биле хынаар болгаа эки.

б) башкылаанның талазынган. кижизидиичилер база киришпиир, чижээ коммерциияже (барааннарны катап аай-дедир саарар) тыртыкшыл турар чорүктар тыптып келген. Орнакчы садыгжыларны Христос бүргеи дуганыдан үндүр ойладыкан болгай. эртем дуганыга ынаар кижилер бага түрбас чүүлдүг. А бир эвес ажылдан алырын күзээр кижилер болза студентилерни. өреникчилерни киириштирип турган. чонунун чеээлелинге эргеткен чүгүла бараан будурып болур ажылчын черлерни лабораториялар, мастерскаяларга ажыдып ап. бичe будүүлелерден. бот-орулга. чарылгалыг черден тургузуп алзын.

в) эртем. улус өредилгези, өредилге черлери харылап олурар республика чергелиг албан-дужаалдыг кижилер улус өредилгезин база эртемни ала-чайгаарлаашкынче киирикен. Эргелеп-башкарылга эртемни, санлээ, контроль организациязынчыл, менеджер херээнин айтыыглаарын ханы сайгарып билбези улуг хемчээлдиг бо ажылды билдилиг. үре-түнелдиг башкарарынга бергелерге таварыштыыш келири чугаажок. Кабинеттен үнмезинин чижээ кылдыр моону дыңнадыйн, оларның чаңгыынга лабораторияларга. кафедраларга. политехниктиг институттуң филиалынга көрбеэн мен. Анаа барбайн, чүү бооп туранын с көрбейн, өредилге черлериниң ажылдыг канчап улуттуруул?

Тыва Республиканың Чазаанның «Краснодоскийнга политехниктиг институтунуң Кызылда филиалын хамаарышкылдыг черлер темчеглер дугаарыкта доктаалыга хамаарыштыр (ол үеде 12-ниг «Шынга» хаалаттынган) чугаалап көрейн. Ында айтыкшы-биле адырга. филиалдың бир факультединиң өредилгеэлдиг соксатчыдыр болар ышта ийи — туруг болган. автотранспорт талазы-биле). оон орнунга 4 факультет аттыгып ылдың көргүнген. Бо байдалды бир эвес организакчы ажылдың ийикпе, азы экономика дыңмиче шилээдер болза мындыг:

филиалдың өредилге черин 4 катап улгаттырар апаар, башкылар саны үш катап өзер, ээлээш дизе, 16 эртем кандидаттарын (техниктерни — инженерлер, инженерлерни — эртем кандидаттары, эртем кандидаттарын — эртем докторлары болгаш академиктер белеткээр) немей алыр. 1990 чылдың өртээ-биле 12 млн. рубльдин, коммерция-биле байдалы-биле болза, 120 млн. рубльдин өредилге дериг-херекселдери немей херек апаар. 50-60 квартираны үндүрер.

Болгаш эвес түүлдер-дир.

Чаа факультеттерни өредилге дериг-херекселдериби-ле канчаар хандырар деп турарын чугаалап каан: артыкшылдыг дериг-херекселдерин бээрин райкүүскомнарга. хооркүүскомнарга (бижик парлаар машиналардан. сүг кудар графиннерден авырда. күүскомнарда ындыгла чүү бар деп) дагзын турар. Транспорттан кирген милиция штрабын филиалче шилчээдер дээрзинче онза киченгей салып турар мен.

Президент Б. Н. Ельцинниң телевидениеге интервьюзүн чоокта чаа дыңнадым. Гайдарга хамаарыштыр. үлетпүр. агросектор. оон сан-хоодаа талазы-биле дүржулга чок кижи министрлер кабинединиң удурту бергенин Россияга аажыктыг болган-дыр. ынчангаш реформа чорудары аксаа чиик болур дээн уткалыг чүве чугаалады. Кижини ындыг байдалдыг макталп турганын бир дугаар дыңнадым. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының дугайында докталды белеткеп турган өредилге талазы-биле комитет Б. Н. Ельцинниң идеалынга дүгжүп турар-дыр.

Филиалга хамаарыштыр үүнү чугаалап болур кеп. чугаа амгы үеде оон хөгжүлдезинин дугайында эвес, а ону камгалап, амы-тынын алырының дугайында чоруп болур. Оон өлүмү паровозтан дүрген чоокшулап олурар.

Тывага школа, техниктиг ортумак, дээди өредилге черлерининя системазын чаартыры азы реформа чорудары кадрларны үеним негелдезинге дүүштүр белеткээринге эргежок чүгүла. Ол дугайын тайылбырлап бижир чүве болза. 100-тен ээлээш эвес арын иштi чеде бээр боор. Ынчангаш мен маңаа алдайгаарлаашкынче киирип болбас үжүрлүг. түгле 3 айтырыга доктаап керейн: техниктиг лицей дугайында айтыыр: тыва школаларның эртемнерин орус дылга өредип киирериниң шилчилге үезинде барымдаалаар дугайы: Тываның өредилге черлериниче киреринин шылгалдар реформазының тутайы.

Доожу БУЗУР-ООЛ.
Доцент, техниктиг эртемнериң кандидады
(Уланчылыг).

Найыралда кызыгаар чок

ЭКИИ, АК ЦЭНГЭЛ ХАЙЫРАКАН!

Мооллуң Баян-Ульгий аймактың улустуң национал оюнкарының спартакиадазынче чаалдаа бүүгаар профэвилелдериниң күш-культура болгаш спорт төвүлелиниң делегаттары чоокта чаа үзүн аян-чорукту кылган, ээн чанын келгеннер. Найыралдың, кадыг аажылдакчыларын бижиг көөрүүга тургузуп чорааш, хымнадывыс. Бо чайлаг черге бүүлүг-ла улуг концерт апаа-чайгаарлаа үгелээш, таныстен турду.

Хөөмейжилер Иргит Пюртүзүн, Иргит Соңдат, ыраажы кыс Моңхуна оларның ураң талантыны-биле таныжып, дыңнаар аас-чеижиктиг болдувус. Хүндүлеэчел, биче сеткил-сагыштыг, магадапчыгла чон болду.

Бо аян-чорукту хижилерни пайыралдың, ажыл-агыйжы база спортчу дугуржуулары тургузуп, керээ чарып, моон соңгаар оон-даа улам бижиг харылаа тургузар талазы-биле сүмележип, планны чогаадып тургузуп алган мындыг чүве. Бистиң Кызыл хоорайга аяны-биле өредилге черлеринде Цэнгэл сумузунда өренип турар 15 студент болдар. кыстарга боттуг дуганнамчыны чедирери-биле Кежал-оол. «Ийи-Тал» совхозтар база профэвилелдериниң спорт төвүлели шефке алыр бис деп шиитпирив үндүрүннеер.

Хөөмейге сүүрга организациялаттан эртиргеп национал хевирлериң спортчу маргылаазы болгаш көөрүүгүлериниң кичээлейлиг хаара түүлү. оларның үзүп соңгурганы чаалап алган.

Тыва улустуң бүх кадарыгга (борбактай биглап каан бөгүнү сээның согуунү-биле ыыйыг шиитпирден үндүр алар) Мооллуң спорт мастерә Жаңнаа-доож чемпион атка төлептиг болган.

Тыва түрешке 32 мөге хүрешкен. Оларның арасында ат-алдарлыг аймактың чаян мөгелерә Сылапбек. Мелчажлар, аймактың начыл мөгези Жөрдембек база ол ышкаш ашкек тыва Иргит Гамбола — сумунуң чаян мөгези дээш өскелер-даа бар.

Дөртүү салыгга Мелчажлар, Жөдембек, Намажап болган Улан-Батор хоорайга студент, дзюдо түрешке спорт мастери Азатбек олар арткан-нар.

Сөөлгү салыгга бистиң мөгевис Радислав Намажап бодунуң арыг кылыры ыпак аргазы-биле солагай талакы колдуу аяның кире халаап. Мелчажларны өрү көдүрген, арыг өктээш, шуугуп кагды.

Бистиң мөгевис шуугуп каарга, Цэнгэл сумузунуң ыяшкар мөгези Дамдын-соңгун өөнүң ишти. Хаптаа башкаан төрел тыва чон бистиң ол-ла керге ажыл-ижемин белеп салгаш. өөрүшкү маннайлыг байырлаа демдеглевистс.

Волейболга аймактың шимээ-рак дээш комаидаын бүгүнү бөлүүрүстүң кыйыы командазы 2:1 сеткә үзүп кагды. Задаа чон мәге Намажаптың авганнгыр, араш ойнаарын магазап, аңаа байыр чедирип турулар. .

Хөөмейтүң клубунга пайыралы кежээн ыр-шоор. оюнторлаа-биле доозулган. Бистиң аян-корувус моон-биле доозулган. Ам бистер Тываныста оруу-суур эки чораап, ээп келдивис.

Кушкаш-оол ХОВАЛЫГ.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·

СТАДИОНДА — КООПЕРАТОРЛАР

Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиинин республика комитединиң, Тыва төпкооптун болгаш республиканың профэвилелдериниң спорт шинчилелдиниң организастаавы ажылчын спартакиадазының түннел оюннарны Кызылга болуп эрткен. Аваа-май, июнь айларда беш зонага болуп эрткен спартакиаданың тиилекчилери болгаш Тыва төпкооптун баштаар черинин командалары киришкен. Команда бүрүзү 27 кижиден тургустунган.

Спартакиаданың түннел оюннарының байырлыг ажылынгыскыны «Хүреш» стадионунга болгаш. Түннел оюнчыларны кооперацияның ажылдакчыларының күүнүне турасхаттаан. Кооператорлар чүгле ажыл ажылдап, көдээде чурттакчы чонуну аъш-чем, идик-кеп-биле хандырарын организастаар эвес. боттарының хостуг үезин ыяш болгаш ажыктыг кылдыр эттиргеш. чедип ап келгеинер.

Барлыг эр улус 1000. херээжеңнер 500 метрге чарышкан. Эр улустан Спартак Маннтов (Чаа-Хөл). Мөңгүт Маргыс-оол (Сут-Хөл). Чойган-оол Сат Тыва төпкооптан шаннадыг черлерни дээдээлеткеннар. Херээжеңнерден Айбек Мижит. (Эрзин) Аңдын-кыс Сарыглар. Шөлүктей Ондар (кайыынга Сут-Хөл) райполарындан ыяш сумелерлиг болган.

Стол теннизинин маргылаазында эр улустан Мөңгүт-Тайга райпозунун төлээзи Мөң-Кара-Сал. Тыва төпкооптан Вячеслав Сувак. Чаа-Хөл райпозунун Владимир Хунаажап төлептээннер. Херээжеңнерден Римма Сенгилоова (Эрзин) Ольга Донгак (Сут-Хөл). Тыва төпкооптан Аделия Локсан тиилекчилер болган.

Шыырга болгаш плашкыге көдүүшкө. хар-назыны үлегаа берген спортчуларны күүшкет. Шашкыге херээжеңнер улустан Чаа-Хөлдүң төлээзи Алевтина Балчый биче-сеткилдиг. Сут-Хөлдүң Шолбана Ондар. Эрзинден Александра Амбаа шаннадыг черлерни алган. Шыырганга эр улустан Доозут-оол Мөңгүт (Сут-Хөл). Владимир Мижит (Эрзин) Аңаа Өөүр (Тыва төпкооп) олар тиилекчилер болган.

Эң соңгу болган хөй «дарыкчыларлыг» оюн эр болган дөрээжең улустуң аразында волейбол маргылаазы болган. Хүн аажы болгаш спортчуларга тарылгаан. Эр улустан хол бөмбүнге бирги черни Сут-Хөл райполу ийигизип. Чаа-Хөлдүң командазы Мөңгүт-Тайганың ойнакчылары алчылаан-дыр.

Ниитi түннелдиң сүлүг кодлегелиг санап үндүрген. Бирги черни Сут-Хөл райполунуң командазы алган. Ол коллектив Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының эң шыырак спортчу коллективи деп атка төлептиг болганын барымдаалаан. кубокту. ыымпелдир болгаш түүдүлел бижиктээн тывыскан.

Ажылчын спартакиаданың тегжидезин чедип алыр. оны масселлыг боллурары-биле оон программазынга спорттуң чаа-даа хевирлерин киирип тиирер кежээ командаларның төлээлери чугаалап турду.

Хереглекчилер кооперациязының коллективтериниң ажылчын спартакиадазын организастыг болгаш бедик шынарлыг эртиреринге профэвилелдериниң спорт шиитпиледиинин ажылдакчыларын Владимир Биче-оол. Кушкаш-оол Ховалыг оларның киирген улуг-хуузун демдеглевес арга чок.

Дыка хөй райполарның баштаар черлериниң болгаш ол черлерде профкомнарның дараалары боттарын маргылаалаага киржип. коллективтеринге үлегер-кижээн көргүскеннер. Ындыгларга Владимир Ооржак. Дарыя Аъдын-оол (Мөңгүн-Тайга). Брат-оол Ховалыг. Екатерина Ондар (Сут-Хөл) хамаарыжып. Спартакиадага киржип келген райполарның болгаш ажылчын кооператорларның дараалары. профкомнарының дараалары Тыва төпкооптун удуртулгаларының боттарының итепкейлиг чорууп келгүүн. спортчуларның хей-аъдым чүүлүн тургаш.

Оон-биле чергелештир эртемнерни демдеглевес арга чок Маргылдазга чамдык черлеткээлер кооперацияның организациялаалының черлиптеринин демдеглээн адаар. Бөө-Хем. Каа-Хем. Тожу райполары (дараалары Юрий Кудер. Геннадий Попов. Сергей Марчин). «Элегес» ажылчын кооперативы (дараалы Гульзира Сорч). Кызылдың садыг базазы (директору Владимир Кенин-оол) боттарының ажылдакчыларының фотузунга хостуг үенер чел ажылдарын болгаш ыыштаавыларын Кенин-оолдуң боттарының ажылдакчыларының фотузунга хостуг үенер чел ажылдарын болгаш ыыштаавыларын

Эрзе-оол ОНДАР.
Хереглекчилер кооперациязының профэвилелиинин Тыва Республика комитединиң дараазы.

Конкурска

АҢЧЫНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫ

(Төнчүзү. Этези № 128 «Шында»).

Хөй чылдарда кызымак аннап келзе-даа, оолдуг бүүр, ачайлыг ийи, оолдарлыг хаван, эмнрикпес эдиң оолдарлыг күш дээш ол бүгү кеэргенчиг амытаннарны боолап өлүүрүп. карак чаай чорбаан аңчылармывыс баяа бар болгай. Олар төлептиг ажыл-чаны-биле ада-иелеринин чанчыл болган чагыг-сөзүн үтпайн күүседир чоруулаар. Аңчы этказын илереп кээрээнин онза хевири болза чонунун хүлээп алганы ажыл-чанчылдарын болгаш сагыыларынын биирги болгаш күүседири. Ажыл-чанчылдар болза амыр ынчалелдиг эртken үеним-биле. чонунун национал төгжүлелин болгаш байлак культуразы харылзааны быжыглап, бистин амыдыралывыстың каастаан, аңаа сиягай уң-шугааны киирип турар. Сөөлгү үш-дөрт чылдың бээр тыва улустуң чазагай чанчылдарын. езулалларын ажылчы чонунун киди-зидилгезинин. хөрээлиг ажылдаар талазы-биле чамдык организастыг ажылдарны чоруузун келген. Ол анчыларның мөзү-шынар. турум. кижизидилгезинге база дээштиг болганы чугаажок. Ынчалза-даа эки. эгелээн бо ажыл-херек чамдык черлерде чоорту-ла сураз дыңналбастап. өөрүп батпын чыдаа.

Бис бойдустаа алгапывыстаа хөйну бойдуска эгидип бээр үүрлүг бис. Амгы үеде ынчаар болу эрге-биле чугаалаарывыстан ырак болгай бис. Чүге дээрге «кижилер херээн бойдуска кам чок апар чыдар. «Бойдустаа алган сен — чүс катап эгит!». «Ажыл-херекке кыржирин аңнаар эргеидеп чарылбас. аңнаар деп күзелзинде—аажылдаар Дээш оон-даа өскелеп анчы улус бистен амыдырап ынчаар иегелп турда, анчыларга ындыг сөстерниң үжүр-үтказын кым ярыг сеткилдии-биле дамчыдып берип турарыл? Шыны херек, бистин районда ындыг эштер дыка ховар болдур ийин.

Ак сеткилиг анчы бүрүүү — чүүл-даа мурнунда, бойлүстүн төлү. оон өнүүү болганда. дирис амытаннарны бодамчалыш-биле көвүдеир өстүрүп чоруур. бойдуска ыяш кижи-дир. Ынды хүлээдезинин тайзы базарга ла. төгүелеккинин кара оруунче кирер ини ол. Чижээ, чазын үүүр чораан өөр өлүүрөктер уе-чыдын кылыр үеде олаарже. боолаар азы айыылга таварышкан (аварыг. балыгланган) ян өлүрер кижилерни культуруг кижи деп санаарыынын кандыг-даа барымдаазы чок. Дүүгүү төгүелеккилерден бөгүнгүзүү кажар болгаш ындын боолаар апаргын. Оларны шынгыы кезедикпи — чүгле хоойлуунун эвес. а бедүүн анчының база херээ-дир.

Анчы кижи дылын үралып мактанып. эш-өөрүн дора болдап. өрү көрүнмес. Оранныы дирис амытаннынга хамаарышкыр эзиден эвес сөглээри анчы арын-нүүрүнге таарышпас. Тожуунун хоорэн анчыларының бирээзи Бараан Дажыргап мынча деп орар: «Дириг амытан көөргеп биледес кижиден чүү дээр аяк шаары болган дигейле. дон базарыг ыяш ажырбас ийин...» Төргүн анчыларның бирээзи чораан Ак Каастайдыңнг: «Кайыыг ан турары ол. оны ыяш таныр биилер херек. бир эвес кыс ан болза. олче сагышсыраава — хөекүй черинге хостуг чоруун. олдун-өстүрүүн. бир эвес ер ан болза, эки болдап— оны алып болур сен бе. болбас сен бе. болур чүве болза. чөпшээрел алчык сен бе. аңнаар үеним биилир сен бе? Ынчангаш көргеш ан бүрүүнче шыгаан. балыг аткаан черге каан болбас! «Орнынга ыпак — олчазынга чоок». «Черни биледеве — четтиргеш чок» дээн оон чугаазын база дыңнаан мен. Каастай анчының сүүлүг аңчы дыл болган ол чугаазын хөй чүүл өнүүг. хөй чүүл үнүүг арга-арыгга деннеп кадыг. Анчы кижээ терээн черн олча-чөмешкиде бетин туран дугайында. аң-меңге болгаш бойдус чүрүмалга. анчы эш-өөрүнге ынаашпал дугайында чанчылчаан тоотуг чугаалыг анчы өнүүгү дыннал оларга. сагышка өөрүнчүлеп Шынында. хоочун кырган ишчи-тывышкылар чер ораның бодап мактаан, магадаан, оон чажыттарын эки биларн-биле дамчыткан орар болгай. Амыдыралым. салым-чолуун төрээн черим-биле тудуп деп олар чоргаарланнр-даа эргелиг. Ынчангаш бо ышкаш хоочун. башкын анчыларны дээзери олардан чазагай улусчу чанчылларны өөренкири бисче чанчаа-даа артык эвес. Аңнаашкынның алыс утказын кижи аңнаандаа эки билген турарын дээш ажыл чорудаар ужуулуг.

Экологтуг кижизидилге ажылын чорудар эгезп кайда дээр бис? Ол дээрге кижи бичиилдеп-не долгандыр турар бойдуска ыяк. сеткилиивэ бердинген болбуп дээш шүүдүрүү ажыл чорудазы. кижини өөренири. кижизидери. Бо талазы-биле школа коллективтерга

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Көдээниң күш-ажылчы судалы

ЧАЙЛАГДА ФЕРМА

«Тээли» совхозтуң Эр-Хавак сүт-баразал фермазы Хемчик Хемниң кыдыында кара сүтлүглүг, делгем одар-белчиирлиг чайлаанче шиңе эгезинде көже берген. Саар инектерни кадарчылар Дүүмоол Иргит, Кап-оол Хертек-ниң эдлеглиг кадарып, одарны таарыштырып турар. Ам сүт саалдазы көвүдей берген. Ферма хүнде-ле 700-800 килограмм сүттү дужаап турар. Хүн бүрүде хей сүт саап келген Сайлык Донгак, Любовь Салчак, Калдар Опкан-оол, Любовь Иргит ышкаш саанчыларның ында кирген үлүг улуг.

Фермада Галина Мат-

КЕЗИП КИРИПКЕН

Оң-ла ажыл-агыйның бо чылын ниитиниң малынга сиген белеткээр планныг онаалдазы 1030 тонна. Оңу тарымал болгаш чайгаар үнген сигенинерден кезип белеткээрлер. Бо чүгүлә кампанияга тускайлаттынган звено, бригадалардан ангыда. Ишкин суурда албан организацияларның бөлүмнүг агитбригадалар бир катап сорулганы сайгарлар. Ылаңгы трактор-хөлөг бригадазы 500 тонна чүгүлә Чанчыс-Шиви. Шеле бригадалары 100-тен 150 тонна кедир белеткээр онаалдалыглар. Ниитизин-биле 14 организацияга киржир.

Совхоз эрткен чылын 1025 тонна сиген белеткээр планын оранчок ажыр күүсеткен. Бо чылын база мынаар шудургу ажылдаар магадылал ишкинчилерде бар. Ажыл-агыйның хоочун болгаш дүржүлгелиг механизатору Чаш-оол Шыдыраевич Ондарга удуртказа сигенчи бригаданың кежигүннери немнедеже кирипкей. Доора-Талда тарымал сигенинң үнүжү хоомай эвес, гектардан дөбүн сиген дүжүүнү ажаап алыр магадылал бар.

Хүн бүрү күш-ажылдың темпизин шалыпчаан, совхоз директориязы сигенчилериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургускан.

ЧАЙГЫ СУГГАТ

Кандаашкынның хүннер тараажыларга шыңгыы шылгалдаларны тараарыштырып турар. Ам ынанышпас чаңгыс сорулга — сүгтаттыг шөлдерже кол кичээнгейни үгландырары апарган. Ынчанмас болза күзүн чиир хлеб-тараавыстың айтырыы кончуг варын байдалда тургустуңуп келген ышкажыл.

Сүт-Хөл районда өшүү ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхоз бо чылын кызыл-тасты 300, арбайны 30, суланы 70 гектар шөлдерде чашкан. Оон шөлдери шупту сүгтаттыг, бо хүннерде ында ажыл черле шору чоруп турар. Тараалардың өзүмү хоочай эвес, ынчалза-даа сөөлү кандаашкынның хүннерде чүгүлээн эгелээн. Ун шөлдерде арендатор 24 сүгтаттыг бижыглаттынган.

Ажыл-агыйның хоочун болгаш дүржүлгелиг сүгтаттыгчылары Девин Сат, Соскүр-оол Монгуш, Хеймер-оол Делгер-оол Тулуштер чүс үшүн тарма шөлдерниң баштайгы сүгтадын шынарлыг доосканнар.

Түлүш КАРЫМА.
Чадаана хоорай.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Бай-Тайга районуң «Тээли» совхозу хой кыргылдазын он хонук иштинде доозунган. Бо үеним дүргүзүнда 23 коданны бүрүн кыргаан. Бо ажылды зоотехник Александр Сундуй эки башкарып, организастап чорутkан. Кыргылдага чүүрбя ажыг кижи доктаамал ажылдаа турган. Оларның ажыл төлевирин дүтүржүлгә өзугаар улгаттырган.

Кыргыкчыларны совхоз эът, сүт-биле доктаамал хандырып келген. Дүржүлгелиг ковар кыргылдага ажылдап турган кижилерге эки шынаалыг ажыл-чемин белеткеп берип, ажылга харысаалгалыг чорууп киргүскен.

Кыргыкчылар Ирина Монге-Назын, Орус-оол Сарыг-Хүүрак, Сенчи Хертек, Багай-оол Серен, Тамара Монгуш күнде-ле 85-90 кедир хойну кыргып, 120-130 килограмм дүктү дужаап турганнар.

Совхоз план өзугаар 7 тонна ажыг дүк кыргып алыр турган, оңу күүсеткөн. Кыргаан дүктүң кемчээли 4 тонна доктуп-ле ашкан. Хойжулардан үгле чаңгыс аныяк хойжу Олег Опакай дүк планын 100 хуу күүсеткен.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

МОСКВАДА ЧАНЫП КЕЛГЕН

МОСКВА, июль 13. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). «Бодумуун ажыл-оруумунуң түңнелдиишиниң сеткилам хаңганы черле мөргүш ооң» — деп, Мюнхен болган Хельсинки чорааның соонда эки чанып келген Россияның Президенти Борис Ельцин июль 12-де Внуково-2 аэропортка медеглээн.

«Улуг чедиишин» берген чөлелериниң дугайында журналистерни айтырыышка харыылап тура, бир малларда доллар чүүн-даа мурунда көдээ ажыл-агыйга, бо чыздың дүжүүнүң ажаалдазынга болгаш кадагалалыңга ажыглаттынар дең, ол медеглээн. Чөлелге бергеи 6 малчынга доллардың чүүт иштинге болгаш дөптынга-даа рубльди бижыг туруштуг болдурарынга ажылгаар. Барының чүктүң фирмаларынга концессиялырын (чөөшөрелдерни) тыныс дугайында чугаалап тура, Президент ындыг чүүлдерни чүгле Россияның хөойлуларынга хүүштүр кылыр дең демделээн.

Борис Ельцин чоокшу үеде журналистер-биле тускай ужуражыгланы эрттирерин, анаа бодуңун аян-чоруунга хамаарышкан хөй айтырыгларга харыылап бээрин аазаап.

ОРАЛАКЧЫ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЯН-ЧОРУУ

МОСКВА, июль 13. (РосИТА-СЧТА-ның корр.) Россияның оралакчы президентизи Александр Руцкойнуң Воронеж областче аян-чоруунуң түңнел кезээ болза Борисоглебск районнуң чагыргазы биле израиль «Ти-эн-эй» компаниязының аразында агроүлетпүр корпорациязын тургузар талазы-биле дугуржулгага ат салганы болган. Ол документ ёзугаар израиль компания районнуң чамдык ажыл-агыйларынга амгы үеним эът, эът продуктулары, бройлерлер, сүт база комбикорм будурер технологияларга конструктор болгаш инженер ажылдап кылымышкыннарны боттандырар база эргежок чүгүлә дериг-херекселдерни бээр.

Борисоглебск район чогуур инфраструктураны тургузар, дериг-херекселдерни эптеп кылыр ажылдарны чорудар. Район түткан объектилерни ажыглаарынга ажылдакчыларны хандырар. Документиниң күсели-биле сан-хөө хандырылганынга киржир.

Россияның оралакчы президентизи-Александр Руцкойнуң айтыкалы-биле чедиш алдынган шиитпир Воронеж областың ажыл-агыйларынга ёзулуг-ла бут кырынга туруп кээриниң үлегерин көргүзээ. Компанияның президентизи Алан Вайзер бодуңун талазындан демделээнин болза, оон удуртуп турары компания Россияның көдээ ажыл-агыйлыг девискээрлери-биле калы ажылдажылганы хөгжүдеринге баштайгы базымны кылганы ол. Мында, Россияда чер, кижилер бар. Амгы үеним технологиязы оларга херек, а ол бисте бар, дең ол демделээн.

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

№ 133 (14855) 1992 чылдың июль 14, вторник

Солунга ат салган шагы 23.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Сандар өртээ 1 рубль.

ШУУДААР БАЙДАЛЫ БАР

Көдээге ажыл-ишти экижидериниң, анаа кижилериң хамзарылгазын ескертириниң, көдээ ажыл-агый продукциязын сүдүрериң көвүдедиринин ардаларын чер реформазы-биле харылзаштырып турар апарган. Ол реформаны амыдыралга боттандырып болур апарганы анаа чогумчалыг хоойлу-дүрүм, социал экономиктиг, организастыг, болгаш тура-соруктуг байдалды үнезинеттинтиниң деп чугаалап болур. Ындыг үнезиниң дээрге-ле чернин тодаргай өөн турар үжүрлүг деп кижилерниң бүзүреглиг апарганы, оларның бот-тускайлап болгаш коллективтиг ажылдарының оруктарын шилип ап турары.

Чер реформазының республиканга канчаар чорул тударының дугайында республикамын Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле күрүне комитединиң коллегиязынга июль 10-да чугаалажып көргөн. Республикада чер реформазының канчаар боттанып турарының дугайында дыннадыгларны чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле район комитеттериниң даргалары база кылганнар.

Чер реформазын чорударының, чер курлавырларын канчаар ажыглаарын шиитпирлээринин талазы-биле башкарыкчы рольду ук комитет ойнап турар дизе, частырыг-хөк. Оон ажылындан бо чугула ажылдың түңнелдери база даажок хамаарыжыр. Комитет кандыг ажылларны кылып чорутканы, чер реформазының баштайгы базымнары кандыг-ла?

Республикага чер реформазының биргн чылазын боттандырар талазы-биле кылып чоруткан ажылдар дугайында дыннадыгга комитеттиң даргазының оралакчызы А. Поморцев мындыг чүүлдерни база демделээн. 155 чурттакчы пунктулар чагыргазында кирип турар 104 көдээ болгаш суур Советтерни чедиш индивидуализациязын кылып чорудуп, оон хуулавырны тодаратсаан. Бо ажыл чамдык Советтерде ам-даа доозулбаан-даа болза, чер девискээрлериниң кайы органнзацинга хамаарыжыры, оон байдалы, хемчээлв колдуунда билдингир апарган. Будуулгелерге, организацияларга болгаш хамаатыларга бижыглаары-биле 337,2 мун га черни ажыглаан. Оон иштинде 282,7 мун га чер көдээ ажыл-агыйга ажыглаар чер боон турар.

Черниң ээзи болган будуулгелерге, организацияларга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга база хамаатыларга чернн ажыглаар эргезин баштаакан шынзылгаларны тывыскылаан. Типография арганы-биле парлаттынган шинзылгалар чорундаа бо ажыл база чылбайн турган. Амгы үеде ындыг шинзылгалар кылдыгаш, оларны совхозтарга, колхозтарга, коллективтиг ажыл-агыйлар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга организацияларга болгаш будуулгелерге тыпсыр. Оларга бижыглаан чөлерниң кызыгаарын тургузар талазы-биле ажылды херек кырында чорууп эгелээр үеви келген. Оң ажыл кызыгаарларны түсвай демектер-биле демделээриге-даа чедип болур. Бо дыр будуулгелерниң удуртукчулары ажыглап шыдаазы хире черлерден ойталап эгелээннер. Оларның чижээнге Чөөн-Хемчик районда «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агыйны. Танды районуна чамдык ажыл-агыйларын адап болур.

Чер реформазының эгези черле багай эвес чорул турарының хөречизи — арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар. Олар ол-бо черлерде моңгулер дег тыптып кээп турар дизе, хөөредиг болбас боор. Даараазында саннарны дыннадыгга атаан. Амгы үеде Тывада 670 арат болгаш тараачын ажыл-агый бар. Бир эвес 1991 чылда 248 арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунган болаа, бо чылдың баштайгы чартыында 422 ажыл-агый тургустунган. Чижээлээрге, Бай-Тайга районга арат ажыл-агыйларның саны 4 катап, Бии-Хемге 3 катап көвүдээн. Арат ажыл-агыйларның көвүдел турары эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа оларның ажыл-херек шоолут-ла шуулавайн турары хомудаанчыг. Оон чылдагааны машина-техника сатып алырының бергези, банктан чээлиниң бярык алдынмас апарганы дээш, оон-даа өске. Чер реформазының болгаш чер курлавырларының Бии-Хем район комитединиң даргазы тараачын ажыл-агый тургузар дээш бир ажыл-агыйжы кижи мындыг чүүлдерге таварышкаш, бодуунуң шиитпиримден ойталаш, совхозже катап ээп келген деп коллегияга дыкнатты.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлы тургузар дээш ындыг ажыл-агыйларлыг кижилерге чамдык удуртукчу эштер дүзэлажыр хамаанчок, дужаа боон турарлар. «Кызыл» совхозтуң директору турган Чистобаев «Серебрянка» тараачын ажыл-агыйга эт-хөреңги үлүүн бээрингө ойтелап турган. Кавхем районда «Кургаг-Оя» арат ажыл-агыйының 40 га черни «Бурулгаар» совхозтуң директорунуң айтыышкыныбиле чарып, аңаа үрезан чаштырган. Ол дээрге, хоойлудурүмүң каржызы-биле үрээнээвэ. Арат ажыл-агыйлың удуртукчузунуң — төлөзөрели чокка, оон черинге — ким-даа дээр эрге чок. Мындыг чүүлдерин чер реформазынга, көдээ ажыл-агыйга ажылды чорударының чаа хевирлерин боттандырарынга дорт шапыкташкын деп санаан болур.

Чүгле совхозтарның удуртукчуларының талазындан эвес, а арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткиир үжүрлүг эрге-хоойлу органнарының, оларның удуртукчуларының талазындан арат-тарның, тараачыларның документилерин кылып бээрингө, оларга чер бижыглаарынга дээш, өске-даа чүүлдерге саалавашкыннарны болдуруп турары ийи-чангыс эвес.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузарынга идиг берип турар ажыл-агыйларның үлегери кылдыр чүгле Каа-Хем районда «Совет Тываны» коллегияга адаан. Ол ажыл-агый арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы болуп, элээн шын угланышкынныг ажылдап турар.

Республикада чер курлавырының түсвай фондузу тургустунган. Ол дээрге 133,3 мун га чер-дир. Оон 126,5 мун га көдээ ажыл-агыйга ажыглап болур чер. 27 мун га — тараа шөлү. Совхозтар дээш өске-даа ажыл-агыйлар чамдык черлерден ойталап турар болганда, чер фондузунуң курлавыры улам көвүдеери чугаажок. Ынчангаш арattарга болгаш тараачын-нарга чер алырының айтырыы моон соңгаар чиңгээр чадавас.

Бо чылдан эгелээш ажыл-агыйларның багай ажыглаан черлерин Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитет хураагаш, ону эки ажыглап болур өске ажыл-агыйларга, харын-даа арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга дамчыдып берип эгелээр.

Чер реформазы Тывада белен эвес чорул эгелээн дээрэш коллегияга болган чугаа көргүскен. Черниң инвентаризациязы, черниң курлавырын тодарадыры, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткиири, бойдус камгалалы, чер ажыглалы дээш харыысалганы шиитпирлериниң эвес ышкаш парчын айтырыгларда хөй. Оларны шупту-зүн чаңгыстап сайгары берге.

Республиканың Чер реформазычы болгаш чер курлавырларының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы А. Т. Сотпа ажылдың мындыг-ла багай эвес эгелээнин коллегияга демделээн.

Шангыр-оол МОНГУШ.

Чер реформазы

НЕГЕЛДЕЛЕРГЕ ХАРЫЫ

Бо чылдың июнь 20-де аттыг болук кижилер «Моңгулек» аалчылар бажының дескиниң алган. Тываның профэвилеидерииниң республика чөвүделиниң адынга удурланыышкын хевирлиг негелделерни дамчыдып бергеннер. Ол негелделериниң сөзүм аңаа Тыва Республиканың улус депутазы В. С. Салчак номчаан.

Ол негелделерде мындыг чүүлдер бар: «Моңгулек» туркомплексти сарыг-шажың ниитилелинге болгаш аныяктарның культура төөгүге дамчыдып бээр, а оон улус чыдар талазын Малчыннар бажыңы кылыр, хевказ чурттугларның болгаш өске-даа девискээрлерден келгеннерниң ында ажыдып алганы кооперативтерни болгаш ларёктарын үзүткан чок кылыр, Тывага ёзулуг туризмни буураткан кижилерге харыысалга онаар, туризмни республиканы хөгжүдеринге болгаш оон экономиктиг байдалды быжыглаарынга таарыштыр ажыглаар болгаш ону Тываның чөргээралы болдурар».

Бо негелделерде кирген чүүлдер Тываның профэвилеидериниң кежигүн организацияларының амыдыралыбиле холбашкан чүве болганда, профэвилеидериниң Тыва республика чөвүделиниң президиумуу малчыннарның «Кыйгырык-негелдезин» деп алап турары түүлүнге хамаарыштыр бодунуң бодалын чугаалаар болгаш аңаа чогуур үнеледдн бээр деп шиитпирнин июль 6-да болуп эртнен хуралынга хүлээп алган.

Июль 8-те профэвилеидерниң Тыва республика чөвүделиниге ужуражылганы эрттиртен, аңаа В. С. Салчак, С. А. Баир, С. Т. Балдан, С. А. Ооржак, А. Ч. Ашак-оол, Николай Ламажап болгаш өскелер-даа киришкен. Ужуражылганың киржикчилери сонуургаан айтырыгларынга харыыларны аңаа алган, боттоттарын эки билишкен, ол ажыктыг болганын, орта таарышканын кайы-даа тала үлергейлээн.

«Моңгулек» туркомплекти профэвилеидериниң болгаш туризмниң аңша-хөреңгизиниге түдүп кылган болгаш ол үеден эгелээш-ле Тываның профэвилеидериниң эт-хөреңгизи апарган. Ону сарыг-шажың ниитилелиниге, аныяктарның культурэ төөгүге дамчыдып бээрининг талазыбиле негелде хоойлу-дүрүмге таарышпас. Ол хөй-ниитн организацияларының боттарының ажыл-чорудулгазын боттары башкарып чорудар ужурлуг. Кажан сарыг-шажың ниитилели чаа тургустуунуң турар үеде профэвилеидер аңаа материалдыг дузаны чедирген болгай.

«Моңгулек» комплекстиң кол сорулгазы — ажылы чоокшу экскурсияладыр, туристчедир талазы-биле ажылды чорударын ол комплекстн ажыглалга киирген үезиндеп эгелээш чорудуп келген. Аалчылар бажыңын болгаш комплекстн республика болгаш делегей чергелиг ажылдарны чорударынга ажыглап келген болгай (наадымнар, фестивальдар, актнвтер, олимпиадалар, спортчу маргылдаалар). Ол ажылдарга киржири-биле келгеи малчынарга культурэ, садыг болгаш эмнелге хандырылгазының талазы-биле дузаны көргүзүп турган. Ынчангаш ол негелделерде биижп турары ышкаш, чонның экша-төгерии-биле туттуиган бо туркомплекс чоннуң сагыш-сеткил болгаш өске-даа сопуургалдарын хандырарынга ажыглаттынын келген-дир. Ону чижектер-биле-даа бадыткап болур.

1991 чылда ол каттыжышкын 76 мун, а 1992 чылдың биргн чартыында 3 мун туристни күлээп алган. Сөөлгү үеде Москче, Киевче, Ташкентиже маршруттарны организастаан, ынзар республиканың бүтү районнарының чурттакчылары, оон иштинде малчыннар чорун турарлар.

«Моңгулек» аалчылар бажыңында 1991 чылда 18 мун кижи хонган, а 1992 чылдың биргн чартыында — 3970 кижи. Аңаа колдуунда-ла районнардан келген тус черинең чурттакчылары хөөү-биле хонган болуп турар. Малчын деп шынзылгалыг кижилерни аңаа сөөлгү үш чылда шуут хондурүп турар апарган. Ам малчыннарны оларның шынзылгазын ёзугаар эвлчег чокка ол гостиницага хондурары-биле хүлээп алырын ол каттыжышкынның удуртукчуларынга профэвилеидериниң республика чөвүделиниң президиумуу дааскан. «Тыва турист» турист-экскурсия будуулге каттыжышкынының чиңгине директорунга ажылдап турган В. А. Мижневич ажылынган алалашкан. Ол аалчылар бажыңып, ында бижээнш ышкаш, эвелеп ап турар кавказ чурттуглардан үгле 13 кижи неделядан эвээш хоцуктга эртнен чылын аңаа чурттаан болуп турар. Ынчангаш ол аалчылар бажыңы арагалаашкынның, шоп-содаанын, үш-үдүрүм чоруктарның чери апарган деп санаан турары ында чурттап турар кижилерге дорамчылал болуп турар-дыр.

Каттыжымышкынның ажылдакчылары — ажыл кылбастарының үнтекчилериин, чиңженнериин балгуу деп буруудадышкынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Советининн Эрге-хоойлу талазы-биле комитединиң бо чылдың эгезинде чоруткан хыналдазының материалдары бар. Ол комиссияга Сан министерствозунуң контрольхинала эгелелиниш, Үндүрүг инспекциязының, профэвилеидериниң ресчөвүлелиниш, ГР-ның ИХМ-ниң, массалыг информацияга чепсектеринин, хоорайның садыг инспехниязының дуржулгалыг ажыллакчылары киржип турган. Ол комиссия касса ажылын чорударының талазы-биле чамдык четпестерни айтыкан, хөй эвес өрелерни тыпкан, чогумчудулга фондузунче акша шилчидеринде четпестерни, ресторанга чем белеткээрде санитар-гигиена талазы-биле чедир кылдыкмайн турар чүүлдерин айытыкан. Ынчалза-даа материалдыг харыысалгада ажылдакчыларның талазындан үдүт-ла чурум үрээшкиннери чок болган.

Бо берге үеде каттыжышкын ачы-дуза чедиреринин талазы-биле планнарын күүседип турар. Ону 1991 чылда 155 хуу, 1992 чылдың биргн чартыында 130 хуу боттандырган. Тус чер бюджединче үндүрүтлерге хамаарыштыр 1991 чылда 231 мун рубль, а 1992 чылдың биргн квартальында 249 мун рубль киргеи. Ынчангаш ону багай ажылдың түңнели деп шуут санап болбас.

Тываның профэвилеидерни хоойлуга удур чүүлдерни, удурланыышкын хевирлиг негелделер салырынга, кандыг-даа политиктиринң ыйыдыышкыннарынга удур чаактың бүрүү шавыышкыннарын деткип турар. Улусчу фронтунун Удуртукчуларының тыва чоокшу мурунудан дээр чугааларынга, хөделиишкиннеринге сагыш човаашкынывысты илередип тур бис. Боттарының устазының ажыы-биле ажылдап, күрүне болгаш өске-даа хөйннити организацияларыдан хамаарылга чокка ажылдап турар профэвилеидерни солуурун болдунмас чорук деп санаап турар бис.

Профэвилеидериниң Тыва республика чөвүделиниң президиумуу.

«СУКПАКТЫҢ» МАЛЧЫНЫ

Дус-Хөл, Хадын-Хөл чанында чайлагларда Кызыл районда «Суклак» совхозтуң кадарчылары база бар. Кичээл-оол Салчак биле Зоя Моңгуш чаңгыс ие-бүле малчынар. Олар ол ажыл-агыйның муң ажыг баш хонын, 350 баш шарлызын, чеден баш чылгызын кадарып чоруурлар. Бо удаада ында дузалакчы кадарчы Валентин Канчыыр-биле чугаалашкан бис.

— Хойну эртежик одарлаткаш, өдекте чаа киирип келдим. Кадар оттуг черлер-ле болгай бо. Малывыс элээн семирип, деңгел ап тур. Улуг малчынар Кызылче чем сатпынын вар дээш, чорупкулар—деп, Валентин Монгушович чугаалап ор.

Бо хамык малды семирткеш, күрүнеге дужаар. «Суклак» совхозтуң сорулгазы-даа ындыг. Ынчангаш хойларга шарыларга бээр немелде чемнерни дүжүрүп берип турар. Бо малчын аал малды семиртир, онча-мөндн чыл ажыл-ишчи бо малчын аал шагда-ла Барыын-Хемчиктен кажуп келгеш, үлегер-чижектиг ишчилерниң одурууже киргеи. Малды онча-мөндн өстүрүп турары дээш, мурнакчы ажыл-пажы олар кашда үзээ демделгеткеннер. Шаңналдарны ап тургулаан.

— Ажылдаан акша-шалыны алыры бестинде база ай чедир хожудай бээр апарды. Бо-ла эрай берге-дир. Кызылдан алган-биле хлебтээрдир бис. Школачы ажы-төлүвүс база бар, чайын оларның биске дузазы улуг, малды кадарар, одарладырымга, хайгаараарынга-даа дузалажыр-лар-дыр — деп, дузалакчы малчын амыдыралдын, ажыл-иштин ниити байдалын тайылбырлап олур.

ЧУРУКТА: Кызыл районда мал семиртир «Суклак» совхозтуң дузалакчы кадарчызы Валентин Монгушович Каныыр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртыргап чуруу.

ШЕРИГИИҢ ТЫВАДА ЧЕРЛЕРИ

Дүүнгү Совет Армив Тываның девискээринде чүү черни эзлеп турарының дугайында дөптүр-даа хамааты хамаанчок, республиканың эң бедик албан дужаалдыг удуртукчуларының бээш-билбес турган. Черле ынчаш шериглериниң турар черлери, оларның девискээрииң хемчээли шерит чажыды турган. Ылаңгы ажыл-чарлыг чорукту ачыгы чүве. Ийнәле, ол дугайында долу эвес-даа бол, билдингир апар чыдар.

Хамаарышпас күрүнелериң демнежилгезинин шерининн кезектериниң турар черлериниң инвентаризациязын Тыва Республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчылары, Москвадан айтыышкын бүгаар эрттиргеннер. ХКД-ниң шериг кезектери Тывада 5 мун 93 га черни эзелеп турар болган. Ол дээрге ХКД-ниң шериг кезектериниң эзлеп турар черииге хамаарыштыр сан-чурагайлар-дыр. Иштин херектер министерствозунуң, кызыгаар шериглериниң эзелеп турар черниң девискээри билдинмес.

Шангыр-оол СУВАК.

БУЗУТ ЭКОНОМИКА

Социал-экономиктиг алырда сөөлгү үеде бисти хөй-ле хай-бачытка таварыштырып турар буруузут кижилерге бузут экономиканың ажык-кончаа сүрег шунаган кижилерни хамаарыштырып-тура рывыста уларла бар болдур ийин. Садыг-магазиннерниң делгирлеринге телевизорлар, аяк-сава, саван-даа көзүлбейн баарга, бузут экономиканың ажык-кончаа сүрген кижилери арылдыр алгаш барганы ол-дур деп чугаалажыр ышкажыгай бис. Будурулге черлери хереглекчилер мурнунга хүлээлгезин күүсетпейн баарга база-ла ажык-кончаа сүрген кижилерниң үүлгедиглиг-дир дижир бис. Барааннар складтарда бажын ажыр чыдып турда, магазиннерге чүү-даа чок болгурга база-ла бузут экономиканы бурууладыр апарган бис.

Бузут экономика деп согум чүл ол? Бистиң индустриалдыг үлетпурувус кооперастаттыган көдөө ажылагыйыбыс, чолуувус бузут экономиканың кезек болуп кижилерниң удур туржуп тыдавас болганы ол бе? Черле ынчаш шак ындыг бузут экономика кайыын, чүден тыптып келгени ол?

Экономиктиг харылзаалар-ның база будурулге алырында чорудулгаларның системазында хоолугга дүшпес чүүлдер ам-даа эндерик. Барааннар хуваалдазын ап кээрге, четпестер хөй. Материалдыг кежиктиг болгаш ачы-дуганы-даа ажылап турарыкста четпестер эмгекок. Бузут экономика хоолугга дүшпейн турар деп чугаалаадаа турар болзувусса оңу экономиктиг кем-керек үүлгелиишкинниң онзагай хевири кылдыр база көрүп болур. Бузут экономика дээрге-ле организастаан, хуу ажык-кончаа бодаан, алба-дашын кылбаан кем-керек үүлгедиишкинни-дир. Рынок харылзааларыңче шилчилге-биле холбаштыр бузут экономика улам-на «чечектелип» эгелээр-дир ап дижип база турар бис. Херек кырында алыр болза, ажыл-агыйжы эвес, буданнаар чорукту уржуу-биле бузут экономика улам амдажып, чоныу мегелеп, чиргеп чорук улам ковүдеп, иептерээр.

Бузут, биргээр чугаалаарга, чаштынчак, ажытталчак экономиканы дараазында айыылды болгаш онзагай байдалын айтыры чугула. Чижээ, бузут экономиканың системазыг болгаш белен алдыртпас чорук муң-муң, чүс-чүс муң бөдүүн кижилерге — ажыл-ишчилерге, бүгү ниитилелге онзагай айыылдыг. Ынчаарга ажыл-агый алырынга чангыс кижиниң үүлгедиглериниң бо хевирлери хөй таварылгаларда тарыүнда болдуунуң, холбажып турар. Кем-керек үүлгедиишкиннерниң эвес-ле болгай. А ол ышкаш ажык-кончаа алыр дээш эвес, а экономикага ажыл-агыйжы эвес, сандаргай чорудуун уранчуунда кылдыкган хоолугга үре-шкиннери бузут экономиканың үүлгедиг кылдыр санаттынмас. Ынчалзажок ол хажыдыышкынар — бузут экономиканың үрези, эге үндезинин-дир.

Ажык-кончаа сүрген бодуу кижилер экономиканың кайы-бир адырынче шуруун киргеш, хоолугга дүүшпес хөделиишкиннерни (харылзаалары) будуу кылып, боттарынга хөй акша-көрөнгилерни, материалдыг курлавырларны хемчээл чокка шинээдии ап турарын бузут экономиканың херек кырында хөделиишкиннери кылдыр санап болур. Бузут экономика — ол үзүүре хоолугга удур хөделиишкиннер-дир. Ынчангаш бузут экономика — экономиктиг кем-керек үүлгедиишкиннериниң онзагай хевири.

Ол кем-керек үүлгедиишкиннери дараазында кежектерге чижек кылдыр хуваап болуу ийик: бузут экономиканың организастаттыган болгаш организастаттынмаян. ажык-кончаа сүрбеен, күүлээр болгаш күүлээшкин чок хевирлери. Бузут экономиканың үүлгедиглериниң бо хевирлери хөй таварылгаларда тарыүнда болдуунуң, холбажып турар. Кем-керек үүлгедиишкиннерниң онзагай хевири.

Ажык-кончаа сүрген бодуу кижилер экономиканың кайы-бир адырынче шуруун киргеш, хоолугга дүүшпес хөделиишкиннерни (харылзаалары) будуу кылып, боттарынга хөй акша-көрөнгилерни, материалдыг курлавырларны хемчээл чокка шинээдии ап турарын бузут экономиканың херек кырында хөделиишкиннери кылдыр санап болур. Бузут экономика — ол үзүүре хоолугга удур хөделиишкиннер-дир. Ынчангаш бузут экономика — экономиктиг кем-керек үүлгедиишкиннериниң онзагай хевири.

Ол кем-керек үүлгедиишкиннери дараазында кежектерге чижек кылдыр хуваап болуу ийик: бузут экономиканың организастаттыган болгаш организастаттынмаян. ажык-кончаа сүрбеен, күүлээр болгаш күүлээшкин чок хевирлери. Бузут экономиканың үүлгедиглериниң бо хевирлери хөй таварылгаларда тарыүнда болдуунуң, холбажып турар. Кем-керек үүлгедиишкиннерниң онзагай хевири.

Ажык-кончаа сүрген бодуу кижилер экономиканың кайы-бир адырынче шуруун киргеш, хоолугга дүүшпес хөделиишкиннерни (харылзаалары) будуу кылып, боттарынга хөй акша-көрөнгилерни, материалдыг курлавырларны хемчээл чокка шинээдии ап турарын бузут экономиканың херек кырында хөделиишкин

Улус өөредилгези

ДУЖААРЫНЫҢ ЧУРУМУН ӨСКЕРТИР

(Уланчызы. Эгези № 132 «Шында).

Киреринин экзаменнерин канчаар дүлээп ап турарын абитуриентилер көрүп турлар. Чижээ, экзамен дүлээп ап турар башкы чурум хайтаараан кижи дег столдар аразы-биле кылаштап, чамдыкта, бир кижиниң чанынга доктаай каалкаш, бир-ле чүвени чугаалай каалтар. Бодунуң кижизинге ынчан чоруп турган пайкыс, азы өске кандыг-ла-бир аргабиле бодалга бодап каан азы бир чүве бижип каан сазыны тутсу каалтын болур. А аас-биле экзамен үезинде кандыг боон болурул? Экзамен дүлээп ап олурар башкы айтырыглар салып олурар шыкаш байдал-биле шын харыны адап берип болур, абитуриент сазыныгта конспектилей шаан алыр, хынаалаан көөрге, харыны демделеп бижип кааны шын болур. Оон-биле кады аас-биле экзаменнер үезинде ийи башкы экзамен дүлээп ап олурup болур, комиссия дүлээп ап турар кылдыр сагындырар. Херек кырында оларны бирээни акша дээш, шак бижидип алыр дээш, киржип турары ол.

Абитуриент база анаа олурбас. Шпаргалка-биле болдурмарла бүгү аргазыны ажыглап, чепсегленген болгулаары чажыт эвес. Бодунуң билиниге идегевээ ол. Чамдыкта билия кошкак удурланыкчызы эрте халып-даа берген болур. Абитуриент мындыг байдалды өскерип көрүп олурар. Өөредилге черинче киреринин экзаменнерин дужаар стол артынга олура-ла, «социал чөптүг чоруктун» баштайгы хичээлин көөр. Ынчалзажок оон «экзамен дужаганы экзамен» дээш, экзамен дүлээп ап турган кижиге, харылзаштыкчыларга оларның «кажылы» дээш чамдыкта төлевир (акша, белек, кандыг-бир ачы-дуза) берип болурун олар кайнын билирлерил аан. Кавказ чурттуг кижилер база Ортаа Азияның кижилери бот-тарының чурттарында, каракка көөрлөөс бижыг тарифти тургузуп алган дижир: эрги өөтек-биле бир экзамен дээш 500 рубль (чаазы-биле 5 мун), ынчан келирге шупту экзаменнер дээш (олар 3) 1500 азы 15000 рубль-дир. Ажыбиле чугаалаарга, чиижен садыглажыышкын чорун турары ол. Бо дугайын чугаалап тура, башкы бүргүзү мындыг янзылыг бизнес ажылдап ап турар дивейн турар болдур мен ийин. Ак сеткилдиг кижилерге бо сөстер хамаарышпас, ол өске херек, кончаа сүрер чорукка алзып болур улус турул болгай. Ынчап келирге, социал хоралыг бо чүүл-биле канчаар демисежирил?

Өөредилге черинин ректору турумда хээли алырын кавказ чурттуг эштер сумелеп турдулар. Абитуриентилер эвес болдур ийин, ол назынның оолдар. Кыстары ажыынында карак чажының суу дег арыг. Оларның кайы-бирээзинин төрели мен дээр кижилериң херээ-дир ийин. Гараж тудуп бээр, машина садып алырынга дузалажыр дээн чижектиг ачыдузаны сумелээр турдулар. Чөгенчиим-биле ыйнаан, ОБХСС-тен кангалаарын дилеп турдум. Ынчан саттынмыкчы чоруктарны база көрдүм. Аңаа чораанын хүнүн ийнги чартыында-ла демги-ле даайлары болур кижилер келгеш: «ОБХСС-че барбанар, ында бистиң улустарывыс бар» - дидилер. Оларның бирээзи ОБХСС-тиң мурнунган мырыңай: «Тевосиянны киирип албас болзуңза, ОБХСС-ке сенң дужаан бээр бис» деп, кыжанып турган чүвеин база каар-дыр, оон чамдык ажылдакчылары мээң дуза көргүскем чүве.

Киреринин экзаменнериниң үезинде оны соора ажыглаар чоруктар-биле демисежиринин аргаларын дилеп турган бис. Ам сакты-ла мен, филиалдың киреринин экзаменнеринге хамаарыжыглыг дерт башкы мени хомудап. Москваже бижик бижээн (РСФСРниң эрги дээди өөредилге черлериниң министерствозунуң архивинде ол шыжаттының чыдар). Ында дараазында одуруглар бар: «Филиалдың директору Бузур-оолдун сеэктиин кончуг апарган. Мынча чедир эде тургустунмаан кижи-дир, комиссиядан чоруткан, ажыылаан үндүрмер». Бо сөстерниң артында хөй-ле чүүлдер бар: «сезинчиг апарган» деп сөс-биле хээлиниң чоруктун оруун дуглаар сорулгалыг хемчегларнин азыы бакса-рыдыр дээн сорулга-дыр. Дээди өөредилге черинин ажылдакчыларының политиканга бодалгазы кызыышкын. Олар ол хомудалды «эде тургустуунушкун» политиказы эгелээн соонда, үш ай эрткеде бижээн. Үш ай иштинде чүвени сандарадыл, үреп каан болур, а эде тургузары, тургустунары? Ам чеди чыл эде тургустунуп тур бис: чоорту келзе-келзе, ам эмерих капитализмнин үлегери-биле аан, төнчүзү көзүлбестээн.

«Дилел чоруур кижи эчизин тып алыр» деп мерген чугаалап каан. Япон тест системазының үлегери-биле (Токио университединиң дүржүлгазыбиле) 40 айтырыгдан тургустунган тест ажылдап кылдынган турган (ол Японияга 90. АКШ-ка 150 чедир айтырыглыг турган).

Ол система ханы дазылдарлыг. Мындыг арга-биле өөредилге черинче таварышкан-на кижини эвес, билиниин денгеле-биле үнелеп бээринге барымдаазыг тургузуп болур. Чиик, дүргеп үгаанвыг, ескерлгиин кижи экзаменге көрдүнген 3 шак дургузунда белдүүн-даа бол, эң хөй чижектерни (90-160) болап болур. Школа эртемнериниң үндезинлерин билир-даа болза, аар болаалдыг кижи болза, эртлейн барып болур.

Ындыг тестерни ажыглап эгелээн соонда, филиалга киреринин экзаменнеринге ёзугаар алырга, ыңай болган чүве. Кандыг-бир айтырыгны айтып бээр (40 айтырыгның шупту-зун канчаар тайылбырлаар боор. абитуриентилерниң өскээр чарлыгын үнер-кирер чоруг читкеп, шпаргалка ажыглаарының барымдаазы чок, аппеляция кылыр чорук читкен (база катап тест берип каар-дыр, оон ажыы чүү деп).

Мындыг байдал база кеступ келген, чүл дээрге, экзамей хүлээп алыр башкыларга адаөлелерниң сөңүргелы батказ. Ол системаны боттандырыны эгелээже чедир, телефоннар, аалчы боон кээп, дыш бербес турган. Өөредилге черинче киреринин ам чүгле билигден хамааржыр чүве болганда, ындыг болбайн канчаар.

Абитуриентилер шилик алырының чөптүг оруун ам-на тып алган турган бис. Шак ынчан өш-биле дөмей, аарый берген мен. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы киреринин экзаменнин хүлээп алырының эрги системазынче ам катап киргеп.

Экзаменнерин ындыг система-биле чорударын шын орукта бис деп көрүп турдувус. Чүге дээ Россияның өөредилге черлериниде ол системаны калбаа-биле ажыглаан эгелээп болгай.

Тест системазы-биле өөренгилериниң, студентилериниң билиниң деннелин хынаарының хемчегларын ажылдап кылгаш, школаларга, өөредилге черлериниге калбаа-биле ажыглаар болза эки. Ол чүгле шылгадыл турар кижиниң биилиин тодаразырдан аңгыда, харын хаш дугаар класска, хандыг эргемге, кайы башкының бурузу-биле класстың өөренгилгининиң азы бодүүзү школаның билии комплексилп деп чүүлдү база билип ап болур. Өөренгилгилер, сурулудар, студентилер өөредир херекке башкы кижилиин үлүү эргемге үнелезилеп тоолараткаш, күш-ажылчы салымышкынының азыы-биле оларның ажыл төлевырын тус-туста тургузар.

Бир эвес Тыва, тодаргай-даазога, Тыва Республиказының Чазаа улус өөредилгезинге реформа айтырыгларынга саадай бээр болза, «демократия оймаарын» ректорлар, директорлар удамчылаш туруп бээр, социал демагогия-биле холбажыыр болза, мээң айтырым моон адаанда чүүлдер болуп болур (баш бурумгаар тодарадыглаарым).

Студентилериң билиинин деннелининн бижимел хынаадазы-биле Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле комитединиң дээди өөредилге черлериниге күрүне аттестациязының соонда негелдеге дүүлзези дээш Россияның Чазаа ындыг шинтирин үлээп ап болур:

— кодээ ажыл-агый филиалын ачылгыдырыын соксадыр азы тараткаш, оон эткерелгиин көдээ ажыл-агый техникумунче фермерлер белетээр кылдыр дамчыдып бээр;

— пединституттуң чамдык факультеттерин (чижээ, физика болгаш математиха) акшаландырарын соксадыр азы тараткаш;

— политехниктиг институттуң филиалын акшаландырарын соксадыр, азы тараткаш, оон баазазынга эдочиктерге консультация пунктузун тургузар.

Баш удур айыткан дүүлдеринниң шак ынчаар болбазын күзээр мен, ынчалзажок байдалдың логиказы ынаар аппар чыдар-дыр.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Доцент, техниктиг эртемнерни кандидады.
(Уланчылыг).

БИСТИИНГЕ ЧУРТТАП ЧОРААН

(Төөгүден сактыышкын)

1930 чыл. Ынчан алды харлыг мен. Мээң төрүттүкчем, оолган өскен черим — Алаш бажында Даштыг-Хөл. Ынчан аңаа чаагай ажыг өглер турган. Алды харлыында чонну, ада-иенин аңмыралында чүү болуп турарын элээп билиптер апарган мен. Тывының баштайгы национал бижикин чүтле аныяктар эвес, харын назыны дөгүй берген араттар безин аажок хандыкшыл-биле өөренир эгелээнимээң сагыжымга хезээде артып калган. Мен база өөренир эгеледим: акыларым, угбаларым эдерип, кичээлдерге барып турганы, тыва бижикти ынчан номчуур, бижиир кылдыр өөренип апкан мен. 30 чыл бистиң черге база дүүреминг болган: байларның хөрөнгизини хавырын, ядыыларга үлеп берип турду...

Даштыг-Хөл — Алаш хемнин агып батказ мырынай эгези ол. А Биче Алаштың эгези ийи адырлана бөрген. Солагай талазынган эгиш келген кашпал хемни Кезер дээр. Оң талазында — Алаштан чингине бижи. Ол хемнерниң ужуктарган башкы ыяа эвес: чартык дүн дургузунда аътты чоруурга, төнер. Оны-ңай улуг эртер дүглей турупкан, оларны ашкаш-ынайлаш бадыткаргга, «Делегер чуртуг». Дағ-Алтай чуртуларны шиитпирээ делегээ дижир турган чүве. Делег — алтайларның чаагайга адыгазы тус чер тыаларының алтайларны үнчаар алап алган ол ийи бей Алаштың ийи алырмының каттышкан белдиринде хандыктерлиг (орустуунда бөлүк орунгаралыг) болгаш улуг эвес хөлдү Даштыг-Хөл деп адаан.

Даштыг-Хөлдүң деликсээриже чуртаан чораан чазек араттарны арбам кылдыр чарааш. Ынчангаш мээң «Барыыг-Хемчек кожуунунуң Карааң, аалчы ёзугу-биле чоогларар чүве чорду.

Аалчылар болгаш вал ээлери аштанып-чемненип эгелээр мурнуу чарлыында Чыман делегниң кадайы аажок боом болгаш хөлегеш үгбаң шаңга мүүдүүн үстүнден уелаш, ш дүлдүүнче өргүп, чажар болду. Ол өгге шагаалап, шайлап, чеминиин, хөөрежип шаг болганнар. Оон соолүнде Чыман делегниң оглу Чакый делег бистерни база чалаан. А Чакыйның кадайы тыва болгаш аныяк хөрээжек кижи чораан. Келген аалчыларын аажок өөрүшкү маңнай-биле

Делеглер

уткаанг дүлдүлеп, хөөреп турда, «суглуг чок» салыр үгбаң чораан. Чакый делегниң өөнде бир элдептиг чүвем эскербеш, үжүрүп тыпаан мен: иштин хозап каан чудуктун (арай чиигe) бодун шевеңнин кылдыр чаваап, өскүн харааначызында бажыглаан каан. Соолүнде силгенин: земир суугу болгаш оон хогдайы өгге чок турган шагда ожук одунун ыяы оңу дамчын, үнүгү дээш, хозап каан чудукту хоолай оңнунга ажыглап турган чүве боол-тур.

Чыман делегниң өөнүн кидизи чүге кара чоор деп айтырыгны соолүнде сонуургаан мен: оон 300 хойларының аразынга чангыс-даа ак хой турбаан чүве-дир. Ынчангаш шиитектерни безин, харын ыяктер база кара кидизен бүткен. Чыман делег ынчан Алаш девискээринге турган делегниринд эң-ле хөй малдыг кижизи: арбан хойлуг, инектиг, чылгылыг. База шыырак малчын тыва кижинин кызын оглунга кадай кылдыр худалап берген. Ол делег үш оолдуг, бир кыстыг. Улуг оглу ынчан өгбүлелиг Чакый. Оон биелери Андруш, Чевижек. Чаңгыс уруглуг Дүмя дээр. Кызыл чаагайлыг, кедергей чараш уруг чораан, бичии кижи хиремдс, ону дыка сонуургаан мен. Бистен адырыска, мээң акыларымга деп-деп олдар кежээнин-не келир, хөөрежир, кады ойнаар, хөглээр турганнар. Оларның бирээзи мынча деп ырлап олурганын дыңнаан мен:

«Чыман делег чылгызында
Чыраа шокар кулун-на бар,
Чыман делег аалында
Чимилир-кара Дүмя-ла бар».

Алашка турган делегледем чүгле чангыс Чыман ирей кижис өглүг, а өскелери ыяш өглерге чурттап чораан. Акыын делег тыва аалдар-биле кады үргүлүг чайын кожа чурттаар. Оон Майны дээр улуг оглу бар, чөөрбе хар ажа берген хире. Ол дискотеэнин олуруп алгаш, тыва бичии оолдар-биле хүрежип ойнаар.

Акыын делег ыяш өглер кылып турда магалыг: чингежек дыттарны кезип, шандалаап, ийи-ийи кулаш кылдыр доораап, беш каналыг кылдыр бүдүп үргүлүтүп. А делегнең Алаш девискээринге кажан, канчап көжүп чедип келгенин бир катап аскымдан сонуургап айтырарымга, ол мынча дээн:

— Оо, сен кажан чок турунда-ла келген улус.

Оозуп бодаарга, 1920-21 чылдар үезинде олар аңаа көжүп келген ышкаш. Олар мал-маганын сүрүп алгаш келген дижир. Делегленин ажыл-ишчинин магазаар мен: Даштыг-Хөл девискээринге көжүлээнынга тараазы, долгандыр кажаалап алыр. Сигеп кезер, арбай, чиге-тараа шөлдери база ыңдыг. Арбай малгадыыга, сокпаа чиге-тараага кончуг ынак улус чораан. Чыман делегниң кадайы бистиң Даштыг-Хөлге эң ашдүткелдиг кижилерниң бирээзи турган чүве. Чүге дээрге, херээжен улус бөжүдар ураң аргалыг болгаш тудугаң кижи-дир. Бистин ядыымска чеже-даа катап оны чалап эккелген турганын көрген мен.

Чыман иреңнии болгаш оон кадайымның хары ынчан бежен ажып турган боор. Тудутку кадайны аътка үргүлүү адактап олуртур, дүжерде база аңаа дуза херек чүве чоруктур. Мээң ада-неем, төрелдерим, бистиң арбанның хамаатылары делегдер-биле шак ынчаар эң-найыралдыг, чагай кожа-хелбээ чурттап чорааннар ийин...

1933 чыл. Ынчан тос харлыг болгаш мүн-ле шору оолдак апарган мен. Чаа солуннар ында-даа келгенде, өглерни кезий маңнап турган, улут улуска номчуп бээр турдум. Бир катап кожавыс өгге солун номчуп берип олурумда, ол аалдың бир уруу дүвүрээнин аажок кире халып келгеш: «Боолуг, шериг киши келди!» деп алгырды. Ол кижи өгге кирип келгеш, делеглериниң кайда турарын, арбан даргазының аалын айтырды.

Соолүнде дыңнаарымга, делеглерин чурттуне делир көжүрүп чорудупкан болган. Делеглер чогум кандыг-даа кем-бүрүү кылбаан. Чүгле кызыгаар эртип, ынчаарда өске күрүненин девискээринге чөпшээрел чокка кээп чурттай бергенин дээш оларны делир көжүргеп. Алаш девискээринин араттары кажан делеглер делир көжүп чоруй баарга, сеткилги хомудан, сагыш чован турганнар. Делеглерни чорудупкан соолүнде Тыванның болгаш Алтайның аразынга кызыгаар чурумун дыка шыңгыраткан.

Салчак САГААН-ООЛ.

АЖЫЛ ЧОКТАР БОЛУР БЕ?

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. (Ростата-СЧТА-ның корр). Россианың ийнги хоорайының дээди өөредилге черлериниң доозукчуларының адак дизе чартык кезии ажыл чоктарының салым-чолунга таварыжы турар. Дээди өөредилге черлериниң удуртулгалары оон муриндаазы дег боттарының доозукчуларынга ажыл тып, салым-чолун тазрыштырарынга ам-даа сагыш салырын кызыдып келген. Ол күжеминшкиннериниң түнелдеринде өөрүнүт үүе чок. Чижээ, университет доозукчуларының чүгле 50 хире хуузу ажыл алыр хуваалдалыг болган. Техниктиг университединиң доозукчуларындан беш кижиниң бирээзи бодунуң өөренип алган мергежилининг аайы-биле ажылдаар аргалыг. Технология институдуң бо чылын доостурган 714 специалистериниң 10 хуузун безин ажылга киирип чадаан.

Боттарының ажылдакчыларын массалыы-биле кызырарының кырында келген күрүне бүдүүлелери чаа кижилер хүлээп алыр хөлүң шуут чок, оон мурнунда чагыг каан специалистерни безин албас.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Чартык чылда республиканың оруктарында озал-ондак болганының түнелинде 53 кижи өлген, 232 кижи бертик-межелге таварышкан. Бо чартык чылда озал-ондак эртken чылның бо үезин-биле деңнээрге 21,9 өлген улустуң саны 17,2, а бертик-межелге таварышканнарның саны 2,2 хуу кызырылган.

Сан-түннерден алгаш көөрге, бо алды айда он районнуң девискээринге шоолут озал-ондак болбаан. Каа-Хем, Кызыл, Эрзин, Улуг-Хем, Чөөнчемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Тожу районнарның КАИ ажылдакчылары оруктарның чедиишкининг хайгаараан. Ол районнарның көргүзүглери 7,7-ден 100 хуу чедир кызырылган. Оон-биле чергелештир Бии-Хем, Танды, Тес-Хем, Өвүр районнарда озал-ондак болдуушкуну 11,1-ден 75 хуу чедир көвүдээн. Эң-не хөй озал-ондак Кызыл хоорайда болуп турар.

Бо эрткен үениң иштинде республика төвүнге автоавария 27,3 хуу кызырылган. Өлген кижилериниң саны эрткен чылдың деннели-биле хевээр болуп артпышаан, бертик-межел болган кижилериниң саны 30,7 хуу кызырылгандаа болза, оруккa озал-ондак болуушкуннары хөй болган. Республика деңнели-биле алыр болза, үштүп бирилее Кызыл хоорайда болуп турар. Чеден ийи автоаварияның түнелинде өлген улустарның 13 хуузу Кызыл хоорайга хамаарыжыр. 77 кижи бертик-межел болган.

Нинтизи-биле республикага 145 автоавария болган, азы бүгү озал-ондактың 79,6 хуузу болуп турар. Өлген улустарның 40,5 хуузу, бертик-межелге таварышканнарның 85,7 хуузу чолаачыларның бурузу-биле болуп турар. Бо талазы-биле чолаачылар боданыр болза эки боор.

Чолаачыларны ийи кезекке чарыы турар бис. Улус ажылагыйының болгаш хуу чолаачылар ден. Улус ажыл-агыйының чолаачылары 80 автоавария кылган. Оон түнелинде 35 кижи өлген, 120-си бертик-межел болган. Хуузунда автотранспорттуг кижилер 65 автоаварияны кылган. Бо чылын хуузунда машиналарлыг кижилер эки талазын көргүзүп, эвээш авария кылган.

КАИ дыңнадыры

Чадаг кижилерниң бурузузубиле 22 озал-ондак болган. Дөрт кижи өлген, 10 кижи балыглаңган. Чадаг кижилерни тавараан озал-ондактың саны 61. Он алды таварылгада 16 кижи өлген, 46-зы бертик-межел болуп арткан.

Чамдык таварылгаларда чолаачылар машиналарын орук кыдынче чая долгаан, аңдарар. Ындыг 58 таварылга болган. Түнелинде 22 кижи өлген, 101-и балыглаңган. Машиналарныя үскүлежишкинин 50 катаа болган. 11 кижи өлген, 575-и балыглаңган.

Когараан улустарның талазындан алыр болза пассажирлер — 20 кижи, 13 чолаачы, 3 чадаг-тергежи болган.

16 хар чедир бичии уругларның когараа турары хомудаңчыг. 45 назы четкестер когараан, олардан 7 кижи өлген, 38-и кемдээн. Оларның чамдыкызы чурттавазында инвалидтер кылдыр арткан.

Озал-ондактың хөй болуп турарының бир чылдагаанын чамдык чолаачылар эзирип алган машина башкарар чаңчылдыг. Ол чылдагаан-биле 53 автоаварияга болган. 10 кижи өлген, 89 кижи бертик-межел болган. Кызыл болгаш Тес-Хем районнарга болган авариялардың ийиниң бирии-ле эзирик чолаачыларның хайы-биле болган. А Сут-Хөл, Эрзин районнарга болгайы бистиң Даштыг-Хөлге эң ашдүткелдиг кижилерниң бирээзи турган чүве. Чүге дээрге, херээжен улус бөжүдар ураң аргалыг болгаш тудугаң кижи-дир. Бистин ядыымска чеже-даа катап оны чалап эккелген турганын көрген мен.

Чыман иреңнии болгаш оон кадайымның хары ынчан бежен ажып турган боор. Тудутку кадайны аътка үргүлүү адактап олуртур, дүжерде база аңаа дуза херек чүве чоруктур. Мээң ада-неем, төрелдерим, бистиң арбанның хамаатылары делегдер-биле шак ынчаар эң-найыралдыг, чагай кожа-хелбээ чурттап чорааннар ийин...

1933 чыл. Ынчан тос харлыг болгаш мүн-ле шору оолдак апарган мен. Чаа солуннар ында-даа келгенде, өглерни кезий маңнап турган, улут улуска номчуп бээр турдум. Бир катап кожавыс өгге солун номчуп берип олурумда, ол аалдың бир уруу дүвүрээнин аажок кире халып келгеш: «Боолуг, шериг киши келди!» деп алгырды. Ол кижи өгге кирип келгеш, делеглериниң кайда турарын, арбан даргазының аалын айтырды.

Соолүнде дыңнаарымга, делеглерин чурттуне делир көжүрүп чорудупкан болган. Делеглер чогум кандыг-даа кем-бүрүү кылбаан. Чүгле кызыгаар эртип, ынчаарда өске күрүненин девискээринге чөпшээрел чокка кээп чурттай бергенин дээш оларны делир көжүргеп. Алаш девискээринин араттары кажан делеглер делир көжүп чоруй баарга, сеткилги хомудан, сагыш чован турганнар. Делеглерни чорудупкан соолүнде Тыванның болгаш Алтайның аразынга кызыгаар чурумун дыка шыңгыраткан.

Салчак САГААН-ООЛ.

2010 ЧЫЛДА...

Японияның экономиктиг шинчилелдер төвү 2010 чылга чедир 20 чыл дургузунда бүгү делегейниң экономиктиг болгаш социал амыдыралы кандыг болурул деп айтырыгга хамаарыштыр бодумуң шинчилел ажылдарының түнелдерин чарлаан. Ук түнелдерни 1992 чылдың май 9-та «Известия» солунга допчулап парлаан турган. Ол материалды допчулай варак очулдургаш, моон адаанда парладывыс.

ЭКОНОМИКТИГ ХЕМЧЭЭЛИ УЛАМ УЛГАДЫР

Делегей экономиказының хемчээли чыл келген тудумна улам өзер болгаш калбарар. Ындыг угланышкын хамыктын мурнунда делегей чурттакчыларының санының дүрген өзүлдези-биле холбашкаш болур. 1990 чылда байдалды безин ёзугаар алырга, чер бөмбүрзээнин чурттакчыларының саны 5 миллиард 300 миллион четкен. Делегей чурттакчыларының саны 2010 чылга чедир 7 миллиард 200 миллион кылдыр өзер. Чыл бүрүде барык 100 миллион кижи чер бөмбүрзээнин кырынга немешпиаан. ниитти немей өзүлде 1 миллиард 900 миллион болур.

Ажылдаар кижилериң саны база өзер. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедиир. Делегейниң ниитти национал продукциязы (ННП) 2010 чылга чедир 1,8 катап көвүдеп, улгадыр. Ниитти национал продукцияның өртээ 4 катап көвүдээр. 1990 чылда делегейниң ННП-зиниң өртээ 23 триллион доллар турган, а 2010 чылга чедир 91 триллион доллар кылдыр көвүдээр.

Экономиктиг өзүлдезиң делегейде эң бедик темпилери Азияның хөгжүп олурар чурттарынга хевээр артар. «Чаа үлегүр чурттарының» бөлүү болгаш АСЕАН (Мурнуу-Чөөн Азия күрүнелериниң ассоциациязы) чурттары чылда 6 хуу өзүлделиг экономиктиг хөгжүлделиг болур, ынчангаш экономиктиг хөгжүлдениң делегей төптеринниң хүрээлениге кире бээр.

Бүгү делегейде амгы үеде 180 ажыг күрүнелер бар, оларның аразынга күш-ажыл хуваалдазы моон сонгаар улам калбарар. Делегей ННП-зиниг даштыкы садыг үлүү 1960 чылда 1 хуу, 1970 чылда - 8 хуу турган. Ол сан 1990 чылда 15 хуу чеде берген. Делегей садыгының бараан тургузуунда аъш-чем, чаг эт болгаш материалдар ээлээжээр, а белеп кылыгларны садып алыры болгаш садарын улам көвүдээр шинчилиг. 2010 чылда делегей рыногунга (садыынга) чаг эт аймаа 20 хуу, а белеп кылыглар —80 хуу болур.

Бүгү делегейге ниитизинбиле узун хуусаалыг дөрт капитал салыышкынарының ниитти хемчээли 1990 чылда делегей экспортунуң 4,4 хуузу азы 184 миллиард доллар, а ННП-нии— 0,8 хуузу болган. Бо сандар ам дээрээниде делегей хемчээлии ёзугаар алырга, ыңай кончуг хөй эвес, ынчалзажок узун хуусаалыг капитал салыышкынарының хемчээли чыл бүрүде дүрген улгадып турар. Ынчаарга делегей экономиказынга 2010 чылда дөрт капитал салыышкынарының балансылыг артышкыны 15 триллион доллар чедер. Японияның капитал салыышкынарының балансылыг артышкыны 4500 миллиард доллар болур.

ЯПОНИЯНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БЕДИИРИ

Японияга ажыл-агый өзүлдези делегей экономиказының хөгжүлдезиндеа дүрген темпилерлиг болур. Япон экономиканың улам ыңай өзүлделиг шинээ чоорту сураараар деп бодаалар база бар. Чыылдалар хуузунуң кудулаашкының, ажылчын күжүнүн чедишпезин, технологияның темпилериниң ожумнаанын ындыг бодаларга барымдаа болдуруп турар.

Ынчалзажок ол бодаалар херек кырында боттуг байдалга дүүшпейн, частырыглыг болуп турар. Маңаа барымдаа кылдыр даралзынга чүүлдерни айтып болур. Чижээ, 1989-1990 чылдарда япон өг-бүлениң бюджединиге шыжамыр оон бүгү орулгазының 25 хуузу болганын шинчилелдер бадыткаан. Ол дээрге, Японияның чурттакчыларының бүгү төөгүзүнде акша шыжамырларының денгелинден бедик болган. Ажылчын күжүнүн чедишпези дээр бодал база боттуг барымдаага үнезелеттинкизирин япон экономиказа ажылчын күжүнүн четпир бар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улам бедидер, херээженнериниң болгаш арай дөгүй берген-нерниң күш-ажылын бүдүрүлге чорудулгазынга киириштирер аргалар база бар.

Бо бүгү факторларны барымдаалап көөрге, Японияның экономиктиг өзүлделиниң темпилери 4,2 хуу деңнелден кудулаваас, ынчалзажок сөөлгү 20 чыл дургузунда 4,4 хуу деңнеглге турганындан арай чавыс болур. Ынчаарга Японияның экономиказының хемчээли 2010 чылга чедир базык ийи катап улгадыр.

Японияның ниитти иштики продуктузу азы продукциязы (ННП) 1990 чылда 2.900 миллиард доллар тургандан 2010 чылда 16.000 миллиард доллар чедир өзер. Делегей экономиказынга ооң үлүү 1990 чылда 13 хуу турганындан 2010 чылда 17,5 хуу чедер. Японияның ниитти иштики продуктузу чоонуң кижи бүрүзүнге онаалтыр 122 мун доллар болур. Ол дээрге, АКШ-тың бо көргүзүг талазы-биле хемчээлиниң 80 хуузунга деңнежи бээр. Ниитти иштики продуктуну япон иен акша-биле санаарга, 2010 чылда 1.400.000 миллиард болур, амгы үеде — 430.300 миллиард иен. Япон кижи бүрүзүнүң чылда шалыны 4 миллион 800 мун иен тургаанын 12 миллион иен чедир өзер.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ҮШ КУРЖАГЛЫГ ТУРГУЗУУ. ТЕРГИИДЕКЧИ КҮРҮНЕ ЭРГЕЗИНИҢ ЧАЙЛАТТЫНАРЫ

Делегейге тергиидекчи турган ийи улус күрүнелерниң бирээзи — Совет Эвилели экономиктиг болгаш политиктиг бүрүн бууразыкка таварышкаш, 1991 чылдың декабрьда саидаран дүшкеп. Делегейге тергиидекчи турган ийи улус күрүнелериниң бирээзи —Американың Каттыжкан Штаттары Персия мугулдурунга дайынның үезинде шериг күчүзүмүн талазы-биле бодунуң тергиидекчи күрүзүкен-даа болза, экономика талазы-биле делегейге тергиидекчи туруштарын илдепне чидирген. Ынчангаш делегейде амгы үеде билдинмес байдал тургустунуп келген: делегей ам дарыжёруп чидиришкей оркестр шыкаш болуу берген. Келиир үеде бүгү делегей үш куржаглыг чангыс аай система болуу берип магатчок боор, а үш куржаг: Европа, Америка, Азия, үк система анаа тергиидекчи дирижёр баштынчыры чокка догуналай бээр чадавас.

Европага каттыжышкынче угланыышкыннар улам-на боттуг болуп бар чыдар. 1992 чылдың төнчүзүнге чедир делегейниң ол девискээринге ниитти рынокту тургузары планнаттынып турар. Бир эвес ындыг рынок (делегей садыглажылгазы), шынарла, тургустува бээр болза, Европа диште күрүнелериниң аразынга кижилер хостуг аргыжар, барааннар, капитал, ачы-дуза чедирилгелери база хостуг сайгарлыр, саварлыр апаар ийик. Европа чурттарынга 1997 чылга чедир чангыс аай валюта акшазын ажыглаар эгелээри база планнаттынып турар. Европаның чангыс аай экономиктиг девискээрин (ЕЧЭД) тургузар талазы-биле ажылдар эгелээн. Бо чорудулгага Төп Европаның күрүнелери келир чылын база кирижип эгелээр чадавас. Ынчаарга Америкага байдал кандыгыл дээрге, АКШ-тың болгаш Канаданың аразынга хостуг садыглажылга дутайында дүгуржулга 1988 чылда кылдынган, ындыг девиргиг дугуржулга 1991 чылга АКШ-тың болгаш Мексиканың аразынга база чедип алдынган, Совгу Америка хостуг садыынга тургузарын эм эгелей берген.

Мындыг девиргиг садыгэкономиктиг угланышкынар Азияда эгелеп турар апарган. Азия—Оожум океаның экономиктиг бөлүкчилиг (АООЭЧ) 1989 чылда тургустунган. Бо бүгү чорудулгалар дараазында яаарби чыл дургузунда чогум каанаар калбарарын баш бурунгаар дорту-биле чугаалаары берге, ынчалзажок Төп Европа болгаш дүшкеп Совет Эвилелиниң Европа кезээ Европа болуунге, а Төп болгаш Мурнуу Америка—Америка болуунге, Мурнуу-Чөөн Азия, Чөөн Азия, Россияның чөөн талазы девискээрин (Азияда кезээ) — Азия болуунге кирер болза, иштики ниитти продукт 2010 чылда (чижек-биле алырга) мындыг болур: ниитти иштики продуктуның өртээ Европа болуунге 15 триллион доллар, Америк болуунге —11 триллион, Азия болуунге—12 триллион турар.

Аргыжарының болгаш харылзаа кылырының аргалары база дериг-херекселдери кайгамчык дүрген сайзырап, калбарып турар амгы үеним байдалдарында чурттар аразынга садыгның болгаш саңхөөнүн хамаарылгалыг улам күштелир, ынчангаш, делегейниң ол үш куржаында — девискээринде күрүнелер боттарының аразынга хаалчак доктуниин шыдаваас апаар ийик. Делегейни Барыын чүк, Чөөн чүк, Мурнуу чүк, Сонгу чүк деп ангылай көөрүнүн уткары ам чедип бар чыдар. Ынчангаш делегей хөгжүлдезин экономиктиг чангыс аай девискээрни тургузарының оруу-биле чоруур апаар. Экономика талазы-биле күүжүр күрүнелер ындыг хөгжүлдениң төптерп болур. Экономика, садыг, культура талазы-биле бот-боттарынга ажыктыг хады ажылдажылга делегей чурттарының аразынга калбарар.

ТАЙБЫҢ ОРУЛГАНЫҢ ХУВААЛДА КЕЗЕКТЕРИ

Чечектелген Японнадан болгаш мурнуу-Чөөн Азияның шапкын хөгжүлделиг чурттарындан ацгыда ишкиприлеттинмээн экономиктиг болгаш социал-политиктиг хей айтырыглардыр Африка, Мурнуу Азия, Төп болгаш Мурнуу Америка ышкаш, делегейниң ындыг девискээрлери база бар. Ол девискээрлерге дүшкеп Совет Эвилелиниң эвээш эвес девискээри база хамаарыжыр.

Ынчаарга Африканың айтырыы амгы үеде эң нарын. 2010 чылга чедир сайзырагай чурттарга чоннуң немей өзүлдези 0,35 хуу кызырылыр болза, Африканың чурттакчы чоннуң немей өзүлдези 3 хуу ажыг болур. Ниитти национал продуктуну чоннуң кижи бүрүзүнге онаалтыр 1990 чылдың өртектерин ёзугаар алырга, Японияга 50 мун доллар, АКШ-ка болгаш Европа чурттарынга —30 мун, а Мурнуу Азия чурттарынга — 600 доллар, Африка чурттарынга —500 доллар болур.

Акша болгаш капитал бүгү делегейге моон сонгаар чедишпестей бээри чайлаш чок. Делегейде чыдыынган акша-хөрөнгилер амгы деңнелге хевээр артар болза, 2010 чылда капиталдың чедишпези 1,9 хуу азы 17.800 миллиард доллар болур.

Ынчалзажок чепсегленишкиннерни дужуреринин үелчалдыыже делегей кирип турар болганда, «тайбың орулганың хуваалда кезектери» акша-хөрөнгилерни, капиталдың чедишпезин дүлзаптар магатчок.

Американың Каттыжкан Штаттарының болгаш дүшкеп Совет Эвилелиниң авариыкта боо-лексенги сарыыл ашыктыг хады ажылдажылга делегей чурттарының аразынга калбарар.

Бора-Тайгага эрткен байырлалдар

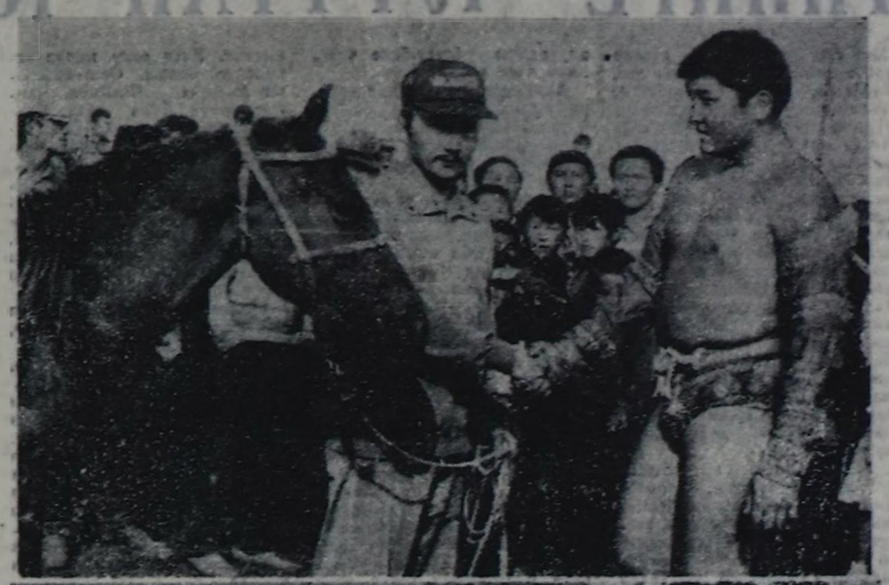
МӨГЕ КИЖИ УКТУГ

Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга суруунуң стадионунга интернационалчы, афганчы Алдын-оол Ондарның оолгаш Тываның сураглыг мөгези Сарыглар Семис-оолдуң күвбогу дээш спортту маргылдаалар болуп эрткен. Хөй чон чыылган байырлыг ажыдыышкынга чаладып келген, алызындан спортка хандыкшылдыг Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның чагырыкчылары А. Д. Оюн, М. Д-Н. Ооржак спортчуларга байыр чедиргеннер. 32 бичии мөгелерниң хүрежиниң Кара-Чыраа школазының өөренчизи Донгак Кайгал-оол шүүлгеш, ирт-биле шаңнаткан. Бо дээрге үгүн дээп, хүреш орууже кирип турар сес класстың өөренчизин-дир. Оон аалазы «Сүт-Хөл» совхозтуң хойжуу, чыыштарга аъдын чарыштырын, боду хүрежин чораан Донгак Дүктүт-кыстың хейлер оглу, ортун оглу Донгак Уран-оолдуң ат-сураа республикага билдинө берген мөге. Бо болган маргылдаага 64 улуг мөгелер хүрешкен. Аиза Донгак Кайгал-оолдуң ачызы Донгак Уран-оол ужуурлешкеш, чаз кылган моңгуа чүдер, чүтен-биле шаңнаттыг.

Улуг мөгелерден Алс Моңгуш шүүлгеш. кубок болгаш ат-биле шаңнаткан. Оон акызы Владимир Моңгуш үшкү черин, Бежендей Күжүгет дөртүү черлерни алгаш, мяттер-биле шаңнаттылар. Хүрежиң келген мөгелерде ат-алдарлыг мөгелер эвээш эвес. Хомушку Алексей, Михаил Дулдуй, Николай Сынаң-оол, Николай Ондар, Алдын-оол Куулар болгаш чамдык аныяк мөгелерни сала үстүүде дөрт тынлекчилерни чон таныыр.

Бора-Тайга — Семис-оол Борбак-Хүреевич Сарыглардың чурту. Оон республикага 16-17 удаа шүүлүп турганың биилер бис. 50-60 чылдар үезинде хүрештерге бөлүү-биле артыкылап каар чораан мөгелер Серен, Хем-Оттуң, Херел-оол, Аймыз, Даларыкпай, Кошүр-оол, Мөңге-Назын, Ашак-оол, Хеймер-оол, Кошкар-оол, Кавыш-оол болгаш өскелерни-даа адап, сактып, чоргаарлаптың чоруур бис. «Мөгелер үнүп болуп чүве» деп, ам 69 харлыг мөге Сарыг-оол Деңгүр-Баштыгович микрофонга чугаалап турду. Ынча дээрге-ле шыы. Бо мөгелемниң үнүп-төгүзүн улуг пазылыглар анаа-ла чугаалажып олурганын дыннадым.

ЧУРУКТА: шүүлген мөге Алс Моңгуштуң сес дутаар шаңнал аъды.

МАРЖЫМАЛДЫҢ ХӨӨМЕЙИ

Ийиги хүнде чон көдээ Культура бажының доктур олурупкан. Байыралдың клубтум ураа чүүл удуртунуузу Кирилл Ооржак ажыткан. көрүкчүлерге болгаш келген залчыларга байыр чедиргеп. «Тываның улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты тывыскаашы-биле холбаштыр «Маржымалдың хөөмейи» деп республика чергелиг байырлалдың башкарыкчызы Маржымал Очурович Ондарны сценаже чалап, хүндүлүг олутка олуртқан. Маржымал Очурович турасхаатқан бежээге ансамбльдер база кирипкен. Бора-Тайга ортумак школазының 6 гы классчылары чеди хомусчуларын баштады солун көргүзүглери-биле найырны эгелеп. Улаштыр, хомуска, аялгаларын күүседиишаан, Борис Куулар карғыраалап, хөөмейлеп аян тутту. Ол — Маржымал Очурович чиниң тургусканы «Сараалак» ансамбльдиң баштайгы доозукчузу.

Суг-Аксының КБ-де «Самына», Чөөн-Хемчик районнуң «Салгал», Тыва Республиканың «Тыва» ансамбльдериниң төлөөлери сыгыт-хөөмейи-биле байыр-йөрээлерин чедирип, уран талантыларын көргүзүлер.

Башкарыкчы К. Д. Ооржак хоорай башкы М. О. Ондарның ажыл-амыдыралын чонга таныштырган. Тыва Республиканың Кызылда башкылар биле бедидер институдунуң директорү М. Борбай-оол, комсомол болгаш күрүне шаңналдарының лауреады артист Дарый Моңгуш Чазактың Хүндүлел бажыктарын байырлыг байдалга тывыскаңнар.

ЧУРУКТА: РФ-тиң алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат Тываның улустуң хөөмейжизи Маржымал Ондарга байыр чедирип, белек сөңнеп турары.

Чаң-оол ОНДАР.
Авторнуң тыртыгран чуруктары.

КАШПАГАЙ-ЛА ТУРГАН БОЛДУР ИЙИН

Шыны-биле ыяырга, Көжерек Оюновичиң бге баштай мөрүн каапп, шыырак хаакчы, спортчу кижи кылдыр билбээн, эстербээн мен. А ажылынчаң-ле шуак чораан: йөй чугаага хөнүү чок, чүве айтыырга ыяка-кыска харылзап каар. Топтуг, томаанныг кылдыр көстүр. Аныяанда ол эрес кашпагай чораанны-ла шуак боор, а оон ол чаңы ам келгеш, хар-назыны шала дөгүй бээрге, ыоорту оожум, иезажым-даа апартпыла шыпаан. Аимыралдың ажыг дерин амзап каапкан кижи-биле чоокта чаа Тес-Хемге Чодураа суурга ужуражаш, район болгаш республика маргылдааларынга канчаар киржип, ынчан бодунуң хуула белеткели кандыг турганын сонуургадым.

Харыы бээринге ол удуртла палашпады. Бажыңының ындыы өрээлинге кирген, фото-чуруктарлыг альбом эккеп сунду. Оон ажыдып бергени аранында «Тываның аныяктары» солуннан үзе кесеш, камнып коючуг чыыштырып каан кескиндиже улуг эвес хемчээлдиг материал чор. Оны үомчаш, биилиг алган чүүдүм бо: «1953 чылга Самагаалдай чеди чыл школазынга күш-культура талазыбиле тускай эртемниг Зоя Михайловна Смагина келген. Ажылынга коючуг кызымак башкы. Өөренчиктилер Хөөрлуг-Хаакка чугулаар турган. Чамдык өөренчиктер ыяш шаңнак, ат кежи-биле аны хадыңнап хаак хевирлиг кылыыр чугаладыр. Чоруп кыдаан херекселиин ыяшка баг-биле шарып алгаш чугулаар турган. Ол ыяшаш токпак-ыяштыг десктей чоруп алгаш, аңаа олурупкаш, хөнү куду бадыр. Ол үеде хаак чаар, амгы ыяшаш агаар-бөдүүстүң байдалы-биле, харның ол-шыгының аайы-биле, хаактың чыыр, чылбаазының аяны-биле сорт, ыяшар ёзугаар сеткилге чедир чаай шаап алыр аян, ус ыяказ турган эвес. Аиза-ла бодуңуланы-биле биилеп ыыртып алыр чүве-ле болгай». Иңет, үениң байдалы ынчан ындыг турганындыр. Оон хадыңда садыгларга хаак, коньки бараанын кижи көрбес ыяжымгай. А спорттуң хеп дугайында ынчан дүжээр хамаанчок, бодаанда-даа ажыы чок. Оңу тып алыры дыка берге боор үзе.

Мындыг бергелер турдала хаак спортунга аныяк аныяктар маргылдаадырга белеткелдиг коллуунда боттары кылыр. өскээр чугаалаарга, кара бажы каапаар болай-ыр, маргылдаалдарга киржир деп баргында, белеткелдиг ынчаар чорудуп турган-дыр дээрге коючуг хаакпыдыр чугаалаттым ужу-кыдыын дова, дорааштыр бодап, ыштамзе оңу плап ап олурдум. Аимы-биле чугаалаварга, ынчаң спортка плап-ла бергинген кижилер маргылдаалдарга кескү чидиишкинчилиг болуп турганыдыр. Кажан Көжерек Оюновичбиле чугаалажып олура, чогум-на ындыг сундулуг болганы чүткүлдүг кижилериң бирээзи оон болуу-дур зөвсе дээп бодап, оон киришкен чамдык маргылдаалар дугайын, ынчаңгы ыш-өөруунуң база спорчу чидиишкинниериниң дугайын оон сонуургадым.

Садыган айтырыглырыма шала кыска-даа бол, ол харылаап бергеп. Хажыы маңнарынга баштайгы сонуургал алаа кажан ол школага Зоя Михайловна ажылдап келген оон дарый төрүттүнүп келген ыяказ-тыр. Чүге дээрге, Көжерек Оюновна мээң ол баштайгы айтырымыма-ла башкызының дугайын, оон кичээлдер үезинде негелеллиин, тыва уруглар, ооларны спорттуң бир-ле хевирингге хандыкшыдар дээш солун чүвелиг тып алырын, дыштаныр хүнер самыяа-ла маргылдааны организастаап, оңу классчылар аразынга эрттире бээрин чугаалап, альбомда чыыштырып каан солун кескиндиженде бичээжек хемчээлдиг материалды көргүзе бергенин чылдагаана-даа ол деп белдим. Ындыг харын ынчаң кижилер ажылдап билир, чамдаар-даа турганнар. Тыва улустуң «Өттүүүчел — өөренимчел» дижирп ыяказ, башкызындан билип алганы чүүлдерни маргылдаа үезинде долузу-биле ажыгаан, хаактыг маннаарының чажыттарын ажыдып ап чорааны — ыяңгаты аныяк кижиге деткимче таныгыыш болганы билдингир-дир. Ынчаңгаш ол 3, 5, 10, 15, 30 километр дистанцияларга хаазынга, школага, районга, республикага чемпионнар каапкан.

Көжерек Болгут-оолдуң башгайы тренери Алексей Аир болган. Ол боду ынчаар чугаалаар кижи чораан. Шыныкта, ол кайын-на оон ёзулуг тренерги турган деп. Анаала айтып, сургап, сүмелеп дээрден өске аян. Чүге дээрге, ол үеде, 1953 чылда Алексей Хүнгеевич боду коючуг аныяк турган. Ол ынчаң шеригдеп чаа халажып келген. Хып дээн аныяк — шыдал, күш үезинде кижи турган-дыр ийин. А оон бир эки талазы — спортка хандыкшылыыры. Алексей Аир терээн Тывазынга ыраккы Чөөн сүгтен чедип келгеш, Кызылга школ-интернатка ажылдап эгелээн. Ынчаңгаш ол-ла шеригдеп ооруп турган. Ынчаңгаш ол-ла шеригдеп ооруп турган. Ынчаңгаш ол-ла шеригдеп ооруп турган

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 134 (14856) 1992 чылдың июль 15, среда Солунга ат салган шагы 21.40 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

МОСКВА, июль 13. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россия Федерациязының Президенттизи Борис Ельцин пассажирлерниң албан күрүне страховашизинии дугайында Чарлыкка ат салган. Ол бүгүдээр Россияның девискээрниге агаар, демир-орук, далай, иштин суглар база автомобиль транспорттарыныга чоруп (үшүдүп) турар үезинде пассажирлерни, а ол ышкаш туристи-экскурсия организацияларының шугуму-биле хоорайлар аразында экскурсиялап чоруп турар туристерни болгаш экскурсанттыларның албан күрүне страховашизинии киирип турар. Күрүгенни албан страховашизинии хамгалалдыга түңү 75 муң рубль. Транспортка салал-шиидан үезинде кемдээн пассажирге оон кемдээшкинниниң чергезин барымдаалап чогуур кезии төлээр, а өлген тааварлагда 75 муң рубльди оон салгакчыларынга төлеп бээр.

Ол страхование хоорай чоогунун, хоорай иштинии транспортуна, чурттар аразының маршруттарынга хамаарышпас.

«РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 үүлүн ажыглаар чурумунуң дугайында

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалы

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң негелделеринге дүгжүр ажыл төлевириниң дугайында документилер бүзүгаар хамаатыларның пенсияларын катап эде самзарда. «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 үүлүнүң ийиги кезээ-биле көрдүнген пенсия санаарынга ажыл төлевирии улгаттыларының чурумун бүгү хамаатыларга хамаарыштырар.

«РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 үүлүнүң бирги кезээ-биле доктаатынган болгаш ажыл төлевирииниң түңүн санаарынга (тодаргайлап алырынга) хамаарышкан чыгга дүүшкен коэффициентилерии ажыглашаан, ажыл төлевирииниң дугайында пенсия херээжеде бар оске-даа документилерни бүзүгаар пенсияларны катап эде санаарын чөлүүзээр.

2. «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу күштүг болуп киргемниң соонда эрткен чыл дээш пенсияның чаа хемчээлии төлээрии доктаадыр дугайында хамаатылар дилег кылганын барымдаалап, пенсияларны эде самзар, ынчаарга ол чыл 12 айдан ажыг эвес болур.

3. Бо Хоойлуну 1992 чылдың августың 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.

1992 чылдың июль 3.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның төп почтазының ажылдакчызы Татьяна Павловна Гензе. Ол ажылынче дүнекиниң үш шак үезинде даалаштыг чоруптар. Ол үеде хоорайның ырым-шөлээн, арыг агаарлыг кудумчуларыбиле эртер. Типографиядан келген солуннар, Саян артындан экелеген журналдар, чагаалар оон мурнунга дагланы бээр. Чагыткан эштерниге дүргеп-не чорудуптарынче ол даалажыр. Оон кады ажыллаар эш-ооруба ол-ла ажылдыбыр деминг кылчыр.

Өскенчил ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

«РСФСР-ниң күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Россия Федерациязының Хоойлузун күштүг боядуруп киирер дугайында

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалы

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. «РСФСР-ниң күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 үүлүнүң бирги кезээ-биле көрдүнген пенсия санаарынга ажыл төлевирии улгаттыларының чурумун бүгү хамаатыларга хамаарыштырар.

2. Россия Федерациязының Чазаа:

күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерии хуужудар талазы-биле оон мурнукка хүлээп алган нормативтиг актыларны 1992 чылдың июль 1-ге чедир бо Хоойлуга дүгжүр кылдыр таарыштырар;

министерстволарының болгаш ведомстволарның бо Хоойлуга чоруушкек нормативтиг актыларын 1992 чылдың июль 15-ке чедир эде көөрүн азы солуурун хандырар.

3. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиуму, Россияның федералдыг эт-хөреңгө фондузу оон мурнукка хүлээп алган шиитпирлерии бо Хоойлуга дүгжүр кылдыр таарыштырар.

4. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Экономиктиг реформа болгаш оңчу айтырыгларының талазы-биле комитедии Россия Федерациязының Дээди Совединиң Хоойлузулуга талазы-биле комитедии-биле хазы Россия Федерациязының Дээди Совединиң элчиглаг сессиязыга Россия Федерациязының девискээрииге арекда харылзаалардың таарымчыр көөр нормативтиг актыларыны киирип кээрии хандырар.

5. Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Дээди Совединиң Экономиктиг реформа болгашгенчү айтырыгларының талазы-биле комитедииниң, Россия Федерациязының Дээди Совединиң Социал политика талазы-биле комитедииниң санал-омаадарын барымзаалап, 1992 чылдың ноябрь 1-ге чедир бүдүрүлгении ажылдан-чыларын архивиландырарының фондузуң тургузарының база акцияларын чээлелей азы керээ-биле садыг алырының чурумун ажылдап кылыр.

6. Күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының болгаш эрге-дужаалдыг кижилерниң Россия Федерациязының хуужудулга талазы-биле хоойлужудулгазының хажыткаңы-биле холбашкан хамаатыларның хомудаларын эргелеп башкарылганың үстүнде турар органнарга баш удур көрүүшкүн чокка «Күрүне эргелеп башкарылгаа органнарының болгаш эрге-дужаалдыг кижилерниң хамаатыларының эргелерии кызып турар эргелоойлуга дүүшпес хөделикшиниерии судка хомудаарының чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлуунуң үнделиишиге суд чуруму-биле сайгарып көөр.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.

1992 чылдың июль 5.

№ 2931-I.

• • •

Ук Хоойлу биле бо доктаал «Российская газета» солунунуң 1992 чылдың июль 9-та №156 номерииде парлаттынган.

Профэвилел активи-биле ужуражылга

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников профэвилелдериниң республиканың болгаш бистии республиканың политиктиг болгаш экономиктиг байдалды кыскаазы-биле тайылбырлаан. Экономика талазы-биле ынчуг берге, нарын үезе чурттаа турарывысты ол чугаалаан, ажылгы чонуң эргежок чүгүлээ барааннар-биле хамаарыр, оларның социал камгалалдың күштелдирер аргаларын Чазактың эп турар хемчеглериниге доктаадыр. Чурттаң база республиканың бөлүктеринде мынаага чедир чок, ону тодаргайлап, бадылаа алдаңгыдыр, чүүл ажыл-агыйлыкының бүгү эрмелериниң хорыгдаар, шалыкка бээр акша-көрүүшкүнниң эң саңында барганы, дутулгуур, чугаалажыр бергеге байдалга таваржып турар. Шынаа-даа болза, республиканың керегээр, чаагыгдаар хөлээлер чогуур министерстволарының, дугуржаакшы, четтирии-биле ап туранын демделдеп. Аңаа хамаатыларның талазы-биле ажыл ажыглаар кыдатпаан. Аңаабистеривиниң өгүлүп ханы чыгдыр, ноябрь айга чедир чалыглаар, кыжартаңгы чүгүлелиишиниң чугаалажыр ажыл-агыйы болуп турар.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников сөс алгаш, чурттаа болгаш бистии республиканың политиктиг болгаш экономиктиг байдалды кыскаазы-биле тайылбырлаан. Экономика талазы-биле ынчуг берге, нарын үезе чурттаа турарывысты ол чугаалаан, ажылгы чонуң эргежок чүгүлээ барааннар-биле хамаарыр, оларның социал камгалалдың күштелдирер аргаларын Чазактың эп турар хемчеглериниге доктаадыр. Чурттаң база республиканың бөлүктеринде мынаага чедир чок, ону тодаргайлап, бадылаа алдаңгыдыр, чүүл ажыл-агыйлыкының бүгү эрмелериниң хорыгдаар, шалыкка бээр акша-көрүүшкүнниң эң саңында барганы, дутулгуур, чугаалажыр бергеге байдалга таваржып турар. Шынаа-даа болза, республиканың керегээр, чаагыгдаар хөлээлер чогуур министерстволарының, дугуржаакшы, четтирии-биле ап туранын демделдеп. Аңаа хамаатыларның талазы-биле ажыл ажыглаар кыдатпаан. Аңаабистеривиниң өгүлүп ханы чыгдыр, ноябрь айга чедир чалыглаар, кыжартаңгы чүгүлелиишиниң чугаалажыр ажыл-агыйы болуп турар.

Аңа-чаагай чыгыр, ах-сарыг, малдың-малыгыры, ногаа, ынаар кайна болгаш өске-даа продуктуларны сөөртүп алырын дугуржуп, чугаалажыл алгаш. Оларны удавас магазиннерге садып эгелей бээр.

Ажылчы чонуңуп шалымнига, шөлээнниң акшазынга, пенсиягга, пособиеге бээр туда акша бистии республиканың эвээш болуп турарындан чон шыгыгы негелделии турбузун турар. Чүге дээрге ол улустуң хүн бүрү амыдыралы-биле сырый холбаалыг. Бо көңүг берге айтырыгны шиитпирлээр дээш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле кады Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатовтуң дүлеп ажылдакчызынга кирип, боттарының сорулгазын чедип алганын ол чылгаанларга дыңнаткан. Июль айның дүргузунда Россияның Төп банкызы Тыва Республикага 700 миллион рубльди тускайлап бээр. Ынчангаш чонуңуп негелдезин кандырар, туда акшаны бээр айтырыг оонбиле шиитпирлеттинер. Ындыг-даа болзаа аңаа оожургап болбас, акша саарылгазын эжиждериниң шиитпирлиг хемчегелерин алыр ужурлуг.

Россияның Төп банкызының бээр акшазының 60 миллион рубли бисте чедип келген. Ол акшаны бир дүгаарында эмчилер, башкылар алырын ол чугаалаан. Ам ваш хонгаш 100 миллион рубль, айның төнүүзүнде 340 миллион рубль келир, арткаңы август айның эгезинде алыр бис. Баштай келген акшаны кымнарга, кайы коллективтерге бирги эээлгеге бээрииниң дакызының дугуржуп турган кымырын ол сүмелээн.

Ажылчы чонуңуп социал камгалалын күштелдирериниң, оларны чугула хереглелдии барааннары-биле хандырарының өске-даа айтырыгларыма А. А. Мельников доктаагаан.

Тыва Республиканың Национал банкызының баштаар черинин дарганың оралакчызы Н. Н. Мартынова ужуражылгага дыңнадыг кылган.

Ужуражылганың киржикилери хей сананыг айтырыгларыны оралакчы президентивиске салган.

Профэвилел организацияларының активчилери боттарының санаалдарын, бодалдарын, негелделерии ужуражылга үезинде чугаалаан. Ылаңгыя республиканың акша-көрээ кайнаар чоруп турарының дугайында айтырыгны көдүргеп. Ол ышкаш Чазактың сан-хөө, сатыг-магазин, экономика-биле холбашкан айтырыглары-биле ажылдаар организацияларның ажыл-чорудулгазы кошкак болуп турарын шүүгүлээп, оларның ажылын үидеринге-биле эжиждерии ужуражылганың киржикилелерии негээн.

Шак ындыг ужуражылгаларны үе-үеле эрттирээр дугаайын дуржүүшкүн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

МЕДЭЭЛЕР

ДҮК ӨРТЭЭ УЛГАТКАН

Республикага хой кыргылдазын доозуп турда, кыргыттынган дүктү кандыг өртеетер-биле күрүнеге садары биидинмес турган. Ынчангаш совхозтарның, колхозтарның коллективтиг ажыл-агыйларының удуртукчулары дүктү сайгарар талазыбиле бергедээшкинниер тургустумуп кээр боор деп сестип турганнар.

Кыргыттынган дүктү сайгарылга чок читтырар эвес, кажан-бир черле садар апаар болгай. Дүктү күрүнеге садарының өртээ билдингеен бе? Оон хемчээли чүү хире?

Республиканың бүдээ ажыл-агый министерствозунуң редакцияга берген медээзин сүүгаар алырга, июль аймын баштайгы хүннериниден эгелээп, дүктү күрүнеге садар өртээ билдинге берген. Дүк өртээ улгаткан азы дүктүн 1991 чылда өртээн сес катап улгаттырган. Чижээлээрге, бирги класстың ангор ешкү дүгү эрткен чылын 1 килограммда 88 рубль турган, ам оон өртээ 704 рубль.

Тываның кедээ ажыл-агыйларының, хамаатыларының-даа дүктү багай шынарлыг кылдыр кыргып, класстаап, ону күрүнеге садып тура, чүгле шынары багай дээш хей когаралга мурнуку чылдарда таваржып турганы чажыт эвес. Дүктүң шынары кудулеен тудум оон өртээ чиигээр болгай. Кыргын, класстап, садарынга белеткеп алган дүгүнүң шынарын көрүп турган, ажыл-агый бүрүзү чүү хире өртекке ону чедирип ап шыдаарын санап ап болур ышкажыл.

Бистин корр.

«ШАЙЛААРАК» БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Шагаан-Арыгда «Шайлаарак» эштемдигеэн хоорайның столоваяларын каттыштырып турар. Боду түскай агар саныыр. Кызыгга будурулгелер-биле дорт харылаашаан, эрежок чугула аъш-чем аймаан ап турар. Аргалыг-ла болза, ынчан өртектиг аъш-чем аймаан алырын болаар. Бир эвес базаарда эштиин өртээ 70-80 рубль турган болза, дүгүржулга бүгүдээр бир килограммны 40 рубль-биле садып ап турар.

Ынчангаш аъш-чемниң хей янзы кылдыр белеткээр. Оон үжүрүдеп дүштеки чеминиң ортумак өртээ чээрби — хире рубль. Чемни шынардыг белеткээрииге Светлана Чеботаева, Светлана Салчак, Чечекмаа Чанчып боттарының үлүг-хуузун киирештирип турар.

Рынок экономиказынче киргеп болганда, хүн бүрүде саналашкынарны кылыр. Март айда беш чүс бежен муң рубльге аъш-чемни сатkан.

Апрельде беш чүс алдан муңга будурген. Май болгаш июнь айларда сорулгаларын ажыр боттандырган.

Чурттакчы чон үр хуусаа иштинде акша албайн тураарыдан оруга шоолуг кирбестээн. Чемненип келир улустуң саны кызырылган.

Бичее будурулгелерге дуза чедирер талазы-биле чугаасоот чоруп-ла турар. Ол хире-де сыр дедир болур. Чүгле электри энергиязын ажыглаанының дээш ийиги кварталда 123 муң рубльди төлүүр. Бир кварталда үндүрүг дээш безин 90 муң рубльди тыртыпган.

Мынчаар кээрде аъш-чем аймаа садып алыр болгаш ажылчыниарның шалыкын безин төлеп бээр акша чок. Берге байдалда коллектив кежигүннери бар курлавырларны ажыглап, орулгалыг ажылдаар дээш бүгү аргаларны ажыглап турар.

(Бистин корр.).

НОМЧУШТУГ СЕТКҮҮЛ

«Улуг-Хем» сетгүүлдүң ийиги үндүрүлгезиниде ниитизи-биле чаа мынаг улуг болуктер номчукчуларның анчаңгейлии хаара тудар: «Тоожулар, чечен чугаалар», «Шүлүктер, шүлүглелдер», «Очулгалар», «Төөгүнүң арыннары» болгаш оон-даа өске.

Проза кезээниде чогаалчышинчи Чылгычы Ондарның «Сөөлгү өртээл» дең кыска тоожузундан аңгыда, хоочун авторлар Кыпыл-Оңнук Буражының, Монгуш Өлчейоолдуң, Монгуш Доржуның болгаш өскелериниң-даа чечен чугаалары амыдыралдың дең-дески үезии, кандыг-бир сорулгаже, турушче кижиниң үүгүлүүн, тура-соруун көргүзүп турар. Ылаңгыя аныяк авторлар Чочагар Чоптуноол, Ховалыгжаа Куулар оларның «Тимуриун човуланыр», «Сес аттаар баалык», «Коңгул» деп чечен чугаалары үстүүде үнелеглер чижек болур.

Поэзия кезээниң база-ла мурнундагы үндүрүлгелерде ышкаш «дүжүттүр» болганын демделээрии өөрүнчүг. Ында бистии дуржулгалыг шүлүкчүлеринис Олег Суваклит, Юрий Күнзегеш, Монгуш Доржу, Екатерина Танова, Куулар Черлиг-оол, Александр Даржай олар-биле чергедештир аныяк шүлүкчүлериниң одуругунуң немежип турарынга өөрүүр бис. Оларга Светлана Ооржак, Оскур-оол Монгуш, Лидия Иргит, Борис Куулар, Эдуард Мижит, Бады-Байыр Тараачы, Ооржак Делгер-оол, Аяна Хензиг-оол, Николай Ондар болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Эртемден Сергей Нестеровтуң «Аймыырлыгга үүлгедиг... азы ййи муң чыл бурунгаар болгаа чамыгты археологтуң аъштканы» деп төөгү шинчилел ажылын кииргени номчукчуларга солун болуур ужурлуг.

Сандан САНДЮ.

ЧЕР АЙТЫРЫЫ — НАЦИОНАЛ АЙТЫРЫГ-ДЫР

Тывага черни хүү өнчү кылдыр садар-сатпазының айтырыы бо хүнүнерде ам-даа ында-мында көдүрүлбүшаан хевээр. Дээрги демократтар ону дүрген садар кылдыр шиитпирии-биле, референдум эрттирер деп турарлар. Мен бодаарымга, бо айтырыг айтырыглардың эң-не нарыыны болгу дег. Ынчангаш оңу чиик көрүп, садып-саарыптарда белеп-не чүве бо дээш ышкаш не-черниң салым-толуу бүү-хаа, чүдү-кара шиитпирлээн ажыы чок боор. Ада-өгбелеривистиң муң-мың чылдар өттүр карап оңу дег камгалап-кадагалап келген черии үлеп-чарып алгаш, оон байыдаа, мааджыжып дээ шыдаа вас бис.

Черии садар ёмлдыр шиитпирлеп каан кежеи частыңнавыстың хайын, алызы барыг бистии ажы-төлүүзүс чүвезээр апараа канчаар бис. Делегейжин-даа болзувустуң-даа чүтүвүстүң эртээн төөгүзүн кичээнгейлеп көрээлинер. Кажан-бир шагда Тыва ийиги Палестина, Карабах болу бербес деп магадыласты кым бээрил? Еврейлер шаг-шаада араб черлерии сатkылап алгаш, оон соонда оон үнүп бербейн, бистин черивис дижи бергеннер болгай. Делегей эрге-коойлуларының дүрүмү-биле алырга, еврейлерии оон ээзи болур эргеен база бар апарган. Ол частырыгларның хайындан араб чүттар делегейниге маргыжылыг дайын чогуулелиишиин хевээр. Палестинада сүр күштүг израиль «интернационалчыл» калган чоргаан болгай бис. Ол хамаанчок, кижилериин хүүда амыдыралын, найыралын безин интернационализмге үстүрер турдувус. Ындыг интернационализмниң түшели ам күге бистии эккелгенин караавыс-биле көрүп тур бис.

Черии садар-сатпазының айтырыы рыноктуң-даа, экономиказыны-даа айтырымның мурнунда турар ёзулуг национал айтырыг-дыр. Олче янчаар көрүп, ооварымчалыг болбас чүве болза, частырыгның частырыын кылгамывыс ол. Төрээн черии садарынга каидыг-даа чон кайын-на ындыг-ла кончуг туралыг деп. Ону ылаңгыя тыва кижиниң психологиязынга, философиязынга чамчыктырары, ажыктирери берге айтырыг-дыр. Ынчан кээрге, айтырыг оон национал чоргаараалынга, соңуургалынга, үзел-бодалызына албан дээр, ону дүйлемедир, хөлээдир алаар. Тыва кижиге төрээн черии дээрге-ле, бир дугаарында, оон ада-өгбелериниң тараа тарып, мал кадарын, кыштап, чайлап чораан черлери, аңнап, айлап-бестеп ап чораан тайга-таңдылары, кара суглары, эм-чүүл ажып чораан чойган-пөштүг элимнери, төрүттүнерге хаяа хемгеп өдек-хонзагы-дыр. Төрээн черн дээрге тыва кижиге — оон бүгү бойлузу-дур. Ынчангаш, черии садар дээш лозун мурнукка түлүп алгаш, маадыржып, демократчаар ажыы чок. Чер айтырыы ийи-чанчыс политиканнарның шиитпирлээр айтырыы эвес-тир. Чурттаң турар черии төрээн-черим деп ёзулуг бодап, ыдык сеткил дээр эргелиг. Бо нарын айтырыгны парламсйт чыыштарынга шиитпирлер болбас. А тыва чон төрээн черии садын «онжактаарынга удуруп илерсдии, солун, сетгүүлие ол дээш дүвүрээн сеткил-сагыжын чугаалап турар. Херек болза, бүгү чонуун референдумун албан эрттирер апаар.

Институтка өөренип тургаш, азербайджан омактыг эштиг турган мен. Карабах дутаыында, ону чүге ыңчап турар силер, арминнары-биле катай Армениға берингсиерзе деп-кеш, оон сеткилии кончуг-ла хомудаткан мен. Азербайджан бодунуң черин канчап үзе кезер чүвел, Кара Сад (азербайджаннар Карабахты ыңчаар адаар) дээрге, бистин ук-төөгүдеи чүүлүүс-тур, аңаа түрк геноцид үезинде десхен арминнар чурттаан каан бис. Ам ол арминнар бистии черивисти хуваажып эгелээни ол-дур деп, ол менээ тайылбырлаан. Төөгүге хамаарыштыр оон кайы хире бадымзаалын болбас мен, ынчалзаза азербайджан өнүүмүнүн сестеринге бүүревес эргеи база чок.

Өске бир национал күрүнениң девискээриниң иштинге база бир өске күрүненин бүхимдээ-турарга, черле чиктиг. Турар-дыр болза, ол күрүнес шүүт-ла хамаарышпас боор дээрге кайын боор. Кандыг-бир чон ук күрүненин хамаатыларын бооп чүртээп болур-ла аймаан харын, ыланган аттаан ССРЭ үезинде сүүлгү шилги чүвел ылыңнас, ачылтырачыс, төөгүвүс, «ынчыдарывыс, черивис, кыңгыларывыс чоруурларының аксыдан ындыг сестер үүмес ужурлуг. Оңу харын бо шынында мээң төөгүлүг чүртүм эвес, херек болза эртен-даарта моон арлы бээр мен деп, соо коваайнын орарлар чугаалап диттигип болур. Россия чазаа черии садар хоойлу хүлээп алгандыр-ла дээш, карак-кулак чок тыва черна үзе-чаза шыйыт-хемчээл бээр эрге бистс чок. Россия Россия-дыр, Тыва Тыва-дыр.

Черии кижилерге хуу өнчү кылдыр садар болзувусса, улустарның анаа хамаарылгазы бедиир, ажыл-агыйжызы көдүрлүр, боттарын оон ёзулуг төөлүүлерии бис деп медереп эгелээрлер деп шуугазывын, черии садар дишкеп дээргилериин бир кол барымдаазы апарган. Мен бодаарымга, ол шынаа-ла, демагогия-дыр. Демагогия! Чалгаа-шүүлгеи кижиге черии халаска-даа бээрииске, ол дөмей-ле анаа ажылдавас, ону чаартып, байлакшыдып, чемшиидип алыр дээш күжүн үндүрбес. Чүгле харын чер оон өске кижи дээш кирип болбас «ышкывеес» капиталы кылдыр хуулуп, чашпан-сигеп шыйкан девискээр апаар. А төрүмелиидеп ажылгыр-тудуигур кижи азарганчыг черден-не илип алгаш чоруп бээр. Оттоп, сад, дача шөлдерии хамаатыларга чыл саннида берип турар болгай. Анаа чүвү тарып, ону канчаар өскерип алыры — сээн херээн, эрген. Оон девискээрниге сээн бажың караайнын ажылдаалп турар болзуңза, сээн оон кым-даа үндүр сывыртавас.

Ону кым-даа хунаашпас, хорувас, хоойлу — сээң талазында. Ындыг арга, эрге турда, ажылдаар-ажылдавас, ажыглаар-ажыглавас кижилерге чер саткан херээ түү боор.

Бо кыска чүүлүмүүн төнчүзүнде, черии садар-саарар деп алгырышкан-кышкырышкам дээргилерге бүү-хаа сес эдериниң мурнунда, тыва чонуңуп маңаа хамаарыштыр үзелбодалын оваарымчалыг өөренип көөрүү сагындырып каар болдаан ийик мен. Ындыгларны долгандыр чыгыыл келген каш борбак он, чээрби кижи дээрге-ле бүгү Тываның чону эвес-ле болгай.

Чер садарынга удуралныр-удурланмазы сээн хууда херээн-дир деп, дүктү мурнай менче салаазын ходуннадырларның барын база билир мен. Ийет, ол мээн хуудаа бодалым-дыр. Чүге дээрге тыва черге мен төрүттүнген, өскен мен. Меңге оон өске төрээн чер чок. Ажы-төлүмге будун-бүрүн арттырып, хамчыдып бээр чаңгыс өнчүү чүл. Ынчангаш оон сагыным-ходум мээн тоомча чок көөр эргем чок. Тыва чер — мээң чонумнуң муң-муң чылдарда малын малдап, тараазын тарып чораан иинти хуу өнчүзү-дүр. А хуу өнчүнүң салымын эдериниң чөпшээрели чокта сваарбас-сатпас болгай. Бүдүн чонуун шак ындыг өнчүүзүге хол-сутта бээр болзувусса, аргажок частырыгны кылганывыс ол. Чер айтырыы кандыг айтырыгта барып үзерии устүүге сагындырып чугаалаан болгай мен.

Михаил ДУЮНГАР,
Журналист.

НАРЫН АЛДЫН УУРГАЙЫ: ол катап ажыттынар бе?

Экспертиза чөвүлелиниң хуралындан

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунга «Нарын» алдын уургайының салым-толуун дугайында ыңгай болган. Чүге дээрге «Тыва диггер» дээр акционер киитилел (пингиче директору В. И. Лытнев), Тываның шаандан бээр алдын казып тып турган черин катап долу куш-биле ажыддадып, оон байлаан ажылаарының дугайында айтырыгны мурнунда-ла тургузуп келген.

Нарынга алдын уургайы дээрге Тыва Арат Республика үезинде-ле, харын оон-даа мурнунда ажыглаттыкыл, оон эвээш эвес үнелиг металлды казып ап турган хоочун бүдүрүлге чери боор турганы Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының министиринин специалистери Сыстыг-Хемге баргаш, Нарынга алдын бүдүрүлгени кылдыр чөпшээрелдер хөй арткан. Улуг күштүг техниканы ажыглавайн, аңаа-да хол-биле безин кылган ажылдар бойдусха хоралыг болуруун сөөлгү чылдарда Тываның эскерде алдынган черлериниң көрүп болур.

Нарынга алдын тывыжының түс черлиң бойдузунга таварыштырар багай салдарларының дугайын министерствоүн эксперттери тодаргай чижектер-биле бадыткап чугаалаан-нар. Бо хүнгерде безин ол черниң девискээринде геологтарның шинчилел ажылдарының үезинде аңаа-дүүлере каскаш, ол-ла олчаан каапкан, үзээш черлери хөй боор турар. Олар хамаанчок, алдынчылар бис дээр алдын дилээп йөнчаңгыс кижилериң безин ве-терн

ЭРГИ ЧАҢЫН КАТАПТААР ДЭЭН

Дувуренчиг айтырыглар-ла хөй. Бистин Чаа-Хөл суурнун суу чок, ижер суг безин тывылбайн бааp-дыр. Тарып алган хайырлак огородувус, картошкавис саргара кадып калды.

Бисти чылыг-биле, суг-биле хамнырар ужурлуг котельная даргазы В. И. Гайдуков кыштадыр чылыг-биле хандырып шыдаваанынын ужун школя, ясли-садтарнын батареялары чарылган. Ам кыжын база ол чаңын катаптаар деп турар.

Кышка амдыл эгелеп белеткенир ужурлуг. Ынчалза-даа бисте печкалар-даа кылдыжыман. Насос уреглеңден бээр бир ай ашкан. Суурнун суму даргазы-даа, районнун даргалары-даа хөделип-ле турар улус-тур, ынчалза-даа дээш чок. Мынчалар турар болза, келир кыжын база бергедээр деп бардывыс...

Зоя МААДЫ,
колоз Совет депутады.

МЕГЕЛЭЭН ХЕРЭЭ ЧҮЛ?

Кызыл хоорайнын Дружба кудумчуузунда эът садыынын чанында инвалид кижилерге тускай аъш-чем садыын ажыттыкынга өөрүп турган бис. Ол өөрүшкү ам шуут өштү, чүге дээрге ол инвалидтерниң эвес, а хоорайның ниитн аъш-чем садыы болган чүве бооп-тур. Оон чүге адыышыдыг. Херек кырында оон кандыг-даа кижилер келгеш, хлеб, сут болгаш өске-даа аъш-чем аймаан садып ап турар.

Амгы үеде черле шын бар деп бүзүрээри берге болган. Ол садыгны инвалидтерге хейле мегелээн херээ чүү боор.

Лама ООРЖАК.

КИЖИЗИДЭЭЛИ

30-40 чылдарда тыва аныяктарның чазык-чаагайын, топ-туг-томаанының чүү дээр оны! Ам черле канчап барган чүве? Эзирик-элээр ыт-куш ышкаш херберлешкен, эки-бак сөглешкен...

Черле кым-даа кижи адаелиг, дөргүл-төрелдиг болур. Ынчангаш аныяктарын ол бак ёралыг чоруун ада-ие, төрелдери болдурбайн, ажыт-өлүү чагып-сургап, эки хайтаараар болза чогуур. Ылангыя хооруннар чалыы салгалды кижизидип көрээлинер.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

Бистин республикада «Хостуг Тыва» улусчу фронт» тургустунган болгай. Сөөлгү үеде бо политиктиг шимчээшкин ажыл-чорудулгазын идепкейжидип эгелээн. 1992 чылдың июнь 20-де Кызылга улусчу фронт митингини организастаан, чон киржикчилери негелдеерин ылгаан. Ында хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаа докталл хүлээп алган. Ында улусчу фронтунун ажыл-чорузулгазынга негелдеринге чогуур үнелелди берип, моон соңгаар чүүк ыңза чогуудуун айтыкан.

«Шын» солунга улусчу фронтунун ажыл-чорудулгазынга боттарының хамаарыжыгазын илереткен комчукчуларның чагаалары өөскө өөрүп турар. Ылангыя Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне болдурарының дугайында референдум эртирер негелдени салып турары республиканың ажылчы чонунун кичээнгейинин төвүнде. Орта хамаарышкан ийи чагаанны бөгүн парладывыс.

КЕЛИР ҮЕВИСЧЕ КӨРНҮҮЛУ

Бо берге үеде чүгле кижи бүрүзүнүн эп-найыралдыг, тывынгыр, дээштиг ажылдаары негеттинип турар. Бир өөрө. Өткен үеде дег, чүгле үстүкү черден «азырал маиап», ол-бо эрткен-барган эки-багывысты суражып олурар болзувусса, бо берге, нарын үени ажып эртери берге деп билир мен. Мен сөстүн хостуун база ажык-чарлыг чоруктуу ажыглап алгаш, политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер дугайында бодумнун бодалым илередип олур мен.

Эде тургустунуушкун үезинде коммунистиг партияны үзүткеп, чок кылып алдывыс. Оон улуг-биче удуртукчуларын «партократтар» деп сөглеп, түүлүнга четтивис.

Шын, партияның дээди удуртулгазы бодунун чурталгазының сөөлгү 10-20 чылдар иштинде ленинчи принциптерни хажыдып, боттарының кара туразында аажылап келгениинин түнелинде чуртта хээли алыр, эрге-дужаал шын эвес ажыглаар, боттарының адаанда турган ажылдакчыларын дорамчылаар, саазын кырынга хей боттанмас шиитпир, доктаалдар хүлээп алыр болгаш айтыышкыннар бээр чоруктар партияның бюрократтыг аппарадынга турган. Оон уламындан чуртта иштинде кижизидилге ажылы сула салдының келгениндеп, коммунистиг тургузуунуу өске шиитпилел-биле солуурун хөгжүдде албадап келген деп билир мен.

Ындыг-даа болза, чонунун кедүрлүүшкүнү-биле партия чурт иштинде болуп турган хамык бергелерни ажып эртеш, лаптилиг (хаак картындан аргаан идиктир), ыяш андазыныыг Россияны сайзырангай вар эт-үлетпүрдүг Россия кылдыр хөгжүктени меге эвес, космос делгемни бир дугаар ССРЭ шингээдип алды.

Бодум хуумда Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне кылдыр чарлаар талазы-биле референдум эрттирериниг удур мен. Политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле чагдыныл алган каш санныг кижилериниң эрге-чагырга чедип алыр дээш кандыг-даа арга ажыглаарындан чалданмас чоруу хөйхей бөдүүн чонну санап четпес качыгдалдарга таварышгырып болур.

ХТҮФ-түн удуртулгазы-биле 1992 чылдың июнь 20-де театр шөлүнге болган митингини караам-биле көрдүм, сагыш-сеткилге арай ижы-бүрү бодаалдар төрүттүнүп келир болду. Ол үеде делегейниң «Хөөмей-92» байырлалы болуп турда, даштыкы чурттардан болгаш кожа-делбээ республикаларның, областтарының төлээлери турар үеде ону кончуг сагыпка эрткок таварылга деп билип турмен. Бо берге үеде Тыва Россиядан ангыланып алыр болза, улуг хоозураашкынга таваржыры чайлаш чок. Ынчангаш «дылы-биле дыт ужурар, аксы-биле аал кежүрер» политиктаан үштүлга эки. Тываның бедүүн чонунга алгыш кырыш, хан-чин, илүм-чидимниң херээ чок. Оон ормунга чонунун ижер-чинир аъш-чем, алыр акша-төгерини шиитпирлеп бээри-биле Тываның чазаамга болтуг дуза көргүзүп, боттарывыстың ажы-төлүвүстүн кедир үезини, амыдыралын бодазывысса эки.

Ниитн республиканы чугаалаваска, бистин Кызыл районнун «Тере-Хөл» совхозунда малчыннар аймактарын берге байдалда туралы чажыт эвес, оны күш дегээр политиктиг арга-биле шиитпирлеп шыдавас бис. Бо үеде чүгле бистин совхозтун малчыннарынга берге байдал таваржып келген эвес, кырганнар, чаштардан эгелээш ниитн чонунун шупту-зунга бергедер таваржып турар.

«Тере-Хөл» совхозтун ажыл-ишчилери сөөлгү хүннерде сандаргай байдалче шилчий берген. Чүге дээрге сүмү чагыргазы хоойлу ёзугаар берген эргезин ажыглап алгаш, совхозтун ажылынче холгаадырда, эрги системаны ажыглаш, чагырар, албадаар арга-биле эрги директор түрген С. Д. Седен-оолдун тургузуп кааны кооперативтерни чок кылгаш, оон орнунга малчыннарның хураалынга колхозтар тургузар кылдыр албадап-биле шиитпирлеп каан. Оон уламындан колхоз, кооператив дүшпен дээш малчыннарның холу салдынган, ажыл-агый сандаргай байдалче шилчээн. Ол ышкаш сүмү чагыргазы совхозтун директория черинге сүмү чагыргазының сөөлгүзүн чокка арат ажыл-агыйга, арендаторларга мал техника бээрин хорун каан. Арат ажыл-агыйга, арендаторларга моон мурнунда берген малдарны, техниканы дедир эгидер кылдыр шиитпир хүлээп алган.

Малчыннар эрги турган кооперативти хевээр арттырган, чүгле сөөл-хөөлүн ангылаар кылдыр иегеп турар, оны чөптүг айтырыг деп билир мен. Бо айтырыгларны дүрген шиитпирлевес болза, девискээрде кандаашкын шүштелип турарыгбиле мал чеми белетеэр айтырыг бергедээп. Ол хире-зинде сүмү чагыргазы чонунун социал амыдыралынче сагыш салбайн турар,— ол дээрге кол сагыш салыр айтырыг эвес бе?

ХОСТУГ ТЫВАНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИНГЕ БҮЗҮРЭЭР МЕН

• Шүүреттинмээн демдеглелдер •

Хостуг Тываның даартагы хүнүнге бүзүрээр мен. Бөгүн хоозураар деп барган, думчуун бораалаарынга ей, «ни дадай» деп чоруур Тывага бүзүреевес мен.

Сын бажында хүдбус ушурар дивээн бис. Чеже-даа кызын ыңгаап чыдырында, янзы-бүрү тинмейлер, шүрооллар, эптер, тавберидзелер будуук-дазыл сыйыл, даваш үндүрүп хойзуп каапгаралар.

Орус капитализм эп-не айыылдыг деп чөөрби чүс чылдың эгезинде-ле марксистерниң бирээзи бижээн болгай. Чүгле бодуң бодаар дээш, ол Россия империязы чаныш-сыныш чок, чаза болгап үнериниге белеп. Артканнары та капчап чоргүнү... «Вестн» деп дамчыдыгланыр мурнуу чарыында аскымнаан үш аътың каран-кулак чок, кежээнин-не эфирже халып үнерни безин көрүп олур бис.

Россия чонга чурттап шыдавас кижилер Тывада көвей. Большевиктер мамының дончу төөгүзүнге угаан-медерела ол хире сминиге бергенив оларның бүрүүзү эвес дээ бодаар мен. Чонундан ноорук амыдыралдыг. Тываның келир үезин, чаш ажы-төлүнүн салым-чолуун бодавайн чоруур кижилер «Хостуг Тыва» улусчу фронтувун чүү деп-даа каргап сөглээрге, оларга бис хомудавас бис.

Биске эп-не хоргунчуг чүве болза — чонунун ыыт-даваш чогу, чүү-даа болуп турда, тоомча чогу, кортук азы пөрүк чоруу болуп турар. Төдуг-догаа, бичии сартык ап чап чоруур кижилер «Хостуг Тываның» удуртукчуларын ийи кара-биле көрбестей бергенивис.

• • •

Кызыл хоорай 50-60-70-80 чылдарда черник ческээ, сутнүк суксаа, Россияның кайы-бир девискээринге кем-дерек үлгедип каашаа, ажыл-агый тыныайн барган кижилериниң хоргадаа, чаштынар турлаа болу берген. Салчак дарганың политиказы оларга кончуг таармычалыг болган.

«Хостуг Тыва» оларның кокшулугна чедип, оорланып амыдыраар аргазын үзе шаап эгелей бээрге, ары дег дойлуп эгелээнин ол. Кандыг хоп-мегe тараптайн турар дээр силер?! (Парижа херээжен кижинин бичии уруун «Хостуг Тываның» айтыышкыны-биле өлүргеп. Ашшалыкы «Хостуг Тывазының» айы-биле үнместээн... Безиңин база көзүлбестээн... Бичии-Колда балыкчыларже халдаан. Аэропортка өзүк-чейсек үптел алган...)

Оон-даа ынай та чүүү чогаадып көөр чүвезин. Кызыл хоорайның чурттакчыларының ий хезин «Степничукова суур» деп улуг орус новеллаының тоожузунда суурнун чурттакчылары-биле бир дөмей, хоптанары-даа бир аай, бодаанары-даа чаңгыс аай. Политиктиг культуразы 70 чылдарның политинформация кичээлдериниң деңгеелинде.

Тыва театр, делгелге, спорт, ураи чүүл оларга херек чок. Орус ансамблдээ безин көөрге, чүгле тыва көрүкчүлер невүдээн болур. Оларга кол-ла чүве —огород, машина, балык-байлап, катчимис... Сагыш-сеткил культуразы эп-не чавыс, мындыг озалдыг кижилер аразынга үениң негелдези-биле шимчээшкин эгелээн.

...Ынчалза-даа оларның аразында чүвени билир, «Хостуг Тыва» дээш сагыш зарыл, болчуп турар орус хамаатылар база бар. Алды аймак эгезинде бажын чоктар Ленин турасхавлының чанында өг тип, одаг салып олурда, үеэрби беш дар үезинде орус ооп чедип келгеш, «Хостуг Тываның» референдум дугайында негелдеринге язын-биле деткип турду. Дат дет карааны довук дег ак болар. Ийи-чангыс-даа бол орус чондан талалаккыларывыс база бар.

Херек кырында «Хостуг Тываның» сорулгазында орус чонну Тывадан үндүр сывырар, хөөглеер дээш чүве чок. Бөдүүн ажыл-ишчи орус чон-биле «Хостуг Тывага» экономиканың онзагай бир аргаларын тыскаш, өске девискээрлерден ылгалыг турар, могаан оазис хевирлиг, сайзырангай күрүнеги дүрген тургузар арга бар дээ чүвени Татарстаннан келген өөнүктеривис чугаалап турду. Алтай, бурят, хакас кожаларывыс тываларга инаначыжы илередип, силерге бүгү арга турда, чоп кончуг тап-биле улус силер деп чемелеп турдулар.

• • •

Июнь 20-де Кызыл хоорайга тыва малчыннарның удуртламышкын-чыскаалының дугайында Д. Л. Тиннейнин «Тувинская правда» солунда «самдар араттарны» кыжырып бижээн чүүлүн номчаш, мунгарап кагдым. Салымнывыс ындыг улус бис ыйнаан. Оода тыва солунга бижип ваан болза, Төрээн чонун ынчаар куду көөрге, болур чүве бе? Тываның угаанның эртемдеми, Тываның идегели, чоргааралы! Дозуроол Лайзанович — шыырак экономист, эртем кандидады, кажан-бир шагда ол частырыларынга эгелеп бээр боор дээ бүзүрээр мен.

Хостуг Тываның удуртукчулары кандыг-ла-бир эргечагырга былаажып турар чадавас дижирлер база бар. Ийе, көвей кезинге эки шадыныыг, шыырак сандайларны сүмелээрге, инаналып бар-ган. Ачылыг хостаклыны, хамаарышпас чоруукту чедип алыры — бистин тынывыс, чуртталгавыс, изиг күзелинис аларган.

• • •

Июнь 18-те «Хостуг Тываның» 1-ги улус хуралынга чедир ийи хонук чедип келгеш, чүгле тыва черлерниң чурттакчыларының бирээзи болгаш, аймык-халап үнүп болур турганы ол ышкажыл. Хоорайже аът мунуп алган малчын кижи кирип болбазының дугайында Тываның хоойлузунда киирген чүве бе? Хлеб, чигир, таакпы-даа садыы киргей-ле. 76 малчын (30-40 малчыннарны хоорайже киирбээн болган) найысылларга чангыс катап чөптүг негелдезии кылып көөрге, чоп кончуг дүүрүүр апарган бис? 2000 ажыг танылар шериг хоорайынга бүдүү кээп турун аарга, чүге ылым-чылым чөпшээрежип турар бис?

60-70 чылдар үезинде орус дыл билбес тыва малчыннарны ийи-чангыс анай-дураган ооланкан дээш, чартык кезии кара-бажыңнаткан соонда, дыка хей өг-бүлелер ээ ээли чокка арткан. Оон түнелеп бөгүн кестүп келди: ажыл чок оолдар, арагалаар дерзин чөөрүк...

Адвокаттар күжүн ажыглап билбес, ол үениң даргаларын дег хээли кылып билбес бөдүүн араттар Сибирьнин Карабажыңнарынга барган, тыва кижиниң көрүп көрбээн, дыннап чорбаан чүүлдериниг өөренип алгаш, хоюуп чедир олургаш, чаныш чедип келгенивис.

Көөрге, бисиниң даргаларын хоойлу-дуруунуу ол эртип, ооранныпшаан хевээр. «Карл найыр» дээрге-ле ол системаның ачыылына салымның үрея алган арат чонунун чаңгалаан-гап, бот-камгаланыышкыңа хевирлиг шимчээшкин-дир!

Сергей БАИР.

Чаңгыс айтырыгга хамаарыштыр

ийи аңгы бодал

Мен бодап көөрүмге, бо чылын кандаашкын бүгү республика девискээрин шыва алган. Мал чеминиң белетеели болгаш дужут ажаан алышкынының үезинде янзы-бүрү митингилер, референдум дээн чижектиг политиктиг ыйыдыышкынар кылып туруп бээр болза, келир кыжын малывыс чыл ажыр, чонувус чемгерер айтырыг бергедеп келир деп чүвени боданыр херек. Бир эвес мал чемин белеткеп албайн, база бичии тараан тараавыс ажаап албайн барганывыстан кышкы үеде дамык малывыс кырлып калза, чүнүн-биле амыдыраар бис? Кажан партияларны болгаш политиктиг шимчээшкиннерни бүрүткеп турар үеде оларның программазын, уставын хоойлудүрүм органы шыңгыы хынаддага тургускаш, контрольга алган турза эки.

Чонунун социал амыдыралынга деткимне бербес янзы-бүрү партиялардың болгаш политиктиг шимчээшкиннерниң херээ чок.

Аравчаа БАРЫМ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кунгуртуг суур.

«Ам-даа он—оон бээ чыл иштинде өөделевес, бүт кырынга туруп албас күрүнелер» деп, бөгүнгү Россия дугайында Збигнев Бжезинский бижээн болгай. Сибирь күрүнези, Ыраккы чөөн чүк, Забайкалье безин аңгы күрүнелер болур деп барганың солуп, сеткүүл бижид туру. Үгле дээрге бөгүнгү Россияда Жириновский, Макашов, Руцкой олар янзы-бүрү кыжаңмышкынарны парлап, чарлап турда, коммунистер оларны деткип, бичии чурттарга коргузүчүг хүннерни аазап турлар.

Шак мындыг күрүнеден культурлуг, эп-чөп-биле чарлып алгаш, сайзырангай экономикалыг аргаларны ажыглап, тускайлаң чурттаарынга, ажылдаарынга өөренип эгелээр. Ону үгле чон хоойлу ёзугаар референдумбиле шиитпирлээр.

Чаа Россия-биле экономикалыг харылзааларны быжыглаар. Өске сайзырангай чурттар Тываны кайын-на өскүссүредя бээр деп. Тываның хамык байлаа бөгүн халас чыгыы дажыглаттыныр турда, сайзырангай чурттар он—оон бээ катап улгатпыр төлеп бээринге бедения бижип турар.

Россияда боттанып эгелээн экономиктиг реформа, хуужудулга, чер садыы-саарары национал республикаларга, оларның тус чер, онзагай байдалынга таарыштыр, эп-ниинде эп-не хоозуралдыг, айыылдыг байдалга чедирип болур дээрзин сураглыг экономист Гр. Явлинский безин демдегледи.

• • •

Россия чонга чурттап шыдавас кижилер Тывада көвей. Большевиктер мамының дончу төөгүзүнге угаан-медерела ол хире сминиге бергенив оларның бүрүүзү эвес дээ бодаар мен. Чонундан ноорук амыдыралдыг. Тываның келир үезин, чаш ажы-төлүнүн салым-чолуун бодавайн чоруур кижилер «Хостуг Тыва» улусчу фронтувун чүү деп-даа каргап сөглээрге, оларга бис хомудавас бис.

Биске эп-не хоргунчуг чүве болза — чонунун ыыт-даваш чогу, чүү-даа болуп турда, тоомча чогу, кортук азы пөрүк чоруу болуп турар. Төдуг-догаа, бичии сартык ап чап чоруур кижилер «Хостуг Тываның» удуртукчуларын ийи кара-биле көрбестей бергенивис.

• • •

Кызыл хоорай 50-60-70-80 чылдарда черник ческээ, сутнүк суксаа, Россияның кайы-бир девискээринге кем-дерек үлгедип каашаа, ажыл-агый тыныайн барган кижилериниң хоргадаа, чаштынар турлаа болу берген. Салчак дарганың политиказы оларга кончуг таармычалыг болган.

«Хостуг Тыва» оларның кокшулугна чедип, оорланып амыдыраар аргазын үзе шаап эгелей бээрге, ары дег дойлуп эгелээнин ол. Кандыг хоп-мегe тараптайн турар дээр силер?! (Парижа херээжен кижинин бичии уруун «Хостуг Тываның» айтыышкыны-биле өлүргеп. Ашшалыкы «Хостуг Тываның» айы-биле үнместээн... Безиңин база көзүлбестээн... Бичии-Колда балыкчыларже халдаан. Аэропортка өзүк-чейсек үптел алган...)

Оон-даа ынай та чүүү чогаадып көөр чүвезин. Кызыл хоорайның чурттакчыларының ий хезин «Степничукова суур» деп улуг орус новеллаының тоожузунда суурнун чурттакчылары-биле бир дөмей, хоптанары-даа бир аай, бодаанары-даа чаңгыс аай. Политиктиг культуразы 70 чылдарның политинформация кичээлдериниң деңгеелинде.

Тыва театр, делгелге, спорт, ураи чүүл оларга херек чок. Орус ансамблдээ безин көөрге, чүгле тыва көрүкчүлер невүдээн болур. Оларга кол-ла чүве —огород, машина, балык-байлап, катчимис... Сагыш-сеткил культуразы эп-не чавыс, мындыг озалдыг кижилер аразынга үениң негелдези-биле шимчээшкин эгелээн.

...Ынчалза-даа оларның аразында чүвени билир, «Хостуг Тыва» дээш сагыш зарыл, болчуп турар орус хамаатылар база бар. Алды аймак эгезинде бажын чоктар Ленин турасхавлының чанында өг тип, одаг салып олурда, үеэрби беш дар үезинде орус ооп чедип келгеш, «Хостуг Тываның» референдум дугайында негелдеринге язын-биле деткип турду. Дат дет караны довук дег ак болар. Ийи-чангыс-даа бол орус чондан талалаккыларывыс база бар.

Херек кырында «Хостуг Тываның» сорулгазында орус чонну Тывадан үндүр сывырар, хөөглеер дээш чүве чок. Бөдүүн ажыл-ишчи орус чон-биле «Хостуг Тывага» экономиканың онзагай бир аргаларын тыскаш, өске девискээрлерден ылгалыг турар, могаан оазис хевирлиг, сайзырангай күрүнеги дүрген тургузар арга бар дээ чүвени Татарстаннан келген өөнүктеривис чугаалап турду. Алтай, бурят, хакас кожаларывыс тываларга инаначыжы илередип, силерге бүгү арга турда, чоп кончуг дүүрүүр апарган бис? 2000 ажыг танылар шериг хоорайынга бүдүү кээп турун аарга, чүге ылым-чылым чөпшээрежип турар бис?

60-70 чылдар үезинде орус дыл билбес тыва малчыннарны ийи-чангыс анай-дураган ооланкан дээш, чартык кезии кара-бажыңнаткан соонда, дыка хей өг-бүлелер ээ ээли чокка арткан. Оон түнелеп бөгүн кестүп келди: ажыл чок оолдар, арагалаар дерзин чөөрүк...

Адвокаттар күжүн ажыглап билбес, ол үениң даргаларын дег хээли кылып билбес бөдүүн араттар Сибирьнин Карабажыңнарынга барган, тыва кижиниң көрүп көрбээн, дыннап чорбаан чүүлдериниг өөренип алгаш, хоюуп чедир олургаш, чаныш чедип келгенивис.

Көөрге, бисиниң даргаларын хоойлу-дуруунуу ол эртип, ооранныпшаан хевээр. «Карл найыр» дээрге-ле ол системаның ачыылына салымның үрея алган арат чонунун чаңгалаан-гап, бот-камгаланыышкыңа хевирлиг шимчээшкин-дир!

Сергей БАИР.

(Уланчызы. Эгезин № 132 «Шында).

Хөгжүм керекселериниң сылааш болгаш көргүүзээний чүүл үнери бот-бодун чижип, бирде-бирде чоок үнер терилер, бирде-бирде чоон үнер кежээлеп, дыннаан киминиң сеткүдээн сиригледир мегелденкеш, көргүзээш чоок үнер тилеп, кижи караа ала-чайгаар шимдинип турар кылдыр борбаннаады берген. Будайның шаар ёру бедик дүндүүнде Бургэн Башкы Чингис-Хаанның улуг туунче карак үнтал көргеш, сарыг чүбөлээшкиг хүлүзүргей оолду харадаган. ову Чаргыйның алды харлыг уруу Уруктан божуттунар ар хиндыктиг уруг кылдыр бодаралы берген. Ол оол ортумак бай-шыдалдыг ог-буледен үнер ужурлуг турган, чүге дизе өктергей бай кижилерге Дээди Бургэн шоолуг ээ көрбес, ынчыг кижилер тамчыкты эрткен назынында буяны дээш алган болганда, бо назынында шоолуг чүве тоовас, карааз хайгаарлаш, кудаа кумпалчак болур турган. Ынчалза-даа Уруна ам чүгле алды харлыг, ол назынында оол уруг боттанып ужур турбас бооргаа. Бургэн Башкы оолду амдынзында арыг сөөктүг күн кылдыр бодаралыр ужурга таварышкан. Кажан ол оол ар хиндыктиг кижи болуп бодаралы бергенде, Чингис-Хаан ону көргеш, оон карактарының улууң, ол-бо талаже шыпырааннадыр хараныр чанын иштинде хөлчок чаптаар, чүге дизе ол оол дойлу чоруур назынында сарбашкынарны коңчуг чаптаар чораан.

Амдызында ол төөгү хелир үениң чаалагазы апаар турган. Чингис Демир-Мөзезинге, танылыдарына үдедип алгаш, шиитпирлеп кылаштап келгеш, хөлегелиг ыжык даҢгуле-чууразынга чыык саадалтарга, Субидай хаанының улуг тулуп кзиг хан-биле ыдыктаваш, туктуу кискидип бедидир чалаштарга, аг-шеригнин сүлдеги кедүүлү берген. Кижилер аразының харылзаа-аралажыышкынарынга чаңчыл ёзуулу, ёзу сагыыры ышкаш дээштиг болгаш күүлүг чүве турбас боор. Ол каржыдошкун ёзулалдың соонда, коргун-сүрүзүнүнден көжүүгүн калган кижилериниң мурнунга хамнар баштавыс селбереникедии, хөлдарын карбаннадып, ламалар кылайтыр чүлүп каан хөлээ баштарын үзейти сунгулаптарга, бүгү түрлаг шеригнин ортузунга човуур ышкаш тыныш оъттасиген бажын селбереникедир челген салдың дег, чалгыланыдыр көжүп чоруп берген. Кижилер хере тыртын каан ча кирижи дег, шинчы түттүнүп, түттүнүп, карыы-дошкун ёзулал үезинде, аларгөчүг чинчи тинип, таллааныыр өөрүп четтиргенинин демдээ кылдыр хан-дамырларын дургаар бир-ле чылыг оттап чүгүржүп, дириг чоруурун чаагайзынганының күзелээ оларны өпейлеп турган ышкаш сагыындырган.

— Ураа! — деп бир-ле кижи алгырыпкан.

— Ураа! — деп хөй-хөй үнер алаа улашкан.

1202 чылдың часкаар чайыннында пар айның будүү хүнүнде ураанхай кижилериниң чингиас чүрту болур Аллын-Хөлдүң эриинге Чингистид моол шеригнин дайынчы кыягырын ынчаар бодаразын.

Чингис дээрже көрүптерге, аг куру хевиргиг ала-шокар челээшти кырлай аарак кайгамчык чараш Дамчаа бурган таваар долганып, тук дагаан черже хая кадырлып көрүп, буттары челээшке дээр-дегбес бар чыдар болган. Бургэниниң эжинин, хөрээнин, чодаларының болгаш дөнмехтеринин арыг-чаагайн Гималай бажында хардан-даа ак, тос катап шүүп тио турган, арыглаан тун дег ак чигирден-даа ак болган. Адын билир боорган башка, бо бурганны көрүп чораан эвес, ӧр бурган ирги бе, кыс бурган ирги бе деп, Чингис сонуургап келгеш, будүү бакылаптар деп чорда, бир чердек дам дүжүлгө, оон карааза дүмүрлеп, хамык дегерей кораалап калган. Дамчаа бурган өө-базының челээ-жи-биле кады ораы бергеш.

Чингис-Хаанган түме-түме, сая-сая кижиниң караа адырыларынга, ынчалза-даа хамыктардай караа хаанның сагыш-сеткилинин иштинче бажылап көрүп шыдаваан. Чингис чырыын чырташ кылдыр шоодуп хаан, торгу тонунун чеми-биле караанын чажын чода берген. Дайынчылар оны нааи дегүй берген хаанының өөрээминиң демдээдир деп соора билгеш, боттарының өөрүшкүзүн база аъш ажыглаар кылдыр илередир деэш, каракаарын чода тутсуланы. Ол аразында үнген хүнүүн хереледеп-биле чергелештир эдерик хей дилиндек быштактар чаштына берген, кижилер делгем ыяш чалыглар долу дүлген эътти чиг, шары кежа тудунгарда араганы харам чокка чоогдап киринкеп.

«Дайынчылар — хаанывыс чүлүг-түрүкчи хөлчөкчилдиг бердинген болбайн аан — деп. Субидай таваан өөрүп, бүдүүн амы-хуу танылыдарының аразынга турун алгаш, коргаарланып бодаанып турган.

— Кижи амытанга үлегерик хей чүвениң хереелээ оолда чүү, кижи хөлөү ынай-ла чүвеге бөөрүү. Коргунчуг ёзулалдың чүгү, араганың хорааш, амданныг аъш-чемниг ажыглаары дайынчыларны кижи айыындан эртпес, шынчы кылдыр эзертеп шыдаавас.

Чингистиң чанында, оон хей санныг шериг баштыкларының аразынга, бодуунун чаагыг черчуруглары тыва-ураанхай-да чүвениң хара шыкыы чугаалааш олурар кижи турган. А ындыг кижилерден бүгү күүтеннер шупту коргар. Чүгле күүлүг хааның баштайгы удурлашмышкынын ажып эртип алыры берге, оон соонда бүгү чүүлдер ала-чайгаар аайлажыр болу бээр. Чингис боду база дорт кижи турган, бир катап Субидайдан дорту-биле айтыртан:

— Сен мээң дужулгемге олурууседивей тур сен бе?

Өөске кижиге болза ындыг айтырыг шаажылалдым шииткелди ышкаш дыннаалыр, мындыг кижи бодунун бүгү чуртталгазын эргий болай хаактар, хензиргиже кызыл тыны устуруп бодап келгеш, чаныпкан дялеп, өске кижилерни ахтыг берге бүрүзээдып, барын-югун чогаадып-чогаадып төөлээр турган. Ынчан бүгү чүве биилинге бээр, каш минута эртээнде-ле ол кижиниң мөңгүрүү Демир-Мөзезинге, салааларының аразынга хаварт дээр турган. А Субидай девидевей, ол боданган, таваар чугаалаан:

— Мээң тамды-ураанхай ораным, тыва-ураанхай чонтөрелим бар, оларга бүгү чүүлдер эки чаагай, ижээлдигшигээлдиг болуп турыгы дег күүлүг мен. Силерниң хаан чагырганар мээң ол күзелимни чогударынга дузалап турар. Мен чүсүнүү-чүсүчүк, ёйлык-айдыг ырак черлерге чоруп алгаш, силерниң аг-шеригнерге шыдаар шаам-биле дузалап, тамды-ураанхай ораным, тыва-ураанхай чон-төрелимнин салым-хуузун мынаа силерби-биле кады дарганнажыр чоруур кижи-дир мен, чолум ындыг.

— Менден коргпас сен бе? — деп, Чингис бозукун эки-нак айтырыым салган.

— Чок — деп, Субидай душте чок харылаан. — Кудайчы үшпок бедик дүндүүде бурганнар ораныңда улуг адаашта мичээр шыйын каан болза, мээң кызыл тиным мичээр үстүр турган-дыр. оон-биле маргышпас мен.

Чингис-Хаан хамаан дүбүн каан, чүве мыттаваан, ынчалза-даа ону дыннаан хереглерден бир хонук дургузукка чаңгыс-даа дириг кижи артпаан. Кижи төрелгетеп ону эскербээн.

Ам Чингис мөңгүн кинганың ылым тырпын алгаш, улуг шериг баштыңын белдирер дээш, чаңчыыс хаазын ыдар бодап алган.

Алдын-оол ДАРЖАА.
(Уланчылыг).

ДАШТЫКЫДА

ПАРИЖ. Палестиналы хостаар организациянын удуртукчу ажылдакчыларының бирээзи Атеф Бсейсону биллиннир кижилер Франциянын найысылалы Париж хоорайга өлүрген турган. Абу Нидаль баштаан ФАТХ деп палестин организация ол өлүрүкчү үүлгедиглиг белеткээн деп, Франциянын албан черлери чарлаан.

Ынчалзажок Палестиналы хостаар организациянын (ПХО-нун) тускай төлээлекчизи Ахмед Абдель Рахман медегелел кылгаш, Франциянын тускай албан черлериниң чарлаан дыннадымын үлээвээн өлүрүкчү үүлгедиглиг Абу Нидаль баштаан ФАТХ—Революстуг чавулел эвес, а Израильдың «Моссад» деп разведказы организастаан деп чугаалаан.

АЛЖИР. 64 харлыг Али Кафи Алжирниң Дээди күрүне комитединиң (ДКК-нин) даргазынга сонгуттурган. Чүрттүн ол дээди албан-тужаалынга Алжирниң национал-косталгалыг демиселдиин кескү удуртукчуларының бирээзи Мохаммед Будиаф моон мурнунда сонгуттурган турган. Дерзии болгаш өлүрүкчү үүлгедиглиг күштериниң күтүүшкүнү-биле чүрттүн чөөн талакы районунуң чүрттакчызы 26 харлыг Бумзараф деп офицер ону чокка чаа боолаа каан.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың камгалал министерствозунун тускай дыннадыын ёзугаар алырга, Американың Каттыышкан Штаттары бодунун ядролуг октарлыг тактиктиг ракеталарын Европадан үндүрерин доозупкан. АКШ-тың Европа девискээринге турган ядро-ракеталыг тактиктиг чепсектериниң составынга ядролуг 1000 артиллериа снарядтары 700 ядролуг авиация октар, оларны чэнирер ракеталар турган. Ол бүгү тактиктиг ядролуг чепсекти Америкаиның Каттыышкан Штаттарының амыр үезе Европадағы девискээриниден үндүре бергеш болгаш удуртакар дээн турар.

«Соок дайын» чылдарында Европага АКШ-тың эккелгени ядролуг чепсектериден ам артпаан күүлдер 700 ядролуг ужар чүүл бомбалары болгаш оларны чедирер америка тактиктиг самолеттар.

БАГДАД. Франциянын президентизин Франсуа Миттеранның кадайы Даниэль Миттеран чоокта Чаа Ирактың курд чурттакчылыг черлеринге келгеш, Персиа мугулдуруна дайын чорудулгаларының болгаш ирак эрге-чагырганарының дерзин ажыглаашкынарының түнелиинде качыгдаан курд чонга буянныг дузалаамчыны Даниэль Миттеранның инициативазын ёзугаар берип турар.

КАИР. Ирактың президентизин Саддам Хусейнге удур демиселди чорудуп келген «Ирактың Национал конгресзи» деп организация Хусейнни дүжүрер сорулгалыг база бир оралажыышкынны кылган. Ирактың республиканчы гвардизи деп Хусейнге бердинген шериглер командлыг-биле Ирактың найысылалы Багдаттың төвүнче, президент ордузунче утпай чорукпан.

Ынчалзажок Саддам Хусейнге бердинген шериглер генерал Сабри Махмудтун шериглерин хоорай төвүнче киирбейн, оларның орун дугланакан Хусейнниң төрээн Кэмэль Мустафа баштаан ынчыл чок чоруктуг чеңсектиг отрядтары генерал Сабри Махмудтун шериглерин ойтур шаварынга көл ропьду ой...

(ТасИТА—СЧТА).

СОЛУНЧУ

Тываның хоочун журналистиниң бирээзи Чөвь-Хемчик районнуң Чыргаңы чуртунуң Куулар Мунзукович Асанчаа 70 харлаан. Ол бичиңнеде-ле үжүк-бижикке болу кызымаа-биле өскеримп алган, биляин бот-өөредилгеже-биле байыдып ап келген. Чалыы чылларында-ла ол аныяктар оргузуунга ылапкейлиг ажылдап, келген болгаш коорту ажыл, амыралын соңун, сеткүүл ажылы-биле холбаштырган.

Ном үндүрер черге, «Тываның аныяктарынга», «Шын» солун редакциязынга ажылдап тургаш, К. М. Аранчаа Систиг республиканың амыдыралын ангы-ангы чылдарда солун арынарынга чыдылып көргүзериңге төлептиг үлүг киргеп. Ында хөй мурнакчы ажыл-ишчилер оон хөй санныг очерктериниң, чурумалдарының, корреспонденцияларының маадырлары. Ол үгле журналист эвес, чогаал ажылынга база салым-чаяанныг. Оның чараш чурумалдыг тайга-тандылыг, арга-арыглыг черге төрүттүүген болгаш, ону мактап-магадаан, оон катаптаттынмас чаражың көргүскен эвээш эвес чечен чогаалар чыңыдыларын ном кылдыр парлаткылаан. Бойдус, ан-мен темазын сонуургаар номчукчулар ол дугайын билир боор. Чижээлээрге, «Кажар сыын», ««Медээчи күш», «Алдын чуурга», «Сыынак», «Элдептиг киш», «Сыынныг-Дөңгүлек», «Кара-Ашактың кускунуу» деп чогаалдарның автору — Куулар Мунзукович Аранчаа.

Оон чогаалдары бодунуң амыдыралы-биле дөрт хөлбаалыг. Ол үгле бодунуң көргеп-туткан түүлдерин бижип турар, чүү-даа хаап болзавас, кымны-даа оттүүмес киижи. Куулар Мунзукович чер-чуртунуң чонунуң дылдомаан болдазы ажыглаан, тыва дылды хөгжүдеринге бодунуң үлүгүн киирип чоруур.

Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш ол чаңчылдың орден, медальдары-биле шаңнаткан. Журналист эжиивиске төрүттүүген хүнү биле байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар чогаадыкчы чеминшкиннерин, кан дег ыдыкшылыды хөй санныг кады ажылаан келген эш-өөрүнүң, номчукчуларның мурнундан редакция ажылдакчылары күзедивис.

К. М. Аранчааның чаа бижээн рассказтарының сиреэзин номчукчуларга бөгүн бараалаттывыс.

I. ЧЕТТИРБЕЙН БАРГАН

Тайга-тайдыда кара-куштуң барының хире-дергезин өөренип көрүп тургаш, арганың ол каас-чараш, улуг-чаагай, чоргаар хүжүм чамдыкта чазын санныг хонуктарда шынчыг доктаатқан норма өзүгаар аннаарын республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозу, чөпшээреп турар боор чүве болгай. Бир-ле чазын мындыг таварылганы ажыглап алгаш, эптиг-ле кады аңнап турар эжим Куулар Санчыт-биле кара-куштап чоруптувус.

Хокунажыктыг-Ажык дээр элдептиг аттыг черге хүн доңгайын, чүгүрүүнге кирер дей бергенде кээп дүжүрүп, одаглаңып алдывыс. Эжим чугаалай-дыр:

— Мия бо кедээр эзимни дургаар кара-куш ойнаар чер. Шаг-төөгүден бээр туруп келген коңчуг улуг кара-куш оюну мында. Мен маңаа мырынай бичиимде-ле кээп, ачам-биле кады куштап чораан кижи боор мен. Аа богда, ынчан кара-куштуң хөйүн чүү дээр! Хоюган аъттыг кижиниң чортурбас дең көөрем чок чугаалап болгур. Ол үеде кара-куштуң улус өйлеп адар чүве чорази. Ам мындыг куш кайда боор ийик. Шуут чок дээрге база шын эвес апаар. Мүн-не барын бар. Мындыг коңчуг хөй эвес дээрден башка. Адарының нормазын шынгыы сагываажө хоржок.

— Нормазы каш боор чүвел бо, ашак? — деп, кижимден сонуургадым.

— Эртенги азы кежээки хаяда ййи-ййи эр караны адазын чөпшээреп каан. Мен бодаарымга, ол-даа хөй-дүр ийин харыя. Бир одарда бирээни алза ажырбас. Оон көөдедип болбас.

Дүвү-далаш-биле шай хайындырып ижикпеш, чоруп турувуста-ла, хүн сып кырында олурар дей берген болду. Кежээки хаяда кара-куш кедээри-биле ййи тарай базыптывыс.

Эжим иштинниң харыы оюк-деликтеп эрип калган. Чамдык черлери, ылангыя ыяштар доорзу кара, шала хөлегелиг черлерде арткан хар доштаалдыг чарбыдыынай бергилеэн. Ыяштар аразынга ол-бо талаже көрзүнүп, кararган черлерге олуруп кээп чорумда-ла, хүн аанзы он.

Ийи черден мүн-не хоюстум. Карандылай бергеп черге чоруур болгаш, кара чүве кижиге орта көзүлбес болду. Оюнга куштар кежээ ойнавас, чайыналдыр ужудуп алгаш, чин сарыг шайын чылыткаш, вартаан олур. Кижим эптеле мындыг чаңы-биле хөөрейдир:

— Олчан кайыл, оол? Кара-куштар көзүлбейн-дир бе?

— Олар-биле амдыызында таптыг ужуражып четтикпедим — деп харыыладым. — Мүн-не бар хире чүве-дир. Кежээ каранғылай бергенде, ыяштарда кээп хонуп турган даажык дыңнадым-на.

— Эртенги хаяда олар ойнап эгелээр болдур эвеспе. Ынчан таптыг керүүп турган сен аан.

— А улуг аңчы чүнү эккелдиң? — деп кижимден айтырдым.

— Акыын куруг кээп чораанын кажан көрүүк сен! — дээш, ынаар одаг кыдыныге кылаштазын соонда, тулган улуг эр караны бо сөөртүп эккелди. — Бо-ла-дыр, таңды хайыразы. Кежээ кедеп орарымга, канчап аайлажы бергенин ол ййик, мырынай чанымда пошке хонуптар ышкажыл. Тулган-даа улуг эр кара болду. Ана «чыткан тева аксынга каигнып киргеп» дээн ышкаш дивес сен бе. Ол орта чүү адыптым. Орайгаазы, дүүн безин чулуп шыдавайн, олчаан эккелдим. Сен моңу таптыг чүгле эртенги дан хаяазында бот-боттарын адаан-морейже кыйгыражып, сыулуг-ла хөделип үнер. Олар кежээ чүгле ойнаар черинге чедип кээп, чодур пөштериниң хөрээнге олуруп хонар.

Кежээки имир эзим иштинге эскерт чогу-биле дүжүп келгеп. Ыяштар аразынче көөрге, бүлүртүң апаргылаан. Кезек дыңнаалап турарывыска, оюнга чаазлап кээп турар кара-куштарның өрү-куду ыяштарда далдырадыр хонганы дыңналыр болду. Мээн кежээки хаяада куштаашкыныым ынчаар доозулду.

Хоочун аңчым одагда демне чедип келгеп, улуг одуң чүдүп көр.

Ынча дээш, ор караны мээң чанымче пет кылдыр октанты.

Биезги кара-кужувустуң аттын чулуп, аштап, бузуп алдывыс. Кыштың коңчуг-ла хүү ашкан, семнаи-даа хелчок куш болду. Хоочун аңчы куштуң мойнунуң кежин мунгашка чаа-биле кады сывыра тыртказ, иштинин көзүлын база аңаа сукказ. согуса, чеңок-дус ходаа-ш, эдээриимы хевирлиг кылдыр, ийи үжүн так кылдыр ченге сувурундак-биле дүй болгаш, үзүг оттуң изиг үлүн орта хөөп кагды.

— Кара-куш гинаан аңчыларның кылып чиир онза чемин ол чүве болдур ийин — гаш, оңу ышнаарын айландаарыштырып турары эки-дир харын. Бистең бо тайгада кара-куш хурлавыры кандыг деп бодзар силер?

— Мында элээн бар куш бо — деп, Санчыт харылады. — Сөөлгү каш чылдарда кара-куштуң елүрери хорупторга, шымбай өзүп көвүдээн. Бар-ла дээш, чылдың аңнап турун бээр болза хоржок...

Ынчаар хөөрежип олургаш, үе эртиниң эскербейн барыптыр бис. Хүлде хөөп каан согажавыс-даа бышкаш мындыг. Оюу калбак көвүрээ кырынга эзил салгаш, кезерге үзү ана саалаар, чыдының чаагайын чүү дээр! Кижи шуут-ла чин ханмас чем болду.

Эжим чүктээр хавыя үжээн соонда, беш сылдыстыг коньяк үштүп экелгеш, хөөрей-дир:

— Куштан келгеп баштайгы кежээвисте олчалыг-даа болдувус. Черле ынчаш куштаар сезоң база ажыттынган чүве-дир. Оон аңгыда бүгүде коңчуг улуг баймралды Майның бирээ даарта болур болгай. Бо хире тураскаалдыг уеде тайга-тандыныче чажыын чажып, дашка көдүрбеске кайын боор, оол.

Ынча дээш, арагазының аксын ажыткаш, долгандыр тайга-тандызынче чалбарын чашкылаш, үстүнден отче база куткаш, дашканы көдүрду.

Эртенинде күш дүнүмде тургаш, чоруурунга белеткеп бердивис. Эжим мөңээ чагыйдыр:

— Көрдүң бе, чангыс куштан хөйүү атпас эвеспе. Чүгле чангысты алыр, ол-ла.

База-ла ийи тарай базыптывыс. Мея дүүнү-ле куштар кээп хонгулаан черимче үглалтым. Дан адыл, чер дыры дескиилештир чыыл, бөө хараалы киреринге чедир амдаа ырак. Сыныыг-Дөңгүлектиң доңгайтыр салып каан кедергей улуг тос-танма паш дег мөкүреш бажының кырындаа эртенги дан хаяазының бүлүүлүй чырыы үгле чаа эскертинер апар чыдар. Эжим иштиниң ам-даа карааны леөөр. Чүс-чүс чылдарда туруп келгеп чодур пөштер дүнеки үйгүлүдээ озуралаан чүве деп, ылым-чылым апаргаш тургулаар. Оларның хүндүс чонавадала коогайның турар баштары ам шимээн чок, будуктарында чүлүүш дег бөлүк бүрүлери безин шимчевес. Кедергей ыржым. Арга иштинге кылаштаан кижи безин болуңүн дээш-шимээнин-биле оон ыржым-шелээнии үрелтериндеп коргуп-сестип, даваш үйдүрбезин бодап, коңчуг соңум чоруур мындыг.

Хемертен-ве коңчуг хүлбустуң көргүрээш: «О-оп! О-оп! Бух-бух!» дээн огузу арганың ыржымын үреп, хамык-ла чүвени дүвүредипти. Мен атташ кылыңгаш, аңгадай берген тур мен. Бодавыже, ол мээң даажым дыңнапчык бе азы чыдым аңчык бе. ынчангаш чаарыгып, арганың хамык амытаннарынга: «Аа өршээ, коңчуг коргукчуг амытан келди, кичээнимер, дегийт дезип чорунар!» деп кыйгы салып, тодээлеп турган-даа мышкаш болду.

Хүлбус огурганындан дүвүреп үнген арга иштиң база катап ыржым апарган. Өрү көөрге, пөштер будуктарын өттүр дээр безин кылайбас: будуктар ол хире ыргай болгаш тутчуп калган.

Куулар АРАКЧАА.
(Уланчылыг).

КАРА-КУШ

◆Чечен чугаа◆

Чеден харлап турар хоочун журналистин чаа чогаалы-биле таныжынар, эргим номчукчулар

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Эргим авааларывыска!

Бистиң ававыс Ранса Чеченейевна Маады июль 16-да 55 харлаар. Ынак ававыс дөрт уруглуг азырап өстүргеп. Ол Кызыл хоорайның аэропортунда ажылдап турар.

Эргим ынак ававыска төрүттүнген хүнүң таварыштыр

• • •

Бистиң ынак ававыс Таня Байыр-ооловна Ойдуп 1923 чылдың июль айда чырык чер кырынга төрүттүнгеп. Ол Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурда хеймер уруу, ында ортумак школаның башкызы Светлана Бурундукай-биле кады чурттап, хүрээде даараалыкчылап турар.

Ада-иевис мурнунда чылдарда Тээли суурга ажылдап чорээлар. Бис бичии чорувуста, ачам кожуунга шүүгү даргадап, прокурорлап чораан. Авам ында амыдырал хандырылга черинде даараиылга цегинге хептер даарап турган. Улустуң чагыгларын бедик шынар-биле даарап бергеш, дангаар-ла мактадып чораан. Тыва тоннармы ол коңчуг чараш кылдыр даараваш, улуска белекке-даа бээр кижи.

Ававыс сее уруглуг. Уругларының, оолдарының ажылтөлү бежен ашкан. Олар Кызылда, Эрзинде, Бай-Тайгада, Барыын-Хемчикте, Улуг оглу Сергей Күүгүе Барыын-Хемчиктиң Барлыкта ортумак школаның башкызы, уруглага ыры-дөгжүмүү өөредип турар.

Бистиң ынак ававыс Таня Байыр-ооловна Ойдуп 1923 чылдың июль айда чырык чер кырынга төрүттүнгеп. Ол Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурда хеймер уруу, ында ортумак школаның башкызы Светлана Бурундукай-биле кады чурттап, хүрээде даараалыкчылап турар.

Ада-иевис мурнунда чылдарда Тээли суурга ажылдап чорээлар. Бис бичии чорувуста, ачам кожуунга шүүгү даргадап, прокурорлап чораан. Авам ында амыдырал хандырылга черинде даараиылга цегинге хептер даарап турган. Улустуң чагыгларын бедик шынар-биле даарап бергеш, дангаар-ла мактадып чораан. Тыва тоннармы ол коңчуг чараш кылдыр даараваш, улуска белекке-даа бээр кижи.

Ававыс сее уруглуг. Уругларының, оолдарының ажылтөлү бежен ашкан. Олар Кызылда, Эрзинде, Бай-Тайгада, Барыын-Хемчикте, Улуг оглу Сергей Күүгүе Барыын-Хемчиктиң Барлыкта ортумак школаның башкызы, уруглага ыры-дөгжүмүү өөредип турар.

Ынак ававыска төрүттүнгеп хүнүң таварыштыр

Мында бо кедээр эзимни дургаар кара-куш ойнаар чер. Шаг-төөгүден бээр туруп келген коңчуг улуг кара-куш оюну мында. Мен маңаа мырынай бичиимде-ле кээп, ачам-биле кады куштап чораан кижи боор мен. Аа богда, ынчан кара-куштуң хөйүн чүү дээр! Хоюган аъттыг кижиниң чортурбас дең көөрем чок чугаалап болгур. Ол үеде кара-куштуң улус өйлеп адар чүве чорази. Ам мындыг куш кайда боор ийик. Шуут чок дээрге база шын эвес апаар. Мүн-не барын бар. Мындыг коңчуг хөй эвес дээрден башка. Адарының нормазын шынгыы сагываажө хоржок.

— Нормазы каш боор чүвел бо, ашак? — деп, кижимден сонуургадым.

— Эртенги азы кежээки хаяда ййи-ййи эр караны адазын чөпшээреп каан. Мен бодаарымга, ол-даа хөй-дүр ийин харыя. Бир одарда бирээни алза ажырбас. Оон көөдедип болбас.

Дүвү-далаш-биле шай хайындырып ижикпеш, чоруп турувуста-ла, хүн сып кырында олурар дей берген болду. Кежээки хаяда кара-куш кедээри-биле ййи тарай базыптывыс.

Эжим иштинниң харыы оюкделиктеп эрип калган. Чамдык черлери, ылангыя ыяштар доорзу кара, шала хөлегелиг черлерде арткан хар доштаалдыг чарбыдыынай бергилеэн. Ыяштар аразынга ол-бо талаже көрзүнүп, кararган черлерге олуруп кээп чорумда-ла, хүн аанзы он.

Ийи черден мүн-не хоюстум. Карандылай бергеп черге чоруур болгаш, кара чүве кижиге орта көзүлбес болду. Оюнга куштар кежээ ойнавас, чайыналдыр ужудуп алгаш, чин сарыг шайын чылыткаш, вартаан олур. Кижим эптеле мындыг чаңы-биле хөөрейдир:

— Олчан кайыл, оол? Кара-куштар көзүлбейн-дир бе?

— Олар-биле амдыызында таптыг ужуражып четтикпедим — деп харыыладым. — Мүн-не бар хире чүве-дир. Кежээ каранғылай бергенде, ыяштарда кээп хонуп турган даажык дыңнадым-на.

— Эртенги хаяда олар ойнап эгелээр болдур эвеспе. Ынчан таптыг керүүп турган сен аан.

— А улуг аңчы чүнү эккелдиң? — деп кижимден айтырдым.

— Акыын куруг кээп чораанын кажан көрүүк сен! — дээш, ынаар одаг кыдыныге кылаштазын соонда, тулган улуг эр караны бо сөөртүп эккелди. — Бо-ла-дыр, таңды хайыразы. Кежээ кедеп орарымга, канчап аайлажы бергенин ол ййик, мырынай чанымда пошке хонуптар ышкажыл. Тулган-даа улуг эр кара болду. Ана «чыткан тева аксынга каигнып киргеп» дээн ышкаш дивес сен бе. Ол орта чүү адыптым. Орайгаазы, дүүн безин чулуп шыдавайн, олчаан эккелдим. Сен моңу таптыг чүгле эртенги дан хаяазында бот-боттарын адаан-морейже кыйгыражып, сыулуг-ла хөделип үнер. Олар кежээ чүгле ойнаар черинге чедип кээп, чодур пөштериниң хөрээнге олуруп хонар.

Кежээки имир эзим иштинге эскерт чогу-биле дүжүп келгеп. Ыяштар аразынче көөрге, бүлүртүң апаргылаан. Кезек дыңнаалап турарывыска, оюнга чаазлап кээп турар кара-куштарның өрү-куду ыяштарда далдырадыр хонганы дыңналыр болду. Мээн кежээки хаяда куштаашкыныым ынчаар доозулду.

Хоочун аңчым одагда демне чедип келгеп, улуг одуң чүдүп көр.

Ынча дээш, ор караны мээң чанымче пет кылдыр октанты.

Биезги кара-кужувустуң аттын чулуп, аштап, бузуп алдывыс. Кыштың коңчуг-ла хүү ашкан, семнаи-даа хелчок куш болду. Хоочун аңчым куштуң мойнунуң кежин мунгашка чаа-биле кады сывыра тыртказ, иштинин көзүлын база аңаа сукказ. согуса, чеңок-дус ходаа-ш, эдээриимы хевирлиг кылдыр, ийи үжүн так кылдыр ченге сувурундак-биле дүй болгаш, үзүг оттуң изиг үлүн орта хөөп кагды.

— Кара-куш гинаан аңчыларның кылып чиир онза чемин ол чүве болдур ийин — гаш, оңу ышнаарын айландаарыштырып турары эки-дир харын. Бистең бо тайгада кара-куш хурлавыры кандыг деп бодзар силер?

— Мында элээн бар куш бо — деп, Санчыт харылады. — Сөөлгү каш чылдарда кара-куштуң елүрери хорупторга, шымбай өзүп көвүдээн. Бар-ла дээш, чылдың аңнап турун бээр болза хоржок...

Ынчаар хөөрежип олургаш, үе эртиниң эскербейн барыптыр бис. Хүлде хөөп каан согажавыс-даа бышкаш мындыг. Оюу калбак көвүрээ кырынга эзил салгаш, кезерге үзү ана саалаар, чыдының чаагайын чүү дээр! Кижи шуут-ла чин ханмас чем болду.

Эжим чүктээр хавыя үжээн соонда, беш сылдыстыг коньяк үштүп экелгеш, хөөрей-дир:

— Куштан келгеп баштайгы кежээвисте олчалыг-даа болдувус. Черле ынчаш куштаар сезоң база ажыттынган чүве-дир. Оон аңгыда бүгүде коңчуг улуг баймралды Майның бирээ даарта болур болгай. Бо хире тураскаалдыг уеде тайга-тандызынче чажыын чажып, дашка көдүрбеске кайын боор, оол.

Ынча дээш, арагазының аксын ажыткаш, долгандыр тайга-тандызынче чалбарын чашкылаш, үстүнден отче база куткаш, дашканы көдүрду.

Эртенинде күш дүнүмде тургаш, чоруурунга белеткеп бердивис. Эжим мөңээ чагыйдыр:

— Көрдүң бе, чангыс куштан хөйүү атпас эвеспе. Чүгле чангысты алыр, ол-ла.

База-ла ийи тарай базыптывыс. Мея дүүнү-ле куштар кээп хонгулаан черимче үглалтым. Дан адыл, чер дыры дескиилештир чыыл, бөө хараалы киреринге чедир амдаа ырак. Сыныыг-Дөңгүлектиң доңгайтыр салып каан кедергей улуг тос-танма паш дег мөкүреш бажының кырындаа эртенги дан хаяазының бүлүүлүй чырыы үгле чаа эскертинер апар чыдар. Эжим иштиң ам-даа карааны леөөр. Чүс-чүс чылдарда туруп келгеп чодур пөштер дүнеки үйгүлүдээ озуралаан чүве деп, ылым-чылым апаргаш тургулаар. Оларның хүндүс чонавадала коогайның турар баштары ам шимээн чок, будуктарында чүлүүш дег бөлүк бүрүлери безин шимчевес. Кедергей ыржым. Арга иштинге кылаштаан кижи безин болуңүн дээш-шимээнин-биле оон ыржым-шелээнии үрелтериндеп коргуп-сестип, даваш үйдүрбезин бодап, коңчуг соңум чоруур мындыг.

Хемертен-ве коңчуг хүлбустуң көргүрээш: «О-оп! О-оп! Бух-бух!» дээн огузу арганың ыржымын үреп, хамык-ла чүвени дүвүредипти. Мен атташ кылыңгаш, аңгадай берген тур мен. Бодавыже, ол мээң даажым дыңнапчык бе азы чыдым аңчык бе. ынчангаш чаарыгып, арганың хамык амытаннарынга: «Аа өршээ, коңчуг коргукчуг амытан келди, кичээнимер, дегийт дезип чорунар!» деп кыйгы салып, тодээлеп турган-даа мышкаш болду.

Хүлбус огурганындан дүвүреп үнген арга иштиң база катап ыржым апарган. Өрү көөрге, пөштер будуктарын өттүр дээр безин кылайбас: будуктар ол хире ыргай болгаш тутчуп калган.

Куулар АРАКЧАА.
(Уланчылыг).

Харыы баштак шүлүк

ДИРИГ-ДИРИГ

Данды маа кээр Кара-Кускае
Хөглүг ирем Дагбажыкты
Тайгаа эвес, бажымнга
Хөөржүдүп, дүжээн болду.
Хамык чондан өлүг-дириин
Кара-Кускае айтырган-дыр.
Тайгазында оду өшпээн
Дагбажык ам-даа дириг-дириг.

Тайга-чуртум өргий кезип,
чоруп-чоруп,
Таваар-шөлээн, Тоора-Хемге
бадып келгеш,
Оксананың бажыңында,
үнген-кирген
улус чонга
Омак-хөглүг хөөреп орар
кырган-ачам,
дириг-дириг.
Олимпиада БЕГЗИКЕЙ.
6-гы классчы.
Тоора-Хем суур.

ЧИРГИЛЧИННЕР

Кадыр эглар эдектери:
Калбак хову, шаттар
дүргаар
Чиргилчиннер
бырлажайыш.
Чиде дүжүп ойнап туру.
Ховужукта оттап чоруур
Кодан хойну көөрүмге,
Дүргехтелген далай
суучче

Дүлүүп эштээн өөр кастай
Караазын мунуп алган
Кадарчы кыс ырлавышаан,
Чиргилчиннер аразынче
Шимеңнедир челзип бар
чор.
Топтап көрүп олурарым
Тоолзуг чараш чурумалды
Кезээр шагда сагыжымга
Хевээр чуруп арттырзымза.
Эрес-оол МОНГУШ.
Өөвр район.

Чарлалдыр салбыразы.

Кызылда көдээ ажыл-агыйның № 1 ортумак профтехучилищезинге техниктиг тускай эртемниг бүдүрүлге өөредилгезининң мастерлери болгаш газэлектриканнакчы негеттинип турар.

Профтехучилищенин адрези: Кызыл хоорай, С. Тока кудумчузу, бажын № 14, телефону 3-06-55.

«КАА-ХЕМ» ХӨМҮР-ДАШ РАЗРЕЗИ

1993 чылга хөмүр-даш бээринин керээлерин 1992 чылдың июль 20-ден чарып эгелээр. 1992 чылдың охтябрь 20-ден ыйнаң керээ чарарының айтырыгларының талазы-биле чаргы-маргы тургуспас, хүлээп көрбес.

ХӨЛЕЗИЛЕП АЛЫНАР

Кызыл хоорайның Пушкин кудумчузунда «Долаана» деп хүү садыг ийи киоскизин арендага дужаан турар.

Магазинниң адрези: Пушкин кудумчузу, 21. Тел. 2-47-06.

Бай-Тайганың Көп-Сөөк (Кызыл-Даг) ортумак школазының 1982 чылга доозукчуларының ужуражылгазы август 1-де болур. 1982 чылга кады доозукчулар-биле оон мурнунда чылдарда кады өөренип чораан эш-өөрүүстүү база чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

Таңды районнуң Элегес ортумак школазының 1982 чылга доозукчуларының 1992 чылдың июль 24-те школага артенгинии 10.00 шакта чыглырын оргкомитет чарлап тур. Харылзажыр телефоннары 2-63-91, 2-63-67.

КИНО

ИЮЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Игра на миллионы» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. Видеозал «Чужой народ» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ночные забавы» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Номчукчунуң саналы

ДЕМНЕЖИП ТУДААЛ

Чадаана шаанда Тываға сарыг-шажының улуг төлеринии бирээзи турганын төөгүден билир болгай бис. Чадаанының Үстүү-Хүрээзи Тываның улуг хүрээлериниң бирээзи турган.

Үстүү-Хүрээни катап тударының дугайында чугаа чон аразында калбаға берген. Хүрээниң тудуу төлевилеттинтен болганда, кылыр ажыл хөй боору чугаажок. Тудугну дүргеи тудуп доозар дизе, чонну ыкаар организастаар, чон аразынга акша-хөрени чыылдазын база чорудар херек. Ол сорулга-биле организестыг комитетти тургузарын саналдап тур бис. Юрий Шагжы удурткан «Дуган» кооперативке ол дорт деткимче болур.

Организастыг комитеттиң составынга республиканың сарыг-шажы институдунуң төлээлериниң, республиканың болгаш черлерде удуртур органнарының төлээлерин хүрээ тудуунга төөттарының үлүүн киирер дээн кижилерни киирзе ажыгбас. Организастыг комитеттиң ажигуннери хүрээ тудуунга хоюун киржилгезин организастаар ужурлут.

Оон ынай хүрээге шажын чүдүлгезинии дериг-херекселдерин база хөрек апаар болгай. Ынчангаш сарыг-шажының номнарын, чүдүлгезинии дериг-херекселдерин диледип, тыл ыяырын база организастаза экн. Номнар, дериг-херекселдер музейлерде, кижилериин холдарыяла-даа бар дээрзи билзингир болгай. Хүрээ болуу ажыл-агыйлыг, мал-маганың болур ужурлуг. Ынчангаш мал-маган салып шыдаавас кижилер бар болза, олар хүрээге малды чүге берип болбазыл?

Хүрээ тудуунуң аттар санын база ажылдар херек. Чон ыяаар акша-төгерикти шилчитсин дээш. Хүрээ тудуунга хөй материал херек. Ол тудуг материалын ол-бо черлерден, кайы-бир черге белеткеп, хүрээ тударга черге чедирер апаар болгай. Ынчангаш хүрээниң тудар талазы-биле ажыл хөй болганда, организастыг комитетти тургузуп, хүрээни демнежип тударга талазы-биле демнеглерни алыпсынар.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Кадыкшыл — байлаавыс

АМДЫЫЗЫНДА ЧЕМЕЛЕЛ ЧОК

Чай — шагның дөрт үезиниң эң-не экизи. Оны коңчуг ажыктыг кылдыр эртиперии кижи бүрүзүниң бодунда хамаржыр. Ынчангаш бүдүш-бүдүш коллективтер, өг-бүлелер, бот-боруун кижилер үениң бо чаагай үезинде кадыкшылын «септеп» алырынче улуг кичээнгейин угландыра бээр чылдагааны мында. Оон уламы-биле оларның чамдыктары курорттарга, дыштанылга бажыннарынга, кадыкшылга базаларынга барып дыштанып, анаа кадыын экижидип ап турарлар. Үенип байдалы чеже-даа берге-барып-барып ажылдап каан ажылының төлевирин айлы-биле албайн-даа турар болза, кижилер анаа чалынмайн, шыгжамырда бар акша-төгерикти харамданмайн, ону кадыын сегидип алырынга чарыгдап турарлар. Шак мындыг үткалыг болзалы «Дус-Хөл» кадыкшылга базазының комендантызы Н. И. Талушкина мээн салгылаан айтырыгларымга харылап, ону ынчаар өлередип олурду.

Шынап-ла, харын мыя бо бичии хөлдүң ап-сураа чүгле бистиң республикада эвес, а Россияның еске-еске область, крайларында дыргын тарай бергенин Нина Ивановна чугаалап, бо үшкү сезоңда ында Новосибирск, Красноярск, Абакан, Черногорск болгаш оон еске-даа хоорайлардан дыштаныкчылар барын адаглаан. А республиканың ангы-ангы булуннарындан, бүдүрүлгелериниден, организациялыларындан дыштанып кээр кижилер саны бо чылын база-ла улуг эвээжевээн. Акша-төгерик талазы-биле байдал бо хире берге турда, оон чалданмайн, путёвка өртектерии долузу-биле садып алгылаан кижилер саны хөй болуп турарын Нина Ивановна немеп кагды. Ындыг-даа болза эрткен чылдарга деннээрге, бо чылын сезоң бүрүзүнде келгилеэн улус саны эвээш болган. А үшкү сезоңда ында амдыызында 230 ажыг кижи дыштанып турар. Ынчала-даа олариың саны чоорту немежип турар болду. Бистер аңаа чоруп турувуста, Чөвь-Хемчик районнуң «Искра» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезининден бир. Кызыл хоорайдан, Улуг-Хем районнан бир-бир өг-бүлелер немешти. Ындыг болганда дыштаныкчылар саны чоорту өзе бээр-дир.

Дус-Хөлге сөөлгү катап чораанымдан бээр ол ажыг чыл эрте берген. Бо уе дургузунда ол дыка өскен, өскерилгеп болду. Кызыл хоорайның улуг-улуг бүдүрүлгелери, организацияларының, албан черлерин боттарының пансионаттарын тургулап алгылаан, ол эки-дир. Оларның чанында хөлге кирген соонда, чүнүп алыр үгеттерии, туалеттерии чыдылаан кээп. Ынчангаш сөөлгү чылдарда хөл чоогунуң санитарлыг байдалы дыка экижи берген. Дыштаныкчы даар аңаа өөрүп четтиргенинии сөстерии чугаалааш чоруур боор чүве-дир» — деп, Нина Ивамовна бүрүдетти. Иһеп, ол база эки-дир. Ынчалза-даа бо бадында четпес чүүлдер база бар. Дыштаныкчылар чаа солуннарны йомчукчайн турарлар, радио шуут ажылдавас. Бо айтырыгларны чогумчударын дарый шиитпирлээр болза эки-дир.

Кадыкшылга базазынга дыштанып кээр кижилер саны улуг-ла кызырылбаан-даа болза, еске доора чарыгдалларын хүсели-биле орулга киирип алырындан харын каржалыг апаар чадавас дээрзин комендант база тайылбырлады.

Бир сезоңда дыштанып, эмнеиип алырының путёвказының өртээ чежел деп айтырарыгга 2419 рубль дээн. Бо түнге хөй кижилер күш четпес болганда, чер-черде профсоюзтың комитеттери оларга дузалыг коргузер, деткимче бээр апаар. Чамдык коллективтерде оны ынчаар ылдыы турар. Ол дээрге элээн чинчеткен төлевир-дир ийин.

Шайгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: «Дус-Хөл» кадыкшылга базазында белүк ыштанныкчылар.

Онзар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чагаа. «Шын» солуунуң редакция коллективи.
Кол оезактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-96; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-10; — 3-34-98; уредтур — 3-34-49; 3-36-73; кежээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; оюулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүүрүкчүлер — 2-27-41; солуун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинниң болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 134.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 135 (14857) 1992 чылдың июль 16, четверг Солунга ат салган шагы 22.10 Чагыдар ортаа 10 шак. Сагар ортаа 1 рубль.

ЧАЗАК ХУРАЛЫ

Дүүн, июль 15-те, Тыва Республиканың Чазааның чөвүлелиниң хуралы болган. Күрүне өнчүзүн садарының, орнап-солуурунуң, дамчыдып бээрининг база үндүр бижиринин, транспорт аймаанын өртек-үнезин доктаадыр дугайымда Саазырны бадылаар, монополиняга удур эргелелге авилелдерни, ассоциацияларны болгаш өске-даа каттыжышкынарны, бүдүрүлгелерни бүрүткээрин чүрүмчүдар база хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазыбиле ажылды күштелирер, «Тыва чурт үлетпур» каттыжышкынының суй белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезининг өре-ширезин дуглаары-биле акша-хөреңги тускайлап үндүрүп бээр дугайында, тудуг кылыр ажылчорудулганы чепшээрээр Төп тургузар база «Тыва тудуг» каттыжышкынының бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында айтырыгларны аңаа чугаалажып көрген.

Тываның ветеринарная эртем-шинчилел килдизин тургузар, Чадаана хоорайда ийи каът чурттарга бажыңнарын эде кылырынга болгаш оон капитал септелгезин чорударыңга акша-хөреңги үндүрүп бээр дугайында айтырыгны ол хуралга чугаалашкан болгаш ол айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралдың ажылын башкарып эрткирген.

ЭКИ ТУРАЧЫНЫҢ УРУУ

Ачазы Түметей Оюнну оон фронтуже үдеп турда, оон күзе Татуя (Татьяна) ачазы харлыг турган. Ачазы фронтудан эвээ келбээн...

«Өскүзүнден өлбес» деп чугаа ханы уткалыг. Шынапла, Татьяананың өүүн келгени бо.

Дүргенниң 7 чыл школазынын 7-ги классын доосха соонда «Чагытай» колхозка, а ук колхоз «Кызыл партизан» колхозка каттыжа бергенде-даа аваазы-биле чаңгыс фермага саанчылап ажылдаан. А ажыл-амыдырал айыбиле олар «Революцияның чалбыыжы» колхозче (ам совхоз) көже бергеш, саанчының чымыштыг ажылын уламчылап, Красноярока (Үттүг-Туруг) сүт-бараан фермазында улуг саанчы болуп ажылдавышаан. Ук ферма түгле Таңды районда эвес, а харын республикада мурнакчы ажылдыг, эң-не баштайгы электрилиг саалданы долузу-биле ажыглалга киирген сүт-бараан фермазының бирээзин болуп турар. Фермада нинтизи-биле 30 шаа саанчы бар. А саанчы кижи бүрүзүнге-ле саар 35 инек оналжып турар. Ай, квартал, чыл планын доктаамал ажыр күүседип турар

Оюнну оон түгле Ачазы Татуя (Татьяна) харлыг турган. Ачазы фронтудан эвээ келбээн...

«Өскүзүнден өлбес» деп чугаа ханы уткалыг. Шынапла, Татьяананың өүүн келгени бо.

Дүргенниң 7 чыл школазынын 7-ги классын доосха соонда «Чагытай» колхозка, а ук колхоз «Кызыл партизан» колхозка каттыжа бергенде-даа аваазы-биле чаңгыс фермага саанчылап ажылдаан. А ажыл-амыдырал айыбиле олар «Революцияның чалбыыжы» колхозче (ам совхоз) көже бергеш, саанчының чымыштыг ажылын уламчылап, Красноярока (Үттүг-Туруг) сүт-бараан фермазында улуг саанчы болуп ажылдавышаан. Ук ферма түгле Таңды районда эвес, а харын республикада мурнакчы ажылдыг, эң-не баштайгы электрилиг саалданы долузу-биле ажыглалга киирген сүт-бараан фермазының бирээзин болуп турар. Фермада нинтизи-биле 30 шаа саанчы бар. А саанчы кижи бүрүзүнге-ле саар 35 инек оналжып турар. Ай, квартал, чыл планын доктаамал ажыр күүседип турар

саанчылар мында эвээш эвес. Оларның чамдыктарының аттары бо: Клавдия Оюн, Андрей Оюн, Любовь Оюн, Раиса Хаяа, Светлана Оюн болгаш өскелер-даа.

Фермада нааны-хар, аргадуржулга талазы-биле эң-не хөөчүн саанчы чогум-на Татуя Биче-ооловна Оюн чорду. Ынчалза-даа ол аныяктардан кезээде дудак чок көргүзүглерлиг.

Маңаа бадыткал ыңдыг. Чеди айларның түнелдерибиле оон бодунга быжыглаан 35 инээилел саттан суду планда көрдүнгенинден бүдүн чартык катап хөй болган.

Гвардейжиниң уруу ачазы шыкаш ажы-төлүг хөй. Тодаргайлаарга, үш кыстың, үш оолдуң хүндүткелдиг иези. Алды чаштарны төрүп, өстүргени дээш оңу «Иениң алдары» орденинин 1-ги чергезибиле шаңнаан. А оон-биле чергелештир Ленинчи юбилей база «Күш-ажылдың хөөчүнү» деп медальдарның эдилекчиин-даа.

Оларның Балгазын суурда 4 өрээл амгы үениң төлевилели-биле туттуган чаа бажыңнарга база кирдинис. Бай-шыдалдыы-ла толаргай. Өөнүг телевизорлуг. Соодукчу безин ийи чорду. Бажыңында он кижи быжыглаттырган.

Культура бажыңының директору Юрий Ондар ам ийиги суггарылганы чорудуп эгелээн. Оон үнүжү багай эвес. Бир гектардан ортумаа-биле сес центнер алырын планнап турарлар. Ам бо каан үеде эки суггарбас болза дүжүт эвээш болур деп үбеин суггатчылар кончуг эки билир.

ДУГУРЖУЛГА КЫЛДЫНГАН

Чоокта чаа Улан-Удэ хоорайга «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен. Оон тургузукчуларының бирээзи бистиң республикавыс болуп турар.

Аңаа ол чоок-кавы девискээрниң шинтпирлезе чогуур чүгүла айтырыгларын чугаалажып көрген. Чижээ, Ассоциацияның составында киргилээн администрация-девискээр тургузугларының социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезининиң, Сибирь девискээрининде тараа комплекизининиң организас-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезининиң, Сибирь девискээрининде тараа комплекизининиң организас-экономиктиг үндезиннериң эде тургузарының чугула угланыышкынарының, Сибирьниң, Ыраккы Чөөк чүктүң база Азия—Оожум океан девискээринин чурттарының комплекстиг экономиктиг хөгжүлдезининиң болгаш бүдүрүлгелер каттыжышкынының программазынга «Сибирь дугуржулгазының» киржилгезининиң дугайын база оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан.

Бистиң республикага шуутла дорту-биле чүү хамааржырыл дээрге, бо чылдың төнчүзүнге чедир 100 муң тонна аъш-чемни болгаш мал чемнин сөөртүп алырының дугайында дугуржулганы чедип алганы-дыр.

Ол хуралга чамдык шинтпирлерни болгаш дугуржулганы хүлээп алгылаан. «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның составында республикаларның, автономнуг округтарның, крайларның болгаш областарның социал-экономиктиг хөгжүлдезининиң комплекстиг программазының концепциязының, агропромбазырадылга талазы-биле Сибирь корпорациязының тургузарының дугайында шинтпир база хүлээп алдынган. Оон-ның структура болгаш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле дугуржулгага ук ассоциацияның тургузукчулары ат салган.

Ол хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. Б. Салчак, «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының чингине күүседикчи директорунуң оралакчызы, ассоциацияның Тыва Республикада төлээ черинин удуртукчузу Э. Х. Ооржак олар киржип, хүлээп алдынган документилерге ат салганнар.

Бодалдар, саналдар

СИГЕНДЕН КЕЗИП БЕРЗЕ

Мал-маганга сиген-ширбиш белеткеп ап турар бачым-чымыштыг үеде, база ол ышкаш тараа-бадаа өстүрүп ап, ажаан алыр чай-шөлээн чок үелерде хөй чон мөөкнээр массалыг чыштарны кызыгаарлаар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыы бар болгай. Ынчалза-даа ол чер болганында сагыттынмайн, кичээнгейге улуг-ла алдынмайн баар таварылгалар бар. Оон бир чижээнге мырынай чаа бо июль айда Тес-Хемниң «Чодураа» совхозунуң девискээринге шинтпирин чорааннарның чыш-хуралын хамаарыштырып болур. Бо дээрге, оон мурнуу чарында июнь айда Улуг-Хемниң Сыын-Чүрээ деп черге хоругдал адаанга чорааннарның чыжыныын үлегерн деп бодаар-дыр мен.

Чыглып алгаш, сагыш-сеткилди өйүп, хирээлеп чоруур аарышкылыг айтырыгларны чугаалажырында ындыг-ла коргунчуг чүве чок болбайн аан. Харын-даа ындыг ажыт-чажыт чок чугаалажышкыннар херек деп бодаар мен. Чүге черле мындыг берге байдалга келген чон бис: чүге-ле бот-боттарывысты өлүржүп, күчүлеп-дарлап чоруур апарган бис? Ажы-төлүвүстүң сула салып алгаш, ажыл-ишке, амыдыралга чоп өөредилестей берген бис? Ажыг арагага чүү-ле коммуг мээ-медереливис осхунгуже чедир туттура берген бис? Чалгаа-сакпай, бот-боттарывыга хүндүткел чок, адаргажыр, хоптажыр, дорамчылажыр, оорлажыр бак аажы-чанган кажан хосталырыл? Бо бүгүнү канчап чок кылып, оода чавырылдырып алырыл?

Бо хире нарын, берге, чидиг айтырыглар кижилерни бодандырып, дүвүредип келгенинде черле эки эгелер салдынып турар чалавас дээрзинге бо кижи бар-ла сагыжы-биле идегеп-ле олурар чүве-дир. Ындыг болур болза, чол-ла болзунам. Сагыш-шөлээн, тоомчажок олурарының орнунга чазып-даа тургаш, кандыг-бир ажыктыг үүле-херекти боттандырып эккелзе, ол-бо деп чектежиринің орнунга идегелдин хереллерінге тура-соруувус чалгыныалгай.

Бо үүлдүү бижий бергенимнин ужуру мындыг. Чыглып, чугаалажыр дээн кижилер аразында мөге салып турар болганда, кадык-шыырак эрлер-ле көвей хевирлиг. Ындыг болганда ынча хөй мөгешыырак, күш үезинде кижилер ол чыглып турары каасчараш бойдус чурумалдыг черинин сиген-ширбинжин үк совхозка шеф аргазы-биле кезе тыртып берзе кандыгыл? Анаа-ла хей халас чыглып турарының орнунга кандыг-бир ажыктыг ажыл-үүле бүдүрүп каарга, сагышка безин чиик, арын-нүүрге чоргаарачыг болбас аргажок. А оон соонда чугаалажып турда, билчилге улам ханылаар дээрэн билдингир. Бо дугайында чыштарның организакчылары бодап көөрү өртөк эвес болгу дег.

Чүге сиген кезер эвес, школа доозукчуларында чыглып келгенде школазының, төрээн суурунуң арыглалшеверлел ажылдарын кылчыпса кандыг боор? Хөй кижиге кандыг-даа ажыл аар үүле, чүк болбас. Ылангыя сиген кезери ышкаш кылыксанчыг, оңза, солун ажыл кайда боор?!

Оон аңгыда база бир мындыг чүүдүү демдеглексеп каап тур мен. Ам рынок үезинге, оон негелделеринге чагыртып чурттаарывыс чүткүп турар болгай бис. Ол дээрге халас чүве каяа-даа турбас дээни ол деп билир мен. Ындыг болганда хөй кижи чыылдырып турар организакчылар чыылган девискээри дээш төлээр ужуруг. Ынчангаш көдээ Советтер девискээринге чыыш кылдырганының өртээ кылдыр мал-маганнығ сиген-ширбиш кестирип алыр болза, кайы-даа төлага ажыктыг болур-дур.

Надежда ЭРГЕП.

СУГ ЧОКТА—ДҮЖҮТ ЧОК

Сөөлгү хүннерде республиканың девискээринде каап, изиг хүннер көвдээш хову-шөлдерде олуртқан тараа, ногаа аймаан саргарты чип эгелээн. Суггатчыт черлер безин саргарып турар. Бо талазы-биле хемчеглерни суггатчылар ап чорудуп турар.

Чер-черлерде кооперативтер, арендаторлар, арат ажыл-агыйлары көвдээн. Бо чылын Сүт-Хөл районда «Сүмбер-Үула» колхоз-биле Бора-Тайга көдээ Советтиниң чанында Культура бажыңының коллективи он гектар чер-ге тараа тарып, суггат чорудары-биле керээ чаргап.

СОВЕТ ХОЛГА АЛГАН

Үениң бергедеп келгени-биле холбаштыр чамдык көдээ Советтер дузалал ажыл-агыйын тургузуп, практиктиг дузаны ог-бүлелерге чедирип турар.

Чөөн-Хемчик районнуң Тээ-Хая көдээ Советтиниң күүскому бар аргаларны ажыглап, чонну дузалал ажыл-агыйынче хаара тудуп эгелээн. Суурда 371 өреге бар. Оларның 346-зы картофель, ногаа аймаан тараан. Он беш өрегелеринң киирген билдиришкинин барымдаалаш, совхоз бодунуң шөлүнге 35 гектар чер-ге тарааны тарып берген. Кызыылдың күш фабриказындан дагааларны чонга эккеп саткан. Дээрбе, согаш, бала, десинин кылгаш, чонга садып турар.

Бо бүгү ажылдарны көдээ Совет холга алган. Пенсия акшаларны болгаш пособиелерни өй-шаанда бээр дээш хемчеглерни ап турар.

УЖУРАЖЫЫШКЫН

МОСКВА, июль 14. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Дээди Советиниң болгаш Чазааның удуртукчуларының ужуражылгазы болуп эткен. Анаа Россияның Президентизи Борис Ельцин киришкен. Ужуражыышкын, Россияның Президентизининг парлалга албаныңың ыңнатканы ёзугаар алырга ажыл-агыйы байдалга эртикен.

Президент ужуражыышкынның киржикчилеринге Мюнхенге «чуул чединиш» удуртукчуларын-биле болушуун чугаалажыышкынналарының түнелдерининг дугайында ыңнаткан. Барыын чүктүң баштынчыларының илереткени демократтыг Россияга детки-мчезин реформаларның эки талалыг уг-шинин быжыглаарынга канчаар ажыглаарының талазы-биле бодалдарын чугаалаан.

Россияның делегациязының Хельсинкиге Европага айыыл чок чоруук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралга киржилгезининг дугайын Б. Н. Ельцин чугаалаан. Россияга хамаарыштыр 1991 чылдың августаа бээр Барының чүкте хөй-нинти бодалының өскерилгенин демдеглээн. «Делегейниң хөй-нинтизи оон мурнунда ССРЭ-ниң удуртулгазын кижинин эргелерин үреп турарының дугайында шүгүмүүлел турган болза, ол чөптүг-даа турган, ам чаа Россияны ол эргелерининг база бир магадылакчызы болгаш камгалакчызы кылыр көрүп турар» деп, ол айыткан.

Чуртта нштики политиктиг байдалга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Президент реформаларның чедишкининге нинтилелдин бүгү эки үгшелгиг күштериниң каттыжышкыны эргежок чүгүла деп айыткан. «Дээди Совет биле Чазактың аразында кады база боттуг кады көделиишкиннер херек. Эрге-чагырганың бо ийи быраларының

УЛУСТУҢ ЖУРНАЛИЗИ ТУРАР БЕ?

«Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» деп улустуң бурунгу үлегер сөзү ханы уткалыг. Чуртувустуң амыдыралы база өскерилген, рынок экономикаынче шилчээн соонда, байдал дүвүреңчиг болуп, өртөктөр ей-хемчээл чок өзүп, аъш-чем, ндиктеп аймаан кижи садып алыр аргажок апарган. Кижилерниң ол талазы-биле бодаллары, сүмелери, хомудалдары республика солуннарында делгеренгей чыыттынып турар. Амгы үеде парлалганың ролю улгатқан, харын-даа дөртку эрге-чагырга деп санап турарында база үжүр бар.

Парлалга органнары, радиотелекомпания чери бистиң республиканың амыдыралыбиле сырый харылзааны тудуп, кижилерниң социал камгалалы болгаш өске-даа чүгүле айтырыгларны көдүрүп турар. Сөөлгү үеде бистиң республикада солуннар безин ол ажыл турар. Ында ялзыбүрү мөргежилдиң кижилери ажылдап турар болгай. Олар делегейге, чуртта, республикада чүгүле болуушкуннарны чонга эгелеалыларны мурнай дыңнадыр ураң сөстүң мастерлери-дир. Эң-не берге, харысалгалыг, хүндүлүг ажылдың ол кижилери эң кыска назылыг кижилер кылдыр санаттырып турар болгай. Мен бодаарымга журналистерде, чүс-чүс көдээ корреспондентилерде социал камгалал чок болуп артышаан. Бодап көрүмер даан, солун ажылдакчылары бот-тывынгыр композиторлар, чуруукчулар, дашчылар, артистер, чогаалчылар болгаш өскедаа мөргежилдиң кижилериниң дугайында хөйнү бижип, харын-даа оларның, дөртен, бежен, алдан харлааны-биле тускай бүдүнарны оларга тарасхаалып үндүрүп турар болгай. А журналистерниң боттарының дугайында солун арыннарындан кижи чүнү-даа тыппас. Олар эскертинмес кижилерниң санынга артып каарлар. Хөй санныг номчукчулар чамдык журналистерниң чүгле аттарын танымыр, а боттарын шуут көрбээн, көрзе-даа танывас. Ынчангаш журналистер-биле ужуражылгаларны доктаамал эрттирип турар болза, ол ажыктыг, өөредиглиг.

Чөөн-биле быжыг харылзаазын үспейн чоруур кижилер — солун ажылдакчылары. Олар эң-не бодамчалыг болгаш харысалгалыг кижилер-дир. Амгы үеде журналист кижиниң ат-алдары кажангыындан артык бедээн. Ынчангаш олардың ажыд-ижин үнелеп, хүндүлеп көргеш, оларга тускай атты тургусса кандыг чүвел деп айтырыгны көдүрүп турар кижи-дир мен. Чогаалчыларда аттар бардыр, а журналистер база чогаалчылар ышкажыл, оларның республика чергелиг чогаадыкчы ажылдарын барымдаалап көргеш, **«Тыванын улустун журнализи», «Тыва Республиканын алдарлыг журнализи»** деп хүндүлүг аттарны дарый тургусса чугула боор дээрзин Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдейге, Президент Ш. Д. Ооржакка солун дамчыштыг бижип тур мен. Ол ышкаш мээң бо көдүргем айтырыгымны номчукчулар база өөредип көрүүн.

Монгуш ҮНДЕШ-ООЛ.
Хоочун башкы, бижикчи.

АПТЕКА ТУДУУНДА

— Элээн үр апарган тудуг бо. Моңу кылып эгелээнден бээр 6-7 чылдар эрткен. Кызыл хоорайның төп аптеказының бо бажыңы кудумчуңуп азыг черинге турар кылдыр планнап каан чүве-ле чораан. Ханаларның оргаларынга демир-бетонну удур кылырынга-ла саадап турган бис— деп, бо тудугнуң бир хоочун дашчызы Владимир Каваа ажылдың байдалын таныштырды.

Мында Даваа Көгелдиң бригадазы бо бажыңны үзүктелип кылып турза-даа, ону черле кагбаапнар. Кыжын бетон оргалар кудары бергедей бээрлер. Кызыылдың оон өске тудугларынга барып ажылдай бээрлер. Дашчыларның, бызанчыларның бир чамдызы кедээр хавак кырында дыйлайтыр тудар ужуруглуг чурттарга бажыңының ханаларын салып турганнар.

Аптеканың бо бажыңын олар бичиилеп кыза-кыза, ону чоорту хевир киирип, дөртку кабдының ханаларын салырын доозупканнар. Болар ам крышалаар хаадының ханаларын салырынче киргенкер. Хананың бир ужун дургаар ак плита-биле удур шып, оон ханазын салып кел чорлар.

Кылангыр ак плиталарны кылыры бергедеп турар. Чанында вагончугашка ону боттары хептеп, кудуп ап, кадырып турарлар. Ынчаар-даа ажылдап тургаш, бо тудугну дүргеп холдан үндүрер соруда салганнар.

Мастер Хертек Чыргал материаллар-биле хандырылганы харыылаар. Крышаның ханазынга бетоннар база херек. Ону тып, эккеп алыры берге болбушаан. Туулбаларны чудүрүп, мамаа чедирерин база бир берге айтырыг болу бергеп. Чүге дизе, бензин чок.

Оон ужурунда бешкө каът-та ажыл маңаа, аңаа олурар он ажыг кижи база бар. Олар сес шактан 12 шакка чедирдээ материалдарны маңаа, даалылаар, каттырыкшы каап орарлар. Маңаа келгеш, аңаала орарга, алыр акша кайда боорул ааң. Тудугда кандыг-бир ажылды олар чергелештирип турар-дыр.

ЧУРУКТАРДА: аптека тудуунда дашчылар Владимир Каваа биле Ортуң-Назын Оюн.

Оюнчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ӨӨЛГҮ ШАКТА

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА

МОСКВА, июль 14. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Людмила Ермакова). Конституция суду оон чорудуунун бирги хүнүнде Конституцияга дүүшпес кыйгырыы дээш сес алыр эргезин казиткан. Россия Федерациязының улус депутады Дмитрий Степановка ол эргезин катап эгиткен. Ол талазы-биле дилегни оон эштеря улус депутаттары киирген, «депутат Степанов моон сонгаар Россияның дээди эрге-чагыргалыг кижилерин дорамчылавас боор» деп идегел-биле Президентиниң төлээзи С. Шахрай база ол дилегни деткээн. Дилег киирген улус депутаттарының күзелин күүседкенин чарлап тура хурал даргалакчызы Валерий Зорькин Степановтуң моон сонгаарғы чугаалары эп-чөптүг, хоойлуга дүүшкен болур боор деп ыңыг бүзүрелди илереткен.

Оон соонда суд хүн чурумунче шилчээн болгаш СЭКП-ниң Конституцияга дүгжүрүп бадыткап турар таланың төлөзелекчилериниң сес бергеп. Ол талазы-биле чүве чугаалаары-биле 12 кижи ат биижиткен.

РОССИЯНЫҢ БИЧЕ ХООРАЙЛАРЫНЫҢ ЭВИЛЕЛИНИҢ СЪЕЗДИЗИ

МОСКВА, июль 15. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Юрий Вдовин). Россияның биче хоорайларының эвилелиниң съездизи шында ажыттыган. Съездиге Россияның 100 муң чедир чурттакчылыг хоорайларының Советтериниң база чагыргаларының даргалары чалаткан. Съездиниң хүн айтырыында биче хоорайларның эрге-хоойлуг база социал-экономиктиг байдалының, оларның катап тургустумаларының, хөгжүрүүнүң айтырыглары киирген. Ол ышкаш шиңгүр хоорайларны күрүненин талазындан деткиринин хемчеглерни сайгарып көөр.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

КАЙЫЗЫНГА-ДАА ТААРЗЫНМАДЫМ

«Шын» солуунга июль 2-де база 4-те парлаттынгылаан Тыва Республиканың Гимнизинии (бо сөстүң эрнегүн көрүнерем, оон орнунга «хей-эът ыры», «өөрээл ыры» дизе шүүт-даа ышкаш) төлевилелдерни үдуг сонуургал-биле момчуп таныштым.

Эрте бурумгу Грецияга бурганнарга, маадырлыг чоруккаа мактал кылдыр төрүттүнгеп ариктиг бо жанр сөөлүнде барза-барза, сорулгазы, үзел-бодалы бир аай белүктериниң (партияларының) ырыкыйгымы боор, азы үлүг, бирче күүшелериниң мактал ыры, өөрээл боор доктаатканын билир бис. Ол шын-биле көөр болза, кайыгда төлевилелдегиниге чоок аян-көөн бар-дыр, а хөгжүм аялга талазы-биле кайызын-даа ыллыг-мындыг зел чугаалап шыдаваc мен.

Гимн, шынап-ла, төрээн чуртка алдар-мактал, алгаг-өөрээл. Мактал боорда, кайыг-даа идээргел чок, а хейъат сүзүктүг өөрээл. Ында оран-чуртка хөгжүнүң ынак-шылы, хундуткели болгаш ыдыкшыл, чоргааралы сеткиккен болур. Төлевилелдерде ону чок деп болбас. Ынчалзажок кайы-даа сөөлүлелде бир-ле чүве четпес. Чижээзиргe, баштайгызы (июль 2-ниң «Шынзаа») дижик.

Харлыг баштыг Таңды, Саян хараан, (?)
Кашпалдардан шуранı хемнеп хөлзээн, (?)
Хаяларга чүнмә, телер (?) самнаан...

Ыа бо үш одуругланган эр-кижиниң доозан эскерип боорун. Баштайгы одуругда Тыва чуртум, шынаарга, Саян... Таңды-өндүр сыннар харап турар деп болбайн зын, ынчалза-даа Алтай база-ла бар болгай. (Бо үеде Алтай деп оруусчуда бижээн географтыг атлыг эвес, а тыва үжүк дүрүмүнү сөзүглээр Алдай деп бижип өөрээл).

Шагшаанда, тывалар бе-тө дизе Улуг-Хемден ыяш Хемчик кавызы, Моңгун-Тайга чедир ыңдыг ийих, Саяны, Таңдыны адаарга-за, Алдай сыпыл калбас, өскелеттинмес. «Алдай-Саяа», «Алдай-Таңдыма» дижир, азы «Алдай-Таңдым оршөө», «Алдай хаяларынга» деп, ол үлүг өндүр таңды-сыныың бажыңче («сайлык» база-ла «тайга» дээн бурумгу түрк сөс) кажыын чаңын, йөөрээп чораан. Ынчан хөөрде, Саян, Таңдыны адаарга-ла, Алдай база кагдыпмос. Чүге ол эвес. Шүлүг-ырга шак ыңдыг «аскангыырга» үшкү одуруг база таваржып турар. Керээлиңер. **«Хаяларга чүнмә, телер самнаан» деп бижээн. Ында база устундүүвинде дег, «те, чүнмә» деп алгаш «аргар» дивээнинден, үк одуруг «аскаа» ышкаш сагыындыр.

Оон аңгыда, ийиги одуругда **«кашпалдардан шуранı хемнеп хөлзээн»** дээш база чаа чүве чок, хөөмей, сыгыт боорга-ла, чылгычыныы, каргыраа боорга-ла казарчыныы дээп эрги аян-төөлөгөрни хатталган.

А үшкү болза, автор маңаа бир-тээ **«хөөмей»** депкен болганда, ол дээрге тыва чоннуң онзагай чанналгазы, уранмергежилиндир дээрзин ийиги Тывага хамаарыштыр демдеглеп магадыткар турган йиик. Ингиза-биле, бирги телевилелдегидий сөстөмаанга, утка-шынырында көөрге, үк чогаалдан гимн бүтпейн байжаандыр деп бот дугайны ыңдыг түңнелге келдим.

А ийиги телевилелдеге (июль 4-те «Шын») Тываның онза чараш бойдузуну, эгээртинмес байлаан, кижилерни, оларның салым-чаяанын санап мактаан (санап айтканы, демдеглээни көөрүзээн). ынчалза-даа алгаг-өөрээл ыңда шала чаңырлы берген. Ол шынаш чурумалы үлам күштелдирер эдээртиг, метафора, гипербола дээш мөнкээш уран аргаларны чегеп ажыглаанынаан, сөстер ыңда чүгле дөрт үе янзы өлередип турар болзу берген. Чижээ:

Сырын-халын сыгыт-хөөмей
солаан. (?)
Шымна, сынын чымчы-торгу
шүглаан. (?)
Делгемнерин дембилелеп
ырлаан.
Девиелге чок (?) онза.
чараш Тыва!

Авторвуу-биле «салгынгырын сыгыт-хөөмейин үдээн азы, салгын-тартка сыгыт-хөөмей куттуглаан, шынаа-шиктин ешчүзүү чыны, торгу дегэ дээш болзалы өлередиксээри чөп. Ынчанмаа дылдың каш янзы уран аргаларын кезип ажыглаанындан, үк ыр-шүлүгүн кандай, чедеп одуругаар харлаазының айтыр аваар.

«Аяк шайның үстүн өру (?)
өскээн,
Алымнаан арат уттуг (?)
чораан...»

Бирги одуругда хайындырган шайның үстүн орангаанынга, ыяш-хемниң дээзинин оттаазынга өөрүүр чанчыл частынган. Херек кырында аяк шайның эвес, а пашта хайындырган шайның (ак, көрзөзү хамаанчокка)" үстүн орай-таңдыга өөрүүр, ону аяк шай түткан кижи бүрүүзүне чашпас, а даңгаза арага болза, ангы херек, оон үстүн ол-бо чүкче ыдамнаан каары ол бир янзы сагыыга. Ийиги одуругда «сарат уттуг» дээнинге айтырыг демдеглээн сагыыдыр. Оон үжүүр — гимнге ылередир болдаа ийиги **чон, нашпи, төрээн чурт** дугайында болур турза, дүү бир үүлдес айты бээрге, чоокка чедирде ангы ышкаш сүрээ, ялыы, бай дижип ыңгаанын чоргаараалыыс сагыындырын көөрдер.

Ажыы-биле чугаалаарга, төрээн чуртка ынакшылга, чоннуң чанчылын сагыырынга кандыг ыңдыг ангы ыңаавыры турар боор, бай-даа, ядыы-даа, хаан-даа, хоглагчыдаа кижи ис-чурттуга ынак, төрел чоннуң чанчыл бүүлдерин сагыыр болгай. Түнней көөрге, кайы-даа телевилелден (вариантызаң) гимн деңнелдинге чогаал бүтпейн, баргын дээш дорту-биле айтыкшы дээрге ыяшаш.

Ааяк соолунде, бо ийи телевилелдиң кайызынга-даа профессионал чогаалчы, шүлүктүң кижизин холу дегбээн хире боорга кайгадым. Ону чаңгыс мен-даа эвес, ескелээ эң-өөр эскерген боор чорду. Кижи бодаарга, уран сөстүң мергежини бо хире чавыс деңнелге биижнее болгу дег, азы түскай комиссиянның түңнелгенинин түңнелинде кажылыңга кадганы ол чүвезин иргы бе деп чүгле даап болзаардан башка, өске чүнү чугаалаар боор.

Бо бүгүнү барымдаалап сөөгеш, бодум хүүмда дараазында санаалымны хейнүп кижээгейниге киирер сагыыдыр мен. Бирээ кара чаңгыс Гимн ырывыстың чонга сүмелээн эмгы ыңыларын (ийи вариантызы) безин бо хире шоолуг эвес деңнелге биижиттинген болганда, дейлаттыр, сүзүк ыя болуртунга бүүлүг таваржыр чогаал (сөс) болур деп оон сөгледээн шакта, үлүг-далашкан херээ бар бе? Алыс шынаа ырлар болза, ырлаккылаа, ооскуу-даа төөгүүсте чүгле 1921—1944 чылдардан ангыда, бөгдөгүнээн, түскай хамаарышпас көрүүе боор чораан эвес бис. Бо хүннерде Конституциявыстаа чүгле телевилелде, бүгү чоннуң сайгарылгазында тур. Ынчангаш, кыяр доозта ыяк кылыр сонуургалыве, Гимнивиниң сөзүн солуу-ларга парлаашн. (чажыт аттыве) бетп дээ. Республика түүгүне чедир чоннуң сайгарылгазынче киирсеш, оон соңгуда эң дээре дең кардүнгелеөөн чаңдык комиссияны катаа бага, шүүп көргеш, адак сөөлүнде Дээди Советтиң сессиязынга киирер кандыгыыр?

Чап ЧҮЛДҮМ,
Тываның чогаалчылар эвилелиниң вежигүнү.

ДЕТКИДИМ

Тыва Республиканың Гимнизинии дугайында конкурска киргеп төлевилелдерден «Шын» солуга июль 2-де парлаттынганын чүүлдүүтүп, чарашсынын кедүүм.

Шаанда Тываның үдүскү ариндашкын үрер хөгжүм кежээнин командири-дирижеры-мейстери, ам РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Маңсым Мунзук турда, үрер хөгжүмүе чижээ, аларнетке шоору ойнаптаар ыңдыг-ла чоруктуг-даа-дыр. Тараа, сигнина дүжүүн бедидер чүве дээш, хөвүшкелдериниң чоокче турааүүс хөөмейттер чажыө турдувус. Оон үдамнаан, «сайт дээ өрге-даа чоок деп мүгледип болур аваадыр. Хамык тоо-лаалаңнаар, коллективтериниң, чогаалчыларывыс кайыл?

Телевилелдиң сөзүн сүрүштүр номчувушаан, үк ажыгны оркестрге күүседеннин ыяшаш оранга, мээн Тереэн Тываның Швейцариядан дүдаваc чараш ак-көк делгемнериниң оожа чурумалары. Тываның амгы болгаш келир үелерде амыдыралы, ней националдыг ажыл-ишчилериниң ачы-дузазы чүрүттүүнүн келир чорду. Ынчангаш Тыва Республиканың Гимнизинге үк телевилелди үдээп алырын конкурс комиссиязынга санаадав база дилеп тур мен.

Артем БОРБАК-ООЛ.

ҮЕ-БИЛЕ ЧААРТЫНАР

Сөөлгү чылдарда эрткен төөгүүлүг үени чаңгыс талалап, буруу шавар чоруктар совет педагогиканы оюп эртпээн. Ынчангаш хей чылдарда шылгаттынган байлак дуржулга, өөредилге-кижизидилгеге ажылының үгланышкынынарынга хамаарыштыр чайгылыышкынынар, харын-даа мырынай азыышкынынар тыптып келгени аныяк салгалды төлептинг кижилер кылдыр өстүрериниң хамаарышкан айтырыгларга чамдык башкылар, ада-иелер мүнөзүлүүлүүрүнге, ундараага таваржып турар.

Башкылаашкынында чаа-чаа эгелээшкиннер, агымнар, үгланышкынынар бар-даа болза, оон быжыг туруштуг, чада аайы-биле харылзашкак, үндезин системазы хевирлеттинмээн, өөредилгениң негелделеринге дүүштүр өөредилге черлерин эт-херекселлер, акша-хөрөнгү-биле хандыртынмаан. Бо тургустунган байдалдан үнер ийиге, кандыг айтырыгларже кичээнгей салза эвид?

Бирээде, кандыг-даа эртем, өөредиг үе-биле чаартынып, сайгарал чоруур. Ынчалзада-даа ол бозунуң үндезини дагыларындан адырлыр болза, яны-бүрү хаттарга, агымнарга алыр, бот-шыпарым, үнезин чидирип болур.

Өөредилге кижизидилгениң чаңгыс аай сорулгаларын шимпирлеп келген совет педагогиканың теория болгаш практиказы байлак, оон арга-хевирлерин яны-бүрү, делегейниң педагогика эртемнериниң ынче чемиштиг түүлүүн сиирлеп эртем ол болгай. Коменский, Ушинский, Макаренко, Сухомлинскийниң шылгарангай классиктиг өөредилиг, чүрттүн деңнелдиг башкы-дарының байлак дуржулгазында үнелиг түүлдерин ханыр сайгарып өөредип көргеш (өттүнмейн), бистиң Тыва Республиканың чоннуң онзагайын, бот-боттарын сургажып чоруурун чаңчылыдарын чөрле чүгүлээ апарган-дыр.

Аңыяк хамаанчок, үлүгдээ дижи чазып болур, а дерт-гудэтерээ үлүс характажый чорбас болза, канчаарыл? Кымга чарбыттынарыл?

Үште, чүрт рынок экономиказынче киргеп-дир. Өөредилге ескел, оожап-солуур, сээрыгга-биле амыраашаар апаргдамаас. Ынчалза-даа күүлүмге үлүс өөредилгезинин шүүлүмүнга акша-хөрөнгүнүн аңгы-кижи, бот-боттарын сургажып чоруурун чаңчылыдарны чөрле чүгүлээ апарган-дыр.

Ам ыяш хамаанчок, үлүгдээ дижи чазып болур, а дерт-гудэтерээ үлүс характажый чорбас болза, канчаарыл? Кымга чарбыттынарыл?

Үште, чүрт рынок экономиказынче киргеп-дир. Өөредилге ескел, оожап-солуур, сээрыгга-биле амыраашаар апаргдамаас. Ынчалза-даа күүлүмге үлүс өөредилгезинин министерствозунуң деңнелиниге өөредилге черлериниге бергеп акша-хөрөнгезизиниң чөптүг ажылдамының хайгаараалыы, күүдегдирип, оларның материал-техниктиг хандырылгазым төөдерер чүгүлээ (удуртукчулар ядыы-бүрү бараа сураглаашкы, дизенир дээш хей үени чидирип, болдунуп ап, дерт удаавастаа — өөредилге-кижизидилге ажылыңдан чардымгы оон түңнелинде салгап сорулгазынга чедер-бес, оон соонда ажылыңдан хостаныр, азы эки түрә-биле үүлүг чорүй баар таварылгалар хоорар эвес!)

Оон-биле хады амгы үеже ажыл-агыы-биле компьютерге ажылдаш билбес болза, өөредилгениң уламчылаар, амгы үениң түскай эртемниг кижизи болуру берге. Орус дыл тыва дылзыг деңге өөреникпи-ээрнең сүзел, сонуургалың илереңге турган, чамдык эртемнерни шилип алганыңга айыы-биле хамаар өөредил, тускай белеткээри — өөреникчилер өөредилге чөрөөне кирип ажыр-рынга дегүм. Район, будуүлүгге, ядаан чери кижи бүрүүзү кандыг мергежилдиң кижилерин хереглээн тодаралып, оларнын башкылар өөреникчин, ада-иелер-биле сүмележип түүгээш, школа-биле, өөреникчилер-биле көрээ чарааө, доктаамал хамаарыылыг болза, ажылыңда ийи түүнел чөрөө турар.

Үе-жеге-даа бөөге болгаш, келир үеже, эртен-даартта Тываның ыяның түүдер чүүтүүг интеллигенциязы белеткээри — сонгаарлалдың болбас үдезин айтыпыс. Маңаа хамаарыштыр үлүг өөредилгезинин ажылдакчылары, эртемдемнер, ааз-иес, удуртукчулар үнелиг санаалын, арга-сүмезин чөрле бээр даарзинге бүзүрелиг үлүг.

Владимир СААРЫМБУУ,
Башкы.
Мугур-Аксы суур.

БАШ УДУР БЕЛЕТКЕНИП КЕЛГЕН БИС

Чайгы дыштанылга чоруп турар, школаларда ыржыы-уруглар үнү дыңналбастаан дээрим ол. Кижин түлүк сентелге үезин. Школаның канчаар сеттиктингинизин, оон шымарындаң өөредилге амыдыралынга хамаарышкан чөйле айтырыглар хамаарыыр, өөреникчилерниң сагылга-чурумундан эгелээш, эт-севиннге хамаарылгазынга чедир. Чүге дизе эки кылдыңган чараш Үүлдүн кижиниң сеткилсагыжы сергек болур, хей-ъат кирер болгай.

Ийи-Тал суурда школа районда эң улуг мазылыг школалаанын бирээзи боор турар. Эртээн өөредилге чылыңдан эгелээш, ол ортумаа школа кыдыыр шилчээн. Өөредилге чылы доостуруу биле, школаның сентелгезинге ада-иелер, өөреникчилер бот-тары класстарын чугайлаарынга идепкейлиг киришкеннер. Школаның директору Надежда Шагдыр-ооловна Доңгаак ужуражы берген, ол дугайын чугаалажы бердинмс:

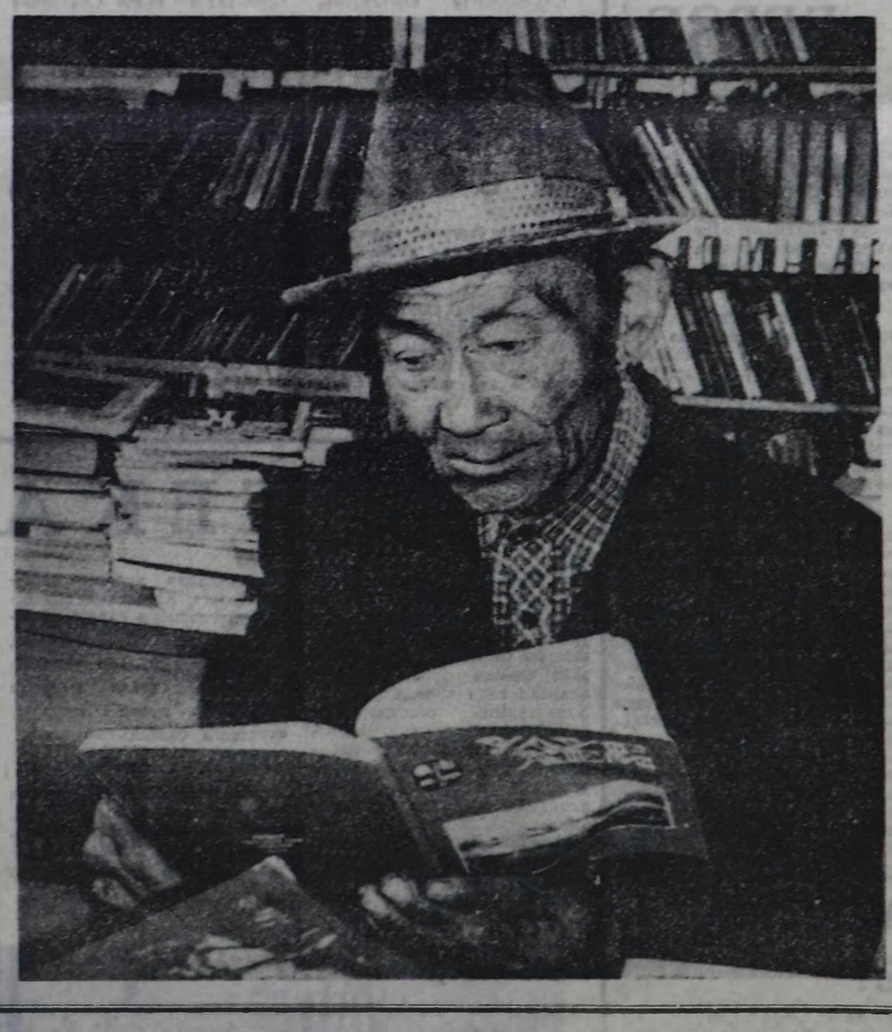
— Өөредилге чылы чоруп турда-ла сентелгете белеткенин, дараазында чылга белеп болур дээш, бай үдүр хемчеглер алганывыс эки болгаш. Оон-биле кады мындыг үүлдү демдеглеп каайн, уруглар база номчуур боор чадавас, өөреникчилерниң школазынга ынаандам, эт-сетке камнынган ыяшкы ажылдарга үлүг бергедээшкинер, чаруылдар турбас-тыр. Мындыг байдал моон-даа соңгаар удамчылаар боор деп идепкей турар бис. Уруглар база ону-кан. Ынчангаш июль 1-деп эгелеп, ажылчыннадыр хей кезии школдээже үнгеннер — деп, Надежда Шагдыр-ооловна чугаалап олурду.

Ийи-Тал школазынга зи-ректордап ажылдаандан бээр ол үшкү чылдың шүүрүүне кирипкен Школа сентелгезиниң кыска түүзээда шынарлыг кылдыңганынга оон үлүг чугаажок эвээш эвес. Сентелгеден ангыда, школа чанынга уруглардың чайгы дыштанылга лагерин база организастаан. Анда 50 ажыг оолдар, уруглар дыштанган. Оларга ажыдынгыг аың-чемнин школаның ковары Наталья Шагдан ус-шаанга белеткеп берип турган. А дыштанылга хөглүг, солуп-эртсин дээш башкылар Наталья Степановна Куулар, Айлаң Дүвекович Ховалыг тывыңгыр, чогаалыг Ховалыг кодээ Советте секретарызап ажылдай бергеп. Оон мурнунда суурда сураглыг артист кижи-ле турган. К.-Э. Кудажы чогаалчының чогаатказы пиесаларында ролдарга ол кончуг чаптавышаа-ан. Талантылыг артист, шүлүкчү чораан Семен Сарыглар «Далай дүвүнге дингыыр» деп ынның тургусчүл, режиссёрлаан. Ол корреспондентиниң ролюн оңаштай күүседткен. Сергеленниң база бир кызы Анчымаа Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу. Кадайы Чараш-Уруг Сүтеевна Ховалыг «Сумбер-Уула» колхозтуң бодуу ажылчыны чораан. Ам пенсионер. Сергелен эмчиниң шаанда Тываның «заслуженный» доозаш-ла, мынча-га чедир мал эмнеп келгенин оскалап демдеглеп, үнелээр үжүрүг бис Ол кыраан назынында хей-ынакшыл даалгазы, идегелээ болур Бора-Тайганың кодээ Советтиң депутадың хүлээлгезин оргаанынга бедик чүктеп, чагыларны күүседиринге каш үзаа чедип ап чораан.

Ондар ОХЕМЧИК.

Мал эмчизи

СЕРГЕЛЕҢ

Бора-Тайга суурга чораашаң, **бо чуоукта** Диңмей оглу Ховалыг Сергелеңниң дугайында мырыны дыңнаан мен.

Сут-Хөлде Бора-Тайганың сураглыг мал эмчизи Ховалыг Сергелеңниң дугайында мактал ыры суурга болур конпертке бо-ла дыңналгылаар. Ол шаанда Бии-Хемниң Турага кедээ ажыл-агый специалистериниң школазын чедиишкинниг доозаан Алдан-Маадырның Хөлчүктүтүүн. Чечектиниң малчымарының малын ол эмнээр эмчи турган. Балык оглу Ондар Дукурнун арга-дуржулгазын ол ажылынга шигээдип алган.

Чыл-ы малга паспорттар тыпсыр ажылга ынчан Алдан-Маадырга ажылдап чедип келген аныяк зоотехник Константин Моллеров башкарып, мал бүрүзүн журналга кижилер дег бүрүткээш, паспорттуу боор турганын бичинимде мен база көргеп мен. Ынчан анам сут Манчүректин Ак-Адырга чайлаар. Соруглуг-Эзеңге ажылдыска Улуг-Актың, Баян-Колдуң, Кыштестин, Хөлчүктүтүнүң малын анаа чедирип кээрлеп. Малдың сварынга ам-демдектээ ынчан анам, бо Сергелең сутпар ишиг демир-биле шыйыладыр база каапкаар улусла болгай. Бичии кижи ыңдыг ажыдыы ажоок сонуургаар турган мен.

Константин Моллеров ол шагның кодээ мал эмчилериңе эдээн-ле өөредилгиг чүүлдерин берген дээ болзаар мен. Ол Алдан-Маадырга ажылдап келгеш, суурга улустуң бажыңнарын түүчүп турганын анам чугаалаар. Соорамзара тывалаар, хөл-хеглуг орус оол-ла болгай Ол черниң ынчангы тыва улууг Костяга үен-даян тыва сестер өөредип каан, «Кыстар, чараш дедгерсиңер» деп каан, малларын хемчээп, корып турар. Паспорт кылдырганы дээш улустан каш акча чыын ап, оозун карманып чара дыпын алган, ону өдекке ыяш каап-даг турду. Ачым болган ынчангы мал эмчилери, база-ла анамның өөреникчилери Монгуш Анчыгыр, Монгуш Өктек-оол, Сергелең сутпар оон орус сестерин ыяшкап, оол-биле чугаазынга ажылдай бергенер. Олар орус-тыва сестерин кыдыраазытарга долдур бижип алган корып турар, ол сестерин сонуургап адаан чорупарлар. Чаптыс болбак ол орус сөөк-биле Костядан чугаалаар болза, эртем чедип алыры болдунар бе? Шүүтү эртемнер араазында харылзашкак болгай.

Тос класс соонда оргумак өөредилге черлериниге өөренир, ажылдаар күзелдиг өөреникчилерниң күзелми черле ханыдырайы чөптүг. А өөредилгениң уламчылаар өөреникчилерниң күзел сонуургалын илереңге турган, чамдык эртемнерни шилип алганының айыы-биле ханыыр өөредил, түүгээ белеткээри — өөреникчилер өөредилге черлериниге киирип ажыр-рынга дегүм. Район, будуүлүгге, ядаан чери кижи бүрүүзү кандыг мергежилдиң кижилерин хереглээн тодаралып, өөреникчилер, ада-иелер-биле сүмележип түүгээш, школа-биле, өөреникчилер-биле көрээ чарааө, доктаамал хамаарыылыг болза, ажылыңда ийи түүнел чөрөө турар.

Үе-жеге-даа бөөге болгаш, келир үеже, эртен-даартта Тываның ыяның түүдер чүүтүүг интеллигенциязы белеткээри — сонгаарлалдың болбас үдезин айтыпыс. Маңаа хамаарыштыр үлүг өөредилгезинин ажылдакчылары, эртемдемнер, ааз-иес, удуртукчулар үнелиг санаалын, арга-сүмезин чөрле бээр даарзинге бүзүрелиг үлүг.

Владимир СААРЫМБУУ,
Башкы.
Мугур-Аксы суур.

АМ-НА ЭКИЖИИР БООР

Бистиң республикада Бойдуу камгалалыының болгаш экология талазы-биле министерство тургустунуп. Ол дээш көрүп олур мен. Кайгамчык чараш, байлак бойдузувусту камгалаар, бистиң ынакчырывыс, ыдегээриниз орган ол болур үдүртүлүг. Оон аңгыда Тыва Республиканың Дээди Советиниң бир комитедэ экологиянны база харылзаар алырган-дыр.

Бот-догушкашкының дугайында хоойлувуста база Конституциянның төлевилелиниде-даа республиканың деңнеэриниде бүгү байлак арга-арыг, хемнер, суглар, даглар-даа шуптузуу-ла хүрдеңнип, чоннуу бөөгүр деп аянгыр.

Бо бүгүнү бодап келгеш, ынак, ыдыкталда, көрүп тор-үүр-дүр. Бойдузувуска дыкала кам-хайыра чок боор кел-дивис. Оны болзарга корүүлүг-даа-дыр. Тараа, сигнина дүжүүн бедидер чүве дээш, хөвүшкелдериниң чажыө турдувус. Оон удамнаан, «сайт дээ өрге-даа чоок деп мүгледип болур аваадыр. Хамык тоолаалаңнаар, коллективтериниң, чогаалчыларывыс кайыл?

Мен бага ыяш-хөрүм улуг аңаргаа бадгаш мурнуума тараа-ситтиним дүжүүр кайы хире турганын чоңчуг эки сактып мен. Ынчан чон ынакшылга-ан, дүгайынын биилбес ийиик бис чоп? Ол хире тараанын үнеңи аътты кижиниң аъдыгын кулаа кестүр чүве ийик. Бистиң Бай-Талга ыңдыг-ла турду. Чүгле суглар, черни хандыр аңдарар, үреңнүүн шыгарып ам турду. Оо, бистиң хемнеривиске балыкты чеме дээр! Хөөрем чоокка чугаалаарга, сыык суглар хемчигештеп ыңдык ыя кезип хоор, балык ол хире көп турду. Ол үеде харын бүтпээр, сумушаар баштарын-га балык эртвес дерт-хереселдерин кылбайн турган. Ынчангаш улут-улус балыктар арыктарга келгеш, оңу дүй чыдыктар, улут улус оңу алгаш, бүге, хем суглар аттарын калыктаар боор чүве.

Шаанда чаңгыс балыкчыларга чүгле сымыртыкшылаар. Чүгле чазын эң шаңгыг бистиң Хемчик бажыңга ыңаавыр-да турган чүве бо. Хөй балыкчылар өлүрбес, ог иштинин үлүзүү ажыктар кылдыр, ойлеп ыглап-ле алыр. Тыва ажыл бойдуска ол хире ыңаныг чорду. Ыңдыг чаагай чанчылдың ажыл-төлүүге база чаптың чоруан. Мүзи ачам бир катаа Моңгун-Тайгага ажыктаар чорда, көрү хей аргар көрүп каапп, боолаа турул бээрге, оларның бооларының аксын дүй турул, соксадып турганын ол черинин чамдык ажыктарын-да-даа чугаалажыр.

Бойдузувуска ол деңнээр-ле кыныг чораан болдувусса, ам аргаларывыс, ыяемнерин-ээс ажыглаптес турган йиик. Бистиң Бай-Тал кодээ Советтиң дергазы В. Сыыт-оол ол деңнеэриниң байлаан камгалаар дугайында чоокта-ла республиканың телевилелдиң-зиниң дыңнаа бижээн. Ол чаагай черекей бүгү чоннуң үнерин, тарен бөс дээрзин ол аймактың. Шынаашаан кавгаар.

Бистиң Шүй сумузунун деңнеэзиндэ база ыяшок кат-чымастыг, төөгүүлүг, аныяк-мелиг, ол-бо кемнеринде балык-байлаачыл Ынчангаш төтчегелекчилер чылдың ыйында үүлбес боорлар. Барлыг хемнин улугда Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга, бажы Моңгун-Тайганың деңнеэзиндэ. Мынаан көөрде, оон байлаан камгалаар, карантаар талазы-биле аргалар бар шыдажыл. Чижээ алырга, Эрги-Барлың биле Шүй суглар шүүп-ле хем эриниде турар, балык-таар, аңнаар, тоорулаар-даа, каттаар-даа улус ойлаң эртер. Мындыг болганда, ийи кодээ Совет Барлык деминиң ол-бо эриниге бойдус камгалалының улузун үүлбе шаттыг ажылдакчыларны эвес, а депутаттарны, малчымнарны, пенсионнерлерни, школдачыларны-даа ажыктаар болур, түскай тамырлыг, эртемнеге тевлерин дүрүмнүг эт болгаш. Оозу-даа-таар, тоорулаар үеде аян-Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң үдүртүкчү чамдык дарганарывыс бөө-чемжеткеп болур, чамдыкта чөпшээрел чок-даа аңнаа-ла турар болгай. Бир катаа болган мындыг тавариларны саатын олур мен. Барлыктың ол талакы адыры Чөс-Адыр деп хемни өру көрүнүкчи ооллар-биле турустеп, балыктар-даа чораан бис. Коңчуг балыктар орай, кырлаң кара-кара кадыыларлыг. Орайтай бергеде хем кыдыынга хонуп алган бис. Эртемниде балыктаар дээш бир көрөмге бардывыс. Богда, бурган-на бо! Эрөемде олут балыктар салаш турлар. А сыырткыштаарывыска кемнүг эвес, мүрнүүде болза, амыр көрөмнер болгай Оон чүү болганын-ны малчымнардан айтыраашка. Барыын Хемчик районнуң автоинспекциязының начальниги Ермолаев дээн дарга чораан, көрөмнүрнүк дүрүүн чаңыктыраар чүүлдер тавыш турган, балыкты ындып каапкан болду.

Бо дээрге чүгле чаңгыс тавариларга дыр. Чүгле аңнуң болзаар аңчылар ындыг болдур. Бо дээш наниалар араазында аңнат, өрбеңнис чугаа соот болбаш үнер болгай.

Бодуң үүлдә дыңнал турарымга, экология талазы-биле ам республиканың хоойлувусун үүлдүүнүң телевилелдиң белеткеп турар дээр-дир. Оңу башлай бүгү чоп чугаалажып көөр болза ыяш-дыр.

Ам бистиң удаваc паттаашкым эгелээр. Тээлиден, Кызыл-Мажалыктан, Ак Довуракстан улус соктуп-ле көөр болдур чаңы. Ам оларны кара туразында ажыдаттас болза ыяш. Чүл дээрге, кедээ Советке келгеш, демдеглелиниг, каттаарының база тоорукта-рының өртем-хелеринин түзе-линнер. Оон-биле кады бай-дүгүү каннаар дугайында өөрүү чарын алыыр. Ынчангаш, «Аңнаа-ла!» Аргалыг-ла болза, олар бөттарының чо-раан чоп-ола-мендэ хээш, сөөгү Советке хүлээдип турер болза ыяш-ла болгу дег-дыр.

Мөрөк БУДУРУКПАН,
Шүй суурда башкы.

ЧУРУКТА: Республика типографиязының хоочун ажылдакчызы Ирында Ивановна Заворотная ол будурулгеге 1958 чылда-ла ажылдап киргең. Бо хүнерге чедир парлаар машинаны башкарып, өрүкчүлевиргаан. Оон парлаан ажылы частырыглар чок, бедик шынарлыг. Сылдалга чоп. дүрген өрүүр. Чурттуң парлалга училищелериниң доозувучуларын ол бодумун чанында олуртуп алгаш, өөредип турар.

Өскемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

«ЧЕДЕРНИҢ» АМЫДЫРАЛЫНДАН

Курортка дыштанмышаан, эмнедириниң ийиги эвлүүнде келгеннер эгезинде бот-болуң эки танышпас, билишпес болганындан культурлуг дыштанылга айтырыг шуудаалаттурда. Бай-Тайгадан хөгжүмчү башкы М. И. Сонам чедип келген. Оон-на бот-тывынгыр артистериниң ыдепкейи көдүрүлген, баянныг хөглүг үнү дыштанакчыларның өөрүшкүзүн өжүрбестээн.

Июнь 24-те дыштанакчыларның күжү-биле тургустунган концерттиң программазы шыырак болган. Чыткан тезе аксыныг канмышал көрген дүшкаш, ол үеде курортка бот-тывынгыр композитор Солаан Базыр-оол дыштанып чедип келген. Хоочун артист Солаан Базыр-оол өөкүн эзэн Көкүжей Монгушбиле солун номерлерин бараалгаткан.

Курорттуң ийиги сезонунда кээрвиссе, чүс тоолу ажыг кижи бар болду. Столоваяда аъш-чем-даа хамдырылгазында, удуур-чыдар, оюн-тогланнаа кээр, болур черлер талазы-биле хомудаачыг чүве чок. Республиканың кожууннарындан келген дыштанакчылардан аннда Красноярскиден келгеннер база бар. Бо хире хөй чоп мурнукка үнүп, уран талантызын бараалгалыры дээрге дидим, харысалгалыг херек. Концерттиң программазы байлак: Аваа Монгуш, Макар Монгуш, Моңгун-оол Иргит олар боттарының чогаатказын шүүлтүлеп исполнаан. Нөважылар Чечекмаа Монгуш, Ханды Содунам, Валентина Монгуш, Сюзтей Содунам чараш ырлааннар.

Концертке чүгле улуг кижилер эвес, бичии уругларның киришкен чаптанчыг, ыдактыг болган.

Июнь төнчүзүнде Тандының Бай-Хаак суурдан «Танды сынының эдээ» ансамбль аалдап кээп, солун оюн-тогланы көргүстү. Олар бирги сезонда база кээп чораан болду. Концерт башкарыкчызы Альберт Ондар, культура төвүнүң директору Сергей Монгуш, «Калдак-Хамар» ансамбльдиң солизи Радиоп Хаяң киржип чоруур болгуктуң Эрес-оол Монгуш удуртуп, чонуң культурлуг дыштанылгазынга ажыктыг, солун, хөглүг сактыышкынынарны арттырган.

«Чедернин» амыдыралы солун-дур, дыштанылга хомудаачыг эвес-тир.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужударының 1992 чылда Күрүне программазын күштүг болдуруп киирериниң дугайында

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалы

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

1. Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазын бадылаар болгаш оны парлаттынган үезиндеги тура күштүг болдуруп киирер.

2. Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазын күштүг болдуруп киирген үезиндеги Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының программазының кол-коллуг чүүлдериниң күштүг болурун соксадыр.

3. Россия Федерациязының Чазаа:

оон мурнунда үндүрген нормативтиг актыларны Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужудулгаларынга болгаш Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазынга дүүштүр 1992 чылдың июль 25-ке чедир таарыштыр кылыр.

4. Россияның федералдыг эт-хөреңгі фондузу оон мурнунда үндүрген нормативтиг актыларны Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужудулгаларынга болгаш Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазынга дүүштүр 1992 чылдың июль 25-ке чедир таарыштыр кылыр.

5. Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Совединиң, автономнуг областың, автономнуг округтарның база крайларның областарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның улус депутаттарының Совединиң болгаш эт-хөреңгі эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеттер Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазының парлаттынган хүнүмден бир ай хуусаа иштинде хуужудулганың республика болгаш чер-чер программаларын Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазынга дүүштүр кылдыр таарыштырар.

6. Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Төп банкызы-биле кады Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазының доктаатказ хуусаазында Россия Федерациязының хамаатылаларынга, ат кырында хуужудулга салыышкынарын (хуужудулга чектерин) бээрин хандырар организастехниктиг хемчеглерин 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир боттандырып чорудар.

7. Россия Федерациязының Чазаа ат кырынга хуужудулга салыышкынарын (хуужудулга чектерин) ажыглап, хуужудулгага белеткелдиң шугуму-биле 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин коммерцияжыдарын хандырар, оолбиле чергелештир оларның организастыг эрге-хоойлу хевирин тааришгыр чаартыр, эргежок чугула эдериглер хемчеглерин будурулгелер арасында продукция бергеин дээш санажылгаларны, күрүнениң үлетпүр будурулгелеринге сан-хөө болгаш хоозураашкыны болзурбазының деткимчезин, амортизация санаарының чурумун өскертирин боттандырар.

Устав ёзугаар капиталының чамдык кезии күрүне болгаш (азы) муниципалитет өөнүүзү болур оон мурнунда тургустунган хаалгыг хевирнин акционер (долу эвес харысалгалыг эштежилгелерин) ажык хевиринң акционер ниитилелдерин кылдыр эде тургузарын доктаадыр.

8. Концернде, ассоциацияда, корпорацияда азы өскебир каттыжылышкында күрүне азы муниципалитет будурулгезиң, а ол ышкаш будурулгениң структурлуг кезээн (каттыжылышкынның) коммерцияжыдарын, акционер ниитилелдер кылдыр эде тургузарын ол будурулгениң (структурлуг кезектиң) күш-ажылчы коллективиниң база ниитилелдериниң (эт-хөреңгі эргелеп башкарар чогуур комитеттиң) шиитпирлеринге боттандырарын доктаадыр. Ындыг таварылгада каттыжылышкында (будурулгеде) кирип турар өскө будурулгелерниң (структурлуг кезектерниң) күш-ажылчы коллективтериниң чөпшээрежилгезин иегеттинмес.

Күрүне болгаш муниципалитет будурулгелериниң (а ол ышкаш устав ёзугаар капиталының 50 ажыг хуузу күрүнениң болгаш (азы) муниципалитеттиң өөнүүзү боол турар будурулгелерниң) үндезинниге тургустунган салбыр болур акционер ниитилелдериниң акцияларының контроль пакединиң ээлээн холдинг компания хевирлиг акционер ниитилелдерин тургузарын салбыр болур акционер ниитилелдериниң күш-ажылчы коллективиниң чөпшээрешкеи шиитпири барда болдуруп болур.

9. Бүгү ассоциацияларның, концернилериниң, корпорацияларның болгаш күрүне база муниципалитет будурулгелериниң өске-даа каттыжылышкынарының организастыг, эрге-хоойлу хевирин «Будурулгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чоруудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузуунуң 9-12 чүүлдериниге дүүжүр кылдыр таарыштырар. Аныттынган эде тургузуушкуунуң 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир күүстээн будурулгелерин болгаш каттыжылышкынарның тургузуккуу документилерин күш чок деп санаар.

10. Өөредилге албан черлериниң хуужудулгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чогуур чорудулгалыры доктаалын тургускүже чедир болдуруп болбас.

Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Дээди Совединиң Эртем болгаш улус өөредилге талазы-биле комитедин-биле кады өөредилге албан черлериниң хуужударының дугайында Россия Федерациязының Хоойлузуунуң телевилелин Россия Федерациязының Дээди Совединиге 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер.

11. Хуужудулга талазы-биле чорудулгаларны шын эвес дээр маргылдааларны база хуужудулганы белеткеп база чорудуп турар үезинде тургустунуп кээр өске-даа хамаатыг-эрге-хоойлу маргылдаалардың арбитраж судузунга сайгарып көөрүн доктаадыр.

12. Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин 1992 чылда хуужударының Күрүне программазын база «Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужудар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузуун «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужудар дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелдетпелерни киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузуунуң киирген өскерилгелерни болгаш немелдетпелерни бармидаалап парлаар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва.
Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың июнь 11
№ 2980-17

* * *

х) «Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужударының 1992 чылда Күрүне программазын күштүг болдуруп киирериниң дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалын болгаш Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерин хуужударының 1992 чылда Күрүне программазының бодуу «Российская газета» солуунуң бо чылдың июль 7-де № 156 номеринде парлаан.

хх) Хуужудулганың 1992 чылда Күрүне программазының № 1 таблицада РФ-тиң составында республикаларга хуужудулга талазы-биле саналтыныган көргүзүүлерни берген:

Тыва Республика

(будурулгелерниң ниити санынга хуу-биле)
Чиик үлетпүр—60
Аъш-чем үлетпүр—50
Тудуг—50
Тудуг материалдарының үлетпүр—45
Автомобиль транспорту—45
Үүрмектеп садар садыг—40
Мөөнгеп садар садыг—50
Ниитиниң чеменелгези— 50
Амыдырал ачы-дузазы—60.

СОЛУННАР ҮНМЭЭН

ЧЕБОКСАРЫ. (РосИТА — СЧТА). Чувашияга июль 14-те түс чернин чангыс-даа солуну парлаттынмаан болташ төп солуннарыны чагыкчыларга база чедирбээн.

— Парлалга шүүлтүмүге ажылдап эгелээнден бээр бүгү чылдар дургузунда мынчыл таварылганы кажан-даа көрбөдүм мен, — дээн «Советская Чувашия» солуунуң редактору Николай Максимов РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Валентина Ивановага сеткил хомудаашкынын болгаш дүвүрээшкиниг-биле чугаалаан.

Москвага белеткеп каан төп солуннарыны база Чувашияның найысылалы Чебоксары хоорайда типографияда парлап турар. Ышкаш Чувашияның бүгү чагыкчылары бо чылдың июль 14-те чангыс-даа солуну албаан: солуннар редакцияларыга чүгле телефон дамчыштыр шыгыры пеллелер дыннаалың турар эвес, харын хамаатылар боттары кээп, хомудаашкынны өлөрөп эгелээн.

Солуннар үнмээнниг чылдагаалары: типографияның парлаар машиназы субботада үрелип эгелээн болташ пенеделиниң дүнүнде ону септеп чадаан. Үрелген техниканы кажан катап ажыглалга киирери ам-даа эки билдинмес.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Хоочун журналист Хертек Кара-оолга № 116 «Шын» газетке аныяктар кижизидилгезинге улгаткан «Бодаңнып, шүглүүнүле көрүнер» деп ажык чугаазынга болуп хүүмда үнүмүү кадыксаан мен. Хоочун коллег тоо-биле чеминг. Ол журналист мынчаар бижип турар: «Бистин даянар күжүвүс — кайгамчык аныяк оолдарывыс тешинг сывырыдакта кажаалаттың алган чыдаа билеп, бир катап үнүгени кылган-дыр, а оны катаптаваза. А оон үнүп келген соонда, оолдар өзүлүбелүк боор алган тоорайда «даайымайлап» кылаштажып чоруур-дур». Ийе, кижи аныяында темек, аңайында дезик. Тайгаш ушкаш, даянгаш турүп кээр. Маңаа хамаарыштыр шуүлү аныяктарны ынча дивейи тур мен. Чүгле чамдык частырыг кылыкчанарга. Маңаа чижек киллер мону чугаалакаан мен.

Бистин Тее-Хем кожуунга бо июнь айның сөөлүү чаңгыында хоруглалга чораан аныяктарның кара Нааданы Тее-Хем деп кыштуг ыяш-тыг чайлагга болуп эрткен. Мен ону сонуургап көргеш, ону кара Наадым дивейн, аныяктарның эң сеткил ажыдыышынының шүүлгени деп адаксаан мен. Чүге дизе бо үеде багы аңаа-биле бөлүк-бөлүк баштай аңаа шош-содаа болуу бээр чалаа-биле хөй-ле ажыктарай сестиң турганымны чажыбаайн. Аныяк аңыяк ол чыыжы көнгүс ындыг эвес, харын боданган аныяктарның (боданганы ботка херек) багай ажыл-чамнын эки болганоорлаары, дүржокгаңыры, соок чепсек-биле ойнаарын соксадыр талазы-биле өзүп орар аныяк салгалга эң өөредилгиг, хи-жидилелиг суртаалларны аныяктар ортузунга чорудуп турар чыыштың кол сорулгазы-ны-ыг болган.

Ол шүүлгенге кижизидилге суртаалдыг ажыл-биле кады спортче ырмелер тем-биле кайгамчык солун эрти. Хол бөмбүүүнүң маргылдазы 8 команда аразынга болган. Ээр, хереэжеп аныяктар ортузунга чалаг чарыш болган. Ол хүнүң эң солун кезээ сыгыт, каргыраалыг конкурс болган. 64 метрниг дүрежи-тээ келгеннерни хаара түдүүтүү. Аңаа шүүлген мөге Игорь Шойдукка хүреп ааттолган моңгун чүген тыва бижек (хынаг) шанналга берди. Моңгун чүген бедин ааттөрүктүг эвес-пе. Ужуурлешкен мөге Сергей Дандаага кыыырак бе берда. Чүшку чемге чалаг алган Максим Дажываага ирт, дөрткү черни алган мөгеге сергени берген. Бо хөй шанналдарны ол аныяктар кайнын тып алганы?

Айтырыг кыска, харыы чаңгыс: боттарының үндүрген күжү, төккен дериг-биле оларны оон-даа хөйнү тып алганнар дээрээн үгаан, билген мен. Чүге дизе сүүлеге дээш болза, аныяктарның күжү улуг, бо чыткан Тее-Хаяны сорулгалыглар дээрзин мен болгаш аңаа келген оон үгаан билгеп бис. Бо эки эгелээшкин, бүянныг чүүле-тур.

Бүянныг чорук — бүзүү болбас. Ынчангаш оларның ол эки эгелээшкинин деткиндиң күзенчиг. Оон ыцай ол аныяктарның бир кол сорулгазы — акша-төгерикти, аъш-чемни чыгташ, хоруглалда чыдар эш-өөрүмге дамчыдып бээр, чедииместерге, өскүүлерге, инвалидтерге дузалаар күзелдиглер. Күзээнин чедер, сураанын тывар. Аңаа ынчап хөй акша, хөй дузаламчы кирди. Дончуларга, Шүүрмактың яяш ажылгатый черинин директору — Шожаа Билчировиң Маяаа бир мун акша-биле ажылчын келтерин, ында аныяктарның мурнундан шоодай тооруктуу, оларның чыгталгы Александр Чооруевич Хылбак-оолду томуйлаан. Мен боданарыңга ол чыыжа аныяктарның моон соңгаар кылып чорудар ажылдарының түскай программазы, кол сорулгалын, ыңгайлыг чыыштың доктаалын тургузуп алгаш, аңаа удуртулга болдуруп ажылдаарын күзенчиг тургун. Чаңгыс-даа чиг, чедир бышпаан айтырыг ол дээрзин болум ыяшпа үгаагаи мен. Бир эвес, шынап-ла аныяк-оскей бүрүү келир ле дээш эки деректи кылып, эки турушту эөлеп, корум-чурум үүлгедиглерни чазырыдырар сорулга биле ажылдап, чурттаар болза, амыдырал экижиир, тайбың-ыраар дээрзи тодаргай.

Хүндүлүг журналист Киимоол Хертек-оолга: «Берге чүве — бөгүнгү аныяк салгалывыстың салым-чолу» деп үгаадым, ажык чугааже бистерни чалап турар-дыр. Ийе харыы, оон ол үгаадыларны хат-салгын аайы-биле хадып эстеп келбээн, «хат чокта хаак бажы шимчевес». Ам чаа чижек кылдыр алганым — Тее-Хем кожуунуң аныяктарының шүүлгени —аңаа-ла таварылга бооп, чаңгыс черге чыглып келбээнн тодаргай. Олар база бир-ле чүвени билгеш, байдалды оожургадыр сорулгалыг чыылганнары чугаажок. Ажылды кылганнай эезинге чедирер, ушкарганнай аалынга чедирерин оларга күзеп артым.

Оон ынай чамдык бистиң удуртур даргаларывыс хоруглалга чоогаалга дээш, ажыг-агыйга дүүжүүлгага чоокша дээш, чамдык янчаар аажок дагалеп кээрге караанын ужу-биле көөр таварылгалар барыл чажыт эвес-ле болгай. Ындыгларны аргалыг-ла болза, сеткил-хөөнүүге моральыг дузаны чедиринге, көстүг дөңче үнүүр сөөртүп каары күзенчиг. Ындыгларны «черниң ческээ, сүүнүң сүскаа сеңээ дүүш, черже киир, бартыгар болза, оларның ол тамыдан үзүтүнүп үнери бергедей бээр, үне бериң болуур-даа болза, соң үнер хөөнү чок апаар. Чүге дизе сагыш-сеткил үндараашкыны кандыг-даа чүвени кылып болуру тодаргай, кандыг-даа чүвеге чедирип болур дээрзин чамдык даргалар үгаага чугуур.

Өөлет ЧИЦМИТ.

Хууда бодал

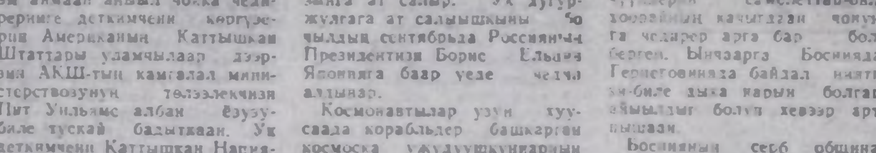
дескилептер, Тее-Хемни сыгадыптар-даа дире улуг күш оларда бар дээрзинге идегээн мен, бүзүрээн мен.

Аныяктар ынчан аңаа ийи-ээш тиккен, беш-алды мэйгынарны кажаан, одаг бүрүзүнде шаанга ... ол-дыр, хойну өөрээн. Келгеннерни шанналткан, «кажы, үгбай» дээн сестери эптиг элдек. Ындыг бай, тодуг Нааднм барыкла көрбээн мен дизимзе, частырыг болбас боор. Мөге хүрежип, маргылдаалар боор гурда, шаанны көрүкчүлерге күдүп, эътти үлеп чорун турду. Тыва чемнер, варжы, курут, быштак... Чиг болташ бышкан эттерни, тоотуту, хылбаны чиик ортелыг садыл турду.

Ынчан чыылган аныяктарның хири бүрүүнүң ыштики келгеннинче — сагыш-сеткилиннү бажыңдан хөлүүлеп чеп. Ынчалза-даа оларның кол сорулгазы — моон соңгаар үе шаг бергедээнде, кижи бүрүү бир демниг ажылдаар, чурттаар, төрээн чонуң чаагай чорун дээш, кем-херек кылырларга удур суртаал ажылын баш удур аныяктар аразынга пропагандалап, чамдык «аңаалыктарны» оожургадыр ыы 1 мун беш чүс акшаны Нааднм эрттирип турар аныяктарның ассоциациязынга тудуспу. «Чодураа» совхозтуң директору — Көгел Максимович Сувандии ийи мун акшаны дузаларын аазаан. Ол ышкаш тус-тус суурларның аныяктары боттарының чыгганы акшаларын мүңдан өөрээш эвести чыгташ, хүлээдип турду.

Аныяктарның ол эки эге дээшкинин, буянныг чоруун деткип, байыр чедиргеннер. Тее-Хем район Совединиң даргазы — Кара-оол Лопсанович Ланчаа, пенсионер — Юрий Балчыр дээш. өскелер-даа аныяктарга эки сестерни чүзаалап чагыг, сүмезин бергеннер. Ада сөлүн ажыры ие сеңээ ижин болбоо улугну улуг, бичии биче деп хүндүлеэрин утпаттаннар. Аныяктар ол але баштыг өөлелериниң чагыгларын хаайыга кергин алганнар.

Нааднмның кидин түлүк үе зинде аныяктар Алексей Калдан, Андрей Чүдекпен олар сыгыт, хөөмей-биле аян тудуп, келгеннерге таалалды бериң турган. Ынчан корум-чурум тудар удур суртаал ажылын баш удур аныяктар аразынга пропагандалап, чамдык «аңаалыктарны» оожургадыр

Бөмбүрзектиң судалы

БРЮССЕЛЬ. Украинаның президентизи Леонид Кравчук Бельгияның «Суар» солуунуга интервью бергеш, Хамаарышпас күрүшелер демнежилгезин шүүлмүүзээр мен, ынчалзажок кижизитиг берге байдалдаш оон күрүчелерде дүрген үшүүнүн дээш шүүлмүүлеттүрүүш оң деп медеглеген. Бо хире берге [illegible] хөй чурттажыышкыннар Хамаарышпас күрүшелер демнежилгезинин чүүлдери-биле алды ай дургузунда кризистен үштүнүп үнери — дыка барын херек дээрзин демдеглээр болдаа мен деп, Украинаның удурткучузу чугаалаан.

Хамаарышпас күрүшелер демнежилгезин оруукшудар эвес, а ол болдунуң мурнунда турар бүгү сорулгаларны чеминшкинниг шиитпирлеп шыдаын дээш болдунарла бүгү чүүлдерни кылыр херек деп, Леонид Кравчук демдеглээн.

ВАШИНГТОН. Бүзээлеттирген Сараевога бүүнниг дуза-дамчыныг аъш-чем болгаш еске-даа чүүлдерни, ылангыя эм аймаан айыл чокка чедирериге деткимчени көргүзерин Американың Каттышкан Штаттары уламчылаар дээрзин АКШ-тың камгалал министерствозунуң төлээлекчизи Пит Уильямс албан ёзугаар-биле тускай бадыткаан. Ук деткимчени Каттышкан Нациялар Организациязының дилээнин ёзугаар көргүзүп турар бис. Америк Шериг-далай болгаш шериг-агаар күштери деткимчени агаардан болгаш далайдан көргүзүп турар. А бар эвес курган-чер дамчыыр транспортту үлээрзинге америк шериглер киржип аварар болза, КНО-нуң Аймыл чок чорук чөвүлелиниң база бир резолюциязы негеттинер деп, ол чугаалаан. Амгы үеде Чер ортузу далайга АКШ-тың 19 корабльдери, оларның аразында «Саратога» деп авианосец, дөрт крейсер, бир эсминец, ийи фрегат, беш десант-амфибия деп сугга болгаш курган черге чоруур машиналар туруп турарын АКШ-тың камгалал министерствозунуң төлээлекчизи дыннатпаан.

СОФИЯ. Болгарияның чазаанын удуртукчузу турган Андрей Луканову ол чурттуң амгы үеде национал истелге албан черинин бажымнына тудуп хоругдаан. Республиканың кол прокурору Иван Татарчевтин айтыышкынын ёзугаар А. Луканову хоругдалда олурткан. Георгий Атанасовтуң чазаа 1986-89 чылдарда хегжүп орган чурттарга чээлилерни болгаш делир эгитпес дузаламчыны тыскарынга киришкени дээш А. Луканову буруудадыг турар. Чурттуң акша-хөреңгизиниң шинчаар чорумдаан башкарган Болгария ашыкмызга бээр 10 миллиард долдар өрезин төлеп шыдаавайн барган деп, кол прокурор чылдаг кылдыр чугаалаан.

ЛОНДОН. База саңнаран дүшкен Югославияның далай девискээринде эриктериниг шериг-далай флотилиязын коруларынга Европа чаңгылының (ЕЭЭ-ниң) чурттары белеткеп, ук хамаалалын удуртукчузу Виллем ван Экелен медеглээн. «Камгалал сорулгалыг» дээр ол күрүшелер организациязы Сербияга удур КНО-нуң хемчеглериниң күүсөлдезин хынаарынга киржир деп, медеглелде айтыкан. Эвилелдиң составында Барыын Европаның 9 чурттары киржип турар.

ТОКИО. Японияның «Дейли всемирн» солуунуун бижээнин ёзугаар ылырга, Россияның космос талазы-биле дуржулгазын Японияга ажыглаар дээш амгы үеним космос технологиязын, эртем медээлерин хөйү-биле салып алыр, космостуң Россияда чер кырыкый башкарылга чүүлдерни хөлөзылээр бодап турар. Бо сорулга-биле Японияның элээн каш делегациязы Москвада чедип келген. Бир эвес япон талавның саналдарын Россияның талазыядан чүүлдүг деп үлээп алыр болза, космосту тайбың шимчээнин ажылаарыкта хамаарыштыр баштайгы япон-россия дуржулгашыңга ат салыр. Ук дуржулгага ат салыышкыны бо чылдың сентябрьда Россияның Президентизин Борис Ельцин Японияга баар үеде чедип алдынар.

Космонавтылар узун хуусаала корабльдер башкарган космоска ужудуушкуниарның үезинде алдынган эртем медээлерин, а ол ышкаш хөй улаа ажыглаар корабльдя чогаадыр болгаш кылып тургузар программаның хемчээлинге Россия эртемденнериниң ажылдап кылган технологияларын саарылгага үндезилээш, Япония бодунга Россиядан садып алыр бодап турар.

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң эзлчеглиг соңгулдазы 1992 чылдың ноябрь 8-те болуур. Амгы үеде АКШ-та соңгулда мурнуун чарыжы чоруп турар. Ынчалзажок президент соңгулдазынга уткуштур кампанияда тодаргай тергиндеп турар кижи мурнуку хевээр ам-даа чок. Ол дугайында АКШ-тың хөрөнгитен бөлүктериниң «Уолл-стрит джорнэл» солуунуун болгаш Эн-би-си телекомпаниянын чоруткан социологтуг шинчилелдериниң түңнелдери бадыткаан. Соңгулдаларга чедир ам дерт ай бээш чедипес үе артаан.

Соңгукчуларның болгаш америк хөй-ниитинин саналомалдарын алган шинчилел ажылдарының түңнелдерин барымдаалаар болза, Техас штаттың миллиардери, бирээр чугаалаарга, хөй миллиард долдар өнүүлүг кедергей бай кижи Росс Перо ээзээн бижиг турушту эзлеп, соңгукчуларның деткимчезин ап турар.

БОНН. Россияда чурттаар турар немецтерниң күрүше тургузуулуг эрегзин катап оларга эгидер дугайында айтырыг чоокку үеде шинчирлеттинер дээрзинге идегелии Германия Федеративтиг Республиканың иштики керектер министерствозунуң чашчыл-ла парламент стапсекретары Хорст Баффеншмидт илергейлээн. Ол немецтерге хамаарыштыр төөгүүнүн чөлүг чоруун катап тургузар дугайында Россия чазаанын бижиг шиитпирлин бо бүүрелди берип турар деп, ол медеглээн.

Саратов областың чурттакчыларының хөй нуруузу ыдаар немецтерни дедир көжүрениге удурлаттын турар деп, медээлерни Германияның чамдык солуннары дыннатканн турган. Ол медээлер чогум эмнырадырга ышкыныгга түүшкен турар деп, Х. Баффеншмидт айтыкан.

БЕЛГРАД. Транспорттуң 16 самолёттары Сараево хоорайынга чоогунда аэродромга аъш-чем продуктуларын болгаш эм аймаан чедиргеп. Ол дузаламчыныг дайын чорудулгаларын соңгаадыр дугайында ирий ышаннык чок дугуржулганың эдээзинде ол чүүлдерни самолетпо-биле хоорайның качыгазын чокунга чедирер арга бар болуу бергеп. Ынчазарга Боснияда, Герцеговинияда байдал нияттын-биле дыка нарын болгаш аймыглыг болуп хевээр артышкаан.

Босниянын серб общиназының шеригларынан ол командылалынын дыштатканын ёзугаар алырга, мусульман эрге-чагырыгалар чүгле Сараево хоорайның безин бүзүрүлге черлеринин, улуг бажынарыныш аданда 4 хоруглаг лагерьлерин тургускан, ында элээн каш чүс серб иннонналдыг кижилерин хоруглаан. Миналар саяган оруктарны болгаш шеллерни дамчыштыр эртер кылдыр оларны мусульман эрге-чагырыгалар күш-биле албадап турар. Ындыг дерзин үүлгедиглерни кылырда, Сербия талавның турушкарыныче шавар халдаашкынарының мурнуу чарымда кылып турган.

НЬЮ-ЙОРК. Шериг күжүбиле холгаарлаашкын дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, чогуур шиитпирлерни күзээн алыры-биле Каттышкан Нациялар Организациязының Аймыл чок чорук Чөвүлелиниң туралыг дүрген чылдырар дугайында Хорватия диле киргеп. Хорватияның президентизи Франьо Туджман КНО-нуң Аймыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазынга бижиң чорутткан. Сербиянын, Черногорияның черсектег отрядтары Босниянын, Герцеговинаның хөй хоорайларынга, Хорватияның чамдык районнарынга халдаашкынарны кылып турарын бижикте айтыкан. Шынгыя, Сава темнин районунда байдал дыка берге-дээш, Босниянын, Герцеговинаның мусульман болгаш хорват чурттакчыларын ол черлерден масселыыбле дезип үүп турар. Амгы үеге дескиннерниң саны 360 мун ажыг кижи. Хорватия олярга эрегзек чүгүл дуза-ламчыны болгаш детким-ден кергүүр үнүрга таламчын турар.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Демократтыг партиязының 41 национал съездизин Нью-Йорктуң эң улуг спорт-концерт комплексизинде ажыттынган. Съездиниң кол соруглазы — АКШ-тың президентизиниң болгаш орлакчы президентизиниң албан-дужаалдарынга кандидаттарны сонгуру. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң сонгуулдазы 1992 чылдың ноябрь 8-те болуур.

Хей штаттарга болгулаан баштайгы шенелге совгулаларынын болгаш АКШ-тың Демократтыг партиязының активчилериниң хуралдарынга тиилелеген Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон чедип алгаш, делегаттарның хей нуруузунуң деткимчезин болуунга хандырган. Демократтыг партиязын президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр ам сонгуттуруур Билл Клинтонукун болдалын ёзугаар алырга, АКШ-тың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидатка Теннесси штаттан сенатор Альберт Гор төлептиг болуп маган чок.

ЛОНДОН. Несси деп аттыг мангыс амытан дугайында билдинмес чажыттарны хей чылдар дургузунда эртемденнер болгаш специалистер илередип чыдаавазын. Ындыг мангыс амытан херек кырында бар бе, азы чок бе деп, хей кижилерниң айтырыгына тодаргай тайылбырны бээр соруглга-биле шинчилел ажылдарны чорудар эртемденнерниң «Симрэд» деп улуг судновун дээрзин болгаш Шотландияның Лох-Несс деп улуг чорутткан. Амгы үеним болбаазыраңгай техниказы-биле дериттинген эртемдекимерни болгаш специалистерниң экспедициязы шинчилел ажылдарын эгелей берген. Хөлде дериг мангыс бар деп чугаалаш шыны азы мегезин удавас илереп келгеннер.

ПРАГА. Чехословакияның президентизиниң албан-дужаалынга ийи кандидат депшиттирген. Чурттуң амгы президентизи Вацлав Гавел болгаш Чехословакияның республиканчы партиязының удуртукчузу Юрай Чөп олар чурттуң президентизиниң олуддуң ам дараазында хуусаала ээлээр дээш демиселдя чорудуп келгеннер.

Чехословакияның президентизин чурттуң Национал хуралы —парламентизи сонгуур ужурлуг. В. Гавел 1988 болгаш 1990 чылдарда Чехословакияның президентизиниң албан-дужаалдарынга кандидаттарны сонгуру. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң сонгуулдазы 1992 чылдың ноябрь 8-те болуур.

Хей штаттарга болгулаан баштайгы шенелге совгулаларынын болгаш АКШ-тың Демократтыг партиязының активчилериниң хуралдарынга тиилелеген Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон чедип алгаш, делегаттарның хей нуруузунуң деткимчезин болуунга хандырган. Демократтыг партиязын президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр ам сонгуттуруур Билл Клинтонукун болдалын ёзугаар алырга, АКШ-тың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидатка Теннесси штаттан сенатор Альберт Гор төлептиг болуп маган чок.

ЛОНДОН. Несси деп аттыг мангыс амытан дугайында билдинмес чажыттарны хей чылдар дургузунда эртемденнер болгаш специалистер илередип чыдаавазын. Ындыг мангыс амытан херек кырында бар бе, азы чок бе деп, хей кижилерниң айтырыгына тодаргай тайылбырны бээр соруглга-биле шинчилел ажылдарны чорудар эртемденнерниң «Симрэд» деп улуг судновун дээрзин болгаш Шотландияның Лох-Несс деп улуг чорутткан. Амгы үеним болбаазыраңгай техниказы-биле дериттинген эртемдекимерни болгаш специалистерниң экспедициязы шинчилел ажылдарын эгелей берген. Хөлде дериг мангыс бар деп чугаалаш шыны азы мегезин удавас илереп келгеннер.

ПРАГА. Чехословакияның президентизиниң албан-дужаалынга ийи кандидат депшиттирген. Чурттуң амгы президентизи Вацлав Гавел болгаш Чехословакияның республиканчы партиязының удуртукчузу Юрай Чөп олар чурттуң президентизиниң олуддуң ам дараазында хуусаала ээлээр дээш демиселдя чорудуп келгеннер.

Чехословакияның президентизин чурттуң Национал хуралы —парламентизи сонгуур ужурлуг. В. Гавел 1988 болгаш 1990 чылдарда Чехословакияның президентизиниң албан-дужаалдарынга кандидаттарны сонгуру. Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң сонгуулдазы 1992 чылдың ноябрь 8-те болуур.

Хей штаттарга болгулаан баштайгы шенелге совгулаларынын болгаш АКШ-тың Демократтыг партиязының активчилериниң хуралдарынга тиилелеген Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон чедип алгаш, делегаттарның хей нуруузунуң деткимчезин болуунга хандырган. Демократтыг партиязын президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр ам сонгуттуруур Билл Клинтонукун болдалын ёзугаар алырга, АКШ-тың оралакчы президентизиниң албан-дужаалынга кандидатка Теннесси штаттан сенатор Альберт Гор төлептиг болуп маган чок.

ЛОНДОН. Несси деп аттыг мангыс амытан дугайында билдинмес чажыттарны хей чылдар дургузунда эртемденнер болгаш специалистер илередип чыдаавазын. Ындыг мангыс амытан херек кырында бар бе, азы чок бе деп, хей кижилерниң айтырыгына тодаргай тайылбырны бээр соруглга-биле шинчилел ажылдарны чорудар эртемденнерниң «Симрэд» деп улуг судновун дээрзин болгаш Шотландияның Лох-Несс деп улуг чорутткан. Амгы үеним болбаазыраңгай техниказы-биле дериттинген эртемдекимерни болгаш специалистерниң экспедициязы шинчилел ажылдарын эгелей берген. Хөлде дериг мангыс бар деп чугаалаш шыны азы мегезин удавас илереп келгеннер.

ПРАГА. Чехословакияның президентизиниң албан-дужаалынга ийи кандидат депшиттирген. Чурттуң амгы президентизи Вацлав Гавел болгаш Чехословакияның республиканчы партиязының удурт

ТЕАТР—БӨГҮН

Бистин солуп Тыва Республиканың культура амыдыралынче докпаамал киҥээнгейни салып турар. Ийи тыва коллектив — В. Кенг-оол аттыг хөгжүм-шиин театры-биле «Шын» солуп редакциязының араазында сырый харылзаалар туруп келгенин номчукчулар солуунуң мурнунда үнген дугаарларындан билир. Тыва театр бөгүн канчаар амыдырап турарыл? Ол дугайында элээн каш айтырыгларны бистин корреспондентивис хөгжүм-шиин театрының инити айтырыглар талазы-биле ораалакчы директору Алдын-оол ДАРЖААГА салган. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Эрткен чазын «Шын» солуҥа силер-биле «Театр чаа байдалдарда» деп интервьюну парлаан болгай бис. Ында хөйе планнарны чугаалаан болгай силер, Алдын-оол Дулушевич, ам оларның күүселдезиниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бистиң ажылдарывыс план ёзулаар күүсеттинип турар. Театрның чогаадыкчы болгаш хандырыкчы албан-нарының тургузуун чогумчуду эде тургузар дугайында театр директору Светлана Максимовна Айжы-биле бистиң бодаадарывыс дүүжү берген. Чагырыш-дужаар системаның үезинде чаңчыккан-ны дег, кижилерни эрге, хүлээлге, чүрүм күжү-биле шимчедири берге апаарган чүве болгавда, бис бодувустуң ажылывыска материалдыг сонуургалдарывың болгаш чогаадыкчы эрге-ажыктарывың үзүп төттүнмес күштерни ажыглаар деп дүгурушкан бис. Светлана Максимовна экономист кижи, ынчангаш ол өске улуг театрларда бар турар коммерция, кадр болгаш техниктиг хандырылга талазы-биле үш оралакчының хүлээлгелерин шинги айтырыглар талазы-биле чангыс кижиге мөөнүзериниң эгелээн. Оон үжурунда эргелеп башкарап албан дужаалдар кызырылган. ажылды шүүт-ла шехтер дарга-лары, ажылдакчылар шупту дөртү-биле харылай бергей. «Хөөмей—Төп Азия улустарының культура эртинези» деп эртемниң хөгжүм-шинчилел симпозиумун болгаш «Хөөмей-92» деп делегей фестивальны эрттиреринге үткуурар бистиң театр делегей негелделеринге дүүштүр эде сайгарган чаа сандайларлыг, радиожуулгалыг, бүгүн сцена дээрге-херекселлерлиг коонукчу дээр залын белеткеп доозкаш.

— Болап алган бодал ол хевээр чогуп турар деп сөглеп болур мышкажыл?

— Байдал элээн ыарын. Театрның амыдыралынга транспорт конгуг рольдуг, ол галазы-биле бергедээшкинерге таваржып турганывысты номчукчулар эки билир. Театрның балансызынга турган үрелих машиналарны өскээр сайгарган соонда, херек кырында бисте маннап турар беш машина арткан, оларны башкарарынга гараж эргелекчилээн улуг чолаачы четчир болган. Ам ынчаар кылган бис, оон түүнелиниде чолаачыларның шалының өстүрер арга тыпты берген, ам биске чолаачылап ажылдаары кижилерге солун, а ажыл шынарлыг болу берген.

— Келир кышка белеткел канчаар чоруп турарыл?

— Бо хүнерде театрның кол тудуунуң одалга система-зының капитал септелгезин эгелээн бис. Моңу кылырда, база чаартылага болбайн бар-баан. Одалга болгаш электри-энергетиктиг системазын ам бисте чангыс инженер харыылап эгелээн, оон үжурунда сантехник, электрик ийи мергежилдиг кижилерни ажылга хүлээп алыр аргалыг болган бис. Оон түүнелиниде бистиң ажыл-агыйывыстың бо алыры база шимчегир 50 орган идегелдиг апарган. Одалга болгаш электри-энергетиктиҥ капитал септелгезин чорударынга чартык миллион ажыг акшаны үндүреры көрдүнүп турар. Ынчангаш келир чылын көрүкчүлер бистиң шинилеривисти чылыг-чымчак байдалдарда көөр болзун дээш бүтү күжүвүсту салып турар бис.

— Алдын-оол Дулушевич, чогаадыкчы ажылдаар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хамыктың мурнунда чугаалап каар апаар: бистиң бүтү ажылывыс 1992—1993 чылдарның чаа театр сезонун октябрь айда бедик деңнелдиг бойдалдарда ажыглаар деп чаңгыс соруулгага чыыртказ. Чоокта чаа театрның уран чүүл чөвүлели К. Гольдониниң «Ийи кожайның чалчазы» деп шинизин бүгүаар ажыкх режиссёр Альберт Хомушкунуң тургусканы тывылгыр чүрүк каастталгалыг, ажының хөгжүмүнүң, каттырычыг, чаптанчыг шинии хүлээп алган.

— Артистер ам чаа шинизин чоңга бараалгадып эгелээр мышкажыл?

— Чок, бо хүнерде театрның артистери, чогаадыкчы ажылдакчылары ээлчеглиг шөлээже бөлүү-биле үнген. Олар-биле кады директор, оон көрүкчүлер' организастаар талазы-биле ораалакчызы база дыштанып эгелээн. Бо — херээжен удуртукчуларга аиаа-ла чаңчыл болган хүндүткел эвес, харын ажылдың эрге-ажыы оны иеген турар, олар артистер-биле кады ажылдап үнгеш, чаа планнарны, чаа сорулгаларны боттандырып, театрның чаа сезонунга үткүштүр хөй чүүлдерни арыг баш-биле кыдыр апаар.

— Ынчаарга, театр хагдынгандыр, аа?

— Чок, бистиң артистерибистиң Санкт-Петербургтуң театр академиязының тыва бөлүүнде өөренип турар салгакчылары бар. Олар ийи дугаар курсту доозкаш, үш дугаар курсче шилчип алгаш, көктүг-шыктыг төрээн Тываазынга дыштанып чедип келген. Ол кээрде, солуп программалыг долу хемчээлдиг концертти белеткеп алгаш келген. Бис оларны театрның дузалал чогаадыкчы бөлүү кылдыр ажылга хүлээп алган бис, олар республиканың девискээринге театрны төлээлеп ажылдаар. Аныяк артистер мырнай чаа башкызы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, культура министрининг оралакчызы Виктор Оюновичи Наксыл-биле кады Тожу районга четкеш келген, ийи концертти Кызылга төрээн сценазынга көргүскеп, ам республикага гастрольдаар, оларга театр түскай автобусту быжыглап берген.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ОНЗАГАЙ УРАН ТАЛААНТ

Тываның бүтү-делегей чергелиг «Хөөмей» деп көрүдге симпозиумну эрттиргени өөрүшкүүрүг, чоргаараачыгдыр. Хөөмей, сыгыт дээрге, тываларга бурган башкы хайырлаан онзагай уран чүүл деп бодап чоруур мен. Чүге тываларга хайырлаан дээр болза, харыызы мындыг: ангелеримис ураяхайлар амгы көдүрүүн келген экологиа айтырыын шаанда-ла сагып, күүседип эгелээн. Төрээн черинге, бойдузунга дыка камныг, хүндүлүүр, үнелеер, чораан черинге чажыын чажып, чалбарып чораанар. Ынчангаш бодунуң чаагайы бойдузунга камныг кижилерге, ураяхай-тываларга деңнеп четпес онзагай уран арга хөөмей, сыгытты хайырлаан боор деп бодум бодалым ыңмыг-ийин. Ында шын бар боор.

Делегей чергелиг бо көрүдүлеин удуртуп эрттиргеннер — культура министерствоның Чылгычы Ондар, «Тыва» ансамбльдиң удуртукчузу, эртемден Зоя Кыргыс. Дээди Совет Даргазы Каадыр-оол Вичелдей болгаш еске-даа эртемденнер тывыгыр, дидим чоруун көргүзүп, чүртүвүстүң төлептиг кижилери болганнары ол. Олар бүтү делегейге кыйгыны кылып, тыва хөөмей, сыгыттың адын камгалап, улам байлакшыткан кижилеривис-тир. Оларга чоргаарланмайн канчаар.

Хөөмейни шинчилел келген еске чүттарның эртемденнери бүүнү уран чүүлду «бир чоннуу дээрэ берге» дизе-даа, тываларның хөөмей, сыгыды бир ялзы онзагай-дыр, төрүмелиниден чаяттыгган деп болур дээрэни айтыа-тургандыр. Маңаа ыятташаза-даа, олар чүртүмга баргаш хөөмей, сыгытка тываларга чедер улус чок дээрэни боттарының көргени-биле бадыткап чугаалаар дээрэзинге бүзүрээр мен.

Симпозиумга киришкен Ховалыг Кайгал-оол, Онлар Конгар-оол, Геннадий Чаш, Евгений Оюн, Анатолий Кара-Сал, Мөңгүн-оол Ондар, Валентина Чульдүм, Шончалай Ооржак оларга делегей чергелиг көрүлдеге чедип алган ат-алдары, шаңнал-макталы дээш байыр чедирбишаан, кадыкшылды, кайгамчыктыг хөөмей, сыгытка чедиишкинерин, чаа-чаа аргаларны тыварын солуп дамчыштыр чүге күүсеп болбас деп мен.

Тываның хөгжүм, аас чогаал талазы-биле эртемденнери болгаш сыгытчылар, хөөмейжилер, үш чыл болгаш болур «Хөөмей-96» деп көрүлдеге амдыгаалтан мык белеткезе чогуур. Хөөмейжилерни сценага үнерилеп, киреринге чедир шинчээшкинерин ажы киирер, тускайжыдар. Хөөмей, сыгыттың үелеге мырлары орус болгаш англи дылга тода очулга чорутса тергини болгу дег. Бо ажылдарны, ора-даа еске чогаадыгларны чаа көрүлдеге белеткезе чогуур.

Тываның хөөмейжилеринге чаа-чаа чедиишкинер келир-ле болзунам!

Валерий ХУУРАК.
Шагаан-Арыг хоорай.

ФЕСТИВАЛЬ! ФЕСТИВАЛЬ! ФЕСТИВАЛЬ!

Поп, рок база авангард хөгжүмнерге ынактарны болгаш ону сонуургаарларны «АЗИЯ ТӨВҮНДЕ УЛУГ-ХЕМ ЭРИИНГЕ»

деп ФЕСТИВАЛЬЧЕ ЧАЛАП ТУР.

Фестиваль июль 18-19-та хөгжүм-шиин театрынга болур.

ФЕСТИВАЛЬДЫҢ КИРЖИКЧИЛЕР И: «Азияның үннери» делегей конкурузунуң лауреаттары болгаш дипломантылары «Лама» база «Азия төвү» бөлүктер, республика конкурузунуң лауреады «Интернат» бөлүк, оон солизи болгаш бас-гитара ойнакчызы Софья Кара-оол,» «Рок-Азия-90» (Барнаул хоорай), «Табык-91» (Саха-Якутия), «Био-Синтез» бөлүү, аныяктарның «Аян-92» шоубөлүү, «Ийиги көстүүшкүн» рок-бөлүк— солизи болгаш барды Сергей Сокольников болгаш өскелер-даа.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

ИЮЛЬ 18-ТЕ

1-ги кезээ: «Азия төвү», «Ийиги көстүүшкүн»,

2-ги кезээ: «Аян-92», «Лама».

Эгелээри 16.00 шактa.

1-ги кезээ: «Интернат»,

2-ги кезээ: «Био-Синтез».

Эгелээри 19.00 шактa.

ИЮЛЬ 19-ТА

Фестивальдың бүгү киржикчилериниң гала-концерти.

16.00 база 19.00 шактарда болур.

Билеттерни театрның болгаш филармонияның кассаларында садып турар. Коллективтиг чагыгларны 3-68-64 телефон дамчыштыр хүлээп алыр (шилчидилге-биле санажып болур).

БАЙЫРЛААН

Хүн чагып каан дег болган. Тожуунуң стадионунга «Наадым-92» ажыттынган. Чоп хөй чыылган. Аъш-чем-даа элбек болган.

Бир онзагай чүве болза, Кызылдан эскеллиртен номидорлар, огурецтер, арбуздар болган. Ийик-хеп аймаа база арбын. Улуг артектиг баразнарны чектер-биле садыглажып турдулар.

Баштай чүгүрүк оң алды аъттарны салган. Аът чарыжы район төвүнден ийи-үш километр хире ырак черге болган. Чоннуң хөй кезии ону көөр арга чок болган. Маңаа бирги черни «Адыр-Кежиг» колхозтуң ажылыны Вадим Дугаачының Биче-Калчан деп шолалыг аъды алган. Оон муңукчузу Азас ортумак школазының сескн классчызы Ай-Хаан Булатов. Аъттың ээзин ийи муң рубль-биле шаңнаан.

Ийиги черге пенсионер Ээрилге Ахтың Дорут-Дою келген. Аиаа 1000 рубльди тывыскан. «Ий» колхозтуң чылгычызы Дажы-Серен Маадырның Ак-Боразы үшкү черни алгаш, 500 рубль-биле шаңнаткан.

Район чагыргазының чаа келген даргазы Михаил Кимоолович Куулар чыылган чонга байыр чедирген. Даргазының бирги оралакчызы Кашкак Донгаковна Аиай-оол кыска болгаш тода иде-келди кылган. Аиаа чеднишкиняерилерни-даа, четпестерни-даа айыткан.

Байырлыг хурал соонда, Санкт-Петербург хоорайда өөренип турар студентилериниң концерти болган. Чоп хөй чыылган. Аъш-чем-даа элбек болган.

Тыва, орус болган ескелдаа нациянаң кижилери тыва хүреш болуруи маңаап турулкан. 32 улуг, 16 бичии оолдарның хүрежи эгелээн. Улуг улустан Ий ортумак школазының күш-культура башкызы Дадар-оол Лоовай шүүлгеш, хой болган 1000 рубльдик шаңналын алган. Ийиги черни Роман Ээрилге алгаш, хой-биле шаңнаткан. Үшкү болган дөртку черлерге Болат Кол, Константин Дагба олар барган. Шаңналдыг чер алган моделерге муң-муң рубльлерни тывыскан.

Бичии оолдардан Ий школазының өөреникчизи Алеша Шимелге шүүлгеш, 400 рубль-биле шаңнаткан. Артур Бараан үжүүрлешкеш, 300 рубльдиң шаңналын алган.

Шыырал маргылдаазынга оң кижи киришкен. Хоочун тудугжу Олег Кол кымга-даа уттурбайн тиилеп үнгеш, 500 рубль-биле шаңнаткан. Ийиги-зинге Ий школаның хоочун башкызы М. Хунаа-Кара баргап. Аиаа 300 рубльдиң шаңнал кылдыр тывыскан.

Делгер-оол ООРЖАК.
(Гонорарын Тыва республиканың уруглар фондузунче шилчидерин диледим).

Хем кыдынга хемелерлиг селгүүстеп агаарлаан улусту көөрге, магалыглаг! Далашдаа чок, таваар-ла эжиндирип чоруурлар. Ол чурумалды бо чуруктан көрүп болур. Улуг-Хемниң бир севинин суу торгуланып, алдынналып көстүп чыдар. Чодураалардың чаагай тыды оон кыры-биле чыттадып, көзүлбейн ужугун эртер. Ол чаагай чыттың түгле кижиниң дүмчүү биле каар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртымган фото-чурумаам.

КАТЧЫП КЭЭР БООР

«Каа-Хем биле Бии-Хемниң
Катчып алган чидары дег,
Ындыг күштүг, ындыг быжыг
Ынакшылдан түдээл» !

дидим.

Паркка базып келем,
Бажын дозуп үткүп алыйн.

Хөлегеге кожа оргаш,
Хөөрежип чаңнашкай бис.

Чайның узун хүннеринде
Саглан ак чайт чечээ частыр
Чодураалар айдыс чыдын
Сонуургадып четкей-даа

Болу бүткен чараш черним
Бойдус чаагай кастталгазы
Борбак чечээн сүнүпсүмзэ,
Борбак чүрээн катчып кээр
Боор.

Сарра КУУЛАР.

(Уланчызы. Эгези № 132, 134 «Шында»).

Чингис-Хаанның улуг тугун дагыырының бүдүүзүнде черле ындыг болуру дег, кудайның үшчок бедик дүндүүнге бурганнар хөлзей берген. Олар боттарының өлүм чок улуг чүрттелгазында хаан кыйгызының (үелер эргилдезиниң бир улуг үүлезин) аагын хөлчок эки билир-даа болза, ол болүүшкүнүү оттуруп келир таварыгларга баштарының дүктерни селберертип алгаш, тонналарының чеңнеринде үжүп дээр чүвелерин дүжүрүп, халаматкылап алгаш, Дээди Бурганның баарынга мөгүлеп машкыр, ыглажыр, халактаар турган. Чүге дизе олар чүгле Чингистиң бедик сүлдезин эрү тыртар эвес, харын аштырыштиледиткен ары-амытаның өлүм чок амытыны дөмүн сагыш човаар түвгап. Тыш — алдын, ынчалза-даа өлүмге коогунчуг чүве чок, чер кырында, хүн аданда бүгү амылыг амытаның чоргааның эртер орүү оны өйбас: өлүмүү ынчаар ап кээрге, ол харын амыдыралдың бир хевирииден өске хевиринге, бир назындан өске назынче тилчиниинин алдаачайлар аргазы болуп.

Онар-Маанай бурган Чингистиң сүлдезиниң сывын те коштаты хөөр азагаш хевирлиг чүвелиин бажынче кызып-кызып үндүр ядап турда, Намдак бурган оон дап берзи күштүг бурган болгаш, улуг эргээниң бажы-биле дозуп, куду ишип чыткан. Чүге дизе кижи болуп төрүттүүнеи амытан амы-тын дээп кызыпкылаяр, чырык хүн аданга бичии карак чивеш дээр кадыында-даа чүрттап алза деп шыргбаяр кылдыр чаяаттынган. Гималайның эктинге ортумак шыдалдыг бай кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгеш, Төвүттүң оогуларынга. Памирнин эдектеринге. Алдай. Саян даглаарынга кайгалап чоруур шактарында, хонуктарында Чингис эдигин кижи амытаннын коогар-сестир чүрээн, ыядыр-эгенир сетки-лин эдилел чораап, оон амыдыралынга үш-үдүрүм чүве турбаан. Ынчангаш чырык чер кырынга Богда ламаларның чогаадып олурганы улуг үүлеп бүлүрүп, оон хевирүлегерин, сүзүн, овурун Улуг-Хемнин Саян даан чара шаалкан кашпалыында Бургап турлаанга ажыктап эртемни непередир-белеперединг карга чаңгыс күчүлүг хаан Чингис болуп болдаай берген. Чингис аңаа энгиин кижилеп артыктатыр хире эгээртинмес эртем-далайга шымнып чорбаан. ынчалза-даа оон верениө чүвеге салымныы ажин-тегин эртинези кылдыр шингээткен-даа, иштиктырны. экти-мойму кылдыр шингээттиг-даа үүлдерни шупту чогумчалыг болуп болаараан. Ынчангаш чүрттелганыи эң дээди эртемч—шингээлдиг болгаш шингээл чок чүүлдер дугайында негелделиин Чингис конкут сагып чораан. Оон үжурүнда Дээди Бурган олче ээй көрүүп, Очур-Маанай биле Намдак бурганнарның аразынга шингээл үнмес төрүлдээ тыпты берейин-не деп караазааш, эгелиг чүүлдүн эки төнчүзүн улап мергежээн эртемниг Одурчу бургапны оларның чоогунче бүдүү ыдалап, чогум болу өскээр көрүнгеп кижи болуп алгаш, хөрээн дөгеп, бнлбээчеңнеп, чоорту ыйдыдып эккеп каан.

Чингис сырбаш кылынган. Чырык чер кырынга чораан амытанга бурганнарның хенгигейие-даа салдары улуг уржуктуг болур. Чингис сетки-лининн хөлзей бергенин билип каап, кезээде белеп турар көгээрининг аксын чешкеш, арыг кылап хымысты аякка куткаш, каш пактапкан. Демир-мөге оон чыза калбайн турган. Ынчалза-даа Чингис бодунуң сетки-лининн онзагайдыг аларга, төлегенин чүүл-биле төнерп оон билдиилер, ону Одурчу бургапга хамзарлыр «тик» дээр чурагай хевирлиг демдек-биле төндүрери хаая эвес турган. Чүге дээрге, «тик» деп чурагай кажан-даа күрүг чүвеин илеретпес, ол база төнчү чокка сайгарлыр турар чүрттелганын (ахарманын) кончуг чугула кезин, кескиндизи, бир чүвениң төнген төнчүзүү-даа болза, өске чүвениң ыяап-ла келир эгезин аиаа амыдыралдың дээрбээ кажан-даа үзүлбес.

Чингис ийи демдекти онзалап шинчилей берген.

Чингис-Хаан хүваанаяның демдектери кижи төрелгенинин бо үеге чедир артып калган төөгү бижимелдериндей нс чокка арлы бербээн. Оон бижимелдери арабтың төөгү дептерлериндө бо хүннерге чедир артып калган. Чингис үезинде оон үткааы араб бижимеддерде айыткаңнындан артык нарын турган чадавас.

Чингис ийи демдекти ылаптап көрбүшаан. Ол ийи демдек кожа чуруттунган, оларның аразында чиктиг кинти салдар ялерээн, ынчалза-даа оларның үжүр-үткалары барык-ла удурланыышкан болган: шыка чада салып каап чүген хевирлиг демдектин ийи салдырыы агбаа берген. Мартыйның улуг уруу алды халлыг Уруһаның бажының агбагар дугу ышкаш халыырлап чораап ышкаш болган, еске демдек дөрт булунгуг ожукка демейлешкек, оон буттары оргу чөрге быжыг турупкан турган. Араб төөгү бижимелдериндө ол ийи демдектиг «аас-дыл үнүрер хире үе эвес (амгы үениң дылы-биле алыр болза, кижилер буруудадып, кижилер шиидип болбас), бүдүн чүвеним ангы-ангы черлерде талаларын тудуштурар чүве, кылыр (бүгү талалакчыларын кайырал-биле каттыштырар), эөлгир болур (кижилер-биле эл-хол болур)» болгаш «чүвеним шын үлээр (кежиктн өөрүнге чедиштирер), аткаарлап билир (чедип алдынмас чүвеже чөрүүжүп чүтүвес), мызыгыр салгаар (чүгле бодунуң алыр ужурлуг чүвеним шингээдип ап чоруур)» деп ийи ангы хевир-биле тайылбырлаан. Бир эвес номчукчу бичии када шыыладыр болзаңыптаар болза, ол демдектерниң утказы аиаа билдиниш, аразында тудушкак холбаазы тодарай бээр.

Коргар чүректиг болуп төрүттүнгеп кижи амытан болганда, Чингис элээн девидеп, бодунуң болгаш алдын ордазының байдалын дескиндир чөрзилеп шинчилей каапкан. Ам Богда боларалы ийи муң чыл хире делгерей турар, 1161 чылда өдек кырында төк кээп душкеп Чингис дертей хар дөгүй берген, оон шеринии сан-түңү көвүдээп, оон күрүнезиниң хемчээл-девискээрин улгаткан, бүгү бүдүн чүвени дески көөр чагырганың чаа аргаларын чедир бодаары берге-деп бар чыдар болган. Чүвеним ындыг байдалды Сарыг-Хөлдүң бургап турлаанган шагда-ла ынналып кээп турган. Чингис боду база шагда-ла чаш оол эвес, оон үгааны чарттаган, ол ам бүгү чүүлду ужу-кыдыынга үндүр бодаптар апергап. Бүдүн чүвеним ангы-ангы черлерде талалары дээрге-ле, оон бодунуң өзүл келген оолдары. Чоба даайының оолдары-ла-дыр. ынча кижи билип чадаар чүве-даа чок. Ынчалза-даа ыяыгүүр салгаар дутайында бодал оон сетки-линге таарышпас болган. ол чогум кандыг чүүлду ап бодурул, чүнү бодунга арттырып алыр болза шингээлдиг болгурул. чүге назынының кадын-не кыл дээп үезинде ындыг чүүлдер болаар ужурлуг-гул деп бодал аиаа чиктиг болган. Ынчалза-даа кудайның талыгыр дүндүүнде Одурчу бурган хүлүмзүруп турган, ынчангаш Чингистиң бажынга каржы бодал кирбээн, ол бир-ле чүведем сестип, томаарып, сүрээдеп турган.

— Уруна!

Чингистиң күүгүлүг кыйгызы бүгү турлаг шеригии хаара тудуп турар болган. Чок, оон сүлдезин ам-даа бедик, оон кырында салым-хуумун хаяалаиган чеденгитер алдын бүлүүдү ам-даа көжүп чоруур хевээр.

Чингис төөгүн күржангаш, шинтпирлиг, базып үнүшкеп. Оон чайгы өө чымчак торгу-биле шыптыгган, октаргайның бүгү даапп-шимээни аиаа дыңналып турар, ол база чер, дээрнин байгы-ла соккан судалың дыңнап турар кылдыр чаяаткан. Ынчангаш бүгү турлаг шериг оон базымының айы-биле шимчеп, оон тыныжының айы-биле тынып, оон улуг алдын согуунуун угланып үүнүе ужугуп чаяаткан түме-түме, сая-сая оңкур согуннар ышкаш биллинип турган. Ол байдал Чингистиң сагыш-сеткилин таваладыпкан, оон базымы, шимчээшкиннери улам бүзүрелдиг апарган. Тей бажында тук чанында Субидайның, күдерышырак барааны Чингистиң сагыш-сеткилин улам-на сорук киирипкеп.

«Күжүр эрян, кады кыраан даймнчымны!» деп, Чингис чоргаарланып боданган. Ынчалза-даа ол бодалынга кире дүшкеп «кыраан» деп сөс оон хөнүүге катылдыр илдитип, хавааи дүүтеринге чедирген, а оиу бодунуу-биле билип алган хаалар, камгалакчылар, бүгү дайынчылар согуннуи аиар кылдыр хере тыртып кезеиип каан ча дег сыртап берген.

Кудайның шыпшык бедик дүндүүнде Ачы-Сүрүн бурган карандаш хевирлиг шиш баштыг чүве-биле Субидайның назынының шыйыын чураан хээлиг ак баглаштын хээзиэ аштап арыглап олурган. Дээди Бурган оон ажылын карак чаттап бүдүү көргеш, «бо аныяк чүвеге кичээнгей салыр болза, ажемчил, ядыырган, билиргей бээр эвеспе» дээш, бнлбээчеңнеп олурган, ынчалзагга Субидайга онаштыр-гап салым-хуумун шыйыы-биле маргышпаан: Улут-Хемниң ариинге төрүттүнген бо аныяк даймычы Субидай бодунуң каржы-дошкун хаанын мракта ажыр чурттаар, узуп назын назыдаар, ол туржук, Чингис-Хааның келир салгалының мызыгыр салгаар чурумунга чүүдеп артык рольдуг болур, харын-даа Чингистиң бодунуң томуйлаан башкын хаанын солуур, оон орнунга Балыйны идил үндүрер дээрзин Дээди Бурган ындыг янзы-биле күштүг кылдыр бадылап олурган.

Шынап-ла, Чингис биле Субидайның аразында ылгал улуг турган, ол ылгалды Дээди Бурган боду тургускан. Олар кайызы-даа кыдыг-кызыгаар чөрлерге төрүттүнгеп, үр үеде кайгалап чурттап, амыдыралдың чидириглерин, кадыын ала караа-биле көрүп эрткеп, ынчалза-даа улуг чоннуң мурнунга улуг кижилер болуп белеэп. Ынчалза-даа Чингис-Хаан бодунуң ук-төрелип айыылдыг деп көргеш, кызып-кыйып, хыдып-арыглап каапкан болза, Субидай бодунуң үнген урааихай аймаанын чоннуга эргелиг-чассыг болуп хевээр артхан, оларга дузалап, чер-чуртунга ынакшылдың чылыг чалбыжын чүдүү-чүрээнин хаиызынга кажаа-даа өжүрбейн чораан.

Чингис-Хааның базымы улам дынзыг, улам шинтпирлиг кижиниг келген.

Аг-шеригиин бүгү хөгжүм херекселдери дагжап, чер, дээр диилирел эгелээн.

Тей бажында Субидайның күдер-мага-боду күүгүлүг-биле бедик турган.

Хөй санныг чепсектиг таныылдар-биле үүдээлеткеп Чингис-Хааның улуг тугу дээрни чаа алзы киискип турган.

Чингис ам энгиин кижи эвес, харын он чүктү эжелей чаптыгган диирен дег, коргунчуг овур кылдыр бедик делгереэн.

Туктун аданда улуг оваа ыяштын чанында аштырыштиледиткеп чоиун сарыг чүрбээштиг оглу дээрже өрү көрүп алгаш, бир-ле чаагай чүвеин көрүп каан дег, тайбың хулумзуруп чыткан.

(Уланчылыг).

КИНО

ИЮЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Игра на миллионы» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. Видеозал: «Убить или быть убитым» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ночные забавы» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сомбанк № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазап «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Кол редактор Я. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: И. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчылары), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, яиитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үзетпур — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медицина болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солуп келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың чоруулга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетиниин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солуп веделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тираждың 27020 ээз.

Чагыг № 135.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 136 (14858) 1992 чылдың июль 17, пятница Солунга ат салган шагы 21.15 Чагыдар ортаа 10 кэв. Садар ортээ 1 рубль

ТАНКЫЛАРНЫ— ЭЗИЛДИРИГЖЕ

САМАРА. Волга-Уралдың шериг округу Челябинскиниң заводтарынче 194 танкыны болгаш оске-даа 68 сан шериг техниказын эзилдирери-биле чоруткан. Ону чорудупканындан шериг кезектери чүүү-даа чидирбээн деп болур. Чүге дээрге ол техника аймаа колдуунда 1947-1957 чылларда будуруп үндүргеи, канчаар-даа алырга, эргижирээн машиналар боор турган. Харын-даа шериг гудугаулары металлургия комбинадыбиле дутуруштанып өзүүлээр чурттарга бажыңнарын гутарынга чүс-чүс тонна металл конструкцияларын алыр. Округтуң шериг кезектери чыл төнчүзүнге чедир ам-даа 100 дире танкыны база оске-даа техниканы эзилдирер кылдыр чорудуп бээр.

(РосИТА-СЧТА).

РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ ДИЛЕГ ЧАГАА

Хүндүлүг Борис Николаевич!

Сөстүң болгаш парлалганың хостуун боой тудар талазыбиле бичизинге чедиринге чоокшулаан болгаш кажан-даа турбаан халаптыг кампания бо дилег чагааны Силерге биижир кылдыр бистерни албадапты. Массалыг информация чепсектериниң дугайында айтырыгны Дээди Советке июль 16-да чугаалажыр кылдыр көрдүнген турган, белеткеттинген доктаалдар телевиделдерин ёзугаар алырга, парлалтага, телевиденнеге, радиога хамаарыштыр дыңзыг чүгенни белеткеп турар-дыр, ынчаарга ындыг ыңгыышкынга СЭКПниң бүгү тергинделивиниң үелериниве безин журналистер таваржып көрбээн.

Күрүне телекомпанияларының хайгаарал чөвүлелдерин тургузары көрдүнген-дир. ол дээрге ханы кынала (цензура) кылыр бүрүн эргелериг чаа агитпропту тургузар дээн оралдажыышкын эвес деп бе. «Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың дээди органнарының ажыл-чорудулгазын чырыдарын чүрүмчүдар» дээн саналга болза, ук ажылчорудулганы ажыы-биле шүгүмчүлээриңе, парламентиниң болгаш чазактың ажылының дугайында санал-оналарыңы хостуг илергейлээриңе хамаарыштыр хоруушкун кылырынга чедире бербес деп бе.

Дээди Советтиң Даргазының ажыы-биле чугаалаанын ёзугаар алырга, Дээди Совет элээн каш солун, парлалгалыг хирезинде-ле, парлалгага бодунун салдарының хемчээлинге сеткил ханыаан болгаш ук салдарны массалыг информацияның бүгү чепсектеринче иештеридир бодап турар-дыр. Ындыг хевирлиг салдарның шүгүүшкүну, чижээ, «Известия» солунга хамаарыштыр боттанып турар. Делегейге сураг-жаан хамаарышпас ол солуниу чаш солун болдурар дээн парламент удуртукчуларының идепкейлээн чүткүүшүнү чүгле «Известияга» эвес, харын бүгү парлалгага иниитизи-биле деңгин багай уржуттарлыг болур. Хостуг чугаанын демократтыг парлалгазын боогдап, телерадиоэфирин бодунун хынаддазынга киирерин парламент оралаашпышаан, парлалга дугайында Хоойлуга, Кижиниң болгаш хамаатының эргелеринии база хосталгаларының Россия декларациязынга чоруштур хөделип турар-дыр.

Россияның улус депутаттарының Съездизиниң түңнел хуралынга Силерниң дараазында медеглелиңерни бо дилег чагааны Силерге биживишаан, сактып тур бис, хүндүлүг Президент: «Ажык-чарлыг чоруукка, парлалганың хостуунга каныыг-даа кызыгаарлаашкыннарны болдуруп болбас». Ол-ла бедик индирден Силериниң дараазында сөстериңер база дыңналып турган: «Массалыг информация чепсектери чаш болуп турганындан Россия дыка хөй чүүлдерни оскунган... Ындыг турган үелерже дедир эглишкинни болдурбас дээш менден хамаарыжыр бүгү-ле чүүлдерни, президент болганымда кылыр апаар мен».

Ындыг дедир эглишкинниң белеткеп турар-дыр. Ол дедир эглишкинниң Силериниң дузаларынга-биле болдурбазы —Силерге бижээн бо чагаанның алыс сорулгазы. Чүгле сөстүң болгаш парлалганың хостуунун дугайында эвес, харын бистиң улам ынайгы демократтыг хөгжүдевистиң быжыг, чайгылыш чок магадыладыларының дугайында чугаа болуп турар.

Д. АВРААМОВ, «Журналист» журналдың кол редактору

В. ВОЛИН, «Мегаполис—экспресс» солуннуң кол редактору

И. ГОЛЕМБИОВСКИЙ, «Известия» солуннуң кол редактору

П. ГУСЕВ, «Московский комсомолец» солуннуң кол редактору

А. ДРОЗДОВ, «Россия» солуннуң кол редактору

В. ИГНАТЕНКО, РосИТА—СЧТА-ның чингине директору

И. ИЛЬИН, неделя санында үнер «Голос» солуннуң кол редакторунуң оралакчызы

А. КУРЯКОВ, «Россияның радиозу» радиостанцияның директорунуң оралакчызы

В. КУЧЕР, «Российские вести» солуннуң кол редактору

Л. КАРПИНСКИЙ, «Московские новости» солуннуң кол редактору

В. ПОВОЛЯЕВ, «Останкино» радио дамчыдылгазының чингине директорунуң бирги оралакчызы, «Маяк» радиостудиязының директору

О. ПОПЦОВ, «Труд» солуннуң кол редактору

Э. САГАЛАЕВ, журналистер эвилелдериниң коңфедерациязының даргазы

В. ТРЕТЬЯКОВ, «Независимая газета» солуннуң кол редактору

Я. ЮФЕРОВА, «Комсомольская правда» солуннуң редакторунуң бирги оралакчызы

Е. ЯКОВЛЕВ, Россияның «Останкино» күрүне телекомпаниязының даргазы.

Москва, 1992 чылдың июль 13.

БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ БЕСЕДАЗЫ

МОСКВА, июль 15. (РосИТА-СЧТА). Бо чылын амыдыралдың экижирии маңнаары эрте боор. «Бо чыл берге чыл болур, бүгү кижилерге эң берге чыл болур» деп, Россияның Президентизи Борис Ельцин Россия телевиденнезинии, «Известия» база «Литературная газета» солуннарының журналистериниве үзүражылгазының үезинде медеглээн.

Борис Ельцинниң бодап турары-биле, сөөлгү үш ай өртектериниң болгаш шалының хамаарылгаларыга хамаарыштыр «дыка солун түңнелдерни» берген. Апрель айда шалыннын өзүлдези өртектер өзүлдезиниден ийи катап чыдып каап турган болза, ам ол хамаарылга 1,5 апарган. Президентиниң чугаалаанын ёзугаар, бюджетте адырларда байдал дыка нарын. «Июль айның төнчүзүнде азы августа бюджетте адырларга шалынны өстүрериңе хамаарыштыр немелде хемчеглер алыр үзүрга таваржып турар бис» — деп, ол айтыкан.

Реформаларны хапыладырының программазының дугайында чүве чугаалаан. 1992 чылдың ийиги чартыгының үезинде Тыва Республиканың үлетүүр будурулгелериниң, совхозтарның сандыя ажылы багай, касса чүүлүнүн үргүлүү үрен турар. Ындыг байдал күрүне болгаш хуу, коммерция магазиниериниве база тургустуган. Оларның удуртукчулары чадаларын тодарадырындаи ангыда, харын-даа 1993 база 1994 чылдарда үе-чадалар тодараттынып турар деп, Борис Ельцин демделээн. «Бир эвес мынчаар будер болза, бис ыңчаар будериңе бүзүреп-даа турар бис, ол дээрге катаа эгиттинмес чорудуг апаар» — деп, ол чугаалаан.

Бодунуң Мүнхенче аңчоруунга хамаарыштыр чугаалаан, анаа «соок дайынның» төнгени дерек кырында бадыткаттынган деп демделээн. Моон сорулгам болза харылзааларны эштежилгенин оруунче киирери турган. Россияга реформаларның буурашкыны, оон бодап турарыбиле, чүгле «чедиңге» улуг соңуг эвес, а харын бүгү Европага, делегейге улуг салдарлыг болур ийик.

Делегейниң валюта фоидузу, «чедиңиң» удуртукчулары дег, реформаларның программазын хүлээп көргени, оон-биле чергелештир одаар чүүл аймаага өртектерни хостуг салыптың болбазыга чөпшээрешкени улуг ужурдузалыг болган деп, Б. Ельцин айтыкан. ДВФ баштай Россияга хамаарыштыр бодунуң чаңчылчаан туружун эвлээр сагыштыг болган, мен оларга Россияның онзагай бооп турар талааларын билиндирдим. Бир эвес амгы үеде чоңнуң байдалын бакшыраптар хире ындыг шыңгыы хемчеглерни хүлээп алыр болза, чон шыдашпайн барып, реформаларга, Президентиге бүзүредиш чидирер.

ХКД-де байдаага хамаарыштыр чугаалаан. Россияның Президентиниң Демнежилге чурттарының баштыкнарының Москва ужуражышкынынга оон мурнундагыларынга дег, удур туруштар шуут чох болган деп айтыкан. Эгезинде чамдыктары бүгү-ле херектерге бис чокка. Барын чүкке даянып тура шыдажы бээр бис деп бодап турган. Ынчалзажок ам бергедээшкиннерни эскерип каапканнар: харылзааларны үзери ыска багай салдарларга чедирер. Ортаазы Азия Республикаларының боттарының кожаларынче көрүүр чүткүүл база-ла стратегтиг частырыгдыр деп илереп келген.

Оон-биле холбаштыр Россияның Азия чурттарынга хамаарыштыр политиказын тайылбырлай Борис Ельцин мынча деп медеглээн: «Россияның даштыкы политиказын Барын чүкче угланган дээр болза, херектиң ужурунга черле дүүшпес боор ийик. Биске баштай эң кол өзөк айтырыглар талазы-биле дугуржуп алыры чугула турган: чижээ, ядролуг курлавырларны көстүп көрбээн хемчээлге кыпырары суг дээн чижектиг. Байдал ындыг болган, ам ында харылзааларны таарыштырып алган бис, ам даваалаштыр Чөөн чүкче көрүүр бис».

Россияга бо чылын 96-98 миллион тонна тараа дужудун ажаап ап болуруп Борис Ельцин дыннаткан. Манап турганындан шала хоомай, ынчалзажок шиитиш-биле эрткен чылдыындан дээре болур.

Массалыг информацияның чепсектеринге оон мурнундагызы дег дугуржурунуң чүрүмүн киирериңе Борис Ельцин шиитпирлиг удурлаган. Массалыг информация чепсектериниң Дээди Совет-биле чөрүлдээн таарыштыр шиитпирлеттинер боор деп, идегелди ол илереткен. Россияга чаа үймээн-даа, националдар аразында улуг чөрүлдээ-даа чоокку үеде болбас, ынчангаш россияжылар дыштыг боон болур деп, Борис Ельцин түңнелинде бүзүреткен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунда

УЛУГ БОЛГАШ НАРЫН АЖЫЛ

Июль 14-те Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Анаа «Тыва Республикада политиктиг репрессияларга качыгдааныварны агартырының талазы-биле хемчеглер дугайында» чугаалашкан.

Тывага 1930—40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде репрессияларга таварышканнарны агартып, оларның эргелерин катап тургузар талазы-биле республиканың прокуратура, суд, иштики херектер база күрүнеиниң айыл чок чорук органнары «Мемориал» шиитпирел-биле кады чамдык ажылдарны кылып чорукталыр орта демдеглээн. Оларның баштайгы ат-даңзызын тургускан, дөргүл-төрелдериңе материалдыг база моральдыг дуза чедирер хемчеглерни ап келген.

Оон-биле чергелештир репрессияларга таварышканнарның айтырыглары шиитпирлээр талазы-биле четпестер хөй, хоойлу ёзугаар оларның дөргүл-төрелдериңе чиигелделер тыпсыр, компенсация төлээрнии чүрүмүн ам-даа доктаттаанын айтыкан.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумуның тускай доктаалын ёзугаар политиктиг репрессияларга таварышкан улустуң ачыгдарының талазы-биле республика комиссиязының составын чаартыкан. Оон составында кирип турарлар болза: М. С. Козлов—Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы, комиссиянын даргазы, Б. С. Шыырап — Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының оралакчызы, комиссиянын даргазының оралакчызы, Н. А. Ондар — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы, С. Д. Киров—Тыва Республиканың чоогун социал камгалал министри, К. Д. Ондар—Тыва Республиканың сан министри, Ч. А. Удумбара — Тыва Республиканың аймак чок чорук министри, А. П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың прокурору, В. Ф. Чадамба — «Шын» солуннуң кол редактору, М. Б. Достак-оол—«Мемориал» шиитпирелдиң даргазы.

Республика комиссиязының ажылын чиигедип, анаа дузалажыры-биле база-ла ындыг сорулгалыг комиссияларны 1 ай дургузунда тургузарын, оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны хандырарын улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтеринге даскан.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң «Политиктиг репрессияларда качыгдаанарны агартырының дугайында» Хоойлузунда көрдүгеи чиигелделерни тыпсыр болгаш компенсация төлээрниин корум-чүрүмүн ажылдап кылгаш, ону чер-чергежже чорударын, Хоойлуга дүүштүр агартыкан кижилериниң баштайгы ат-даңзызын, оларның допуч-намдарын, чүү дээш бүрүдаткаңын айтып тургаш, парлавр кылдыр Чазакка айтымыкчыл ёзэрин Тыва Республиканың Президентизиниң сүмелээн.

База бир чаа чүүл болза Тывага 1930—40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде бооп турган политиктиг репрессияларга херектиг шиитпирлеп, истеп, чугаалажып көөрүүге киржип тургулаан шинчилү прокуратура, суд ажылдакчыларының, комиссия кежигүнериниң ат-даңзызын үш ай дургузунда тургускаш, киирип кээрин республика прокурорунга, айыл чок чорук, иштики херектер министерстволарынга даскан. Кем-бүрүү чок кижилерни нүүлээп истелегеринии шын эвес аргаларын ажылдап турганынга оларның кижи бүрүзүнүң бүрүзүү чүү турган дээрзин дүрүм ёзугаар тодаглаарын айтыкан.

Политиктиг репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле республика комиссиязының дугайында Саавырны бадылзаан.

Башкылар дугайында чылыг сөстер

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде Бора-Тайга ортумак школазының башкылары. Ол-ла школаның доозукчузу Валентина Тоорукпаевна Ондарның удуртканы бо школаның коллективин башкылаашкынының чаа аргахевирлерин башкылаашкынга болгаш кижизидилгее ажылдаарынче улуг кичээнгейни салып турар.

Улусчу педагогиканың байлак дуржулгазы бо школада моокиеттинген. Бо чазым республиканың башкыларының бир бөлүү малаа кээп, школаның мурнакчы арга-дуржулгазын сонуургап, кичээлдерге олуржуп, эвээш эвес ажыктыг чүүлдерни шингээдип алганнар. Республиканың башкылар билии бедиглер институдунуң бедик арга-дуржулгалыг методистери база анаа киришкен.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЭЖИМ

Севил Шевер-ооловна Монгуш — буянныгларның бирээзи. Башкылап ажылынга ол чангыс-даа чыл үзүкелиишкин чок 34 чыл ажылдап турары бо. Коллективи, ол-оорү чоокта чаа ону хүндүлүг дыштанылгазынче — пенсияже үдеп тура, оон ажылы, амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан чылыг чымчак үнелелдин сөстерин чугаалап, кижилерни бижик-билиңге өөредир буянныг херээниге моон-даа сонгаар чедиишкиниерин күзээн.

Шынаалда, Севил Шевер-ооловна аныяк салгал-биле ажылын ол классты дооскашла эгелээн. Хыл дээн аныяк кыс ынчан, 1958 чылда, төрээн школазының интернадынга кижизидикчи башкылай берген. Элээн каш чыл анаа ажылдапкаш, «салым-чолумну, ажыл, амыдыралымны уруглар-биле холбаштырар кижи-дир мен» деп чүвеге боду бүүрээн, ойаарын көрген. Кызылдың педагогика институдунуң филология факультединче бот-өөредилге-биле кирип алганы-даа ында. Анаа өөренип турган, база-ла ыдамык-шудургузуп салбаан. Өөрүп иштин ынчан шеригже үдеп каапкаш уруу Уранаңы хөлга чедүрүп алган, Кызылдың эмчилер бажыңынга доктаап, билиңи белдикти эгелээн. Чогум шаа-ла ынчан мен ортумак сыныпты, ыдыраш кара баштыг, хөлүг чаңныг, чугаакыр, ыңгыыг кыдыг-бадыргылаар өткүт үнүүг оныңы ажыыже ужуражыкан үем ол.

Оон эгелээш-ле, мен ажым биле чоок өдержир, уруглар-ныңысты карактажып, удур-дедир дузалажып, деткижип, өдержип келгенивис. Өг-бүлелеривис, ажы-төлүүс-биле кады каш артты, каш хемни кешелээнивис? Амыдыралга таварыжы бар бергелерни көрүп, үлежип, аас-кежиктиг утпаалыг, ынак-сагыш-биле ажыл-агыйында ажыттынып, ажыл-ижиниң ортузунга

ХОЛ ДАШТЫ-БИЛЕ КЫЛЫРГА, КОГАРАЛ УЛУГ БОЛУР

Эрткен чылдың кыштаглаашкынын республиканың колхозтары болгаш совхозтары кончуг багай түлелерлиг дооскан. Чедя чүүл малывыс өзер хамаанчок, чыл санында улам эвээжеп кол чыдар. Мында чаңгыс-ла кол чылдагаан бар. Ол болза мал ажылын хөгжүдеринче район бүрүзүнүң үдуртукчулары, ында хөй саанныг тускай эртемниглер, адактың соонда малчыннарның хөй кезии кичээнгей салбайн келгени, харысаланы үттүп алганы, ажылды хол дашты-биле кылыр өскерилбээни-дир. Оон улампыдан мун-мун мал хораан, малдан алыр кол продуктуларның — дүктүң, эттиң, сүттүң хемчээли дыка кудулаан, шынар чок апарган. Бо-ла бүгү кыштаглаашкынга белеткелдя дээнин багай организастап, мал чемин четчирия-биле белеткеп албайн, сүт-бараан фермаларынга, хойжу коданнарга, бригадаларга малдың чемгерилгезин, ажаалдавын, суггадын, каалдың салдаргай байдалдыг чорудуп келгенивистиң түшпелиниде болуп турар. Анаа-ла кургут аас болбазы-биле чамдык чижектактыларга даянып, берге байдалдың түшпелиниде болгулаан уржуктарның чылдагааннарын илередип көрейн.

1991 чылдың октябрь 1-деп өтелээш, бо чылдың июль 1-ге чедир районнарның колхозтарынга болгаш совхозтарының хинтизи-биле 244950 тонна болгаш шээр мал хораан. Бүгү чүүл аайы-биле алырга, индыг боон турар-дыр. Мынча хөй каражага таварышпаан болзувусса, миллион-миллион рубль орулгалыг туларывыс 'илден ышкажыл. Мал кыштаглаашкынын Сүт-Хөл, Өвүр, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Бии-Хем районларының үдуртукчулары, спецмалистерни кончуг организас чок эртиргенинден ол районнарга берге байдалдар тургустунуп, малдың өлүп хораар, чидер, самчыгдаттынар чоруктары хөй болгулаан. Чогум-на оонга уржуу-биле чүс малга онаштыр чаш төл мендя, онча алыр арга чок болгулаан.

Колхозтар болгаш совхозтар төрүүр 100 ышкыже болгаш ийи хардан өрү хунажыннарга онаштыр чүгле 37 бызаа, төрүүр 100 хойдан болгаш өшкүдеш 44 ангай, хураганы камгалап ыагылаан. Көргүзүглер дыка-ла кудулуур бе? А Өвүр, Барыын-Хемчик, Тожу, Эрзин, Кызыл болгаш Таңды ышкаш районнарның ажыл-агыйлары 100 ышкыже-не 32-38 бызаны алыр аргалыг болган. Шак мындыг куду көргүзүгнүң чылдагаанын түү деп тайыл-быраарыл? Ында чылдагаандар хөй, ол дугайын үстүнде көргүскен мен. А шээр малга хамаарыштыр байдалывыс кандыгыл? База-ла нат.

Чиижээ, Тожу, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Бии-Хем. Таңды районнарның ажыл-агыйлары чүс баштан-на 18-42 хураган, анайларны менди алгылаан. А ажыл-агыйлар айыбыле алырга, шүүт чүден дора. Улуг-Хемде «Арыскан» совхозун ону куду көргүзүглүг болган. Бо ажыл-агый төрүүр чүс хойдан-на 5-ле хураган камгалап алган. А «Мэй 1», «Хадын», «Тоора-Хем», «Чыргакы», «Кызыл-Даг», «Кара-Хөл», «Сесерлиг», «Хорум-Даг», Түлүш Кечил-оол мышкаш ажыл-агыйлар арыскан-ындан улуг-ла дээредегаш түүлүүр чоруу-биле оларны ажыл эртиннээн, бедик көргүзүглерни чылдың-на чедип ол турарлар. Тес-Хемде «Чолчоза» совхозта Бөлүк Сувандың чүс хойдан-на 112, Таңдыда «Шанган» аттыг авиноомер нимтилелдеп Конгуй-оол Оюн 102, «Мөгөн-Бүреде» Олег Иргит 100, «Бай-Талда» Кара-оол Даржаа 100, «Кызыл тараачыда» Кан-оол Чадамба 100, «Күш-ажылдың хостуу» совхозта Бичеоол Сандам 100 хураганы түс-түзүнде камгалап алгылаан. Эрткен чылын экү түнелдерин көргүскеш, республика Наадымына «Ийнэ чоорай «Эйлэр-Хем» совхозта ашкы кадарчыны База-оол Чыдаам-оол төрүүр чүс өшкүдең-не 101 ангайны камгалап алган. Ажылды хол дашты-биле кылбас деп чүве ол-дур.

Малчыннарның материалдыг сонуургалы өскүүлер, оларны деткээр сөзүлга-биле Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегиязы бо чылын дүжаал үндүрүпгеш, шинда мынчаар айытканы: төрүүр чүс хойдам-на 85-тен хөй хураганы камгалап алган малчыннарга ол чаш мал оон сарлаага чедирип, хуулаага дамчытканы номчууларның сонуургалын хайныктырган.

Гимн төлевилелинге чогаалдарның авторларның уран тывыжых дег, улус чойган «Чажырганы» база солуу болгаш. Ажыл-чарлыг үеге сылдан, ноталарын сайгарып, сөстерин сиирер турбас деп бе?! Ынчалзежок, төөгүй айтырбаан кыза мышкаш, келир үеже биилимнес аныяктырлар-гыттаалгаштың чарын бергеде бо үе-биле сагыш-сеткилээн хосталгазы апаоган аңгы ажык-чарлыг чоруктуг, таныттырбес тутувус дег, мурнууска түзүп, холуң эрттир сола чаңнаарывысты ирай шеглээр үе база келген...

Кысказы-биле чугаалаарга, гимн төлевилелинге алган бирги мынам сөзүг-даа, аялгы-даа сезинишкинниг биилиттиген ven бөлүүм. Ынчалзадаа бо ырга хамаарыштыр мээң санаалымны оон авторларга өске-дарын чокка дүлээп алырын дилеп ор мен. Ук чогаалдың башталгы тактыларын М. Өлчей-оолдуң шүлүүнге бижиттингеп «Чолдуг өйже (Сазадо) деп ырының «оттуже» бергени ирай эвчок болду.

(нота № 1).

Ынчангаш бирги тактыда **харлыг** деп сөстүң нотазының (до. фа — үвартаны) чүгле чаңгыс **до** деп нотага 2 катап алырга-ла, аялга улам соруг киргензиг. «ширайын шыгыыразылтар» өшкүдүр. Бешки тактының 2-ги чартыында **«кашпалдардан»** деп сөстүң **«кашпал»** деп дазылынга до, ре деп ноталарны ре, ре кылдыр үзеш, 2-ги одуруглап бир ажык үнүү кызырбышаан. Аштынга ап болгаш ритм талазыбиле башталгы одуруглуң аялазын үлаы бызыглаары негетпинин келген. А 13-ги тактының 2-ги кезээзинге кожумаага чедир аялганы сол-ла төөнген азырлабаан. 14, 16 тактыларда **кайгамчыг** деп сөстүң — **чы.** **Тываң** деп сөстүң **Ты** —деп слогтарында хевээрен «соортуже» берген ритмин «сиргизинге», өскертсе дээ күзүүр-даа мен. Оң мынаш бо одуруггa бир ажык үнүү немзорин чугула апаргай. Чүге дээрге оглуңтыкка 9 ажык үжүктүг болуу берген. Ырлазырыңга үлам энтеш боон турар.

Ынчангаш чайгы үеде эки семяртел алыры негеттинип келген-дир.

Малдың санын кудулатпас дээр болза-ла, бүгү малдың брактаашкынын ыдап шын чорудар херек. Ылаңгыя ара салган хой, өшкүнү, аарыг инектерни аңгы үскеш, күрүнеге дүжаар, аңгы коданнарга тургузар болгаш оон азыралын күштелдирер. Күрүнеге чүгле ортумактан өрү күштүг малдарны дужаарын чугула соруга кылдыр көөр. Удавас хойларның эдержилгези болгаш тарып боозадылгазы эгелээр. Ынчангаш оларны ол кампанияга чедир күшденгел киирип алыр апаар. Оларны кончуг оттуг черлерге кадарар, суггадын эки организастаар. Ол ышкаш бүдүүркүү кошкарларның ажыралын эжиндер, тускай эртемниглер оларның бир коданга нормазының четчирчедишлезин көөр. Бир дугаар оолдаар кыс хураганнарның күш-денгелин барымдаалап, ыңыг коданга кошкарлар салыр-салбазын тодаралдар. Ону баш удур чорудары ажыктыг.

Бо чылын бүгү колхозтар болгаш совхозтар удуртукчуларының кол сорулгазы — малчыннар-биле, ылаңгыя төрүүр хой болгаш өшкү кадарчыларын байдалын өскертирип чугула. Оон ынай чылдың-на малчыннар-биле чарын ап турар керээлерни негелделерин бир янзы кылыр болза эки. Малчын бүрүүл-биле тускай чугааны кылыр, ылаңгыя чыл санында чүс хойдан-на 40-60, харын-даа оон-даа орамчок эвээш хураган ап турарлар-биле аам. Моон соңгаар ажылдап шыдаавайн-шыдаавазын тодаралдар, оон чылдагаанын илередир.

Бо чылын малчыннар-биле чарар керээнин негелделерин каччаар өскертирил

«Шынның» почтазындан

КАЙДА ОРНУКШУТКАН ИЙИК?

№ 75 «Шын» солунга Александр Монгуштуң «Хайлың-Үгер-Даанын белээнге» хамаарыштыр бижээн чүүлүн улут сонуургал-биле номчаан. Бодум дугайты деткиндым.

Монгуш Буян-Бадыргының аразы Хүн ноянны чону хүндүлеэш. Буурул ноян деп база адын чораан болдур ийин. Ол Буурул ноян дээрэн төрээн Тывазының түскайлаң сайзыралынга, черле тыва кижи деп адынга конгуг чоргаарланыр чораан кижи деп чүвени кырганнарның чугаазындан хөй дыннаан мен. Боду каржы-дерзин эвес, чоп сеткилдиг кижи ээвээр чораан. Үстүү хүрээни тударынга оон буянныг ажыглегзин эки-ле билбес чорбун. Хүрээнин тургаң черинде таймылбыган бижээнинге бүгү талалыг чөпсүнер мен. Шынаан-ла, оңаа чараш черге тургаң хүрээ-ле болгай. Ол хүрээни кедерээн хүнсискаалчылар канчаар үрегдеп, бусканаль дүүн-түлүмде чүве дег билир-даа, көргеп-даа мен.

1940 чылды эргилеп хүрээ орнунга тургаң бичии бажынга тос-танма улуг пашка суг изиттеген. Бажын-Алаак школазының өөренчиилерин—бөстерин чүшар-бажынадып турганың черле утпадым. Иедеп төрээ-ле адырлыбайн чораан хиримдеп эки-ле баштай авда адырлып, оон-биле кады ынчан бүгү-ле хай бачыттан адырылган боор мен. Үстүү хүрээни шак-да ол эрте чедөөге тудары чоп. Оон-биле кады көндеергейжилеп-деп, шеминилерден дилээш бар. Хайдың-Үгер-Дааны, ядыы Ымажан чагырыкчыны орнукшуткан черин билир-ле болгай силер, буянныг үүлень кылып чораан ыраенирин орнукшуткан черинин шаандагы хевирээн киирип көрүвер. Оны кырганнар билир. Соргаа ам-даа бар боор.

Хүреп-оол МОНГУШ.
Улуг-Хем район.

МЕГЕЛЕНГЕННЕР БАР

Июнь 16-да үнген «Шынга» Д. С. Куулардың «Сүдүү ком. чүүл» дээн эвес мен» деп чагаазынга сөс берип турарынга даалып, саналгоналдар үлежиринге киржир бодалдыг бижип эгледим.

ТР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында шажын талазыбиле төлөөлекчиниң моон мурнунда-даа парлалгага ийи-чайгыс чүүлдерни, интервьюзаарын сактып олур мен. Кайы-даа үеним удуртукчузу болдунуң шаа-биле экижи-ле иститтарын кагзымга деп бодалбиле чоңгунга бараан болур ужурлуг ийиваан. Амгы үеним ажыглериниде эртикен-баргаң чүүлдерни карартып бактаксаарын бодум хүүмда чөптүг эвес деп санап чорүүр мен.

Ынчангаш Дамдын Санчаевич «Алдын Богза» сарыг шажын эвилелиниң кыйгырыында 3-кү пунктуга удурламыш турары ол боор. Шажының сайзыралы үе. политиканың аайы-биле чайгыс-ла дарган кайын хамаарылгалыг боор ийик. Оон үстүнде «улуг эргелиглерден», янзы сан-хөө планнаашкынындан дээш оон-даа хөй чылдагаан-карга үзүп турган болгай. Ам демократ-ла дээш кажа болган күзээнин кылыр. бодаанын шуутаар, чончуг биллинмес чалгыларга эжиндирип турар улус-тур бис. РФ-тиң Президентизиниң доктаалдары-биле холушкаш, мырынай аай-бажы биллинместейдээ бээрин чүрттаң эртип тур шыкажыл бис.

Ам дээрезинде шажын көрүнеден ялырык деп биллип турар мен. Ынчангаш янзылел бүрүзү боттары башкартыынын ажылдаар апаар. Кызылда баштайгы төпке дыка-ла хөй деткимче-дузаа чоруттунганын биляр силер. Олар ангыланып, чарлып-чирлып турбайн, чангыс деминг хөделгеп болза, бир-ле бүзүмчелиг чүүл боттаны берге дет үе эртикеп болдур ийин.

Шынаан-ла, харын оны-мегеэш биллинмес хөй санныг ламалар, эмчилер-башкылар көвүдээн болгаш, амгы шажын төлөзин оларның бүрүтгелиин, эрге-дениилин, доозкан үүлем-биле документ. чөпшээрелеп көрүп хынап турган, бо хөгжүп кел чыдаар ажылды таптыг организастап тургузары күзеңчиг-дир.

Нина СЕРЕНОТ.

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Тыва Республиканың Чазааңга

Моон-биле бижиришпес болза, «Монолит» кооперативтиң ажыл, амыдыралының бергедеп келгени-биле база моон соңгаар амыдыраар арга чок апарганывыс-биле Силерже бижир ужурга таварыштывыс.

1989 чылдың июнь 1-деп эгелээш, «Монолит» кооперативти тургустунган. Беш кижи дашылыг, даргавыс Владимир Федорович Васильев-биле коллектив болуп ажылдап эгелээн бис. Ажылывыс эгези эки-ле сайзырап, хөнүп орган. Шлак блок, туувйбу бүдүрүп турган бис. Ам чүү болганыл дээрге бистиң даргавыс В. Васильевтиң даанган ажылынга шынчы эвезин, алыксап чиксээ, ажылчыннары бисти мегеледп, кажаралп турганы билдингеп. Ол бүгүнү өөренип көргеш, даргавыстың ажылын истээрп-биле Барыын-Хемчик районунуң шагдаа салбырыңче билдиришкинниң кирген бис. Истеле органы оңу үш хондур түүлүп хоруглаан, истелеге айтыргаш, ажылын уламчылаары-биле үндүрүпкеп. Кандыг-даа чигзинчиг чүүлдер бадыткаттынмаган. Ажылынга кээп эттинер турдук, уламна бажы эттеңгеп. Кооперативке хамаарыжыр өөчү-хөреңгини бодунга шингээдип, орнап, саарарын уламчылап турган. Оон чижээн мындыг чүүлдер бадыткап болур.

Кооперативтиң КаМАЗ маркалыг автомашинаазын бодунга хүү өөчү ыыдыр «Нивага» орнап алган, бисче 10 мун акшага садыптым деп мегелээн.

ЗИЛ-131 марканың автомашиназын сагар дээрге, бисче садыптынар деп дилээринээче, 21 мун акша дээр болду. Өртек-үне өспээн, чиик турган үеде. Ынча акшаны кайыын тып алыр боор. Шалыпывыс база үзээш турган болгай.

Васильев ажылынга келиркелбес боорга. калайындан айтырарывыска. Абакан. Кызыл-да баткан дээр. Чогум чүнү кавчап турарын билип чадааш, истелге органынче бладириишкинни кирген бис.

Цемент орнап эккээр дээш 1 КаМАЗ туувйбу чүдүрүп алган чорутказ, Минусинскиже ажырган. Эккелген чүзүлдээ чок. Даргавыстың аразынын бажыңын дыка-ла сиилбип турган тутказ. Ынча акша. материалдар-даа кайыын келгени билдинмес.

1991 чылдың апрельже Кызыл-Мажалыктың туувйбу заводун биске кадып алган. Ол үеде заводтуң складынга шуптуу зерглер турган. Ам оон чүгле хос орну арткан.

Бо хамык чүүлү илереп кээрге, Васильев Саян артынче көже берген. Кооперативтиң ажылчыннары хоозурап артывыс. Бо берге үеде акша чок. Ажы-төлүвүстү чүнүң-биле азыраар бис? Ам каяа ажылдаарыл? Өскээр ажылдап чорүүр дээрге бодуунмас. Чүге? Күш-ажыл дептеринде ажылга хүлээп алган деп каан, ол хиреде оны шынзыдыптар кандыг-даа таңма чок: Ажыл дилээрге, шынзылга чок дээш хүлээвес-тир. Ам канчаарыл? Васильевтиң кылган херээн сайгарып бээрилерни дилеливис.

Биллиришкинниң түннели чүү болганын истелге ажылдакчыларынаан айтырарывыска. «Ону сүрер машина чок-тур»—деп, харыы берген.

«Монолит» кооперативтиң ажылдакчылары:

Сарыглар А. Ш.,
Ооржак О. Т.,
Ооржак Д. Ш.
Донгак К. М.-Х.
Күүлар А. М.

Барыын-Хемчик район, Кызыл-Мажалык суур.

СЕМИРТИЛГЕ КОДАНГАРЫ

«Тээли» совхозтуң семиртир хөзөн ийи кодан кылдыр үскен. Чечекмаа Опакай 220 хойну. Оюн-оол Борбай-оол 200 хойну тус-туста семиртир кадарары-биле хүлээп алгаш, биргизи — Чайлаг-Оюм, ийнгизи — Алдыы-Дыттыг-Хем деп черлерде чайлаглап турар. Олар кайызы-даа аныктатар.

Хоочун хойжу Шагдыр Ендээ 264 улуп иртти. Алдыы-Дыттыг-Хемниң Оюм, эртикен чылын чаа школа дооскаш, малчыннап үнген Шолбан Самба-Лундуп 450 хунаан иртерии Үстүү-Дыттыг-Хем деп чайлагда семиртип турар.

Совхоз бо чылгы хураганны августың эгезинде келирдеч ангылап үскеш, өске кадарчыга хүлээдир. Үүл, ангылап тура, хураганны дезилээр. Бир хураганның дензии 21 кг. ажып турар болза, ону хүлээдип турар кадарчыга немелде деңзи дээш немелде төлевирни совхоз төөр.

Семиртилгеде кадарчыларның кадарган малын күзүн дезилээш, оларга немелде төлевирни сөңнаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

СЭКП-НИ СУДТАП ТУРАРЫНГА ХАМААРЫШТЫР

В. Соломатин. 48 харлыг: Чүгле Конституция суду эвес, харын ёзулуг эң-не шынгыы кадыг суд демги ол бүгү «коммунистарны» (коммунистерни) болгаш оларның талалаҥчыларын шиндер, шажыглаар херек. Оларга бичии-ле үе, арга бериптер болза, олар бистерни ат кылганы ол... коргунуг-дур. Ынчан олар чаа аттар-биле, чаа хозуннар-биле хөделип эгелей бээрлер ийик.

Назыны догээн эр кижи (адын адаарындан ойталаан): Конституция суду чүгле хоойлугга чагыртказ, ону бажымдаалап, чүгле чөптүг болгаш кара чангыс шын шиитпирни хүлээп адыр дээрэниге идегээр мен: партия хевээр артар болгаш ажылдаар ужурлуг, кыдыг эрге СЭКП-де бар. Партия кежигүнү турган мен. СЭКП бир эвес ажылдап эгелээр болгаш бистиң таварышканывыс амгы бо берге байдалдан үштүнүп үнеринин тодаргай аргазын санаадаар болза, хөй чүүлдер экижир болгаш оон хүрээлениге эвээш эвес кижилер немежип кирер ийик. Кол багай чүве чүл диве, амгы үеде партияның бүзүлг төлептиг удуртукчузу чок-тур.

Г. Чеканов, студент: Кара дептерлиг болгаш судьялар кедер бөрттерлиг «кижилерни көөрге, менээ элдептиг болгаш харын каттырынчыг-дыр: шаа көргүзүп турган-даа ышкаш. Партия «авангардының» талазы терминделип соксадыр төлээде чарлыктарны хүлээп алыры чүгүлө болган-дыр, ынчаарга ук чарлыктарның күштүг хуусаазы кыргаарлыг болуур ужурлуг турган. Амгы үеде ол партияда кандыг айыыл бар боор: шинээ чок кырган кижилерниң, аас-кежик чок апарган чөнүктериниң партиязы ышкажыл.

Г. Комаровская, саарылга будурулгезининг ажылдакчызы: Партияны ёзулуг суд шииткен болза эки-дир ийин. Президентиниң чарлыктары шын, ук чарлыктары күш чок болдурары коммунистерден качыгласан кижилериниң арын-нүүрүнге эпчок боор. Бир эвес партия катап ажылдап эгелээр болза, ол байдал Россияга аас-кежиктиг амыдыралды бербес: Б. Громов, азы 14-кү армияның командылакчызы А. Лебедь ышкаш шериг кижи оон удуртукчуузу болу бээр ийик.

Ордененрлиг пенсионерлер: СЭКП-ни эвес, а эскерликти Горбачевту шимдип, судтаар керек.

Херээжен кижи (адын адаваан): Чүртка корум-чүрүм катап тургустунарын мен болгаш өске-даа хөй кижилер ам күзеп турар. Кажан ол партия эрге-чагыргага турза, бүгү чүве эки болгаш корум-чүрүмга күүзээр түттүнүп турган чүве.

СУД ЗАЛЫНДА ЧУГААЛАП ТУРАРЫ

В. Иванько, пенсионер («СЭКП-ниң XXIX съезжизи» Иванькону болгаш М. Горбачевту чоокта чаа СЭКП-ниң үүрээлелиниден үндүрер дугайында шинтпирни хүлээп алган): Партияны судтаарыл, шиндерин кым-бир кижилерниң күзеп турары ылдей-дир. Бистер боттарывыс болгаш ажы-төлүвүс кандыг күрүнеге чүрттаарын күзеп турар бис? Ынчаарга демократтыг болгаш эрге-хоойлуг күрүнеге чүрттаарын күзээр болзувусса, эрге-хоойлуг болгаш хоойлуг-дуруң кол черни эзлээн турар ужурлуг. СЭКП-ден мени үндүрген дээр чүгээ дугайында мынчаар демдеглээр болдаан мен: эрге-хоойлуг күрүнеге кижилер чыглып, бөлдүүчүл алган. боттарын Наполеон азы Юлий Цезарь бис деп-даа адаттынып болурлар. «СЭКП-ниң XXIX» кандыг-даа съездиниң болбаан!

Е. Лигачев, пенсионер: Эрге-хоойлуг айтырыны, юридиктиг айтырыны чугаалажып көөр ужурлуг деп, Конституция суду санап турар-бис. Суд болза политиктиг суд чоруулгазы кылдыр шилиий бербезин дээш бүгү-ле чүүлдерни Конституция суду кылып боор. Ынчалзажок судтуң эрге-хоойлуг талазын оон политиктиг талазындан ангылаарын берге дээрэнин чугаалаар апаар. Горбачев херек кырында партиядан болду үнген, партияны октаскан, каяккан кижизе болгай. Горбачевтуң дугайында черле ийик ышкаш тыныс-тыг мен.

Ю. Слободкин, Россияның улус депутады: СЭКП-ни хоранны —ол дээрге эрге-чагыргага кирген кижилерниң бодалдыгалы эки-ле келегей хөделиишкинниериниң бирээзидир. Өске бодалга эштеишес чорукту бистиң политиктиг ажылдакчыларывыстың азыы эртээнии хомудамчыг.

Даштыкы чүрттарда байдалды көөрүнү көөрге, кандыг-бир партияның конституциняга дүжүрүүн азы дүүшпезин хынаар ужурга суд черлери тазаарып турар. Чижээ, Япониянып Нагасаки болгаш Хиросима хоорайларынче атомнуг бомбаларны октаар дугайында АКШ-тың янчаалы президентизиң Гарри Трумэн дужаал берген сөөлүнде, АКШ-тың демократтыг партиязы чүрттүп конституциязынга дүжүүр бе дээрэнин Американың Каттыышкан Штаттарының Дээди суду хынаап болур турган. Ук бомбалаашкын дээрге дайын болгаш шериг талазы-биле эргежок чүгүлө эвес, а дириг кижилерге шенелделер кылганы болгаш, Ынчалзажок ол айтырыгны АКШ-ка кым-даа көлүр боор.

С. Шахрай, Россияның депутады, Президентиниң судка төлөөлекчизи: Конституция суду-ну эдилээр, оон хүрээлениниң чамдык депутаттар бөлүүжиишкин болгаш политиктиг адаанаажылга, ажээл дүрүүнүң төөч болдурарын оралдажып турары хомудамчыг-дыр. Бо талада депутаттарның бир бөлүү Президент чарлыктары Конституциняга дүүшпес деп санап турар. Депутаттарның өске бөлүү СЭКП-ниң Конституцизиге чөрүшкек партия болуп турган деп санап турар. Ол дээрге база-ла политиктиг сорулгалар сүрген чорук-тур. Ынчаарга эрге чагырганың үш аттыларны ыыдыг кегелделерни кылбайн турар болгай.

Мында, бо залда, СЭКП-ни сүдтавайн турар. Президентниң база судтай бербес дээрзинге идегээр-дир мен.

В. Зорькин, Конституция судунуң даргазы, оон бодалы: Судта киржип турар кайы-да талаларның изиглеиишкинни кыптыкпан турун болбас ужурлуг. Ийи талалар залдың кайы-да талазында олурун турарындан хамаарылга чокка суд хуралының сөөлүнде азы чапсар үезинде янны столга олурун алган, эзилеп ёзулуг кады шайлаарын күзээр мен. Олар боттарының аразында харылзаалалгы янчаар таарыштырып, мөзүлдеп, кый дей бердя. Оон чүзү боор, пат-ла шылап, көжүп калган кижи мен-даа тура халааш, кара-куш каргыраалап орар аразында мырынай чеде чүгүрге бердим.

Пөш ийиндеп аяар бакылап көөрүмге, чодур пөштүң чоон будуунда чочак кара кылдыр шошкайтыр олурупкан кедерегей-даа улут эр кара мойнун өрү кычыйтыр сунуп алган, ана болдунуң үнүүге таалаашкы, чүнү-даа уттупкан, ийи караан шийиткен чаргыраашкы салып олур. Кезек тоштан көрүп тур мен: улут деп чүвеэш бичии оолдар чыгам, хөрээнинг чүгүлериниң чаражы кончуг. шаңдыг-ногаан, оозу артында эртенги хаяанын керелиниге улам-на өң кирип, чайнап турар. аажок узун кудуруун өрү көдүргеш, чуг бүрүзүн чангыс-чангыс кылдыр дизе херипкеп, чаражын чүү дээр! Ана дээрбектелчек чүве. Кажпак хаайы шангыр, ийи карактарының кыдыын долгандыр тырыкы кызыл хаажы бар. Ол хаажы оны база улам каастап, чүгле чараш эвес, харын сүр-күштүг коргунчугдурукпут шинчи кижиниң турар. Ол болунуң мырыынга черле конгуг таалаар хире амытан бээдү. Каргыраалай бергеэзе каранып мырынай ийиин алыс амытандыр. Ынчангаш чүве көрбес, даваш дынчаваас хире. Мен оон таалал мырааның аажылап алгаш, көнгүс ажык черже уне чүгүрүп келгеш, каргыраалап олурган кара-кушту хөме тудуустум-на.

Эртенги хаяада этпеп боо даажы эзим-арга иштин бир кылдыр коолаңыр чангыланып чорупту. Далдыр-долдур дээш соонда, каргыраалап олурган кара-куш-даа куду аңдарлып баткаш, шала чемдик черде ыйгыл иштинде-ле бет кээп-дүштү.

«Чангыс-даа болза, ол хире улуг чаагай куш менээ четкей-ле кылдыр бодаа, олчалыг болганымга амыраа, боом иштин чулуун, октап тур мен. Черде кээп душкен кара-куш кай баар боор. Оку барып чүктеп аар ол-ла.

Канчангаш-ла кара-куштуң барын дүмей черинче көргүптеримге, аарак-ла бо, эр кара дее ол серге чок апарган, чоргаары коңчуг, чаяңкадыр кылаштап бар чор. «Оотка куш боор бе?! Канчап өлбээн ол, чүгүнге дээпкеп чоор?» дей бодаан. куштуң сыр соонган садып-ла кагдым. Кара-куш мени көрүп қаап, кайын кайгап олурар боор ийик, коргар чүрегтег амытан, ынаарга шырыш аразынче шыбараш дидп. Ол халып, ам ыраатанга таварышпайн, ынчаар мени-чаагай чүрттаң келгени ол чүве-дир. Далдыргайнын маңнаан кара-куштуң соонган кезек дап берип чорүй: «Че, хөөкүйүү мону түреткеш канчаар, оълуң оттаң, сууң сутлаң чорзуң. Чырык өртемчейге чангыс хүн-даа чүрттаары дивег амытанга аас-кежик ыйнаан» кылдыр бодап, көрүп туруп калдым. Чаңгыс ол-да кара-куш-биле ийнги ужуражмышкы шак ынчаар тайбың доозулган.

Оң чыл ынчаар-ла эскер чогуу-биле эрте берген. Дараазының чыны үнүп, оон үр маңаткан чазы база чедип келген. Ол чазын кара-куштуу анчаарын база каш хонукта чоңзорел каан мыкдыг.

Бэээги хоочун анчы Күүлар Санчыт-биле иелээ эптээ-ле кээр одаавыска дужүрүүп алдывыс. База-ла Май бириниң бүдүүзу чүве. Келир байыралдың үзүргелиин кылып, тайга-таңдывыска чажыг чажыл, ырыг агаар тыныш хөөрежип хондувус он.

Эртен чоруп турувуста, ынжык чагый-дыр:

— Сен ам кара-куш бакка ада бердиң халаа! Ыланган янзы чылын сээн ол чалгыныың сый аткаш, ужа албас кылдыр салып чорудупкан эр каран араатан аксынга киргеп деп бил. Ам ынчаар адын болбас эвеспе!

Хоочун анчының ол чемезе черже чөптүг. Мен ында кат-тыштпас аргам чок. База-ла энир чылгы дөргүн кара пөштерим дөзүн орта кээп, кара-куштар кажан-на каргыраалап, өгелээр болду дээш маңнап олурупту. Чоорту-ла чер кырып келдя. Оонга кээп хонган кара-куштар ам-на адаанмөөрейже бот-боттарын кыйгыржыр өйү келген мындыг. Адаамда ырак эвесте, чодур пөш хөрээнде бир эр кара шаккыра берди. Ол аразында үстүмде база бирээ үн алчып, харылай каапты. Тура халааш, медеп чорун каар дээрге, билип каар хоржок, каргыраалап эгелевээн. Адаамга кара-куш улай-улай шаккыргылаан соонда, үстүмде күш мырыкай чанында харылай каапты. «Бо кандаай чүве аларды?—деп, кайтап болдым. — Үстүмде куш чоп мырынай мыя мында чедип келдим? Куш үшпаан-даа чүве эвеймиле.

Артымче кай көрүүн кээримге, мырынай мендеп кээрээ база ол черде эр кара солгай талакы чалгының черде халайтыр сөөртүп алган. Бо чоргаары коңчуг хоочун берген херек олур. Биезиңге маңнаан таныырым кара-куш! Таптыг-ла бир чыл болгаш, оон-биле бо черге база катап ужуражып кээптир мен. Бүдүн чыл дургузунда чадаг кылаштап келгеш, ак-араатан аксынга киргейн, ам бала куш оюмунда чедип келгени бо ышкажыл! Амыдыралга ынакшыл деп чүве ол-дур ийин! Ол куштуң магадал-даа, кээргеп-даа олурумда, оом мени көрө тыртып каашаа, база-ла танып каглы эвеспе. Артында мендилешкен чүве ышкаш, бажын согаш кылып каглы. Ам алар чүве кайда боор, аазадып алган олурумда, таныыр кужум бажын хоочуннадып кезек олура, байырлашкан дег, бажын согаш кылгаш, чүгүрүп ынай болду. Аттадым-даа, соонган сүрбедим-даа. Ол дүтайын аичы ашакка чугаалавас деп шиитпирлээш, кара-кушка таварышпаан кижи боон, куруг кылаштап келдим:

Кижим чугаалай-дыр:

— Ийи сезонда күштаашаа, куруглап турарым ол-дур але. Кыра хемелээринин орнунга, куруг кээп турарга ажырбас. Тайга-таңдынын ак-мени өзер харын. А сен база уттурургә таварышпас сен. Эртен эрте кылаштап, арга иштинин арыг агаарын тыныш аврга айлыг бе! Артында чиик адак алаар сен. Оон-биле кадыкшылын быжыглаа ап туранын ол.

Куулар АРАКЧАА.

Бөмбүрзектиң судалы

МАРГАРЕТ ТАТУАЙЛЕРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Американың Каттыышкан Штаттары Россияга 115 миллион доллар дузалаамчы бээр дугайында элээн каш дугуржулгаларны кылган деп, АКШ-тың күрүне департаментизиниң түскай төлөзлекчизи Маргарет Татуайлер медеглээн. Ол акша Россияның ядролуг болгаш химиктиг чепсектерин уудталаарынга дузалаамчы болур. Дүшкеп ССРЭ-ниң республикалары болуп турган, ам хамаарышпас күрүнелерге 400 миллион доллар хемчээлдиг мындыг дузалаамчыны Американың Каттыышкан Штаттары бээр дугайында айтырыгны өөренип көрүп турарын М. Татуайлер чугаалаан. Бо бүгү акша-харенгилерин сенаторлар, С. Нанныың болгаш Р. Лугарияң хөйлужуулгага янчаатказын ёзугаар тускайлап берген.

ЧИТКЕН АМЕРИК УЖУДУКЧУЛАР ДУГАЙЫНДА

НЬЮ-ЙОРК. Вьетнам дайынының үезинде элээн каш америк шериг ужудукчулары ис чок читкен турган. «Соок дайынга» чылдарны ол ужудукчуларны ССРЭ-ниң девискээрииге эккелген деп медээ балрын Россия Президентизи Борис Ельцинниң дыннатказының ёзугаар америкаңнар читкен шериг албанныгларының салым-чолуун дугайында айтырыгны Россияның девискээрииде бүгү-ле чер болгаңдан тодаргайлап көрүп турар. Ол шериг албанныгларның дугайында айтырыгны төларгайларыбиле АКШ-тың Конгрезиниң, Пентагонуун шериг ведомствозуның азы бирээр чугаалаарга, АКШ-тың камгалал министерствозуның), курденартаментиниң каттыышкан комиссиязын тургускан. Россияның девискээрииде хөй кара-бажыңнарым, угааны солуулары эмзээр черлерин барып көргениң АКШ-тың конгрезиниң шериг албанныгларының база ис чок читкенинерииң херектериниң талазы-биле сенат комитединиң даргазы Джон Керри (демократ, Массачусетс штат) АКШ-тың демократтыг партиязының Нью-Йоркка болган национал съездиинин үезинде ыңнаткан. Вьетнам дайынының үезинде ис чок читкен америк шериг албанныгларының салым-чолуунун дугайында тодаргай медээлер ам-даа тывылбаан. Ынчалзажок олариың дугайында медээлерни дилеп тывары моон соңгаардаа Россияның девискээрииге уламчылаарын сенатор демдеглээн.

КАДЫ АЖЫЛДААР 40 МУН БУДУРУЛГЕЛЕР

ЖЕНЕВА. Чөөн Европа чүрттарында болгаш дүшкеп ССРЭ-ниң девискээрииде кады ажылдаар 40 мун будурулгелер, оон иштинде дүмей Совет Эвилелиниң республикалары болуп турган күрүнелерде 4500 мындыг будурулгелер бүрүтеттингеп деп, Каттыышкан Нациалар Организациязының Европага хамаарышкан Экономиктиг комиссиязының түскай ялгетелиинде демдеглээн.

ССРЭ-ниң республикалары болуп турган күрүнелерде байдал нарын болгаш берге айтырыглар оларның муруиунда тургустунуп турар. Ынчалзажок, ол күрүнелер-биле харылзааларны калбартырыгында экономиктиг реформаларны чеднирикпинниг чорударынга деткимчеии көргүзери эргежок чүгүлө даарии илеткелде айтыкан. Барыын Европаның хүүт фирмалары болгаш компаниялары Хамаарышпас күрүнелер демнеглегенниң чүрттарында үзүн хуусаалыг капитал салыышкыныры киирип эгедээр деп турар. Олар бирээ эдлеге Россияның, Украинаның болгаш Казахстанның девискээрииге чаа болгаш кады ажылдаар будурулгелерии хүүдарынга хөй капитал салыышкыныры киирер болалдыг.

ДЖ. БЕЙКЕРНИҢ АЯН-ЧОРУУ ЭГЕЛЭЭР

ВАШИНГТОН. АКШ-ның күрүне секретары Джеймс Бейкер дараазында неделяда албанның аян-чоруун делегейниң элээн каш чүрттарыңга эгелээр деп турар. Дэштыкта бодунуң аян-чоруунун үезинде Дж. Бейкер Израильге, Сириага, Египетке болгаш Сауд Аравияга баар, ол чүрттарның удуртукчуларын-биле уламжыңы, чугаалажыышкыныарны кылыр. Күрүне секретарының ынаар бааргының кол сорулгазы —Чоокку Чөөн чүкке тайбыңны катап тургузары арталарны тыварыболур деп. «Вашингтон пост» солуун бижээн. Палестиннер-биле уламжыңыышкынарны кылырын Дж. Бейкер база шинтпирлээн. Чоокку Чөөн чүү айтырыын шинтпирлээринге хамаарышпас арабтар-биле болгаш палестиннер-биле чугаалажыышкыныырны кылырыңга Израильдың чаа премьер-министри Ицхак Рабинин белен болуп турарынга Дж. Бейкер байыр кедиргеп.

ИДЕГЕЛДИ ИЛЕРГЕЛЕЭН

ПРАГА. Чехияның Наимонал чөвүлели республикаңын чаа чазаанга идегелди көргүскен. Вацлав Клаустуң Министрлер кабинединиң ажылчорудулгазының дугайында казакты медеглелин парламентиниң вторник кежээзинде орай доозулган хуралыңга бадылаашкынарның хөй нурузу-биле чүүлдүг деп көрген.

КНО-ның 1600 ШЕРИГЛЕРИ

ВАШИНГТОН. Ам сандарап дужуп турар Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының составыңга кирип турган Босниянын болгаш Герцеговинаның пайысылалы Сараево хоорайның делегей аэропортун Каттыышкан Нациалар Организациязының шеригтериниң контролюнга киирген дугайында моон мурнунда дыннаткан турган. Ынчаарга дайын чорудулгаларындың качыгдаан хоорайның чонунга азып-чем болгаш эм аймаан дажыглаар самолёттарның аяга айыыл чок келириңге база оортан дедир чоруурунга деткимчеии бүрүн хандырар сорулга-биле КНО-ның шеригтериниң санын 1600 кижиге чедир кеңзүлеер дугайында Каттыышкан Нациялар Организациязының чинге секретары Бутрос Галяның сүмезин КНО-ның Айыыл чок чорук Чөвүлели бир үнбиле балыглаан.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ КӨВҮДЭЭН

УЛАН-БАТОР. Моолдуң газааның чанында күрүне статистиказының кол эргелелиин дыннадының ёзугаар алырга, 1992 чылдың эгезиинден бээр Моолга 6300 ажыг кем-херек үүлгедиишкинерии болган. Эртээн чылдың башгайгы чартымында турганынга деңнээргә, бо чылдың 6 айлаарыңын дургузунда чүртка кем-херек үүлгедиишкинериниң саны 27,2 хуу өскеп. Хамаатылларның хуу эт-херемнинче халдаашкынарыңын болгаш дээрбедээшкинериниң саны көвүдээн.

Статистика эргелелиинин медээзинде айтыкаңы болза, 1992 чылдың башгайгы чартымында Моолга кем-херек үүлгетккенирээн 42,5 хуузы—ажыл чоктар. Ол-ла үезинге дургузунда эдиилер сергедир черлерге 12,700 мрол хамаатылдар киргеп. Ол дээрге эртикен чылдың башгайгы чартымында тургаңындан 4,7 хуу дөө.

ЭВЭЭЖЭЭН

КАИР. Персия мугулдурувга дайын болган сөөлүнде Кувейтиге кем-херек үүлгединишкинериниң саны херек кырында ийи катап эвээжээн. 1992 чылдың эгезинден бээр Кувейтиниң кезеңзе хоойлузумуң 5 мун үрээшкинериә болгаң. Ол дээрге — 1991 чылда турган деңнелиин 60 хуузу. Ынчангаш кем-херек үүлгединишкинериниң саны 40 хуу кызырылган деп санаап турар. Кем-херек үүлгеткенерниң кол нуруузу — дайтыкмдан келген кижилер.

СУД ЗАЛЫҢГА ӨЛУРУКЧУ ҮҮЛГЕДИГ

ЖЕНЕВА. Эртикен понедельник хүнүнде Бери хоорайның судунга ашак-кадай херээн көргөн. Херээжен кижи аңнаандан чарлырын негээн. Суд оон негелдезиң күүсетмен болгаш суд доктаалыя кажан судья чарлап турда, 33 харлыг эр кижи генертен пистолет үштә соп алгаш, калайын боолап каан.

Суд залыңга ындыг дерзин үүлгедиг Швейцарияның бүтү тевүүнүнде болбаан деп, хөй юристер сайгал турар.

(РосИТА—СЧТА).

Кижи экизи — хүн...

КАНЧААР КӨРҮП ТУРГАНЫЛ?

Сарыг-шажынның эртемни нийтилелдиң хөгжүлдезиң октөргейда бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чүүлдериниң бүдүш-шынарларының, хевир-тургузугларының, харылзааларының, шимчээшкиннериниң хөгжүлдезиниң аңгы-аңгы үелерде боор эртикилээр сонгуул организмизиниң эргилделери кылдыр көрүп турар.

Мен бо удаада бүгү-нийти хөгжүлдезиниң хоойлудаларындан демдеглелдер кылырынче семевейн, чүгле бистиң өртемчейде нийтилел хөгжүлдезиниң эң кол айтырыгларын болгаш ол дугайында бодумнуң хүүда бодалдарымны демдеглеп каарын орадаштым.

Сарыг-шажының өөредиин өзугаар алырга, нийтилелде туруп турар бүгү чүүлдер бодуи долгандыр түрүп турар бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чүүлдер-биле, эң ылангыя чоокку бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ораннарбиле холбаалыг, бойдустуң болуушкунары-биле тудуш харылзаалыг. Шаг-чаанда-ла бурганнарның чаңгыс ааны чаяан-салымның хоойлузун өзугаар, болуушкунарының таарымчалыг үезинде өзүп, хөгжүп, оон таарымча чок апарган үелеринде, чижээлээрге, чер-делегейниң улуг-улуг частыышкыннарының, каан-халыыннарының, сооп. доштолыышкыннарының, саңдайыннарының салдары-биле баксырап бадып азы мырый бүүрап дүжүп болур. Ол ышкаш октаргай делгемнеринде түрүп турар бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ораннар, ол оранналда түрүп турар бүгү чүүлдер шупту-ла бир дөмей чаңгыс аай салым-чаяанныг бооп турар.

Оон иштинде кижи нийтилелиниң хөгжүлдези база-ла ындыг. Ол хөгжүлде кижилерниң күзел-бодалыңдан хамаарылга чокка бүгү-нийти хөгжүлдези-биле кады кижилерни долгандыр түрүп турар географтыг, физиктиг байдалдардан, оон иштинде климаттан, хөрзүн, дириг амытаннар, үнүш, хар-чаңы чижектиг бойдус байдалдарындан хамаарыжыр. Ол ышкаш кожа-холбаа чүүлдер-биле политиктиг болгаш экономиктиг харылзааларның, чыраккы-чоок та-даа турар болза, делегейниң улуг-улуг күүлүг күүлелериниң, эң ылангыя чаа-дайынналарның салдарындан хамаарыштыр, ол бүгүнүн таарымчалыг апарган үезинде өзүп сайзырап, таарымча чок апарган үезинде бакшырап бадып азы мырыңай бүүрап дүжүп чоруп орар. Ол бүгүге кижилериниң болгаш хоорайларының өзүлдезиниң эртем-техниканың хөгжүлдезиниң салдары база улуг.

Нийтилел хөгжүлдезиниң хоойлузун өзугаар алырга, чүведе, мөңге чүве шуут чок, өскенней-ле өзүп, хөгжээнней-ле хөгжүп үргүлчүлээр деп чүве база турбас, өзүлде, хөгжүлде бүрүзүнүң кедерээшкиниң алызы барып бүүгаашкыга ыяап-ла чедер. Ындыг болза-даа ол бүүраашкының орнунга кандыг-бир чаа чүүлдер, чаа байдалдар тыптып кээп тургулаар. Чижээлээргe, бо өртемчейниң бир далайы соглуп каар болза, ол далайның орнунга арга-арыг, оът-сиген, аң-куш, оон соонда кургаг хову тыптып кээр. Ол ышкаш кажанбир шагда кайы-бир чуртка бүүрап дүшкен күрүнелериниң орнунга чаа күрүнелер база дыптып келгилеэр. Эрги өзүчүрүмнар чаа өзү-чүрүмнарбиле үргүлчү-ле солчуп тургулаар.

Өртемчейде чамдык чүүлдер бот-боттарының арагында чежемейинн-даа маргылдаа-чөрүлдээлиг адаандемиселдерлиг чоруп турар болза, олар шупту-ла кажан-кезээде чаңгыс кижинин организминиң үгаан-медерелдиг хөделиишкиннери, хан-дамырның эргилделери, бодун долгандыр туруп турар чүүлдер-биле харылзаалары ышкаш, бир дембиле хөгжүп сайзырап, чамдыктары бүүрап дүжүп чорүп орар. Кончуг чаагай, ажык үелиг хөгжүлделер, сайзыралдар безин назы кырып, үезин эртерге, ажыы чок хоралыг чүүлдер апаргылаар. Чогуур үезинде болгулаан кончуг улуг бүүраашкыннар, чаа-дайынналар безин чугула херектиг кайтамчык ажыкүелиг чаа чүүл бооп хуула бергилээр.

Ол дугайын чүгле кижи нийтилелиниң амгы үедеги хөгжүлдезиниң чамдык чижектери-биле чугаалаарга, сөөлгү үеде бистиң өртемчейде кижи төрелгеген эмин эрттир өзүп сайзыраш, амгы үеде бойдустуң бүгү-ле хаймралдарын кончуг дүрген хоозуратныышаан, оон-дайынналарының бооп хуултан. Өске сес-биле чугаалаарга, амгы делегейде бойдустуң хайырлалдарын ажыглаар, ону чиир, ведер ужуруг, кижилер хүн бүрү өзүп орар. Аңаа уйгралыышпыр кижилерниң чиир, ажыглаар ужуруг чүүлдерин, эң ылангыя мал, тараа, ан-куш болгаш балык аймаа комчуг дүрген төнүп орар. Чогум-на оон ужурунда кижи нийтилелиниң амгы үедеги хөгжүлдезиниң хуу-салымының кандыг-бир чүтаалажыышкынар, керээ-дуруужулгалар, атом-водород, эрге-чагырга, шерит-шагаадада эвес, алызы барып кээп ажыл-агый, аъш-чем шинтпирлээр апарган. Дайынчаалар, алтыш-кырыштар база-ла оон ужурунда хаһиның үнер. Хоорай, сүүрлер эмин эрттир өзүп сайзырааш, кончуг хөй олар-белчиирлерлиг, кат-чимистиг эң эки черлерин, тараа, сиген черлерин дуглап эзлевишаая, чоонуң эң хөй кезиин амыдыралдың үндезинин болур көдээ ажылагыйдан чардыктырган, өске чылдагааннар-биле кады кижи төрелгетеиниң аш-чүүре чыгай берген Электротехниканың кедергей хөгжүлдези, ам кээп ону бүдүргеи оон эдлери болур бүгү кижи төрелгетеиним болгаш бүгү бойдусту чок кылып үзүткааш, оон-биле кады боду хөөржүттүүп каар деп кыжаны берген.

Бо чүүлге база бир чижек, эртеми эмин эрттир сайзыраш, кижилерни өлүрбес, өлген-даа кижини диргизип каар аңаар болза, оон ажыы бар бе, ынчаш? Ол мырыңай хоралыг. Чүге дээрге ындыг таварылгада кижилер өске чүүлдериин өзүлде-хөгжүзиниден мурнал, хеп-хенертен эмин эрттир өскеш, бойдустуң хайырлалдарын, ылангыя мал, тараа, ан-куш болгаш балык аймаа эм чүүлдер-биле кады үзүткап чок кылгаш, адактың сөөлүнде боттары аштап, суксап, үптежип, былаажып өлүглээрлер.

Марксизм болгаш оон талалакчылары «материя болгаш бойдус, нийтилел кижилерниң медерелиниден хамаарылга чокка туруп турар» деп шынга элээп чоок кылдыр биилп турза-даа, политикага нийтилел хөгжүлдезиниң боттуг хоойлуларын барымдаалавайн. нийтилелдиң хөгжүлдезиин боттарының күзел-бодалынга таарыштыр эде көөрүн орадажып, аңгылар, чон нийтилелди тургузар сорулганы салгаш, үгаан биле күш-ажылдың аразында, хоорай биле көдээниң аразында ылгалдарын үзүткаар, ынчангаш аңгы чок социалистиг нийтилелди, оон соонда магалыг чаагай «коммунизмэ» деп чүвени тургузар деп боттанмас чүүлде чүткүп турганнар. Чогум кажанда-даа аңгылар чок кайы-даа нийтилел турбаан аңгы типлээн өзүп ылгаан безин [illegible] дарлаар аңгы боон куула бээр, социализм үезинде безин социалистиг интеллигенция дарлаар аңгы аваар. Дарлаар аңгы кажан мезээде удуртукчу салым-чаяанныг болур, ынчангаш дарлаткан аңгыга ажыктыг демократия база тургустунмас, демократиниың хоойлу-дүрүмнериң канчаарга-даа дарлаар аңгының кижилери бижип кылыр, олар ону боттарынга ажыы чок хоралыг кылдыр кылбас деп чүвени билбес болганнар. Оон ужурунда олар демократиянны тургускаш, ажылчыя аңгының эргелерин дарлаар аңгы-биле деңнээр деп болдунмас чүүлче каракулаш чок чүткүп. оон-биле ажылчын аңгыны үр чылдарда төөредип келгеннер.

Кыска хуусаалыг демократыг сонгулдаалар үезинде күрүнеге болгаш бүдүрүлелерге перспектива болгаш ыглавыр кажан-даа тургустунмас. Ол бүгүнү хуусаалыг сонгуттурганнар боттарыныи сонгуттурган үезинде-ле чарыгдап, оон-биле чонга экиирген каап турарлар. Оон ужурунда алызы барып күрүне ядараар, күрүне ядараар-га, чон ядараар чон ядараар-га, аңгы демнеделери чидиглеинг. Оон соонда политиктиг болгаш экономиктиг долу бүүраашкын деп чүвени олар билбейн турарлар. Ам бо үеде дүшкеи Совет Эвилели болгаш социалистиг ескелдаа чүүлдерниң бот-үезинин удатканы, электротехниканың кедергей хөгжүлдезиниң үрүкүтары-биле кижи нийтилелиниң хөгжүлдези долу бүүраашкының бүдүүзинде турун турар. Ол бүүраашкын бир-ле дугаарында кижи төрелгетеиним эң хөй кезии болур ажылчын аңгының эргелерин дарлаар аңгы-биле деңнээр деп болдунмас чүүлче каракулаш чок чүткүп. оон-биле ажылчын аңгыны үр чылдарда төөредип келгеннер.

Ыңчангаш аңгы чок социалистиг нийтилелди, оон соонда магалыг чаагай «коммунизмэ» деп чүвени тургузар деп боттанмас чүүлде чүткүп турганнар. Чогум кажанда-даа аңгылар чок кайы-даа нийтилел турбаан аңгы типлээн өзүп ылгаан безин [illegible] дарлаар аңгы боон куула бээр, социализм үезинде безин социалистиг интеллигенция дарлаар аңгы аваар. Дарлаар аңгы кажан мезээде удуртукчу салым-чаяанныг болур, ынчангаш дарлаткан аңгыга ажыктыг демократия база тургустунмас, демократиниың хоойлу-дүрүмнериң канчаарга-даа дарлаар аңгының кижилери бижип кылыр, олар ону боттарынга ажыы чок хоралыг кылдыр кылбас деп чүвени билбес болганнар. Оон ужурунда олар демократиянны тургускаш, ажылчын аңгының эргелерин дарлаар аңгы-биле деңнээр деп болдунмас чүүлче каракулаш чок чүткүп. оон-биле ажылчын аңгыны үр чылдарда төөредип келгеннер.

Кыска хуусаалыг демократыг сонгулдаалар үезинде күрүнеге болгаш бүдүрүлелерге перспектива болгаш ыглавыр кажан-даа тургустунмас. Ол бүгүнү хуусаалыг сонгуттурганнар боттарыныи сонгуттурган үезинде-ле чарыгдап, оон-биле чонга экиирген каап турарлар. Оон ужурунда алызы барып күрүне ядараар, күрүне ядараар-га, чон ядараар чон ядараар-га, аңгы демнеделери чидиглеинг. Оон соонда политиктиг болгаш экономиктиг долу бүүраашкын деп чүвени олар билбейн турарлар. Ам бо үеде дүшкеи Совет Эвилели болгаш социалистиг ескелдаа чүүлдерниң бот-үезинин удатканы, электротехниканың кедергей хөгжүлдезиниң үрүкүтары-биле кижи нийтилелиниң хөгжүлдези долу бүүраашкының бүдүүзинде турун турар. Ол бүүраашкын бир-ле дугаарында кижи төрелгетеиним эң хөй кезии болур ажылчын аңгының эргелерин дарлаар аңгы-биле деңнээр деп болдунмас чүүлче каракулаш чок чүткүп. оон-биле ажылчын аңгыны үр чылдарда төөредип келгеннер.

Кыска хуусаалыг демократыг сонгулдаалар үезинде күрүнеге болгаш бүдүрүлелерге перспектива болгаш ыглавыр кажан-даа тургустунмас. Ол бүгүнү хуусаалыг сонгуттурганнар боттарыныи сонгуттурган үезинде-ле чарыгдап, оон-биле чонга экиирген каап турарлар. Оон ужурунда алызы барып күрүне ядараар, күрүне ядараар-га, чон ядараар чон ядараар-га, аңгы демнеделери чидиглеинг. Оон соонда политиктиг болгаш экономиктиг долу бүүраашкын деп чүвени олар билбейн турарлар. Ам бо үеде дүшкеи Совет Эвилели болгаш социалистиг ескелдаа чүүлдерниң бот-үезинин удатканы, электротехниканың кедергей хөгжүлдезиниң үрүкүтары-биле кижи нийтилелиниң хөгжүлдези долу бүүраашкының бүдүүзинде турун турар. Ол бүүраашкын бир-ле дугаарында кижи төрелгетеиним эң хөй кезии болур ажылчын аңгының эргелерин дарлаар аңгы-биле деңнээр деп болдунмас чүүлче каракулаш чок чүткүп. оон-биле ажылчын аңгыны үр чылдарда төөредип келгеннер.

Ыңчангаш аңгы чок социалистиг нийтилелди, оон соонда магалыг чаагай «коммунизмэ» деп чүвени тургузар деп боттанмас чүүлде чүткүп турганнар. Чогум кажанда-даа аңгылар чок кайы-даа нийтилел турбаан аңгы типлээн өзүп ылгаан безин [illegible] дарлаар аңгы боон куула бээр, социализм үезинде безин социалистиг интеллигенция дарлаар аңгы аваар. Дарлаар аңгы кажан мезээде удуртукчу салым-чаяанныг болур, ынчангаш дарлаткан аңгыга ажыктыг демократия база тургустунмас, демократиниың хоойлу-дүрүмнериң канчаарга-даа дарлаар аңгының кижилери бижип кылыр, олар ону боттарынга ажыы чок хоралыг кылдыр кылбас деп чүвени билбес болганнар. Оон ужурунда олар демократиянны тургускаш,

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 137 (14859) 1992 чылдың июль 18, суббота

Солунга ат салган шагы 21.00 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль

САЙГАРЫП ЧУГААЛАЖЫРЫН ДИЛЭЭН

Чоокта чаа Бай-Тайга район Советиниң эээлеглиг он бирги сессизы болуп эрткен. Анаа районуң ажыл, амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан. Оонбиле чергелештир Тываны аңгылаарының талазы-биле референдум чорударының дугайында «Хостуг Тыва» улусчу фронтуның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чугааны депутаттар база чоруткан.

Бо айтырыгга хамаарыштыр район Советиниң депутаттары ийи чүүлдүг дараазында шиитпирни хүлээп алган:

1. Тыва Республиканың Чазаанның «В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиин театрының баарынга болгаш Улусчу чогаадылга бажыңынга 1992 чылдың июнь 20-де «Хостуг Тыва» улусчу фронтуның организастаан митингизиниң чамдык негелдемелериниң дугайында» доктаалын деткиир.

2. «Хостуг Тыва» улусчу фронтумуң тургузуп турары Тыва Республиканың хамаарышпас күрүне болурунуң дугайында референдум эрттирериниң айтырыын Тываның хөй национадлыг чонунуң эрге-ажыынга дүүшпес деп санаар болгаш үк айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Советиниң сессиязынга дарый сайгарып чугаалажырын дилээр.

(Бистиң корр.).

ДУРЖУЛГА СОЛЧУУШКУНУ

МАР-ның Убса-Нур аймаанның бөлүк спортчулары, спорттуң хоочуннары болгаш күш-культура ажылдакчылары Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди-биле арга-дуржулга солчур дээш чедип келген. Аалчыларның саны 18 кижи. Оларны аймактың спорт комитединиң даргазының оралакчызы Оюнбат удуртуп чоруур.

Олар бо хүннерде Дус-Хөлге барып, ында улустуң дыштанылгазының байдалы база хостуг үени канчаар эрттирип турары-биле танышкан. Чагытайда лагерьге школачы спортчуларның чайгы үеде мага-бодун дадыктырып, спортка белеткел ажылдарын кылып турарын улуг сонуургал-биле көргеп.

Ол ышкаш олар хоорайның күш-культура болгаш спорт комитединиң ажылдакчылары-биле арга-дуржулгазын солчур.

Июль 16-да моол спортчуларны Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат хүлээп алган, хоорайның социал-экономиктиг байдалыбиле таныштырган.

Августуң ортаа үезинде районнарда спорт ажылдакчылары болгаш бөлүк тренерлер Убса-Нур аймакка барып, арга-дуржулгазын солчур. Бо дуржулга солчуушкуну эрткен чылын кожа-хелбээ чурттарның аразында чардынган керээ ёзугаар болуп эртип турар.

(Бистиң корр.).

КИЖИЛЕРЖЕ КӨРНҮР, ДУЗАЛАЖЫР

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң хүннери Каа-Хем районга болуп арткен. Ынчан Президиум кежигүнери районуң суурларынга барып, кодээ Советтерниң ажылдакчылары, коллективтериниң кежигүнери, удуртукчулары-биле ужуражып, чонунуң хүүзүнда айтырыгларының талазы-биле хүлээп алышкынарны организастаан.

Каа-хемчилерниң чүү дүвүредип турарыл? Олар ниити республиканың чону ышкаш, шакла ындыг бергелерге таварыжып турар. Эң ылангыя бараан өртээ улгатканы, кыварчаар материалдар ховартааныдан, районда автобус аргыжылгазы бергедээн, комхерек үүлгедир чорук ковудээн, оон-биле демиселге кошкан. Ол ышкаш ийи кодээ Советтиң даргазын дыка үр үеде бадылаваан, чамдык суурларда милиция төлээлери чок. Арага аймаан улуг өртек-биле садып, чонну мөлчүп турарлар-биле демиселди кым-даа чоруткайн турар.

Районга эрткен хүннериниң түнелиин июль 14-те Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң хураныга чугаалашкан. чогуур доктаалды хүлээп алган. Ындыг хүннерни эрттирери чогумун амыдыралын, оларның сагыш-сеткилин, хомудап турар айтырыгларын билип алгаш, дузалажырынга дыка эптиг деп көргеп. Каа-Хем районнуң ажыл-ишчилериниң тургускан айтырыгларын шиитпиөлеп, дуза чедирери-биле Дээди Советтиң тус-тус комитеттеринге дааскан. Олар хемчегларни ажылдап кылгаш, боттандырып эгелээн.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң хүннери чоокку үеде Улуг-Хем районга эртер.

Селеп ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Кызылда почта ажылдакчызы Маргарита Чомужүк ажылынга кызымак кижи. Төп почтаның солуннар тарадыр кылдыында ол почтачылап турар. Ол анаа элээп үр болгам. Ажылынга бедик арга-дуржулгалыг.

Чер-черже тарадыры-биле экелгеп солуннарны, журналларны, улустуң чагааларын ол шалыпкын ылгаш, ээлеринге саадалга чокка чедирип бээр.

ПОЧТАЧЫ

Чайгы дыштанылга
ҮШКҮ СЕЗОН ЭГЕЛЭЭР

Өөредилге чылы дооступ турда, «Ургуларывысты лагерь чорудар бе, азы чорутпас бе, чорудар апарза, каймыкче путёвка садып бээрил» диген айтырыг ада-иениң мурнунга тургустумуп турган үеден бээр, лагерьлерде ам ийиги сезон доозулганы бо. Дыка хөй оолдар, ургулар дыштанылгазында лагерьлерге дыштанган. Эдээгеглиг үшкү сезон эгелээринин бүдүүзүде бистиң корреспондентивис Вера Куулар профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң инструктоtogu Мария Ивановна Оюнга ужурашкан. ургуларның чайгы лагерь сезонунуң ниитизя-биле черле кандыг байдалдыг эртип турарын сонуургап, чугаалап бээрин дилээн.

— Ургуларның чайгы дыштанылгазы лагерьлерге ажыктыг, солуп кылдыр эртсин дээш ол талазы-биле чемчегларин, ажылдарны профэвилелдериниң республика чөвүлели бшл удур ап чоруткан. Эрткен ийи сезонның түнелиибиле алырга, лагерьлер багай эвес ажылдаан, «берге, бо марын үеде улус ажы-төлүн белеп чорудар бе?» дээн уткалыг ийи-чаңгыс чугаалырга чөрүттүр, ийи сезонда дыштанып келген ургулар хөй болган. Ургуларга таарымчалыг болурунуң болдунар-ла бүтүү чемчегларн алдынган. Аъш-чем-биле болгаш черле шинти хандырылга багай эвес. Оон-биле қады профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң президиумунуң шиитпири-биле бир сезонлуг хонуун кызырып, ургулар он чеди хонук дыштанып кылдыр тургускан. Ындыг байдал үүнү көргускенил? Дыштанылга үезинин ындыг-ла үзүн эвес болуру эптиг, таарымчалыг боол турарын бо чылдың практиказындан көрдүвүс. Моон мурнунда чылдарда лагерьден дезер чоруктар тургулаар чүве болгай, ам ындыг эвес болду. Ажыктыг, солуп кылдыр организастаттынган каш хонук билдиртпейн эрте бээри илден.

Лагерьлер белеткелин профэвилелдериниң тус-тус рескомнары база багай эвес чорутпкан. Бо дугайын чугаалап тура, ылангыя кереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң элээн хынамчалыг белеткенгенин черле демдеглеп каары чугула, ындыг Сэйдалды тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал хандырылга будүрүлгелериниң ажылдакчыларының рескомунга хамаарыштыр база чүгаалаар апаар.

Дыштанылга үезинде ургулар чүгле хүндүс баар лагерьлер база ажылдап турган. Чижээ. Хову-Аксының профилактарийиниң базазынга болгаш Ак-Довуракка «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бааразынга олар тургустурган. Акша-төгерик-биле хандырылга, акшаландырышкын — амгы үеде нарын айтырыгларның бирээзи боол турар деп чүве билдингир. Ынчалзажок ургулар чайгы дыштанылгазында эш-өөрү-биле лагерьлерге кээп дыштанып алзыр черлерге чедип, техниказын безин арай боорда чедирип ап турду. Баштайгы үдээда бергедеер хөй-ле турган болдур ийин.

— Тудуп турар оруктун төлевилел-смета өртээн санаар чүве болза, оон түүү эдерип каар чүве-ле ыйнаан. Бо эрткен үеним дургузунда белеп кылдынган, ажыглап болгу дег апарган оруктун хемчээлин километр-биле санаар болза, чеже чеже бергеиил?

— Эртерп эң берге черлерде туттунган оруктун хемчээли 14,7 километр. Ам ол оруктап машиналар манакажып турар болу берген. Тудуп турар оруувустун төлевилел-смета өртээн санаар болза, 100 миллион хире рубль боол турар. Хандыгайты — Мугур-Аксының аразында оруктун кынта хемчээли 163 километр чүве. Өөрдө бистин оруктудуг участогувустун ажылчыннары бо оруктун 85 дугаар километрниге чедир тудуп каан. Оон ымай Мугур-Аксынга чедир оруктү бистин Ак-Довуракта 3 дугаар оруктудуг эргелеливистин, ковүрүг тудар эргелеливистин база Тываның мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазыбиле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжышкынының механизация эргелелиинин коллективтери тудуп турар. Суг ажыл-агыйының механизация эргелелиинин бригадазы бо хүннерде Көге-Даваа дээр артта ажылдап турар. Ол конгуг-ла берге чер. Хая-ташты буза тепсир ажыл эдерик. Оруг-кыйыы чорун турган, эртер, дыйлан чер чүве.

Черле ынчаш Көге-Даваа арты орук тударынга дыкала таарымча чок чер. Борта үндүрүп турар чарыгдалларывысты саналр болза, шуутла эдерик. Кызын марыйлай берге. Үргүлүү булуктаар. Оруг-кирлэ чок черлеп чорун турган, ажылчыннар бо оруктун тудуунга 3 миллион 741 муң рубльди шингээдип алган бис. 118 километрден 124 километрге чедир база 124 километрден 130 километрге чедир оруктү тудуп, ажыглалга киириптер сорулгалыг улус бис. Көге-Даваа арты база бар болдур ийин. Ниитизи-биле 18 километр оруктү ажыглалга киирипттер бодап турар бис. Октябрь айга чедир бо оруктү тудуп доозкаш, машиналар маныкажып турар кылдыр дужаалтар боор бис. Шак ындыг темп-биле ажылдаар болдувусса Мугур-Аксынга чедир 33 километр артар. Ону 1993 чылда тудуп доозуптар деп турар бис. Ынчан Хандагайты — Мугур-Аксының оруу бүрүн туттунар болгаш ажыглалга киирер бээр.

— Ковүрүглер база тудуп турар улус бис деп чугаалап олурдувар. Ындыг ковүрүглерниң чежеми тударыл, Наталья Вениаминовна?

— Орук тудуп турар черлерге кежер хемнер-даа, кара суглар-даа бо-ла таваржы бээр. Хар суу, чаъс суу база орук-чирикти үрей шаан каапгар ышкажыгай. Ынчангаш хоолайлар-даа салыр, ковүрүг-даа тудар черлер албан турун кээр. Тудар ужурлуг ковүрүглериивис саны тос. Бистиң аревда керээзи-биле ажылдап турар ковүрүг тудар эргелеливис оларны тудуп турар. Бо чылын чеди ковүрүг туттунуз бээр. Келир чылын Карсы болгаш Саглы хемнерни кежир ковүрүг тудар. Карлы хемни кежир ковүрүгүн бо чылын тудуп эгелээр бодап турар улус бис. Акша-төгерикке-ле канчап баар ярги бис? Бир бергедеп турар айтырыывыс бо.

— Рынок харылзааларынче шилчилгенин бо үе-чазазында кайда-даа акша-төгерик айтырыы бергедеп турар чүве ышкажыл. Моны канчаар шиитпирлээр бодап турар силер ынчаш?

— Бо орукту тудуп доозарынга биске ам-даа 28 миллион хире рубль херек. Бо бүгүнү өөренип көргеш, «Хандагайты — Мугур-Аксы оруун тударынга акша-төренги тускайлап үндүрүп бээр дугайында» Тыва Республиканың Чазаанын тускай доктаалының төлевилелйн кылып тур бис. Чазак бистиң бо дилээвисти хандырып бээр боор дээрзинге улуг идегел турар бис. Орукту чүгле тудуп каар эвес, ону ажаап, кадагалаар деп чүве база бар болгай. Орта база акшатөгерик херек. Ынчангаш Мөңгүн-Тайга районда оруқажыглал участогу база тургузуп алдывыс. Ол участокка орук кылыр техника база херек апаар. Ону садып алыр болгай. Участок начальнигин тыпкаш, томуйлап кагдывыс.

— Орукчуларның ажылын канчаар организастап турар силер?

— Олар эрлчежип ажылдаар арга-биле ажылдап турар. 15 хонгаш-ла эрлчежип ажылдап турар кылдыр организастаан. Владимир Степенконуп, Дамдын-оол Ондарның бригадалары орук тудуунда эки ажылдап турар. Ажылчыннарывыстың аъш-чем-биле хандырылгазы шоору. Аъш-чем аймаан садып алыр кылдыр чөлүшээрел берип турарын Мөңгүн-Тайга районнуң эрекчагырга черлери-биле дугуржуп каан чүве. Бо талазыбиле хомудалывыс чок. Орукчуларның ажылын турарын техниказынга кывар-чаар материалдар талазы-биле хандырылгавыс нат. Бензин болгаш дизель одаар чүүлдербиле сөөлгү үеде бергедеп тур бис. Тыва Республиканың Президентизинге дилег чагаа база бижидивис. Президент биске дуза чедиритер боор деп каспел тур бис.

Интервьюну Манай-оол ОЮН кылган.

Интервью

1993 ЧЫЛДА АЖЫГЛАЛГА КИРЕР

Ыракка Мөңгүн-Тайга район-биле аргыжары дыка берге. Ылаңгыя машина-биле чоруурга орук-чирни кадыр-берт. Ол чоруурда, Моол кызыгаарын ылап-ла таварын эртер. Хандагайтыдан безин чоруптарга чер аразы дыка херин. Кыштын соогунда, чайның изиинде черинң черинге машина-балгат үрелирге, чоруқ кажилери кара хинчээн көөр. Аргыжары берге-ле район. Район төвү Мугур-Аксынга чедир чаа орукту тудуп-ла турар дээнден бээр элээп үе эрте берди. Черле чаа орукту кажан тудуп, ажыглалга киирер оруқчулар чүвел бо деп айтырыглар салган чагаалар солуннуң редакциязынга бо-ла кээр-дир. Ол айтырыглар черле чөптүг боор. Бо айтырыгга харыы алыр солуга-биле келген ужурумдаа ол чүве. Борта кайдыг харыы берип болур силер—деп. Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелгетудуг каттыжышкынының начальнигинин оралакчызы **Наталья Вениаминовна КОРОЛЕВАДАН** оон ажылдаар кабинединге кире бээгеш, баштай-ла салган айтырыым ол.

— Бо айтырыгны үгле мөңгүн-тайгажылар эвес, республиканың чону база сонуургап турар болдур ийин. Силернин хөй үе-шагынар чидирип турбайн, мээн айтырыгларымга допчу-даа бол, харылап берип көрүмер.

— Чедип келгенинер эки болган-дыр харын. Бистернин, оруқчуларның дүтайында солуп, сеткүүле шоолуг бижинр эвес. Ийи-чаңгыс бижизе-даа, ында орук, мында орук багай. Онгул-чиңгил оруктарын халалыын. Оруқчулар чүү көрүп, чүү кылып турар улустуң дээш чижектиг бакпал бижээн чүүлдер берген болгулаар. Силерни, солун ажылданчыларын бакпаар дээш ынчанмайн ор мен. Шынап-ла, чүвенин шыны херек. Ынча депкен дээш мени буруудазы бербес-ле боор силер. Моон сонгаар харылзажып, кады ажылдап туралл, харыя. «Деминг сааскан тева тудуп чиир» дээр ийикпе? Бистиң ажылывыста четпестер хөй. Ынчалза-даа эки үүлдериивис база бар. Журналистер-даа, оруқчулар-даа чаңгыс үүле бүдүүлүп, республикавыстың экономиказын быжыглаарынга эвээш-биче-даа бол үлүг-хуувусту киирер дээш ажылдап чоруур улус ышкажыл бис. Айтырыглырнар салып олурукар, шыдаар шаам-биле харыылаарын оралдажып көрейн.

Хандагайты — Мугур-Аксы аразында оруқту тудуп эгелээнден бээр элээп үе эрте берген деп, баштай-ла салган айтырыынар ол болду. Орта мындыг харыы берип болур мен. Ийе харын бо оруктун тудуун 1986 чылда эгелээн улус бис. Мугур-Аксы суурну найысылал Кызыл-биле харылзаштырар идегелдиг каапама оруқту тудар сорулгабиле орук тудуун эгелээн улус-ла болгай бис. Хеле-бүдүү-ле тыва бээр эвес. Баштай-ла ол оруқту каинчаар, кайы черни тазартыр тударының планын тургузуп эгелеливис. Моол кызыгаары тараныывайн. Тыва кызыгаары-биле орук тударын эки боор деп түннелге келген улус бис. Бо оруқту тудуп эгелээн бетинде машиналар чорун болгу дег черлерни кылып эгелеливис. Тываның кыдыкызыгаар район-биле аргыжылганы чиигедири-биле чүүк сөөртүр машиналар база чиик машиналар чоруур орук изеп алдывыс. Ынчангаш эң берге, кадыр-берт черлерден орук үндүрүп, тудуп эгелеливис. Хандагайты — Мугур-Аксы аразында оруктун 118, 124, 130 дугаар километриниде эртиннее, конгуг берге черлер бар чүве. Ылангыя Көге-Даваа дээр арт бар. Ынчангаш шах мындыг берге черлерден орук тудуун эгелеп алган улус бис.

— Бо тудуп турар оруктун төлевилел-смета өртээн санаар чүве болза, оон түүү эдерип каар чүве-ле ыйнаан. Бо эрткен үеним дургузунда белеп кылдынган, ажыглап болгу дег апарган оруктун хемчээлин километр-биле санаар болза, чеже чеже бергеиил?

— Эртерп эң берге черлерде туттунган оруктун хемчээли 14,7 километр. Ам ол оруктап машиналар манакажып турар болу берген. Тудуп турар оруувустун төлевилел-смета өртээн санаар болза, 100 миллион хире рубль боол турар. Хандагайты — Мугур-Аксының аразында оруктун кынта хемчээли 163 километр чүве. Өөрдө бистин оруктудуг участогувустун ажылчыннары бо оруктун 85 дугаар километрниге чедир тудуп каан. Оон ымай Мугур-Аксынга чедир оруқту бистин Ак-Довуракта 3 дугаар оруктудуг эргелеливистин, ковүрүг тудар эргелеливистин база Тываның мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазыбиле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжышкынының механизация эргелелиинин коллективтери тудуп турар. Суг ажыл-агыйының механизация эргелелиинин бригадазы бо хүннерде Көге-Даваа дээр артта ажылдап турар. Ол конгуг-ла берге черлерден ажылдап турар. Хая-ташты буза тепсир ажыл эдерик. Оруг-кыйыы чорун турган, эртер, дыйлан чер чүве.

Черле ынчаш Көге-Даваа арты оруқ тударынга дыкала таарымча чок чер. Борта үндүрүп турар чарыгдалларывысты саналр болза, шуутла эдерик. Кызын марыйлай берге. Үргүлүү булуктаар. Оруг-кирлэ чок черлеп чорун турган, ажылчыннар бо оруктун тудуунга 3 миллион 741 муң рубльди шингээдип алган бис. 118 километрден 124 километрге чедир база 124 километрден 130 километрге чедир оруқту тудуп, ажыглалга киирипттер сорулгалыг улус бис. Көге-Даваа арты база бар болдур ийин. Ниитизи-биле 18 километр оруктү ажыглалга киирипттер бодап турар бис. Октябрь айга чедир бо оруқту тудуп доозкаш, машиналар маныкажып турар кылдыр дужаалтар боор бис. Шак ындыг темп-биле ажылдаар болдувусса Мугур-Аксынга чедир 33 километр артар. Ону 1993 чылда тудуп доозуптар деп турар бис. Ынчан Хандагайты — Мугур-Аксының оруу бүрүн туттунар болгаш ажыглалга киирер бээр.

— Ковүрүглер база тудуп турар улус бис деп чугаалап олурдувар. Ындыг ковүрүглерниң чежеми тударыл, Наталья Вениаминовна?

— Орук тудуп турар черлерге кежер хемнер-даа, кара суглар-даа бо-ла таваржы бээр. Хар суу, чаъс суу база орук-чирикти үрей шаан каапгар ышкажыгай. Ынчангаш хоолайлар-даа салыр, ковүрүг-даа тудар черлер албан турун кээр. Тудар ужурлуг ковүрүглериивис саны тос. Бистиң аревда керээзи-биле ажылдап турар ковүрүг тудар эргелеливис оларны тудуп турар. Бо чылын чеди ковүрүг туттунуз бээр. Келир чылын Карсы болгаш Саглы хемнерни кежир ковүрүг тудар. Карлы хемни кежир ковүрүгүн бо чылын тудуп эгелээр бодап турар улус бис. Акша-төгерикке-ле канчап баар ярги бис? Бир бергедеп турар айтырывыс бо.

— Рынок харылзааларынче шилчилгенин бо үе-чазазында кайда-даа акша-төгерик айтырыы бергедеп турар чүве ышкажыл. Моны канчаар шиитпирлээр бодап турар силер ынчаш?

— Бо орукту тудуп доозарынга биске ам-даа 28 миллион хире рубль херек. Бо бүгүнү өөренип көргеш, «Хандагайты — Мугур-Аксы оруун тударынга акша-төренги тускайлап үндүрүп бээр дугайында» Тыва Республиканың Чазаанын тускай доктаалының төлевилелйн кылып тур бис. Чазак бистиң бо дилээвисти хандырып бээр боор дээрзинге улуг идегел турар бис. Орукту чүгле тудуп каар эвес, ону ажаап, кадагалаар деп чүве база бар болгай. Орта база акшатөгерик херек. Ынчангаш Мөңгүн-Тайга районда оруқажыглал участогу база тургузуп алдывыс. Ол участокка орук кылыр техника база херек апаар. Ону садып алыр болгай. Участок начальнигин тыпкаш, томуйлап кагдывыс.

— Орукчуларның ажылын канчаар организастап турар силер?

— Олар эрлчежип ажылдаар арга-биле ажылдап турар. 15 хонгаш-ла эрлчежип ажылдап турар кылдыр организастаан. Владимир Степенконуп, Дамдын-оол Ондарның бригадалары орук тудуунда эки ажылдап турар. Ажылчыннарывыстың аъш-чем-биле хандырылгазы шоору. Аъш-чем аймаан садып алыр кылдыр чөлүшээрел берип турарын Мөңгүн-Тайга районнуң эрекчагырга черлери-биле дугуржуп каан чүве. Бо талазыбиле хомудалывыс чок. Орукчуларның ажылын турарын техниказынга кывар-чаар материалдар талазы-биле хандырылгавыс нат. Бензин болгаш дизель одаар чүүлдербиле сөөлгү үеде бергедеп тур бис. Тыва Республиканың Президентизинге дилег чагаа база бижидивис. Президент биске дуза чедиритер боор деп каспел тур бис.

Интервьюну Манай-оол ОЮН кылган.

Күш-ажылчы сагылга-чурумну сагыырынга чогуур чурумчу тургузар соруга-биле Тыва Республиканың Чазаанның доктаалыры болза:

1. Министерстволарның, ведомстволарның, комитеттерниң, каттыжышкынларының удуртукчуларынга база түс чер чагыргаларының даргаларынга хүлээндирери болза:

— коллективтерде күш-ажылдың сагылга-чурумун бир ай хуусадза сайгарып көөр, ону быжыглаарының болгаш ажыл шагының чидирин болдуруп турар чылдагаанпарны үзүткаар талазыбиле бөтүг хемчегларни ап чорудар. Сагылга-чурум үрээшкининиң чаңгыс-даа таварылгазын кичээнгей чок арттырбас. Машиналарның болгаш дериг-херекселдерниң анаа турарын эң эвээжээрни, ажылдаар черлерниң чаг эт база материалдар-биле хандырылгазын экижидерни, керээ сагылга-чурумунуң күүселедирин чедип алыр.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның база албан черлериниң удуртукчуларынам күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы дээш, будүрүлгеге организастыг чорук база ворум-чурум дээш негелдеп күштедирер:

— күш-ажыл, чонунуң ажыл-биле хандырылгазының, ажылга тургузарының, ажылдан үмдурериниң, хостаарының, кызырылданың болгаш чаа ажылдаар черлерни тургузарының дугайында төөйлузарның күүселедирин хандырар. Оныа кичээнгейин ниилелдирер. амыктарның, боттелерниң болгаш чонунуң өскедаа эвээш камгалалдыг кежектериниң ажылга тургузулгазынче база оларның күш-ажылының таварымчалыг байдалдарын тургузарынче утландырар;

— ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга ажыл төлевирин чокка шөлээ бээриниң доктаатқан чурумун сагып турарынга контрольду күштелдирер, администрациянын чөлүшээреди-биле ажылга келбес чоруктуу кызыгаарының күсели-биле ажыл шагының чидириглерин дыка кызыгарын хандырар, ажылга арагалаар чоруктуу болдурбазының немелде хемчеглерин алыр;

— чонунуң хандырылгазыбиле холбашкан будүрүлгелерниң, организацияларның база албан черлериниң ажылдаар шактарын оларның ачыдузазын ажыл-ишчилер ажылдан дашкаар үеде алган турар кылдыр чурумчудар:

—«Будүрүлгелер болгаш тывыкгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ның Хоойлузумга дүүштүр республиканың улус ажыл-агыйында өөнүү хевирлериниг болгаш ажыл-агый чорудулгазының арганарында структурлуг өскерилгелер болганын Тыва Республиканың Чазаа демдеглеп тур. Күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчуларының болгаш кежигүнериниң социал база экономиктиг айтырыгларны шиитпираээрнге ботгускайлап чоруу калбаргап. Оон-биле чергелештир дыка хөй будүрүлгелер болгаш организацияларда экономиктиг реформаларның төттандырып база рынокче шилчип турар үеде күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының чугулазын медереп билбейн турар. А күш-ажылдың сагылга-чурумү дээрге рыноктуң негелдезин, ылаңгыя шилчилге үе-чазазында хажыттынмас негелдезп болур ужурлуг. Чамдык күш-ажылчы коллективтер күш-ажылдың будүрүкчүлүү бедидер, продукция будүрерин көөдедир, оон бот-үнезин чингедир тудум, ажыл төлевирин өстүрерин чамдыкта үлезин чокка, оон шттинде забастовкаларны болгаш митингилерни ажыглап, негээринин оруу-биле чоруп турар.

Ачы-дуза адырының хөй-хөй будүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажыддаар чурумү өске адырларның ажылдаар шаты-биле дүүжүт турар, ол чорук чонуң таарымнаг чоруун болдуруп турар.

Будүрүлгелерни чиг эт болгаш материалдар-биле багай хандырып турарының хараазы-биле оларның ажыл чок туруп зарыдан, белеп продукциязың сайгартынмайн чыдып турарындан ажыл шагының чидиргерни көөдедир. 1992 чылдың майда Кызылда эът комбинады база дааранылга фабриказы ийи неделя ажыг туруп келген. Ындыг чергелиг фактылар тудугда, республиканың улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында бар. Бо чылдың январь-май айларында чүгле чөпшээрел чокка ажылга келбейн баргыныдан ажыл шагының чидирин, эрткен чылдыынга деңнээргс, Кызылдың алгы-кидис идик заводунда 1,5 катап, мебель фабриказында болгаш Улуг-Хемиин ыяш-улетпүр ажылагыйында — 1,3 катап өскен.

Коллективтерде күш-ажылчы сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарынга күш-ажылчы коллективтериниң боттарының база хөй-ниити организацияларының арганары чедир ажыглаттынмайн турар.

Республикада кадрларны шилиргинин болгаш таарыштыр тургузарының керээлиг база конкурстуг хевирлерн үндезин чок черге саадап турар, од аргалар удуртукчуларның болгаш специалистерниң бот-мииинп, сагылга-чурумну быжыглаарынга, ажылдакчыларның коллектив, күрүне мурнунга хүлээлгелерин, харысалгазын бедидерине эки салдарын чедирип болур.

АЖЫЛЫН ХУВААШКАН

1930-50 чылдарда Тывага политиктиг репрессияга таварышканнар болгаш оларның ажы-төлү, дөргүл-төрелдери база «Мемориал» ниитилел республиканың Дээди Советинге, Чазаанга, чогуур органнарга болгаш Политиктиг репрессияга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязынга актыг черге бууруудаттырганнарга хамаарыштыр янзы-бүрү айтырыгларны тургузуп келген. Мурнунда турган комиссия база республиканың хоойлу-дүрүм органнарында бо берге айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле огулуг ажылды чорутпайн келген. Ону барымдаалаш, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының составын чаартхан, ону солуннарга парлаан.

Ук комиссияның баштайгы хуралы июль 16-да болган. Анаа комиссия кежигүннериниң даалгаларын хүваан, бадылаан. Оон ангыда чоокку үеде чорудар ажылларны дугуружкан. Эң ылаңгыя агартхан улустарның ат-даңзыдын тодарадып, ону солуннарга дарый парлаар, оларның ажы-төлүнге болгаш эң чоок дөргүл-төрелдериниге чигелделерни база компенсацияларны тыпсырының айтырыгларын саалаттайн шиитпирлээрин, репрессияга кирижп, оларны байысаап ааажылап турганнарның ат-даңзыдын тургузуп, бурузун тодарадырын шаажылатканнарның өлүттеп черлерин, оларның хөөрлерин тыварын дүргедедирин болгаш ескедаа айтырыгларны чугаалашкан.

Хуралды Комиссияның даргазы М. С. Козлов удуртуп эрттиргеп.

Кудуруктай ХЕРТЕК.

СЭКП — ПАРТИЯ БЕ?

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА-ным политиктиг тайылбырлавчызы П. Леонников). Конституция судунуң «СЭКП-ниң херээн» сайгарып турарынга хамаарыштыр.

СЭКП дугайында 1991 чылдың ноябрьда декреднинге Б. Ельцин ол «кажан-даа партиа боон турбаан» деп айытхан. Бир ай эрткенде М. Горбачев бодунуң партиянның Чаңгыс секретары албан-хүлээлгеден дүшкемин чарлаан дораан, италь журналистерге интервьюзунга СЭКП 1917 чылда күрүне эргечагыргазын болуулга алган болгаш ол хевээр эдилеп келген дээр чижектиг медегдээн.

Конституциа судунуң ажылдап эгелээниинден тура, СЭКП партиа боон турган бе, партиа-күрүне бе, аны эрге-чагырганның бүгү кезектерки шуптузун эвээн орган боон турган бе деп айтырыглар эң үнзезин айтырыглар боон, чидиг маргыдаалыны үндүрген. В. Зоркальцевтиң (СЭКП-деп) чүгаазы-биле алырга, 70 чылдарның дургузунда партиа түрттүн чедимишкиннериниң кол күжү боон келген, ынчалзажок ол «сталинизмниң үе-чадазының халаптарын» хүлээп көргеш. С. Шахрайның (Президентиден) бодап турары-биле эрге-чагыргага киргеш баштайгы хүнеривден партиа күрүнеш болуулга чагырып алган араатан күш боон келген. Болчүкүү А. Макаров (О. Румянцевтиң бөлүү) үстүнде бодалды эң тода илереткен: «91-даа, 17-даа, 37-даа чылдарда ол бодунуң туружу-биле чаңгыс аай боон келген организациядыр».

Чогум черле, шынап-ла, ындыг бе? Сталинчи «БКП(б)-ның төөгүзүнүң кыска курузуу»-биле алыр болза, ол шынап-ла, ындыг. А керек кымында кажан-даа болганын алыр болза, шуут сыр еске.

Шынзыдылга херек бе? Амгы үеде хөй-ле документилерни парлап турар. Олар СЭКП чүртта хоойлуулуулга, күүсешчи, суд эрге-чагыргаларын шуптузун, массалыг информациянын бүгү чепсектерин бодунга хавырып алганын маргыш чок кылдыр бадыткап шынзыдып турар. Ынчалзажок 1917 чылдан тура ындыг боон келген деп бедыткаксап турарлар 20 чылдарның эгезинге чедир ындыг турган дээр дугаймда чаңгыс-даа документ тып шыдаар бе? Хей черге үе үндүрбезинмер, чүге дээрге ындыг турбаан, партиа (СЭКП) ынчан бодунуң ажыл-херектерин кылып турган.

20 чылдарның ортан үезинден Сталинниң партиага эргечагырганы чоорту ээлеп киргеш-биле байдал дыка илдең өскерилгеп болгаш XVII съездиге (1934 чыл) партияның ниитилел-политиктиг организациядан «партиа-күрүнеш кылдыр шилчилгеш шынаргаларының-биле боттанган. Ол шилчилгени ынчан «эде тургузуушкун» деп адаан, ынчаар пропагандалаан турган. Съездиге Кагановичиниң кылганы: БКП(б) ТК-дың илеткелинге «эде тургустунуушкуну» деп сөстү 57 катап! адаан. Оон соонда эрткен чылдар ынчангы ол «эде тургустунуушкун» чүрттүп болгаш чоннуң салым-чолуунга бачыттыг салдарлыг болганын бадыткап турар. Сөөлгү эде тургустунуушкунга бодаарга ол эде тургустунуушкун бүүраашкынга таварышпаан, харын-даа бүрүү-биле боттанган. Чүге дээрге ону Сталин үгаан-сарыылдыг, бодунга таарыжыг үг-шиг-биле чорудуп келген, Съездиниң докталдыында «партийжи үүлүг киллистерни дужүргеш, оларның ормунга бүдүргүлге-адыр зайыбиле киллистерни тургузар» деп айытхан. Шак ынчалдыр 1917 чылда эвес, а 34 чылда СЭКП ТК-га үлетпүр, транспорт, план-садыг-сан-дээ, политиктиг -административ т и г киллистер, а обкомнарга болгаш крайкомнарга оларның чүүлдешкек киллистерни тургустугулаан. Оны-ла үеде партаппаратта хамаарышпас партийжи контрольдуң органнарын база узутказаан. Ол чорук СЭКП-ге база бир халаптыг салдарны чедирген.

Ынчангаш Сталин төөгүге турүп кербээн чаа чүүлдү кылган — күрүне хүлээлгелерим хавырып алган партийжи тургузугну чогвадып тыпкан. Партиа бодун күрүнежитткеш, оон-биле бодунуң партиа боон адаттынар ергазын чидиргеш, ынчаларжок оон миллион-миллион бөдүүн партийжи массалары, оон мурнундазы дег, боттарын партиа дел санаа, партиа дег хөлегдип турар деп билип турганнар.

Чогумна оорган бээр СЭКП шынаар талазы-биле чаа байдалче шилчүүн. Партийжи бөдүүн массаларның база советтердиң партиин партияның эрге-чагырганындан хоорулганы ыяап болган. Партийжи эрге-чагырга партаппараттан холунга баргаш. Ол бүүнү он беш дире кижилер бүрүн эгелеп Политбюро үдүртүл турган. А Политбюро Чингиске секретарь канчаар аажылаар болдур, шын ынчалдыр хөлегдип турган.

Ам ынчага оны канчап билбейн турган бис? Оон тарымның Сталин коннуг мергөн бөгүн-биле дыка хаан чажыдыг ыяш, оны бичүүге чедир аажылдың чоруткаанындыс ол.

Малчыннар сумележип, дугуржуп тур

СОРУЛГАЗЫ БИЛДИНЕ БЕРГЕН

Авыяк Чыргакының Чүүгай хоогуунда чайлаглап турар хойжулар, инек кадарчылары, чылчылар чылдың, эрткен чартык чылдың түңнелдерин, кажы-даа бол, эрткен неделяның тамчүзүнде чүгаалажыр аргалыг болганнар. Орта келир кышка магадылаадын тургузары, малчын кижиниң сорулгаларының дугайында айтырыгларны колдады сумелешкен. Ийнги квартала малчыннарның канчаар ажылдаанның ажыл-агыйның кол зоотехниги Үдүр-оол Монгуш малчыннарга тэныштырган.

Ийе, эрткен кыш малчыннарга улуг шылгалда болганын, оон чедирген төгөрааларын, ажыл-шынчыларнын амгы сорулгазын директор Виктор Чооду хураалдың киржикчилеринге тодаргай чижектерге дамчып турган илеткээн. Кол-ла чергее чүве — мал төлүн четчири-биле белеткеп, күрлап албааны бо дуп турар. Чижээ, ажыл-агый ниитизи-биле 4000 малчыннар база бар. Оларга Олег Доңуй-оол 100 хойданна 17, Василий Монгуш 13 хураганны мелдя алган. Бо малчыннын хөюүн эдержилгезин багай организастаанныңдан эвээш хураган алдынган деп тускай эртемнигилер тайылбырлаар болду. Чогум бүрүү кымда дээрзин номчукчу эскерип көрүүн. Эрткен чылгы кыс хураганнар кайларны Роза Сарыглар чүс бактан-на 48-ти ап, черле шору ажылдаан.

Бода малдың кадарчыладыкдан эң-не дээре көргүзүүлүү Шын-Бажы сүт-бараан фермазында бызаа ажаакчылары Ким-оол Хомушку, Игорь Ооржак, Багай-оол Күүлар олар көргүзүп, немелде дешки чедии алырын 99 хүт болдурган. Сааичылар Мария Донгак, Хайды-Кара Донгак, Чечек Монгуш, Вера Монгуш болгаш оон-даа эскелерни шаңнаан, мактаан. Аныяк хойжулардан Лаа Байыр шылгаран, бо чылдың бир эвбир кыс хураганнары-биле шаннаткан.

Кыргылда үезинде эң-не идепкейлиг ажылдаан Чопгут Ховалыг, Өшкү-Саар Монгуш, Хука Күүлар оларга акша шаңналдарын тывыскан.

Малчыннарның сөөлгү үеде бергедежин турар чүүлү — ажыл-төгерик айтырыгы болуп артпышаан. «Бис-даа кажаар, ынай-бээр өөредиин чоруур дээш, школа доскаа ажы-төлге кайчыл акша тыш бээр бис» деп турары чоптуг болбайн аан.

Совхозтуң директинязы, профсөвилел комитеди Россия чергин кажаар ажылдаарын малчыннарга тайылбырлаарга, олар оон үжүр-дүзээнын билинип алдылар. Холда саналжыр акша чокта, малчыннарның чек-биле санажылга чорудары будулгазының-биле болуп артары билдингир-дир. Чүүлдээ чүве ынчыг дораан, белеңя-биле бүзе бербес-ле болгай.

Келир кышка магадылаа — сиген белеткелиниң малчын бүрүзү кирер. Оларның кол сорулгазы ындыг болду. Оон-биле чергелештир аъш-чемниң курлаавырлары — ааржыны, чемкенти, саржагны, курутту, бүжегейин малчыннар белеткеп ап, аъш-чемге ажыглаар. артының сайын саарарын дуруушканнар. Куда хуруу чүгле субботада эртиреринн сумелешкеш.

Какпа таныштырылганың түңнел кезээнде мөгелер хүрежи, аътгар чарыжы болуп эрткен. Үзүк аътгар чарыжынга Ужар Күүларның аъды бөрөн черии, ийнгизин Олег Ондарның, үшкүзүн Кумзат Ооржактың аъды алган. Эзерлиг аътгар чарыжынга биргизин Мерген Хоналдайның, ийнгизин Адаа-оол Монгуштуң, үшкүзүн Доңуй-оол Достайганның аътгары эзээн. Мөгелерден Мерген Күүлар шүүлген. Чыргал Ооржак үжүглешкен. Үшкү черде Алексей Күүлар болган.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чаданна хоорай.

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЖЫРБААН

Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг коллективниг ажыл-агый будүрүлгезиниң кежигүнериниң ниитти хуралын оон күүседикчи директинязы, Берт-Даг сумузунуң чагыргазының черии чыылдырган, эрткен чартык чылда малчыннарның, бүгү ажыл-шынчыларнің күш-ажылының түңнелин үндүрүп, ажыт-чажыт чок чүгаалаы кылган. Олар орта чедимишкиннерин-даа, четпестерин-даа тажырбааннар.

Эрткен кыш малчыннарга үлүг шылгалда болганын, оон чедирген төгөрааларын, ажыл-шынчыларнын амгы сорулгазын директор Виктор Чоодуң хуралдың киржикчилеринге тодаргай чижектерге дамчып турган илеткээн. Кол-ла чергее чүве — мал төлүн четчири-биле белеткеп, күрлап албааны бо дуп турар. Чижээ, ажыл-агый ниитизи-биле 4000 малчыннар база бар. Оларга Олег Доңуй-оол 100 хойданна 17, Василий Монгуш 13 хураганны мелдя алган. Бо малчыннын хөюүн эдержилгезин багай организастаанныңдан эвээш хураган алдынган деп тускай эртемнигилер тайылбырлаар болду. Чогум бүрүү кымда дээрзин номчукчу эскерип көрүүн. Эрткен чылгы кыс хураганнар кайларны Роза Сарыглар чүс бактан-на 48-ти ап, черле шору ажылдаан.

Бода малдың кадарчыладыкдан эң-не дээре көргүзүүлүү Шын-Бажы сүт-бараан фермазында бызаа ажаакчылары Ким-оол Хомушку, Игорь Ооржак, Багай-оол Күүлар олар көргүзүп, немелде дешки чедии алырын 99 хүт болдурган. Сааичылар Мария Донгак, Хайды-Кара Донгак, Чечек Монгуш, Вера Монгуш болгаш оон-даа эскелерни шаңнаан, мактаан. Аныяк хойжулардан Лаа Байыр шылгаран, бо чылдың бир эвбир кыс хураганнары-биле шаңнаткан.

Малчыннарның сөөлгү үеде бергедежин турар чүүлү — ажыл-төгерик айтырыгы болуп артпышаан. «Бис-даа кажаар, ынай-бээр өөредиин чоруур дээш, школа доскаа ажы-төлге кайчыл акша тыш бээр бис» деп турары чоптуг болбайн аан.

Совхозтуң директинязы, профсөвилел комитеди Россия чергин кажаар ажылдаарын малчыннарга тайылбырлаарга, олар оон үжүр-дүзээнын билинип алдылар. Холда саналжыр акша чокта, малчыннарның чек-биле санажылга чорудары будулгазының-биле болуп артары билдингир-дир. Чүүлдээ чүве ынчыг дораан, белеңя-биле бүзе бербес-ле болгай.

Келир кышка магадылаа — сиген белеткелиниң малчын бүрүзү кирер. Оларның кол сорулгазы ындыг болду. Оон-биле чергелештир аъш-чемниң курлаавырлары — ааржыны, чемкенти, саржагны, курутту, бүжегейин малчыннар белеткеп ап, аъш-чемге ажыглаар. артының сайын саарарын дуруушканнар. Куда хуруу чүгле субботада эртиреринн сумелешкеш.

Какпа таныштырылганың түңнел кезээнде мөгелер хүрежи, аътгар чарыжы болуп эрткен. Үзүк аътгар чарыжынга Ужар Күүларның аъды бөрөн черии, ийнгизин Олег Ондарның, үшкүзүн Кумзат Ооржактың аъды алган. Эзерлиг аътгар чарыжынга биргизин Мерген Хоналдайның, ийнгизин Адаа-оол Монгуштуң, үшкүзүн Доңуй-оол Достайганның аътгары эзээн. Мөгелерден Мерген Күүлар шүүлген. Чыргал Ооржак үжүглешкен. Үшкү черде Алексей Күүлар болган.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чаданна хоорай.

Соңгукчуларның бодалы

ЧЕДИР КҮҮСЕДИР АРГАНЫ БЕРЗЕ

Соңгулдалар. Бо харыссалгалыг кампаниядыр бодуүн чон коннуг үнелээр болгаш бүгү кичээлгейни олче үгландырын чаңчыккан. Амгы үеде ёзулуг демократчы байдалга соңгулдаларның эртип турарыы биске көрүнчүт. Депиндилге үезинде, соңгулда бетинде амыдыралывыстың бүгү талааларын шүүдүүнүн көргеш, кымны депутат кылдыр бадыпап алза, биске бүзүреддир хуза кадыптар аргалыгыл деп ышкаш боданып келир бис. Ынчангаш чоннуң эң бүзүрээни, идегээни төлептиглерниң төлептиин депутат кылдыр депшидип, соңгул алырынче аажок улуг сагыш салыр бис. Бо каас-көө сестер эвес, соңгукчулар, шынап-ла, ынчаар бодап турар.

Сөөлгү үеде Тывага президент эрге-чагырганының турүстүгаы-биле чаа хоойлуулар хүзээп ап турарын чүгулдүгүнүн түрээ бис. Ынчалза-даа ол хоойлуларда чамдык шүүлер биске, соңгукчуларга билдинмес

ЛИЦЕЙЛЕР ДУГАЙЫНДА

Школа болгаш амыдырал

(Төнчүзү. Эгези №№132, 133 «Шында»).

Бир чүвени эде адаарынга аажок хандыкшылдыг апарган бис: утказы ковчүг тода илереттинип чыдар атты чаа, ындыг-ла тодаргай эвезинбиле адап каар.

Шак ол ышкаш Тывада лицейлер (№ 7, 15 школаларда) ханы көөр болза, лицейлер эвес-тир. Оны орус ёзу-биле алыр чүве болза, ол — специалистер белеткен турар ортумак азы: дээди өөредилге чери болур. Царьскосельский лицей Россияның алдарлыг шүлүкчүлеря — Пушкин, Дельвиг, Кюхельбекер оларны болгаш Россия күрүнезиниң чамдык улуг дээн дүжүметтерин белеткээн болгаш күрүне албан-хаакчыларын белеткээр чаңгыс-ла өөредилге чери-бооп турган.

Лицей дел адап турарывыс Кызыл хоорайның № 7 школазында уругларны өөредилге черинче киреринге белеткеп, физика, математика өөредилгезин ында күштелдиргеп. № 15 школавыс базазында байдал арай өске, делегей ленинелинге адыр болза, ону АКШ-та аваа бодуун ортумак школаның хоолтазы кылдыр көрүп болур. Ында Америкада болза өөреникчилер шупту чаңгыс программа-биле 10 класска чедир өөренир. Оон соонда сөөлгү ийи (11, 12 класстарга) уругларны шилип алыр мергежилиниң, сонуургалдарының аайы-биле бөлүктерге үзер. Американнар од ийи классты ынчангаш мергежил шилип алырының класстары дээр.

15 дугаар школада лицейни мергежил шилип алырынга салдарлыг деп санап болур, ынчалзажок ам-даа арай кошкак-тыр ийин, ковчүг эки техниктиг база эргежок чугула. Оон ортумак азы дээдиндаа эртемниг белен специалистер үнмес.

Тыва школаларга даштыкыларның дүржулгазындан алырга, мен бодаарымга, япон өөредилгезиниң системазы элээн тааржып болгу дег чүве бо. Ол дугайын база бир өске статьяга чугаалап болур.

Тыванын профтехөөредилгеэинин удуртукчуларының күзел турганы техниктиг лицей --ол, шынап-ла, лицей-дир. Башкыр шеф тудугжуларның дузазы-биле тудуп турганы Кызылдың барын талазында профтехучилищениң базазынга оны ажылдазырын бодап турган. Төлевилел ёзугаар алырга, ол училище политехниктиг өөредилгеге көрдүнген амгы үениң материал-техниктиг базазалыг. Ол лицейни дооскан оолдар, кыстар бедия класстың специалист ажылчыннары, инженер-техниктиг техникумнарның, дээди өөредилге черлериниң, бистиң пединститутуң физика-математика факультединиң абитуриентилери бооп болур аргалыг турган ийин. Өөредилгеним бот-өөредилге-биле база уламчылап болгай. Ол Тывага техниктиг угланыышкынның бир дугаар өөредилге чери бооп болур турган.

Дээди болгаш ортумак класстың специалистерин, физиктерин, математиктерин Тывада белеткеп турары кошкак. Красноярскының политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга өөренир дээн тыва оолдар, кыстарны чыл хуусаада белеткел салбырынга өөредип турар бис. Ындыг турбуже, специалист бооп үнүп турарларның билии кошкак. Хостуг конкурс-биле кирип турар тыва абитуриентилер эвээш, кирип-даа алза, оларның 80 хуузу каакаш баар.

Техниктиг лицейге Тываның бүгү школаларындан эки өөредилгелиг киижилерни алыр деп турган болгай. Ажыктыг, эки бодал турган-дыр ийин.

Түттүнүп турар профтехучилище ам көдээ ажылагый университединиң филиалының эргезинде барган.

Техниктиг лицейге күрүне албан-хаакчыларын белеткээр азы күрүне албанынга чаа сонгуткан, томуйлаткан киижилерни албан чергелерини, бүдүрүлгелер удуртукчуларынын, ажылдакчыларының билиг бедидер сорудалыг бот-өөредилгени, кирип өөренирин база организастап болур. Күрүне албанының албан-хаакчыларын белеткээринге эргежок чугула техниктиг базза компьютерлерден эгелээш, бухгалтер албанының аппарадынга чедир, профтехучилищениң ол комплекизинде бар. Ынчангаш күрүне болгаш өске-даа албанның херээн күүседип шыдаар албан-хаакчыларны Тыва өөредип ап болур-дур.

Көдээ ажыл-агый филиалының болгаш пединститутуң өөредилге орак-бажың айтырын бодамчалыг шиитпирлеп болур. Канчаар? Айтырыг баштай «пединституттуң, көдээ ажыл-агый институдунуң чаа бажыңнарының тудугуна көрдүнген турган күрүнениң миллион-миллион акша-көрөнгизин чүге шингээдип албаавыл?»

Түттүнүп турар профтехөөредилге комплекизинин турар чери— көдээ ажыл-агый талазы-биле өөредилге черинге таарышпас. Объектилер чоогу черге көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга эргежок чугула база (оранжерея, теплица, дүржудга участоктары, мал-маган тудар, чемгерер черлер) тудуп алыры белен болдунмас. «Студентилер практиктиг билиглерин чайгы практика үезинде чедип алырлар» деп санап турар болза, чазып турлар. Эртемнең киижи теория биле практика дүн бүрүде эвлешпес-тир чорун турда, шингээдип алыр болгай.

Түүнел чүл: көдээ ажылагый филиалын харын көдээ ажыл-агый техникумунче чоовшуладыры күзенчиг. Чүвениң ужуру мындыг: хоорайдан дашкаар девискээрге «Гипровуз» төлевилел институдунуң тургускан төлевилелиниге дүүштүр, практиктиг кичээлдерге улуг, бижыг база көрдүнгеп.

Ам тыва өөреникчилерге эртемнерни орус дылга кап класстан башкылаарын деп айтырыг дугайында бодалымны чугаалап көрейн.

Бо айтырыгга харыны Тывага чүү деп дыңнап болурул? Национал школаларда орус дылга башкылаашкынны 7 класс соондан чорудуп турар. Ындыг байдал чогум кандыгыл, эки бе, багай бе?

Аваа хамаарыштыр бодалымны чугаалап көрейн. Эки билбези дылга кайы-бир эртемнең утказы, нарын таларын чедиигир кылдыр хандыр шингээдип алыры болдунмас. Бир эвес национал школаның өөреникчизин 6 класска чедир орус дыл кырынга утаап бодап билир кылдыр өөреткен турган болза, ынчан эртемнерни ол өөреникчиге 7 класстан эгелеп орус дылга башкылаар болур-дур. Ынчаар өөретпээн болза, орус дылга башкыларры эки түүнел бербес-даа, киижиниң харын үрен каап болур. Шөжүлеп алырынче чүткүлдүг чорук оон үнер. Эртемнерни өске дылга (өске дылга бодаашкын) кажан өөренип эгелээрил дээрийиң барымдаазы ол.

Ону улут-ла шүүт чокка бүзүредип болур. Бодал-биле шенелгеден чорудун көрээлиер даан. Кызыл хоорайның школаларының 11 класстарынга башкылаашкынны даштыкы дылга чорудуп эгелээндир чээ, чижээ, өөреникчиниң эге класстан өөренип турганы даштыкы дылга дижик. Ынчан түүнел кандыг болурул? Доозарының экзаменнерин түүп үнери берге аваар, даштыкы ол дылга өөреникчилерниң утаап-бодаашкынны ам-даа четпес боор. Бодаашкын чедингир болзун дээр болза, дыл талазы-биле чепсегленинишкин эргежок чугула.

Тыва школалар доозукчуларының белеткелиниң кошкак болурунуң бир кол чылдагааны ол. Ынчангаш район база көдээ школаларның доозукчулары өөредилгезин дээди өөредилге черлериниге, техникумнарга уламчылаарыбиле школага чедип албайн барганы билиг-биле чепсегленинин, аваа белеткел салбырларынга өөренирин албан иегеттинип турар.

Ынчап келирге, орус дылды ол дылга утаап-бодаашкынның деңнелиниге чедир билип алыры эртемнерниң бедиин чедип алыр күзелдиг тыва өөреникчиге «амыдыралдың» болгаш «өлүмүнүң» айтырыы, чүге дизе, орус дыл чокка ол өөреникчиниң өске чоннарының (делегей культуразынче) эртем культуразынче үнер оруу чок боор-дур.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Доцент, техниктиг эртемниң кандидады.

ЧАҢГЫС ТАЛАЛАП БОЛБАС

Сут-Хөл район Советиниге чоокта чаа улус өөредилге киидизинин кылып чоруткан ажылдарының дугайын чугаалашкан. Районуң улус өөредилге киидизинин эргелекчизи М. Саая аңаа отчёт иletkел кылган. Оон кыска утказы-биле таныжарга мындыг. Башкы кадрлар-биле хандырылга районуң тос школазында чогуур негелдээи-биле хандыртынмайн турарын ол чугаалаан. Чурттаар бажын-биле хандырылга чүгле район төвүнде эвес, көдээ суурларда база нарын боор турар. Оон хараазы-биле башкы кадрлар ажылга локтаавас, чүер-кирер чоруу, өскээр ажылдан чоруй баарының чижектери эвээш эвес. Оон-биле кады чамдык башкылар бодумун башкылаары эртеминге эвес, өске мергежилдиң кичээлдерин эрттирип турар, мындыг байдал өөреникчилериин ол эртемге билиниин деңнелиниге салдарлыг боон турары чугаажок. Тыва болгаш орус дыл башкыларының саны районнуң кайы-даа школаларында чедишпес. Күш-ажыл кичээлдериниң тускай эртеминг башкылары база чок, ынчангаш ындыг бе, ук киичээлдерге уругларның сонуургалы чавыс, техниктиг чогаадылга ажылдары ол-ла чылдагаандай чогуур деңнелде тургустуумаан боон турар.

Школаларда ууткан хүнүк он дөрт болгу ажылзан турар. Мурнуку чылдарга бо-даарга өөредилгезин ара кавар чоруктарның саны элээн кызырылган дээрзин илеткелчи чугаалаан. Ынчалзажок өөреникчилер ортузунда сагыла-чүрүм хамаарлаарының бар болуп турары дүвүрелди болдуруп турар. Школаларның хуралга ажыл-агыйын тударынга деткимче кылыр дээн ажыл шоолуг-ла шүүдавайн турар. А чаа школаның тудуу акша-төгерик айтырыынга үскелп турупкан. Ол дугайын чугаалажы бээрге, районуң удуртукчу эштери оны чүгле районуң өөредилге киидизинин эргелекчизинче чаа каттаан турарын эскердим. Ийе, ында база чугаажок буруу бар, ынчалзажок үстүүде черлерден кандыг деткимче барыл деп чүве орта билдинмес.

Райодо эргелекчизиниң илеткелиниң соондан айтырыглар, санал-оналар эгелээн. Бичe Советтиң хуралында көдээ Совет даргалары, ажыл-агый удуртукчулары, школа директорлары, районуң хурысалгалыг ажылдакчыларының —хей санныг киижи киришкен болгаш дүн айтырымыга хамаарыштыр чүгаа элээн изиг, чидиг-даа болган. Ажыктыг, боттуг ажыл-херекчи саналдар, бодаллар арбын болду. Өөредилге киидизинин эргелекчизиниң ажылга пошкак талаларын база шүтүмүүлеп, эп-чөп-биле чугаалап турдулар, элээн аарышкылыг саналдар база турган болдур ийин.

Негелделер чөптүт. Ынчангаш эки, багай түүлүү багай дээр болгай. Ынчалзажок районо эргелекчизиниге удуртур ажылдакчыларның талазымдан деткимче кайы хире бооп турганын аналиэтел көрген болза деп айтырыг база тургустунуп келэр, «ийе, бисте бүрүү база бар...» дээш мининишкинниг сестер ындыгла тодаргай эвес болган, «кеминг-ле чүве теве, майтакла чүве койгун» дээнзе чамдык сестерге чөпшээрешпес кижи-дир мен.

Хурал чугаалашканы айтырыгга хамаарыштыр шиитпир хүлээп алган. Ол ёзугаар М. Сааның чүүктеп алганы чүүгү вар дээрзи билдингир. Шиитпир күүселдези деп чүве бар болгай, ынчангаш ажылды борта чаңгыс талалавайн, чаңгыс кижиге шүүт-ла чаа кааппайн, район удуртукчулары ол керекке албанның, эш хүүзүнүн-даа деткимчезин көргүзери күзенчиг.

Түлүш КАРЫМА.

АЪТТАР, ИРТТЕР КЫМНЫЛ?..

Эрзин районнуң Төре-Хөл (Эзеингилер хөл) овазының мурнунда 1928 чылда дагаан турган. Оон бээр таптыгда 64 чыл эртип турда, бо овазының катап дагыллазын чорударыбиле хөй чон ырак-чооктан адап-сурап чедип келген. Адаа-нывыс, Тывада база бир хер-хемчээлиниң талазы-биле эң улуг хөл тода көстүп чыдар бедик овааны Моолдай чалаадып келген камбы-лама Гаадан дал-дүүште дагыл. Ёрулады эрттирген. Шында-ла киижи базы кызырт, аът бажы козурт. Эрзин, Тес, Кызыл район, Кызыл хоорай, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Таңдыда — келген чон от-ла овааның бедик тейден түр шимчевээн. Чүге дээрге тываларның шагтөөгүлеп бээр эң ынак оюнчарының бирээзи — аът чарыжын бо тейээн баарында оргуулөгге организастаан. Аът чарыжын овааның дагылдазы-биле чергелештир район Наадымында база турускаатkан.

Удаткан чок дужувуста бедик оорга кыры «казыргылай» берди. Баштай кел чыдар аъттарның доозуп-доваа ынчаар кестүр. Айлык черан «андара тыртын» кээп дураннар эрлер мурнуң былаажып аъттарның ой-чүзүнүп, кымның аъдыл дээрзин бедик догаштырып турдулар. Мунукчуларга харын таныттынмас. Чүү-даа болза, мракта малдар бистин баарывыска чоокшулап келген. Баштай-ла бедик шилги аът хүштадырын ор ок. Соонда доруг аът аваа чедип, ам мырынай демгиян-биле денеижп келди дивес силер бе. Ынчалзажок та шаа төнүп эгелээн, та баштайгы аът маныы удам дүргеледипкеп, аралары база катап чоорту ыраал-па эгеледи-лер. Ынчаар шилги аът бодунуң мурнунче дүүглуг амытан ол хүн кинрбээни ол. Күжүр доруун сүрүштүр кедеп.

«Бо кымнарның аъттарыл, ээлери кымнарыл?» деп номчукчу сонуургаары чугаажок. Район чергелиг Наадымче шилчээн бо маёвканы кол организастаан эрттирип турар чер-девискээрини ээзи «Мөрен» совхозтуң кожалары «Чаа оруқ» деп коллективтиг ажыл-агыйның чылдычызы Сергей Ынаалайның шилги аъды бир дугаарында келгеп ол. Демгизинге кашта метр алзыкпан доруг аът барза-барза, республиканда база бир сураглыг мал бооп-тур. Тодаргайлаарга, олла ажыл-агыйның төлээзи Сергей Сайнының бо доруу эртикеп 1991 чылда республика Наадымынга эрткен аът ол. Баштайгызының ээзи аът, диплом база турускаалыг 1 сан тыртkан жетон-биле шаңнатkан.

Ийиги шаңнал база-ла аът, чүгле аныяк мал. Тус чер улуг зунуу-биле алырга — богба. Үш дугаарында «Шамбалыг» совхозтуң 14 харлыг кара ас кыры халып келген. А өөртку черни ээлээн аъттың назыны демгизиндеп-даа үшчок улуг: 17 харлыг. Ол Тес-Хем райончуң «Кызыгаар» совхозунга хамаарыжыр мал болду. Ас-Эрик хумузунуң ол бораазы ийи чыл мурнунда база-ла Кызылга чарышка мурнаан аът деп дыңнадывыс. Республиканың дөш-дөн, онтул-чингал оруктарыбиле маңнаан, баштай кээп турган аъттар бо делгем ак хорвуга дыныы тыртпас чорбадывыс. Үштеп сеске чедир чер ээлээн узак маңнат аъттарның ээлери шупту шаңналдарже киргеп. Дөгерезиниң ирттербиле шаңнаан. Аът чарыжын, моон адаанга бижий бээрииис мөге хүрежин эрттирерииге Эрзин, Тестин үш ажыл-агыйлары: «Мөрен», «Нарын», «Кызыгаар» кол улугун киирип, деткикчилер болганын маңаа айтып каарры артык эвес боор.

Төре-Хөл овазының дагылдазынга хүрежир үжүрлүг мөгелериниң саны бүгү республиканга солуннар дамчыштыр чарлап дыңнатканын Ёзугаар Алырга — 128. А күзелдиг киижилериниң саны адаттынган-сураттайдан үшчок ашкан. Судья коллегиязы сүмелешкеш, 156-га кээп доктаагаан. Хүреш шөйлүп, бүдүп бээп шак дургузунда үргүлүүлезе-даа, улугбичии көрүкчү чон аалдарынче чаңыксаваан, олурган олуттарындан шимчевээн. Чүге дизе, мында тыва черде ат-сураа шагда алгаан аныяк мөгелер шупту чыглып келген. Олар даады республиканга шүглүп, үжүүрлежип, 3-4-тен 8-ке чедир артып турган мөгелер-дир. Маңаа катаптавазы-биле сурагжып бар чоруур назын өйү мөгелеривистен кым келгенин биживес бодай-дыр мен. Оон орнунга келбээн чаңгыс мөгени адаапса, номчукчуга шыпаңчыг эвес болуру чугаажок. Ол май 1, май 9-та Кызылдың «Хүреш» стадионунга улайлай шүглеп мөге Алдын-оол Куулар-дыр. Өскелери мында, «тос кожуундан» чыглып келген. Кырынга немей бирээзи аймак арзыланы, өскези назыны деп бедик аттарны эдилээнии мөгелер Гуржаа биле Сайнбуяны адап калга ажырбас боор.

Хүреш 156 мөгелериниң юлти деңни биле эгелээн. Онзын октаан мөгениң дескиндир девиир үжүрлүг кыпсыг хүнүн хоочуп, бүүрүл баштыг мөге Сояң Амирмитке баштаткан бөгүн хүрежин чоруур аныяк мөгелер кедүрүү. Чеже-даа хөй сакпыг мөгелер бол, баштайгы онаг сеңдээйин доозуду. Чүге дээрге олар ботботтарын танышпас, билишпес ийикле, азы болза бирээзи өскезиниден артык хүштүг болгаш, «алды аргалыг-даа» бодур-да. Ынчангаш октажыры дүрген, диилим, шалып. Ам ийиги эдилеп эгелээн. Борта бир чамдык ат-сураа үне бергеи мөгелер аңма арагында таваржып эгелеп-дилер. Хомудаңгыг чүве, оларның кайы-бирээзи дүрелип үламчылаар аргазын чидирер болганда, кайы кайызының-даа талалах-чыларынга бергелеп, Ат-алдарлыг мөгелер мынча ыракче хүннүң-даннын кээп турар эвес. Шак ынчаар өзүп орар аныяк мөге Уран-оол Допгак-биле хоочуп мөге Иван Хураган сегиржип алдылар. Уран-оол аңыяанга назыммаан, кеже үе эртенде, ол арыг тинилгеин чедип алды. Борта бир солун чүве И. Хураганның дүнмазы Василий Хураган дараазында салыгда демги-ле У. Доңгак-биле таварлажы бергеш, акызының адаанын негеп ап шыдаваан, 1990 чылдың республика маңнын дел-атка төлептиг болган Геннадий Монгушту Тес-Хемниң район начының Суктер Шимит каггап. Бо чылдың май 9-та база-ла Эрзинде Бай-Хөлүүн оваа дагылдазынга Г. Монгуш октаан турган. Бо удаада С. Шимит адаанын алганы ол.

3-кү онагда Мээдыр Монгуш Радик Намажапты, Амир Монгуш Максим Дажывааны, Алексей Хомушку Александр Чолдакты апыкылаан. Бо дээрге аарыхчыга биллингир мөгелер-дир. Бо-ла онагда Владимир Монгуш ат-сураа биллинмес, өзүп орар бир аныяк мөгеге октаткан. Солун хүреш эрткен чылын Кызылга сураглыг мөөл мөге Өлзейн Тулгааны салыпкан Игорь Шожулчаа-биле аймак начының Сайнбуян оларның аразында болуур ужурлуг дээрзин көрүкчү маңнап орган. Ынчалза-даа мөөл аалчы начын адын сыкпайн, онаан чаа долгаан. тулган дээн 8 мөгенин аразынче кирди. Дараазында онагда Бежендей Күжүгетке ол дыңнайн барган. Ам чүгле «девистин» ээлери боттары артканнары ол. «Аймак арзыланы» Гуржаны «Мөрен» совхозтуң мөгези Биче-оол Баанай мурнунда-ла чер даяндырыпкан турган. Түс черниң хорам мөгелери С. Шимит, В. Сынаа ушкулаан.

Шилиндектерин шилиндектери дөрт мөгенин аттары бо: Аяс Монгуш, Мээдыр Монгуш (кайызы-даа Кызыл), Алексей Хомушку (Чадаана), Бежендей Күжүгет (Кызыл). Аяс удаттаанда Мээдырны он будунуң майынынче тепкеш, чаа долгаан. А. Хомушку онаан база чиик ашкан. Ам сөөлгү ийи мөге А. Монгуш биле А. Хомушку тинилеге, шүүлге дээш хүрежир. Аът дээш эвес. Шүүлгеп, үжүүрлешкен ийи мөгениң кайызының-даа шаңналы — аът. Ынчалзажок шаңнал демей дээш сула салдыкар эвес, эгезинде олар элээн үе октажыл чадашканнар. Кайы-кайызының-даа ажыглаан аргалары чедимче чок болуп доозуп турган. Кеже үе эртенде, Аяс Монгуш хартыганын кашагайы-биле ишкээр кире хаваш, удурланыкпаанын он талазынган бүттааш, чүнүгүл чоруй октап алды. Мартыжыышын чок арыг тинилеге. Алексей Хомушку ийиги аътын ээзи болган. Чүгле 3-4 дугаар черлерни үлешкен Мээдыр Монгуш биле Бежендей Күжүгет ярттер эгинээзи эвес, а сеске чедир черлер ээлээн мөгелер база хойлар-биле шаңнатканы солун чорууп. 8 мөге биле чергелештир 8 мөге салыкчылары бо чылы ажай, хураганнарны белек кылдыр алганын көрдүм. Ындыг хөй шаңналдарлыг, хаңы үткашынарлыг, солун маргылдаа шаңнатөөгүлеп бээр борта бооп турганын улуг назылыг кыраннар белеп сагынмаг-дорду.

Сезип МОНГАЛ.

МЭЭҢ БОДАЛДАРЫМ МЫНДЫГ

Бүгү чон-биле сүмележип турган, бодалдың ханы утказынга бүзүреп, чарык, дудуу, чамашкылар чокка, бодувустуң-на адывысты, арнывысты, чүткүлүүстү, сеткилинисти көргүскен им-демээвисти чаяап, ноктаадып алырынга чоннуң сагыш човаашкынныг болуп турары черле чолтуг. Каяа-даа, чүнүдаа мурнай күрүнеэни илереттинип кестүрү — Сүлде, Тук, Алаг—бо үш сагыжынарының хевирип, үткаавын тодарадып, эки-киижилер дээн чүткүлге чалсүнүп, хүүда бодалымны маңаа бижикседим.

Тываның Сүлдезинин төвүнге аътты тыва арат туралары — ёзулуг арнывыс кестүрүл ышкаш-тыр. Төөгүвүс— ТАР үезинин ыдыктарын өөренип көргеш, ниити хевирин арттырары үндезинниг деп чүүдүр катчыр мен. Ол аъттыг арат чеҥээштиве-даа эвес, барымга чүктүве-даа эвес, аңаа-ла далаштыр эшкедевээн хевир чокка аъдын мунган, уруун тутkан, тыва томун, бөргүн кеткен чоруп орза кандыгыл?

Малын хайгаарап, ажын бүдүрүп, оран-чүртүн дескиндир овазарын, далашкан-даа эвес, бодамчалыг, чоргаар, ажыл-ишчи аян-хевирлиг кезүдее деп күзээр-дир мен.

Тук. Ол эмия эттир алга болбас ужурлуг деп бодаар мен. Кызыл өнүү солуп турар чүве болза, ак көк өң ажырбас-да болду бе. Чиңгир көк өң чырык чер кырында амыдыралдың төнчү чогун бадыткаан, арга-үнүмүүстүн мөге ногаан амыдыралын көргүскен шавышкак чинге өңнер түрүн харын. Өдчей-удазын база-ла тыва чоннуң ыдыктыг сагызынын-дыр.

Сарыг-шажын киижилерин хуузунда херээ, чүдүвес-даа улус тургай, ону тукка демделээрин мырынай-ла алдан эвес. Туктуг шокарлаан ажыы чүү деп. Оңза, уран кестүрү албан.

Гимн. Ону йөрээп дыңейн, оон-даа чоок уткага алтаар ийи аныяк киижи гранатамет-биле боолан, өлүрүкчү халдаашкын кылган. Турчиниың политиция эргелекчиниң дыңнатkанын ёзугаар алырга, ол халдаашкын дээш харысалганы ол дедиргей чөөн үзелиг «Дев-Сол» деп организация болдуга оркаштыр чарлаан. Халдаашкын үезинде өлүрткен киижи чок, бир түрү националдыг хүнүн балыглаткан.

ИСПАН ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАРЫҢ ШИИТПИРИ

МАДРИД. Баскилерниң ЭТА деп өлүрүкчү организациязынга хамаарыштыр бодуңун мурнуку туружун ескертпес дугайында шиитпирни Испаниянын эрге-чагыргалары хүлээп алган. Өлүрүкчү организация-биле кандыг-даа дугуржулганы болгаш эптежилгени кылбазын Испаниянын чазааның өмүүзүнүнден Министрлер Чөвүлеликтиг даргазының оралакчызы Нарсис Серра мелегээн. Чазактын кара чангыс негелдеги: Барселонда баскилерниң организациязы күүдүзешкинни болгаш өлүрүкчү үүлгедилгелерни доп-дораан соксадыр болур.

ОРУККА ОЗАЛ-ОНДАК ЛОЙДОН. «Делегей келдерлиг» деп организацияның даргазы Аивет Фишер оруккa автомашина озал-ондааның үезинде өлгенин Рейтер агентилели дыңнаткан.

ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН ЛУАНДА. Руанданың шеригленнин болгаш чазакка удур патриоттуг фронтунуң чепсектиг отрядтарының аразынга хамзаты дайбыы ийи чыл дургузунга үргүлчүлеп келген. Хамаатты дайбының соксадыр дугайында дугуржулга удурланышкаш талаларның аразынга чедип алдынган. Дайбың чорудулгаларының үезинде ийи чүс мун ажыг кижи төрээн чуртундан дезип чоруур ужурга таварышкан.

ЮГОСЛАВИЯ БҮЗЭЭЛЭЭШКИНДЕ БЕЛГРАД. Херек кырында чоокта чаа сандаран дүшкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республикалыг Сурун бүзээлээринге удланган баштайгы базымны. Барыын чүк чурттарының каттынкан чепсектиг күштери кылган. Югославияны бүзээлээринге Англияның, Франциянын, Испаниянын, Италиянын болгаш өске-даа чурттарның шериг корабльдери киржип турар. Бир эвес Югославияның девискээринге чепсектиг мөгелдеништикинден катап эгелээр болза. Барыын чүк чурттарының шериг холгаалаашкыны хайлаш чок дең. тус черниң политиктиг хайгаавакчылары саналтыр.

ДЕЛЕГАТТЫ ХОРУГДАП ТУРГАН РАМАЛЛАХ. Ассошиэйтед пресс агентилелдиң корреспондентизинин дыңнаткынын ёзугаар алырга, Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференциягa палестин делегациязының төлээлекчизи Хаанан Ашрауи арабтарның эжелеткен девискээрге кажан чедип келирге, Израильдың полициязы ону үш шак дургузунда тудуп хорутдаан болгаш оон чемоданын чиндип, делегатты байысаал турган. Палестинаны хостаар организациязының (ПХО-ну) Израильдын эргечагыргалары «өлүрүкчү организацияларының» саныгга кирип турар, а ындыг организацияларның төлээлекчилерибиле ужураашкан кижи бүрүүн байысаарын, шынгыы хыналданы кылырын Израильдың хоойлуу негеп турар. Ынчангаш ПХО-ның удуртукчузу Ясир Арафат-биле ужураашкынын үезинде чүнүн дугайында чугаалашканынга хамаарыштыр Израильдың полициязынга өчүкту бөөрин палестин делегациязының төлээлекчизинден негеп турар. Израильдың чаа чазаа ажылдап эгелээн болгаш, ук хоойлуну күш чок болдурарынга идегелди Х. Ашрауи илергейлээн.

II ИОАНН ПАВЕЛ ЭМНЕЛГЕДЕ ЧЫДЫПКАН РИМ. Римниң католик шажырының баштыңы II Иоанн Павел эртнеи воскресеньеде мөргүл ёзулалын кылган сөөлүнде, ол-ла кежээ эмнелге черинге баарын чүдүлгелиглерге дыңнаткан. Католик шажының парлалга албанының удуртукчузу Навarро Вальс парлалга конференциязын эртиргеи болгаш II Иоанн Павел эмнелгеде чыдып алганын дыңнаткан. 72 харлыг II Иоанн Павел эмни шаңчылгезин эртер.

КАМГАЛАЛ МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ ДЫҢНАДЫ

ПАРИЖ. Франциянын камгалал министерствозукун ал бан ёзугаар-биле парлаан тускай дыңнадының ёзугаар алырга, француз шериг корабли Адриатика далайже угланыдыр чорупкан. Душкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының далай эриктеринде байлалды контрольдап турар. Барыын Европа чиңгелининиң чүктарының шериг корабльдериниң ёзулуунге Франциянын шериг корабли катгыжар планныг.

40 ЧЫЛДА ХОРУГДАЛГА ШИИТКЕН

МАЙАМИ. Панаманың президентизи турган генерал Мануэль Норьеганы кажан америк шеригler ол бичии чүртче шургун кирген соолуңде тутkаш, АКШ-тың девискээрин Майамиге аппарып хорудаан. Америк суд оны чоокта чаа 40 чылда кара-бажыңга хоругдаар кылдыр шииткен. «Мен кандыгдаа кем-херек үүлгеттээн мен, а чүгле америк империализмниң тергиделинге удур бодумнуң бичии чонумуй демиселии баштап турган мен» деп, генерал судка мелегээн. Генералдың мелегелии америк суд херекке албаан болгаш, кара-таакпы аймаан АКШ-тың девискээринче чажыды-биле эрттирип, садыг-ладың турганы дээш ону 40 чылда хоругдалга шиитткен. Өске чүртүүн хамаатызын, харын удурткчузун АКШ-тың күрүне болгаш суд эргечагыргалары хоругдап, шак ынчаар аар яланы онаар эргелиг бе деп айтырыгны хөй чүртталарның юристери кедүрүп турар.

ТУТТУРГАН АМЕРИК ШЕРИГЛЕР ДУГАЙЫНДА ПЕКИН. Корей лайымының чылдарында туттурган америк шеригlерни Кыдатка эккелгеш, оларның мага бодунга база угаан-медерелиниге шелделерни кылып турган деп медээлерни америк солуннар чоокта чаа парлаан. Ол дайынның үезинде ис чок читкен америк шеригler Кыдаттың девискээрининге кажан-даа келбээн болгаш, ындыг шенелдер кылдынмаан деп. Кыдаттың даштыкы херектер министерствозу мелегээн. Ынчаарга көрей дайынының үезинде туттурган 21 америк солдаттар төрээн чүртүнче ээп чанарындан ойталаан болгаш, Кыдаттың Кызыл крест институдунун хайгаарал ажылдазының адаанга артkан деп. Кыдат Улус Республиканың даштыкы херектер министерствозу бадыткаан. Ол америкаларны туттурган шеригler кылтыр Кыдатта санаваан турар болгаш өске-даа чүртталарның шеригler корабльдери киржип турар. Бир эвес Югославияның девискээринге чепсектиг мөгелдеништикинден катап эгелээр болза, Барыын чүк чурттарының шериг холгаалаашкыны хайлаш чок дең. тус черниң политиктиг хайгаавакчылары саналтыр.

(РосИТА—СЧТА).

ЧАГЫЫМ

Улуг мазылыг кижи болгаш, аныяк-өскенге чагыксадым. Чүл дээрге угаан-сарыылыкнар улам-на ханы болгаш чарт, чидиг болзуң деп күзээр мен. Бистиң делгем делегейивиске далай дег эртеминиг, таңды дег бедик кежиктиглер база чүрттап чораанын кайгамчык эртиие — номнар хереченээр-дир. Эртебүрүнгү Грецияга, Римге болгаш оон-даа өске чүрттарга, хоорайларга кайгамчык өткүт угаанныг философтар, бодалчылар чүрттап чораанын номчуурга солуп-на-дыр.

Шыгарангай орус философ-эртемден Лев Шестов философтуң ном-дептерлерин, ханы үткалыг үүлдерин бижээн, чижээлээрге, «Шекспир болгаш оон критиги Брандес» (1898 ч.), «Граф Толстойнуң өөредиинде буян биле хай» (1900 ч.), «Барымда чоктуң херечизи» (1905 ч), «Этелери база төнчүлери» (болук үүлдер, 1908 ч.) «Улуг бүдүүлер» (1910 ч.), «Дулгуурлерниң эргеси» (1923 ч.) болгаш оон-даа өске. Ол—1938 чылда мөчээн, 12 ном-дептерлер бижээн.

Бо садыы-чаяанныг эртемден ук ажылдарын С.-Петербург, Берлин, Париж хоорайларга турган бижиглээн, ында Достоевский, Ницше, Спиноза, Кант, Платон, Плотин, Сократ, Кьеркегор болгаш өске-даа философтар, чогаалчылар дугайын утаатkылаан. Чижээлээрге, «Афины болгаш Иерусалим» деп номунда Сократ дугайында мындыг одурүүлар бар: «Сократты чаа-чаа эчиг шыныың үнер дестерни, чаа-чаа бургап-сагыышынар чогаатkаны дээш хораннаан өлүрбээннер, ону бодуңун бодалдарын өскелерге ажыы-биле дөгээни дээш өлүргеннер болбас ийикпе. Бир эвес ол аңаа дуюкаа бажыңында оргаш, ном-дептерлерин мундурлап азы академияга башкылап турган болза, аңаа кайын дээрлер дел. Платон база-ла ат бол часкан болдур ийин, чүге дээрге бодуңун бодалдарын чагырыкчыга ажыдыпкан-дыр. Ынчалзажок дүш болуп, ажырбайн арткан-дыр.

А Плотяннн хааннар безин хүндүлээр турган. Чүге дээрге, ол бодуңун философиязының дугайын чоогга нептеретпейн, харын-даа чажырар турган, а Сократ ол дег аас эттейн чораан болза, ажырбас ийик! Ынчалзажок, кажан Сократ өлген соонда, оон адын дораан-на алгап-йөрээп эгелээн. Чүге дээрге «чыткан даш адаанче сут кирер эвес...»

А Тывада: «Шыяын чугаалаан кижиге кижи өштүг...» деп мерген чугаа аңаа тыывылбаан болдур ийин. Хүндүлүг аныяктар! Угаангыр, «сүүдүнүүг» номнарны кичээнгейлиг номчуп өөренигер, ол чанчыл силерни ынаа-ла көктүг ынык үндүре бээр, хайбачыт чагдатпас.

Сандан САНДЮ.

(Төнчүү. Эгези № 132, 134, 135 «Шында»).

Чингис дүнеки таалалды сактып келген.

Мартыйның чурту, Улуг-Хемнин Саян даан чара шаап эгелээн чери, хоолай дег хоолдыр хадып чыдар кашпал, Чаа-Хөлдүң уну Чингиске чогүмчалыг чаагай сактыышкын болуп билдинген. Анаа, Аргалыктыг сынның кырында олуруп алгаш көөрге, чер ажа чаттылган Улуг-Хем болунүң баарынга ажык ак орук болуп чаттылган Сесегеже барбайн, кара өжегерээн Саян даанче ээп алгаш, чалымнарлыг тайга-каскакты чара-чире шаап бадып чыткан ышкаш. А Мартыйның хүвз хире дыгыл эмиглери оон төрээн черн ышкаш онза сорунзалыг күштүг: баштай ол нйп эмигзин аразынга башты салыптарга, ол күчүлүг дайынчы хаан эвес, харын хенизиниже өл-шара кижи ышкаш бичиилеп, чажыгып, чассып чыткан ышкаш, оон соонда эргелеп төктүп, бүгү кижилерни амырадыксаары келир, элээн болганда эр хинди кижи болгай мен деп сактып, оорга-сыны хөндүрлүп, сүрлүг түрүн тыртына бээр, адак соонда амылыг амытаннарга эки чүүлдерни айтып, хаан чарлыктарын үндүрүп, чер кырында бүгү дайынчыларны баштап чоруп турган ышкаш апаар. Чингис ам бодап кээрге, оон чап-чаа бодаан бодалы холдуң дорт салаазынга чүүлдешкек, ону мыгчаар чижеглеп деннеп болур: сыймыкык — пе кижиге эргелел, уваа-шээжей — херээжен эшке чоргаарланыышкын, узун-салаа — турза узун, тутса моге эр кижиниң сузу, айтырсалаа — хаан кижиниң эргечагыргазының демдээ ышкаш сагындырар.

Ак-шерлигин дугайын Чингис-Хаан холдун беш салаазынга чижеглээш, шагда-ла мындыг беш бөлүкке чарып алган: матпаадыр дээрге, оон эң чоок эжи, эътпин ийи кулаа дег, деңхаян дузалакчызы, салым-чолу-биле доңнашкан чүгүла чанчыны. Чингистин шеринин иштинде ындыг кижи амдыызында чүгле чаңгыс төрүттүнген — ол Субидай болур. Оон бодунуң оолдары безин ынчаар мергежиивээн, оларның сагыжы база билдинмес хевээр. Чингис олары-биле еске курүнелерниң хааннары дег аралажыр. Айтыр-салаа дээрге Чингис болу, оон чарлыктары, дужаалдары, айтыышкынары, айтыр-салаа дег ындыг кижи база делегейде дын чаңгыс болгаш. Узун-салаа дээрге оон шынчы дайынчылары, эрес-дидим маадырлары, оон тутуп, сүлдезип, сузуп, алдарын кодуруп чоруур кижилер ол, ындыг кижилер база хөй эвес, олар чем болза дузу ышкаш. Бүгү шеригнин шынарын эжиждин, шеригни шериг болдурар өзек болуп чоруур. Уваа-шээжей дээрге, оон энгнин дайынчылары, оларның саны хөй, олар ынчыларның шынчы дузалакчылары. Эң хөй саның болгаш кыйгы эдерерден еске чүве билбес аг-шеригни Чингис сый-мычыкка чижеглээн, чүге дизе олар чаңгыс-чаңгыс чорааш, чүү-даа чүвеге күш четпес, үдурланып-даа, чөрчүүп-даа шыдавас, ынчалза-даа олар шүптү каттыжып алгаш, чаныш-сыныш чок күчү болу бээр. Мутур 777 чыл эрткенде, Чингистиң ол бодалын катаптаан ышкаш, еске черге, еске курүнелиниң хааны Сталин бодунуң албатыларын шак-ла ындыг беш бөлүкке чарып чарлаар: эң эки кижилер барык чок, эки кижилер ийи-чаңгыс, ортумак кижилер он-он, багай кижилер түк-түмен, ол эң багай кижилер-биле коммунизмни тургузар апаар. Оон соонда мугур 789 чыл эрткенде, оон еске курүнелиниң хааны Мао Цзе-дун база албатыларын беш бөлүкке чарып чугаалаар: «Меңээ шүүт бүзүрээр кижи чок деп болур, бүзүрээр кижилер саныыр, бүзүреес кижилер оон бичии-ле хөй, удур кижилер база-ла ол хире, а кайда-чүде-даа чок кижилер түк-түмен, оларның кужүнге даянып алгаш, маадырлыг коруктарны кылып турар бис». (СЭКП-ниң XVIII съездизинге И. В. Сталинниң отчёт илеткелинден болгаш Мао Цзе-дунунуң америк журналга берген интервьюзундан бо чижектерни алган — **автор-нуң тайылбыры**).

Кажан Субидай чедип келирге, Чингис кылайты шүүп каан хымысты ишкеш, аяан салгаш, хуваанаанын «М» деп үжүк хевирлиг даржы шүүп төлгелеп олурган. Ол демдекти араб бижимелдерде: «Мен болум». «Меңээ балдыңгыр бүгү-ле билиглер». «Кандыг-даа хөреднишкин соокка ажыглап чоруур чүүлдерим» деп сөстер-биле тайылбырлаан. Оон утказы чүл дээр болза, амыдыралын ол сайдалында, назынның ол хемчээлинде кижиге чүгле ынчыыр чүүлер херек, карак чаар мөге-биле аргаланып болбас, ырак эвес кел чоруур өлүмүнүң арынче утказыттыр оожургаллыг дидим шырайбиле көрүүр дээни ол.

— Бо хол үүнче бавры бөске чедимче чок ышкаш-тыр— деп. Субидай Чингистиң айтырыынга хаарыласкаш, барыын таалаже — Саян сынның ыдык, сүүр хаттары дег эвес, эвиргей даштарлыг, борбак баштыг тейлер көвүдеп турар барыын талаже эглирзолбес холу-биле айыткан.— Оон үргүлчү-ле кадыг-дошкун ссок тыныш биляинии турардыр. Ында карак четпес делгем ховулар бар, чаңгыс-даа кашпал таварышпас, ол ак ховуларга чаъс-чайык таварышканда, чаңдык, кызаңнаан үзүктел чок болуп турар, бистин чыгрыыстың изиг тыныжын дамчаап, күдээдэн оттар дүжүп, хөй күш когарап турар байдал база бар.

— Мээң кежиктиг талам мынаар — дээш, Чингис Саян даглараның үүнче хирт кылдыр айыткан, оон чашкан хымызы өгнүң торгу көжегезинге чуруттуна берген. —Мээң алырым-чиирим, уйгу-тамчым, ая-сагыжымның таалалы ол талада. Ынчалза-даа мээң хей-аът талам удурланыышкак талада — дөп, Чингис маргышкан. Ында үүгле ховулар эвес, а көк алаактар бар, оон индимда көк далайлар бар, оон-даа ындында хөк чурттар бар. Мээң хей-аътым анаа киискиир үжурлуг. Ындыг эвес боол болбас. Ону ынчаар болдурар.

— Тайжыларның назының четти берген — деп, Субидай эгелеп орда, Чингис холуп көдүрүп доктаткаш, оон болалын доду уламчылаан: — Мээң назыным дегээн, ол шын. Ынчалза-даа бо назынымга эдир мен улуг алдарны чаалап эккелген мен. Ам мээң алдарымны оолдарым көвүдетсин, мээң хей-аът чүгүмче олар чоруткуп. Мээң кежик чүгүмүнүң чанында эң чүгүм база ында, мензе шингээлзиг аъш-чемни оон тывар мен. Мээң дорай чүгүмче оолдар четсин, чүгле олар хлеб чип кире бээр болза, багай эвеспе, оларга кижи чемин кагдырбазын бодаар аваар.

Субидай мөгейгеш, чөнсүүлүү каан.

— Сен олар-биле кады баар-дыр сен, ошкүх — деп. Чингис чарлык болуп эвес, а дилээн хевирлиг чугаалаан, оон хөнү чымчай берген ышкаш болган. — Саян-биле башка чоруурү менээ эки эвес-тир. Сүме, ынчалза-даа сен анаа ажыктыг болур сен. Мээң оолларым назын чедишкен-даа болза, оларның угааны ам-даа чедишкелек болгай, Сүме, сен ону билир сен. Олар мээң алдарымны арбыдаар туржук, харын дорайтадыр каан болур, сен ам таңдыураанхай чуртунуң болгаш тыва-ураанхай чон төрелиниң аксының кежиин анаа камгалаар боол-тур сен ийи.

Субидай Чингистиң чассыг сестерин дыннаап, төрээн черин, мырыңай чаш чораанын, авазының бир-ле чылыгчымчак сестерин сактып келген. Улут-Хемнин ол-бо талазындан Чаа-Хөл биле Ортаа-Хем агып кирген, ол үш хемниң чурумалын ужар куштүң кырындан көөр болза, кадар демдекке кончуг дөмей. Ол ындыктыг оранга оон мөгейгенин, ол буянныг чонга оон чолукшулун Мартый дүнмазы чедирген боор дең, Субидай бичии кала шыыладыр бодаңы каалкан.

Чингис-Хаан оляе шыгаай аарак көрүп олурган.

Субидай мөгейгеш, чөншээрежин каан.

АУКЦИОН! АУКЦИОН! АУКЦИОН!

Тыванын улусчу культура төвүнге 1992 чылдың август 6-да Кызылдың муниципалитет бүдүрүлгелеринден хуужудар объектилерни садарының талазы-биле АУКЦИОН болур.

Садыглаашкынга ийи магазин:

— № 15 үлетпүр бараанарының магазини (Лопсанчап, 4);

— № 27 аъш-чем магазини (Московская кудумчузунда);

— «Аян» кафе (Найырал кудумчузунда);

Чедир туттунмаан ийи тудуг объектилери:

— «Огонёк» кафеге немей тудуг;

«Өг» деп магазин (4-кү микрорайонда);

— немей туткан өрээлдерлиг, хөй секциялыг чуртталга бажыңы (Кызыл партизаннар кудумчузунда);

а ол ышкаш ниитининг чемненилге бүдүрүлгелеринге дериг-херекселдерни садыглаашкынга киирер;

— АХСЗ-01 деп пирожки кылыр ийи автомат, бирээзинин-не өртээ 35548 рубль.

— дескинип турар электрилиг чем хоорар паш, өртээ 5044 рубль;

— хөлегелиг азар 2 майгын, бирээзининне өртээ 2240 рубль;

— МОК-350 деп картофель карты аштаар херексел, өртээ 2180 рубль;

МСЭСМ-3 деп чем соотпас 2 паш, өртээ 1670 рубль;

— МХР-200 деп хлеб кезер херекселдер, өртээ 993 рубль;

— шала ширбиир машина, өртээ 2530 рубль;

— хаарылгалаар станок, өртээ 5720 рубль;

— «Буран» деп шишкииш, 2350 рубль.

• • •

1992 чылдың август 11-де 10 шакта, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32 адреске № 315 кабинетке дараазында садыг бүдүрүлгелерин хуужудар талазы-биле КОНКУРС болур.

— № 15 (Каа-Хем, 52), № 29 (Шевченко, 113), № 43 (Беспалов, 17) аъш-чем магазиннери;

— № 25 (Ангарск бульвары) үлетпүр бараанарының магазини;

а ол ышкаш хуужудулганың өске-даа объектилери:

— № 4 фотография (Кечил-оол, 9);

— мурнунда № 17 уруглар сады турган бажың (Кирпичная, 9);

— № 51 (Шагонарская, 7) аъш-чем магазини;

№ 24 (Титов, 12) үүрмек бараанар магазини;

Чедир туттунмаан тудуглар:

— универсам-немелде тудуг (Лопсанчап кудумчузунда 133 квартиралыг чуртталга бажыңы);

— «Спутник» суурда магазин бажыңы, чурттаар квартиразы-биле кады (Кызыл хоорайның мурнуу-чөөн талазында «Спутник» суур).

Аукцион болгаш конкурс дугайында «Роспечатьтың» бүгү киоскилеринде садып турар «Информастыг бюллетеньнинг» тускай үндүрүлгезинден, а ол ышкаш Кызылдың Ленин кудумчузунда 32 бажында 316, 107 кабинеттерде муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле комитеттен тодаргай билип ап болур силер.

Аукционнуң болгаш конкурстуң киржикчилеринге июль 20-де болгаш 31-де 14 шакта, Кызылдың Ленин кудумчуда 32 бажында 316, 107 кабинеттерге муниципалитет эт-хөреңгизин хуужудар талазы-биле семинарны, конкурска болгаш аукционга киирген объектилер талазы-биле, оларны садарының чурумунуң талазы-биле тайылбырларны бээр, ол объектилерже баш удур барып чедип көөрүн организастаар. Аукционга билдириишкиннерни август 3-ке, конкурска билдириишкиннерни август 10-га чедир хүлээп алыр.

Харылзажыр телефоннары: 3-27-90, 3-33-59.

ЭЗИРИК
БОРА-ХӨКПЕШ

(БАСНЯ)

Ортулукка водка шилп ойталапкан,
Оо-хоран суксумун төп чүглүп чыткан.
Кайыын ийик, бора-хөкпеш ужуп келгеш,
Хая көрүүп, чолланайның халып турган.
Бодун бодап, борбак хырнын доллурар дээш,
Бораш кыдыр хажыызынга олурупкан.

Дамдыларны пактай каапкаш, кузар часкан.
«Таан-даа канчап ындыг чоор» дээш, база шемээн.
Карактары азырарган — «карак көрүүп»,
Хамык чүве бөөлженгеш туруп берген.
«Ижеримни, ишпезимни билир мен» деп,
Иштн-баары изинейнип, хөөреп орган:

«Хупурай бер, көгүве сен — ужар-хеме!..
Кудуруунну чалгын-биле кырымга
Шартылаа дег, соган дээштин согунналдың,
Чаннып-тейлеп шаанга чедип канчалчык сен,
Куду шөлге хонүп алгаш сирнейнип
«Кудай-дээрнин ээзи сен» деп бүзүредим.

Хлеб-биле хирилээмер кыпап алган,
Кижилер деп достак чаактыг чүвелер бар.
«Келиңер!» дээш, сүрээ бөлер ширбиш туткаш,
Кемдедип каар чазарымга өчүүн салып,
Амбарларын ажыткаштын мени чалап
Авыяастап турганындар утпайн чор мен.

Хартыгалар, дээлдигеннер, эзирлерже —
Халдаар дээштин дайын чарлап: «Че-ве!» дидим.
Ондап-остап быдарай бээр кончуунарны,
Оон үжүн ортулуктар эзн калды.
Хербис ышкаш чалгынарым херип алган,
Келээмерде чалгаарап каап ужуп тур мен.

Дырбайайнып, чылбайнып, шоюжаннаан,
Дырбактыг деп хөлчок улуг янис бар-дыр.
Ында-хаая оюн эреп, дап бээримге,
Ырланырын үтту каапкаш хүлүмзүрүп,
Салым-чолдан сагышсырап хоочураап,
Чараан чылган, эленейнип чоруур-дур сен...

Бодамча чок бора-хөкпеш чеже хөрээр,
Боолук шилди сыртанылкаш удуп калган.
Канчангаш-да оттуп кээрге — дивспеек,
Камнын кончуг, кичигелеп суйбап орган...
Көктүг черге чаңгыс катап карбаш дээрге,
Хөөкүйнүң чүрээ чайлып, шимээн барган.

• • •

Ажык-чарлыг үелерде хөрээн сокпап,
Аксым бар дээш дөмей эдип, үен алаар.
Ажыл кылбас шаарланчак кижилерге
Амдыгы ол бора-хөкпеш чижек болзуун.

Владимир КАРА-САЛ.

ИЙИ КЕЛДИР

Бот-боттарын билишпес
ийи келдир кижи ужуражып
келгеш, «Сен мени көчуладың». «Чок, сен мени көчуладың» дишкеш, содаалашкан дээр чүве... (Чоннуң чугаазындан).

Кедек, иштик сумулардан
Кеми-даа чок, багы-даа чок,
Келдир ыдыктыг ийи кижи
Кежиг черге дүшүүп келген.
«Эң-эң, экин!» дигеп эшче көргеш,
Мениээн эр-даа «Ме-мен-мендээ!» деп-тир.
—Хе-хемнин канчал кежер чүвел,
Хемеңнап келбээн чоор бе?
—Ко-коңу кылып, хоолургавайл,
Хо..лун-будун сынган эвес.
Хе-вин үштүп, октавыткаш,
Ке-кеже бөрил көрем, ыт!
«Че-четпезимни су-сураан сен» деп.
Чемележип чадашкаштын,
Чудуруктар күжү-биле
Чугаалажып киривиткен.
Чудуруктар — аас-дыл эвес
«Чугаа» база бүтпейн барган.
Шаа төнген ийи келдир
Чаза базып чамыкканнар.
Аяа черлеп кылыктаныр.
Чамдык улус черле элдеп.
Аныяктар ону балзып,
Чагыг-сөзүм бо-ла ийин.

Бригал ДУПЧУР.

ХООЧУН САЛГАЛ

Кастыктарын хыраа шыпкан,
Хавактарын сыгыр каастаан.
Олут орбас, чыдын чыпас.
Онзыргал чок хоочун салгал.
Амыдыралл, ажыл-иш дээш.
Ажыл-төлүн, чоюун баштаан.
Адыын малдап, тараа тараан
Магадыг чон хоочун салгал.
Төөгүмүн экп-багын
Дөгеренин билир болгаш.
Ажыы-биле шынын сөглээр
Ажык чанныг хоочун салгал.
«Бак сеткил башка халдаар
Бачыттыг» деп оолду, кыстыг
Бузуредип сургал чоруур
Бүзүнмес чон хоочун салгал.
Оран-чуртун ажык-байдаан
Оорлап, үптээр төтөгелдеп
Чалданыш чок камгалажыр
Чаңгыс сөстүг хоочун салгал.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Вовочка бир-ле дугаар школа баргаш, хорадаан чедип келген.

— Че, Вовочка, бир дугаар хүнде чаа, солун чүнү билип алдың? — деп, ада-неаи айтырганнар.

— Мегечилер-дир сизер, билип алган чүвем ол-дур!— деп. Вовочка ажының харыылаан. — Мени шилеп эккелген, капуста аразындан тып алдывыс деп де... Меня кайыын үштүп эккелгенни чугаалап бээйн бе?! Ам даарта баргаш, мен ынаар канчап кире бергенимни база билип алгаш кээр эвес мен бе, шүнме!

• • •

Вованың авазы аарый берген. Соокка алыскан. Авазының эжи долган келген:

— Аван кандыг-дыр, Вова?

— Көстүрүү ажырбас-тыр, үнү арай-ла багай.

• • •

Оглу авазынга:

— Мен ам школа барбас мен! — дээн.

— Чүге?

— Ачыг-дыр ана... Петров ам база-ла рогаткадан адар, Ванюшин ном-биле башче тутсур, Васильев кижи дегээлээр... Барбас мен!

— Чок, Вовочка, баар ужурлуг сен. Бирээде, дертен харлыг апардың. Ийнде, сен школа директорну кижи-дир сен.

• • •

Күпелиг вагонга эр, херээжен улус чоруп орган. Эр кижи санал киирген:

— Шыдыраалаар бис бе?

— Билир эвес мен оонарны — деп, херээжен харыылаан. — Оон орнунга «И-и дадай!» деп оюнну ойнаалы че.

— А канчаар ойнаар чүвел?

— Бөдүүн оюн-дур ийин. Сен хая көрүүп аар сен, мен хевим үштүр мен, медээ бээримге дедир көрүүп кээр сен, ол-ла.

Эр чөнцээрешкен. Херээжен ырыктаажы биле эмиг хавында өскээни шуптузун үштүп каапкан.

— Че, ол-ла.

Эр кижи көрүүп келгеш, түгле:

— И-и дадай! — дээринге ой болган.

— Ам сен че.

Херээжен хая көрүү берген, эр түгле ырыктааштыг арткан.

— Че.

— И-и дадай!

— Ам мен.

Херээжен арткан чүвелерин үштүп октапкан. Эр көрүп келген:

— И-и-и дада-ай!

— Ам рек че.

Эр хая көрүп алгаш, ырыктаажын үштүп каапкаш манап-ла турган. Сураг. Медээ чок. Көрүп кээрге, херээжен-даа, ыдык-хеви-даа чок. Канчап бажың чедип аарыл деп мукгарап боданып олурган. Поезд вокзалга чедип келген. Индиядан келген аалчылар поезднден дүжүп турарын эр сонгадан көрүп каалтыр. Сагыгыр эрин чүү боор, ак чоорган-биле ораалтының алгаш, делегация соонга турупкан. Сөөлүнде чораан индус мурнунда эжин шенектеп-кеш мынча дээн:

— Көрем, «И-и дадай!» ойнаан эш-тир база!

«БУРГАН ОНУ ЧҮГЕ КӨРБЭЭН...»

(Боттуг амыдыралдан чугаа)

Тыванын ынчаарда-ла сураггаан чогаалчыларының бирээзи Степан Сарыг-оол 1947 чылдың чайынында Самагалдай суурга чедип келди. Ол чылдың октябрьда өртенип калган Культура бажыңынга чогаалчы-биле ужуражыр, оон чаа чогаалын дыннаар дээш чүгле район төвүнүн эвес, харын чоокавыда суурларның, аалдарының аныяктары улуг зал долдур чыылган чүве. Ынчаарда комсомолдуң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары эрге-хүлээлелиг болганымда, ужуражымышкыны ажыдып, чогаалчыга сөс бердим.

— Чаа, мен-даа бодих янзирже үне бергимзе, эки боор, чугаа арай үзай бээр ышкаш, эргим аныяк өөкүктерим.

Көрүп олурарымга, Степан Агбановичиин сыгырымаар характры чиленеиннп, залче көөрү алгап кезек тур, хүлүмзүрүп чорүй, каттыра аарак чугаалай-дыр:

— Тес-Хемнин оолдар, кыстары шаг-төөгүдеи бээр омак-хөглүг, оюн-каткылыг, үреннер болгай — деп. чорда, оон дужунда хаиала төгерик кара радиорепродукторну дамчыштыр Кызылда диктордуң үзүү хенертен дырналы берди.

— Кайын боор, ийи артист хары үгда шуугаарга. Радиону сөксадып көрем. Алексей.

Залда аныяктар каттыржы бергилеп. Степан Агбановичиин көөрүмге, ол шынап-ла, артист киижге дыка дөмей: характарының чиленизеринде, худумаруулуун каттырыкчыы, чазык-чаагай, өөрүшкүлүг ярын-шыралиының эвилеии аажок.

— Амгы болгаш келир үеиин аныяк салгалдарынга бараадгадыр соруглга-биле чаа бир чогаалчыгаштың шорбажылап алган киижи мен, сидер бүгүдеиин санал-оналаи дыннаар, сүмезин алыр дээш келгеним бо. Чогаалдың жанры — шүлүглел, өскээр чугаалаарга, элээн узун шүлүк аймаа-дыр ийин. Шүлүглел төзевилелиниң ады — «Алдын-кыс».

Зал мырыңай ыржым. Степан Агбановичиң шүлүглел төзевилелиниң кол маадырывын дугайында одуруглары номчуй бээрге, залда оолдар кыстар алыш часхаашкыны-биле утказы:

«Алдын-кыстың хеймер уруу—
Алыс чуртуң кайдал дизе,
Арзайтыныи
Аржаанныг-Хем».

Культура бажыңынга чыылган аныяктарның кичээнгейлиг дыннап, аажок сонуургал одуругларын чогаалчы база эскерип каан.

— Че чүл, арай оожум номчуйн бе?

— Ажырбас, ажырбас башкы, уламчылап көрүнер — дел. Берт-Даг чурттуг Чооду Болат-оол дилей-дир.

Степан Агбанович шүлүглел төзевилелиниң кол маадырывын дугайында одуруглары номчуй бээрге, залда оолдар, кыстар алыш часхаашкыны-биле утказы:

«Албанчының Алдын-кызы
Алыс чуртуң кайдал дизе,
Арзайтыныи
Аржаанныг-Хем».

Культура бажыңынга чыылган аныяктарның кичээнгейлиг дыннап, аажок сонуургал одуругларын чогаалчы база эскерип каан.

— Че чүл, арай оожум номчуйн бе?

— Ажырбас, ажырбас башкы, уламчылап көрүнер — дел. Берт-Даг чурттуг Чооду Болат-оол дилей-дир.

Степан Агбанович шүлүглел төзевилелиниң кол маадырывын дугайында одуруглары номчуй бээрге, залда оолдар, кыстар алыш часхаашкыны-биле утказы:

«Албанчының хеймер уруу—
Алдын-кызы чечек тыртнап,
Олчаал чуруп четпезижок,
Ора-сома чуруун көрзээл.
Хат-даа дегбес, үер албас
Калбак арга чойганы дег,
Хөңү сынныг, борбак боттуг,
Хөрээ делгем, чиңгежек кыс.
Шеңне чечээ чазылган дег,
Шырай арны чырыткылыг,
Честек-каттың бышкаиы дег,
Чымчак кызыл, хоюг чаактыг.
Кыдырык дег карактарның
Кыдының хээлээн кирбиктери
Хөлчөк эриин хаажылаан
Хөлбеи дескп вулузун-на...»

«Алдын-кыстың» баштайгы төзевилелиин Самагалдайга дыннап, аныяктар чогаалчыбиле ужурашхан үеден бээр ам 45 чыл эрткеи. Тыва аратгарның, оларның оолдар, кыстарының эрткен үеде төөгүзүн, амгы амыдыралын кайгамчык салым-чаяанныг, улуг талантылыг чогаалчының чигээи-биле шүлүглелге чуруп көргүскенин дөртеи беш чыл бурунгаар ужураижышкын үезинде пат-ла магадаан бис. Шүлүглелиин сес, одуруг бүрүзүнүң чечеиии, чаражын ам-даа магадаар мен, эвээш эвес одуруглар мээи сагышсеткилимде хевээр арткан.

Шүлүглел төзевилелиниден эвээш эвес одуруглар Степан Сарыг-оолдуң 1989 чылда парлаттынган Чогаалдар чыындызының ийиги томунда шүлүглелге кирбейн барганынга дыка хомудаар мен. Чижээ, ханы утказыг болгаш ёзулуг төөгүжүү, философчу мынаар одуруглар казыттынган болду:

«Дески чүве турбас кылдыр
Делегейни кымнар номнаан,
Бүрүүлүглар кылган болза,
Бүрган ону чүге көрбээн».

Бо дээрге феодалдыг Тываның үезинде ядыы арат кижиниң айтырыы-дыр. Шынаала, делегейде дески чүве чок: хөй кижилер ядыы, а эвээштери — байлар кылдыр кижи төрелгетеи ынчаар тургустунган. Бо айтырыга төөгү болгаш эртем сүзүү-биле тайылбырны кылырын өртемчейниң шылгараан угааныг кижилерн — делегей геннйлери чүс-чүс, мун-мун чылларда орадажып келген. Чижээ, социал-утописттер Сеи-Симон (1760-1825), Шарль Фурьё (1772-1837), Роберт Оуэн (1771-1858) болгаш өскелер-даа кижи төрелгетеииің, оон социал-экономиктыг амыдыралының ынчаар тургустунган чылдагаанын тывары, күшажыл кижилериниң амыдыралын экижидерин орадажып турган болгай.

Баштайгы төзевилелге бар турган, чогум шүлүглелге кирбээн мындыг одуруглар база бар:

«Адавыстың адазы боор,
Аттыг малчын ирей чораан,
Чүген сукпаан эмдик безин
Чүстеи куду чорбас диижир».

«Адазының адазы — кедергей бай, мөлчүкчү, феодал кажа-дыр» деп, «чидиг хувискаалчы» чамдык кижилер дөртеи ажыг чыл бурунгаар чогаалчыны чемелеп турганын дыннаан мен. А ол ирей чогум феодал, мөлчүкчү чоразының олар көргеи ирги бе? А дески чүве турбас кылдыр делегейнин ынчаар тургустунганы ам-даа хевээр ышкажыл. Ону кижилер бодунуң амыдыралындаи амгы үеде безин көрүп турары чажыт эвес.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

КИНО

ИЮЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Футболист» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20, 20.10. **Видеозал:** «Мумия фараона» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Салам, Бомбей!» (2 сериалы) 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

ИЮЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Футболист» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20, 20.10 **Видеозал:** «Мумия фараона» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Салам, Бомбей!» (2 сериалы) 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

ИЮЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Футболист» 9.10, 11.00, 12.50, 16.30, 18.20, 20.10. **Видеозал:** «Мумия фараона» 11.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда. «Мой друг Мэк и я» 9.40, 13.40.

ВОСТОК»: «Выбор оружия» (2 сериалы) 15.30, 18.30, шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ТАГАР САНЫ: «Тыва сөөбаик № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединың болгаш Чазаа. «Шын» сөлүнүүн редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыы-салгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-52; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуи неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираждың 27020 экз. Чагыг № 136.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 138 (14860) 1992 чылдың июль 21, вторник Солунга ат салган шагы 21.00 Чагыдар ортээ 10 нөм. Сазар ортээ 1 рубль

1992 чылда мал чеминиң белеткелин, дүжүт ажаалдазын база көдээ ажыл-агый продукциязының белеткелин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 16. № 60. Кызыл хоорай.

«1992 чылда дүжүт ажаалдазын болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын чогуур үезинде боттандырарын хандырар талазы-биле немелде демчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазаанын 1992 чылдың июль 7-де № 465 доктаалын күүседирп-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаалдыры болза:**

1. 1992 чылда мал чеми белеткелинге, дүжүт ажаалдазын чоруларынга болгаш оон кадагалалын хандырарынга колхозтарга, совхозтарга практиктиг дуза көргүзериниң талазы-биле айтырыгларны дарый шиитпирлээр соруглага-биле дараазында составтыг республика штавыны тургузар:

Оюн Вадим Орамбалович — Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри, удуртукчузу;

Хемер-оол Владимир Думатович — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министрииң бирги оралакчызы, удуртукчунуң оралакчызы;

Ходырев Петр Николаевич — Тыва Республиканың садыг болгаш материалдыг курлавырлар министри;

Монгуш Хомук-оол Доржуевич — Тыва Төнхооптуң даргазы;

Дьяков Николай Борисович — Тыва Республиканың үлетпүр, транспорт, энергетика болгаш харылзаа министриниң хүлээлгезиниг күүседикчизи;

Григорьев Иван Егорович — «Тыва тараа продуктулары» каттыжымышкынның чиигине директору;

Айыжы Валерий Петрович — «Тыва агротеххандырылга» ассоциацияның даргазы;

Сятников Николай Федорович — «Тыва нефть продуктулары» күрүне бүдүүргелезиниң чиигине директору;

Бахарев Артем Зиновьевич — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министрииң оралакчызы;

Хаажык Эрес-оол Ооржакович — Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң Күравтоинспекциязының начальныгы;

Бадулин Владимир Алексеевич — Тыва Республиканың Национал бөлүмүнүң даргазы;

Монгуш Сергей Сани-Белекович — Тыва Республиканың иштики херектер министрииң бирги оралакчызы;

Удумбара Чанмыр Александрович — Тыва Республиканың айыыл чок чорук министри;

Кочев Георгий Михайлович — Тываның Статистиканың республика эргелелиниң начальныгы.

Тус черлер чагыргаларының даргалары 1992 чылдың мал чеми белеткелиниң болгаш дүжүт ажаалдазының үезинде ол чергелиг штабтарны тургузар, ораң сава-биле, үзүк чок харылзаа-биле хандырар.

2. Республика штавының шиитпирлериниң күүселдезин контрольдаарын боттандырар, а ол ышкаш республика штавыга чер-черде мал чеми белеткелиниң, дүжүт ажаалдазының бэлэдалының дугайында медээлерни чогуур үезинде бээр, штабтың эвилеглиг хуралыга тодаргай саналдарны киирер соруглага-биле республика штавының чанында министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-агыларындан ажылчы бөлүктү тургузарын чугула деп санаар.

Ажылчын бөлүктүң удуртукчузунга Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министерствозу ажылчы бөлүктү Министерстволуң Кызыл хоорайда, Московская, 2 адресте бажыңында ораң-сава-биле хандырар.

Тыва Республиканың үлетпүр, транспорт, энергетика болгаш харылзаа министерствозу ажылчы бөлүктү республиканың районнарындан болгаш ажыл-агыларындан-биле телефон харылзазы биле хандырар.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, тус черлер чагыргаларының даргалары мал чеминиң белеткелиниң темиледиринден шаңкыдыр соруглага-биле совхозтарның, дүжүттүң, организацияларның, албан черлериниң ажылчыныларындан болгаш албан хазакчыларындан, а ол ышкаш өөредилге черлериниң студентилеринден база сургуулдарындан болдунар эр-дөө кижини хаара тудар.

4. «Сухпак» совхозка 3,5 муң тонна мал чемни немей курлавырлаар соруглага биле Кызыл хоорайга (Сат) аалганы бээр.

Районнарның база Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары хоорайның болгаш район төптериниң будуургелеринге, организацияларынга, албан черлеринге, мал чеми белеткээр талазы биле даалгаларны тодарадыр болгаш чедирер, олар совхозтар база колхозтар биле бот-боттарынга тааржыр байдалдарга кереэлерни чарар.

5. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу 1992 чылдың дүжүдүүнүң тараазының, мал чемнериниң, картофельдиң болгаш ногаларның баш удур саналга балансызын Тыва Республиканың Чазаанга неделя хуусаа иштинде киирер.

Ш. ООРЖАК.

Терлиг-Хаяның бедик сыннары калбак иогаан аргаларлыг, кадыр-ас-каа кызаа хемнерлиг. Шынарның дүвүне киргеи кара суглар мааар-ла «шуутал» чыдар. Кадыр чалыынарның оргулаажында моңгүн суун млган үндүрер будуургө черин ада тудуп каан турган. Ам оон орнунда чугай бүдүрер биче будуургө ажылдап турар.

Ол биче будуургелгеиң чанында чиге дөртем саннығ ажыл-ишчилер чыдды. Ажыл-ижинин дугаймында чугаалажыр дээнмери ол. Оларның аразындан ажылчын Ховалыг оглу Дүжүкпен Демир-ооллга ужураштым бис. 1968 чылда бо черниң тудуунга ажылдай бергеи. Кадыр сын эдээнге тудугларны тудушкан. Суурда тудуглар база оон киржилгезим-биле кыдыынган. Школа, садиктер, эмнелге, чурттаалга башкынары дээш, оон-даа ынай.

Бо ажылчын ам чугай саваалаар цехте ажылдап турар.

ЧУРУКТА: Терлиг-Хаяда чугай орттедир биче будуургелгеиң ажылчыны Дүжүкпен Демир-оол.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ӨРТЕКТЕР, ӨРТЕКТЕР!

Июнь айда аъш-чем продуктуларынга өртектериниң индексизи)

Үүрмектеп садар бараан садыында аъш-чем продуктуларының ортумак өртээн (бараанналрның кол-кол бөлүктериниң аайы-биле) июль айдаазын бо чылдың май айның ортумак өртектеринге, а ол ышкаш өртектер индексизин эрткен чылдың июнь айны-биле деңнештирер хуулларга көргүзерге мынды:

	июнь айның өртектери хуу-биле бо чылдың майынынга	1991 чылдың июнь-га
Аъш-чем бараанналры нитизи-биле	108,7	1305,9
Эът болгаш эът продуктулары	107,4	1023,9
Балык болгаш балык продуктулары	107,6	1452,9
Аъш-чемге ажыглаар ус аймаа	104,6	2581,7
Сүт аймаа	100,0	2568,8
Быштактер	105,3	2146,3
Чуурга	102,6	968,4
Кондитер кылыглары	131,3	1725,1
Крупа болгаш макарон кылыглары	140,1	1696,3
Картофель	147,0	2468,3
Ногаалар	91,7	378,6

Бир ай дургузунда республикада аъш-чем продуктуларының өртээ, хоорай рыногун катай алгаш көөрге, 8,9 хуу өскен. Садыглаашкынга киргеи аъш-чем продуктуларының 136 сан аттарындан 54 хевирлериниң өртээ өскеи, 3 хевирлериниг кудулаан, артканнарында хевээр арткан.

Макарон кылыгларынга өртектер эң улуг өскен (1 сорттун, 1 кг-вермишельдиң ортумак өртээ 23, 49 рубль, эң улуг өртээ—50,0 рубль, Эрзинде болган).

Крупа аймаа бараанналрдан сула крупазынга (2 катап), перловкага (87,9 хуу), кызылтастыынга (66,3) өртектер эң улуг өскен. Республиканың районнарыныц аайы-биле

	май 12-де	Июнь 23-те
Бензин (литр)	1,05	6,90
Хемүр-даш (тонна)	39,75	80,00
Токиак-ыяш (куб. метр)	22,59	40,00
Электри энергиязы (1 кат/шак)	0,12	0,24

СТАТИСТИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

Ниитиниң малынга—быжыг чем-суур

БҮРҮҮ-БИЛЕ КИИРГЕН

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары малга быжыг чем-суурну белеткээрниче киргеи. Колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары сиген кезер черлерни баш удур көрүп, белеткел ажылдарын чорутkан.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң сигенчилер бригадазы үш звенодан тургустунган. Бригаданы Василий Түлүш удуртуп турар. Ук бригадада беш сиген кезер агрегат, сараат салыр ийи машина, дөрт дырбааш, хөпээн иттирер дөрт агрегат бижыглаттынган.

Бо хүнерде 350 тонна сигенни белеткеп алган. Сигенчилерниң аъш-чем талазы-биле хамдырылгазын эки организастаан.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозунда мал чеми белеткээр биче будуургө тургустунган. Коллективтиң кежигүнери ону «Арыг-Үзүү» деп адап алганнар. Роберт Монгушка удурткан коллектив бо хүнерде Хаактыг-Ажыктың Суглуг-Чыраа деп черде сиген кезип турар. Ажыл колдуунда-ла хол кадымырлары-биле чоруттунуп турар.

Шөлде ам баштайгы сараат-тар тургунаан. Бригадада күн нормазын ажыр күүселип, эки ажылдап турарларга Василий Ооржак, Кызыл-оол Ховалыг, Орлан Иргит болгаш өскелерниңдээ хамаарыштырып болур. Олар доктаамал шак мынчаар ажылдаар болза, ниитиниң малынга эвээш эвес чемни белеткеп шыдаар болбайн даан.

ШТАБ ТУРГУСТУНГАН

Таңды районнуң чагыргазы ниитиниң малынга чем белеткеп алырга, ристиң өртээ дыка ылгалдыг: чижээ, Эрзинде 1 кг рис 80 рубль, Кызыл-Мажалыкта—53,0 рубль, Туранда—22,50 рубль, Кызылда — 45 рубль боон турар.

Эът продуктуларынга, ылангыя инек, хаван ъзүнге өртектер колдуунда доктаамалчаан, а колбаса кылыглары-нга, өспүшаан, чижээ, сосискамы—11,1 хуу, шиитаан шинчилиг колбасанмы — 45,8 хуу өскеи. Дагаа чуургазының өртээнии ооруктеп айда 2 хуу ажыг (он чуурганың ортумак өртээ 21,6 рубль). Картофель өртээ элээн аартаан (47 хуу).

«Энергия берикчилериниг өртектерни таарыштырар дугайында» РФ-ниң Чазаанын доктаалының күштүг боол киргеининиң соонда оларның чүрттакчы тонна ортумак өртээ мынчаар өскерилгеи:

Спортчу медээлер

БАРСЕЛОНАЖЕ УЖУПКАН

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Сергей Ынаажыевич Ооржак Россия Федерациязының олимпиада талазы-биле организастыг комитединиң кежигүнү. Ол дүүн, июль 20-де XXV чайгы Олимпий оюннарының болур черн Барселонаже (Испания) ужупкан. Олимпиадага киржир спортчуларның чамдыызы эртиен неделяда-ла мында чеде берген.

С. Ы. Ооржак хостуг хүреш талазы-биле судьяларга дуза-лажыр. Олимпиададан эвээ келгеш, солунга бодунуң интервьюзун бээр.

(Бистиң корр.).

БӨГҮН ЧОРУПКАН

Мооддуң Убса-Нур аймаа-ның күш-культура болгаш спорт ажылдакчылары бистиң республикага аалдап келгеш, ажыл-агый талазы-биле дурдулга солчуп чораан. 18 кижи составтыг ук болуп Тыва Республиканың Спортүркомуун, оон районнарда чамдык комитеттериниң база аңгы-аңгы будуургө, албан, организация черлериниде күш-культура талазы-биле ажылдың канчаар тургустуунганын, амгы рынок үезинде бергедээшкиннерни ажыл өртериниң, база аймак-биле бистиң республиканың аразында күш-культурлуг болгаш спортчу харылзааларны улам сайзырадырының айтырыгларын чугаалажып, үжуражылгалар үезинде дутуржулгаларны кылган.

Моол аалчылар бөгүн чуртунче чорупкан.

(Бистиң корр.).

БИЛЛ КЛИНТОН — АКШ-ТЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ КАНДИДАТ

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА — СЧТА-ның корр. Дмитрий Климентов, Михаил Колесниченко). АКШ-тың демократтыг партиязының Нью-Йоркта эрткен 41-ги ниити-национал съездизи Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтонну президент эрге-дужаалга ол партиядан албан үзүүн кандидады кылдыр дешпиткеи.

Уильям Джефферсон Клинтон 1946 чылдың август 19-та Хоуп хоорайга (Арканзас штат) төрүттүнгеи. Йель университединиң доосказы. Великобританияның Оксфорд университединге өөренип тургаи, делегей харылзааларының талазы-биле бакалавр эртем чадазын аваа Джорджтаун университединиң төвүскаи. Кол мергежилиг — юрист. 1979 чылда, 32 харлыг тура, Арканзас штаттың губернаторунга сонгуткаи болгаш АКШ-тың төөгүзүнге штаттың күүсекчи эргелигаргазының эң аныяк башкыны апарган. Билл Клинтон ат-бүдеглиг, бир уруглуг.

Билл Клинтон АКШ-тың Европада шерии күштерин кыскыртыры дээш, Пентагонуң (шерии хамыдының) чамдык ваар өртек үезиниг программаларын соксадыры дээш турүүн турар. Кол күжениишкиннерии шалыныы хөделиишкин күштериниче углаарын саналдаан турар. ССРЭ-ниң чарылганы АКШ-тың камгалал чаргыдалдарын дыка улуг хемчээлге кыскыртырыгга орукту ажыткан деп, ол демдеглээн.

Оон бодап турары-биле, республиканчы партиязың тургускан чагыргазы ХКД-де болуушкуниарга дыка маажык хамаарылгалыг. Мурнуудагы ССРЭ-ниң девискээринде массалыг уэутказыкшиниң чепсектерин уэутказырынга дуза чедирер талазы-биле делегей ковлаанызын АКШ баштаар үжурдуг, аъш-чем болгаш эмчи дузалаамчызын чедирер, а ол ышкаш ХКД-ге демократтыг байдалдың тургустунарынга салдар чедирер.

Демократтардан президент эрге-дужаалга кандидат Россияга рынок реформаларын чорударынга экономиктиг болгаш сан-хөө дузалаамчызының талалакчызы. Бо чылдың июнь ортан үезинде Вашингтонга Россияның президентизи Борис Ельцин-биле үжуражышкынын үезинде, бир эвес ол президент кылдыр сонгуттурутар болза, Россия-биле садыг-экономиктиг харылзааларны улам идепкейлиг чорударынга белеңнин илереткеи.

Хууда бодал

ЧЕРНИ САТКАН ХЕРЭЭ ЧОК

Тываның девискээринде черни садар-сатпазының дугайында айтырыг хөй-хөй кижилерни сөөлгү үеде аажок дүвүреиип турар. Оларның чамдыызының материалдарын солуннардан номчуттулаан мен. Михаил Дамчайның, Чадамба Ооржактың чүүлдерин номчаан, биргизиниг бодалдарынга таарыштым, а кайгынзынынге каттышпайн бардым. Ылангыя Чадамба Ооржактың бижээн материалының сес, домак бүрүзүн деткип шыдаваспын мен. Чижээлээрге, оон чагаазында мындыг чижектиг бодалдар бар: «Черни сатпазывыска, ону эдлээр эвээ чок алаар. Чаъс багбайн баарга, куу алгы дег кургап каарга, канчаи сайзырадыр бис». Бо черле онза ышын эвес бодалдыр дээр мен. Чер дээрге бяске шиг-төөгүдеи бээр чонну удаа боол келген болгай. Оон хезиг-даа кезиниң тыва-даа, орус-даа кижилерге садыг чорбаан, кажан-даа сатпас ужурлуг бис.

Черивисти садар деп барган дижик бис. Ону дыннаан кагза, оске черлерден, харыядаа дашпыкпан кижилер бистиң черивисти дораан-на садыг апарып болурлар. Ынчан бистер, тывалар кайнаар баар бис. Бо бистиң садып алган черивис-тир үүнер, чорунар дээрлер. Ынчан кажаар бис, кава чурттаар бис? Барып-барып тыва дижи бидүнүү төрээн черии күүлгыга деннеи бээрге, мен бодум хуумда шүүт-ла кайган калган мен. Шынаңда, ону дыннаан, чамдык чүвеии сеткил-сагыжынга кончуг чоок үүдээн аныр кижилер аналаа барый-даа берип болур ышкаш-тыр. А бо кадыкшы бистиң байлаавысты чижек, хоптак-чазый кижилер Саян артыяче ажыр сөөртүп алгылаан, боттарыгга ажыглап, садыш-саарыл алырындан ангыда, бажын-балгат, дачалар тудуп ап турары база чажыт эвес болгай. Ол дугайын солуннарга бижип, телевизорга чугаалап, чижектерни киирип турган. А 1991 чылдың ноябрь 12-де бистиң амгы Президентивис Ш. Д. Ооржак Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган. Тываның девискээринден чыг эт, материалдыг курлавырларны болгаш барааннарны үндүр сөөртүүн чурумчудар дугайында чазактың доктаалын хүлээп алган. Ол-ла чылдың декабрь 19-та Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының он ийиги сессиязынга депутат Я. Г. Эпп санал бергеи, үстүнде айтыкан Чазак доктаалын күш чок болдурар дээн. Ол-ла сессияга ол Тывага Президент тургуспас дээн саналын идип үндүргеи. Ынчалзаада Тывага Президент тургузар дугайында доктаалды сессия хүлээп алган. А депутат Эпп черни садар дугайында айтырыгны ам-даа көөрүүн турары билдингир болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, оон айтырыгы ам-даа ажык хевээр арткан болдур ийин. Моңу мынчаар дүвүрел-биле бижий бергеи чүүлем —бистер бо хүнерде Тыва Республикавыстың Конституциязының — Үзүлеин Хоойлузуун төлевилелиин чугаалажып турар болгай бис. Ында черни садар-сатпазының дугайында айтырыг база кирип турар. Ынчангаш орта хамаарыштыр мен мынча дээр мен: черни саткан хөрээ ажыы чок. Оны үзүлеин чурттакчылар боттары шиитпирээрии, ол дугайында саналдарын, бодалдарын илереткеи. Чогум-на бо болгаш оон-даа оске айтырыглар талазы-биле Конституция төлевилелиниге хамаарыштыр бодалдарын солун дамчыштыр илереткеи Григорий Санчаанның Максим Артаевтиң чүүлдерин черле экидир деп бодап тур мен.

Ам чер дугайында бодалымче дедир эглип көрейн. Бистер, эрги Тываның кижилери черивиске кончуг камгуткаи болгаш АКШ-тың төөгүзүнге штаттың күүсекчи эргелигаргазының эң аныяк башкыны апарган. Билл Клинтон ат-бүдеглиг, бир уруглуг.

Билл Клинтон АКШ-тың Европада шерии күштерин кыскыртыры дээш, Пентагонуң (шерии хамыдының) чамдык ваар өртек үезиниг программаларын соксадыры дээш турүүн турар. Кол күжениишкиннерии шалыныы хөделиишкин күштериниче углаарын саналдаан турар. ССРЭ-ниң чарылганы АКШ-тың камгалал чаргыдалдарын дыка улуг хемчээлге кыскыртырыгга орукту ажыткан деп, ол демдеглээн.

Оон бодап турары-биле, республиканчы партиязың тургускан чагыргазы ХКД-де болуушкуниарга дыка маажык хамаарылгалыг. Мурнуудагы ССРЭ-ниң девискээринде массалыг уэутказыкшиниң чепсектерин уэутказырынга дуза чедирер талазы-биле делегей ковлаанызын АКШ баштаар үжурдуг, аъш-чем болгаш эмчи дузалаамчызын чедирер, а ол ышкаш ХКД-ге демократтыг байдалдың тургустунарынга салдар чедирер.

Демократтардан президент эрге-дужаалга кандидат Россияга рынок реформаларын чорударынга экономиктиг болгаш сан-хөө дузалаамчызының талалакчызы. Бо чылдың июнь ортан үезинде Вашингтонга Россияның президентизи Борис Ельцин-биле үжуражышкынын үезинде, бир эвес ол президент кылдыр сонгуттурутар болза, Россия-биле садыг-экономиктиг харылзааларны улам идепкейлиг чорударынга белеңнин илереткеи.

Бүдүүргелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өскедаа каттыжыышкынарын монополияга удур эргелелге бүрүткээрин чурумчудар болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле ажылды күштелдирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

Бүдүүргелер эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжыышкынарын турган үеде-даа чамдык районнарның чагыргалары бүдүүргелер каттыжыышкынарын бүрүткээр дугайында шиитпирлерни Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң чөпшээрежилгези чокка бүдүүргелер эвилелдерии, ассоциацияларын болгаш каттыжыышкынарын бүрүткээрин боттандырбас ыылдыр районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларынга хүлээндирер.

Моол мурнунда тургустуулган болгаш Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң чөпшээрежилгези чокка бүрүткеттинген бүдүүргелер эвилелдерии, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжыышкынарын каадырар.

2. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелиниң чөпшээрежилгези чокка бүдүүргелер эвилелдерии, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжыышкынарын тургузар дугайында дилегчилерни хоойлузуудулгага дүүштүр чугаалажып киирер соруглага биле хандырар.

3. «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузуун боттандырар талазы-биле саналдарын Тыва Республиканың Чазаа бир ай хуусаа киирип келир.

4. Чер-чер чагыргаларының даргалары хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле органнарны тургузар дугайында айтырыгны 1992 чылдың август 1-ге чедир шиитпирлээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың июль 16.

Массалыг репрессияларны болгаш кижи эргелеринче халдаашкыннарны кылырынга үндезин болган хоойлужудулга болгаш өске-даа актылардан кызыгаарлаашкынныг чажыттарны уштур дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫГЫ

Юридиктиг тарылсалгалын янзы-бүрү хевирлерин доктаавын тургустар, репрессиялыг шажылал кылырының аппарадын организастаар болгаш оон ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлуларны, хоойлугга хамаарышкан актыларны база ведомстволар директиваларын таалимтарлыг ёзу-чурумнуң чылдарында пәрлалгага чарлавас тургаанының практиказы күрүне амыдыралының нерма-чижектериниң болган кижи эргелериниң эң каржы үрээшкини болган.

Кылдыгаан каре туразында ажылдаашкыннар дугайында шын медээни алыр талазы-биле хамаатыларның дүрүм ёзугаар эргелерин, ыдыг карa туразында ажылдаашкыннарның удуртукчуларын ажыл-эртеринге база ол ышкаш үлетедилерни моон соңгаар болдурбазының эргежок чүүлазын барымдаалап көргеш, **доктаадырым болза:**

1. Массалыг репрессияларны болгаш кижи эргелеринче халдаашкыннарны кылырынга үндезин болдурган тараазында айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга актыларлыг, чазактың, партия органнарының база ведомстволарының актылары чажыт тургаанын сөксадыр болгаш чарлаар;

Күрүнеден албадаар хемчегler талазы-биле ыяш болгаш түскай судтарны, судтан дашкаар органнарны, а ол ышкаш шиитпир хереқтер база күрүненин аймак чок чорук органнарын организастаан дугайында болган оларның ажыл-чорудулгазының дугайында;

адыр-чазаар күш-ажыл албан черлерин, пиәлүүр черлер администрациязын, кеземче онаатаның янзы-бүрү хевирлерин эрттирер чүрүмүн организастаар дугайында база оларның ажыл-чорудулгазының дугайында;

кеземче болгаш юридиктиг харылсалганың өске-даа хевирлерин доктаавас база административтиг чүрүм ёзугаар репрессияларны кылып келгенниң (чүүлдә тарган черлериндең күш-биле үндүр кежүрүп, шөлүглеже, түскай чүүлдәар черлерже чорудуп тургаанының болгаш соң-даа еске) дугайында;

албадалдыг күш-ажылдың, иланыгыя хоспталгазын кызыгаарлаашкынын, шеригжиттиген ажыл-агыйының, ышкаш-ла ажыл-ижиниң ажыл-чорудулгазының дугайында;

Россия Федерациязының Аймыл чок чорук министерствозу, Россия Федерациязының Иштики хереқтер министерствозу, Россия Федерациязының Чазаанның чанында Архивтер хереқтериниң талазы-биле комитет болгаш өске-даа министерстволар база ведомстволар бо Чарлыктың күселдеэнин акыа ат салган хүнден соңгаар 3 ай дургузунда хандырар.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль
1992 чылдың июнь 23.

«АКСЫМ КЕЖИИН ЧАЯАП ТӨРЭЭН»

Шак мындыг эргим, үшелиг, ыллыг сестерни чыдыг чоп кырынга төрүттүнген, кижи бүрүлү бозуурун төөгө-биле-ле чыдыстыг тускаадыл. Ооң-биле хамыдаан сөглөөр. Шынаалап, кижиниң төрүн, доругуруун өстүргеш, кижилиниң, өөредиш каан аразы дег, үнелиг эртине кайда боор.

Бо удаада маадыр ие, күш-ажылдың хоочуну Хомустаар Бичe-Ламаевна Тарғынның амыдыралын, ажыл-ижин кысказы-биле бижиир бодаан мен.

Чараш бойдус чурумалыг, арбын аныменниг, Хемчик хемнин чиге бажыңга күш-ажылды мәлчын араттың өг-бүлезинге ол төрүттүнгеш, ада-иезинин ачы-дамыралында чараш ажыл-чаныыт, ажылишке кежээ кижи болуп өзүп-доруекан.

Назы чедип келгеш, төлептиг кыс Хомустаар Салчак-биле Тарғын өг-бүле тудуп чурттай-берген. Кайнысы-даа ажыл-ижике хандыкпылыг, амыдыралын алыс үндезинин үнезин билир кижилер болгаш, авыяндан үлгадып назылаже-же чедир амыдыраа-чурттаагының аас-кежиктиг оруун эрткен деп дидимни-биле чугаалап болур. Ынчаш-даа болза кандыг-даа кижиниң амыдыралынга, ажыл-ижинге сагыш ышкаш чүве турбас болгай. Тарғынмарның өг-бүлезинге бергелер-даа, четпестер-даа турганын күтле демдеглеп каан.

Күш-ажылга кежээ улус деп үстүнде демдеглеттим. Оку башкы колхозка, оон соонда «Бай-Тал» совхозка ниитилеп мәлчын адырлар келгеш, чылдарымда амыдыралга бадыткаан. Бо өг-бүле 50 чылдан эгелээш, хой өскүү, инек, сарлык, чылгы кадарын келген. Дорту-биле чугаалаварга, Хомустаар биле Салчак Тарғынмар күш-ажыл кылып шыдаар бүгү назынында ниитилеп мәлчын бай ёзүмүн өстүрер, продуктулуун бедиредеп, уксазының экижидер чаңгай хереқке турускаадып, бүгү-ле күүзүн, арга-мергемжилин үндүрүп келген. Оон аңгыда олар онаашкан ажылынга бердингеп, оңза харылсалгалыг, ак сеткилдиг улус.

Оон түнелиинде чыл бүрүзүле малдың чаш төлүн дорутураашың, дүк хөрүнүн алырының болгаш өске-даа продуктының планның өстөп даарын күүсеп чорааш, Шынаалап ажыл-агыйының мурнакы малчыннары болуп келген. Оларның чедишкиннериг күш-ажылына чогуур үнелелди ап, чаңгыс удаа эвес шынаадың мактаткан Хомустаар Бичe-Ламаевна Тарғын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел биженнге болгаш өске-даа шаналдарга төлептиг болган.

Олдарын, кыстарын бичe-иезин-не түрү күш-ажылга ылаңгыя мал ажылынга чаңчыктырын өөредиргине оңза кичээнгейин ада-иезе салып келгенинден, оларны ылаңгыя малдың ажаан өстүрүнүнүң, кадарарының чажыттарын эки билиргер. Мындыг чижекти мадаа киирерге, ол тодаргай барымдаа болуур. Ынчаш малчыннар аалы чыл-лагга тургап. Бир-ле хоюуг бүргеп, тайгалар бажы көзүүлбес, туманныг хүнде алдың харлыг оглу Бористи сарлыктарны дагаан бадырып, аалче киирип келгеш-биле айбаннаскан. Ол арааны үр-даа болбаанда, туман шуут дуй тудуп келген, аалдың чоок-кавышкы-да белен арга-аргыдын, тей-лерниң барганы көзүлбестей берген. Ооңдун иези биэзин кижи туманныгга азып чорүй баар ярга бе деп бодааш, дуурөп эгелеп-ле, оон барган үүлүс сүрүн чорупкан. Элээн чорүп ора дыннаарга, Бористи сарлыктарын сүрүп алган, чорун олурары ыяар ирвкга ыыглаан. Аваңы сеткилгажыы ожуургай бергеш, Оглуңга үлүштүр ол чедип келирге, ооңу коргуп-девидеп-келип-даа, аас хүнзерде-биле бир дөмей, төөр-даа чок аңгырып, сыгырып каан сарлыктарының соонда ооңум базып олурган...

Уругларының аазы Салчак Мегербедиевич (ол 1983 чылда мөчээн) оңза будүүшүүр үнэн ооваак. Улуг-даа, бичe-даа оглу, кыы чүү кылыр, ажыл-ижинге ыяап-ла ынаар. Ооң-биле ыяап-ла ынаар, ыяап-ла ынаар, ыяап-ла ынаар...

Хайыаар баар даяа болдурганының аймыдаа шүүп өгбее, кайы чорупкар. Бүлүг болгаш бичe-ламаевналар, чоорлүүлер, аптаар болгаш есее-даа таныдарны кылар. Ол чорүп чорааш, уругларынга тыва үлүстүң чаагай чанчылдарының, бойдүстүң камналарының, кандыг ажылды кэнчаар кылырының чажыттарының дугайында чугаалап берип чорааш. Ажы-төлүүн ажылынчы, үнү ажыы-чанныг болдурунга бичe эвес салдарны ол чедирген.

Тарғынның өг-бүлезин оң уругну өстүрүп, кижиниткен, оларның төзү дээди болгаш ортумак түскай эртемнерни чедип алган, амгы үеде республиканың үлүс ажылагайының янзы-бүрү аларында чедимишкинниг ажылдаан чоруулар. Оларның ажыл-ижини көргүзерге мында: Октябрь — кадаа ажыл-ажыл-чемиг, хомуудта толуурга чоок, эмнергек, дулаарлак, сагыш чоңаңгыр адыын «Кижилиг ыяш оон черде эртпес» дээш ол черниң үлүүлүг ыяш чугаалаары тавырылга-вес.

Буянныг ие, кыргаа-даа Хомустаар Бичe-Ламаевна бо хүнзерде чедеп харлаң турар. Назы-харыы улгатса-даа, оон ада-бышкаа ам-даа чиик. Ооларының ажыл-ижин кыл-ырынга, ажы-төлүүн өстүрүп, кижизидерингe дузалажып, оларның идегелдиг сүмелекчиги, дагдыныкчызы болуп, ажыктыг чаагай хевээн уламчылап чорүүр.

Бо материалды белеткеп турумда, мааадыр ченин үш дүтаар оглу, Чаа-Хөл районда Ак-Туруг ортумак школаның директору Борис Салчакович Тарғын келгеш, аваанын төрүттүнген хүнүнден бээр 70 чыл болганынга хей санның ооларының, уругларының, оларның ачы-дамыралының, ыяап-ла ынаар, ыяап-ла ынаар, ыяап-ла ынаар... Ынчаш-даа ыяап-ла ынаар, ыяап-ла ынаар, ыяап-ла ынаар...

Ооң сөзүглелин моон адаанда киирдим. «Эргим ыяк, оруунуг аванныг, кырган-аванныг бистерни кадык-шыырак, ажыл-ишчи, ыяк-ла ажыы-чанныг, эртемниг кижилер өөредир дээш бүгү назынында уйгу-дыжын, күжүн харамнаймайн, сагыш човаап келдим. Ам-даа чымчак сагыш-сеткилиг бистерни чылдыңыг, бүрген, сорук кирип чор. Бүгүнүг ажы-авырал-дээш өөрүп четтиргенивисти үдерээр сес тыппас-тыр бис. Сиңи төрүттүнген хүнүңде ол бүгү-ле дээш черге-биле мегелиг сеткилиивис хамыскыдан байыр чедирип, бистин аравыска ам-даа үр чылдарга идегелиивис сүмелекчиниг болуп, кадык-чаагай, буян-кежиктиг чүүлдәрүмнерни күзеп тур бис, авай, кырган-авай!»

Гаян-оол ХЕРТЕК.

«АЙМАК» БАШТЫҢЫ

Эрикситмаа Маңчыловна Маадыр Бо улуг назылыг үүбейиң. Эзим райониг «Нарын» совхозунда таныс-бас, биилеп ажыл-ижи. «Чүге? Кандыг ап-сураглыг өгбай чүвелә?» дээрлер тыптым кээр чадавас. Оң болза бистиң сумувуста бир-ле дугаарында маадыр нег деп хүндүлүг атты алган. 11 уругларының иези, колхоз болган соңгоо будүүрүлгелеринин хоочуну-дур. Аңмаанда-ла, үжен хар ажыр, дөртенниңерининг бижиниле мурнунда «Маадыр ие» хавыяаны кадаан, сагыш човаңгыр аванны 6 оолдарының болгаш 5 кыстарының үе-чергелерин кайы-бир оглумуң-азы кызының аазы адаап, оон аазы дижирлер. Улуг назылыгларны хүндүлеп, оон адын дөрт алдавайн, ойзу аңаар тывааларның чаагай, хүндүлеэчел чанчылы сиңген ырыңчылар Эрикситмаа Маңчыловнаны оолдарының, уругларының эдергинө, өөреним, ойнап өскен үе-чергелериниэн уругларының ниити саны 113 кижи четпес: күдээлери, 1, кезээттери 5, уругларының уругларына 41 бичe күдээлери 13, бичe кезээттери 7, уругларының уругларының уругларының

Солунга парлаттынган соонда...

ЗАМГАЛТАЙДЫР

Июль эгезинде үнген 124(14846) дугаарлыг «Шын» солуннуң үшкү арнында Тывавың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, мээн чоок танывым Өөлет Чимиттиң «Төрээн черим өөрем» деп рубрикалыг «Суурумнуң сурун аннери» деп эгезинде адаанда төөгүлүг улуг чүүлүн хөлчок сонуургап номчудум. Оон дыка хөңнү билип алдым-даа. Келир чылын мугур 220 харлаар суур, тодаргайлаврга, 1773 чылда Бүгү Тываның тос кожуунун часырган Амбын-Ноянның эртээн болуп үкталган дээрзин автор база катап бадыткаан болду.

«Төөгүзүн билбес кижи деңгүр көк бүтага дөмейн чүве дижир, «Шын» солуннуң 29050 номчукчулары бо делгерениг чүүлден база мен ышкаш хөңнү билип алганары чугаажок. Ол эвидир... Ынчалзажок база ынча санныг номчукчуга суурнун моол адын шуут сыр өскээр тайылбырлаанынга таарзынмадым. Мээн ол солундан, үк чүүлден билип алган бүгү эки бодалдарымны, билиними бо хензигийе биче чижек-барымдаа хөмүрертир өжүр базып кагды иймн.

Ам «буганы мыйызындан аптаалы» Борта автор Ө. Чимиттиң чүүлүнден кыска одуругларны моон адаанга дүжүрүп бижиттээлинер: «Самагалдай деп сөс канчаар үкталганыл? Самагалдай — өөн дөзү «самитей» дээн моол сөс-тур. Тывалаарга, оттуг-орук дээн. Чылдар эртее-эртее тыважыткаш, Самагалдай дижи бергенин өлө баштыг өгбелер төөгүн чугаалажырлар...»

Оон ол-ла «самиттей» деп мегe сөстү моол дыл билбес, «медихөө» улус доктаадын алзын дээш ышкаш катаптаан база турар. Бегун Самагалтай суурга чеде бергеш оон моол адын айтырар болзунарза, дүшкээнкар кижи бүрүзү ам Самиттей дээрзинге амы-хууда 100 хүү бүзүрээр мен.

Ол хирее суур бөгүнге чедир чингине моол атты эдилевишаан хөлээр(!). Улуг-ла өскерилбээн. Ортүзүнде «а» деп үжүк чок, ол-ла. Тывалаарга, Самагалдай, а моолдаарга, Замгалтай. Моолга чораан улус билир, бегзин сөөртүр машиналарда безин «Гал аюлтай» деп бижип кваң боор чүве. Бо дээрге «От аймылдыг» деп биске кичээндирип турары ол. Көрүнерден: оттуг, аймылдыг (галтай, аюлтай).

Седип МОНГАЛ.

«Улуг-Хем» солуннуң редактору.

АРАГАЛААШКЫН БОЛГАШ ООҢ ХОРАЗЫ

Кижиниң мага-бодунга болгаш угаан-медерелинге колдуунда хора халдадыр бүдүмелдерниң бирээзи — арага, арагалаашкын болгаш арагага хандыкшыыры. Арагалаашкынга удур кижи бүрүзү шынгыы демиселди чорудар үе келген. Арагалаашкынны, алкоголизмни үзүткаар талазыбиле хемчеглер алдынып турза-даа, чоп ортузунда арагалаашкын ам-даа нептерекгей болуп артпышаан.

Моон бир чылдагаанны — чүрт иштинче араганы кинр сөөртүп, оны кайы-хамаанчок хостуг өртек-биле садыпсайгарып турарында.

Кадыкшыл — кижиниң эне үнелиг байлаа. Кадык-ла чорза, кижи чүү-даа кылып, күзээнни чедип, сураанын тып ап, ажы-төлүн азыраан, амыдыралдың чаагайынга сеткилн хаңнып, вас-кежиктиг чурттаар. Арагалаашкын кадыкшылдың кара-сагыштыг дайзыны дээрзин аныяк кижи бүрүзү үгаан билзе чогуур. Араганың хоразы кижиниң организминге чоорту багай салдарны чедирер. Араганы ижерге, ол кижини чоорту баксырадыр. Хамыктың мурнунда ижин-шөйүндү системазынче халдаар. Улуг-хырынның болгаш шөйүндүлернин ажылы суларап, бүдүмелдер солчулгазы өскерлип, оларның аъш-чем хайылдырылгазы баксыраар. Оны үр үе иштинде улаштыр ишкеп тудум, улуг-хырынның, шөйүндүлернің кадгыры эвээжеп, чамдык чөрлери шуут тазарып, гастрит дээр аарыг тыптыр.

Шөйүндүлерге аъш-чем шимчээшкини, улуг-хырының ажылы өскерлир, чем хайылдырылгазы сулараар. Ынчап барганда, кижилер хан холумактыг чүүлдер куду олуртур, кузар, чем чиир хөөн чок болур.

Баар — кижиниң организмиинн бир кол өзээ. Бир хонук иштинде баарны дамчыштыр 750 литр хан эргилип эртип турар. Ол шөйүндүлерден келген хоранның будүмелдерниң хоразын чидирип, витамин солчулгазын таарыштырып турар. Организмде «А» витаминнин 95 хүүзу баарда. Ол «С» витаминнин «В» бөлүктүң база «К» витаминнин организмнин камгаланыр аргазын күштелдирер. «В» витамин баарның чагланыргына шаптыктаар. «К» витамин ханның борбактажырынга баарның киржилгезин хандырар.

Арага баарга кончуг хоралыг Арагачыларның хөй нуруузунуң (89 хүүзу) баары аарыг болур деп тодараттынган. Эмин эрттир арагалаарга, баар чагланып, оон хемчээли улгадыр. Кижи улаштыр-ла ижип турун бээр болза, баар оон бичелеп, дырыжып, када бээр. Арагалаштын баар аарганда кижиниң чем чиир шинээ чидер, хөңнү бүлгиныр, кузар. Ындыг кижилернин арны сарыг, иштн улуг-даа бол, боттары арган болур.

Бүүректер — организмден хоралыг бүдүмеллерни, ол ышкаш дустарны болгаш сугларны ылгаар. Кадык бүүректер хонук иштинде 1,5 литр суук чүүлдү, 35 грамм мочевинаны, 15 грамм хлорлуг натрийни болгаш өскеда бүдүмелдерни ангылап турар. Бүүректер бүгү-ле организмнер, ылангыя чүрек, баар болгаш ижин-шөйүндү-биле тудуш холбааллыг. Олар организмнин ажыл-чорудулгазынга улуг-ужур-дузалыг. Эмин эрттир арагалаашкынны бүүректер аарыын тывылдырар. Оон түнелинде кижи ажылдаар шинээн чидирер ийикпе азы өлүр.

Кагып-суксаары — арагадан хораннанганының илдең демдээ. Организмде сугнуң эвээжээни, дус солчулгазының үрелгени ол-дур. Суг клетказындан үнгеш, өскээр барганы ол. Клетказында суг эвээжээнде, кижи суксап-кагып эгелээр.

Ынчангаш арагачылар хөй суг, кефир, сүт, квас ижер. Оон ужурундан деридер, суук албаны көвүдээр.

Арагачыларның бүүректери баштай улгадыр, чагланган, оон соонда бичелеп, дырыжып, кадып, даштапып каар.

Өкпе—тыныш органы дээрзи кымга-даа билдингир. Арага өкпе дамырларын таварып эрткеш, оларны чоорту үреп, хан дамчыдылгазын саазадыр. Хөй арагалаарга, тыныш органы баксырап, тыныштаар аарыларны тывылдырып болур. Арага аймаа чүгле өкпе дамырларынга саддар чедирип турар эвес, а оон-даа өске хоочураан аарыгларның бир чылдагааны болуп турар.

Өөлете хан эргилиишкинин будалганы төрекүлээ аарыгның кедерээринге идиглиг. Чүге дээрге организмнин камгаланыр аргазы кошкаанны ол-дур.

Чүрек чаңгыс аай нарын организминн хөй санныг дамырларынче хан эргилдезин хандырар орган. Ол дамырлар болгаш ханның, мага-боттуң доктаамал ажыл-чорудулгазын хандырар. Хан клетказының тыныжын хандырып, оларже кислородту дамчыдып, база үглекислородтарны ырадып, чогуур базыышкынны тудуп, клетказында янзы-бүрү химиктиг будүмелдерни таарыштырар.

Үр үеде арага аймаан ижерге, чүрекке болгаш оон дамырларынга өскерлиишкинерни болдурар. Хамыктың мурнунда чүректиң шынганнары чагланып, оон иштн алгыыр. Чагланган болгаш улгатканн чүрек организмның хан эргилдезин кислород-биле-даа, витаминнер-биле-даа, дустар-биле-даа орта хандырып шыдавас.

Бо бүгү хан базыышкынын өскертир, дамырлар алгаан ужурундан баштай кудуладыр, оон төп нерв системазынче халдаан соонда, көзүлдүрер. Ол үеде баш мээзинче хан түгүрүп, чүректин шынганнары чыырлып база өске-даа халап бооп болур. Адактың сөөлүнде арагалаашкын кижинин угаанын баларадыр.

Кижинин мээзи — бойдустуң чаагай организмнарының эң-не нарыны. Ол бүгү организмнин амыдыралчы хүлээлгелерни күүседнп, кижиге бодап, чогаадып шыдаар арганы берип турар. Оон дузазы-биле кижи долгандыр турар бойдустуң байдалынга таарыштыр чурттап, ону идепкейлиг өскертип чоруур. Мээге будүмелдер солчулгазы идепкейлиг чоруун турар. Кижинин мага-бодунуң дезизинин үгле ийи хүүзун эвлеп турза-да, организмче кирип турар кислородтуң 20 хүүзун мээ синирер. Арага мээнин нерв клетказынга сиңгеш, оларның ажыл-чорудулгазын будап, ылак сөөлүнде өлүглендирип каар. Нерв клетказында будүмелдер солчулгазы үрелир. Мээнин клетказының тургузуу үрелирге, кижинин ажы-чацы база үрелир.

Хамыктын мурнунда оон угааны суларап, үттүүчаал апаар. Арагачы кижи үгле эзиртир суксун-на бар болза, куттунарын бодаар. Ол өгбүле, ажы-төл, ада-ие дугайында сагыш салбас. Ол ажыллап алган акшазын дегере чарып, оон кедерезе, бажынында эт-сеевин «ажыг сугларга» орнаар. Арага аарыынга алыскан кижилер кандыгбир ажыктыг чүве кылыр хөөн чок болур. Эгелээн ажыл-херээн эчизинге чедирип шыдавас. Арагачыларда кээргээр, кижизиг, чымчак, чылыг сеткил чок, олар карындажы, эвилеп эвес, ниитиледдин өзүг-чүрүмүнга таарышпас үүлгедиглер кылырынга суунадулуг. Оон аараан кижилер дүвүрээчел, кортук, холу сирилээр, дүне орта удувас, коргунчуг дүштер дүжээр, эъли изнир. Оларның кулаанга чүве дыңналган ышкаш болгулаар.

Ол кадайын азы ашаан дүшкан-на кижизинге чыпшыр көөр, аңаа кыжаныр. Кадайын, ашаан үргүлүү хайгаараар. Шооча үттериниен бакылаар, соңгаже көргүлээр, бүүгү соонче халыгылаар, орун адаанче кире бергеш, ону кижизи-биле дүдуп алырын орадажыр. Хүнээшкининн дембээрели кижи мөзүзүн ышкынган араганың чаржынчыг аажызы-дыр. Кижинин организминге арганың хоразы ол хире-дир.

Ылангыя аныяк кижилерник, херээженнерниң организминге арага онза айыылыдыг. Аңаа олар дүрген чаңчыгар болгаш оон адырлыг алыры берге дээрзин шинчилеллер бадыткаан.

Алыяктарның ортузунда арагалаар чорукту чок кылыр дээш демиселли ам-даа кошкак чорудуп турар.

Чамдык хүүзунда байыл алыксаан кижилер эзиртир суксуннарны бүдүрүп кылып алгаш, улуг-биче кижилерге аар өртекке салып, чон ортузунга арагалаашкынны калбартып турар. Самогон кылып белеткээлер-биле демисел барык-ла чок болуп турар. Ынчангаш кижилер боттарының кара туразы-биле эзиртир суксуннарны чурттанчылыг чер бүрүзүнде кылып ижип, садып турары чзякыт эвес.

Байдал мындыг турда, корум-чурум камгалаар органнар хоойлуунун күштүүн, дээштинн ам-даа четпес ажыглап турар. Эзиртир суксуннарны өскээртеп сөөртүп экклегеш, оларны улуг өртекке садып-саарып турарларбиле демисел шуут чок деп болур. Мындыг байдал-биле чурттаар болзувусса, бот-догуннаан Тыва Республикавыстың бүрүнгаар сайзыралынга улуг шаптык болуру чайлаш чок. Чоннуң ажылдап алган акша-шалының колдуу-ла арагаже кирип турда, кижилернин хуула амыдыралы кажан-даа сегивези билдингир. Үе-шагның баларына дүжүп, эки амыдыралче кирип чадап чоруурувус — араганың хоразынга алзып турарывыста.

Бүгү-ле багай чүүлдер арага-биле холбашкан бооп турар. Ада-өгбелеривистиң шаандакы эки чанчылдарынн катап эгидип, сагып, келир үеле национал тыва күрүне турар кылдыр тыва аныяктар боттарывыстың чуртувустун ёзулуг ээлери болуп чурттаары күзеичиг-дир.

К. САЛЧАК.

Барыын-Хемчик район.

КАДЫКШЫЛЫВЫС КӨРҮНЧҮҮ

Дания чүрттүг эртемден И. Мюллерниң «Кадыкшылдың болгаш тарып болурунуң гигиеназы» деп номунда чамдык эгелерден биске эң чугула одуругларны номчукчуларга сонуургаттывыс.

Карак—кижиниң сагыш-сеткилиниң көрүнчүү, а кеш — кадыкшылыының көрүнчү деп чүвени шаг-дүптен-не кижилер билип, чугаалажып келген. Кеш — бистиң организмивистиң кайгамчык хевн — кеш оңу сооктан, изигден, кемдээшкиниден, янзы-бүрү халдавырдан, микробтардан камгалап, организмге бүдүмелдер солчулгазынга дузалап, чылыг солчулгазын таарыштырып турар. Кештн ийиги өкпе деп база адап болур— ону дамчыштыр тынып турар бис. Ол «тевинис» биске үр-ле бараан болзун деп күзээр болзувусса, ону хөлчок камнаар, ажаар үжурлуг бис.

«Кеш үглекислотаны, суг бустарын (дерни), хөй санныг хоралыг бүдүмелдерни үндур тынып, ол-ла үеде агаардан кислородту книр тынар, ону бодунга сиңирер. Ындыг болганда, кеш үндүркиир тынып база турар ышкажыл - деп, Мюллер бижип турар. - Бир эвес кештин үндүр тынарынга хир азы кылын хеп шаптыктаар болза, организмде бүдүмеллер солчуушкуну өскерлир. Ол кадыкшылга дыка багай салдарлыг болур. Хир, кылын хеп-биле дуглаттынмаан кеш арыг үтүгештерни дамчыштыр шаптык чокка үндүркиир тынып турза, амыдыралдын быжыг дөжээ дээрнвис хан бодунун оруунга арыг, шаптараазын чок эргилер, бүгү организмнин ажылчорудулгазы чиигээр, экижиир».

Экспенин ажылдаарынга дузалавышаан, кеш бистин кадыкшылывыска дыка үзүг рольду ойнап турар. А бир эвес кештин тынарынга шаптыктаптар болзувусса, чүү болуруд? Чижек кылыр Флоренцияга бир бичии оолбиле болган таварылга дугайын көөзээл. Ядыы кижиниң төлү, хөлчок чараш бичии оолду «алдын век» деп байырлалга кол маадыр кылыр дээш, оон бүткүр бодун алдын будуу-биле чаап хаарган. Байырлал доозут бээргe, бичии флоренгийжиниң мага-бодунда алдын будукту арыды чүл, аштап, адырып каапгарын кым-даа сагынмаан, оолдун дугайын шуут үттүпкан болганнар. Кежиниң тынар арга чок болганындан оол чок апарган.

«Кеш—эң нарын болгаш чугула орган—деп, Мюллер чугаалаан. Оңу кылын хеп-биле хөлүн эрттир чылыглаар, хостуг тынарынга шаптыктаар болзувусса, оон хөй санныг дамырларынга, нервилеринге, бестеринге болгаш шыгганнарынга багай салдар чедиргенинде ол, багай чемден өөнүн өскерли бээри ышкаш, кеш үлдүргей, хирлиг союндак ышкаш, хөй дырышкактарлыг апаар».

Мюллер кеш дугайында кайы хире тола, билдингир кылдыр чугаалап каан-дыр. Оон деннелгелери кайгамчык чиге, сөстери бүзүреничиг, чеч дингир.

«Эрги-каксы пес быжынлыын чаа чүвеже «хуудуруптар» фабрикаларлыг апарган бис. Кеш база ынтыг чаартылганы иегеп түрар, ол база эң баштай тудучулы ышкаш — чымчак, хонюг, тоогу ышкаш, кыланнаштарлыг кылдыр чаартынып болур».

Ол чаартылганы канчаар чедип ап болуруд? Бирээде, кешти доктаамал арыг тургузар. Ол боду картталып, дерни, үстү ылгалдырын үндүрүп турар болганда, кешке доозун, хир чыглыычал. Ынчангаш эът-дүрбүүр, щётка дузазы-биле кешти доктаамал чуур. Таваңгайдан эгелээш, баш тейинге чедир күргаг дүрбүүшкүнүү база кылыр херек (хол-биле, күргаг аржыыл-биле массажтай дүрбүүр).

«Ындыг дүрбүүшкүнүүн түнелинде кеш арыыр, дамыржыштарда хан тараарга, кеш изинейнип турган ышкаш кылдыр таалаар, дадыгар.

Кеш арыг, дадыккан турда, кижинин ниити байдалы сергек болур».

Колдуунда даштыгаа ажылдан чоруур кижилерге —дашчыларга, чер казыкчыларынга, балыкчыларга, тудугжуларга, малчыныарга... Мюллер хөвен-саазындан кылган пестен даараан хеп кедерин аргалыг-да болза, чолдак хончулуг (шорты) чүвүр кедерни сүмелеп турар.

Хүн-не чырык турар болза, кижи кажан-даа хеп кетпезе эки дээрзин Мюллер кезээле сагындырып келген. «Кылын хар шыпкан дагларга кыжын үжен минута дургузунда чүгле сапыктарлыг маннап чордум. Кижи соокдаа эскербес боор чүве» деп, Мюллер бижип турар.

Кыжын харга чанагаш маннаар кижилерниң бирээзи ол турган-дыр. Амгы үеде бистe «моржтар» бар. Олардың кежиниң кайы хире чаражын эскерип көрген болзуңарза!

«Кадык кеш дээрге-ле, кадык организм-дир. Быштак ак болгаш быйыргын шивишкилерлиг, азы хүн хереливден хеп аайынче ала-шокар кылдыр додуккан кешти көөрге безин хөөнзүреңчиг. Чараш болур дизинерзе, кежинерже сагыштан салынар, ону шын ажаанар, дадыктырынар...»

А ам—бүт ажаарының талазы-биле Мюллериң сүмелери. Ол дээрге база бир кол чүүл— буттарынар кандыг болдур, бодунарның ниити байдалынар, харык-шинээшер оон хамаарыкыр. Чөкнүң мындыг үлегер домаан сактыыл: «Буттарывыс-ла аныяк чорда, боттарывыс база аныяк болур бис». Аныяк буттар — ол дээрге кан-кадык, хаварыктар чок буттар-дыр.

Ынчангаш бирээде, бүт кежиниң дугайы. Буттуң деридинчел, тодазы-биле сугдуг бүт дугайында Мюллер дыка сагыш човап келген. Баш кежп-биле бир дөмей, таваңгайда безин үтүгештер кайы хөй. «Гигиениктиг сүмелерниң автору —«...буттуң сугдуг болуру — ол эң багай»—деп бижээн. Чүгле чүп түргаш, бүт суун чидирип шыдавас бис. Бутсуг чыг намдаар боордан башка, деридинчели черле чытпес. Чүге дизе бутту чүптарга, кылын кеште үтүгештер улам алгыыр. Кара чаңгыс арга— чүгле бутту эвес, бүгү магабодту арыг ап чоруурув».

Буду суглуг кижилер хүнде ийнден эвээш эвес катап душ адаанга туруп, бүткүр бодун щетка-биле ийикпе азы эът-дүрбүүр-биле са дүрбүп кааптар болза эки. Ол ышкаш кызыл-даван кылаштаары тергини арга. Чайын элеэннинг оруктарга, эртенги, кежээки шалынга кызыл-даван кылаштаңар. Ол кымгадаа ажыктыг. Ыяш шалалыг бажын иштинге аргалыг болза, ийик кетпээ эки. А линолеум шып каан шалага кызыл-даван кылаштаң болбас.

Удуурда кандыг-даа хеп кетпезин Мюллер сүмелеп турар. Ол дээрге ылангыя бистиң амгы берге үевисве таварыжыр аңга-дыр: ийик-хептиң элечизинге даа дээштир.

Уктарын куду сывырылбазын дээш, деңмектен резинабиле чамдык хөрээженнер бооп алырлар. Ол бутка эң хоралыг — ханныц хостуг эргилеринге моондактап, бутту бооп чоруур. Чайын кандыг-даа ук кетпезин кижи бүрүзүнге эртемден сүмелеп турар. Чүгле улуг-эргекке тускай уктуг харын кедирип ап болур-ла. Улуг-эргекти эң күштүг шынганнарлыг кылдыр биске бойдус чаяап берген. Ынчангаш ону камнаар, шын ажаар үжурлуг бис. Улуг-эргек чок бут ёзулуг бут бооп шыдавас.

Ийик дугайында чугаа база тускай. Тар, кызар ийик бутка човаг. Ийик бүтту ейбес, кыспас турар. «Кижиниң чүгле даштыкы хевир-сыныи каастаар бедик ээжектиг, амгы үениц модазыныц идиии кеткенперни көргеш, кылыым хайныр...»—деп, Мюллер чугаалап турар. Оон ынак идии — ажык сандалилер.

Мюллерниң ажылдары-биле таныш, ону хүндүлээр бир эмчи аарыг кижилериге кажан-даа эм сүмелевес, а хүн, агаар, селгүүстээри, эштири... дээш ышкаш «эмперии» бижидип бээр турган. Ол ышкаш хөлүн эрттир чемге хандыкшываазын база ол сүмелээр.

«СЖР», № 5, 6.

ӨЖЭЭН-КЫЛЫК ӨӨСКҮТПЭЭЛИҢЕР...

Бо кылдын июнь 20-де Тываның төөгүзүнде база бир демдеглексенниг болушкун «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң I улуг хуралы болуп эрткен. Анаа бүгү Тывадан 860 бүрүкеттиглиг төлээ киржип. Тывамыстың тыва чонувустуң келир үеде салымчолун, чидиг айтырыгларын ажыт-чажыт чокка чугаалажыкан.

Хуралдың өөрек айтырыы — Тывага референдумну эрттирериниң дугайында болган. Анаа хамаарыштыр боттавышкын саналдарын Бот-догуңнаан Тываның улусчу намының (БТУН) төлээлери Б. Т. Санчы, Г. С.-М. Иргит, социал-демократтыг намның төлээзи И. Б. Иргит, «Хостуг Тываның» төлээзи А. Ашак-оол болгаш өскелер-даа берген.

Референдумга хамаарыштыр «ХТ»-ниң I улуг хуралының делегаттарының аразынга чамдык чөрүшкек байзал тургустунуп келгенин маңаа айтып кааш. Чүл дээрге бир талаадан И. Иргиттиң саналы-биле алырга, Тыва 1944 чылга чедир ангы күрүне боон бактаап турган. Оны Россияның революстуг чазаа 1921 чылда бүрүнү-биле хүлээп кергеш, Советтиг Россияның мурнундан ынчангы даштыкы херектер комиссары Г. Чичеринниң адын салган мындыг үткалыг телеграмманы Тыныжым чазаанга чоруткан турган: «Россия моон эгелээш, Таңды-Тывага хамаарыштыр кандыг-даа холгаарлаашкын кылбайн турар, оон хамаарышпас чорүүн хүлээп көрүп тур...». Ол Россияның чазаазының шийтпири-дир, ССРЭ-ниң эвес...

Ынчангаш референдумну чөрүдарга, оон кол айтырыгны 1944 чылда Тываны ССРЭ-ге каттыштырарда ТАР-ның Үндезин Хообулузун хамыткан болгаш үк актының чөптүг, чөптүг эвезиниң дугайында айтырыгны салыры деп, И. Иргит санап турар. Оны боттандырарда, Тыва Республикаңын Дээди Советиниң чанында тускай юридиктиг комиссия тургускаш, 1944 чылда Тываны ССРЭ-ге каттыштырарыга хамаарышкан бүгү-ле фактыларымызларны, документилерни чыгаш, өөреник шинчилээш, үк актының чөптүг-чөптүг эвезиниң дугайын тодаразыр. А оон соонда Тыва Республикаңын Дээди Советиниң сессиязынга үк комиссиязының түңнелдерин дыңнап танышкаш, анаа даашкаш, Тываның амгы Россия Федерациязының хүрээлениле тураш-туразының шинтирлээр. Мындыг нарын, политиктиг айтырыгны чүгле эрге-хоойлу, чөптүг ёзу-биле шийтпирлеп ап болур дээрзин И. Иргит чугаалаан.

И. Иргиттиң саналын Тыва Республикаңың Дээди Советиниң даргазы К. А. Бичелдей деткээн. Россиядан аңаа-ла, юридиктиг үндезин, бадыткал чокка үнер дээрзиниле, хоржок дээрзин чугаалаан. Бистиң мындыг базымнывысты делегейниң чаңгыс-даа күрүвези хүлээп көрбес. Ынчангаш Тываның эге баштай, 1944 чылга чедир турган «хамаарышпас күрүне» деп статузун катап эңгидип алза эки боор деп, К. А. Бичелдей саналдаан.

БТУН-ның төлээлеринден Г. С.-М. Иргит биле Б. Т. Санчы оларның берген саналдары бадыткал талазы-биле үстүнде адаанын ийи саналдакыдан дора эвес бүзүреңниг болган.

Оларның бодалы-биле алырга, Тываның 1944 чылда ССРЭ-ге каттышканын коптарып, сайгарып туруп өөр болзувусса — төөнү чок бюрократия үүнүп, хей үе эртип, төөрөөр бис. Оон хамаарышпас чоокта чаа Тыва Республикаңын Президентиниң Ш. Д. Ооржак биле Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей олар Россия-биле Федеративтиг харээге ат салып каапканнар болгай. Аанахайын, чоңдан айтырбааннар, сүмелешпээннер. 1944 чылда Тываның чаза база-ла шак мындыг эргабиле Тываны ССРЭ-ге каттыштырган болгай. Моңу база-ла делегей чергелиг юридиктиг норма-чижектерге дүүштүр сайгарар болзувусса — база бир бежен чыл эртер.

Ынчап кээрде түңнел чаңгыс. Референдум дугайында Тыва Республикаңын Хообулузун хүлээп алган, бар-дыр. Оны боттандырар, оодаа Тываның төөгүзүнде чаңгыс катап чоңнуң ниити бадылаашкынын эрттирер ужурлуг бис. Чоңдан айтырар, оон саналын өөренип көөр. Өске чүрттерда чылда беш-он референдумнар болуп турар. Бичиле чөрүлдээлиг, маргылдаалыг айтырыг туруп хээрге, референдум шийтпирлеп каар, ол-ла. Ол демократиянның ёзулуг көстүүшкүнү, чедип алышкынындыр. Чүгле тоталитарлыг, фашистиг күрүнелерге референдум болбас дээрзин утпаалынар. Моон мурнунда Тываның төөгүзүнде чүгле удуртур-башкаар даргаларывыс чоңдан айтырбайн, бот-менинп, билирген, кара тураанында чоңнуң, чүрттүң салымчолун шийтпирлеп чорааннар.

БТУН-ның удуртукчуларының саналы мындыг язылыг болган. Оларны «Хостуг Тываның» төлээлери база зал доллур делегаттарның хей кезии деткээнер. Ынчангаш Тывага референдум эрттирер талазы-биле айтырыгны «Референдум дугайында» Хоойлуга үндезилээш, 10 муң кижиниң холдуун үжүүн чыгаш, эрттирер дугайында шийтпирни «Хостуг Тываның» I улуг хуралының делегаттары бир үй-биле хүлээп алган.

Мен бодап көөрүмге, БТУН биле «ХТ»-ниң төлээлериндээ, К. А. Бичелдей биле Н. Иргиттиң-даа аразында калдыг-даа чөрүдээ болбаан. Оларның кайыы-даа чаңгыс-ла ол айтырыгны шийтпирлээр дээш кызыы турарлар. Ол дугайын К. А. Бичелдей оңза тодазы-биле мынча дээн: «Тываның Россияга турар-турбазының дугайында айтырыг дүүн, бөгүн туруп келбээн. Ол дугайын хей катап чугаалажыр, чаңгыс эвес эртемденнер сайгарыы, каспарлап келген. Айтырыг чаңгыстыр, Маңаа стратегиялыг база чаңгыс турар ужурлуг. Чүгле бо хүнде бистиң арбыста тактикавыс ангы-ангы болуп турар-дыр».

Көрүнер даан, кол айтырывыс — кандыг тактика шилап алырывыста мышкажыл. Маңаа кайы-даа тала шыңныг боон болур. Оны үе көөрүзе бээр. Чүгле айтырыгның шийтпири үзаан тудум, оон ажыктыы, чугулазы, дүштин сулаарар. Ол дугайын Б. Т. Санчы бодунуң саналынга тергиин эки шыңзыдып чугаалаан. Шынап-ла, амгы Россияның политиктиг байдалы хөнүү нарын. Анаа Югославияда мышаш хаанчының, коргуунуг хамаатының саналы эгелей бербес дээрзиним магадылап шыдаарыл? Демократтар биле коммунистер бот-боттарынга дөмейле дүүжүп бербестер. Ам мырыңай судтажып эгелеп-лер. Ол суд чүү боон доостурул? Оны кым-даа билип шыдавас.

А тыва чон ээлээ саңныг, чаа-ла сайзырап өрар, камгалалыктар шериг күжү чок, экономика талазы-биле хоюудангай, кадыр-каскак тайгасынга чардыра берген малчын чон. А Россияның хоорайларында кара хептерлиг, фашист кас демдектерлиг, баштарын чүлүп алган, дерзин, хулиганзыг арыпларлыг орус оолдар: «Кара кештиг, сыгыр характыг, өске сөөк кижилерни узуткаар бис» — дижип, ажыы-биле кыжанып, маршып турар-дыр. А орус казактар селемелерин астып алган, боорларын чүктеп алган, аътта-рын мунупкан мун-муну-биле дээрмелеп чоруп турар-дыр. Олар «орус чоңнуң камгалакчылары бис» дижип боттарын адаттыынын турарлар. Сайсаң күүдүг орус чоңну олар кымнардан камгалаарыл? Каш борбак тывалардан, буряттардан, калмыктардан бе? Россияда тывалар дег бичии чоннарның шүптүзүн-даа кадыптар болза, орустарның ортумак хоорайының чурттакчыларының саны четпес ийин.

Бодап-даа көрээлинер, Тывада орус шериглер база турлар. Оларның кырынга эңдерик танкылыг шериглер база келди. Оңу Тыва чазаавыс чажырып, ойзуп-кыйлын шаг болду. Үк шериг бистиң камгалаар дээш келген бе, аъш өске сорулгалыг бе? Биске шеригниң хэрээ чүл? Ол дугайын С. А. Баир I улуг хуралга чугаалаан.

Бо-дур, чидиг айтырыгларывыс дыка хей. Оңу шийтпирлээр дээш, тыва чоңнуң оглу-кызындан «Хостуг Тыва» улусчу фронт тургустунган. Бо хүнде үк хей-ниити шимчээшкиннге удур шаанар халдаашкын чоруп тур. Оңу кымдыр турар кижилериң артында кымның турарын даан билири берге эвес. Солун, сеткүүдлерге «ХТ»-ның адресинге бижиттингей «сойгалаадыг» түүлдериң дылдомаан көөрге, эрги СЭКП обкомунуң агитация-пропагазында калдыкының ажылакчыларының дылынга, аныңга, хөнүүге дыка дөмей. «ХТ»-ның удуртукчуларынга удур кара ёжүп, ёжээн-кылдың хөрээнде шыгжап алган, кезээш алган чоруур кижилер аравыста база бар. Олар эрги партийжи ажылдакчылар, оларның шыгы хаалары. Оларның холуа күрүменин улуг «арманыңнан демократтыг, чаартылгалар үшта сопкан. Ынчангаш олар өлүүже демократтарны көрбес, өөрээн негээрлер...

Бо-дур! «Хостуг Тываның» негелделериниң база сорулгаларының ээлээш кезии-дир. Ук шимчээшкиннин сорулгазы — чырык чагай келир үеним тыва чоңнуга магадылап бээри. Ынчала-даа бо хүнде оон удуртукчуларынга Тываның Чазаа-даа, чер-черлерде удуртукчулар-даа бүрүзеейн, чарым кымыңмаан, шалый адаак көрүп турары хомуданыкыр-дыр.

Бир эвес сон-даарта Тывага кара хептиг муң-муң орус оолдар фашист кас демдектерин кадап алган, ок-боолуг кирип кээр болза, тыва чоңнуң кымгалаттар ирги? Ук расист өөрээтеннер М. Шурооллуг орус кадайлыг дээш кээргевес боор. А оон кадайын тыва ашакка барган дээш база-ла кайын ерииээрлер. Чүвена дорт чугаалаарга, мындыг-дыр. Россияның Чазаа бо хүнде шак мындыг коргунчуг идегеттерни хай дээр харыы чок ышкажыл?

Ынчангаш шуугаар бетинде — боданыр! «Хостуг Тываны» бахтаар мурнунда: «Даарта чүү болур ирги, бадыкыр-дыр. Ынчангаш ол-ла санныг тыва чоңга кол кыйгырыы: «Черни база малды малдарыларга халаска үлеп бээр! Машина-техниканы, эт-септи, дериг-херекселдерни — арат ажылдыгларга халаска, дем кылдыр хуваарыл! Черни садыл болбас! Тывага даштыкы валютаның банкызын доп-дораан ажылдар! Даштыкыбайлыг деп болгаш бот-догуңнаан эрге-биле, делегей норма-чижектеринге дүүштүр садыг-наймааны эгелээри. Тывага даштыкы бай күрүнелерниң фирмаларын база садыг черлерин, бүүзелерни доп-дораан ажылдары. Даштыкы чурттар-биле дипломаттыг харылзаалаарны дарый эгелээри! Россиядан дотация алыр, диленир чорукта үштүнарыл! Саңа кырынга Тываның күрүменин каайлы чериң дарый тургузарыл! Моол таварлыр Тываже Транс-Азия демир-орук шугумун шөөри! Тыва оолдар-кыстарны даштыкыга дээди сургуул черлериниге хөйү-биле өөредири. Тывага күрүменин университединг ажыдарыл! Тываже даштыкы чурттардан дээди эртемниг специалистерни, башкыларны чалаарыл!»

Игорь ИРГИТ.

Чаңгыс темага үш чагаа

ДЕДИР ЭРГИЛЕР БЕ?

Алды айның 26-да «Шын» солунга үнген О. Чадамбаның «Референдумга удур мен» деп «Хостуг Тыва» дугайында үүлүп база июнь 27-де «Шын» солунда Тыва республиканың чазааның доктаалын деткип, бо үүлүг бижиир болдум. Республиканы Россиядан ангылап, тускай күрүне кылырын күзеп турар «Хостуг Тыва» деп шимчээшкиниң удуртукчулары референдум эрттирерин кызып-кызып ыйыдып-ла турарлар ийин. Оон херээ та үүг боор чүве.

Бир эвес ындыг референдум болур чүве болза, «Хостуг Тыва», шынап-ла, бүгү-ле аргаларны ажылдап, боттарының талазынга ажыктыг кылдыр соңгуулуп алза хөнүү. Ол дээрге мээң бодалым-биле алырга, азып-тенниери ол эвесте. Черле мынаш бо «Хостуг Тыва» деп улусчу фронт хоойлу ёзугаар бүрүкеттиглиг бе? Билдинмейн турар ийин.

Бо шимчээшкиниң «улусчу фронт» дивейн, өскээр адаза эки дээр мен. Аңы безин коргунчуг, суртенчиг. Тыва Республиканың чазааның доктаалында ол «Хостуг Тываның» негелделериң чамдык кезиин билип алдым. Тывага күрүне баштының амбиционын дужаалдыг соңгуур, «Монгулек» аалчылар бажыңын сарыг-шажыл нинтилеллиге болгаш культураның аныяктар төөгүнге дамчыдып бээр, Ленин аттыг шөлдү өскээр алаар деп негелделериңге удур мен. Ол шимчээшкиниң удуртукчуларының бирээзи С. Байрыкы соңгаартан шериглер, казактар кол чыдар деп мегелээни эпчок болганнар.

Чамдык негелделер чөптүүдаа болза, кол-кол сорулгаларыны амгы үеде байдалга аүушпейн турар деп санаар мен.

Мен бодаарымга, Россия девискээрикте черни хуужудар дугайында референдум болур хевирлиг-дир. А бистиң Тывага күрүне өөрүзүн, чуртталга бажыңнарын хуужудар дугайында айтырыгга референдум эрттирер болза эки деп бодалдыг мен. Эки багайдаа болза, чоңнуң үнүп Россия дыннаар ужурлуг деп билир мен. Тываны Россиядан ангылап аарымыска, дедир феодалдыг нинтилел эргилдезинче киргени ол болур эвесте? Оон херээ чүү боор. Оон кедерезе күл эдилелдиг нинтилелге баар бис бе?

Черле ынчаш бо «Хостуг Тываның» хөделиишкиннериниң чамдыызы арай чөнгээлиг, дайынчы байдалдыг боон тур. Бо берге үеде улам сырый каттыжар, пайралдыг, чаңгыс эптиг-демниг болур херек. Янзы-бүрү чөнгээлер, дүшкүүрлүг чоруктар, маргылдаалары чүгле тайбың шийтпирлээрин күзээр мен. Оларның херээ-даа чок ышкаш. Кижилер чектеп, бактаар дивеним, чүгле бистиң ээлээш санныг чоңувус амыр тайбың, шөлээн амыдыран-чурттарывыс күзеп, бо үүлүг бижидим.

Салчак КААДЫР.
Самагалдайга коммунал ажыл-агыйының ажылчыны.

ХАЛАС КЫЛЫП БЕРБЕС

Мен база референдумга удур мен. Чүге дээрге Россиядан чарлып алгаш, машина-техника кылыптар шаглыг бис бе? Оңу шимчедир кынар-чаар чүүлдү кайыын алырыл? Бензин чазаарда, пестааны кылыптар фабрикавыс кайыл? Чырыткы талазы-биле база курут болгай бис. Күчүлүг электрик станциязын кыска үеде тудуп ап шыдаар бис бе?

Бо бүгүнү кылыр дизе даштыкы чурттарның киргизгеи херек апаар. А олар биске халас кылып бербес, харын хоозуралып болур. Үениң байдалы берге деп чүвени билир бис. Шак мындыг нарын, берге үеде Россиядан чардып алыр болза, амыдырал канчан баарыл деп чүвенин хандырр бодаар болза эки.

Черле ынчаш бо политиктериң биске, чоңга эки кылыпкан чүвезин көрбейн-даа тур мен. Болар кымга-даа чагыртпас, азы чазак-чагырга чок, анархия апарган чүве бе?

Тыва өгбелеривистиң «Даг көрбейн, эдээн азыынма, суг көрбейн, идиин ужулба» деп үлегер домаанда ханы утка бар. Ынчангаш маңаа далашкан черле херээ чок.

Намчылдай МОНГУШ.
Улуг-Хемниң Ак-Тал суур.

АКААЛАРЫМ—СОЯННАРЫМ

1. «АКАА» ДЕП СӨС

Оон бээр ындыг ла ур ус эртледи. Тес-Хемде хойжу Эрендей Дембирелдин дугайында материал бижээш, анаа «акаа» деп сестер кирил каарымга, ол сестерни созулуунун харысаалгалыг ажылдахчылары балаң каашкан. «Эргижирээн болгаш чер-черниң (диалект) сестерии парлалгага ажыглаавас, оон орнунга орустааны дээре» — парлалга ажылынып уг-шиин ындыг турду. Ам-даа чамдык сестерни бижиринден дадагалаавас бис, «ол — ол черниң сөзү-дүр» дижир бис. А ол черниң сөзүн өске черниң чону билип алза, чүү канчап баар чүвел? Төрээн дылывысты ынчаар ядаралып турар улус-тур бис ийин.

Парлалгага ажылдаан үжен хире чылдарым дургузунда мун-мун чагаалаарны номчаан, чүс-чүс кажиктербиле ужураштаан, хөй черлерни кезээн мен. Чонуң чугаазында билдинмейн баар сестер конгуг ховар, а парлалгага ажыглаттынмайн турар аяк ховар кестүр сестер, харын, элээн бар. Чижээлээрге, «банза» — «коммерция», «коммерсант». Ындыг сестерни калбга-биле ажыглаары чугула.

«Дүнмам», «сарыым», «хунам», «аннам», «ыттым» деп сестернин утказы чангыс. Ындыг түрбүже, оларның чамдыкты чогаалдарда безин барык чок. А «акаа» деп сес — онзагай сес. Ону, шуптулайындаа, Эрзин-Тестиң Соянизлы (бо үеде ол улус ужуг-биле бижиирин тептээрел көрүмер) ажыглап турар. Соянчар бодунаң улус ар кижиниң янга деп хүндүлээр. Бодунуң аңаазы, кырган-аңаазы аны честеш эвес, болза ам. Олар ону уругдуң ажыглаар, домак бүргүүге кожар. Ынчангаш оларның чонунуң чамдыкта «Соянчар» дивейн, «Акаалар» дижип турары таварылга эвес. Соянчар көргенимде, бодум база болганчок-ла «ажалай» берген турар мен. «Акаа» деп сөс» деп шулуктүн тывылган ужуру ол:

Тыва дылда сестер көвей,
Тывызыксыы, кандыг-даа бар.
Ынчалзажок «акаа» деп сес.
Шынныг-да болдур ийин.

«Акаа» деп сес
дыннаанымда,
Агар. Тезим сагындырар.
Агбай, хөөгет, эгечелер
Аяк сунган шыкаш болур.
«Акаа» деп сөс—күүлүг сөс:
Алгыш-солаа болдурбас сөс.
Кырышканнар ону
дыпнаап,
Кылыы частыр — хуулгаазын сес.
Алыс сеткил-сагыжымда
Амдыгы сос сингген болгаш.
Алтай, хакас, монгуштуу-даа
«Акаа» депкен болгулаар мен.
Кандыг-даа мал чаныг чүве.
Кандыг-даа чон чанчылыг чоор:
«Акаа» дижир сөзүвүстү
Аксывыстан салбаалынар!

2. СОЯННАРНЫҢ ЧОГУМ ЧУРТУ

Амгы үеде аныяктарның чамдыызы «Тес-Хем кожуунуң Төре-Хөл сумузу» деп чугаанны оста билбес магатчок. Ындыг улустуң «Тываның төөгүзүнү», № 78 «Улуг-Хем» альманахты, бо чылгы «Молодежь Тувы» солунда Соян Сонамның болгаш өске-даа улустуң материалдарын номчууру, архив материалдарын сонгуургавры артыш эвес. А «Создание суверенного государства в центре Азии» деп номда «Хүндүл ренцил Хазутский хошуң, живущий в Монголии, исключить из состава Танну-Тувы» дээш одуругларны болгавы чугула. Оон-биле чергелештиө үжеи чыдаргың бирги чартынга чедир Эрзин деп кожуун турбаан. Тес-Хем кожуунуң девискээри Моолдуң Ак-Суг (хил). Чөөн болгаш Барыын Туруунардан бээр турган дээрзин сактыры чугула. Эрзин аллан ыллардa база хатаа Тес-Хемниң девискээри болуп турду. Хаан-Көгей болгаш Төре-Хөл Бай-Хөл, Качык сумуларны тургускан. А Төре-Хөлден Шарануур. Агар — мыя бо. Эрзин кожуун тургустунарга, Соянчар ийи кожуунга үстү берген. Ынчалза-даа дөргүл-төрел, ада-иезиуур, сагыш-сеткил чангыс олчаан.

3. УГУН УТПАС

Шарануур. Агар, Ак-Эрик Соянчары Тывага тургустуг-ган үш күрүне ажыл-агыларының бирээзин — «Ак-Эрик» күрэкономиу үилезиглээнгер. Ол күрэкономиуң

Чарлалдар салбыразы

КОНКУРСКА КИРЖИКЕР!

Танды районнуң Хову-Аксы суурда Амыдырал хандырылга бажыңын 1992 чылдың июль 14-тен август 14-ке чедир үенин дургузунда саарылга конкурузун ёзугаар саларын чарлаан болгаш конкурс херек кырында эгелей берген.

Бажыңның баштайгы өртээ 173,4 мун рубль.

САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. бүдүрүлге черинин бүгү адырларын хуусаа чокка хевээр камгалап арттырар;

2. күш-ажылчы коллективтин социал магадылалдарын 1 чыл хуусааның дургузунда хевээр арттырар;

3. өртээн төлээринин хевири — хары угда санажыр.

Бүдүрүлге черинин баштайгы өртээн ёзугаар оон 10 хуузун магадылал кылдыр салгаш, конкурска киржир.

Амыдырал хандырылга бажыңының эң бедик өртээн адаан болгаш садарының негелделерин бүрүн күүсеткен садып алыкчыны конкурстуң тиилекчизи деп санаар.

Садып алырын күзээннеринин чоруткан чагааларының хаптарын 1992 чылдың август 17-де хүндүскүнүн 14 шакта ажыдып көөр.

Садып турар организацияның адресзи: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 20, телефону 3-66-51.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

«Прогресс» деп өөредилге-хову сайгарлыкчылар школазынга база биче бүдүрүлелериниң бухгалтерлерии белеткээр курска өөренир күзелдиглерии чалап тур.

Кичээлдер июль 24-те эгелээр.

Ажыл-агыйжы херектер эмгелеачилерии белеткээр база анган дыл курстарының кичээлдерии бөлүктер четчелеттинерге эгелээр.

Айтырыгларны «Монгулек» аалчылар бажыңында 105 өрээлдеп, ажылдан дашкар үеде 3-11-48, 2-40-20 телефонмардан тодарадып ап болур.

САДЫП АП БОЛУР

Бүдүрүлге чери 400 рубль өртектиг «Наполеон-коттон» деп коньякты (0,7 л савалыг) шилчидилгединг санажыга-биле садып турар.

Херек кырында төлээнин барымдаалап Кызылда салдатан чүдүрүп бээр. Харылзажыр телефону 3-61-05.

Тыва Республиканың «Россвязьинформ» харылзаанын информациялың күрүне бүдүрүлгези Новосибирскиниң харыдаа коллежизининг «автоматтыг электри харылаазы» мергежилге оргумак школа досканнарыны өөредири-биле ында турар. Өөренир хуусаазы 2 чыл 8 ай.

Киреринин экзаменнери:
1. Математика (газе-биле).
2. Литература (чогаалдыг).

Хүндээ алырыкчының чүрүмү оргумак өөредилге черлеринге хүлээп алырының ниити чүрүмүнге демей.

Кирер күзелдиглерии Новосибирскиниң харылаа коллежизинге август 3-тен 30-ге чедир белеткеп курстарынче чоруудар, киреринии экзаменнерии оон соонда дужаар.

Документилерии даравазыңа адресте чоруудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, «Россвязьинформ» ХИУБ, каттаар киллиши, телефону 2-48-12.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Кызылда көдээ ажыл-агыйның № 1 оргумак профтехучилишезинге техниктиг тускай эртемниг бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери болгаш газэлектриканакчы негеттинип турар.

Профтехучилишенин адрези: Кызыл хоорай, С. Тока кудумчузу, бажың № 14, телефону 3-06-55.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Бай-Тайганың Коп-Сөөк (Кызыл-Даг) оргумак школазының 1982 чылда доозукчуларының ужуражылгазы август 1-де болур. 1982 чылда кады доосканнардан ангыла, ол доозукчулар-биле оон мурнунда чылдарда кады өөренип чораан эш-өөрүшүүшү база чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

Сут-Хөл районнуң Алдан-Маадыр оргумак школазын 1982 чылда доосканнарның ужуражылгазы август 1-де кежээкиниң 18 шакта школа чанында эгелээр.

Ажыт-чажыт чогу-биле

ЭКИ ЭШ БООП КОРУДЕР

Хоочуң журналист Кимоол Хертектиң июнь 19-та «Шын» солунга «Боданып, шүдүүлүп-ле көрүмер» деп материалын номчаш, бо түүлүү бижий бердивис. Оны номчаш, көөрежип олурарывыска чамдык чүүлдер сеткилдиже дүмей-ла таварышпас-тыр. Оорлар, күштең чазаргаар, хулиганнаар кижилер, наркоманнар шуптуда тыва оолдар болган-дыр. А чараш чаагай кыстарывыс арыг-тас деп бе?

Ийе, боттарывыска болушпайн ор бис. Солунда бижээн чүүлдер шын, чамдык өөдежоктарның кара холунзан кан-каныг аныяк оолдар амы-тыныдан чарлып чоруурун сут бодаарга, шуут корүнүчүг-дүр. Аныяк, чараш кыстарывысты куду көрүп, күштең-чазаалап каар, оорламыр, кара-таакпы тыртар... черле кандыг дээрил?!

Бистиң сүүрга ол хамык багай чүүлдерге удур чыыш болган, анаа хорүдаага чораан оолдар болгаш сууруун чону чыыглаш чугаалашкан. Оон соонда оорлар, хулиганнар, наркоманнар дииналбастай бердиг.

Боданып, шүдүүлүп ора-рывыска, сагышка тыва кыстарывыс кирип келди. Олар хурал-суглаага, солун, сет-күүлгө-даа шүүгүннүлеп, ырыг-тас-ла үнер. Херек кырында талгыг денге көөр болза, бистерден, оолдардан дээредевистер база бар. Журналист Х. Кимоолдуң таныры аныяк кыс сүт болза, ортаакы Азиядан «кайгалдарның» та чежени «шемүү» чүве, сылдактап, мегелеп турары илден чоруг чыыжамыл. Төрээн Тываның адын бүжартаның чоруур кыстарны чүге оолдар дег, солун, сет-күүлгө сойгалаавас чүвел, кайгаар улуг-тур бис.

Оларның чамдыктары Каз-каттан келген ажылчыннарның оолдан улуг-биче дивес сүрүл халыры мсге эвес, чамдыктары оларны эдерип чоруп-даа турарлар. Соонда барып шитиг-саатты чыдып каар. Бистиң бо Торгалыгга сүт Кавказ чүүлдер акыларывыстың салгалгары көзей-ле болгуур ийин. Тываның сууруларында өске сөөк акыларывыстың ажы-төлүн чок деп болбас. Ол-даа каңчаар, чаңгыс-ла хомудаанныг чүве—оларның адаларының кады чорттазайн турары.

Оон ынай, соңгаар хоорайларда өөредип турар чамдык күүлгөр аңаа аргалап, янгамнал, өске сөөк оолдарын иштелеш. өөредилгезин ара каап турары база бар. Армиядан тыва кыстарның аңаа кежерип шуут чайгаар боор чүве. Ол дээш бодунуң кыстарывыска болчуп, аас-кежиктиг оолдуң кежээ аймаларының соңгаанга тыва кыстар сокпан келирге, шмаазы сыңган.

База бир эскерген чүвевис — Кызылга аргаа садыманың чанында бөгүлеживиң турар тыва оолдарны кыстар шпадан турар күүлгөр база бар болуур ийин. Оолдар оогуладан турганы, садыг эккээргө, кыстар кады чоорлап дарлап. Оон кедерезе 3-4 таныштыг «кайгаан» кыстарывыс оолдар аралыга көгүш база ужурдер боор чүве.

Черле кижиш кыстарның төрээнинде саваажок барган күүлгөр ай-чаагыг эвес-тир. Тыва кыстарывыс шуптуу кайбың ындыг дег, олаага бис чортаарлаавас бис. Ынчангаш чеи-тээн кыстар турбазын дег күзээр-дир бис. Тыва оолдарның салым-чолун болдур, бистерге эки шынчы эш болгаш дээрчеге ол.

Бөлүк анмактар.
Улуг-Хем район.

КАДЫ ДЕМНИГ АЖЫЛДААЛЫ

«Аспас дизе айтырыкның чор» деп тыва улустуң мерген сөстери биске өөредиг, угаадыг. Бодум күүмдә дааган ажылымга база аныхууда чурттаалгамга-даа хамы-бир кижи ажыктыг сүме кадыл, ынчалза-ынчалза экиндир дээрге, дыка амыргар мен. Үгаанныг сөс киирип чаңгыдаа камгалаар, чонуң оруулаан үндүрбес. Бо удаада мен бо чыдыын июль 28-те «Шын» солунга «Күш-ламыр культуразы: терминнер, дамчыдылгага» деп материалга хамаарыштыр бодумнуң оңу ханнаар көргенимни бижиир бодай-дыр мен. Чүге дизе, автор доктал, күш-шыдал культуразының талазы-биле эртем аттыг спецмалист башкы. Бистиң радионуң тыва дылда белетчел. дамчыдыш турары «Спорт болгаш амыдырал» деп дамчыдылга талазы-биле арга-сүмезин киирген болганда, оңу бөлөкпей турар кижи хамыктың мурнунда сүме дээш өөрүп четтирээнимни илередип тур мен. Ийи-ле, Херел-оол Дажы-Намгаловичи радиога кирдыг дамчыдылгаларны организастаарынга бодуу кирижии керели дээш дилээн-дир ышкаш сагаш, анаа база сеткилимден өөрүп тор мен. Специалист кижи арга-сүме талазга, ийиги дамчыдылганың шинчы-даа бедирер, дыңнакчыларга ажыктыг болур болгай.

Шын харын, бистиң белетчел тырарывыс бо дамчыдылгага сурталал-тайылбыр, реклама кодаан турар. Эң илереп «Тыва Чеөн чүк» ээвээ акционер ниитилели (удурткучу В. Орус-оол) элээн сурталдап, оон ажыл-ижии чонга танылыпкан тур бис. Чүге ындыгы? Бо ниитилелдиң ажыл турар ажылы солун болгаш чөө оңу эмээ четкей берген. А боттарының талазынга эң аланган В. Орус-оол бөлүүн, бичө сеткилдиг кижи болгаш, бөгү республикага ажыктыг улуг ажылды кылып турар болгаш-даа. «Көрээн сокпатпайн» мен-ме мен деп турбас-тыр. Ниитилелдиң эрткен оруун бөзин көрээлиер даам: башкы улусчу эки-үүрэ дружиликтерден бир болуп тургускан, оларны спортче хаара тутаан, оон соонда «Самбажык» аттыг клуб болду, оон соонда улуг федерациязы аларды, аарыжыктың хатпыжыкшын, ам шуут акционер ниитилел. Оон бир эки чүүдү чүл дизе, дашкы чүүттар-биле харылзаалыг күштелдиргеп. А садыгга үезинде оон ажыктыг кайы-дырел? Спорттуң бо онзагай хемчээлиниң талазы-биле кыпат спецмалистери бистиң Кызылга база чалап эткел турдулар. Ушуга улуг маргылаалаарны эрттирип тур. Делегей чүүлдерлиг культуразының көрүү, шинчээлиң алырынга, эң ылангыя ажыктарга ол дыка ажыктыг ажыл-дыр.

Бо ниитилелдиң ажылын чонга таныштырар, сурталдаары-биле бистер бо чылдың январь айдан эгелеп херээ чартыныс.

Бисте бүдүүлгелер, ниитилелдер, кооперативтер тургузар талазы-биле В. Орусоолдуң дуржулгазы улуг. Ынчангаш «Спорт болгаш амыдырал» деп дамчыдылгага ол бисте будуруглелер тургузар талазы-биле дуржулгазы база сургалап, сүме кааның турар. Далайга ажыктыг мен дээш, хемеге дораан олурупгарга хоржок хат-шуургап-даа таварыжыр ынчангаш кайы бир ажылды эгелээр дээнде, ийик белетчел керек.

Ам бо ниитилел ушу талазы-биле бистиң Кызылга тускай школа ажыдар деп турар, анаа англи дылдың программазын база киирген. Ол кайы чүве ажыктыг болгу деп-дир ол?

Эрткен ыйның август айдан бээр бистер «Кашпагай, чүрекпир бол» деп тускай дамчыдылгаш база организастаар эгелеливис. Черле ынаш бо ийи дамчыдылга мурнунда тыва радиога спортка хамаарышкан кандыг-даа радиоклуб, тускай дамчыдылга бистиң шыырак спортчуларывыс дугайын чугаалап, оларның санал-оюттарын, сүмелерни-даа дамчыдып келиливис. Оон-биле чергелештир Тывага спорттуң төөгүзүнден ары-нарны утпайн тур бис. Тываның башкы башпайгы альпинистеринин бирээзи Т. Ч. Норбужуп сактыышкынны ажыктар ажыдын сонуургаан. Хаак талазы-биле Тываның башкы чемпиону С. Ш. Дукеймек, хол бөмбүүчүн Тывага хөөкүдеенинин дугайын И. Б. Күвезин олар сонуургатты. Спортка сундулуг өг-бүленнерни база утпайн тур бис. Бо талазы-биле Шүүрмаа Шулуктаевна биле Монгуш Какыйлаевич Шыырлаттарының өг-бүленнин үлегер-чижээн чугаалаан бис. Хоочуң спортчу В. С. Бичеол өөру-биле кады бистиң дамчыдылгавыска база киришкен.

Бистиң бо дамчыдылгавыс чонга салдарлыг бе. канчыгыл? Бар деп болдаар мен. Баштайгы бо. Кызылдың № 2, 9 школаларының чанында, автоорух техникумнуң шелүүде хол бөмбүүн оранга чедир ойнап турар болгаш.

Бөгүде бүгү аарга ажылывыс эгезин-дир. Баштайгы балыкмарга ыяалы четпестер турар. Бичии кижи канчаар ындыг ийик, кылаштаарда ыяштарын, эгелээр аан. Республиканың спорт комитединиң даргазы С. Ш. Ооржак-биле үүрешпес ажыл-ижии ниитилел дамчыдылгадар ортырер кылдыр бүгүүрүшкан-ны.

Бистиң бо дамчыдылгавыска чонга сонуургалы четпес талалар-бар, ону кажан-даа чажырбас, агартымнас мен. Х. Ооржак бодунуң материалынга «...хайыраан өртектиг мынчалдар халас барып турар» дээни арай-ла шынга тааржыр ирги бе? Ынчангаш бо автонун «Дамчыдылгага өөредилиг, кижизидиичи, ханы уткашынарлыг материалдар колдаан боору күзенчиг» деп бодалыгга бүрүү-биле катчыл, оон бодуунуң дузалын эрелтур бис. Ынчангаш Херел-оол Дажы-Намгаловичи бистиң радиостудиягга кээп, бодуунуң киирген самаларын херек кырынга боттандырып, харын бистип-биле кады план тургузуп ажылдаар кылдыр чалап тур бис. Кээп көрүвер, дузалажыңар, башкы Бистиң мурнунда спорт темазынга бараалгатканар дамчыдылгаларывысты улус дыңнаазын, ол талазы-биле боттарының саналын, сүмезин боттарын-да маан чугаалап берип тургар, оңу дамчыдып тур бис. А ажаамнар талазы-биле саналынар чүл дээрге бистиң радиога «Кадыкшыл» деп тускай дамчыдылга бар, орта харын аржаанналга киреринин дугайынга сүмелерни берип турар чүве.

«Спорт болгаш амыдырал» база «Кашпагай, чүрекпир бол» деп радио дамчыдылгаларның бир хол сорулгазы болза шериг барып турар аймактарывысты кыйгырары. Оларның чамдыктары күшшидал культуразынга пат, ынчангаш албан эртинил боргаш, турникпел безин бөлбес болгулаар, оон кедереме шериг албаныдан дезер чорук чажыт эвес-ле болгай.

Спортка, күш-шыдал культуразынга туразыратка дамчыдылгаларывыска моон сонгаар идепкейлиг киржиирерии база катап чалап, дузаларны манап тур бис. Херел-оол Дажы-Намгаловичи.

Сүзүктээна ДАНЗЫН-ООЛ.
радиожурналист.

ҮЙЛЕ

ИЮЛЬ 21-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Цель» (Ин-дия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Мой друг Мэк и я» 9.30, 13.30. «Роман с камнем» 11.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Выбор оружия» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

«Чараа-Бажы» совхозтуң дүржүлгалыг чолаачызы чораан, күш-ажылдың хоочуну

Чимит-оол Тевекович
КУУЛАРНЫҢ

ун зарлаан. 1992 чылдың июль 18-те 67 харже кирип тура мегээнии «Чараа-Бажы» совхозтуң дарекшизы болгаш профзавкол комитединиң дыннатмишаан, оон ег-бүленнинге, төрелдеринге, чоок хамыларынга ында кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазал. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыгталгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-24; келген кижилер күлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыгталгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; чедээлер болгаш спорт — 3-36-62; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-38-03; корректорлар — 3-41-23; үнзуруучулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының болгаш редакцияның үүжүү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, санналары болгаш өске-даа дыннаалыгларны үзээш авторлар боттары харыгсалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сөөбай» № 363305.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Солун шелеляда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тираждың 27020 экз.

Чагыг № 138.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 139 (14861) 1992 чылдың июль 22, среда Солунга ат салган шагы 21.30 Чагыдар ортаа 10 көп. Салар ортаа 1 рубль

МООЛГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Моолдун Завхан аймактын Улиастай хоорайга Моолга улусчу революциянын тиилээнинин байырлалынга болгаш аймак Ногдымынга киржип чорааш, ээп келген.

Моол биле Тыва Республиканың аразында экономиктиг кады жылдажылга дугайында Декларацияда чарлаттынган принциптерге үндезилээш, Тыва биле Завхан аймактың аразында экономиктиг кады жылдажылга дугайында дугуржулганы ийи таланың удуртукчулары бо аяк чоруктун үезинде кылган. Оон түнелинде дугуржулгага Тыва Республиканың өмүүзээнизинден Президент Ш. Д. Ооржак, Моолдун талазындан Завхан аймактың күүсехүн комитединиң даргазы Б. Очирбат ат салган.

Ат салган документиде Тыва Республика биле Завхан аймактың аразында экономиктиг болгаш культура харылзааларын моон соңгаар хөгжүдүрүн айыткан. Башкылгы үдаазында дугуржулганың хоойлужудулга болгаш техниктиг баазалырыгга хамаарышкан айтырыгларны шинчилеп чугаалажыр. Аңаа сентябрьга чедир Кызылдың база Улиастайның банкыларынга тускай агар саннарны ажылдары болгаш өске-даа хемчегер кирип турар. Харылзаачылар бо ийи хоорайның аразынга дорт телефон болгаш телеграф харылзаазын тургузарының ажылын чорудуп эгелээр.

Садыг харылзаазын калбартырынга хамаарышкан дугуржулга база чедип алдынган.

(Бистин корр.).

Президент Ш. Д. Ооржактың «Тере-Хөл» совхозтуң удуртулгазы-биле барык беш удаа ужуражып, оон ажылажы моон ынайгы хөгжүдезин, социал айтырыглары-биле танышып турары ол. Ынчалзада ужуражылга бүрүзү оон сеткил сагыжын дүвүредип, совхозтуң-даа, кодээ Советтиг-даа удуртулгазы-биле бир бак, чангыс аай углуг ажылдаарынга таарымча чок болуп турарын чоокта чаа болган ужуражылгага ол демдеглээн. Моон чылдагааны түде болу берди деп, номчукчулар айтырар эргелиглер. Президентиниң болалы-биле, мында чангыс-ла чылдагаан бар. Ол үүл дээрге, совхоз-даа, кодээ Совет-даа удуртулгазының удаа-дараа, барык чыл санында еске кижилер-биле солчуп турары. Президент маңаа барык беш алды хире удаа келген санында-ла, мынча катап удуртулганың солчу берген бооруп чугаалаан. Ынаныг чорук үреттүнелдиг ажылдаарынга шаптык болуп. Президентиниң мурнунда чорааш, удуртукчу кадрларга берген айтышкынарының, дугуржулгаларының ара кагдының, күүсеттинмейн бааргына кончуг багай салдарны дедирип турар. А ол бодунун волүүзүнде суурнун, совхозтуң сайзырал-хөгжүлдезинге, чоннуң социал болгаш культурулуг амыдыралынга өөрүнүүр идигин чедирбес дээрин биилингир. Бо бодалдарымны, түнелдеримни Президент-биле кады чорааш көрген, билген чижектерим-биле чүгүртүп-даа болза, бадыткаарын орээлажып көрейн.

Кунгуртуг аэропортунга вертолёттан дүшкеш ле, Ш. Д. Ооржак совхоз, суур удуртулгазының ажылдакчылары-биле кады суурнун амыдырал-чүрүүлгазы-биле танышкан, элээн хөй черлерге барган. Бир-ле дугаарында аъш-чем садыында кирген. Садыгның ишти-арыгсилиг делгиноларде продуктулар хире-чергезин-биле элбек. Далган, чигир, шай, таазы, печенье, пряник, макароннуг кылыглар аймаа, шилдерде дүзээн могаалар аймаа бар. Өртектер харын черле аар болбайн ааи. Бараан бар-даа болза, чүрттакчылар акша шалын албайн турарындан, шыдыгла кончуг орулга кирбейн турарын садыгжы Президентиге тайылбырлаан. Дыка хөй кижи чээли кылып садыгламайн турарлар. Суур псхариязының ажылы-биле танышылга үезинде, быжыруқчыларның ап турар акша шалынының дугайында Президент сонуургаан. Айда ортумаа-биле 300—500 хире рубльди быжыруқчылар алыр. Ажыл төлевирииниң үзүктелиишкинин чогум олар көрбээнинер, райпо таварыштыр ап турар болгаш. Хлебтиң шыпары эки, далган база эки сорттуң болуп турар. Өртээ 6 акша 60 көпеек. Ынчалза даа ол өртек Президент көзүнүнүң мурнунда хенертен «чавызай» хона берген дээрэнин, актив кежигүннери-биле хүрээл үезинде чамдык улус чугаалаанар. Оон мурнунда хлебтиң өртээ янзы-бүрү турган: 12, 15, харын даа 20 суг акша чедип турган. Ам садыл турары хире өртек ескерилбес чүве болза, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер амыдырал болур деп бодалды тере хөлчүлер илереткеннер.

Эмнелге-биле уруглар садыгын дезмекээри, иштики орансавазы арыг-силиг. Ынчалзада эмнелге чанында ыяштар олуруунмаанын Президент эскерип, мурнунда чорааш кылган даалгазының күүсеттинмээнин эмчилерге сагындырган. Самаванын айтырымының нарының эмчи ажылдакчылары Ш. Д. Ооржакка чугаалап, чамдык таварылгаларда ону кыйгырырга келбес, пассажирлер самолёдуу-биле чорудуптунар деп зарыы бээрииге дүвүрелин илереткеннер. Оон иинай эмнелгениң чырык-биле хандырылгазы кончуг берге байдалда. Суурга чырык берип турар шимчедикчи орта эмылдавазе, кежээ болганчок-ла болза өжүп каар. Эмнелгеге тускай чырык шимчедикчизи салырының айтырының дарый шиитпирлээрин кады чорааш Кызыл район чагырааның даргазы А. Баяулиңге Президент дааскан.

Суурнуң чырык шимчедик чүзүнүң турар чери, чазаныла бажыны (столярка), машиналар гаражы. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң сан бедик илереэйкинин» моон көрүп болур. Кайы-даа оран-савазарының сонга хаалгазы бүстүүн тонаттынган, ишти-дашты бок-сак-биле бүзээлеттиинген. Дериг-херекселдериин чамдык кезектери, чырык дамчыыр сывырындахтар тонаттынган, үзе-чава соктуган кылдыр көстүр. Суур станциязының чанында, оон девискээринин дашты-на, биче хемчээлдиг кранчыгаштың дугуйлары ушталган, уну ыыгайтыр черже барып ушкан. Ол кранчыгашты ийи чыл бурунгаар Президент тере-хөлчүлерниң дилээн бавгаар алган-биле аңаа апларып салдырып берген. Албан, организация-даа, чамдык чүрттакчылар бажыңнарының-даа херимнери оюк, кенгетер. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, суурнуң ишти санитаризы байдалы көрүүшүүр эвес. Одура кескен узун ыяштар, тоҥалтар худумчуларда, орунтар хажыдыңда үй-балай октагтынып, бок, хир кылдыр көстүп чыткылаар, Субботник азы шефтээшкин хевирлиг ажылдан чарлааш, ол кара-кнзирт апарган ыяш-дашты дарый аштадып-арыглалып, чер четпес кырган, нивалид кижилерге одаар үүл кылдыр чедирип бээрининиң аргазын дүргеи тыварын Президент суур удуртулгазынга дааскан. Бо болган өске-даа сагындырыгайтыышкынарның күүселдезин Президент дараазында чеде бээрге, чогун боттанган турар ирги бе деп айтырыгга бүүрер, суур удуртулгазының эвл-чеглиг солчулгазы болбас боор дээрзинге илдегээри күзенчиг.

Тере-хөлчүлерни бир дүвүредип турар айтырыг — самолёт билеттериниң өртээнин канчаар-даа аажок ескиин. Бо хүннерде ооң чаңгыс үгже чоруур өртээ—370 рубль болуп турар. Оон хараазыдаан, ынай-бээр ажы-төл өөредип чорудары, аңаа аргыжарыгдаа бергедээн. Ол чоруқ маңаа ажылдап кээр кадрлар айтырыынга база шаптык боол турар. Ынчангаш самолёт биледиинин өртээн эвээжедип болурунуң аргазын өөредип көөрүн чоп Президентиден дилээн. Шериг-оол Дизижикович Ооржак совхозтуң бир хойжу, бир ивижи коданкарынга база чораан. Кунгуртуг суурдан 60 км Чаңгыс-Тайга деп черде Геннадий, Айлаана Сонам-нарның өг-бүлезя турар. Аныяк ивижилериин коданында 80 хире баш иви бар. Бо чылын олар 50 баштан 40 хире анайны алган. 60 ш хире чүүлиг мыйысты база алганнар. Чаңгыс сес-биле, көөгүүлер бүгай эвес. Президентиин алган вертолёт даравазында Тарыс-Бажы деп черде хойжу Олег Бегзинин коданынга хонуткан. Садыгламыры арай берге дээрзин кадарчы чугаалаар болду. Машина оруу чок болганындаи, дерги садыы кезээ кээр, келбезе келбес. Коллуунда-ла малчын аътты барып садыглаар. Кадарчының хоюнун деңгидээш эки. Хлебти боттары быжырып турарлар. Башгайы-даа, бо-даа малчын бир ай бурунгаар малчынар шалыпын өстүрер дугайында чазактың үндүрген доктаалының дугайында шүүт билбес, Президентиниң бодунан бир дугаар дыннап турар болгаинар.

Совхозтуң активи биле кылган чугаазынга Президент бодунун кылган түнелдеринге доктаап, реформаларны кылып чорудуп тургаш, дидим, шимченгир болуруун демдеглээн. Тере-хөлчүлериин социал, культурлуг амыдыралын эки-жидер дээр болза, оны кылып болурунуң бүгү аргалары, курлавырлары инда бар. Чонуң чүрттаа, ажылдап турар девискээри ам-ла, малыкбайлан, кат-чимис, мал магазинге байлак. Оны чүгле рыноктуң негеллезинче үтлап, акша ажылдап ап билир кылдыр шалынын өөренирииден хамаарыжыр. Мурнунда чылларда ишкаш чүгле экжел, дузала дээр хөөнден үштынар керек. Рынок — сагыыгыр-тудумгур, сайгарлыкчы-тывыгыр, шимченгир-хаштагай кижилериин үезинде ирги дээрзин Президент чугаалаан.

Михаил ДУЮНГАР,
Президентиниң парлалга албанының кол специализи.

ТЕРЕ-ХӨЛЧҮЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Россия Федерациязының Чазааның айтыышкыны

1992 чылдың июль 16-да, Москва хоорай
№ 1282-Р

1. 1992 чылдың часкы үеринин уржуктарын үзүткаар талазы-биле ажылдарны чорударынга болгаш үерге удур хемчеглерни боттандырарынга 30 миллион рубль түннүг чарыгдалдарны республикага бо чылын көрдүнген төпчүткен капитал салыышкыннарының акша-хөренгилериниң күселиибиле кылырын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниге чөпшээрээр.

1992 чылдың 9 айларында капитал салыышкыннарын шинчээдип алырының түнелдерин ёзугаар эргежок чугула болган тавариылгада сан-хөөнүн акша-хөренгилерин немей үндүрүп бээр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Россияның Сан министерствозунга дагзыр.

2. Часкы үеринин уржуктарын үзүткаар талазыбиле ажылдарны хандырарынга база үерге удур хемчеглерни боттандырарынга Россия Федерациязының Чазааның курлавырының күселиибиле материал-техниктиг курлавырларны капсырылга ёзугаар 1992 чылда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниге немей үндүрүп бээр.

3. Күрүне курлавырындан Тыва Республикага 30 мун чижек банка эът консерваларын, 30 мун чижек банка сүт консерваларын болгаш 10 мун тонна чигирлиг продукциянын айыттынган хемчээлдерин ёзугаар 1992 чылдың ийиги чартыында Россияның Садыг-курлавырлар министерствозу үндүрүп бээр.

Е. ГАЙДАР.

Күрүне албанының системазында хээли-биле демисел дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 17-де Кызыл хоорай.
№ 64.

«Күрүне албанының системазында хээли-биле демисел дугайында» Россия Федерациязының Президентиниң 1992 чылдың апрель 4-те № 361 Чарлыын күүседириибиле Тыва Республиканың Чазааның доктаалыры болза:

1. Республиканың эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының удуртукчулары «Күрүне албанының системазында хээли-биле демисел дугайында» Россия Федерациязының Президентиниң Чарлыын күүседирин ханды-рар, күрүне албанхаакчыларын 1992 чылдың дургузунда аттестастаарынче онза кичээнгейни угландырар, аттестациянын аргаларын күрүппаратты быжыглаарынга, кадрлар-биле ажылды экижидеринге аажылаар.

Күрүне аппарадының албанхаакчылары саарылга-бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын кылырын, ажылдан турар ажилер болгаш юридиктиг черлер кылынгыр-тывынгыр ажылчорудулганы боттандырарынга хоойлуда көрдүнмээн кандыг-даа деткимчеии бодукун албан-хүлээлге байдалын ажыглавышаан көргүзериин, ол дээш шаанал телевиринии, ачы-дуза чедирилгелериин болгаш чингелделеевин алырын, а ол ышкаш эртем башкы, чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан амгыда, дакпырлап ажылдаарының негеллелерин ёзугаар телевиқрлиг өске-даа ажылды күүседириин хоруур дугайында айтыышкыиарны шынгы сагыыр.

Күрүне албанының системазында хээлиге удур демисел талазы-биле комиссиянын чоогуур хынаалаларны организастаар кылдыр тургузар болгаш оон составын бадылаар (комиссия составы доктаалга капсырылга кылдыр кошкан).

2. «Тыва соцбанк» деп саарылга банкызы (Бавуу-Сюрюн) суд шинтпирлериниге үндезилеп хавырган үнелиг чүүлдерин болгаш хоойлуга үндезилеп алдынган өске-даа чүүлдерин сайгарганындан киргеи акша-хөренгилерин күселиин-биле бюджеттен дашкаар фондукну тургузар. Фондунуң акша-хөренгилерин республиканың иштики херектер, айыыл чок чорук болгаш прокуратура органнарының материал-техниктиг баазазын болгаш социал адырларын хөгжүдеринче угландырар.

3. Тыва Республиканың Чаза (Салчак, Шыырап) күрүне албан-хаакчыларының социал камгалалдыының магадылладарын, оон иштинде оларның куш-ажылынын, социал-амыдырал болгаш эмнелге хандырылгазының таварымчалыг байдалдарын тургузарын, а ол ышкаш хостуг рыноктуң (экономиктиг хостуг харылзааларның) байдалдарынга болгаш күрүне албанының чурумуига чүүлдештир эгидер немелде телевирлерии нормативтерни айыткан саналдарны үш ай хуусаада киирип келир.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазак администрациязының күрүне эрге-хоойлу килдизинге аңгээндирер.

Ш. ООРЖАК.

ЭКИНИ ШИЛИП АЛЗА ЭКИ ЭВЕС БЕ?

Тыва Республиканың Гимнизинин төлевилелин чогаадып тургузарынга хөй авторлар киришкени чугаажок. Чонуун санал-оналыңга дээнып турар бо үеде, аялга чок-даа болза, оларның чамдыктарын солуннарга чыры-дары ажыктыг болгу дег. Бир дугаарында, чонга чоок, тааржыр, кончуг ханы үткалыг сөзүглел эргежок чугула. Ынчангаш орта үндезилээн чаа аялгалар чогааттынып шилиттиңер.

Ийет, чутаа 1992 чылдың июль 4-те үнген «Шында» парлаттынган сөзүглел дугайында чоруп турар. Он ажык үжүктен тургустунган ол сөзүглелдиң бижинрде автор хандыр бодавайн, ажжок далашкан хире шинчи бар. Бирги одуругда «Сырын хадын сыгыт-хөөмей солаан...». Бойдустуң болуушкуннарынга өмектелгеш, сыгыт-хөөмей ырадыр ужутуп чангыланыр дээрден башка, ону солуптар арга бар бе!?

Үшкү одуругда «Делгемнери дембилдейлеп ырлаан...» Хемнер бе, азы чүл? Ужуру билдинмес уранчыдылга ышкаш-тыр. Ийиги куплеттиң үшкү одурүүнда «...Көвей малы — көшкен булут олчаан...». Деннелге эки-дир, ынчалзажок боттуг чүүл чок. Ынча хөй мал-магаиныг тургаш, эът, сүт, дүк планнарын чүге күүсетпейн турар бис. Ол хамаанчок, магазиннеривистиң колдуу куруг ышкажыл! Ынаныг хөөредиг анаа ырыга дээрден башка, барып-барып, Парээд ырга кайчаи тааржыр чүве деп, ынча хөй мал-магаиның турарынче чонну кыйгырган утка сиигеи турган болза, өске херек.

Дөрткү куплеттиң бирги одурүүнда «Чырык данче экер эрлер утлаан,...» Бир талазында шүлүкчү Кечил-оол Экер-оолдуң эскерии чөп. Ийи талазында, чырык дан шагда-ла аткан. Ол хүнүүн чажыпкан херелдери дег, чонниуп хан-дамыр, мээ-медерелиниче сиииге бергеи деп чүвени маиаа немеп каары артык эвес.

Демократия калбарган ажык-чарлыг үеде автор кижиниң адын чажырып турган, оон чүнү чедип алырыл. Чугаалажып, санал-оналып солчуп, харын шүүлгүлежип турган, сөзүглелдиң чедимчелиниң, эң экизин шилип алыры — бистеринң шуптувуска өөрүнүүр эвес деп бе?

Борис ЧЮДЮК.
Кызыл хоорай.

АМГЫ БАЙДАЛ

Типография тудуу

Тыва Республиканың найысылалында типография бажыңнын тудуун бо чылдың чугула тудуу деп дидимни-биле чугаалап болур. Бир эвес бо тудуг ажыглалга киире бээр болза, аиаа амгы үеиин чаа-чаа дериглерин, парлаар машина-техниканы тургузуптар.

Бо улуг тудугну кылып турар бригадаларның ажыл ишчилери ол дугайын медереп билип, ону дүрген ажыглалче киирериниче боттарының кижээигейии үлаи турарлар. Кошкар-оол Бүрээнин кара чаңгыс эки ажылдаар бригадазы бо хүннерде машиналар, дериглелер тургузар үшкү каттың кырында хаиаларынга туулбуларны салырынче киргеикер. Ында өрээлдерии кырынга демир бетоннарны эккеп салып, бажыңның эң кырында каъдын олар дуглаар ужурлуг.

Политехниктиг институттуң Ховалыг Адарга удурткан бригадазы мында шалыпчы ажылдап турар. Ында Александр Намай, Олег Ганин дээш, сес кижи үшкү каттын парлаар машиналарны тургузар улуг залының шалазын арыглаш, сай-биле холаан бетоину кудуп, ону шалалаар эгелээн. Бо ооллариың аразында шалыпчы, тудунгур аныяктар бар. Кошкар-оол Бүрээнин, Ховалыг Адарның бригадалары ышкаш, ажылга хандыкшылдыг бригадалар болза, бо тудугну кылыры улам дүргедээр ужурлуг.

Типография тудуунда «Найырал» кооперативтиң бригадазы база келгенин «Кызыл үлетлуг тудуг» эргелелиниң начальиыги Виктор Бадыевич Кан-оол дыңнатты. Бригада бажыңның крышазын кылыр. Ону кылыры база белеи эвес. Бетоннаар, суг акпас кылдыр апаар.

Ханаларны хоюдуглар-биле чаап, хоюглап, дескилээр дээш, мында Доржатпаа уруу Анна Ооржактың шеверлекчи бригадазындан дөрт ажылчын чедип келген. Олар үш дутаар каттын бир өрээлиниң белик ханазын дескилеп эгелей берген.

— Дундуул чедир дуглаваан тудугга шеверлел кылып чорбаан улусча болгай бис. Үстүнде база улус ажылдап, бээр түүлбу, даш бузуидуларын төп бадырып турар дашчылар Ш. Д. Ооржакка чугаалаан. — Ынчангаш самолёт биледиинин өртээн эвээжедип болурунуң аргазын өөредип көөрүн чоп Президентиден дилээн.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак совхозтуң бир хойжу, бир ивижи коданкарынга база чораан. Кунгуртуг суурдан 60 км Чаңгыс-Тайга деп черде Геннадий, Айлаана Сонам-нарның өг-бүлезя турар. Аныяк ивижилериин коданында 80 хире баш иви бар. Бо чылын олар 50 баштан 40 хире анайны алган. 60 ш хире чүүлиг мыйысты база алганнар. Чаңгыс сес-биле, көөгүүлер бүгай эвес. Президентиин алган вертолёт даравазында Тарыс-Бажы деп черде хойжу Олег Бегзинин коданынга хонуткан. Садыгламыры арай берге дээрзин кадарчы чугаалаар болду. Машина оруу чок болганындаи, дерги садыы кезээ кээр, келбезе келбес. Коллуунда-ла малчын аътты барып садыглаар. Кадарчының хоюнун деңгидээш эки. Хлебти боттары быжырып турарлар. Башгайы-даа, бо-даа малчын бир ай бурунгаар малчынар шалыпын өстүрер дугайында чазактың үндүрген доктаалының дугайында шүүт билбес, Президентиниң бодунан бир дугаар дыннап турар болгаинар.

Совхозтуң активи биле кылган чугаазынга Президент бодунун кылган түнелдеринге доктаап, реформаларны кылып чорудуп тургаш, дидим, шимченгир болуруун демдеглээн. Тере-хөлчүлериин социал, культурлуг амыдыралын эки-жидер дээр болза, оны кылып болурунуң бүгү аргалары, курлавырлары инда бар. Чонуң чүрттаа, ажылдап турар девискээри ам-ла, малыкбайлан, кат-чимис, мал магазинге байлак. Оны чүгле рыноктуң негеллезинче үтлап, акша ажылдап ап билир кылдыр шалыпын өөренирииден хамаарыжыр. Мурнунда чылларда ишкаш чүгле экжел, дузала дээр хөөнден үштынар керек. Рынок — сагыыгыр-тудумгур, сайгарлыкчы-тывыгыр, шимченгир-хаштагай кижилериин үезинде ирги дээрзин Президент чугаалаан.

Михаил ДУЮНГАР,
Президентиниң парлалга албанының кол специализи.

Типография тудуу

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 17-де № 64 ДОКТААЛЫ-БИЛЕ БАДЫЛААН

КҮРҮНЕ АЛБАНЫНЫҢ ШУГУМУНДА ХЭЭЛИГЕ УДУР ДЕМИСЕЛ ТАЛАЗЫБИЛЕ ЧАЗАК КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ

А. А. Мельников — Тыва Республиканың оралакчы президентизин, комиссия даргазы

Б. С. Шыырап — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, комиссия даргазының оралакчызы

Ч. А. Удумбара — Тыва Республиканың айыыл чок чорук министри

С. С.-Б. Монгуш — Тыва Республиканың иштики херектер министрикин бирги оралакчызы

В. А. Агбан — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш чазак администрациязының күрүне-эрге-хоойлу килдизинин начальиыги

Г. М. Конев — статистиканың Тыва республика эргелелиниң начальиыги

Ю. П. Хамбоо — Тыва Республиканың Чазааның чанында өртектер болгаш өртектер доктаалыр талазы-биле комиттиң даргазы

Д. Л. Тинмей — күрүнениң Тыва Республикада үнүүрүг инспекциязының начальиыгының оралакчызы

С. Д. Ховалыг — Тыва Республиканың Сан министерствозунуң контроль-ревизии эргелелиниң кол контролёр-ревизиору

Э. Х. Меңниг-оол — монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле Тыва девискээр эргелелиниң начальиги

А. А. Абрамова — Тыва Республиканың юстиция министрииң оралакчызы

А. Д. Бегзи — Тыва Республиканың экономиха министрииң оралакчызы

Я. В. Сарбаа — Тыва Республиканың күрүне эт-хөреигизиң эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы

400 ТОННА БЕЛЕН

Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сигенчилери Көк-Чыраанның шөлдеринде механизастаттынган бир звенону быжыглаан. Звенода он кижи хаара тутунган. Сиген хезери-биле Геннадий Кызыл-оол, Анай-оол Хууракпан, Борис Түлүш оларны агрегаттарда быжыглаан.

Бир эвес агрегаттар турун көжээ ажылдаар болза, хүнде ортумаа-биле 25-30 тонианы белеткеп алырының аргазы бар. Олар эртен эртелеп эгелээш, орай дүнеге чедир ажылдап турарлар. Сиген хезериге шаптыктап турар чүүлдер база бар. Бүстер чиидеп то түүлге чок. Бир эвес ол херек ренгиннер ужа алып болза, ту-рушкун чок ажылдап болур.

Ийиде, агаар-бойдустуң чударай бээри-биле ажылга шаптыктыг апаар.

Аяс хүннерде сигенни кескеш, сараяттап каалтар. Бир хүнде безин 30 тонианы сараяттаптар. Ынчап кээрде, он хонукта безин 300 тонианы кедиргеи болур.

Бо хүннерде звено дорт чус тонианы сараяттаан. Звенода шалыпчыларла хөй. Оларга үстүүде аваамыс сигеи кестиичилерин, дырбавалыг тракторларда Андрей Аныкай Петров Таварол, сараат салымчызы Валерий Хаяк-оол болгаш өскелер-даа хамаарыжыр.

Сигеи кемнелеп ол черде үргулаттынмаан. Көк-Чыраа шөлдериң дессюк. Эъкимче «кижилерни» киргиилерлер.

ТАРАА САДАРЫНЧЕ ДАЛАШПАЙН ТУРАР

МОСКВА, июль 20. (РосИТА-СЧТА). Россияның тараа шөлдеринде дүжүт ажаалдазы кидиң түлүк. Оренбург область тараа тергиин эки үнген. Чижээ. Илек районнуң «Россия» колхозта күзүн чаштырган көк-тараазы бир гектардан 40 центнерни ап турар. А Ставрополь крайда тарааның ортумак дүжүткүрү 30 центнер чедип турар. Ниитизи-биле дүжүт ажаалдазынче кирген черлерден кээп турар медээлер черле эки.

Ынчалзажок элеваторларда болгаш тараа хүлээп алыр черлерде, чаңчыхканы выс дег, тараа чүдүрген машиналарның оочуру чок. Россияның тараажылары бо чылын күүзүне шыгжамырлаарынче тараа уларынче далашпайн турар. Херектиң ужуру чүдэл? РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге Россияның сан-хөө министиринииң оралакчызы Алексей Краснопивцевтиң чоокта чаа тайылбырлаазы-биле, бо чылын күүзүне тарааны бир тонна дээш ортумаа-биле 8 мун рубльге садыл ап болур. А чер ажылдыгларының дыка хөйүнге ындыг өртек тааржышпайн турар.

Делгем хову-шөлдерлиг Ставропольскиниң механизаторлары баштайгы ийи миллион тонна тарааны бастырып алган. Ынчалзажок чамдык колхозтарның болгаш совхозтарның тараа шаииарын оон ииай тараа урар черчок-даа аларган болза, тарааны күүзүне садары бичии-даа шуудавааи. Крайның кодээ ажыл-агыйдан эргелелиниден РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатказы-биле алырга, Благодарный районнуң тараажыларының садыл алыр өртектери 1 тонна дээш 15 мун рубль чедир өстүрер дугайында албададыг негелдезинге дыка хөй ажыл-агыйдарның ажыл-ишчилери катчып турар.

«Россияның Чазааның тараа садыл алырынга доктаадын тургузуп турар өртектери, мээц шаптыг санап турарым-биле алырга, агролүлетпүр комплекединде тургустунган херек кырында байдалга дүүшлес — деп, Курск областың Курчатов районунуң «Дружное» акционер ниитилелиниң даргазы Валерий Тарасов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалаан. — Бистиң экономистернивистиң санап үйдүргенин ёзугаар алырга ону адак даже ийи катап үлгаттырар херек».

Тамбов областың тараажылары дүжүт ажаалдазының чеҥээни-биле забастовка комитеттерин тургузар дугайында боттарының негелделерин дүжүргеп РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга областың кодээ ажылагый эргелелиниң начальиының оралакчызы Анатолий Хвостов мынча дээн: «Забастовкалар болгаш албададыг негелделер дүжүт ажаалдазында ажыл-херектерни чүгле будаар, шаптык кадар деп чүвени кижилер билип турар. Областың тараа тарыя турар 496 ажыл-агыйлары шуптуут тарааны мажак арттырбайн ажаал алыр, боттарын тараа-биле хандырар, күүзүне могуур хемчээлге садар деп шиитпирлээн». Ынчалзажок тарааны күүзүнеки садыл алыр өртээн улгаттырары дугула деп ында база мынаар санап турар. Бир эвес миилякас болза, ээн түүлгүге астурга алган шыгжаа ажыл-агыйлар белеи эвес-ле болуп чораан.

Дон хөвүларында тараа ажаалдазы ийи неделя уламчылап турар. Ынчалзажок бастырган бир миллион ажыг тонна тараадан күүзүне элеваторларынче чүгле каш он мун тонна тараа киргеи.

Чаа дүжүттүң тараазынга чазактың доктаакан өртээн Саратов область база-лавгушку чок утпаан. Бир тонна тарза дээш 8 мун рубль дээрге амгы үеде Россияның Саратовта тараа-бараан бирказында доктаамалчаан өртектеи 2,5 мун рубль эвээш. Күүзүне структуралырынга хамаарылга чок фермерлей боттарының тараазының артыкшылаан биржаже белеи маргыш эвес. А Россияның Чазааның хемчек үдүг күүзүне чарыы-сыгыттынга, колхозтар болгаш совхозтар база садарының ажылчыннары ам ында ажылдап эгелей берген.

Хоолайларны тудуштур кацыяаш, кран дузазы-биле коошпа иштинде эптеп турар. № 14 механизация эргелелиниң механизатору, алыс боду Улуг-Хем чүрттүг Андрей Ховалыгның-черни кастырып, довуракты чайлады каап турарын хүнүүн-не моон көрүп болур. Ол база типографияны дүрген ажыглалга киирер дээш, эрес-маазырлыг ажылдап турарларның бирээзиндир.

ЧУРУКТА: Кызылда типографияның тудуунда ажыл-иш.

Оскемчик ОНДАРНЫҢ тыртырган чуруу.

Тыва Республикага үндүрүг онаарының чуруму

(ТАЙЫЛБЫР)

Тыва Республикада үндүрүг онаар үжүрүлүг 133 мун чөрлер болгаш кижилер бар, оон иштинде 131 мун кижи болгаш 2093 юридиктиг эргелиглер (бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар, албан болгаш организация чөрлери, кооперативтер дээш, оон-даа ёскелеп).

1990 чылдың бирги чартыында Республиканың күрүне, Кызылдың хоорай болгаш 15 район үндүрүг инспекцияларының тургускан, олар амгы үеде ажыллап турар. Оларда 346 штаттыг ажылдакчы бар, оон иштинде тен аппаратта 55 кижи ажылдап турар.

Республикада үндүрүг онаашкыны бо чылдан эгелеп Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хүлээп алгылаашы хоойлу актыларынга үндезилеттинип ботпаның эгелээн. Россияда бо кылын үндүрүг реформазының база боттандырыы эгелээн.

Бо тайылбырның соругларын болза амгы үеде (моон дараазында чылдарда базала магатчок) үндүрүг онаар талазы-биле күштүг боон турар хоойлуларның, саавырларның ужур-утказын допчуулуу-биле тайылбырлаары. Үндүрүглерни тыртар болгаш хуваар талазы-биле барык айтырыгларны шын шиитирлээр талазы-биле үндүрүг онаар албан чөрлериниң ажылдакчыларынга база үндүрүг төлекчилеринге дуза көргүзери болур.

I. «РСФСР-де үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Ол хоойлуну 1991 чылдың декабрь 27-де хүлээп алган, ол 3 эгедем болгаш 26 чүүлден тургустунган.

Бирги эгеде (ниитилеп чүүлдерде) үндүрүг болгаш ёске-даа төлевирлерни доктаадып тургускарының болгаш күш чок болдурарының чурумуун (1 чүүл), үндүрүг болгаш үндүрүг системазының база ёске-даа төлээшкиннер дугайында бнанныкнии (2 чүүл), үндүрүг төлекчилериниң (3 чүүл) база үндүрүг төлекчизин ыяап-ла үчёткә авырыңнык дугайын (4 чүүл), үндүрүг онаар юридиктиг эргелиглериниң болгаш кижилериниң (5 чүүл), үндүрүг онаашкыныңың санныг удаа болурунуң (6 чүүл), үндүрүг ставкаларының доктаадып тургузарының чурумун (7 чүүл), акцизтер ставкаларын бадылап тургузар чурумунуң (8 чүүл), үндүрүглерден киргең хөреңгилерни янзы-бүрү деңгээлдериниң бюджеттериниң араазынга хуваарының (9 чүүл), үндүрүглер талазы-биле чигелделер (10 чүүл), үндүрүг төлекчилериниң хүлээлгелериниң (11 чүүл), үндүрүг төлекчилериниң эргелериниң (12 чүүл), үндүрүг йоойлузун хажыттыкны дээш үндүрүг төлекчизиниң харысалгазының (13 чүүл), үндүрүг органарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң эргелериниң (14 чүүл), банкыларның, кредит албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң (15 чүүл), үндүрүг органарының хүлээлгелериниң болгаш харысалгазының (16 чүүл), үндүрүг төлекчилериниң болгаш күрүнең эргелериң болгаш эрге-ажыктарын кампаларының (17 чүүл) дугайын тодаратқан.

Ийиги эгеде үндүрүглериниң хевирлерин болгаш күрүне эрге-чагырга органарының эрге-хүлээлгелерин доктаадып тодаратқан.

Россия Федерациязында үндүрүгүнүң үш хевирин тыртып турар: а) федералдыг үндүрүг, б) Россия Федерациязында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузулгаларның үндүрүг. в) туспа черниң үндүрүг.

Федералдыг үндүрүгтө немээн өртек-үне үндүрүг, бараанналрның чамдык болуктеринге болгаш хевирлеринге акцизтер, банкылар орулгазынга үндүрүг, страхование ажыл-чорудулгазының орулгазының үндүрүг, бюжа ажыл-чорудулгазының орулгазынга үндүрүг, өртек-үнелиг саавыларны сайгарганындан киргең орулгачың үндүрүг, кызыгаар ыяш-лызы, минерал-чиг-аг базазын калбартыр хөгжүлгеринге кираштирээш санал алдышкыннар (ол үндүрүг Россияның бюджеттен дашкаар туспа фондузунга киирер), бойдус курлавырларын ажыглаашы дээш төлеавр (ол Россия Федерациязының хоойлу ёзугаар көргең чурумуу болгаш негелделеринге дүүшүүр федералдыг болгаш ёске-даа бюджеттерге киирер), бүдүрүлгелериниң олча-ажык үндүрүг (арыг орулгазын үндүрүг), кижилериниң олча-ажындан тыртар үндүрүг, акша фондузун тургузар үндүрүг, сулделиг таңма какпаны дээш киирип алыр саналашкыннар, күрүне бюджеттерге киирер.

Үшкү эгеде үндүрүглериниң хевирлерин болгаш күрүне эрге-чагырга органарының эрге-хүлээлгелерин доктаадып тодаратқан.

Россия Федерациязында үндүрүгүнүң үш хевирин тыртып турар: а) федералдыг үндүрүг, б) Россия Федерациязында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузулгаларның үндүрүг. в) туспа черниң үндүрүг.

Федералдыг үндүрүгтө немээн өртек-үне үндүрүг, бараанналрның чамдык болуктеринге болгаш хевирлеринге акцизтер, банкылар орулгазынга үндүрүг, страхование ажыл-чорудулгазының орулгазының үндүрүг. Биожа ажыл-чорудулгазының орулгазынга үндүрүг, өртек-үнелиг саавыларны сайгарганындан киргең орулгачың үндүрүг.

Тыва Республикага үндүрүг онаарының чуруму

(Төнүүг. Этези 2-ги арынга)

VIII. «Бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизинден үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Хоойлуну 1991 чылдың декабрьның 13-те хүлээп алган. Үндүрүгүнүң төлекчилери — тускайлан балансылыг, Россия Федерациязының девиссээринде эт-хөреңгизиниң инчү үзэзи бооп турар бүдүрүлгелер-дир.

Бюджет албан черлериниң, организацияларның, эргелеп башкарылга органнарының, адвокаттар коллегиязының, улус өөредилгезиниң, культураның, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының, организацияларның, национал культура нинтилелдериниң, чүрттелга-коммунал болгаш хоорайларның өске-даа ажылагайларының ажыглап турары бүдүрүлге, балык болбазырлар бүдүрүлгелериң эт-хөреңгизинге болгаш чаа тургустунган бүдүрүлгелериң эт-хөреңгизиниң организацияларны, бүдүрүлгелерни, албан черлерин, инвалидтериниң хөй-ниити организацияларының ажыллап эгелээнииң соонда бир чыл иштинде эт-хөреңгизинге үндүрүгүң онаазас.

Үндүрүгүң хемчээлиг болкол эт-херекселдериниң элээнинге, а ол ышкаш ажылаттынган ырыг оруглага болгаш чээди хөреңгилериниге дүүшүр эвээжеткея баланс активиниң түнүнүң 0,5 хуузунга чедир доктаадыр.

Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаны 1992 чылдың мартының 16-да «Бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинден үндүрүгүү санаарының болгаш бюджетке төлээриниң чурумунуң дугайында» Инструкциязы бадылаан. Ында үндүрүг төлекчилерин (I кезек, 1 п.), үндүрүг онаар түүлдерин (II кезек, 2—6 п.), үндүрүг хемчээлин (III кезек, 7 п.), үндүрүгүнү санаарының болгаш бюджетке төлөп киирериниң чурумун (IV кезек, 8—18 п.) тодаратқан.

Инструкциягa капсырылгаларда бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгилериниге үндүрүгүү санаарыга ажыглаар бүдүрүлгелериниң балансылының эзтивиниң болгаш пассивиниң түүлдериниң даңзызын (№ 1 капсырылга). 1992 чылда бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгилериниң чылда ортумак өртээн санаарының чижээн (№ 2 капсырылга). бүдүрүлгенин бюджеттиге киирээр үжүрлүг эт-хөреңги үндүрүүнүң түнүн санаарының чижээн (№ 3 капсырылга). бүдүрүлгетиң эт-хөреңгизиниң кварталдың, чартык чыл, тос ай, бир чыл иштинде бюджеттиге киирээр үндүрүүнүң түнүнүң төлаарын санаашкының № 1 хевирин (№ 4 капсырылга) киирген.

IX. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу 1991 чылдың 10 айның 11-де үнген болгаш аңаа үндезилээш, Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузун ажылдап кылгаш, 1992 чылдың январь 29-та хүлээп алган.

Ол хоойлу 6 кезектен, 26 түүлден тургустунган, ында кол негелдерни (I кезек, 1—3 түүл), көдээ ажыл-агыйга херээлээр чер дээш төлевирин (III кезек, 4—6 түүл), көдээ ажыл-агыйдан өскээр ажыглаар чер дээш төлевирин (III кезек, 7—11 түүл), чер дээш төлевир алырының талазы-биле чигелдерин (IV кезек, 12—14 түүл), чер дээш төлевирни доктаадыр болгаш тыртаар чурумун (V кезек, 15—23 түүл), чер дээш төлевирден киргең акша-хөреңгини ажыглаарын (VI кезек, 24—26 түүл) айтыкан болгаш 2 капсырылгаан тургустунган. Тыва Республикада черни ажыглаары төлевирлиг, төлевирниг чер үндүрүг, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ хевирлиг кылдыр алырын ол хоойлуда айтыкан.

№ 1 капсырылгада көдээ ажыл-агый шөлдериниң бир гектарындан-на үндүрүгүн ортумак хемчээлин районнар аайы-биле 3-тен 24 рубль чедир түрар кылдыр бадылаан.

Хамаатыларга хүүда болгаш коллективтиг сад ажылын чорудээр, огород болгаш мал ажылын кылыр, хүүда дуза-лал ажыл-агыйын түүлар дээш, а ол ышкаш өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле тустуг кижилерге берген сад ажылдыг эштежилгелериниң азы көдээ ажыттаачылыг черлериниң кыыларлалгаш черлеринде участоктар дээш чер үндүрүүн участоктун бүтүү шөлүнге оналаашыр оон бир дөрбелчин метриңден-не 1 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаатқан.

Хамаатыларга сиген кезер, мал өткараар дээш берген участоктардан үндүрүгү көдээ ажыл-агый шөлдерин өжыглаары дээш доктаатқан хемчээлдерге онаар.

Улус депутаттарының черчең Советтериниге чер участогүнүн тургустукган газымчалыг байдалдарын барымдаалап чер үндүрүүнүң хемчээлин ылгаттырарын, ынчалза-даа 4 катаптан хөй эвес болдурарының эргежин берген, колан чаңчыл ажыглаттынмаан участоктары дээш үндүрүг хемчээлин он катаң улгаттырарын чөпшээрээн.

Хоорайларда черлер дээш үндүрүг бир дөрбелчин метр дээш 1,2 рубль, а өске хоорайларга — 0,5 көпеек болуп турар (катаң ажыл-агыйга ажыглаар болгаш хүүда дуза-лал ажыл-агыйга болгаш чүрттелга фондузунга ажыглаар черлерден ангыда).

Тускайлап бээрииниң доктааттынган нормаларындан ажыл турар чер участоктарының шөлү дээш үндүрүгү ийи дакпыр хемчээл-биле тыртар.

Хоорайларның болгаш хоорай хевирлиг суурларның кызыгаарларындан чүрттелга фондузунга (күрүнениң, хөй-ниитиниң, кооперативтиң, хуунуң ажыглалында), огород, сад, мал ажылынга болгаш хүүда дузалал ажыл-агыйынга ажыглап турар черлер дээш үндүрүгү хоорайларда черлерге доктаатқан чер үндүрүүнүң хемчээлиниң үш хуу хемчээлдиг кылдыр саналр. Ол Кызыл хоорайга бир дөрбелчин метр дээш 3,6 көпеек, өске хоорайларга болгаш хоорай хевирлиг суурларга — 1,5 көпеек боол турар.

Чер үндүрүүн төлээриниң долузу-биле хостаар черлер болгаш:

— заповедниктер, келир үеде Тывага тургустунар үжүрлүг национал болгаш дендрологтуг парктар, ботаника садтары;

— эртем болгаш өөредилге сорулгаларынга ажыглаар, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый болгаш шын ажыл-агый культураларының сорттарын шенээр дээш дорт ажыглап турар чер участоктарлыг көдээ ажыл-агый болгаш мыят ажыл-агый угланышкынныг эртем организациялары, эртемчинчилел албан черлери болгаш өөредилге черлериниң дүржүлгэ, шенелге болгаш өөредилге-дүржүлгэ ажыл-агыйлары;

— күрүне бюджединиң чүсели азы профэвилелдериниң акша-хөреңгизинин күселиби-биле акпаландырып турар культуранның, ураа түүлүүр болгаш кинематографияның, өөредилгениң, кадык камгалалының, кадыкшыгылга-спорт комплекстериниң албан черлери, а ол ышкаш бойдустуң база төөгүүнүң болгаш культураның тураскаалдарының күрүне органнары;

— көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле үреттиишки (катаң тургузары мегеттинер) черлерин алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш хамаатылар

— чер ажыглаарының баштайгы 10 чылында:

— Ада-Чүрттүң Улуг дайының киржикчилери;

— инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болган үндүрүглериниң өске бүгү хевирлериниң төлээриниң хоолуу ёзугаар долуу-биле хостаткан хамаатылар;

— Россия Федерациязының күрүне кыныгазының дугаар дидивактей шөлүг чорудулгаларының ажыглаан черлер.

X. Орук фондузу

РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-тиги «РСФСР-ниң орук фондуларының дугаында» Хоойлузунга үндезилээш, алыр үндүрүглер болза:

— кывар-чаар материалларны саваарынга федералдыг болгаш девискээр үндүрүглери;

— автомобиль оруктарының ажыглакчыларындан үндүрүг;

— транспорт түүлдериниң эзлериниден үндүрүг;

— автотранспорт түүлдерин садып алырынга онаар үндүрүг (хамаатыларның хүүзүнда ажыглаар дээш садып ап турар чиик автомобильдеринден ангыда);

— хамаатыларның хүүда ажыглаары-биле сатканы чиик автомобильдерден акпаттер.

Россия Федерациязының Сан министерствозу 1992 чылдың март 2-де «Үндүрүглерни саналрының болгаш оларның Саза өске-даа акша-хөреңгиниң орук фондуларынче киирериниң чурумунуң дугайында» Инструкцияны бадылаан.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-те үндүрген «РСФСР-ге орук фондуларының дугайында» Хоойлузу-биле холбаштыр Тыва Республиканың девиссээринге орук фондузун Тыва автооруктуң составынга тургузар дугайында» 1992 чылдың февраль 20-де № 49 доктаалы-биле Тыва Республиканың ниити ажыглалда турар автомобиль оруктарын кадагалап базып сайгыраар сорулга-биле орук фондузунуң акша хурлавырларын чыыр эргени «Тыва автоорук» каттыжышкынынга берген.

Колхоздар, совхоздар, тараачым, арат (фермер) ажыл-агыйлар болгаш оларның каттыжышкыннары, ниити ажыглалдың автомобиль оруктарын хайгаарап, кадагалап турар будүрүлгелер будүрген продукциялыг, кылыг кусседиен ажылдарның болгаш көргүсхен ачы-дузалыг хемчээлиниң 0,4 хуу үндүрүгүү төлээриниң автомобиль оруктарының ажыглакчыларын хостаан.

Үндүрүглер төлээриниң (шимедикчиниң күүжүнден хамаарыштыр 30 көпеектен 7 рубль 15 көпеек чедир) хостаар транспорт түүлдериниң эдилекчилери:

— «Чернобыль АЭС-ке болган халапты уржуундан радиацияга таварышкан хамаатыларның социал камгалалының, кадыкшыгылга-спорт комплекстериниң албан черлери, а ол ышкаш бойдустуң база төөгүүнүң болгаш культураның тураскаалдарының күрүне органнары;

— көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле үреттиишки (катаң тургузары мегеттинер) черлерин алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш хамаатылар

— чер ажыглаарының баштайгы 10 чылында:

— Ада-Чүрттүң Улуг дайының киржикчилери;

— инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болган үндүрүглериниң өске бүгү хевирлериниң төлээриниң хоолуу ёзугаар долуу-биле хостаткан хамаатылар;

— Россия Федерациязының күрүне кыныгазының дугаар дидивактей шөлүг чорудулгаларының ажыглаан черлерден ангыда).

Үндүрүгүнүң түнелерин сентябрьның 15-тен болгаш ноябрьның 15-тен ораа эвес дөкей-дең үлүгдүг кылдыр төлээр. Доктаатқан хуусаага үндүрүгүү төлевээн таварылгада хуусаазы эрткен хүн бүрүзү дээш чедир төлевээн түнүнүң 0,2 хуу хемчээлдиг хөөнү анаа немээр.

Чер үндүрүүн болгаш арседа төлевирнин чогуур бюджеттерниң орулгаларынга болган чарыгдалларынга тускай одуруг кылдыр санаар. Оон-даа чер шинчилелинге, чер кадастрын чорударынга, мониторингке, черлерни камгалалынга болгаш оларның үүшдүүктүрүн белиринге, чаа-чаа черлерни ажыглалга киирериниге, ол сорулгалалга чер ажыглакчызының бодуүнүң чарыгдалларын дугларынга болгаш аңаа дузалампылларын чедир эгелериниге болгаш оларны ажыглаанын хүүдарын төлээриниге амыглаар.

№ 2 капсырылгада республиканың райончыларының аайы-биле көдээ ажыл-агыйның ажыглалында черлериниң ортумак норма өртектерин бадылаан болгаш ол бир гектар дээш 693-тен 4890 рубль чедип турар.

Рынок харылзааларынче ажыглаашкын бойдус-биле ниитилиг чеменелгезиниң ажалынга кадыг хөделиишкинниң талазы-биле экономиктиг механизмни тургузарын негеп келген. Оон эң чүгүде кезиктериниң бараазы бойдусту төлевирлиг ажыглаары болуп турар. Бойдусту хирлелдээр будүмелдерни үндүргени (чыгаачы) дээш төлевирлерни тургускаңы болгаш «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузу үлээп алганы-биле бойдусту төлевирлиг ажыглаар чорук херек кырында желегинген.

Тыва Республиканың Дээди Соведи бө чылын бойдусту төлевирлиг ажыглаар талазы-биле, оон иштинде аъш-чемге, техниктиг болгаш эм-таң чигзинге ажыглаар чер кырынаң от-сигең продукциязын ажыглаанны дээш, ам-мен, балык-байлан болгаш өске-даа курлавырларны ажыглаанны дээш, чер иштинии болгаш өске-даа байлак түүлдерни ажыглаанны дээш төлевирлер дугайында Хоойлуну ажылдап кылгаш, үлээп алыр үжүрлүг.

XI. «Салгал дамчыырының азы белекке бээрииниң чуруму-биле дамчып турар эт-хөреңгиден үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 12-де үлээп алган. Ында үндүрүг төлекчилерни (1 түүл), үндүрүг онаар объектилерни (2 түүл), үндүрүгүү хемчээлии (3 түүл), үндүрүг талазы-биле чигелдерни (4 түүл), үндүрүгүү санаарының болгаш төлээриниң чурумун тодаралдыр. Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаны «Салгал дамчыырының болгаш белекке бээрииниң чурумуу-биле дамчыттынар эт-хөреңгиден үндүрүгүү санаарының болгаш төлээриниң чурумунун дугайында» Инструкцияны бадылаан.

Ол Хоойлуда болгаш Инструкцияда эт-хөреңгиниң салгал дамчыткандыңдан азы белекке бергеңиндең хамаарыштыр үндүрүгүүн хемчээлдерин, эт-хөреңгиниң өртекүнезиниң градациязын болгаш салгакчыларның чергелерин айтып турар. Чижээ, күш-ажылдың бир айда эң эвээш төлевириниң хемчээлиниден хоойлуда доктааттынган хемчээлиниден 850 катаптан 1700 катапка чедир өртехтиг эт-хөреңгиниң салгал алырының үезинде бирги чергенин салгакчылары (үрүг-дары, ашаа азы кадайы, адазы) эт-хөреңгиниң өртээнден 5 хуу үндүрүгүү, ийиги эзлчегниң салгакчылары акыларының, дүмаларының, кырган-аазының болгаш кырган-аазы) — 10 хуу, өске-даа салгакчыларының — 20 хуу үндүрүгүү төлээр дээш, оон-даа ында.

Үндүрүг онаарындан хостаар түүлдер болза:

— кайы-бирээзиниң соонда чүрттеп арткаң ашаажа азы кадайынга салгаар чурумбиле азы кайы-бирээзиниге белекке бээр чурумбиле дамчыттынар эт-хөреңги;

— бир эвес салгакчылар (белек ап турарлар) салгаашкынны ажыдып, кыш-даа азы керээни чарар (белекке берген) хүнде ол бажыннарга (квартираларга) чүрттап турган болза, ыдыг чүрттелга бажыннары (квартиралар) болгаш чүрттелга-түүл кооперативтериниге чыгдыңган үлүгдери;

— оларның күрүне азы хөй-ниити хүлээлгелерин күүсеңин туруаны-биле холбаштыр ССРЭ-ниң болгаш РФ-тиң камгалаарда азы кижиниң амытының камгалап алыр, күрүне өнчүүн болгаш корум-чурум кавгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш РФ-тиң хамаатыларының түлээлгелеги күүсеңиң-биле холбаштыр өлген кижилер эт-хөреңгизи;

— салгал дамчыырының чуруму-биле I болгаш II бөлүктүг нивалидтериниче дамчыыр чүрттелга бажыкнары болгаш транспорт херехселдери.

Салгал дамчыырының эрге дугайында үндүрүг органнарының төлээлекчилериниң херечилелдерни бергеңде азы бир эвес салгакчы кижиниң өнчүүнге дамчыттынып турар эт-хөреңгиниң ниити өртээ күш-ажылдың хоойлуда доктааттынган айда эң эвээш хемчээлиниден түс-түзүүнда 850 катап болгаш 80 катап ажып турар таварылгаларда белекке бээр дугайында керээлерни оларның чарганының соонда ам үндүрүгүү тыртып алыр.

Үндүрүг төлекчизи ана үндүрүг органнарының хүлээдип бергени төлевир дыннадының үндезилээш, үндүрүгүү төлээр.

Россия Федерациязында чүрттап турар кижилер оларга төлевир дыннадын хүлээткенинин хүүнүнден эгелээш, үш ай хуусаадан орай эвес үе иштинде үндүрүгүү төлээр. Эргежок чугула апарган таварылгада үндүрүг органнары төлекчилерге оларның бижимел билдиришкинниге үндезилээш, үндүрүг төлээриниң хуусаазын үзадып азы соңгаарладып бериң база болуур. Ынчалза-даа Россия Федерациязының Ажаалга банкызында күүтүг бооп турар хуусаалыг салыышкыннарның хемчээлиниң 0,5 хуу хемчээлдиг төлевирни кылбышаан, 2 чылдан эвээш эвес хуусаага үзадып болуур.

Салгал дамчаан эт-хөреңгиниң болгаш белекке бергең чурум-биле дамчыттынган эт-хөреңгиниң өнчүүнүң эзэн чүгле үндүрүгүү төлээниге саткан, белекке берген, солуп алган турун болуур болгаш оны үндүрүг органының шинзылгазы-биле бадыткаар.

XII. «Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын башкарып турар кижилерден бүрүткел чыылдазының болгаш оларны бүрүткээриниң чурумунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 7-де хүлээп алган.

Чылда төлевириниң үстүкү хемчээлин, а ол ышкаш чылда талазы-биле чигелде бээр төлекчилер категорияларын улус депутаттарының район, хоорай Советтерниң тодарадыр. Оон-биле кадыг чылда төлевириниң үстүкү хемчээлиниң хоойлуг ёзугаар айда доктаатқан эң эвээш төлевир хемчээлинден ашпас үжүрлүг.

Чыылланың түнүн бүдүрүлге эвээниң бүрүткеткен черининг чогуур бюджединче киирер санаар.

Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын башкарып чорударын күүсеңин туруаны-биле холбаштыр ССРЭ-ниң болгаш РФ-тиң камгалаарда азы кижиниң амытының камгалап алыр, күрүне өнчүүн болгаш корум-чурум гыргалары ол кижиниң доктаамал чүрттап турар черинге кылыр.

Күрүне бүрүткелиниң дугайында хереченилерни үндүрүг болгаш өске-даа органнарның албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулга актыларында айытканың ёзугаар боттарының хүлээлгелерин күүсеңин туруаның үезинде оларга көргүзер.

Болдуүн ажыл-чорудулгазын мурнунда күүтүг бооп турган хоойлужудулгага үндезилээш чогуудуп турган хамаатылар 1993 чылдың январь 1-ге чедир үстүнде айыттыңган Хоойлуну ёзугаар чурум-биле бүрүткедир үжүрлүг.

Мурнунда күүтүг бооп турган хоойлуну ёзугаар хамаатыларга берген документилер 1992 чылдың түрүзүнда күүтүг бооп артар.

XIII. «Күрүне каайлызының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 9-та хүлээп алган, ыпчаарга Россия Федерациязының Күрүне албаны «Күрүне каайлызының дугайында» Дүрүмну 1992 чылдың март 13-те бадылаан.

Күрүне каайлызының төлекчилери юридиктиг болгаш өске-даа ажыл-херекчи кижилер болур. Оларның эргежээн ёзугаар тускай телээлеттирген органнар юридиктиг ужур-дузалыг документилерни оларга тыпсыл, ажылдаар.

Күрүне каайлызын тыртар түүлдер болза:

— судче киирген негелде билдиришкиннерден, көрээдүгүржүлге талазы-биле билдиришкиннерден, оныа будүрүлге, будүрүлге ажылхеректериниң талазы-биле билдиришкиннерден (негелдерден, хомудалдарындан, а ол ышкаш суд черинден документилер хоолгаларын (дубликаттарын) бергеним дээш;

— дугуржүлга-көрээ материалдарга хамаарыштыр күрүнеге будүрүлгелерни (1 түүл), үндүрүг онаар объектилерни (2 түүл), үндүрүгүү хемчээлии (3 түүл).

XIV. «Будүрүлгелерниң эт-хөреңгизинден үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 19-да хүлээп алган.

Үндүрүгүнүң төлекчилери — тускайлан балансылыг, эргелеп башкарылга органнарының, адвокаттар коллегиязының, улус өөредилгезиниң, культураның, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының, организацияларның, национал культура нинтилелдериниң, чүрттелга-коммунал болгаш хоорайларның өске-даа ажылагайларының ажыглап турары будүрүлге, балык болбазырлар будүрүлгелериң эт-хөреңгизинге болгаш чаа тургустунган будүрүлгелериң эт-хөреңгизиниң организацияларны, будүрүлгелерни, албан черлерин, инвалидтериниң хөй-ниити организацияларының ажыллап эгелээнииң соонда бир чыл иштинде эт-хөреңгизинге үндүрүгүү онаазас.

Үндүрүгүнүң хемчээлиг болкол эт-херекселдериниң элээнинге, а ол ышкаш ажылаттынган ырыг оруглага болгаш чээди хөреңгилериниге дүүшүр эвээжеткея баланс активиниң түнүнүң 0,5 хуузунга чедир доктаадыр.

IX. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу 1991 чылдың 10 айның 11-де үнген болгаш аңаа үндезилээш, Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузун ажылдап кылгаш, 1992 чылдың январь 29-та хүлээп алган.

Ол хоойлу 6 кезектен, 26 түүлден тургустунган, ында кол негелдерни (I кезек, 1—3 түүл), көдээ ажыл-агыйга херээлээр чер дээш төлевирин (III кезек, 4—6 түүл), көдээ ажыл-агыйдан өскээр ажыглаар чер дээш төлевирин (III кезек, 7—11 түүл), чер дээш төлевир алырының талазы-биле чигелдерин (IV кезек, 12—14 түүл), чер дээш төлевирни доктаадыр болгаш тыртаар чурумун (V кезек, 15—23 түүл), чер дээш төлевирден киргең акша-хөреңгини ажыглаарын (VI кезек, 24—26 түүл) айтыкан болгаш 2 капсырылгаан тургустунган. Тыва Республиканың черни ажыглаары төлевирлиг, төлевирниг чер үндүрүг, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ хевирлиг кылдыр алырын ол хоойлуда айтыкан.

№ 1 капсырылгада көдээ ажыл-агый шөлдериниң бир гектарындан-на үндүрүгүн ортумак хемчээлин районнар аайы-биле 3-тен 24 рубль чедип турар кылдыр бадылаан.

Хамаатыларга хүүда болгаш коллективтиг сад ажылын чорудээр, огород болгаш мал ажылын кылыр, хүүда дузалал ажыл-агыйын түүлар дээш, а ол ышкаш өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле тустуг кижилерге берген сад ажылдыг эштежилгелериниң азы көдээ ажыттаачылыг черлериниң кыыларлалгаш черлеринде участоктар дээш чер үндүрүүн участоктун бүтүү шөлүнге оналаашыр оон бир дөрбелчин метриңден-не 1 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаатқан.

Хамаатыларга сиген кезер, мал өткараар дээш берген участоктардан үндүрүгү көдээ ажыл-агый шөлдерин өжыглаары дээш доктаатқан хемчээлдерге онаар.

Улус депутаттарының черчең Советтериниге чер участогүнүн тургустукган газымчалыг байдалдарын барымдаалап чер үндүрүүнүң хемчээлин ылгаттырарын, ынчалза-даа 4 катаптан хөй эвес болдурарының эргежин берген, колан чаңчыл ажыглаттынмаан участоктары дээш үндүрүг хемчээлин он катаң улгаттырарын чөпшээрээн.

Хоорайларда черлер дээш үндүрүг бир дөрбелчин метр дээш 1,2 рубль, а өске хоорайларга — 0,5 көпеек болуп турар (катаң ажыл-агыйга ажыглаар болгаш хүүда дузалал ажыл-агыйга болгаш чүрттелга фондузунга ажыглаар черлерден ангыда).

Тускайлап бээрииниң доктааттынган нормаларындан ажыл турар чер участоктарының шөлү дээш үндүрүгү ийи дакпыр хемчээл-биле тыртар.

Хоорайларның болгаш хоорай хевирлиг суурларның кызыгаарларындан чүрттелга фондузунга (күрүнениң, хөй-ниитиниң, кооперативтиң, хуунуң ажыглалында), огород, сад, мал ажылынга болгаш хүүда дузалал ажыл-агыйынга ажыглап турар черлер дээш үндүрүгү хоорайларда черлерге доктаатқан чер үндүрүүнүң хемчээлиниң үш хуу хемчээлдиг кылдыр саналр. Ол Кызыл хоорайга бир дөрбелчин метр дээш 3,6 көпеек, өске хоорайларга болгаш хоорай хевирлиг суурларга — 1,5 көпеек боол турар.

Чер үндүрүүн төлээриниң долузу-биле хостаар черлер болза:

— заповедниктер, келир үеде Тывага тургустунар үжүрлүг национал болгаш дендрологтуг парктар, ботаника садтары;

— эртем болгаш өөредилге сорулгаларынга ажыглаар, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый болгаш шын ажыл-агый культураларының сорттарын шенээр дээш дорт ажыглап турар чер участоктарлыг көдээ ажыл-агый болгаш мыят ажыл-агый угланышкынныг эртем организациялары, эртемчинчилел албан черлери болгаш өөредилге черлериниң дүржүлгэ, шенелге болгаш өөредилге-дүржүлгэ ажыл-агыйлары;

— күрүне бюджединиң чүсели азы профэвилелдериниң акша-хөреңгизинин күселиби-биле акпаландырып турар культуранның, ураа түүлүүр болгаш кинематографияның, өөредилгениң, кадык камгалалының, кадыкшыгылга-спорт комплекстериниң албан черлери, а ол ышкаш бойдустуң база төөгүүнүң болгаш культураның тураскаалдарының күрүне органнары;

— көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле үреттиишки (катаң тургузары мегеттинер) черлерин алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш хамаатылар

— чер ажыглаарының баштайгы 10 чылында:

— Ада-Чүрттүң Улуг дайының киржикчилери;

— инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болган үндүрүглериниң өске бүгү хевирлериниң төлээриниң хоолуу ёзугаар долуу-биле хостаткан хамаатылар;

— Россия Федерациязының күрүне кыныгазының дугаар дидивактей шөлүг чорудулгаларының ажыглаан

БИЛИРИМ - БИЛЕ ЧУГААЛААЙН

Экия, хүндүлүг редакциның Моон мурнуда солуннарже чүү хөгжүүлгэ бижип чорбаан мен, ынчалзажок оларны хүндүлел-биле номчуп чоруур мен. Бүлүктүг «Шын»-ныңнаң шагдан бээр номчукчузу кижи мен. Хүн бүрү маңаар солуунум ол: Ам бодумну таныштырайн. Алыс бодум Өвүрге төрүттүнген мен, мени Мамызаан дээр, Кызылга чүрттээндэн бээр 40 чыл боотур мен. Мээн бижээн бо чүүлүмүү шын угаап, сайгарып көргеш, оны номчукчуларывнарга чедирип көрүнер, солууну чагыдып ап турарларның аразында үзел-бодалы мээнии-биле демейлежи бээр кижилер туруп кээр чадапчок, оны номчаш аан. Мээн чүгаам колдуунда шажыа айтырыныче углаар. Амгы үешагныг бергези-биле амыдыралды. Тывавыс ажыл-ижии холбап олурарга, кижиниң сетиил-сагыжын дүвүредип кээр чүүлдериниң, айтырыглар-ның кайызын ол дээр. Мен дег кырган шуваганчының сеткилиивден хомудай бээр чүве эвээш эвес боор чүве-дир. Карагчажымзан өскүс өөрткан мен, кижилериниң кадыг-ыңчак шырайын көрүп, чүрттаганың көзергел чок, кадыг силгиишкиннеринге таваржып. Тывавыстың бүт кырынга чаа туруп кээп турган берге үелериңде амыдыралывының баштайгы базывнарын төрелдерим айбыңбиле Шеминиң Алдыы-Дашпыт-Тейге чүрттап эгелээн мен. Оон бээр бүргаң бүүкиң көрүп, шагдаң тура чүдүлге деп билиишкинден ыраайак, кыпып келдим. Ам кээп, хар-назы бо хире улгады бергеш, шажың-чүдүлгениң өртемчейде бо хире катаа делгереп кел чыдарынга өөрүп, оодарла мен дег кижилерниң соңгу чоруун хүрээ черлериңге номчудар аас-кежиктиниң бодап хаммас бүзүрел-биле маңагыынар боор чүве-дир. Шажың-чүдүлгени хорун хааның-ның сөөлүнде, барыын районнарга артып калган шырак эртем-номнуг лама-башкыларның сөөлгү катап Чаламаның Кызыл-Чираа дел черге 53—57 чылдар үезинде хем кыдымда бир дугаи оглуг, дөрт хире бичии бажыңныг, столовая кеширлиг бир оглуг, дөртеи хире лама мөргүл кылыры-биле чыглып, ажылдап турганың сактыр-дыр мен. Чыргакыга Чыргакы хелиниер дел турганнарның (ынчан улуг улус адын адавас болгаш, аттарын сагынмайн-дыр мен) бирээзи шо аар, өскези караа ааранда кижиниң карааиче тарбыдаарга, карааның чажы төктүп турганын билир мен. Баян-Тала чүрттуг Дажаа башкы деп кижи чорваң, олар биле чоок харылзаалыг чорааң бис. Эн сөөлүнде Чадаанада (моргүл черин дүжүргеп үези боор, бежен чеди чылда) эрги Чаа-Хөл чүрттүг Тере Комбу деп башкы болдукүң өөреникчизи деп Хомушку Кенден-Сюрюн башкыны эдерткеш, Улам-Удэнии Иволга дүрээзиниче бистиң бажыңывысты тавargаш эртип турган. Комбу башкы деп кижи Чаа-Хөлде Очүржап башкының акызы чорааң деп чүвеин билир мен. 57 чылдан бээр Кегээн-Булактың Күүдер Шымбай-оол башкы, Хомушку Кенден-Сюрюн эмчи-башкы, ол Комбу башкы база Очүржап башкы сүт дээн Тываның ёзулуг лама-башкыларының эң сөөлгүлеринге чидир эдержип, ажыл-чемнең кылып, ажаажың чорааң мен. Ол-ла кижилерден амгы үеде Чаа-Хөлде Очүржап башкы артып калган.

Чоокта чаа уругларым «Тываның аныяктары» солуннан «Хуурээктер базо хомудаар болгай» деп эгелиг чүүлүү номчуп бээрге, оон бээр чедир үдаяп үйгудаа чок, эртеңге барган үелерни эрги бодап келир аңардым. Ооң биле кады Эрэйп районуң районнар аразында сарыг-шажың нинтиелииниң даргазы Б. Э. Содунам башкы-эмчиниң, оон үдуртканы болукту чемелеп, чондан хоорар сагыш-биле чер-чуртунга барза деп бодалдар дыңнаап, кымның, чүүл хуурактары ирги, кымның ажы-төлүү боор; ол хире карыы-дошкун, үгаан-мелдерели кызыы улус боор деп дүвүрел-биле бодап чор мен. Улус «Шажың талазы-биле меңээ кандыг хамаарылгалыг чүвел?» деп сонуургаар боор. Ыңдыг байдал меңээ база чамдык өске-даа кижилерге дорт хамаарылгалыг деп билип турар мен.

Не кижидир мев. Ажы-төлүмнүү, оларның ажы-төлүүнүң амыдырал-чуртталгазы база келир үеде чуртталар чер-чуртуу— Тыва, ында чүрттэп турар ада-иелериниң ажы-төлүүн бодаанымдан болгаш, тыва ламаларның сөөлгү чагыг сөстерии, күзел-соруун дынналарааның, сарыг-шажың нинтиелииниң кежигүүү кижи болганымда, шажың талазы-биле болуур чугааларга киришпейн барбас аргам чок. Ынчангаш солуннан билип алгаш, өскелерге дамчыштыр-дыр мен) бирээзи шо аар, өскези караа ааранда чор, уруум, диген боорга, олла ламаларның баарыңга номнанып чорааның бурганнарлыг эрги этажерказыны ол-ла хевээр Содунам башкының ажылдап орар бажыңынга салып бергеш, бодум ажаап чоруур кижи мен.

Улаи-Удэде өөренип турар хуурактарыңга дуза чедирер дээш дыка кызып турарын көрүп, билип турар кижи мындыг чүве дииргээш, пат-ла кайгадым. Ээ көрүнүп, деткип турда-ла, улуг көрдүнерге, бодуң тогланарга болуур бе? Содунам башкыны анаа кээп турар чон талыыр, билир болгай, ынчангаш анаа хамаарыштыр оларның кандыг-бир түнелл үндүрер үези черле келген боор дел бодаар мен. Мен болуп хуумда оңу шажың башкызы дээр мен. Чүгле шыл билип көрүнер, ынчаш мен Содунам башкыдан хөйнү дыннаан болгаш, бакый хөлүм ол, олуг лама дииргээм. Лама дээрге, дээде эртемнүг номчукчу кижиниң ыяа дээр дел дыннаан мен, ам-даа дыннап чор мен. Ынчан бодаарга, кырганнар чугаазы-биле алырга, биске ам-даа 10 чылаан бээр лама тыптып болур хире. Содунам башкы болуп тарыначы, чүрагаы шажың эмчизи мен дээр кижи. Оңу шажыңга хамаарышпас дээр болза, чүүл болур. Оон өөредип турган оолдары ам чылгалда дүжаап тураалар, ам Чадаана хүрээзинге ажылдаар оолдар өөредип турар. Анаа кандыг-даа организацияга чүү-даа дузалавайн турда, оолдарны шажың херээңге өөретпишаан, дуган сумузун туттуруп турар дел билир мен. Иволгада оң аныяктарның алдызы ооң кичиң каан оолдары-дыр. Оолларны чедип чылгавес. Тывадан барган хуурахтарым деп сагыш човап чугаалап чоруурун бо-ла дыннаар кижи мен. Ол хире башкынарыны ол хире кудуг көрүп чоруурунар хомудаачы-дыр, улус арасынга мындыг-мындыг сөс охтап чоруур улустан ёзулуг шажың ажылдакчызы үнер бе? Берге-де боор, оолдарның хирезии көөрге аан. Ынчалза-даа шажын сургуулунга өөренген аттыг боор чораан улус түгээр-ле апаар ирги бе деп идегел база бар. Чүге иңча деп тур сеп дизе, мен шаанда Улаи-Батор хоорайның Кандан хүрээзинге өөренип турган лама оолдарны көрүп чораан мен. Оон-биле кады Улаи-Удэде сургуулдарны көөрге чөгенчиг боор чорду. Орус келтер кедип алган, характарының көрүжү безин кадыг, шырайы донгун хевээр. Мөргүл хылып келген чон оларның чүрттап турар черии то бөскап турар чүве.

Бергелер турбайн каннаар, ынчалза-даа бурган, шажың кижизидилгези анги-ла болгай, Шажың ажылдакчызы кижи кайы хамаанчок чүве тараның чугаалаар хамаанчок. арыңшырайы, көрүкү-биле безин кижизидикчи болур үжүрлүг. Шажыныың эге курстарын доозкаш-ла, лама болу бербесле болгай, ынчалза-даа чон лама деп адаар, чүге дизе, шажың ажылдакчызы лама деп кижи. Оны шажыңга хамаарышпас дээр болза, чүүл болур. Оон өөредип турган оолдары ам чылгалда дүжаап тураалар, ам Чадаана хүрээзинге ажылдаар оолдар өөредип турар. Анаа кандыг-даа организацияга чүү-даа дузалавайн турда, оолдарны шажың херээңге өөретпишаан, дуган сумузун туттуруп турар дел билир мен. Иволгада оң аныяктарның алдызы ооң кичиң каан оолдары-дыр. Оолларны чедип чылгавес. Тывадан барган хуурахтарым деп сагыш човап чугаалап чоруурун бо-ла дыннаар кижи мен. Ол хире башкынарыны ол хире чүтүп өгелээр чүве болза, чүү бөөн болуруул, оны чон медерел билбес сиилер. Чедип ыңчаш Тывада тургустуган нинтиелелдер, хуурактар-даа болза дүржулгазын солчуп, чедер-четпезин сургажып, сумележип чоруур чүве болза, Тывага шажың ажылы саат чокка сайзыраар турган чүве. Шажың ажылдакчыларыңа адаалга-биле өскээр өтпээр болза, чамдык чүве будалгай.

Ынчан 1973 чылда Таңды артында Люндуп хелиниң дагылгазынга улуг ламалар-биле кады чоруувуста, олар чон дээш ажыл кылып чоруур кижилерии чедип куду көрүп болбас деп чагыг, сургап турдулар. Чадаананың улуг хүрээзинии орнуна безин тейлеп чоруурун болгаш үеге-шагты шилип алырын аңаа чугаалап, айтып берип турдулар. Монгун-Тайганың дагылгазынче чоруудуп турганын көрген мен. Башкының дугайын билир шаам-биле номчукчуларга чугаалап олурарым бо.

Тывада шажың ажылының нинтиелелер аайы-биле чедип кайы хире чоруун турарын бо солуннуу дамчыштыр оон ажылдакчылары боттары база чугаалап. канчаар ажылдап бөлүүр бис деп айтырыгга хамаарыштыр сананал-оналыг чедип киирер болза аңа-дыр.

Бурган-ва өршээзии! Тыва чүрттүнга сарыг-шажым делгерезии.

Мамызаан МӨНДЕЛЕ.
Кызыл хоорай.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ЭР-ХЕЙЛЕР

Ча адарыңга Россия Федерациязының профэвилелдериниң бирги чери дээш маргылдазы Башкортостанга чоокта чаа эрткен.

Алаа үс черниң Чувашияның, Тываның база Самара, Москва, Ярославль, Екатеринбург областтарын болгаш Красноярск крайдан шилиндек спортчулар киришкеп.

Маргылдааның бирги-ийиги хүнүнде спортчулар эң шыырак 24 адыгжының арасынче кирер дээш турушканнар. Чүге дизе эр улус арасынга 60 ажыг адыгжыларның чүгле 24-үү финал ооңнарже кирер ужурлуг.

Бистиң спорт мастерлеривис Шолбан Дажы, Игорь Чамзо, кандидаттар Александар Чадамба, Үжекдей Ооржак олар баштайгы шылгалдавы чиик эрткеш, финалче дораан киргеннер. Бирги хүнде хаттыг, чаъстыг болганындаа чамдык шыырак спортчулар чер албайн барган турган.

Команда талазы-биле бирги чер дээш маргылдаалар конжуг чидиг байдалга эрткен. Дүрүм ёзугаар 90, 70, 50, 30 метр хемчеэлдерден «М-1» дел мергежилгени күүсеңер.

Үшкү хүнде чамдык түнелдер билдиинип келген. Аңаа кйи кол кордакчылар билдингеи: Чувашия биле Тываның спортчулары. Чувашиның шилиидек командазының ХКД чүрттарының шилиидек командазының кежигүүү делегей чергелиг спорт мастери А. Комаров баштап турган. Ол Эвилел болгаш Россия чергелиг маргылдаалларга шаңналдыг черлерии хей үзүн эвлеп келген сураглыг спортчу.

Финал эгезинде аңаа турган судьялар, тренерлериниң бодалы-биле алырга, Чувашиның командазы чигиибиле тиилээр хевирлиг турган. Ынчалза-даа дораан-на 30 метрниң дистанциязындан эгелеп тыва спортчулар мүрнүиче үнүп келген. А 50 болгаш 70 метр хемчеэлдерден адарыңга бистиң спортчуларывыс 30 ажыг сан мурнай бергеи. Ам эң сөөлгү берге дистанция—90 метрден адары. Маңаа бистиң төлээлеривис деминиң, бедик мергежилдиин болгаш туруштуун көргүзүп, команда аайы-биле бирги черии бүүрелдии-биле чедип алган. Ынчангаш Ш. Дажы, И. Чамзо, А. Чадамба болгаш У. Ооржак олар бо чылдың профэвилелдериниң чемпионнары болган. Эр-хейлер!

Хүүда бирги чер дээш маргылдаага Ш Дажы шырак белеткелдиин көргүүп, 60 ажыг спортчунуң арасындан эң тергиин чассас адар адыгжы болган. Маңаа финал ооңнарның тэнчүүзүнге чедип Чувашиямын 5 адыгжы мастерлери Шолбанга чедер дээш дыка-ла кыскан. Оон түү-даа үмээн. Ол ыланғыя 90 метр хемчеэлден адыр ужурлуг 30 сантан 30-ии азыптарга, удурлавыктыларының «холдары салдының халган». Бо маргылдаага И. Чамзо база багай эвес көргүзүглүг болган.

Спортчуларны шаңнап, маргылдааны хаап тура, Россияның профэвилелдериниң спорт чөвүлелиниң Ча спорттуга кол тренери С. К. Романова спортчуларын чедавишкинии демдеглевишаан, Тыва Республиканың профэвилелдериниң спорт министелииниң бо талазы-биле ажылын үдүү-биле үнелеп, байыр чедиргеп. Тываның спортчулары ча адар талазы-биле сөөлгү үеде Россияда мурнукку черии эвлеп турар апарганын аңаа демдеглээн. Россияның крайлар, областар болгаш республикалар арасынын күскү чемпионады Кызылга эртер апарар дээрзии база дыннаткан.

Андрей БОЙБУ.
Маргылдааның судьязы.

ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫ

Чалаг-терге спортугга Американың шилиидек командазының кежигүүү Дэйв Николсон «Олимпиада-92-ниң» маргылдааларынга киржир аргазын бо удаада чидиргеп. Ол эштери-биле Барселонага баш удур чеде бергеш, аңаа белеткениң турган. Ыңдыг-даа болза эртеңги пятницада ол чаасказын белеткениң турган, аварията таварышкан. Оруктун чиигге кезээже чоруп олурда аңаа үткүштүр чиик машина хенектеп ыка дүрген бо келген. Машина-биле үскүлешпес дээш Николсон оруктуң оң талазынче чадыг-тергезии үглапкаш, чалдыг эрик ашынга дүшкеш, бертинген. Оон он талакы буду кемдээн.

Николсон ам «Дель мар» дел госпитальда чыдып турар. Эмчилериниң санап турарыбиле алырга, ол эң бетии дизеле үш ай болгаш катап белеткении болуур хире. Ынчангаш змерик спортчу Барселонага ам болур Олимпиадага канча-даа киржир арга чок болганынга дыка-ла хомудап турар.

Чарлалдар салбырazы.

Тыва Республиканың күрүнениң коммерция-харылзажылга компаниязының, Кызылда барааннарны мөөннеп садар фирмазы өртээш 50 хуу чедир чингеткен янзы-бүрү барааннарны садып алыры-оиле кооперативтерии, бичии ажыл-агыйлыг бүдүрүлге черлерии, арат ажыл-агыйы-биле харылзашкан кижилерии болгаш күзелдиг хууда кижилериңиң садыглажып алырын чалап тур.

Өртек төлевирии шилчилге-биле-даа, почта дамчыштыр-даа шилчидип болур, хууда садып алырын күзеен кижилер акша боду-биле фирманың кассазынга төлээш садып ап болур.

Айтырыгларны фирманың турар чери Калинин кудумчузунуң № 17 бажыңга келгеш, саарылга салбырындан айтырып болур, тел. 4-10-58, 4-17-20.

Тыва Республиканың Культура министерствозу культура болгаш уран чүүл өөредилге черлериниң талазы-биле республиканың эртем-методиктиг кабинединиң директорунуң хостуг ваканциязынга конкурс чарлап тур. Культура талазы-биле дээди эртемниг база удуртукчу ажыл стажтыг кижилерии конкурсче чалап турар.

Билдиришкиннерни чарлал парлаттынганындан ыдай ийи неделя хуусаада **Кызыл хоорайда Чазак бажыңында, Культура министерствозу, кабинет 429, кадр кылдызы деп адресче чорудар азы эккээр, телефону 3-23-83.**

Чөөн-Хемчикте Хайыракан 8 чыл школазын 1980 чылда дооскаш, Чадаананың № 1 ортумак школазын 1982 чылда доосканнарны июль 25-те 9 шакта Хайыракан ортумак школазының чаныңга чыглырын дыңнатты.

Санал, бодал

ШУУТ СОКСАТСА?

Ядаранган амыдыралдың агзыны кижилериң сеткилсагыжын дүвүредип турар, Оон кадында чурт иштинче араганың кирер сөөртүлгези ыяшкыда-ла чедиимес амыдыралды сулаладып, чонуун хөөрээ-биче ажылдап алган акша-көрээ аратаже барып турар. Улуг-бичии кижилер аразында аралаашкыны кептеренгейи-биле калбаргаң. Ыңдыг байдалды ажыглап, чамдык улус хууда ажыкогулга бозаашаң, чонуун бажың төөредир эзиртир суксунарны боттары бүдүрүп кылып алгаш, аар өртекке салып-саарып, чонуун амыдыралыга хорадаң салдарны чедирип турар.

Мээң бодалым-биле алырга, Тываже араганың кирер сөөртүлгезии шуут соксадыр болза эки. Бистиң бүт кырынга бызыгыят турун четтикпээн Тыва Республикавыска араганың ажыы бачкы-даа чок. Арага эвес болза, тыва чон тыныгыр-сагыгыр, ажыл-ижии. Тура-соруу база кадыг-быжыг, бергелерии-даа ажыы эртип ыыдаар.

Чежеге хээр аралаашкынбиле эптежип чурттап келир бис? Бистиң райлода бараанна келген дээр, дыңнаарга, келген бараанналарының 2-3 хире машиназы арага-ла болур. Ол арага төңгүже амыр-дыш-даа чок. Кижиниң сеткилии коргушкуун болгаш дүвүрээзии хеме алы дээр. Ынчангаш чуртулгаан мээң улуг дилээм — Тываже арага кирер сөөртүлгезии соксадыры.

К. САЛЧАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭРТЕМ ЧЕДИП ААРГА-ДАА, АЖЫЛ ЧОК

Экия, эргим редакция! Мен Сплерже бир-ле дугаар чаңгыс бижип олур мен, бижиивестин аргазы чок болду. 1988 чылда Кызылдың кадаа ажыл-агый техникумунуң бухгалтериа салбырын доозкаш, «Ак-Турут» совхозка бир чыл ажылдаш, декретке үнген мен. Оон 1991 чылда «Ак-Турут» совхозтуң салбыры турган Кызыл-Даг суур «Ак-Хем» совхоз апарган.

Мен 1992 чылда «Ак-Хем» совхозтуң директору Мартык Ховалыговна Данькка ажыл-ижиден билдирилгээн бижиннеримге, мени ажылга хүлээп албаан. Ол хирезинде конторада эртем-даа доозпаан, херек кырында холунда диплом чок улус ажылдап олурар. Суурда ажыл чок, дипломнуг аныяктар бар.

Мен бодум хуумда аваамны, дунмамны база оглумну азырап олурар мен. Оглумнуң пособие акшазын алырымгада, бо берге үеле мээң аммыдыралымга четпес болур-дур. Өске черже ажылдап чоруур дээримге, аваамны кадыы база багай, дарыычал, ынчангаш аваамны кэргээр-дир мен.

Кижи кызып-кызып, ортумак өөредилге черии доозуп, дипломну холунга алырга-даа, ажыл чок болур чүве мшкажыл. Эртем-биличи чок улустуң ыңдыг харыысадгалыг ажылга канчап хүлээп ап турар чүвел, акша-шалдыны меге санап калза канчарыл? Ынчангаш конторада улустуң эртем-биличи хынап, аныяк специалистерни ажылдадыр болза экп-дир. Чаа районнуң удуртур башкылар даргалары бо айтырыгже база кичээнгейдеп салып көрзе.

Лена ЧЫМБА.
Чаа-Хөл район.

ХАЙЛЫГ ЧУЛАР

Ойнап өскен Онгачавыс боле болгай. Кадыр элдерлиг, угулза дег ол-бо эптектерлиг, шыктарында суг куштары өдүктер, оларның часты берген чаптанчыг оолдары. Куттулуп чыдар кадыр элезиннерлиг. Куштадыр мээнии келгеш, кадыр, элезиниг ниемдиктерии куду шуваарта, магалыын чүү дээр! Барык-ла «ужуп» турганзыг. Эптектерде терең ээремнеринге эштирге чүү дээр! Алдар чайлаар тергиин серии чайлаг.

Ол-бо талазында кызылкаттыг, честек каттыг, чодураалыг, чоогаларлыг. Чаңгыс-Хаты базры шөлдерии ол шагда араттар дестеп, кажаалаан, шөлдерии суггарып, тараа гарыл турду. Чингетараа суг тергиин-не үнүп турган деп билир мен. Чечектериин кандымзыг чок дээр. Чайның башкы айыында хек-даваннар хову-шөлдерии шыва ап, боду бүткен хевээже демейлежип. Чаражын чүү дээр! Өшкү-эмге дээр суттуг оттар мырыңай эндерик, оон судун соруп, чигирзиг чазагай амтанын амзап, четтирип өстүвүс.

Оон бээр барык чартык чүс чылдар эрткени ол. Ынчангы Чаңгыс-Хаатывыс оок-ка дээр турган. Элезиниг ий чертге турган. Малгыныңарның хой, малы аңаа девээлээр Хөөкүй ыяш үүлези келгеш чыгай. Оңгачавыс дугайында хөй-ле ырлар, кожамыктар турду. Оларның чамдыктарын чонумга сонуургадыр көрейн.

Ээрерген Онгачаның
Эрии-ле кай, чарии-ле кай?
Эрге кара ажыкейнии
Этпиг-чөптүг сөзүү-ле кай?
Чаңгыс хаты хөлегези
Дагда-ла бе, белде-ле бе?
Сагаан ашак чаңгыс уруу
Сенде-ле бе, менде-ле бе?

Ол үгбавыс ам пенсионер, Республика төвүнде чурттап чор ийин. Шуптуу кожаннарны бижиирге эпчок боор дээш соксап каайн.

Колхоз үезинде могаа аймаан тарып турдувус. Морковь, свекла, огурец, арбуз, көк кулка, редиска дээш, чүү чок дээр. Суггарып болгу дег, бичии-даа бол, шөлүүгештиг тергиин чөп ажыглап турганы ол деп билип чор мен.

Тергиин серии чайлаг деп четтүүде чугаалаан мен. Кыжын шанах ноин дүй шаан турар. Кыштаг тутканы, мал кыштадыр арга чок болганы. Өттүр үрер чүве-ле болгай.

Онгача үнүнүн аалдары дүүн каккан, тараа-быдаанын суггаргап, чай-кыяг чок ажылдаар турган. Даавыынын оглу акым-биле Дуктуг-оол, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал: «Мой друг Мэк и я» 9.30, 13.30, «Роман с камнем» 11.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

КИНО

ИЮЛЬ 22-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Цель» (Из-ва 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

ҮГАР САНЫ: «Тыва содбан» № 363305»

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезин болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң ораалакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң ораалакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер үүлезп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораалакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус эпчуттарының Советтери, нинтиелел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; колхоз ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлел болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүдүүчүлер — 2-27-41, солуң келбейи барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының болгаш редакциянын түрүү-биле дүүшпейн барып болбаз. Айыттынган фактылары, санпары болгаш өске-даа дыннаглалары ёзээ авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 139.

АЙТЫРЫГ — ХАРЫЫ

ПЕНСИЯЛАП БОЛУР

Мен 35 чыл дургузунда үргүлчү-ле газоэлектроканнак-чының ажылынга ажылдап келгим. Харын ам 55, кажан пенсиялап болуур мен?

Өртештей БАЙЫСЛАН.
Шамбалыг суур.

Газ болгаш электри-биле канналчылаар ажылдың хоралыын барымаалаан, ниити ажыл стажы 25 чыл, а ол ажылга үзүктел чок 12 чыл 6 ай ажыл стажтыг болзуларза, 55 харлыларза чиигелделиг пенсияже үне берип болур силер.

Виктор ДАНЗЫ-БЕЛЕК
Социал камгалал министерствозунуң специализи.

ЧҮҮ КОНЧУГ ҮНЕЛЭЭР МЕН

Узун назын дургузунда
Уттундурбас чүве-ле хөй.
Амыгууда чүрттагамның
Аар чүгүн санаваска,
Чүрээм соңпайн баргыжеге,
Чүү кончуг үнелээр мен?

1.
Алдаржыыл,
Алган ырлааш,
Эриктезим, чарылбазым
Эртнелиг эргим черим —
Ак-көк Тывам —
Алдын уям.

2.
Өөм тигер
Өскен черге
Амыдырап чурттаар кылыр
Азырап каан, кижи кылган
Авам, ачам —
Авыралым.

3.
Амыдырал
Азактыг болгаш,
Частырыгга таваржырга,
Чагып, сургап мении кагбас.
Чөптүг чонум —
Чөлекгижим.

4.
Чалбак черде
Чаптып оттаан
Чеди чүзүн өнүүг, үнүүг.
Чемгерикчим, хепкеримчим,
Азырааи мал —
Арыг өнүүм.

5.
Черниң ыраан
Чыыра тыртар
Эзнинелзир маннап орар
Ээзин кагбас, могаг билбес.
Ынак аъзым —
Ынанчыжым...

6.
Кара чаштан
Кады өскен
Сагыш-хөөнүм, күзелимнин
Чажыт чокка чугаалажыр
Таныш өөрүм —
Даңгыныжым.

7.
Кыйгак шонган
Кышкы соок хүн
Шыырыккан сеткилимнин
Чылдып чоруур өшпес одуу—
Херээжен эш —
Херел чырыым.

8.
Арат-чонум
Ак сүт чажып,
Оран-чуртка чалбарыыры,
Езулалы, өөрээлдерии,
Чүзүлгези —
Сүзүүм, ырыым.

9.
Шүлүк сомнап,
Шүүлел кылып,
Сагыжымны илередир
Чаңгыс байлаам—тыва ырлым,
Чонум ырлы —
Чоргаарадым.

10.
Аялгазы
Арыг төктүп,
Узун, хоюг өпейлээн дег,
Үзүрайчыг куттула бээр
Сыгыт, хөөмей —
Сырыналыым.

11.
Өйү кээрге.
Өлүп каар мен.
Боттандырбаан күзелдерии
Бодарадып уламчылаар
Ажы-төлүм —
Аксым-кежиим.

* * *

Чырык черге чурттап чорааш,
Чыргал тамчык бозавас мен.
Черниң байлаан хүмагалап,
Чечен чондан бодал чуруп.
Үнелээрим чүвелерии
Үнүм өткүт ырлаан болза...

Саая МАЙНАК.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А.С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 140 (14862) 1992 чылдың июль 23, четверг Солунга ат салган шагы 8.45. Чагыдар ортаа 10 көп. Сазар ортаа 1 рубль.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка

ХҮНДҮЛҮГ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ!

Төрүттүнгенинерден бээр 50 харлаанымар-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму Силерге байыр чедирип тур. Киижи бүрүзүнге онзагай бо ай-хүнүң Силер чоюуп бүзүрелиңге болгаш хүндүткелиңге даянып алган, Тыва Республиканың күрүнеңиң дээди албан-дужаалыңза саадапкан ужуражып турар-дыр Силер. Бистиң шуптувустуң чурттап эртип турарывыс бо берге болгаш нарын үеде Силерниң бөдүүн база кижизиг чаагай мозу-шынарыкар—шынчы, эвилен-ээлдек, буянныг сеткилдиг болгаш харыысалгалыг чоруулар биске дыка-ла үнелиг боон турар. Кады демниг күжениишкиниеривис-биле, коллективтиг күш-ажыттывыс-биле бистиң нийтиң сорулгавыс — чечектелип турар демократтыг Тывавысты тургузуп алыр боор бис деп идегеп тур бис.

Силерге, Шериг-оол Дизижикович, күрүнеңиң ажыл-чорудулгазынга шудургу болгаш шиитпирлиг чорукту, кадык-шылды база менди-чаагай болурун күзедивис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

Президент Армавирде чеде берген

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин дүүн, июль 22-де Россияның мурнуу девискээрвинге үш хүн үргүлчүлээр албанның аян-чоруун кылыш эгелээн. Президент болгаш ону үдеп чоруур кижилер дүүн Армавириниң аэропортундан Новокубань районче чорупкан. «Россельмаш» каттыжышкыныңың бүдүргени тараза болгаш мал чемн культураларның дүжүдүн ажаап алыр техниканың чаа девирлерин Президент сонуургап көргеп.

Президент Борис Ельцин оон дараазында Калмыкияның найысылалы Элиста хоорайга баар, ында биичин уругларның республика эмнелгезин болгаш өске-даа чугула черлерни көөр база күш-ажыл коллективтеринин кежигүнерин-биле ужуражыр.

Краснодар крайга болгаш Омск область Президентиниң баары планнаттынган. Областың удуртукчуларын-биле ол ужуражыр болгаш «Омский бекон» фирмага баар.

ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин июль 21-де Кремльге шериг округтарының командлакчылары-биле, чагыргалар даргалары-биле шериг албанныгларының база оларның өг-бүлелериниң социал камгалалының чугула айтырыгларын чугаалажып көөр дээш ужурашкан.

Президент бо айтырыгны чугула политиктиг ужур-дузалыг деп санап, күрүнеңиң идегелдиг камгалалынга мораль талазы-биле арыг, социал камгалалдыг армия херек деп үвении удуртулга болдуруп турар.

Нийтилелде нийтизи-биле социал дүшкүүрлүг чорук, экономиктиг бергедээшкинер, шеригни кызырары-биле холбашкан чорудуглар, мурнундагы ССРЭ-ниң орнунга хамаарышпас күрүнелерниң тургустунганы болгаш оон-биле холбаштыр шеригнерни оортан үндүрери шериг албанныгларының социал айтырыгларын шиитпирлээрин нарыыдадып турар деп. Президент демдеглээн. Шеригниң амыдыралынга армия дугайында хоойлунуп чок бооп турары база салдарлыг.

Ынчалзажок боттуг чылдагааннарның бары шериг албанныгларының социал айтырыгларын шиитпирлээринге маажымнаашкынның чылдагааны бооп болбас, оон-биле чагдынары канчап-даа таарышпас деп, Б. Н. Ельцин айыткан. Ол айтырыгларның мөөнелип, шиитпирлеттинмейн чыглып чыдып бээри чүгле шеригге эвес, а нийтилелге дүшкүүрлүг чоруктуң улам өзеринге чедирип болур.

Президент эң чидиг айтырыг кылдыр шериг албанныгларны чурттаар оран-сава-биле хандырарын онзалап айыткан. Ол чагыргалар даргаларынга шынгыы сагындырыгны кылып, шериг албанныгларынга бажыңбалгат бээриниң талазы-биле хүлээлгелерни эң кыска хуусаада боттандырарын негээн. Чамдык черлерде илерел турар шеригнерни ылгай көөр чоруктар барын Президент айтып, ындыг чүүлдерни болдурбазын медеглээн.

Камгалал министерствозунуң удуртулгазын Президент шынгыы шүгүмчүлээн. Ол мынчага чедир «бодунуң ажыл-агыйында» чогуур байдалды тургузуп шыдаваан. Шериг эт-хөреңгизин самчыгдап, төтчеглээр чоруктарның, эрге-дужаалын өскээр ажыглаарының фактыларын канчап-даа болдурбазын айыткан. Шеригниң ажылагый органнарының коммерция тургузугларыл-биле холбажырының аймылдыын ол онзалап демдеглээн.

Шеригниң социал айтырыгларын шиитпирлээринің талазы-биле бодунуң программазын Б. Н. Ельцин чугаалаан. Чөвүлежилгенин түннелдерин барымдаалап, Президент Чөзакка чамдык тодаргай айтыышкыннарга болгаш даалгаларга ат салган. Олар шериг албанныгларының социал камгалалын экижидиринче угланган.

ШААЛААШТА ЧАЙЛАГГА

Бичии ажык дөң кырыдаа болза, ындыг-ла делгем эвес черде хой кажаазы. А оон чанында кылын манзалар-биле шевергини кончуг кылдыр тутказ, кырын кара-савазын-биле шып каан, ындазында иштинии делгеми аажок, бичежок соңгаларлыг чайлаг-бажың бар. А оон-биле мырынай кожа өг тиктинген. Чайлаг-бажың биле өг аразын шала чавыс-даа болза, кажаа-херим-биле тудуштуруп каан. Ыя ол тудугларны көөрге-ле, өг-бүлениң ажыл-херекти байдалдыы дораан-на эскертине бээр. Каш хонук бурунгаар «Терлиг-Хая» биче бүдүүлгениң ажылчыннары-биле ужуражылга эрттирген соовуста, ол чайлагга чеде берген бис. Шаалаашта ол чайлагның ээзи — «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу Д. Б. Серен-Хуурак болган. Олар пиитиниң малын кадарып эгелээ-ле чээрби чыл ажа берген. Сөөлгү чылдарда олар үргүлчү-ле ирттер кадарып келген. Кададында ийи харлыг ирттерин семиртип, күш-денгел киирип алыры-биле Серен-Хуурактарның өг-бүлези чылдың-на бо чайлагга келир. Долгандыр өзим-эргә, кадыр даглар, кара суглар дуглаан, мал одарының кызызы аажок ышкаш көстүр ол черни шала «өкпелээн» сеткилим-биле хойжуга мындыг айтырыг салдым:

— Чоп мырыңай одар-белчиир шөлү чок ышкаш оранып мон? Бо өзеннер яштың ыпаар өрүлээр болза, делгемчий бээр турган-дыр аа?

— Маңаа бир дугаар келгеп, бо черни эки билбес кижилер ынча дээр чүве. Шынында ындыг эвес чер бо. Бот-боттарывыс-ла 5 рубль апарган.

Аъш-чем аймааның эң кол продуктузу — хлеб өртээ чигеп кээрге, анаа чон өөрээн. Ылангыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге база бир чигелдеп ол болдурган. Өске талазында, ону садар дээш артык көпеек санап турбас, төнмес-батпас узун ээлчеглер чок апарганы дыка таарымчалыг.

(Бистин корр.).

ХЛЕБ ӨРТЭЭ— 5 РУБЛЬ

Кызылдың магазиннеринде дүүнден эгелеп чиик өртектиг хлебтерни садып эгелээн. Мурнунда подольск сортундан быжырган ындыг хлебтиң өртээ 15 рубль чедип турган болза, ам оон өртээ таптыгла 5 рубль апарган.

Аъш-чем аймааның эң кол продуктузу — хлеб өртээ чигеп кээрге, анаа чон өөрээн. Ылангыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге база бир чигелдеп ол болдурган. Өске талазында, ону садар дээш артык көпеек санап турбас, төнмес-батпас узун ээлчеглер чок апарганы дыка таарымчалыг.

(Бистин корр.).

ШАЛЫПЧЫ АЙДА

Оът-сигенниң четчип үнеринге эрткен час болгаш чайның эгезинде агаар-бойдус Бай-Тайга девискээрининге таарымча чок болган. Ынчалза-даа июль эгезинде үш-дөрт хүн иштинде чаъс чагган соонда, кургап бар чыткан оът-сигеп хүн эрткен тудум-на улам-на үмүп, ногаарарып, четчип олурар. Районнуп ажылишчилери үнген оът-сигенни мал чеминге курлавырлап алыр дээш күжүн эвилелдеп турар. Чайгаар үнген сигенниң дүжүткүрү арай хирелиг-даа бол, суггаттыг шелдерде сигенниң дүжүдү эки. Ынчангаш сигенниң үнген шаа-биле мал чемин белеткеп ап болур.

Күш-ажылдың хоочуну Бүрүткел Ооржак чылдың-ны сиген кезилдезинче мурнады кирер кижи. Бо чылын база-ла Даштыг-Тей деп черде чаагай үнген сигенниң башгайы кезилдезин эгелей берген. Ол бо ажылче ха-дүнмазын база эвилелдээн. Арендатор сигенчи бодунуң сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаар. Ындыг бүзүрелге эрткен чылын сиген белеткээр планын оон күүседип шыдааны бадыткал болур.

Делгер КАЙ-ООЛ.
Бай-Тал суур.

ЧАА САРААТТАР

Мал чеминиң белеткели — чугула кампания. Ону сонгаарладыр болза, кыжын барып сотка олурганы ол. Ынчангаш бо чайын Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң дирекциязы, специалистерга нийтинин малынга четчир чемни курлап, кылып алыры-биле бүгү күштү олче угландырган. Ажыл-агыйда Алдай-оол Түлүшке удурткан мал чеми белеткээр звено бо берге. кандаашкынныг үеде Бурап-Хөл ховузунда сиген кезилдезинче шуудап киргеп.

Сигенчилер баштайгы каш хонуктарда 70 тонна сигенни кезип, ону сарааттап алган. Аңаа немештир чаа сараттар хуниүн-не немежип турар. Звенода сес кижи доктаамал ажылдап турар. Олар сигенни удур-ла пресстээш, ону сараат салыр тускай черде мөөнээн.

Механизаторлар Сулейман Түлүш, Мерген Кыргыс, Борис Куулар, Орлан Конгар, пресстекчи Кызыл-оол Болат-оол, бөлдүрүкчү Эртине Эрел-чин олар шалыпкын ажылдап турар. Оларның кыымак чоруу үре-түннелдер болуп келген.

Район чагыргазы-биле райло бо берге үеде сиген-дерин аъш-чем, таакпы, далган, үс аймаа-биле база оон-даа өске продуктулар-биле хандырып турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

АНЫЯКТАРНЫҢ ЧАА КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

МОСКВА, июль 21. Россия Федерациязында 43 республика, край болгаш областарның шериг-патриоттуг организацияларын, өөренип турар аныяктарның клубтарын каттыштырган чаа нийтилел каттыжыышкыны — «Аныяктар Төрээн чурттуң катап түргустунуушкуну дээш» деп бүгү-россия ассоциациязы тургустунган. РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге ол дугайында ассоциацияның удуртулгазының кежигүнү полковник Олег Шолмов дыннаткан.

Ассоциация шериг-патриоттуг клубтарның эрге-хоойлу болгаш экономиктиг камгалалы, өөренип турар аныяктарның угаан-бодал болгаш культурлуг сайзыралы, Россияның улустарының төөгүзүн болгаш чаңчылдарын хүндүлээр, оларның эрге-ажыктарын камгалаарынга белен кылдыр аныяктарны кижизидери дээш ассоциация туржуп турар деп, ол демдеглээн. Ол сорулгалар ассоциацияның уставында айыттынган.

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). СЭКП-ге хамаарыштыр Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарының Конституцияга дүүшкенин азы дүүшпээнин, Конституцияга Компартияның бодунуң дүгжүп азы дүүшпейн турганын сайгарып көөр талазы-биле Россия Федерациязының Конституция судунуң хуралы неделя дургузунда чапсарлаан сөөлүнде, 1992 чылдың июль 21-де катап эгелээн. Судта көрдүнүп турар ийи айтырыгларның Сиргизинге хамаарыштыр киргеп материалдар-биле чедир таныжар арганы бээр кылдыр СЭКП-нин талалакчыларының дилээпин бүзугаар чапсарны Конституция суду чарлаан турган.

Россия Президентизинин төлээлекчилериниң судка киргеп материалдарының бирээзинге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы турган Иван Ивашко судтуң катап эгелээн баштайгы хуралынга чүве чугаалаан. Партия архивинден чээрби беш миллион документилерни узуткаар дугайында шиитпирни 1991 чылдың мартта СЭКП ТК-ның Секретариады хүлээп албаанын ол демдеглээн. Партияның архив фондузун, оон материалдарын чурумчудар дугайында чугаа 1991 чылдың мартта болганын И. Ивашко медеглээн. СЭКП-ниң төлээлекчизиниң ол медеглелин суд сайгарып көөрүн Конституция судунуң даргазы Валерий Зорькин дыннаткан.

Министерстволуң дилээ

МОСКВА, июль 20. (РосИТА-СЧТА). Россияның Дээди Советиниң сессиязының сөөлгү хүнүнде ол хамаарышпас «Известия» солуну бодунга чагырып алырының дугайында доктаалды хүлээп алган, а солуннуң тургузукчузу журналисчи коллективи бооп турар. Россияның Парлалга болгаш информация министерствозунга ол солуннуң эде бүрүткелин кылырын дааскан.

Ынчалзажок РФ-ниң Парлалга болгаш информация министерствозу доктаалдың юридиктиг экспертизазын эрттиргеш, оон эрге-хоойлу талазы-биле дүүшпезин демдеглээн. Ол министерство ук доктаалдың Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаар дугайында дилегни Конституция судунга киирер деп шиитпирлээп.

Нийтиниң малынга — быжыг чем-суур

ДЕТКИДИВИС

Улус өөредилгезинде хоочуну, чогаалчы, башкы Юдеш-оол Монгушту 1992 чылдың июль 16-да «Шын» солунга «Улустуң журнализи турар бе?» деп эгелиг чүүлүн бистер улуг совуургал-биле номчаашаш, ону деткип, аваз хамаарыштыр боттарывыстың бодалдарывысты илередип тур бис. Журналистер, шынаплал, чогаалчылар-ла болгай. Чогаалчылар болурда, эң шалыпчы. Каяа, чүү-даа болур болза, ону ол-ла хүн, орай дизе, даартазында номчукчуларга давый чедирер дээш бажыңар, радиога, телевидениеге дамчыдап үлеш-ла болгай.

Ынчангаш «Тыва Республиканың улустуң журнализи» азы «Тыва Республиканың алдарлыг журнализи» деп хүндүлүг аттарны тургузарын деткип тур бис.

Бистиңни бо саналывыска улуг кичээнгейлиг болурун Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржактан, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейден сагыш-сеткиливистин хамаарыштыр улуу-биле дилеп тур бис.

Парлалганың, радионун болгаш телевизениениң хоочушнары Данчай-оол ОЮН, Өпеен ОЮН, Ким-оол ХЕРТЕК, Дартан-оол ЕНДАН, Николай ВАНЬКОВ, Делгер-оол ОЮН, Алексей ЧАРАШ-ООЛ, Александра МОНГУШ, Петр ГРИЦЕНКО, Валентина МОНГУШ, Алексей ДУГЕРЖАА, Алексей САРЫГ-ООЛ, Иван КЕЛИК-СЕҢГИ, Топча МОНГУШ, Таан-оол ХЕРТЕК, Аракчаа КУУЛАР, Сергей ШОЙГУ болгаш оон-даа өскелер.

ОРУУВУС — НИИТИЛЕШТИРГЕН БҮДҮРҮЛГЕ

«Тере-Хөл» совхозта ажылиштиң байдалы нийтизи-биле дыка нарыдан келген. Ол чүгле чер-чуртувустуң республика төвүнден ондаан, кыдыгкызыгаар черде чыдарындан, чуртта тургустунуп келген экономиктиг байдалдан эвес, а боттарывыстың оожум, шүлпен чоруувустан, чурумувустун кошкаандан, ажылагыйга маажымывыстан база болуп турар.

Чаартылганың кол оруу— рынокче шилчиишкин деп тур-дыр. Ол белен эвес дээрани база билип турар бис. Рынок болза ажыл-агыйны ушкарын башкарып чорударындан база хамааржыр. Рынок ажыл-агыйның ангы-ангы хевирлериниг ден эргени бээр, оларны тургузар арганы болдурар, ол бүгүге боду идигини бээр деп. Тыва Республиканың Президентизин Ш. Д. Ооржактың, бедик албан-дужаалга кирип тура, чугаалааның бистиң сеткиливиске идегелди бергеп.

Моон сонгаар ажыл-агыйның кандыг үгланыышкынныг болурул, канчаар ажылдаар, чурттаар бис деп чүве терехелиүлерни боландырып келген. Кыштаглаашкынга четчир мал чемни белеткеп ап шыдаваанывыстан, 1991-1992 чылдарның кыжынында ажылагыйга мал бажының чидирип хөй болган. Шээр-даа, боладаа малдың чаш төлүн ламгалап алганывыс мурнуку чылдарның деңнелиниден оранчок куду болган. Чүгле ийи-чангыс хорам малчыннарның көргүзүү совхозтуң мурнуку чылдарда көргүзүглериниг дүгжүп турар. Бо өөрүнчүг эвес, кударанчыг чижектер бистерни дүвүреткен. Бо берге, нарын рынок харыллааларының үезинде шын орук кайдал? Келир үеэнске, аныяк-өскенивиске кандыг эстафета дамчыдып бээр бис? Совхозувус 1949 чылдың май 29-та колхоз боон үндезилеттинген. 1977 чылда ону совхоз кылдыр эде организастаан. Колхоз болуп келген чылдарында миллионер колхоз-даа дириин, диммирел турдувус. Совхоз-даа үезинде күүседип

Тыва Республиканың Чазаанда

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

АЖЫКТЫГ КЫЛДЫР САДАР, САДЫП АЛЫР

Тыва Республиканың Чазаа чоокта чаа ийи чугула шинтпирки хүлээп алган. Ол болза күрүне эт-хөреңгизин садарының, орнаарының, дамчыдарының болгаш үндүр бижиринин, а од ышкаш транспорт аймаанын өртек-үнелин тодарадып, доктаадырының чурумунун дугайында доктаалдар-дыр.

Оон мурнунда Тыва Республиканың Президентизинин «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет будурүлегериниң ажылын организастаарының талазы-биле бирги чергелиг хемчегериниң дугайында» Чарлыы үнген болгай. Айыттынган доктаалдар чогум-на ол Чарлыкка үндезилээш, хүлээп алган чугула документилер бооп турар. Оларда айыткан чүүлдерин билип алыры кижи бүрүзүнге артык эвес.

Ол доктаалдарның бирээзинде Тыва Республиканың күрүне эт-хөреңгизиниң талазы-биле Күрүне комитедин болгаш ындыг эт-хөреңгинин башкарарының өске-даа чогуур комитеттери күрүне болгаш муниципалитет будүрүлегериниң кол-кол эт-хөреңгилерин садар, ораар, дамчыдар аазы үндүр бижинир талазы-биле ажылдарын харыылал, башкарып чорудар ужурлуун айтып турар. Тускайлап айтыл-даар чүүл болза, республика девискээринде дашты-ма турар болгаш оон эт-хөреңгизинге хамааражыл тудар күрүне будүрүлегериниң эт-хөреңгизин баш миниип башкарары база ол комитеттерге хамааражыры болур.

Ол ышкаш федерацияның, республиканың болгаш муниципалитеттиг-даа өнүүзүнге санатырып турар будүрүлегер эт-хөреңгизин садып-сайгарары биле холбашкан ажылдарны эң-не шыңгыызы-биле хайгаарап, башкарары база ындыг комитеттериниң сорулгазы бооп турарын демдеглээр херек. Ынчангаш олар автомобильдерни, механизмнерни болгаш дериҢелерни хамаатыларга ынчаар сатканының, юридиктиг талаларының аразында эт-хөреңгини солушкынының хоойлу-дуруме дүүшкен азы дүүшпейн турарын ынаар хемнеер болгаш бир эвес доктаттынган чурумну хажыдып садыг кылсын болза, оларның аразында нерээлерни күш чок болдурарының хемчегерни алыр ужурлуг.

Ынчаарга будүрүлегериниң эт-хөреңгизин орнаары, садары-биле болгаш эт-хөреңгинин өртөөн доктаадырыы-биле холбашкан ажылдарны чогум ным дорт кылып чорударын доктаалла база айыткан. Ындыг хүлээлгени комитеттериниң тургускыны комиссиялар күүседир.

Ол-ла комиссияларның чөпшээрели-биле будүрүлегер боттарының аразынга эт-хөреңгизин сагчыл, орнаажыр аргалыг болуур, будүрүлегер фермер (арат) ажыл-агыйзарымга, чонга ачы-дуза көргүзүп турар кижилерге автомобильдерни, дериг-хереселдерни, көдээ ажыл-агый машиналарын болгаш өске-даа кол-кол фондуларны садып болуур.

Будүрүлегериниң эт-хөреңгизинин өртөөн доктаадыр талазы-биле Түп методиктиг дурумнуң негелдеринге эт-хөреңгинин баштай доктаатка өртектериниң дугжуп азы дүүшпейн турарын комитеттер тодарадыр болгаш кол-кол эт-хөреңгилерни садарының, орнаарының чурумун сагыырын хынаар. Ийи таланың аразынга садыглажыышкынга чаржалажыл киришкен будүрүлегериниң доктаатка өртек-үнези күш чок болуруун шага сагындырыл турар. Оон-биле кадаа будүрүлге чеда ажыглалта турган кол-кол эт-хөреңгилерни хостуг (рынок) өртектерин садып алыкчы-биле кадаа дугуруушканын ёзугаар доктаадын болуур. Ол үеде эт-хөреңгинин чугулазын, элээнин болгаш шинчарын кол барымдаалап көөр. Бир эвес ынчаар доктаатказ өртектер чогуур негелдеге дүүшпес, шын эвес болган болза, комиссия оларны күш чок деп санаавын, чаа өртектерни боттары доктаадыр эргиг. Оларны садар талазы-биле чогуур документилерни долдуруп киргенинин соонда, комитеттер кол чепсек-херекселдерни садып алыкчыларга садар ийикпе азы аукцион дамчыштыр сайгарар. Ынчаарга комитеттер комиссияларының санаалдаанын ёзугаар оларны садарының арга-хевирлерин айтып бээр.

Кол чепсек-херекселдериниң артказ өртектерин тодарадырының өргазын доктаалда база айтып турар. Ону тодарадырда кол чепсек-херекселдерни долузу-биле катап тургузарының чарыгдалдарын болгаш оларны ажыглаар хүүсаазын барымдаалап турган, санаары таарымчалыг бооп турар.

Кол чепсек-херекселдериниң доктаатказ артказ өртектериниң тозан хуузун будүрүлегениң саналжылга самынче шилгедиринден соонда — комитеттериниң банкыда счёттарынче киирер ужурлуг.

Күрүне өнүү-төрөөнүзүнүн сайгарын-садарының үезинде будүрүлегелерден үндүрүгүү хоойлуларда доктаатынган чурум ёзугаар тыртар.

Ам транспорт аймаан садып-сайгарарының дугайында шинтпирин көрээлинер. Тыва Республиканың ПрезидентиниҢ бо чылдың июньнуң бирээде үндүрүгени Чарлыкта үнгеделээш, транспорт аймаанын өртектерин тодарадын доктаадырының чурумунун дугайында дурумну ажылдап кылган. Ол документиде күрүне болгаш муниципалитет будүрүлегериниң ажыглалынга турган транспорт аймаан садарының, ораарының болгаш үндүр бижиринин кол-кол дурумнерни тодаргай айтыкан. Транспорт аймаан үндүр бижиринин айтырыы үүле оларны катап тургузар болгаш ажыглаар арга чок аварганда база автооруккa ораалондак түңнелиинде үрелгеде, оорга алыскамда ам тургустунуп болур.

Күрүне эт-хөреңгизин башкарарының Күркомитединиң четчелеп тургускыны ажылчын комиссия транспорт аймаанын өртөөн доктаадыр ужурлуг. Бир эвес будүрүлге черн доктаатказ өртектерни чигедиринден ораалдажыр болза, оларны садарын чөпшээреверес.

Автотранспорттуң садар кылдыр доктаадын каан өртөөнин түңнүүн 90 хуузун будүрүлгенин, ағар санныче шилчидер болгаш оо хуузун — комитеттиң ағар санныче киир санап чорудар.

Бо чылдың март айының 20-гө чедир өртөөн төлевилел транспорт аймаанын өртээн комиссия будүрүлгенин саналдааны ёзугаар доктаадыр. Оон-биле кады документиниң долдуруп киргенинин соонда доктаатказ өртектер чогуур негелдеге дүүшпес, шын эвес болган болза, комиссия оларны күш чок деп санаавын, чаа өртектерни боттары доктаадыр эргиг. Оларны садар талазы-биле чогуур документилерни долдуруп киргенинин соонда, комитеттер кол чепсек-херекселдерни садып алыкчыларга садар ийикпе азы аукцион дамчыштыр сайгарар. Ынчаарга комитеттер комиссияларының санаалдаанын ёзугаар оларны садарының арга-хевирлерин айтып бээр.

Кол чепсек-херекселдериниң доктаатказ артказ өртектериниң тозан хуузун будүрүлгенин санажылга самынче шилгедиринден соонда — комитеттериниң банкыда счёттарынче киирер ужурлуг. Бир эвес будүрүлге черн доктаатказ өртектерни чигедиринден ораалдажыр болза, оларны садарын чөпшээреверес.

Автотранспорттуң садар кылдыр доктаадын каан өртөөнин түңнүүн 90 хуузун будүрүлгенин, ағар санныче шилчидер болгаш оо хуузун — комитеттиң ағар санныче киир санап чорудар.

Оон ангыда Тывада ол ажылды үүлүү дег эртемденнер, дуржулгалыг ажылдакчылар чок. Дээрбе номчуп көргеш, ол чүүлдү мырыңай кайгадым. А силер бодуңар, Александр Санчаевич? Кандыг-чүү-даа болза, кандидаттыр силер. Чүге башкарып болбас деп силер? Бодуңар кандидатураларыңар сүмелээр эргелер бар-ла болгай. Депутаттар шинтпирлеп көргей.лс.

Бистиң Чазаавыс база чаа тургустунуп турар болгай, ында белен өөредип каан кижилер эвес, а бистеринг-нe аравыска кады ажылдап чораан кижилер ажылдап турар. Кандыг-даа чаа чүүл черле эгелиидеп эгелээр болгай, ынчангаш Конституция судунга бо чүүл база долузу-биле хамааражыр-дыр.

Эртемденнер чөп-тур, ынчангаш эргизи-биле чурттаалыкчылар дээрге, черле ынчан эвес.

Оон ыңай бир өүгаалаза дег онза чүүл — Конституция судун Президентиге азы Дээди Советке назылаттынып дээш эвес, а оларга юридиктиг дуза көргүүсүн дээш тургудун турар орган дээш билир мен. Кандыг-бир доктаалсаавыр, хоойлу үүлээп алыр мурнунда, олар үк суд-биле сүмележир эргези бар болганда, баш үдур частырыглар эртпейн барып база болгудур.

Тыва ышкаш бичии республикага Конституция судунун херээ бар бе дээн бижиннинге базып чөпшээреппес мен, бистеге ол суд чугула херек. Россия Федерациязында дыка хөй крайлар, областтар, республикалар бар-дыр. Россия Федерациязының Конституция суду каяккар-даа бүгү чурттуу чаасказан карылыкан четпиксес болгаш база бистиң Тываның ажыл, амыдыралын, оон чонунуң чүүлдүлгезинин онза-тайын билип алыры берге.

Юридиктиг эртемнериниң кандидады хамаанчок, юрист бөлүк эвес кижи-дир мен. Оорлактың ол чүүлүн номчаш, кайгап хамаадым.

З. ДОГЧУКПАН
Башкы.
Шагаан-Арыг хоорай.

КАЙЫЗЫ-ДАА УТТУНДУРБААН

Шинаа-ла, хижээнин тыпшыпкыла чок. Моон мурнунда «марафон» дээш сеспу дыңнаар, словардан номчуур боорда башка, көдээ черге эрттирер, көөр, кирижир дээн чүвеки кым билир боор.

Бистиң Арыг-Бажы суурга ам ийи дугаар марафон болуп эрткени ол. Ыраажы—май айының төнгүүнде Арыг-Бажы ортумак школазында, а ийиги—алды айның орта үезинде клубка болуп эрткен, аңаа улуг-биле чон шыгырт чыглган. Бүтүлгенин сонуургалым хөөрө туткан «Байлар база ыглажыр» деп кино бөлүк аңаа доктар болбаан. Бо удаада Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилиин, уруглар черге базжы салган эки турачы Хөвалыг Чалбаевна Балчий-оолга база хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Чеен-түктүң шеригг округунуң чемпионну белик аттан эгелээш, делегей чергелиг улуг маргылдааларга тиилекчи чораан — Александр Шойдуккa турасказтаан «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп марафон өткен. Олар кайызы-даа бо суурга төрүттүнгеп, өскеннер.

Суурнуң бөгүнгүвүнгүр артистеринден эгелээш, Кызылдың уран чүүл школазының үшкү классчылары, ам дыштаның чамдык келген Аяна Оюн биле Аңай-Хаак Доспанның күүседкен шырлары, таныгсамын чон магадаам. Салымчаманыңгыла уруглар. Эң бичии күүседикчилер Арыг-Бажы совхозтуң «Хүнөөрек» ясли-садтан беш харлыглар: Бейвек Кыргыс «Якут ыстыы» Таймир Суванчап, «Иважи мен», Доозурааш Кыргыс «Азербайджан», «Чодураа» деп ыларны күүседиргө, шинаа-ла, уян кижи ыглап, кадыг кижи кэттырып орду. Арыг-Бажы орта школаның өөрү орар артисти Хамар-оол Мингем биле Неллин Суванчаптың адыш часкаашкыны-биле үрле үдээп.

Бо марафон, черле ынчаш, аңаак-өскенге база кончуг өөредиг болган диже чазыг болбас. «Боду өлзедаа, ады дириг» дээрзи бадыткаттынып турар.

Ук марафонну Көк-Чыраа кедээ Советтиниң оралакчы даргазы О. С. Донгак база суурда библиотека эргелекчизи А. Т. Сүктемаа билдиглиг, солун удуртканнар. Ол ышкаш совхозтуң аңаак чылгычызы Валерий Кыргыстың үлүг-хуузу улуг, Уран чүүлге салымчыын көргүзүп, улуг-биле бот-тывынгыр артистерге баян-биле үдеп, бүгү марафонга бут кырында ажылдаан.

Шаа-ла мынчаар бүлүңнүг сеткил бодарап-ла турзунам!

Зоя ДӨӨДЕК.
Улуг-Хем район.

«ХҮНЧҮГЕШТИҢ» БАЙЫРЛАЛЫНДА

Солун болгаш ажыктыг дуржулга: чаагай сеткилдиң марафону

Суг-Аксы суурнуң «Хүнчүгеш» уруглар садының 35 чыл оюнга тураскаатказ марафонну садиктиң коллективи организастап эрттиргеннер.

Оон эртер черин шагда-ла каас-шинии каастап алган, садиктиң төөгүзүнге тураскаатказ фотоальбомнарны, амзы-бүрү чуруктарны, уруглар-га тураскаатказ чараш сөстерлиг бижилгелерни, кыйгырыгларны чараштыр бижээш, аскылап каан. 35 чыл иштинде садиктиң үлүг-биле бөлүктерге турган чаштарның болгаш аңаа ажылдап чораан болгаш. бо хүннерде ажыктан турар кижилерниң чуруктарын альбомнарда допчузу-биле тайылбырлап турган, көргүзүп каан. Аңаа келген ада-иелер оны үлүг сонуургал-биле көргеннер.

Садикте 20 чыл иштинде эргелекчилеп ажылдап турар башкы Уйнук Чульдум-оола Ооржак марафонну ажыдып тура, чыыган чонга дончу болгаш дыка солун тайылбырны кылган. Марафонуун башкарыкчызы башкы Сенди-ш Селбикараевна Монгуш байыр чедирбишаан, уруглар садынга дузаламчы ыыдыр 500 рубльди салган. Оон улаштыр-ла садикке ажы-төлүн өстүрген болгаш бо хүннерде уруглары турар ада-иелер база суурда албан черлери, организацииллар, коллективтер бүлүңнүг сеткилдин ачы-дуза чедирилгезинге киржип, акша-төгерии дуза кылдыр салып эгелээнер. Аңаа хамаарыштыр чамдык чижектерни мына кирип көрейн. Садиктың эргелекчизи У. Ч. Ооржак бир хавапны, бир өшүүнү, хойну, 4 дагааны, 2 тоолайны дузалал ажылчыйынга берген. Бодуунун өг-бүлезининң мурнундан 1000 рубль салган. База бир онаагай чүве — олча садикке өскеш, бодуунун 2 уругларын база аңаа өстүрген ада-ие Григорий биле Маргарита Ооржактар 500 акшаны салганнар. Аңаа эргелекчилеп ажылдап чораан, уруу Аяна Ондарны болгаш уруунуң ийи чаптанчыг чаштарын бо хүннерде ол-ла садиктe кижизидип турар башкыларга болгаш коллективке моон-даа соңгаар ажыл-ижимге улуг-улуг чедишкиннерни күзээш, өг-бүлезининң мурнундан 1000 рубльди Наталья Кашпик-ооловна Монгуш салган.

Бодуунун өг-бүле тутказ чылындан эгелээш, олча садикке кижизидинчи башкылап чораан башкы, 7 уругнуң ада-иези, уруглары шупгузу ол-ла садикке доругуп өскен Бичинмаа Бавуужап Ондарлар садикке өг-бүлезинден өөрүп четтиргенин илередип, өскен ажыл-төлүнүн мурнундан база 1000 рубльди салганнар.

Школа башкыларга база тускаа акшаны салдылар.

Районнуң күүсекчи комитединиң мурнундан 1000, Суг-Аксы көдээ Советтиниден, эмнелге коллективинден, райпо коллективинин мурнундан тускаа 1000-1000 рубль кирген. «Двинчигеш», «Чинчи», «Сайзанак» уруглар садының эргелекчилери марафон эрттирип турар коллегаларынга тускаа-ларында байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар ажыл-ижимге чедишкиннерни күзеглээш, коллективинге чыгган акшаларын деткимче кылдыр салганнар.

Районнуң санэпидстанциязының эмчизи Лиина, Оттук-оол Монгуштар өг-бүлезининң мурнундан ағлээш, олча садикке ажыдып чораан Борбай Сувановна Монгуш марафонга киржири-биле чалаанынга өөрүп четтиргенин илередип, мени, кирген кижини ам-даа утпайн, сактып, сагыш салып чоруур садигимге моон-даа соңгаар бүгүдеге экини күзедим дээш, хүраган айыткан. Ол ышкаш садиктиң мал-маган тударынга дегүм болзун дээш, уругларын кижизидип өстүрүп каан садиктиң коллективиниге экини күзээш, Сүлейман Бичинмаа Монгуштар анайлыг ангор өшкүнү айытканнар. Марафонуун эң бичии киржикчизи 6 харлыг Юра Кара-Сал 100 рубльди: «Мени кижизидип турар башкыларымга четтирзиннг» —дээш, салган.

Районнуң улус өөредилге килдизининң инспектору Зинаида Кошкар-ооловна Сарыглар сес ал чүве чүтаалаш, садиктин ажыл-ижимге чедишкинниерин күзээш, килдистиң база профкомнуң мурнундан үндүлел биижиктерни болгаш тустузунда 1000-1000 рубльди шилчилге-биле чорударын чугаалаан. Суг-Аксы ортумак школазындан, Алдан-Маадыр ортумак школазындан тустузунда база-ла ол хире түнүт акшаны шилчилге-биле чорударын чугаалаан.

Районнуң өске-даа албан черлери, организацииллары шилчилге-биле акшаларны садиктиң агар санын ажыттына бээрге, шилчидерин аазап турганнар. Черле ынчаш ада-иелерниң идепкейи дыка боор чорду, сонуургалы база улуг. 100-50 рубльдерни дыка-ла хөй ада-иелер салгылаанвар.

Марафон үезинде «Хүнчүгеш» уруглар садының чаштарының концертин чон сонуургал-биле көргеп. Ада-иелериниң саналоказы база кончуг солун болуп чорду. Чангыс черге 20 чыл иштинде ажылдап чоруур Уйнук Чульдумовнаның адрезинге ада-ие ажы-төлүнүн мурнундан чылыг ырымак сөстерни чугаалап турдулар. Шынаала, ол башкының карактарындан өөрүшкүнүн карак чаштары бүлдененнип, чонунуң чугаалаан чымчак чылыг сөстеринге таалап, эргелениң хаап олуурганын көргеш, бо ажыының бетинн сагыш-сеткилин хөлзей бээп чорду.

Марафонну организастап эрттиргенге ол-ла садиктиң ада-иелериниң төрелээр комитединиң улуг ажылын кылганын демдеглээри күүсеңгилдир.

Елизавета ОНДАР.
Суг-Аксы суурнуң херээженнер чөвүлелинин даргазы.

Эки кижилер дугайында

СОГААШ-БАЛАЗЫ БҮРҮН ЧЕТЧЕ

«Бүлүңнг өдеп ажы-төлдүү бес, будуктуг ыяштан куш ыравас» дээри ышкаш, бо кижилерни Самагалдайда таныбас улус ховар. Өг-бүлезиниң өзээн Григорий Найдановичи Дарыма улус өөредилгезинин шугумунга 42 чыл ажылдаан, хүндүлүг дыпламылгаже пенсиялап үне-даа, амгы үеде Самагалдайда хоочунар комитединиң даргазы болуп ажыдавышаан. Ол баштай Абаканның башкы институдун дооскан, оон соонда Кызылдың пединституду база доозун алган. Ажылдап чораан чылдарының хөй иезинин удуртулгага ажылдаан, тодаргайларга, директорлар, өөредилге эргелекчилер, инспекторлар, улус өөредилге киндигзин эргелекчилер чораан.

Өг-бүлезиң херээжен ээзи Кидиспей Сенгилдиговна 37 чыл иштинде эге класстарга башкылап, бичии чаштарны талептиг кижилер кылдыр кижизидиргеге ээзилеп эвес үлүгүн киириштирген.

Олар алды уругну өстүрүп кижизиткен. Уругларының бежи тускай оргумак эртемнин чедип алган, үлегерлиг ажылдап чоруурлар. Эң бичези Буян — эрешкен. Оларның уруг-дарыы ада-иезинин мөзү-шинарын дээзээ, бөдүүн, ажылтыр, хүндүлээчел. Ыланггыя кыс уруглары Тамара, Лена, Нелля даараныгрыына сүмдулуг, ажыкок шевер, магазинзеп хеп садыын кедери ховар. Ол аразы Кидиспей Сенгилдиговнаның өөредии-дир.

Сенгилдиговна пенсияже үнзе-даа, аныяксыы хөлчок. Ол черле хол куруг орбас, даараның турда шевер, ыланггыя тыва хеп эйнээның ёзулуг мастери деп болур. Чангыс чер-чуртталарының дагыын чай кадында кыла шаап бээр. Оон аягында уругларының уругларын азыраажыр хүлээлгенин күүседип чоруур, кудумнуга бирээзин четкен, бирээзин куспактаан, чай чок-ла чоруур кыргаавай.

Ол өг-бүлеге үнген-киргеннин оларның кылган амданныг ажын-чемин магадаар. тыва далган, тараа, быжырган боова-бооргак үүлбес. Тарва хоорул, сокпаар херексели бурун четче. Уруг-дарыы далган, тараа чип чаңчыккан, улуг-хүн, суббота хүнеринде кудээ-дүрегеин-биле кадыг демнежин турган, далган, тараазын кылып алырлар.

— Даараныгрын кавга өөренип алган силер? — деп, соңуургал айтыраргa, ол бодуунун өскен-төрээн төөгүзүнден кыска сактыышкынны кылыр.

Кидиспей Сенгилдиговнаның ада-иезин кайызы-даа ус-шевер улус чораан: аазы даваныр, ачазы чазаныр. «Аваавыс тыва том быжып даараар талазы-биле өглер аразынга тускай чаладып чораан, ачавыс үлгүүр, аптара, бала-согааш, хойтпак досказры, шуурууш, кавай дээш, оон-даа өске чүүлдерни, демирден каастталганы база кылып чораан» деп, ол сактыр.

Оон ачазы Куулар Сүндүкпанович Сенгилдиг Тываның эң баштайгы киномеханиктеринин бирээзи. Оод дугайында республика солунныгрына каш-даа удаа бижин турган. Ол көжер киноозубиле чүдүртүүнүн алган, Ак, Алаш, Тээли, Кара-Хөл деп черлерже ай-аш-биле бо-ла чорун каар. А ачазы ажы-төлүү-биле мал-маганын азыраывышаан. Бодунуң кызымак-кежээзи-биле улустуң чагыын база даарап, кылып бериp чораан. Ол шагда кежээ ыңжерге, деп чыгышынга даараныр.

— Ачавыстың кино көргүзүп чораан эге үелеринде оны эгезинден тура төнчүзүнге чедир хол-биле долган көргүзер турган, артында-ла үнүр чок, оны көргеп чон:

Көзенектен кестүп келир
Кеска, чараш дириг-чуруук
Көрүп оргаш, долган орар
Хөөкүй акый Сенгилдигни —

деп ырлажып-даа турган дижир чүве.

Авам, ачам өг-бүле туткаш, 50 жыыт чыл чурттааннар. 14 уругларының эң бичези Антонина ачавыстың изин дажып, өөрүн ээзи Эрес-оол Бышкак-Караевич-биле кадыг «Шекпээр» совхозта 10 жыыт чыл киномеханиктеп ажылдап чоруур—деп. Кидиспей Сенгилдиговна сактып чугаалады.

Самагалдайда чурттаан, ажылдап чоруур, бодуун ажы-чадныг, үнген-киргеп чонунга хүндүлээчел, кежээкыымак бо башкылар — төлептиг-ле кижилер. Тыва чаңчылдарны, национал хеп дааваарын ажы-төлүнге, аныяктарга өөредип чоруур дагдыныкчы хоочунар кадыкожа чурттаан чонунга хүндүткелдиглер.

Клара ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район архивинин эргелекчизи.

Тыванын күруне демдектери

кандыг болурул?

ҮШ ӨҢНҮГ ТУК

Тыва Республиканың бодукпа үнүп турар солуннарлам номчуурга, оон Сүлдезинин, Түгүнүң, Шдык ырызының дугайында хөй-хөй санаалдарны чон бижип, улус депутаттары Дээди Советтиг сессияларынга чугаалажып келди. Бо үш Дээди ыдыктың чогаалдап турзуларынга үе херек дээрзи билдингир.

Кижиниң Төрээн чурту төрээн вези дег, эң-не эргим. Тываның чонунга оон Түгү, Сүлдези, Гимнизи эргим, үнелиг болгаш хүндүткелдиг болур-даа ужуру ында. Мен бо чагаавга тук дугайында бижип көрейн. Мен бодаарымга, тук үш аянгы өөнүүр болур (ээп-деп кезектерден тургустунган), мурнында ак хаажыдыг, доорзын узунунга 1:2 хамаарылгалыг, дорт булунмут чымы торгу пыс материалдан кылыр.

Устуу ак-көк, аяс дээр өлүүр, ортаа кезээ—чингир ногаан, чайгы үе-шаг, мөңге ногаан оңмас үнүттер дег. Адаа — сарыг, чер өңнүг. Туктун үстүнде ак-көк өңге алдын хүнүү херелчигештеринге-биле чуруп аңырзе эки деп бодаар мен. Ол үш туктуп ак хаажыдының чоогунга турар.

Туктун мурнунда доора чоруткан ак хаажы болза, делегейниң янзы-бүрү аймактың улустарынга тайбыынга сөөлээ турарының демдээ од. Туктун үстүнде ак-көк өң — арыг агаарны тайбың-чаагай амыдыралдың үүрлелгазы. ортузунда ногаан өң—чүртүүстү хумагалап камгалаарынче ыяштыр турар. Адаавда сарыг өң болза, не-черинистиң чүдүлгезиктү сөөлеп турары ол болур. Туктуң үстүмзе алдын хүнүүн херелчигештери чер чымында амыдыралдың чергелешкээн, монгезин айтып турары ол.

Тыванын Гимнизинде сөөлү солуннарда парлаттынган, бо талазы-биле сайгарылгалар чоруп турары кончуг чөп-тур. Чеөле ынчаш мынчаар сүмелеңнп турган, ыдыктарывыс-ты шилип, бадыткап алыр боор бис.

Дазыван ХОМУШКУ.
Бай-Тайганын «Бай-Тал» совхозта ажылдыын.

Солунга үнген материалга хамаарыштыр

БИСКЕ ХЕРЭЭ БАР

«Биске херээ бар бе?» деп «Шын» солунга үнген юридиктиг эртемнерниң кандидады Александр Ооржактың чүүлүн номчаш, оон-биле чөпшээреппейн, бо чүүлүг бижидим.

Ында айыттынганы-биле алырга, Тывага Конституция судунуң херээ чок, оон функциязын Россия Федерациязының Конституция суду күүседир болур дээш.

А. Ооржактың-биле алыр болза, Тывага хоойлу-дуруме дүүшпейн турар күрүнениң херээ чок, дээди органнарның, база Президентиниң Чарлыктары каяктар-даа болза, оны контрольдаар орган турбазын дээш ол деп билдим. Бо бүгүнү көөрге, таптадашкын үезинде чаңгыс кижиниң эргези хамаарыштыр Чазактың шын эвес үндүрген доктаалсаавырынга чөнүүн комитаавр эргези чок турганы сагышка киирер-тир.

Оон ыңай Ооржактың Тывага Конституция суду тургускаларга, оо суд хамаатыларга негелде судунуң ажылын кыла бээр боор деп чигзинигенин кайгап олур мен. Конституция судунуң кылгы дег чүүлүн хоойлуда дөрт айтыы каан-дыр. Инда айыттынганы-биле Конституция суду Тывада үнген хоойлуларының, Россияның хоойлуларының Тываның Конституциязынга дугжуп турарын хынаар ужурдуг дээнин кижилер билип турар. Оон ол функциязыч хүүда кижилериң улус суд-тарынга киирер чаргызы-биле канчап будай бээрил?

А бир эвес А. Ооржак Конституция судунче хамаатылар база хомудалды киирип болур деп үүлге чөпшээреппейн турар болза, оны шын эвес деп билип турары олдур.

Констатуция судунуң дугайында хамаатылар база-ла үстүнде айыттынганы ёзугаар Тываның хоойлуларының Конституциязына дугжуп азы дүүшпейн турарының талазы-биле айтырыгларыны ол судка киирип болурун билип турар. Ону канчап-даа улус суду, шуң ажылы-биле богдаан эргелеп чок.

Оон ыңай бир өүгаалаза дег онза чүүл — Конституция судун Президентиге азы Дээди Советке назылаттынып дээш эвес, а оларга юридиктиг дуза көргүүсүн дээш тургудун турар орган дээш билир мен. Кандыг-бир доктаалсаавыр, хоойлу үүлээп алыр мурнунда, олар үк суд-биле сүмележир эргези бар болганда, баш үдур частырыглар эртпейн барып база болгудур.

Тыва ышкаш бичии республикага Конституция судунуң херээ бар бе дээн бижиннинге базып чөпшээреппес мен, бистеге ол суд чугула херек. Россия Федерациязында дыка хөй крайлар, областтар, республикалар бар-дыр. Россия Федерациязының Конституция суду каяккар-даа бүгү чурттуу чаасказан карылыкан четпиксес болгаш база бистиң Тываның ажыл, амыдыралын, оон чонунуң чүүлдүлгезинин онза-тайын билип алыры берге.

Юридиктиг эртемнериниң кандидады хамаанчок, юрист бөлүк эвес кижи-дир мен. Оорлактың ол чүүлүн номчаш, кайгап хамаадым.

З. ДОГЧУКПАН
Башкы.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТУСКАЙ ХАЙГААРАЛГА АЛГАШ...

Чонуун социал камгалал талазы-биле айтырыы амгы үеде амыдыралда кол черни эзелеп турар. Рынок-системазынче шилчээни-биле холбашкыр бараан-сараан өртөө тадыктыр улгадыы, акша-төгерикти үнези кузулап, пенсионерлерге, назылап кыраннарга, хөй уруглардыг ег-бүлелерге болгаш өскүс уруглarга амыдыран-чурттаары улам-на бергедеп бар чыдар. Ыланггыя чамдык кырганнарны чугаазынан алырга, олар боттарының ай санында алза чогуур пенсиялarын янзы-бүрү тилдагаанарының уржуудан 2-3 ай иштинде ап четтикпээн сут болгулаар.

Хөөкүй кырганнарны көөрге, пенсия ап турар эзиктерниң чанында чыглып алган, боттарының аразында хомудалдарын чугаалажыкан, бот-боттарындан моон соңгаар кажыр амыдыран-чурттаарының дугайында айтырыгын, аразында аажок-ла сүмележип турулаар бооp-дур. Бистиң республикада социал камгалал фондуу тургустунган-даа болза, банкыларда акша чок болгаш акшаның болуу пенсия телевизионне чедишпейн турарының уржуудан пенсия, дуваламчы акша, шалым төлевирин кылыры кончуг берге байгалда.

Бо дугайында ынчаш чөпшээ негелде, хомудалдарын көрелиг көрбүшаан, удуртулбаштаар органнардан дарый хемчээн ап, чогуур түңнелдерин үндүрерин үе негеп келген. Оон-биле чергелештир база бир эң берге түүл түл дээрге, кандыг-бир кижи 500 азы 1000 акшаның четпиббле садыглап, хереглел баразны садып алырда, оон артымыга садыгжыда бээр акша чок болгамындан, алыксаан бараанын ап шыдаавайн баар таварылгалар кайы хөй.

Номчукчунун дувурели

Мынчангаш дуваламчы дегкимчеги чонга түүле Чазактың талазындан көргүзүп турарындан амгыда, ажылагыйларның агар санында акша чок түүре болганда, черчерге ыяштың болгу-биле дуза чедиргенин организастаары чонга ажыктыг болгу дег-дир. Оон-биле кадыг черчерге ун берге байдалда турар хамаатыларны көдээ Советтер түскай хайгааралга алгаш, оларга чаазы дуза чедирер мөлүүр хөй хомудалдарны чорудуп турарынга хым-аргын көрүп, ажылтыр, удуртулбаштаар органнардан дарый хемчээн ап, чогуур түңнелдерин үндүрерин үе негеп келген. Оон-биле чергелештир база бир эң берге түүл түл дээрге, кандыг-бир кижи 500 азы 1000 акшаның четпиббле садыглап, хереглел баразны садып алырда, оон артымыга садыгжыда бээр акша чок болгамындан, алыксаан бараанын ап шыдаавайн баар таварылгалар кайы хөй.

Бо талазы-биле чер-черде кадаа, кооркай Советтерни үүлгедүүне талазы-биле комитеттерин чөпшээрела чоокка хуу кижилерниң аазап турарында чижек садыглажылга кылырын болдурбазы-биле оны шыгыы хынаалдага ап, хостуг садыглажылгаанын чурумун эде тургузары күзеглиг.

Допар-оол ХОМУШКУ.
Барыын-Хемчик район.

«Шынның»

почтазындан

БОГТАРЫ «ҮПТЕКЧИЛЕР»

Серен Салчак-оолдуң «Шын» солында «Чогум черде кымнар силер?» деп эгелинг түүлүн номтаап, мындыг тавариылганы сактып келдим. Абаканга мал сүрүп чеде бердивис. 1965 чыл чүве. Өөрүмге чугаалап каап, таныжымның бажының сураглап чорупкаш, орай дүне Минусинскиже көвүрүглеп кежип ор мен. Удур дөрт кижи келди. «Акшак эккел!» дээш үжеп эгелээн. Ынчан мээн идним хончузунга хой малдың фактуразы чораап, ону ужулгаш, октапканнар. Харын-даа акша ап чорбаан мен.

Ол аразында ырак эвес чырык өөргеп, ынаар бадыптым. Чедип кээримге, вахта чери болган,ында улгады берген кадай кижи аргыттынып олур. Демги улустуң бирээзи мени эдерип келген. «Мени хулганнар үптекчилер» дээш Абаканның мйлиция черинче долгадырым. га, демги кижи дыцнап олур. Оон даштын машина-даа, шагдаалар-даа келген, а демги үптекчини албааны кайгамчык. Мени курут хос машина иштинге сандай-даа чок черге конгурадыр сөөртүп алгап чорупкан.

Бир черге турупкаш, «дүш» деп дужаадылар. Милиция чери деп бодааным, үш танывазым чер, ынаар пилорама-даа дагжаар. Оон ынаар бүдүү оорлап дескеш, аная хирээнди оңгарынга хоргас. танып хонгаш, эртеминде өөрүмге четтим. Өөрүмге болган чүвени чугаалап, шагдаалар боттары хулганнар болганыны угаап билдим. Иштики херектерде дүниүң карангызыны ажыглап боттары улус үптеп чоруур кижилер бар болганынга ынчан хомудаан мен. Оларның оон-даа ескө «операциялэрын» кайы ол дээр.

Ынчангаш иштики херектерге чүгле ак сеткилдиг кижилерни киллип турган ажылдадыр болза эки деп саналдыг мен. Чон-биле харылзаа чок, боттары каржы-хажагай, улус дорамчылаар, эрге-дужаалын ажыглаар кижилерин ынаар чагдатпас болза эки.

Шагдааларның кижилерге хол чедип, эттээри хоочу аарыг болган. Арага-дарыга суидулут. кем-херектерни таптыг тыл шылдавас аныжилерни ол органнардан арыглаары чүүлэ.

Дүвеидей ШОЙДАР.
Чалаана хоорай.

ӨРЕ-ШИРЕ 10 МИЛЛИОН ЧЕТКЕН

Республиканың кедээ ажыл-агыйында тургустунуп келген байдалды чугаалап-даа канчаар, ону силер коичуг эки билир силер. Машина-техниканың, кывар-чаар материалдарның энергияның, ыдык кезектерниң өртээнин кызыгаар чок өзүлдээнинден бо үн совхозтар бүүрап дужериниң кырында келди. Бистиң совхозтуң ажылчынары үш эй иштинде акпа албаан, өрээш 9 миллион ак-кан, оон кырындан төлеттиммээн шалын 1 миллион ажыг.

Бо бүгүнүң түнелинде кедээ ишчилерниң холу салдынган, даартагы хүнге бүзүрели чок. Ынчангаш эм совхоз будурулгазинде орта ажылдаар кижи чок, ана-а-ла хүн эрттирип түрүп берген.

Совхозтуң структуразын өскертир дээш, каш катап хуралдаза-дал, оон кандыгдаа түнел үнмээн. Совхозтуң эт-хөреңгизи, мал-магазы хүн келген түдүм төтчеглеттинип, эвээжеп кел чор. Продукция будурулгези кудулаанын бижип-даа канчаар.

Банкыда акша чогу өске айтырыг. Кол чылдагаан — агаар санда акша чок болгаш моон соктаар бичии дүктү, сүттү, эттн салгарывыскаа-даа 10 миллион четпес.

Мени дувуредип турар чүве — республиканың кедээ ажыл-агыйында байдал мындыг турда, оны сегидеө тулгайында айтырыгны ам болур. Дээди Советтиң сессиязынга чүге чугаалаттавазы? Ам база-ла Россияны манап олурарывыс ол бе? Тыва биле Россияның агаар-бойдузу, амыдырал-чуртталгазы эңги болгай. Ынчангаш боттарывыс өзүм тускай кадбах программаны ажылдап кээлбе болгаш чүү даа бүтпес. Мен болаарымга, ам Конституция-даа хоойлудаа кезээ чок хире.

Ынчангаш ам болур сессиянга кедээ ажыл-агыйда байдалды чугаалажыры-биле ооза белеткел ажылдарын кылыр боор деп идегеп олуп мен. Шак мындыг берге байдал чүгле Тыва совхозта эвес, ескелеп келген совхозтарда мындыг болгай.

Мыдың ЛОРБИТ.
«УТКА 25 чылы» совхозтуң профком даргазы.

1914 чылда Чөөн-Хемчиктиң Шемиге ядыы араттар Чаш-оол Күулар биле өрүс уктуг Көк-Кадай (Ольхна) оларның өг-бүлезининдем Александр Тамба-Сүрүң төрүттүнген. Ол 57 харлыг турган мөзээл.

1930 чылда тыва бижик баштай-ла үнүп келирге, ынчаарда аныяк оол Саша ону улуг сомуургал-биле өөренип алган. Ол оон мурунда Чаданна хүрээзинге хуурактап турган, Тибетче эмнээр лама кылдыр чоруур деп турганы солун. Чадаанага организастаан бижик өөредилгезинин курузун ол коичуг эки доосказ, Шемиге барып анкылукт школазын (бижик бизбес чорукту узуткаарының школазын) башкылаан болган ана-а хой дужин бижикке өөреткеш, буянныг чорукту кылган. Дараазында чылдарда Чыргаңы, Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Теве-Хая ынчаар бижик өөредилгезинин бөлгүмнерин башкылап турган, чүс-чүс кижини бижик билир кылдыр өөреткен. Ол дугайын ана-а чугаалаарга-дыр белеп-дир, а херек кырында ол кижинин республиканың культура хөгжүлдезинге идепкейлиг киржилгезинин, кайгамчык кызымак ажылыжынын бүзүрелдиг бадыткалы-дыр. Ол бодунуң өөренижкилерин мынчаар ыйгырып турган:

Саазымдан тудаалынар,
Санкарывыс бодаалынар!
Үжүгледен тудаалынар,
Үжүүвүстү номчуулунар!

Кижиниң хүүда үлегер-чижээ кандыг-даа кыйгырыгдан артык дээрзин ол билир кижи чораан. Политика талазы-биле туруштуу, ажыл-херекке боттуг киржилгезин, моральдыг мөзүг-шынары оон ат-алдарын көдүрген. Ол болза бодунуң күзел-чүткүлүн амыдыралга бадыткаар дээш хой-ниити амыдыралынга идепкейлиг кириштинаан, янзы-бүрү ажылдарны кылып, кызып-кылайып чурттап чораан. Ол хөгжүмге кончуг ынак. Бызаанчылаар, ингилдээр. Харын-даа «Шеми-Бажы» деп сураглыг ырынын аялгазын боду чогааткан дээрзин оон дыңнаан кижи мен. 1931-1936 чылдарда республика типографизының өрүкчүзүнге ажылдаан. Тываның ынчаардагы чаа өөрүп орган ажилчын ангы-зының база бир төлээлекчизи — мергежилдиг өрүкчү, шалыпчы ажылы дээш ТАР-ның Эртем комитединиң Хүндүлел бижин-биле шаңнаткан. Ол үеде ана-а ажылдаар эртем-билиглиг кижилер чок турган. Ынчан Байкара Хөөнмей база ана-а ажылдап турган.

Александр Тамба-Сүрүң кадмының байдалы-биле типографиядан үнүп чорутсадаа, өске черлерге база ла чүүлүдүр ажылдап чораан. Район клубунуң эргелекчизи, ус-тывың артелиниң, райпо, почта черлериниң даргазы, интернат эргелекчизи, Чөөн-Хемчик районунуң «Ленинчи орук» солунунуң редактөрү, ТАРЭ Чөөн-Хемчик кожкомунуң бирги секретары, «Тываның аныяктары» солунунуң корреспондентизи, «Большевик» колхозтуң партия комитединиң секретары, «Шын» солунуңуң корреспондентизи болган оон-даа өске ажылдарга үениң негелээ-биле ажылдап чораан ышкы кижи чүве. Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаңнаткан.

Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүң аныяк чылдарындан-на чогаал ажылынга хандыкшаан. 1936 чылда оон «Шеми-Бажы», «Бойдүс соой бердим», «Тыва чуртум» дээш чеогелиг өске-даа баштайгы шүлүктерин «Шын» солунга парлаза.

Тамба-Сүрүңүң Төрээн чуртунга, чонунга ынакшылын илереткен шүлүктери ол үеде сорук кинрикчи ырылар болуп хүүдүп турган. Оон чангыс чер-чурттуглары «Шеми-Бажын» дикмиттелдир ырлап үнүп келген. Оон сөзүн маңаа долузу-биле бижизе эки боор:

Хажыыындан харап
кээрге
Хана хээлиг Борбак-Арыг.
Каш-ла чүүн тараа
тарыыр
Калбак шөлдүг Шеми-ле
хем.
Шээр малды семиртирде
Шеми-Бажы серинн
чайлаг,
Арбын малды өстүрерде
Ажык-Бажы амыр чайлаг.
Күзүүн үнген хүрең чечек
Күстүң айын төдер эвес.
Күжүр Шеми оглу-кызы
Хүлээлгезин үттүр эвес.
Чазын үнген сарыг чечек
Частың айын төдер эвес
Чалбак Шеми оглу-кызы
Салган соруун үттүр эвес.

1936 чылда «Хемчиниистиң» деп шүлүүнге Александр Чаш-оолович мынча деп бижээн:

Ушкан кастар аалзынган
Улуг батқан Хемчиниистиң
Уран кыстар аргып
каанзыг
Үтүлза дег Хемчиниистиң
Чанган куштар аалзынган
Чалбак батқан Хемчиниистиң
Шевер кыстар хээлеп
каанзыг
Чеээш мыкаш
Хемчиниистиң.
Алдан аътты салыптарга,
Алдырбайн ээр Чыраа-
Бора.
Алдан кижи аразында
Артык чараш оргун-карам.

«Аас-кежик күзеп чор мен» деп шүлүүнде мынча дээн:

Өткеп үнүүр игилимни
Ээй тыртып ырлатпышаан,
Ажыл-ишчи, хөглүг сенден
Аас-кежикпин күзеп чор мен.

Бижик-билиглиг кылдыр өөредип каан эргим хүндүлүг башкызының дугайында мындыг одурутларны ол бижээн:

Бижип, санап билир
кылдыр
Бичии мени өөредип каан
Адам ышкаш башкымның
сээн
Авыралың утпайн чор мен.
Хайыралыг эге башкым
Каза-даа бол дужуп келзе.
Четтиргеним илередип,
Черге чедир мөгеер мен.

Тыва чогаал үндезилекчилериниң бирээзи Александр Тамба-Сүрүң бодунуң өг-бүлезин аныдыралчурттагларының өскелерге үлегержижек болуп чораанын чер-чурттунуң чону ончуг эки билир болгаш оларны хүндүткээр. Советтер ажылының хоочуну Сечикпаа амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап турар болгаш 75 харлыг, кадыкшылы эки. А Александр Чаш-ооловичиң эң-не бөдүүн, баче сеткилдиг, ажык, чугаакыр, баштак, эш-өөрү черлер санай, хүндүлүүчел, ховар ажыы-чанын-биле чонунуң мактавын чедип алган турушкуг, тура-соруктуг кижи чораан. Кадыы эвес болза. Тыөзага база бир сураглыг кижи болуп артар турган.

Парлаалтага кады ажылдаан чораан болгаш, Александр Чаш-ооловичиниң эки билир мел. 1944 чылда Чөөн-Хемчикке ТАРЭ кожкомунуң секретарынга ажылдап турган, Шемнге сургакчылап чеде бердим. Эжимниң аалынга барып, оон-биле ажыттажыт чокка хөөрешкен бис. Ол черле баштак кижи.

— Чаражым-биле эки чурттап чор мен, эжим. Даскежиим бо-дур ийин! — дээш, Сечикпааже караан бөскылай-дыр.

— Ол-ла болгай, харын. Улам улуг-улуг аас-кежикти Силерге күзедим! — дээш, өөрүктерни «көрүк базым» көөреттим.

Ынакшыл, өг-бүле, амыдырал-чурттагга, аас-кежик дугайында ажыл-ишчи чугаа аная солун болуп эрткенин черле утпас мен. Мен база-ла ол чылын өгленип-баштаныр алдым. «База-ла аас-кежиким тыптым» деп эжимге чугаалаваш, оны демдеглеп хөөреш-кен бис.

Аас-кежии чүгле кижиниң бозуудан хамаарыжыр дээрзин аңаа сайгарып чугаалашкан бис. Оон бадыткалын амыдыралга херек кырында көргендаа бис. Бодүүн ажы-төлүүнүн дугайында сагыш салыышкын, өөрүшкүзүн илереткен оон бир шүлүүнде мынчаар одурутлар бар:

Ажы-төлүм ыракта бол,
Ажыл-ишке ынак чорлар.
Адамнын, иезинин
Алдар-адын сыкпайн чорлар.
Алдын хээлиг ромбигин,
Ак-көк даштыг дипломуун —
Ханы ынак аван-ачаа
Халас төнээн дерп ол-дур.
Башкылаанга оруун иээп
Башкылаарын соруун салгап.
Өзүп орар бичии чашка
Өргүн 'биликин оргу, кымым.

(Уруу Ооржак Сенмитке тураскааткан).

Элдеп чүс, чогаалчының урулларында чогаалчылар, журналистер база бар. Оглу Сарыг-оол—хоочун журналист, шүлүкчү, уруглары Өлсеймаа, Ранса—шүлүкчүлер. Оон уруглары шупту дээш эртеминг, кызы-бүрү ажыл адырларында хаара туттунган, чараш-чаагай, омак-хөглүг чурттап чоруп ийнек.

Чогаалчының мөөрей темазынга бижээн шүлүктери ажыл кылбас товаачыларга, арагачыларга дээштинг шүгүмчүлел болуп турган. 1964 чылда «Шоодуң тур мен» деп шүлүүнге от мынча дээн:

Метр хире ыыммы туткан
Мелдер аъдым каккаа-
соккан
Кудумчуну өрү, куду
Кускуннап каап
кушталЯмрган
Ажыл билбес товаачылаар
Алдар чокту шоодуң тур мен.
Ийи караан шуруладыр
Ижип алган, угаан алдаан
Караанга ыыт кестүп келдир
Кагар, шанчар, чалчып,
сөглөөр.
Хүндүлел чок арагачы
Хулиганны шоодуң тур мен.

Ада-иезиниң-даа, бодуңуңда-даа ядыы-түремик өскен төөгүзүн, ол үениң дүжүттерингге араттарның дарлаадым, эттеди-соктуруп чораавын, эрей-ыыжының хилинээн Октябрь революциязының тинилгезинниң чалгызында чонунуң революсчу оттуушкунуун Александр Тамба-Сүрүң «Намдардан арыы» деп шүлүгелдинде тоожуп бижээн.

1977 чылда үнген «Шеми хемним» деп ийги номугга авторунуң «Оттувай», «Араттарның дамгыраа», «Каракла бо!», «Сигенчилер» деп проза чогаалдары база партаттынып үнген. Ол тоожуларда болгаш чечен чугааларда авторнуң чон-биле ханы харылзаазының, амыдыралды эки билиринин демдектери көстүп турар. Номчукчулар, үлегиниң амгы үеним аныяктары шак мындыг кижизидикти ужур-уткалыг чогаалдарны хандыкшын номчууру дыкага күсенчиг-дир.

Тыванын хоочун чогаалчыларының болгаш тыва литературанын үндезилекчилериниң бирээзи Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүңүн торуттунгенинин 80 чыл юбилейи чоокшулап орар. Тываның Чогаалчылар эвилели оон чогаал чыындызының номун үндүрүп, номчукчуларга, үлегиниң аныяктарга сонуургатса чогуур. Ол ышкаш Шеминиин арат чону чогаалчызының ат-алдарын кодүрүп, елген соонда-даа болза, Тыванын улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг атты аная тыысырын Тыва Республиканың Дээди Совединден, Президентиден дилээр болза дээш күзелим база бар.

Маады КАРА-ТОННУГ.
Журналист, пенсионер.
(Гонорарын «Шынның» бодунга арттырдым. (Авт.).

Эжим дугайында сактыышкын

1941 чылда немец-фашистиг эжелекчилер Совет чуртче халдап кээрге, Тамба-Сүрүң «Ада-чурт дээш» деп шүлүүнге мындыг кыйгы салган.

Кадзы эмер аваты дег,
Алырап каан адазы дег
Байлак чаагай чуртувусче
Фашист-дайзын халдап
келди.
Араатандан артык дерзин
Ажырымчы фашистерни
Изи-чыды турбас кылдыр
Ижээнинге чедир согаал!

Чогаалчының аныяктарга тураскаатканы «Үрэн-чечен аныяктар» деп шүлүүнден чамдык одуругларны көрээл:

Оргу чондан тарап ескен
Оолдар, кыстар —аныяктар
Оран-чурттуң ажыл-херээн
Онза күштүг хөгжүдер бис.
Эртемниг бис, чогаалдыг
бис.
Эрес-маадыр соруктуг бис.
Эртем-номнуң, депшилгенин
Эчизинге чедер-ле бис.

Чогаалчы баштайгы шүлүктеринге ынакшыл темазын база киргеп. «Хеймер карам» деп кожамыкты чиженке алыпл:

Бежен аътты салыптарга.
Эртип-ле ээр Чыраа-Бора
Бежен кижи аразында
Эргим чараш хеймер-карам

Тыва чогаал үндезилекчилериниң бирээзи Александр Тамба-Сүрүң бодунуң өг-бүлезин амыдыралчурттагларының өскелерге үлегержижек болуп чораанын чер-чурттунуң чону ончуг эки билир болгаш оларны хүндүткелдинг кижилериниң бирээзи. Ол болза Александр Тамба-Сүрүн-биле 1934 чылда өг-бүле тутказ, тос урутну бодаан болгаш кижизитпеп. «Менин медальдары»-биле болгаш «Менин алдары» орденнер-биле шаңнаткан. Сечикпаа Ак-кысовна кандыг-даа ажылды кылып чораш, үргүлүү мактадып, хой-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген. Шеми сумузун «ээ ажыг чыл үзүктел чок даргалаан. Россия Федерациязының Дээди Советиниң Тыва АССР-ның Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан болгаш персональдыг пенсионер болуп, чөптүг дыштанырга үнген.

Александр Чаш-оолович биле Сечикпаа Ак-кысовна олардың өг-бүлезининг амыдыралчурттагларыны өскелерге үлегержижек болуп чораанын чер-чурттунуң чону ончуг эки билир болгаш оларны хүндүткээр. Советтер ажылының хоочуну Сечикпаа амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап турар болгаш 75 харлыг, кадыкшылы эки. А Александр Чаш-оолович эң-не бөдүүн, баче сеткилдиг, ажык, чугаакыр, баштак, эш-өөрү черлер санай, хүндүлүүчел, ховар ажыы-чаны-биле чонунуң мактавын чедип алган турушкуг, тура-соруктуг кижи чораан. Кадыы эвес болза. Тыөзага база бир сураглыг кижи болуп артар турган.

Парлаалтага кады ажылдаан чораан болгаш, Александр Чаш-ооловичиниң эки билир мел. 1944 чылда Чөөн-Хемчикке ТАРЭ кожкомунуң секретарынга ажылдап турган, Шемнге сургакчылап чеде бердим. Эжимниң аалынга барып, оон-биле ажыттажыт чокка хөөрешкен бис. Ол черле баштак кижи.

— Чаражым-биле эки чурттап чор мен, эжим. Даскежиим бо-дур ийин! — дээш, Сечикпааже караан бөскылай-дыр.

— Ол-ла болгай, харын. Улам улуг-улуг аас-кежикти Силерге күзедим! — дээш, өөрүктерни «көрүк базым» көөреттим.

Ынакшыл, өг-бүле, амыдырал-чурттагга, аас-кежик дугайында ажыл-ишчи чугаа аная солун болуп эрткенин черле утпас мен. Мен база-ла ол чылын өгленип-баштаныр алдым. «База-ла аас-кежиким тыптым» деп эжимге чугаалаваш, оны демдеглеп хөөреш-кен бис. Аас-кежии чүгле кижиниң бозуудан хамаарыжыр дээрзин аңаа сайгарып чугаалашкан бис. Оон бадыткалын амыдыралга херек кырында көргендаа бис. Бодүүн ажы-төлүүнүн дугайында сагыш салыышкын, өөрүшкүзүн илереткен оон бир шүлүүнде мынчаар одурутлар бар:

Ажы-төлүм ыракта бол,
Ажыл-ишке ынак чорлар.
Адамнын, иезинин
Алдар-адын сыкпайн чорлар.
Алдын хээлиг ромбигин,
Ак-көк даштыг дипломуун —
Ханы ынак аван-ачаа
Халас төнээн дерп ол-дур.
Башкылаанга оруун иээп
Башкылаарын соруун салгап.
Өзүп орар бичии чашка
Өргүн 'биликин оргу, кымым.

(Уруу Ооржак Сенмитке тураскаатканы).

Элдеп чүс, чогаалчының урулларында чогаалчылар, журналистер база бар. Оглу Сарыг-оол—хоочун журналист, шүлүкчү, уруглары Өлсеймаа, Ранса—шүлүкчүлер. Оон уруглары шупту дээш эртеминг, кызы-бүрү ажыл адырларында хаара туттунган, чараш-чаагай, омак-хөглүг чурттап чоруп ийнек.

Чогаалчының мөөрей темазынга бижээн шүлүктери ажыл кылбас товаачыларга, арагачыларга дээштинг шүгүмчүлел болуп турган. 1964 чылда «Шоодуң тур мен» деп шүлүүнге от мынча дээн:

Метр хире ыыммы туткан
Мелдер аъдым каккаа-
соккан
Кудумчуну өрү, куду
Кускуннап каап
кушталЯмрган
Ажыл билбес товаачылаар
Алдар чокту шоодуң тур мен.
Ийи караан шуруладыр
Ижип алган, угаан алдаан
Караанга ыыт кестүп келдир
Кагар, шанчар, чалчып,
сөглөөр.
Хүндүлел чок арагачы
Хулиганны шоодуң тур мен.

Ада-иезиниң-даа, бодуңуңда-даа ядыы-түремик өскен төөгүзүн, ол үениң дүжүттерингге араттарның дарлаадым, эттеди-соктуруп чораавын, эрей-ыыжының хилинээн Октябрь революциязының тинилгезинниң чалгызында чонунуң революсчу оттуушкунуун Александр Тамба-Сүрүң «Намдардан арыы» деп шүлүгелдинде тоожуп бижээн.

1977 чылда үнген «Шеми хемним» деп ийги номугга авторунуң «Оттувай», «Араттарның дамгыраа», «Каракла бо!», «Сигенчилер» деп проза чогаалдары база партаттынып үнген. Ол тоожуларда болгаш чечен чугааларда авторнуң чон-биле ханы харылзаазының, амыдыралды эки билиринин демдектери көстүп турар. Номчукчулар, үлегиниң амгы үеним аныяктары шак мындыг кижизидикти ужур-уткалыг чогаалдарны хандыкшын номчууру дыкага күсенчиг-дир.

Тыванын хоочун чогаалчыларының болгаш тыва литературанын үндезилекчилериниң бирээзи Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүңүн торуттунгенинин 80 чыл юбилейи чоокшулап орар. Тываның Чогаалчылар эвилели оон чогаал чыындызының номун үндүрүп, номчукчуларга, үлегиниң аныяктарга сонуургатса чогуур. Ол ышкаш Шеминиин арат чону чогаалчызының ат-алдарын кодүрүп, елген соонда-даа болза, Тыванын улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг атты аная тыысырын Тыва Республиканың Дээди Совединден, Президентиден дилээр болза дээш күзелим база бар.

Маады КАРА-ТОННУГ.
Журналист, пенсионер.
(Гонорарын «Шынның» бодунга арттырдым. (Авт.).

Ном болгаш номчукчу

КАРАК ЧАЖЫ КЕЛИР-ДИР

Сөөлгү чылдарда школа назылыг уруглар, оолдарга тааржыр проза чогаалдары, номнар үнмейн турган чүве болгай. Чоокта чаа садыгга «Шигыр-оол Суваннын «Хүн-Хереледен аалчылар» деп ном көстүп келген. Ону садып алгаш, дыка-ла сонуургап номчудум, дыка солун ном чорду. Мээң эштерим база ынча дээр болдулар. Ол номнуң даштын каастап каанын база дыка чараш.

«Хүн-Хереледен аалчылар» деп тоожуңуң үтказы адынга дыка таарыжкан. Ол тоожуну фантастоожу дээш чорду. Ылаң-ла фантастыг чүве бар. Чамдыкта номчуп олурарга, ылап болуп-даа турар ышкаш. Ындыг чүве болупаа турар чадавас боор он. Малчынның оглу «таваkта» космонавтылар-биле ужуражып, ада-иезин огдурга бүүревейн турар. Сылдыстың дужу дыка солун болгаш катырыныпаттыр.

Сылдыстың дугайында фантазияга ынак бичии оолдар, уруглар дыка сонуургап номчуур боор. Харыг, инвалид оол Булаттың дугайында номчуурга, дыка-ла мунгараачыг чорду. Ол аарыг оолдуң дугайында номчаан кижиниң караанын чажы келир чорду. Чыка кээргенчиг кылдыр бижип каан. Номнуң сөөлүнде Булаттың аас-кежиктер артары өөрүүчүг чорду. Ангыланғы аймак-сөөктүг кижилер аразында найыралдың дыка эки кылдыр бижип каан. Булаттың дугайында номчуур дээш, эштерим мээң номумну хупаажып турдулар.

Ол хире солун номну чүге эвээш кылдыр үндүрүп каан чоор? Бо автор черле дыка мунгараачыг кылдыр бижип чорду. «Эдертип ал, авай», «Азыранды» деп чечен чугаалар база номчуштур. Хөглүг чогаалдар база бар чорду. «Таланғылыг хуна» деп рассказ каттырыпчыг. Бо номну дужмаларымга садып, кедээ чорудар дээримге, садыгларла чок. Ол номну ам немей парлааш, садар болза ам.

Чечек ДАМБУУ.
Студент.

ШЫННЫГ БОЛГАШ БҮЗҮРЕЛДИГ БОЛДУРАР

Журналист Шаңгыр-оол Суваннын башкыны ному «Хүн-Хереледен аалчылар» деп ат-биле чырыкче үнгеш, номчукчуларда четкен. Ында «Хүн-Хереледен аалчылар», «Чагаа» деп кыска тоожулар, «Диирең» деп чангыс кезектиг, үш көргүзүглүг шин. элээш каш чечен чугаалар кирип турар.

Чаа номнуң үнүп келири-оон авторунга болгаш номчукчуларга улуг өөрүшкү. Мен маңаа номну номчуп эрткен номчукчунуң иниити эрешкей үнелээнинии кылбайн, чангысла «Чагаа» деп кыска тоожута хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодаалдарымны илередикседим. Кайызы-даа дээш эртемнег, бир эртем лабораториязында ажыллап турар аныкы ада-иезиниң өг-бүлезинден бөжүүр бажыңга ийи бүттары бастынмас оол урут төрүттүнген. Кажан оолду бөжүүр бажыңдан базыныңче үндүрүп алыр үеднп келгенде, оолдуң ынаар байдалы биллинге берген. Ол оларның эң баштайгы төлү.

Оолдуң адазы кадаңмага ажыы-биле мынча дээн:

— Сен меңээ кадык оол бөжүп берип, ыдыдаваан-дыр сен. Төрүмелинден аарыг, бүттарың шимчевес оол бөжаандыр сен аарыг кижи азырап, бүгү назыным иштинде хилиничектиниң чорбас мен. Аарыг кижи азыраар бе аны эртем, диссертация дугайын-да күзелден чарлыр бе? Оны кайыкаш, дүүлээ үүп кел. Хөөнмей чедире бээр мен. Бир үвес ынчалбас болдуңга чааскаан азыраар сен. Сээнбиле чүрттавас мен. Херек чок черге сес этпес деп меним биллир сен. Ол-ла-дыр». (48 арыг)

Оолду дириге кайыкаш, оон иези дезип чорүй барган. Доң баарлыг, азанын доштаалган соок чүрээн иениң изиг чылыг чүрээ кончап эргизип шыдавайн барганы ол? Боттарының ажы-төлүүрилер хамаарыштыр кандыгдаа бергеп үеле тилелгени иезеп келир ол чоорааның.

«Хевир-дүрүзүң алырындаңарга, ыяш ишкедиг кижилерниң, ыяш ишкедиг кижилерниң ажыл-ишчилерниң, ажыл-ишчилерниң ажыл-агыйында тыва улустуң башкылыг интеллигенциязының аразында тыва нацияның кижилери боон ажылдап, чүрттап чоруур дээрзинге бодум хүүмда бүүрээр аргам чок болду. Тывалар шаг-төөгүден тура амыдыралдың кандыгдаа берге байдалдары турза ажы-төлү дээнде амыр-дыжын-даа, могаар-шылаарын, эдээр-түрээрин-даа сагынмас, эрге сеткилдиг, эвилеп-эвилдек, чон чораан. Оны төөгү бидир. Амгы үеде ажы-чаны каржы, кижизиг мөөр-шынарын өскүүлгаш, кээргээр, човаар сеткил-түрээ чок, сагыш-сеткилди хоозураан, ийи-чангыс ындыг кижилер бар апарган-даа болза, оларның кара дүрүүлерин чүүрү көргүзүүсээшин авазы чогум чүү?

Булаттың ада-иези ышкаш ындыг бүттан дора мелегейлер тыва улустуң аразында, шынап-ла, чок боор. Ындыгларны бар кылдыр бодаарывыс-бенн барымдаазы чок. Оларның каржы ыдыы-бенн Булатты эскерип, огланып турза, бүттың эзин оңу каржыны-биле тепкени-биле дээмейдир. Чечен чогаалга 1 карартыр чүрүүр темзны бижикирде, аныяк авторларның хандыр бодаанын көөрү күзенчиг. Бөгүнгү чырыкче үнген чогаалдар алызы барып төөгү болуп артар дээрзинг үтпаза эки. Болдунмас азы болдунмаан үүлдерни боттуг кылдыр көргүзер дээнде, оон чүрээлээ чүл дээрзин хандыгдаа-биле бодап көөр херек. Бүүрүүн каранғы чыридары — ол дээрге чогаалга эң чүтүлээ үүлдерниң бирээзи. Аныяктарда каранғы талааларны ол-ла үеэзер карартыр чүрааш, оон үүн алыр чүвелер чок.

Тыва улустуң төөгүзүнде болдунмаан үүлдерни болдунган кылдыр көргүзери частырыг апаар дээрзин бодаарывыс чүүлдә. Аныяк авторга чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни күседим.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

Даштакыска

АСЕАН-НЫҢ ЧАЛААНЫ-БИЛЕ

МАНИЛА. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козырев АСЕАН-ның (Мүрнүү-Чөөн Азия чурттарының ассоциациязының) чалаанын ёзугаар Филиппинниң найысылалы Манила хоорайда чеде бергей. АСЕАН-ның составынга Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд болгаш Филиппин кирип турар. Ол күрүнелерниң даштыкы херектер министрлеркинин чыл сүрүде болуур 35-ки чөвүлел хуралынга Россияның даштыкы херектер министри кыржир болгаш политиктиг харылзаалар база экономиктиг кады ажылдажылганың айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалажылышкынарны кылыр.

Россияның болгаш Филиппинниң аразынга агаар харылзаалардың түргүзар дугайында Дутуржулгага Андрей Козырев ат салыр болгаш ийи чурттарның аразынга харылзаалларга хамаарышкан чугаалажылышкынарны Филиппинниң даштыкы херектер министри Рауль Манглапусбиле кылыр. Филиппин Республиканың чаа президентизи Фидель Рамос Россия Федерациязының даштыкы херектер министрин хүлээп алыр.

ЮГОСЛАВИЯДА СӨӨЛГҮ БОЛУУШКУННАР

БЕЛГРАД. Югославиянын чаа премьери Милан Панич Босниянын болгаш Герцеговинаның найысылалы Сараево хоорайга барып чораан. Чазак баштынының аңаа барып чораан үезинде удурлажышкак талааларның аразынга атмылажышкынар үргүлчүле болуп турган. Босния Президиумунуң даргазы-биле болгаш мусульман общинаның удуртукчузу Алия Изетбегович-биле чугаалажышкынарны Югославияның премьери Милан Панич Каттышкан Нациялар Организациязының күштериниң кол штавының бажыңына кылган. А кажан Изетбегович ол бажыктан чоруй баргаанының соңгүнде КНО-нуң шериглери турар ол бажыңны мусульман общинаның талазындан минометтар-биле бөөлаан. Ынчангаш Панич имир дүжүп, карангылагныже чедир бажыңның аданда камгалап черинге олурар ужурга таварышкан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПАРИЖ. Сербиниң президентизи С. Милошевичиниң медеглелин Франциязының «Фигаро» солунунга парлаан. «Босниянын чөрүлдээзинге Сербия киришпээн» деп, ол медеглээн болгаш Сараево хоорайны бомбалап, минометтар-биле бөөлаар турарын шынаары бүүрү шаңнаа. Дээдиниң бөөлаакынының түнелинде замыткы мүрнай шеригавес, а тайбан чурттакчылар — кырганнар, херээженнер, чаштар өлүм-чидимге таваржып турар деп, Сербиниң президентизи чугаалаан. Югославияның федерациязы армиязының чаңгыс-даа солдады Босниянын болгаш Герцеговинаның девискээринде ам чок деп, С. Милошевич бадыткаан.

ЧЕХОСЛОВАКИЯ ФЕДЕРАТИВТИГ РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛ

ВЕНА. Чехословакиядағы байдал дугайында ЧФР-ниң чалаанын даргазы Ян Страсний чоокта чаа Австрияның информация агентилелиниге бергеп интервьюзунга айтыкан. «Чехословакия Федеративтиг Республиканың сапдарал дужериниң демдектери сөөлгү үеде улам үүтелип турар» деп, ЧФР-ниң чалаанын даргазы медеглээн. Национал референдумнуң чүгүлээйн, чүрттү ангылаарының аргазы Чехияның болгаш Словакияның парламентилериже бар болуур деп. Ян Страсний медеглевишаан. Чехословакияның келир үезинин дугайында дутуржулганы Чехияның болгаш Словакияның парламентилери 1992 чылдың сентябрь 30-га чедир кылыр дээрзинге илередип илергейлээн. Бир эвес чүрттү ийи ангылаар дугайында айтырыгны чөптүг шиитпилевес болза, Югославияда ышкаш байдал Чехословакияга чайлаш чок тургустунуп келир деп, ол демдеглээн.

ПРОКУРОРНЫҢ ӨЛҮРГЕН

РИМ. Палермо хоорайның прокурорунуң оралакчызы Паоло Борселлинону өткен дыштанар хүнде — воскресеньеде араатанзыг сту-биле өлүргеп. Иштинде хөй дикамитти — частыр будумсалды чүдүргеп машинаны прокурор аваазының болгаш кыс дунмазының чүрттап олурар бажыңының чанында тургузуп каан. Борселлиноны камгалап турган полицейжилер частыышкын түнелинде өлгеп, он ажыг кижи балыглавган, бажыңның элээн кезии будулган, кожазы бажыңнар база үзелген. Мафия дээр дээрбени, өлүрүкчү чажыт организация бо чылдың май 23-те Палермовуң судьязы Джованни Фальконени база өлүрткен турган. А оон соок дужалаачыны Борселлиноны араатанзыг өлүр-биле ам өлүргедир.

ИРАКТА ТУЛЧУУШКУННАР

ЛОНДОН. Иракның мүрнүү девискээринде тура халыышкын кылган шииттерге удур шавар халдаашкынны ирак чазак бага катап эгелээн. Тура халаан чонга удуп дайынчы самолеттарны, танкаларны ажыылаарын Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чөп чоруу Чөаүлели Иракка шиитпи хоораан турбуже, ирак президент Саддам Хусейн шиитгерге удур самолеттарны, танкыларны ажыглап турар.

Иракның мүрнүү девиск

АКААЛАРЫМ—СОЯННАРЫМ

(Төнчүзү. Эгези № 138 «Шында»).

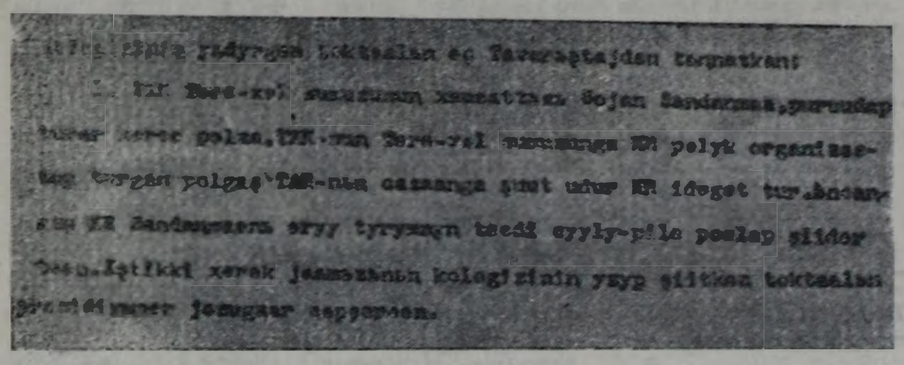
4. ЭЗИР-КАРА

Баглаан чанында олурупканда, баглаашта чеже аът бар болдур, оларның шупту-зумун шынарларын төндүр мактавган шаанда. Соянна олудундан черле турбас.

Эзир-Караның эзи Соян Санданмааны өлүрер дугайында Онза суатун шиитпирип ТАР Биче хурал Президиумуу 1939 чылдың июнь 21-де (Күрүше архивинде № 93 фонзунун бирги бүруткелинде 173 дугаар херектин 3-кү арның көр) үзе бадылаан. Чонуң мык чүве өскерлип эгелээн.

Эзир-Караның эзи Соян Санданмааны өлүрер дугайында Онза суатун шиитпирип ТАР Биче хурал Президиумуну 1939 чылдың июнь 21-де (Күрүше архивинде № 93 фонзунун бирги бүруткелинде 173 дугаар херектин 3-кү арның көр) үзе бадылаан. Чонуң

Чарыштарга киржир эрге
Шак-да мичаар назытмынган.
Үжен чылдар шагла эрткен,
Ye дыка өскерилген:
Буруулугну, буруушокту
Бурган боду тозаратқан.
Адыгуузун Эзир-Кара
Ам-даа чонга уттундурбаан:
Туттурганнар, хызытканнар
Тураскаалы болу берген.

Кымын-даа малын каш-даа салгалды ажыр төөгүлеп каптарлар. Ынчангаш 50 ажыг чылдар дургузунда чонга уттунмастаан «Контр» аът Эзир-Кара» деп чүгүрүк аъттың Соянналдан үнгени таварылга эвес.

Ам аът чарыштырган, улус чыылган, байыр-найыр болган черлерге Эзир-Кара дугайында чугаа бо-ла дыналыр-дыр. Ол аъттың дугайында материалдар парлалгага безин көстүтүлеп кээдир. Эзир-Караның чазаалчыларының болгаш Тываның улуг ламаларының бирээзи Күулар Орус («Репрессияга таварышкан аът»). Күрүне архивинин ажылдакчызы Николай Күчүүн («Эзир-Караның ээзи») болгаш өске-даа кижилер солуннарга бижип келдиг. «Эзир-Кара» деп кооператив базз бар. Эзир-Карага тураскаал тудары, аңаа Ак-Эриктен репрессияга таварышкан чээрби хире кижинин аттарын снилбиири база көрдүнүп турар. Ынчангаш бо хире үенин дургузунда чонуң утпайн келген ол аъды күүлдеттиргенивиен тураскаалы болуп, төөгүге артар-дыр.

Эзир-Караның ээзи Соян Сандаймаанын ада-иезин, кырган-чазы сутлар үжүк-бижиктиг, эртем-билиглиг, эрге-дүжаалдыг кижилер чүве-дир. Ынчангаш боду база аңаа эвес кижилерниң бирээзи турган. Хаан-Көгейден көжүп кээрге. Тес-Хем кожкооптуң даргазынга ону олуртуп каан ужуру-даа мында. Бүгү амыдыралы мал-маганы-биле холбашкын кижи сууржун байдалга кайын таарыжыр. Төре-Хөлче көжүп чоруй барган. Аңаа суму даргалап турган. Бир катап ТАР-ның Сайыттар Чөзүлелиниң Даргазы болгаш ТАР-ның заштыкы херектер сайыды Сат Чүрүмит-Тажы кызыгаар черге көэрге, хөл кыдында өөнге кирип, ашкарып-кемгерегш, улуг даргазын аътказган. Ол-ла чылын халыг-дан-даа улуг байыр-найырынга —чедиг ай чыскаалынга чедир чартык ай арткан турган. Хамык хөренгинин хавыргаш, Эзир-Караны чок кылырындан сезинигеш, Араттың Аъттыг Шеринге берип каан. Алдарлыг чүгүрүк аътты шеригле чыскаалга экелгеп. Ынчалза-даа штаб начальниги полковник Сувак «Эзир-Караны контр Сандаймаанын аъды деп чон билир, ону чарышка киирери амгы политиканга таарышпас, контр аът-тыр» дээш, чарышка киришпирерин хорун каан.

«Эзир-Кара» дээрге-ле,
Эъдим-кежим чымырт кылыр,
Каргыштыг ол кара чылдар
Кажан-даа келбес болзун!

5. ЭЗИР-КАРАНЫҢ ЭЭЗИ

Соян Санданмааны номдептерден, солуннардан, болгаш чонуун чугаазындан элээп билир силер. Ам ТАР Биче хурал Президиумунуң 1939 чылдың июнь 21-деги хуралының № 16 протоколунда мындыг одуртулапы көрээлп: «ТХК Төре-Хөл сумузунда Кымын-даа малын каш-даа салгалды ажыр төөгүлеп каптарлар. Ынчангаш 50 ажыг чылдар дургузунда чонга уттунмастаан «Контр» аът Эзир-Кара» деп чүгүрүк аъттың Соянналдан үнгени таварылга эвес.

Ам аът чарыштырган, улус чыылган, байыр-найыр болган черлерге Эзир-Кара дугайында чугаа бо-ла дыналыр-дыр. Ол аъттың дугайында материалдар парлалгага безин көстүтүлеп кээдир. Эзир-Караның чазаалчыларының болгаш Тываның улуг ламаларының бирээзи Күулар Орус («Репрессияга таварышкан аът»). Күрүне архивинин ажылдакчызы Николай Күчүүн («Эзир-Караның ээзи») болгаш өске-даа кижилер солуннарга бижип келдиг. «Эзир-Кара» деп кооператив базз бар. Эзир-Карага тураскаал тудары, аңаа Ак-Эриктен репрессияга таварышкан чээрби хире кижинин аттарын снилбиири база көрдүнүп турар. Ынчангаш бо хире үенин дургузунда чонуң утпайн келген ол аъды күүлдеттиргенивиен тураскаалы болуп, төөгүге артар-дыр.

Эзир-Караның ээзи Соян Сандаймаанын ада-иезин, кырган-чазы сутлар үжүк-бижиктиг, эртем-билиглиг, эрге-дүжаалдыг кижилер чүве-дир. Ынчангаш боду база аңаа эвес кижилерниң бирээзи турган. Хаан-Көгейден көжүп кээрге. Тес-Хем кожкооптуң даргазынга ону олуртуп каан ужуру-даа мында. Бүгү амыдыралы мал-маганы-биле холбашкын кижи сууржун байдалга кайын таарыжыр. Төре-Хөлче көжүп чоруй барган. Аңаа суму даргалап турган. Бир катап ТАР-ның Сайыттар Чөзүлелиниң Даргазы болгаш ТАР-ның заштыкы херектер сайыды Сат Чүрүмит-Тажы кызыгаар черге көэрге, хөл кыдында өөнге кирип, ашкарып-кемгерегш, улуг даргазын аътказган. Ол-ла чылын халыг-дан-даа улуг байыр-найырынга —чедиг ай чыскаалынга чедир чартык ай арткан турган. Хамык хөренгинин хавыргаш, Эзир-Караны чок кылырындан сезинигеш, Араттың Аъттыг Шеринге берип каан. Алдарлыг чүгүрүк аътты шеригле чыскаалга экелгеп. Ынчалза-даа штаб начальниги полковник Сувак «Эзир-Караны контр Сандаймаанын аъды деп чон билир, ону чарышка киирери амгы политиканга таарышпас, контр аът-тыр» дээш, чарышка киришпирерин хорун каан.

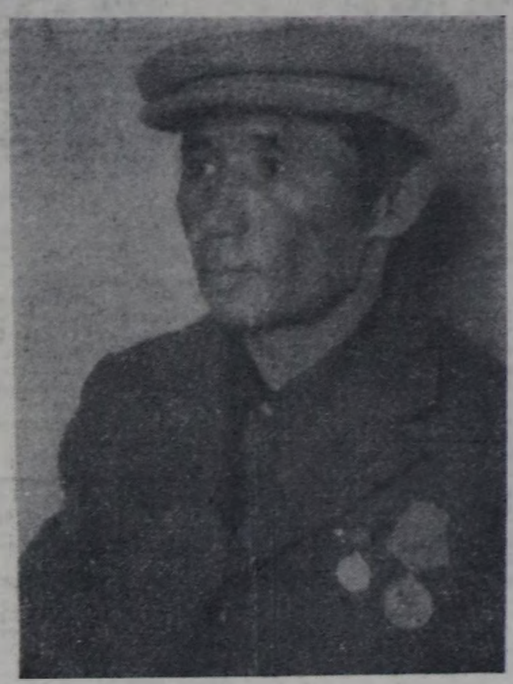
Чарыштарга киржир эрге
Шак-да мичаар назытмынган.
Үжен чылдар шагла эрткен,
Ye дыка өскерилген:
Буруулугну, буруушокту
Бурган боду тозаратқан.
Адыгуузун Эзир-Кара
Ам-даа чонга уттундурбаан:
Туттурганнар, хызытканнар
Тураскаалы болу берген.

Соян Санданмааның ийи оглу малга, ылангыя чылгыта кончуг биик. Каймызы-даа хүрежир, оларның оолдары база кончуг спортчулар. Соянналга Соян Мандаа дег сылымнаар кижи чок турган. А Соян Луду эмдик аът өөредирибиле чонга сураган. Баштайгызы 7, сөөлгүзү 10 оолдарны болгаш кыстарны остүрген.

Соян Санданмааның кадайы, Эзир-Караның хереэжен ээзи Чооду Өшкү-Саар (паспортуи өскертип, Лоозанмаа деп алган) 1972 чылга чедир чурттаан. Оон кады төрээн дүнмазы Чооду Күпзек, мынчүүр «багай» болганындан, база-ла шүүлге таваржып, өөнү-хөреңгизин хавыртып, «контр» херекке оңаашкан. Иркутск, Ангарск кара-бажыннарга 8 чыл дүргузунда дорамнылатты. Ол 1931 чылда партия школазы дооскаш, 1934 чылга чедир АРЭ-ниң Чөөл-Хемчик кожкомунуң секретары болган. 1938 чылга чедир Тес-Хемниң улус судунуң харгазынга, кожуун секретарынга, 1940 чылга чедир Нарын аймак чүргайынга, садыг эргелекчизинге, оон соонда Тес-Хемге суму даргалап чораан деп, архив документизинде айыткан.

Ол колхозка 68 хар ажыр малчыннаш, 20 рубль пенсия ап келген.

«Мемориал» ниитилел, «контрларның» ажы-төлү, төрел-дөргүлү болгаш кээргээчел сеткилдиг, буянныг чон репрессияга таварышкан улуска тураскаалдар тургузуп турар. Бир ындыг тураскаалды Соянналар Ак-Эриккe тургузар, аңаа оон репрессиялаткан чээрби хире кижиниң аттары снилбиттинер. Бүрүү чок черге шүүлдеткен чангыс чер-чурттугларын олар ынчаар мөңгежидер. Ол буянныг хереэжер чогунгур-ла болзун, акааларым — соянналарым!

ЧҮРУКТАРДА: Соян Луду Сандаймаевич — «контр» Соян Санданмааның бичии оглу, Эзир-Караны ТАР наадымынга 1936 чылда эрттир чавыдаатаан. Ак-Эриккe Сталин аттыг колхозтуң үйдезилекчилериниң бирээзи, ол черге барык-ла бүгү назынында чылгычылаан.

Чооду Өшкү-Саар — «контр» Соян Санданмааның кадайы. Эзир-Караның хереэжен ээзи. Оон чанында кады төрээн дүнмазы «контр» Чооду Күпзек.

Төөгү билбес — төөрээр, төрел билбес — түрээр

Хамык аъттар ыңай болурга, Эзир-Кара баглаан долганып, чер касканнап, чарыш аъттарының соонче дывыржып шаг болган. Оон узун-дынын үзе тыртқаш, Донмас-Суг кедезиче караш дээн. Шеригле ол-ла дораан аъттанган, аъттың бараанын безин көрбээнер. Сураа Чедер-Аксы. Тандының Кара-Булун ынчаар дыналтылаан. Шеригле Эзир-Караны чидиреринден коргуп, ол-бо черлерге доскуулдар тургузуп, дүн-түн чок дялеп шаг болганнар. Оозун бодаарга, база-ла бодунуң ээзи ышкаш, боо бажынга барганы магатчок. Аас-сес чок, адыгуузун малга безин кээргел чок үе турган. Ынчангаш «Контр» аът Эзир-Кара» мээн сагыжымдан черле ыравас:

**«Эзир-Кара» дээрге-ле,
Эъдим-кежим чымырт кылыр:
Эртикен үе база катап
Эглип келген ышкаш болур.
Төре-Хөлге суму баштап,
Төре херээ кылчып турган,
Соян оглу Сандаймааны
Соора шииткеш, боолап
каапкан.
Кончуг аъды — Эзир-Кара
Контр аът деп чарлаттынган.**

Ынчангаш 1937 чылда Эзир-Караны Соян Санданмааны Ак-Эриктен Тес-Хемге суму даргалап чораан деп, архив документизинде айыткан.

Ол колхозка 68 хар ажыр малчыннаш, 20 рубль пенсия ап келген.

«Мемориал» ниитилел, «контрларның» ажы-төлү, төрел-дөргүлү болгаш кээргээчел сеткилдиг, буянныг чон репрессияга таварышкан улуска турасказалдар тургузуп турар. Бир ындыг турасказалды Соянналар Ак-Эриккe тургузар, аңаа оон репрессиялаткан чээрби хире кижиниң аттары снилбиттинер. Бүрүү чок черге шүүлдеткен чангыс чер-чурттугларын олар ынчаар мөңгежидер. Ол буянныг хереэжер чогунгур-ла болзун, акааларым — соянналарым!

Хамык аъттар ыңай болурга, Эзир-Кара баглаан долганып, чер касканнап, чарыш аъттарының соонче дывыржып шаг болган. Оон узун-дынын үзе тыртқаш, Донмас-Суг кедезиче караш дээн. Шеригле ол-ла дораан аъттанган, аъттың бараанын безин көрбээнер. Сураа Чедер-Аксы. Тандының Кара-Булун ынчаар дыналтылаан. Шеригле Эзир-Караны чидиреринден коргуп, ол-бо черлерге доскуулдар тургузуп, дүн-түн чок дялеп шаг болганнар. Оозун бодаарга, база-ла бодунуң ээзи ышкаш, боо бажынга барганы магатчок. Аас-сес чок, адыгуузун малга безин кээргел чок үе турган. Ынчангаш «Контр» аът Эзир-Кара» мээн сагыжымдан черле ыравас:

**«Эзир-Кара» дээрге-ле,
Эъдим-кежим чымырт кылыр:
Эртикен үе база катап
Эглип келген ышкаш болур.
Төре-Хөлге суму баштап,
Төре херээ кылчып турган,
Соян оглу Сандаймааны
Соора шииткеш, боолап
каапкан.
Кончуг аъды — Эзир-Кара
Контр аът деп чарлаттынган.**

Ынчангаш 1937 чылда Эзир-Караны Соян Санданмааны Ак-Эриктен Тес-Хемге суму даргалап чораан деп, архив документизинде айыткан.

Ол колхозка 68 хар ажыр малчыннаш, 20 рубль пенсия ап келген.

«Мемориал» ниитилел, «контрларның» ажы-төлү, төрел-дөргүлү болгаш кээргээчел сеткилдиг, буянныг чон репрессияга таварышкан улуска турасказалдар тургузуп турар. Бир ындыг турасказалды Соянналар Ак-Эриккe тургузар, аңаа оон репрессиялаткан чээрби хире кижиниң аттары снилбиттинер. Бүрүү чок черге шүүлдеткен чангыс чер-чурттугларын олар ынчаар мөңгежидер. Ол буянныг хереэжер чогунгур-ла болзун, акааларым — соянналарым!

Номчукчунуң саналы

БУРЯТИЯДА ХҮРЭЭГЕ

Февраль айның ортаа үезинде бистер элээп хөй кижилер Бурятияның Иволга суурунда турар хүрээже (дацанче) чоруткан бис. Үш хонукта хүрээге кирип, чоруувус чогудуп алгаш, дедир ээп чаның келдивис.

Бистин Тывадан ол үеде ийи оол өөренип, чүрттап турээр болду. Бирээзи Эрзинниң Нарын чүрттүг Мерген Сарыгбан, ийигизи Кызылдан Валера Нурзат. Чогум өөренип турары шыырак оолдар болду. Хөй чугаа кылбайн, дорту-биле Мерген Сарыгбаның биске чугаазын чангыс-даа сөс немевейн, казывайн ол олчаан дамчыдайн:

— Тывавыстан баштай 20 оолдар келген бис. Чоорту сеңгирилээ каш кижи артып калдывыс. Бо хүрээден эң эки өөренимчилерни шилип тургеш, Индияның улуг хүрээзинге өөредири-биле шилип белеткээн чүве. Тывадан 4 кижи билдиришкин киирерзиске чүгле ийи өөренимчилерни шилип алдылар. Бирээзин мен база ажым Валера Нурзат бис. Ынчангаш бистиң

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 141 (14863) 1992 чылдың июль 24. пятница Солунга ат салган шагы 21.00. Чагыдар ортээ 10 көп. Салар ортээ 1 рубль.

Республика Кызыл. Тыва Республиканың Президентизи Ооржак Шериг-оол Дизижиковичиге.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович,

50 харлаанынар-биле Силерге байыр чедирип олур бис. Тыва Республикага болгаш Россия Федерациязынга амыдыралды чаартырынче угланган реформаларны боттандырарынга чедишкиннерин күзедим. Нантизи-биле Силерге болгаш Силернин чоок кижилеригерге кадыкшылды, аас-кежиктя күзедим.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН

«Тыва Республикада туда акша эргилдезин чурумчудар талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1992 чылдың июнь 1-де № 14 Чарлыының күүсеттинип турарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 20. № 68 Кызыл хоорай

«Тыва Республикада туда акша эргилдезин чурумчудар талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1992 чылдың июнь 1-де № 14 Чарлыын күүседир дээш тодаргай ажылдар кылдынган. Банк албан черлери ажыл төлевириниң күсели-биле чурттакчы чонга Россияның санажыга чектерин 450 мун кезээрти берген. Россияның Ажаалда банкызының Тывада ажаалда банкызы бүгү санажылгаларга ажыглаар чек дептерлерин берип турар. Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Каа-Хем районнарның бүдүрүлгелери болгаш организациялары чон ортузунга чектер нептередиринде эки дружылгазын чедип алган. Кызыл хоорайда 20 ажыг организацияларда чектерни ажыглаан. Чектерни коммерция магазиннеринин хөй кезиинде бараанар дээш төлелгелерге хүлээп ап турар. Чамдык бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда акша шилчидилгези-биле садыг алган продуктуларны болгаш еске-даа бараанарны ажыл төлевиринге киристир бээрин практиктаан турар. Иштики курлавырларның күселчиле туда акша чарыгдалының 75 хуузу дуглаттынып турар.

Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың күрүнениң үндүрүг инспекциязының болгаш банк албан черлериниң алыдаачыларының кылып чоруткан хыналдаларындан алгаш көргө, Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын дыка хөй бүдүрүлгелер болгаш коммерция тургузуглары күүсетпейн турар. Касса операцияларын чорударының чурумун сагывазын турар. Кассаларга киргеи акша орулгазын долузубиле азы шуут 1 дужаанас. Кызылдың пиво заводунуң июньнуң бирги чартында 4408,9 мун рубль акша орулгазындан 3024,9 мун рубльди банкыга дужааган, а 1364 мун рубльди бүдүрүлге хереглелинге чарыгдаан. № 27 база 39 магазиннер 1992 чылдың июнь 1-ден 16-га чедир 1154,3 мун рубль акша орулгазын алгаш, банкыга чүгле 582,6 мун рубльди дужааган, а арткан 448,5 мун рубльди эът садыг алырынга чарыгдаан. 1992 чылдың июнь 1-ден 22-ге чедир «Торгсервис» кооперативтиң кассазынга «Дөгөө» магазинден болгаш ларёктарындан 1195,1 мун рубль киргеи, оортан банкыга чүгле 100 мун рубль дужаттынган. 597 мун рубль баазаның садарынга чарыгдаттынган. 211 мун рубльди шалынга берген. 115,5 мун рубль кооперативтиң даргазының отчедунда санаттынып турар. Туда акшаның дыка улуг түңнүг хемчээли республика даштындан киир соорт-туп турар арага аймаан саларынга үнүп турар. ынчалзажок пиво заводу анаа адаанаажылга тургуспайн турар.

«Латекс» фирманың «Люкс» база «Омега» магазиннери, «Блиц», «Стимул» магазиннер болгаш өскелер-даа акша орулгазын банкыга дужаавайн келген. «Омега», «Люкс», «Стимул» магазиннерде, республиканың одаар чүүл сайгарылга конторазынга, аэрофлоттуң база Енисей пароходствозунуң кассаларында касса аппараттарын чон. № 3, 5, 32, 39, 56 магазиннерде касса аппараттары бар, ынчалзажок салыгжылар мирип турар акша түүрүп аваа каавайн турар. оон түңнезинде акша орулгазы банкыже дужаарындан, а ол мынаар үндүрүг онаарындан чажыртынып турар. Бүдүрүлгелерниң болгаш магазиннериниң кассаларынга банкылардан доктаатыкан артар ашказының үстүнү түүн сагыттынмайн турар. Кассага артар түңнүг үстүкү хемчээлин харылзаа албан черлериниң, эът комбинадының, пиво заводунуң кассалары, коммерция магазиннери сагывайн турар. Автовокзалдарның болгаш аэропорттуң кассалары билет өртээ төлээрининг чектерни хүлээп албайн баар тавариылгалары ховар эвес. Россия Федерациязының Ажаалда банкызының Тывада ажаалда банкызының албан черлери коммунал ачы-дузазы дээш төлевирге чектерни хүлээп албайн турар. Районнар Россияның база ажаалда банкызының чектери-биле чедир хандыртынмайн турар. Ол бүгү санажылгаларның чогуур үезинде болдунарын саададып, акша-төрөнгилериниң саарылгазын ооскумнадып турар.

Банк албан черлериниң удуртукчулары, Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы, районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының күүселдезин чедир контрольдавайн келген, удуртукчуларга чогуур негелде салбаан, оларга административтиг база материалдыг харылсалга онаавааи.

Тыва Республиканың Чазаанын доктадыры болза:

1. Районнарның, Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары, банкылар болгаш Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы «Тыва Республикада туда акша эргилдезин чурумчудар талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының күүселдезин контрольдаарын чедир боттандырбаанын айтыр. Национал банк (Бадулин) туда акша эргилдезинин айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының Дээди Соведиинин доктаалының болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыының күүселдезин контрольдаарын организаставаанын демдеглээр.

2. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргаларынга, республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, коммерция тургузугларының удуртукчуларынга «Тыва Республикада туда акша эргилдезин чурумчудар талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының күүселдезин чедир контрольдаарын, удуртукчуларга чогуур негелде салбаан, оларга административтиг база материалдыг харылсалга онаавааи.

Тыва Республиканың Чазаанын доктадыры болза:

«ТЕРЛИГ-ХАЯ» БИЧЕ БУДУРУЛГЕ: ООҢ АМГЫ ХҮННЕРИ

Бо чыдалы июль 20-де «Шын» солуг-ке «Эмгелээн Терлиг-Хая» дек этелиг шугумчүзелдиг чүдүле хамаарыштыр түс чер көдээ Советтиң даргазы К. Б. Дагаа-жиевтиң, «Терлиг-Хая» биче будурулгенин күш-ажылчы коллективиниң чөвүзелиминиң секретары А. Б. Хорлуунуң болган профком даргазы Э. Э. Сымчаан-оолдуң ат салганы харыылары келгеш, Терлиг-Хая көдээ Советинге ол будурулгелериниң ажыл-чыларынга-биле кадыг ук чагаанны бүгү талазлыг сайгарыл кергенин бир документ-тиде дыкладып турар. Ук материалда айыткан чамдык чүүлдерниң амгы үеде ында байдалга дүүлелеп турарын ацаа демделеп-тир. Ажылчыларның өнүшкүүнден солуг-че ындыг магааны бижээн болган. Ук берге-даа болза Терлиг-Хая суурда амыдырал чорup, садыг-наймаа, эмнелге, школа, уруглар садик-ги, почта, культура одаа ажылдап турар. Кол-ла чүве чугай будурулгезиниң ажылчыннары боттарының даанган ажылдарын күүседип ажылдап турары болуур.

Ынчангаш олар солуунга үнген ол материалга чепсүнмейн турарын дыштатсын.

«Шынның» ажылдакчылары Терлиг-Хаяга баргаш, ук чүүлдүң талазы-биле ужуражылганы кылып, күш-ажылчы коллектив-биле, көдээ Советтиң ажылдакчыларын-биле ужурашкан. Үнген чагаада айыткан чамдык фактыларымызаалариның, шынап-ла, бадыткаттынганын ажаа тодаратказ. Чижээ, амгы үеде Терлиг-Хаяда будурулгеде ударгылыг ур үеник иштинде артында-ла эвээш-биче сакша-шалыныышты албайн турар бис» дээн херек кырында байдалга дүүшпее болган.

Терлиг-Хаяның чугай будурулгезин амгы үеде мурнундагы ышкаш «Тыва алдын» будурулгезиниге хамаарылга чок, тускай биче будурулге болур юридиктиг эргелиг боон, оон колдуунда-ла адырылган. Будурулге банкыда тускай агар саннығ, бот - башкарымышкыл ымыг ажылдап турарын оон директору Д. Ушгуланың чугаалаан. «Терлиг-Хая» будурулге карылгалыг эвес, харын эвээш-биче-даа болза, орулгалыг боон турар. Бо чылдың июнь-июль 17-де берген. Ынчалза-даа ажил төлевиринең эвээжинге ажылчыннарның хомудай турары чөптүг, чүге дээрге чугайны будурериниң бот-үезин дыка улгаткан. Мурнунда бир хая чугайның өртээ 24 рубль турган болза, ам 55 четкен. Ынчаарга садыг черге болуурун ауттуг немезиге 70 рубль чеде бээр. Ынчангаш сеилгү үеде чагыгыдыр берин оон алырындан ойталап эгелээн.

Оон ужурундан рынок харылгаларының берге үезинде ук будурулге чүге чугай-биле эмыырап шиидинде дээрзин билгеп, директорнуң көдээ Советтиң сонгалы ёзугаар күш-ажылчы коллективин кеткир үезе дүзалал ажыл-агыйын үзүм сайгарадырын, аргаан болган даярлал кергелерин будурериң, а оң ышкаш үгүлээн, каастаан мрамор кылыгларны будурериң планнап турар. Амгы үеде коллектив картофельди, кызылгасты, арбайны шеченги-биле тарып олуртқан. Хой болган ооруну садыл ап, ветуруп ажылды чорудуп турар.

Ынчангаш олар солуунга үнген ол материалга чепсүнмейн турарын дыштатсын.

«Шынның» ажылдакчылары Терлиг-Хаяга баргаш, ук чүүлдүң талазы-биле ужуражылганы кылып, күш-ажылчы коллектив-биле, көдээ Советтиң ажылдакчыларын-биле ужурашкан. Үнген чагаада айыткан чамдык фактыларымызаалариның, шынап-ла, бадыткаттынганын ажаа тодаратказ. Чижээ, амгы үеде Терлиг-Хаяда будурулгеде ударгылыг ур үеник иштинде артында-ла эвээш-биче сакша-шалыныышты албайн турар бис» дээн херек кырында байдалга дүүшпее болган.

Терлиг-Хаяның чугай будурулгезин амгы үеде мурнундагы ышкаш «Тыва алдын» будурулгезиниге хамаарылга чок, тускай биче будурулге болур юридиктиг эргелиг боон, оон колдуунда-ла адырылган. Будурулге банкыда тускай агар саннығ, бот - башкарымышкыл ымыг ажылдап турарын оон директору Д. Ушгуланың чугаалаан. «Терлиг-Хая» будурулге карылгалыг эвес, харын эвээш-биче-даа болза, орулгалыг боон турар. Бо чылдың июнь-июль 17-де берген. Ынчалза-даа ажил төлевиринең эвээжинге ажылчыннарның хомудай турары чөптүг, чүге дээрге чугайны будурери

КЕЛИР ЧЫЛЫН 100 ХАРЛААР

Тожу кожуунуң төвү Тоора-Хем суур 1993 чылда чүс харлаар. Ол чер-чурт төөгүзүнде ындыг улуг эвес-даа болза, тыва черниң кадык-чараш, онзагай, бай-байлак булуңу болгаш, шаг-шаандан тура аттыг-сураглыг чораан.

Тоора-Хем дугайында 1946 чылда улуг чогаалчы Семен Гудзенко «Тожуну көрбээн кижи Тываны көрбээни ол» деп чүүлүн «Шынга» үндүрген соонда-ла ол чалгынныг чугааынчаар алдаржып сурагжаан чүве-ле болгай.

Мен бо районга, бо суурга келгеш, ам август айда тапты-ла 50 чыл болур мен. Ол үеде суурнуң хоочун чурттакчылары Кол Дадан, Кол Дуганчы-Хелин, Ак Болчама болгаш өскелер-даа ынчан 60-70 хар ашкылай берген болгаш суурнуң тургустунган эге бажын билир турганнар. Ол үеде-ле мээн-биле бо районга ажылдап-чурттай бергеш Соскар Монгуш, Меке Саяа, Бараан Шүтко суурнуң төөгүзүн коңчуг эки билирлер. Олардан Соскар Монгуш ам-даа кадык-шыырак чурттап чоруур.

Ам 50 чыл мурнунда турганы-биле бо хүнгү Тоора-Хемни деннеп каапталыпкан. Ынчан ол хем эриннге ийи кыска кудумчулуг, 50-60 хире чавыт бажыңнарлыг, 300 бөзин четпес чурттакчылыг бичии суур турду. Ооң амгы Бухтуев кудумчузунга школа, эмнелге, а ооң амгы Октябрь кудумчузунга кожуунчу албан черлери, мал эмнелгези турган чүве.

Ам Тоора-Хемде 20 хире улуг-кыдаа кудумчулар, 3000 хире чурттакчылар, янзы-бүрү түзүлгелер, көрүштүг чараш ийи кат бажыңнар суурну аян кинер кавастап турар. Суурнуң чурттакчылары —хой националдыг чон. Мында тывалар, орустар, хакастар, буряттар болгаш өске-даа национ кижилерни эп-найыралдыг чурттап, ажылдап турар. Суурда интернационалчы өг-бүлелер эвээжок.

Тыва черниң бо каас чараш булуңу, Тожу кожуунуң төвү Тоора-Хемниң хөгжүлде-сайзыралынга боттарының үезинде улуг-хуузун кинрип чоруур мен. Ол шынаа Президентиниң чарлыктарын, доктаалдарын күүседиринге бот-тарывысе кирижир үжүрлүг бис. Республиканың бүгү чону Президентиниң сөөгүп алган чүве болганда, ону деткиринче, дуралаарынче, оон чарлыктарын. Даэди Советтиң, Чазактың доктаалдарын күүседиринге күштү салыпкыне республиканың сөөгүкчүлерин кыйгырар болгаш турар мен. Ажылчы чон мени деткиринге бүдүрээр мен.

Тывада ындыг-ла хой эвес чурттакчылар барын сиңи бүрүү билир. Ылангыя тыва чурттакчыларның аразынга хөөлду ёзугаар соңгуткан, шилип алдыңган Президентивис, Чазактың чорудун турар ажылынга удур кижилер дыңнаан мен.

Аваң өглүг-башты-зап анаргаш, кандыг-бир ажыл кылып чоруун үезин саатып, чамдыкта маңнаар ырлаар чоруун.

Шындазының
Чалбак-Каъттa
Чыглың ойнап турган-на
боор.
Сүрбүзүшүн
Шойбек-Каъттa
Сүржүп ойнап турган-на
боор.
Келек-ле хем Шындазыңга
Хемче тепкен эзир-ле мен.
Хеймер кара уруг эштан
Кежегелиг эжи-ле мен...

дээр сең, шүкше, оглум, дээш бажымдан чыттаң каапаа чораан. Аваң ийи оңл, дөрт кыстың эң хеймери, адыгжы Чавычының чассыг кызы чораан чүве-дир. Ол шагда дүшүтежи берген дээр чүве. Бодумдан арай улуг үтбазы, Мадар Самданның иези чок анаргаш. Бай-Тал бажыңга ону ажаажыл чораш, коңчуг хомудаан ыглап-сыктап келген дээр чүве. Удаганаавда боду ол-ла халаптыг ижин аарымдан аараш, часкаар кыжым чок анаргаш. Ынчан аңам 35, а мен сес харлыг турган мен. Аасын эргеп аваңның төрүттүүгеш, өлүп дорукчан хемни Шындазыңга, оон аржаанынга ында-хаая-даа бол, баргылап, аңың-көгүм багланып, аъш-чемнинин дээжизин өргүп-өргүп, чалбарып чоруурумуун ужуру ында чүве.

Шындазын кайгамчык-ла чараш! Мөңгүлер баарыңдан күду артып, шаанак, чечек-чимис бир-ле чычыы, хорагай чатказылаңган чүве дег, айыраннаар. Ол, бо айдыс чыттыг ергаларда, каъттарда кулче, мангыраш, Ирик-Хаяда сотуна. Эзимнеринде, шораанчарында тоорук, ишек-караа, кызырак-караа, көк-кат, кишкулаа, кавылган-кады, даяқады, кускун-кады... Элик, хулбустен эгелээш, хаван, адыг-лайыраңга чедир аңна ында. Тарбаганның-Каът деп адаар чер болганда шаг-шаанда аңаа тарбаган база турганы чугаажок.

Аалдар күзеглеп кирип келгенде, сыныңар Аржаан-Даанның кырындан харагылап келгеш, аян тудуп ырлашкылаар. Бажың мырыңай кайгамчык! Бир-ле катап он чыл кады өөренип, он сес чыл ажыг кады ажылдап келген ажым Константин Конга-биле Шындазыңга хөөрүүнге утпаа-жа бергеш бис. Ол меңээ ийи хемниң белдиринде аянныг оймакче эдертип келгеш, Шындазының чөөн талазынга даштың хереқтер министри Харис Силайджич парлалга конференциязынга медегленээн. Ындыг даңмының уржуктары бүгү Европага олурукчу үүлгедигленнип непгерээринге база чедирип магат-чок деп, министр айыткан.

Дүшкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының девискээрининге кыптыкхан хамаатыдайын хөй өлүм-чидимге болгаш кайгамчык улуг материалдыг когаралга чедирген. Дайын чорудулгаларын Босниянын болгаш Герцеговинаның девискээрининге бүрүн сөөсадыр дугайында дугуржулга күүсеттинер дээрзинге идегелди ол ылергейлээн.

КЫДАТТЫҢ ДЭЭДИ УДУРТУЛГАЗЫНДА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

ТОКИО. Кыдат Улус Республиканың Күрүне чөвүлелиниң премьерниң амгы орулакчызы Чжу Жунцзи удавас Күрүне чөвүлелиниң чаа премьери болур деп, Япониянын «Номиури» солуну бижээн. Күрүне чөвүлелиниң премьери Ли Пэт Кыдат Улус Республиканың чаа даргазынга сөңгүттүрар. КҮР-нуң амгы даргазы Ян Шанкунь халажыр. Дээди удуртулгада кадрлар айтырының дүтаймында шинтиринии Кыдаттың Коммунистиг партиязының удуртулгазы ол партияның бо күзүн болур ээлчеглиг съездизиниң мурнуу чарыында хүлээп алган. Ук шинтирии кыдат коммунистериниң шуулганынга албан ёзугу-биле бадылаар.

Кыдаттың найысылалы Пекин хоорайдан алдынган медээлерни барымдаалап, солунуун бижээнге болза: Кыдаттың Коммунистиг партиязында реформаторжу болукту Чжу Жунцзи төлээлеп турар болгаш партия шугумунуң талазы-биле база дешпинр. Удазас ону Кыдаттың Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнүнге соңгуур. Кыдаттың Компартиязының ТК-зының Чинглине секретары Цзян Цзэминь болдунуң ол албан-дужаалынга хевээр артар. Оон-биле чергелештир ККП ТК-ның Политбюросунуң Докгаамал комитединиң кежигүнүнден Сун Пин, Яо Илинь олар-ны үндурер.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТРНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

ЙОХАННЕСБУРГ. Африканың мурнуу девискээринде Саазаленд деп бичии хаан чери бар. Мурнуу Африка Республиканың составынга Саазаленд кирип турар. ону XIX чүс чылда Англия эжелеп алган турган. САПА агентилелдиң дыңнатканын ёзугаар алырга, Саазаленднің премьер-министри Оберт Дламини парлалга конференциязынга медеглел кылаш, Мурнуу Африка Республиканың девискээринде ийи участоктуу алыр негелделеп Саазаленд ам-даа ойталаваан турарын чугаалаан. Ол участоктар төөгү талазы-биле связи улуска хамаарыжыр.

ИРАКТЫ ШЫҢГЫЫ САГЫНДЫРГАН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нацнялар Организациязының Аймак чок чорук чөвүлелиниң 1991 чылда хүлээп алган № 687 резолюциязының (доктаалының) чугула негелделерин Иракның президентиниң Саддам Хуссейн күүсетпейн, үрел эгелээнин КНО-нуң Аймак чок чорук чөвүлелиниң кежигүнүнерии чугаалаадын көргеп, Иракның кедеэ ажылдагый министерствозунуң Багдадта бажыңыңче КНО-ның инспекторлар бөлүүн Иракның эрге-чагыргалары киирбээн Каттышкан Нацнялар Организациязының экспертгериниң санап турарын ёзугаар алырга, ядролут чепсектн бүдүрериниге хереглеттинер уран болган өске-даа материалдарны С. Хуссейн ол бажында чажыды-биле шыгжап алган болуп турар. КНО-нуң Аймак чок чорук чөвүлелиниң № 687 резолюциязының негелделерин Ирак эрге-чагырганар күүсетпес болза, бирги ээлчеглге Иракның президентиниң Саддам Хуссейге удур шыңгыы хемчегленин доп-дораан алырын аңаа сагындырган.

МИНИСТРНИ ХҮЛЭЭП АЛГАН

МАНИЛА. Филиппинниң президентиниң Фидель Рамос Россия Федерациязының даштыкы хереқтер министри Андрей Козыренти хүлээп алган. Россияның боргаш Филиппинниң аразынга садыг-экономиктиг болгаш культура харылзааларын калбартыр талазы-биле айтырыгларны ужуражыышкыы үезинде чугаалажып кирген, Россия шыкаш делгем девискээрлиг болгаш улуг кудалыралдыг чурт-биле садылажыдыгаы калбартырынга Филиппинниң сонуургалдыын президент бадыткаан.

ИДЕГЕЖИР ЧОРУКТУ БЫЖЫГЛААР ДЭЭШ

ТОКИО. Россияның дыңнаттын төлээлекчилерн Россияның хезиксээринге чоруурун амга чедир кызыгаарлыг. Ынчаарга ийи чурттарның аразынга идегежир чорукту быжыглаарының эрге-ажыктарынга дүүштүр ындыг кызыгаарлаашкыннарны кайыдаа тала куш чок болдурар дугайында дугуржулгазы Япониянын болгаш Россияның аразынга чедип алырының аргаларын амгы үеде Москвада болгаш Токиода өөренип көрүп турар.

Россия Федерациязының Президентиниң Борис Ельцин бо чылдың сентябрьза Япониягa албанныг аян-чоруун ёзугаар баар. Демдеглеттинген дугуржулгага ынчаарда ат салдынган турул болур деп, Япониянын даштыкы хереқтер министерствозунуң төлээлекчизи Ашок Кумар медеглээн.

СЕТКИЛ ХАНЫЫШ-КЫНЫҢ ИЛЕРГЕЛЭЭН

БЕЙРУТ. Американың Каттышкан Штаттарының мурнуу секретары Дж. Бейкер амгы үеде Чоокку Чөөн чуктуң чамдык чурттарында чоруун турар. Израильдин болгаш Иорданияның дээш удуртукчулары-биле ол ужуражыышкыннарны кылган. Чоокку Чөөн чүкте хой чылдаа дургузунда үргүлүлеп келген чөрүүдээнн чогумталыг кылдыр тайбың шинтирлээринге хамаарыштыр Израильдың база Иорданияның удуртукчуларының тзарымчалыг туружу-биле холбаштыр сеткил ханыышкынын АКШ-тың күрүне секретары илергейлээн.

РЕЙТЕР АГЕНТИЛЕЛДИҢ ДЫҢНАДЫЫ

ЛОНДОН. Рейтер агентилелдиң дыңнатканын ёзугаар Албанияның кадыг-чоруун ёзугаар, Англияның кадыг болгаш болык ажыл-агый база аъш-чем министри Джон Гаммер 1992 чылдың июль 26-дан август 1-де чедир Литвага, Латвияга, Эстонияга болгаш Россияга келир бодап турар. Дүшкен Совет Чөвүлелиниң бо республикаларында кадыг ажыл-агый хөгжүлдезиниң айтырыгларын ангыла министр сонуургап турар.

МАНИЛА. Чоокта чаа Филиппинниң президентизиниг соңгуткан Фидель Рамос түүкий медеглел кылган. Бараанларны болгаш өске-даа чүүлдерни даштыкыдан чөвүлөөш, медээ дыңнадыр «таймылыг» приборлуг үдезыышкыры үзе кеспээн. Бирээлиде-ле 80 килограмм ширкониий-дир дөрт метр узуун аллы хзаржакты склад бажыңнары, оон девискээриниден кандыг арга-биле улуска билдиртлейн алган барганын Таллиннин полиция органнары «магадап» турар.

РосИТА—СЧТА.

Хууда бодалдар

ДЕТКИИР АРГАМ ЧОК

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң чоокта чаа болуп эрткен хуралынга олурушкум. Россия Федерациязындан Тыва Республиканы ангылаар, ону хамаарышпас күрүне болдурар дугайында референдум эрттиреринге аңаа чугаалашкан. Орта чүве чугаалаашкынның хөй кыруузу Россиядан Тываны ангылаар дугайында референдум эрттиреринге саналдаан.

Бо дээрге коңчуг чарын, берге айтырыг деп бодум хуумда бодап чоруур мен. Чүге дээрге, тыва кажиниң хүн бүрү амыдыралы, чуртталгазы, моон сонгаарга салым-чолуг-биле ол сырый холбаалыг. Ындыг болганы-биле бо айтырыгны коңчуг ова-арымчалыг, бүгү талалыг ханы ёзугаар көөр херек. Амдыызында бо саналды деткиир аргам чок. Россиядан ангыланып алгаш, тускай бот-догуннаан күрүне кылдыр чурттаар арга-шинээвис ам-даа чок. Баштай бодум боду хандыртыныш шыдаар хире экономиканы сайзырадып алыры бирги чергелиг сорулгазы болуп турар дээш бодаар мен. Оон чоорту бот-догуннаан ангы күрүнелиг тургузуп ап болур.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң удуртукчулары бо айтырыгны шын экономиктиг санаашкынынарны кылып турган, түнелдиг кылыры чугула болу берген хире. Далашкан херээ черле чок. Бир эвес частырыг кылыр болза, чоп улуг когаралга таваржыр, ону ким харылаарыл? Боданганы ботка херек деп улустуң солунга бижип турганында хаңы утка бары кымга-даа билдиртип келирге, дыхала эвээ-тур. Шак ындыг чорук сферниң готумчалыг ажылдарынга шаптыктап турар деп сөөлгү үеде билип чорбен. Оон ангыда, тыва улустуң арын-нүүрүн, ат-алдарын «Хостуг Тываның» удуртукчуларының бодаза эки хире. Каш кижи олуруп алгаш, тыва улустуң мурнундан даөш, ындыг-ындыг чүве чугаалап турар херээ бар бе? Бүгү тыва чонуң адын үндүрген, Россияга ону чарлаан херээ бар бе? Мында безин дыка шимгыы айтырыг тургустунуп чыдарын «Хостуг Тыва» дээр организациянын удуртукчуларының бодаза эки хире. Тыва улустуң, ылангыя малынналарның адын түдүп алгаш, Президентиниң, Чазактың адреазинге хомудалдар, негелделер киирерге, оларның ажыл-чорудулгазынга удурланышкак айтырыглар салырга, таарымча оон-тур. Оон херээ чүү боор. Ол айтырыгларны Президент болгаш Чазак дүн бүрү кичээрге ап, оларны чогумчалыг шинтирлээринин демдеглерин ап турар болгай.

«Хостуг Тыва» улусчу фронт болдунуң шугумү-биле кандыг ажыктыг ажылдарны кылып турары, оон программазы, уставы, тургузуу, сорулгазы чүү болуру, ажылчы чон-биле харылаазын канчаар боттандырып турары меңээ мынчага чедир билдиңмес. Бо бүгүнүн үржүүндан, улусчу фронтунуң ажыл-чорудулгазында үнелел берип, деткип шыдаваспын мен.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

ШЫН ЭВЕС ДЕП БИЛДИМ

Бо чылдың июнь 26-да «Шын» солунга үнген Чадамба Оржакгын «Референдумга удур мен» деп чүүлүге бүрүнү-биле каттыжар мен. Референдум эрттиреринге шуут удур мен. Ону организастап эрттирер деп турар «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң удуртукчуларын чемелексеп тур мен.

Амыдырал бергедээш, аъш-чем ховаргаал бо коңчуг бергеүеде Россиядан ангыланып алыр, тускай бот-догуннаан күрүне болур дел саналлап турарынга таарышпас, ону шын эвес бодал кылдыр санаар мен.

Референдум эрттиреринге шинтирлеп алыр дел алган алганы хүрады Кызылга эрттирдя. Оога олуруштум. Анаа келгенниерниң хөй кезии адамзаат дыңнаар-көрээр болган, малынналар дээр улузунуң хөй кезии өске улустар чораан, кайда ажылдап турарын билдинмес. Хүндел коңчуг эренгей арткеп. Оон соруглатын В. С. Салчак-даа, С. А. Бамр-даа улуска тайылбырлап бербээн. Шак ындыг удурутказы билдинмес турал-га Россиядан, орустардан ангыларлыр дутайында референдум эрттирер деп шинтирлер үндургени шын эвес.

Россияның хөй национадыг улустарының дузаламчызының, деткимчелиниң ачызында багай эвес чурттан келдинис. Ол шыкаш хоорайларывыс, суурларывыс сайзыраан. Эвээш-даа болза, будурулгелеривис ажылдап турар. Долгурбүле чугаалаатта. Тывя чүрту бурунгаар балыкчыларны кылып сайзыраны хандыр-да малынналар чок.

Шынк-биле чугаалаарга, В. Салчак биле С. Баирның тыва черге кылып, будурупкенин опудут ажыл-херээн билбес-тир мен. Тываның алдын байлак, кевей деп турарладыр. Ол бодуу чедир келбес, алдынын дилеп тывар, казар болгай. Россиядан ангыланыр дутайында дилеп киирерге, ону хандырганы, ангы чурттаар ёзугаар, электри чыры бээр шугумнарны одуруп кескеш, автомобиль оруктарын хатташ, самолеттарны удуралын чедиштээрейн баар болза, канчаар бол? Аъш-чемнин, кедеэ хей аймаан каймын алыр бис? Бо дугайында В. Салчак биле С. Баир бодаан ирге бе? Шак мынаар болгаш өске-даа бөгө айтырыгларны тыва улустуң ажылдамал чуртталгазында чаңчыл сорулгалыг болгай.

Оржак ЛАМА
Күш-ажылдың хоочуну.

Төөгүжүткен очерк

ШЫНАП ЧАРАШ ШЫНДАЗЫН

Шындазың аржаанын шаанда Белдир аржаану деп адаар турган. Сөөлүүредир ону Шындазын деп адай берген. Ол Аржаан Хемчик бажында Кара-Дыт аржаанындан үжен километр хире күүдү, а Бай-Тал суурдан делегейде атсураглыг Шивилиг аржаанынбиле дең хемчөөлдиг черде.

Черле Тываның ыдык сургларының хөй кезии орухчирип берге, онза, чараш чурумалдыг черлерде турар мышкажыгай. Шындазын шакла ыдыг. Шындазын ыдыг аътта шыны ындыг шыкаш чараш деп утка сиңиккен. Аржаан ол хемниң Хемчикче кирген аксындан ырак өвес, даг эдээнде.

Кежегелевчек аргалыг, дээржө аластаны берген сүүлүг шак ол дагны, бирде көөрге, коргунчуг, суртенчиг-дээ, бирде көөрге, өөрүнчүг, байырлавчыг-даа шыкаш ыңдыр хуулуп турар. Ыдыктыг сургар оон эң адакгы чалым хаяларының тиглеринден сыстыгын үнгүлээн. Ук черниң чону ол дагны Белдир даа дээр. Ынчангаш, Белдир аржаану деп бурунгуларның алдар-ыдын адаанында частырыг чок. Ынчалза-даа хандыг-даа хемнерде белдирлер-ле хой. Оны катаптаазы-биле Шындазын аржаану деп адаза дыка таарымчалыг хире. Сакалыңнар чүл, бай-талчылар? Медицина литератураазында ыңдыг-ла шынзыкпаан. Бирле катап ол аржаан ээремнге балык сыырткыштаа турган. Кежээликтей аварган. Ол чоок-кавыда кижи-даа чок. Шөлээнн коңчуг. Балыктарның инда-ында чемнек турары-даа аажок. Ол хиреэринде сыырткыш октаарга чивес. Бир даш кырынче үне халып кээрге, артылдан хенертен кижи идипкен. Чүгле ээремче мойт дивээн. Хая көрүүп келгеп. Кижи-даа чок. Аржаан хаяларында хөй-ле чүве шаарадаазын мышаан сагындырган. Көрүптергеш, өскаазының идик-хептиг кижилер сл, бо шимчеп, шулуктайындыр шугужы бергеп. Чүрек чайлы бер чазын турда, сыырткышта чүү боор, инда-даа ээремче эстей берген. Ол шинибиле оон балыктавастаан башкы-дыр.

1963 чылдың чайы. «Тээлэ» совхозтуң кол мал эмчизи Н. Чулдум, кол зоотехник В. Шарабин-биле мал ажыгларынга удур шинчилге кылып чоруп турганнар. Ынчан Шыкаевның аксынга чурттап турган бир үгбайның өшкүзүн шинчилерге, саап ижер өшкүлериниң чамдыкчы варыг болган. Хан ажыг малды тудар эвес. Чок кылыр азы саттырар, оон соонда өдекги чүүр дугайында чедиг-чедиг чугаа болган.

Садарга каш өшкүнү күрүве албас. Ам канчаар, өшкүнү еске кодаиларже чоокшулаттынас ашаргаң. Ажыг өшкүлериң ангылаң ажаар. Кадык өшкүлериниң судуң эки хайыдыргаш ижер. Катаң база ошпчилел кылыр дээрии ээлиге дыңнадып, шынгыы айтышкын бергеш, аътталыпканнар. Хуусаа четкен. Өшкүлерге база катаң хаяы шинчилге кылган. Оларың шүүлү кадык. Чакпыг таварылганың ужурун илереткен. Ажыг өшкүлериниң ээзи, оларың тазартыр кыргаашы, чартык ай иштинде хөнеп алгаш, аржаанындың турганында болган-дыр.

1963 чылдың күүс. Дүш болуп хоочун башкыларывының бирээзи Ооржак Хойлакаа Сундуевичиге аңаа ужураштым. Кыска чугаа кадыында ол мынча дээн:

— Кайгамчык-ла күштүг суг-дур. Мында родоңдан ангыда хая-чугу, күүгүр, демир болгаш өске-даа металлдар бар хире. Арай озалдаан-дыр мен. Шагда-ла маңаа келир чүвеин. Төөгүүүн аржаанны турган-дыр. Чонның чүдүл, тейлеп чорааның көр даан — дээш, хаялар кужаргларында дыдыраш хадыларда, шараанарда болгаш чоогунда чодыр теректерде аскылап каан чаламалар, кадактарже айыткаш, аажок сагыжы хамган дег каттыра-дыр.

— Ол-даа шын боор, башкы. Бай-Тал биле Шүй улузунуң кирер аржаану бо чүве. Дүү ол чалымдан үнгеп карак эмнээр аржаан база бар. Ол ам ээрем адаамга баогап. Хемчикти эрги адырынче чайыптар болза, ол ажыглалга кире бээр — деп, башкымга шынзыктырым Ынчалза-даа ол мынчага чедир бүтпээн.

Тываның улустуң артизи Николай Өлзей-оол мынча дээн чүве: — Ынчаарда бы-жаар думаадаан улус мырынай кыралып турган. Мен база аараан мен. Аттыг халыдаар чүве чораан. Аңам меня шокар шарыга шыргалап алгаш, хүнүң-не аржаакка каш удаа каксып, ижиртип турганымдан дириг арткан, чурттап чор мен.

Хоочун журналист Сергей Шойгу: — Бир чылын чүрек ааразаш, дыка-ла бергедеп турган мен. Шындазын аржаанынга киргеним соонда көңгүс кан-кадык болган-дыр...

«Бай-Тал» совхозтуң мурнакчы малчынарының бирээзи Ооржак Хойлакаа Сундуевичиге аңаа ужураштым. Кыска чугаа кадыында ол мынча дээн:

— Кайгамчык-ла күштүг суг-дур. Мында родоңдан ангыда хая-чугу, күүгүр, демир болгаш өске-даа металлдар бар хире. Арай озалдаан-дыр мен. Шагда-ла маңаа келир чүвеин. Төөгүүүн аржаанны турган-дыр. Чонның чүдүл, тейлеп чорааның көр даан — дээш, хаялар кужаргларында дыдыраш хадыларда, шараанарда болгаш чоогунда чодыр теректерде аскылап каан чаламалар, кадактарже айыткаш, аажок сагыжы хамган дег каттыра-дыр.

— Ол-даа шын боор, башкы. Бай-Тал биле Шүй улузунуң кирер аржаану бо чүве. Дүү ол чалымдан үнгеп карак эмнээр аржаан база бар. Ол ам ээрем адаамга баогап. Хемчикти эрги адырынче чайыптар болза, ол ажыглалга кире бээр — деп, башкымга шынзыктырым Ынчалза-даа ол мынчага чедир бүтпээн.

Тываның улустуң артизи Николай Өлзей-оол мынча дээн чүве: — Ынчаарда бы-жаар думаадаан улус мырынай кыралып турган. Мен база аараан мен. Аттыг халыдаар чүве чораан. Аңам меня шокар шарыга шыргалап алгаш, хүнүң-не аржаакка каш удаа каксып, ижиртип турганымдан дириг арткан, чурттап чор мен.

Хоочун журналист Сергей Шойгу: — Бир чылын чүрек ааразаш, дыка-ла бергедеп турган мен. Шындазын аржаанынга киргеним соонда көңгүс кан-кадык болган-дыр...

«Бай-Тал» совхозтуң мурнакчы малчынарының бирээзи Ооржак Хойлакаа Сундуевичиге аңаа ужураштым. Кыска чугаа кадыында ол мынча дээн:

— Кайгамчык-ла күштүг суг-дур. Мында родоңдан ангыда хая-чугу, күүгүр, демир болгаш өске-даа металлдар бар хире. Арай озалдаан-дыр мен. Шагда-ла маңаа келир чүвеин. Төөгүүүн аржаанны турган-дыр. Чонның чүдүл, тейлеп чорааның көр даан — дээш, хаялар кужаргларында дыдыраш хадыларда, шараанарда болгаш чоогунда чодыр теректерде аскылап каан чаламалар, кадактарже айыткаш, аажок сагыжы хамган дег каттыра-дыр.

— Ол-даа шын боор, башкы. Бай-Тал биле Шүй улузунуң кирер аржаану бо чүве. Дүү ол чалымдан үнгеп карак эмнээр аржаан база бар. Ол ам ээрем адаамга баогап. Хемчикти эрги адырынче чайыптар болза, ол ажыглалга кире бээр — деп, башкымга шынзыктырым Ынчалза-даа ол мынчага чедир бүтпээн.

Тываның улустуң артизи Николай Өлзей-оол мынча дээн чүве: — Ынчаарда бы-жаар думаадаан улус мырынай кыралып турган. Мен база аараан мен. Аттыг халыдаар чүве чораан. Аңам меня шокар шарыга шыргалап алгаш, хүнүң-не аржаакка каш удаа каксып, ижиртип турганымдан дириг арткан, чурттап чор мен.

Хоочун журналист Сергей Шойгу: — Бир чылын чүрек ааразаш, дыка-ла бергедеп турган мен. Шындазын аржаанынга киргеним соонда көңгүс кан-кадык болган-дыр...

Борис ЧҮДҮК.

АДА-ИЕДЕН ХАМААРЖЫР

Өртемчей кырынга не кижи чаяттынмаан болза, кижи төрелгетен каяа турар. Ынчангаш не херээжен кижи өртемчейде амыдыралдың бодарадыкчызы. Ажы-төл өстүрүп, кижизиндери дээрге нарын чүүл, тыва чонуң үндезин төөгүзүнде иштиг херээжен не кижини бурган дег каастап, камгалап чорааш. Чүге дээрге, өг-бүлеге ажы-төл бөжүп, азырап өстүререя ава кижиге берге болгаш нарын. Кажан эвдә аарып, уруг төрүттүнерде, херээжен кижиниң мага-бодунуң чүстүг сөөктери адырылгаш, уруг чырык өртемчейже чаларап төрүттүнген соонда, чүстер катап тутчар дең улуг кижилер сөглеп чорааш. Уруг төрүттүнгеш, чер базып кылаштаваанда, ол уругну бурган дээр чорааш. Чүге дээрге, ол чаш төл кандыг-даа чүвеге шаптытаваан болгаш чүстүг сигек сый бөспаан дээр.

Шаг-шаайда тыва чон үжүк-бижик билбес-даа чорааш, ажы-төлүнге кичээнгейи улуг, салгалы шынчы, түрүштүг болзун дең кичээр. Өг-бүле херээн шын башкарып, бижыг мөзү-шынары-биле, ажылыштыын-биле ада-ие дең атка төлептиг боон чорааннар.

Ада-өгбелеривистиң чаагай чанчылдарын эргинин артыңгыны дең хоруп, чүдүлгээнин, чанчылдарын үзе шаап, хоруп турганыңдан, хамык чаагай эки чанчылдар, хүдүлээчел ёзу-чүрүм читкен. Ам ажык-чарлыг үе. Тыва чаагай чанчылдарның катап эглип кээп турарынга канчап черле өөрүвес боор.

Ынчала-даа амгы аныяк-тарымыстың чонуң чаагай чанчылдарынга, оларның үлегер-дүржүлгазынга катап эгидип, кижизидериве ыңдыг-ла белең эвес. Ынчангаш ол сорулга-биле уругларга ясли-садтарынга улусчу педагогика-ның программазын хаңылаашкын өөредиглер, кижизидерге чугула. Амгы аныяктарывыстың кижизидилгезин үениң айыы биле хөлүн эртүрүп сула боон турарын эскерип тур бис, чамдык аныяк-өскен туразы улуг, төөгүвүсүн чок, ажылга кызымак эвес кылдыр өөреягендир. маңгыстаачак амыдыралдың хөөнүүлүг биле чүрттээ чорууларлар бар. Олар амыдырал-чүрттээлга, өг-бүле, ада-ие, төрөөн чер дээш чүүлдерин хүндүлевейн чорууларлар. Корум-чүрүм үреэшкиннерин-ниң, кем-керек үүлгедиглериниң боон турарыңда-даа мында.

Мындыг байдалга чогум кым бурууттуг? Ол төлдүиштинге көдүрүп, хилинчектеп-тиңгаш чорааш ава, ада. Уругнар кижизидилгезин ала-чайгаарлашкынче киирип болбас, хепкерип, ажың-чемин кылып берип чөп-мен дээр болза, ол шын эвес апаар. Ол дээрге ада-иениң хүлээлгези-дир. Корум-чүрүмну шүлүтүвүс киржип турганы, эжиндип албас болзувусса, байдал берге-дир.

Шаанда оорланган кижиниң холун олура шаап аарга турган, кадыг хөөлүдээ корткаш, оор дең чүве турбаан дээрэвэ улуг улус чугаалап чорду. А ажыл чоктар дээрге-ле, аныяк кижи болза, алыс деңнүде база ада-ие бурууттуг. Уруг-дарыгны ажыл-ишкө ынах кылдыр өөредээн боорга ыңгыдыр. Шаанда болза, уругларың ада-ие дең кижизидип чорааш. Улусчу педагогиканы ясли-садтардан эгелээр болзувусса, аныяктарны чаа-чанчылдарга чанчыктырып аптарывыс чигзиниг чок. Ада-өгбелериниң чаагай чанчылдарын, төөгүзүн эки өөреним албас болзувусса, бедик мөзү-шынарлыг уругларны кижизидип алырывыс берге.

Мээн бодалым — национал хелтерни иептереди кедер, төрээн дылывыс күүрүе дылы болганда, ону хөйү-биле ажыглаар, шын чугаалаарын чедип алыр. Кызыл хоорай Тываның найысылалы болганда, анаа келир даштыкы аалчыларны хүлээп алыр ак өглерден тиккеш, тыва чемнин дээжизин делгеп салгаш, баштай анаа хүлээп алза, Ыдыг байдал чоннуң чоргааралын, каас-шинээп, төөгүзүн, бичиндаа бол, көөгүзүп турар ышкажыл. Ол ышкаш Кызыл хоорайның чурттакчылары тыва национал хептен чагыдып кетсе кончуг чараш болур ийик.

Бо-ла бүгүнү тыва чоннуң чаагай чанчылдарын эдерип, шажың-чүдүлгезинге бүзүреп, мөзү-шынарлыг аныяктар хөй-биле нөстүп кээп, кем-керек үүлгедиглериниң ээвээжээринге салдарлыг болуп ярга бе дигеп бозал-биле бижидим. Черле мынаш, уруглар кижизидилгезин эде тургузарын үе ветеп келгей.

Бичии-Уруг КЫРГЫС,
Эрзин район, Нарын суур.

ШОРААННЫҢ ШОРААННАРЫ

Часым хатпын хадымыр чүгээртеп, чайның хүдүмүрдү эскертинип келген. Дүүш эртиелек чорда, Шораан акызы сутже машина дозуп үнүпкеп. Оруска ол үнүп келгеш, төрээн черинге чараш казыы магазан, дар эдээнде мыйгак-харагаинарже көрүп чораан. Шораан «улуг аалдан» хосталып үнгеш, чаа-ла чедип хире хонуп чоруур. Кыргын мези мөңүй берген. Эзи бажыңга чеже орар, чезинин көөрүнге барып каашаш, хой кадаржыры-биле чоок төрелге боор акызы Секпер-оол сугже кел чидарын, бо. Акызы оңуп та канчаар үүткүп хүлээп алырын билинмес. Шораан чаа-ла чөзөрбе үш харлыг, аныяк. Ол сес харлыңда оор черээ дээш беш чылга шиитпиргеш, келгени бо. Ол чазыг ыылгаш, шиитпирип чорээ-даа, чүрттаалганы шын эгелээр дең бодаллыг чанып келген. Суурга дарга-бошка домактаан ооллуг херекке албаанмаар. Шораан сула салдыммайн, ажылга кирер дээш үүнүпкеп. Болза бодаалдар-биле аалга чоокшулап келгенин ол эскербейн баргап. Секпер-оол үр-даа эвес, беш чыл хире мазынмаан ер. Өөүүн ээзи Чинчиваа эки кижи.

Шораанны акызы улуг өөрүшкү-биле үзүүп хүлээп алгаш, эртен дораан ийи дугаар казарчы ыылдыр киирер дең сүмелешкеннер. Чеңгезин база Шораанга дыка-ла оюа болган.

Шораан эртен хораан акызының кодан хоюн кадарын киришкен. Элээн үе эрткен, Шораан акызы сутта бичиндаа багай дюртпейн ажылдап турган, шуудай бергеп. Хойну үргүлүүлге чалзыг казарээр, аът мүнмас мындыг. Секпер-оол, Чинчиваа суг хой, хуу мал-даа чок, ийи мунар аътты, дөрт кире саар ыяштыг аныяк өг-бүле. Секпер-оол дүмазының эттинин ажылдап эгелээнинге иштинде амырап, өөүүп турган.

Бир-ле кежээ хой коданга чоокшулап келгенде, Шораан аалче базып кирип орда соонда доруг аътты кижи

Чечен чугаа

алгы-ашкылыг келген. Келзе-ле улуг малчын орда Доңгуп-оол деп улады бергеп ашак болган. Доңгуп-оол — дөй мал-маганныг, өөр ыылгылыг шырык бай кижи. Эки-Менди-даа чок, алгырып-ла эгелээн, ол дорту-биле сөглеп, кымчылап эгелээн:

— Оон чүве, малдарымны кайда багларың? Сал дораан, тагдаалларга бараалы, сендеп ооң оюм-даа албас, домак ээзи чүве—дээш, чеже дивээнин-ле чок. Кымчызыбиле ийи үзүн соттарга. Шораан чым-сырт дигеш, ушта соккаш, ырадыр шыбзаланкан. Доңгуп-оол сөглевишпаан. Секпер-оол сугже шаап кире бергеп. Шораанның сагыш-сеткили хенертен карангылап дигеш, бүттээ чайгаалда аар болу бергеп. Ол аътларны ол сонуургап безин көрбээп болгай.

Шораан акызының аалынга мунган сайдалын көөгүспейн, арай ширинэ чедип келген. Аңы, чаавазы чүү болганын-даа билиттишпаанзар, үр болбаанда чаавазы Шораанның сагызын ооңургадыр:

— Ажырбас, дингмам, шын күүлүг болгай. Доңгуп-оолду кижи силбес эвес, улус бастыр ыядыг кижи-ле болгай. Аъды тыпты бээр он. Шораан! —дигеш хүдүмүрээн.

Үр болбаанда шагаа машиназы бо келген. Доңгуп-оол душкаш дораан-на алгырып эгелээн:

— Че, чүү болду, хулуп алыңар, бо оор чүвеин. Секпер-оол, оор дүмаңны сен айбылап-ор сен бе?—дең, сес сөглеп турда амырла.

Малчынның участок төлээзи Менги Монгушович:

— Ооңум, ооңум! Баштай байдалды таптыг билип ап көрейн, аңыр, маңаңар! — дең чорда-ла, Сержин чтбай—Доңгуп-оолдуң казайы куурттан халып келген.

— Ашак, аътгарывыс дүтке чедип келдиң. Боос бевис төрүвеен. Эшкедел чүү боор. Улус девиледи. Бүрүүдатпайн көрүнер, оолдарым — деп не кижи болгаш, хөөкүй эпчоксүзүгеп.

Чинчиваа ора, улашкан:

— Харың, бис мырынай кайгадывыс. Шораан ам ай ажыл турар кижи, аалдаңда үнмес. Чүгле хой кадарар кижи түве. Эпчок-даа, хорапчы-даа чүве-дир бо.

Менги Монгушович ширинэ көөрүт Доңгуп-оолже:

— Мындыг-дыр, эш Доңгуп-оол акый, мөөн сонгаар элекке дүвүрел, улус шүүдетпенер! Баштай эки билип алыр. Шораанга база бүрүүкаар мынаңар! Че, байырлыг.

Шораанче көргеш:

— Чедишкиннерни күзелим, Шораан. Ажырбас, хомудава, ындыг кижилер черле турар. Оларга алыссас херек—дигеш, чорупкан.

Шораанның шорааннары мынаарла бүргеп-бүргеп, аазы хоюа бергеп.

Диназа УНДУУНЕЙ,
Чаа-Хөл район.

ЧҮДУКЧҮЛЕРНИҢ ДИЛЭЭ-БИЛЬ

«Судур» болгаш «Чүдукчү болгаш номчукчу» дең сарыг-шажыңга хамаалыкшаа будуннарга номчукчуларның сетиил-сагыжын илередеткен чагаадарын парлап турар бис. Оларның чамдыктары тарилаалардан солуунга үндүрүп турарын дилеп бижигилээн болгулаар. Ынчангаш чамдык тариналарны чүдукчүлерге ажыктыг болгуу-биле парлаавыс.

ҮҮЛЕ БҮДҮРЕЛИҢНИҢ ТАРИНАЗЫ

Наму хари ди, гу, ма, ри, гоори таңдары, заңдаля мадамге гали (бодунуң адын адаар). Му, хе, хи хара-хара, база, база, аранзаза муизаза (бодунуң адын адаар), меша мана яа суухай, ум бүрээ буза зула, зула, зули мөчаин, деви сарвасам газара тари миза дале дале зула зула суухай.

Бо тариналы номчуптар билек, бүтпейн турган үүле-херек чогүй бээр.

Наму бядрагина медрева сиха доза не суухай.

Наму будна гаяа медре сиха доза суухай.

Бо ийи тариналы стаканга суг кузуп алгаш номчаашаш, сугже үрупкеш, каракты чуптар болза, бүлүртүнээр, карангылаар азоолы чиде боор.

БОТ-КАМГАЛАЛЫҢ ТАРИНАЗЫ

Холуң намашкыдаа алгаш, эртен, кежээ бир катап номчуур:

Наму-буд даяа, наму дар маяа, наму еаи гаяа.

ДҮШ ТАРИНАЗЫ

Ом сарбаа, дадаа хораа үстүң хүрү суухаа.

Бо тариналы дүш-дүл бакыраанда үш катап номчуур.

ААС-ДЫЛ БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ТАРИНАЗЫ

Намы сарбаа будуңам авыра тиха ханза сиизаи ном ха, ва, та, ка, ма, ам, хом, хом, хом, пат, пат, пат суухаа.

(Шажың номналыңдан).

Чаа автор-биле таныжыңар

БАШТАЙГЫ СӨҢ

Монгун-оол Ирситовна Сонам 1947 чылда Бай-Тайга районунуң Бай-Тал суурунга төрүттүнген. 1966 чылда аңаа ортумак школа дооскан. Оон соонда Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун. Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультединиң бот-өөредилге-биле дооскан. Төөлә ортумак школазынга башкылап чорар. Монгун-оол Ирситовичке чаа талантылыг. Районга болгулаан көрүүлелериниң шоодутузуг кезээнин кескү ойнаачыны боон, бо-ла кижилериниң кичээнгейин чаалап аңаан турар.

Ол шулук чогаадырынга база-ла сумдулуг, ол талазыбиле шенелдеки кылып чоруур. Оон аңгыда улустуң аас чогаалын чыып өөренип, концерттерге бэрээлгадып, чаагай үүлеми бүтүрүп келген. Монгун-оол Сонам бистин районда «Монгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының кыргынчызын. Монгун-оол Сонамның чамдык чогаалдарын редакцияже чоруттувус.

Борис ЧАМБЫТ,
«Монгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының хөгжүм удуртукчузу.

ЙӨРЭЭЛДЕР

Ак сүт ышкаш, сеткилзиг болчулу.
Артыш ышкаш чаагай чоруулу.
Эчизинден кээргээр, каравтаар
Эриг-баарлыг-ла чоруулу.

Хан ноштың будуу ышкаш,
Харылзаавыс сырый болзуун.
Тел ыяштың будуу ышкаш,
Демнивис быжыг-ла болзуун.

Орай тандывысты камгалаалы.
Олча-ажык сүрбээни, ооңуктер.

Оглу-кызывыс орлан-эрес ооссүннер.
Омак-хөгжүг чурттаалы, ва-дүнма.

АМЫДЫРАЛ ОРУКТАРЫ

Аарыгга-човуланга таварыкпаанын
Амыдырал оруктары үттүнмас-тыр.
Каттыжаннап, кыстар кайгаар үелерим
Хайлыг чүве, эмнелгеге эртиеп мшкаш

Эртиеп үем эргий бозап саатырымга
Ээрилп хөлээп далайга-да демей мшкаш
Көвей эвес, мыя чурттаан назынымза
Хөйну көрүп, түрегледеге шылгаттырдым.

Алтай-Таңдаа, арат чонга чүдүл чоруаш
Аарыгның аспаан ажыл тиилээштин
Ажы-төлүң мандып өскен, оман-хөгжүг.
Алган эштиг, ажыл-иштиг чурттаан чор мен.

Монгун-оол СОНАМ.

АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ БОЛГАН

Чоокта чаа Кызыл хоорайга республиканың бүтү районнарының мал эмчилеринге өөредилге-семинары болуп эрткен. Бо семинарга мал эмчилериниң бүтү чергелеринден делегатнай турбуже, чүгле Өвүр Тес-Хем, Эрзин, Монгун-Тайга, Сүт-Хөл районнарының колхоз, совхозтарының специалистерин кээп, ажыл киришкен. Мындыг өөредилге семинарны бистиң республикага бир дугаар эрттирип турар болганда, ол бекче дыка ажыктыг болганын чугаалаар ышаа. Өске районнарның мал эмчилери келген болза, эртемнис ыйы-биле теория, практика аразы-биле авга дүүжүлүүшче солчурунга улам ажыктыг болуп, чаа чүүлдерни бот-боттарывыс эки-ле бээп адыр турган боон бис. Чүге дээрге бистерниң амырал - чурттаалга ыяс, ажы-чиниве, аңаа шаңгыныс чер-черлер айфы-биле англаны болуп турар.

Б семинар янитнип-биле ажыттыг, эки чүүлдерни берди. Ол эки-дир. Ынчалаада сагыжывыска база бир тааржыпсе чүүл артып калгай. Ол болза, мал ажылыныш тускай эртемнигларни республика пайысылалынга эки алгап-даа бол, лекция номчуур республиканың чамдык шыырак специалистери келеп боор чүве-дүр. А бисни сонуургаан айтырыглавыс хөй турган. Чугаадалы-чугаалажы келиишпе бистиң ажылывысты кала-таа эки үелеп кообес чүве болду. Бистер оны үлет сеткил хөлээшкинин-биле бот-боттарывыска чугаалап турган бис.

Чүге дээрге ажыы-биле чугаалаарга, кезээ ажылгый специалистерилеп ажылды чогум-на хол-биле кылыы, малды түүп, эмнечип чоруур улустаар бистер бис. Кызыл ажылдың чоргузусса-даа, кажан мал халдавыр чок ыарыгларын, аймалдавының баксыраанындан чыпе сиген-шиирбээн чедиишпезинден арын-дорутушкуннан бүү бээрге, доңгейле пеовегетенпаластерни бүүрүлеп чоп санчы каарлар болгай. Мал эмчилер мал өлүп бергенин-ле дээш багай эмнээрим кайың бодап чоруур дең Бо чүүлдерге хандыкпайлар, ыяктың малчының малының улуг бүрүүну чүктээр. Чарыысалганы бистерниң-биле деңге үлемнер апаарлар. Чажырын канчаар, чамдык таварылгада мал эмчилерни боттары бүрүүлүг болдурлар ийик.

Малчын кижи четпир хемчээлдиг сиген белеткеп, чайлагже үнүп, малын семиргил аймаа болза, малды кыштан ажырып алыры бергедээр, чүзаар, арын-дораар, оон өлүп хоралар болгай. Оны кижи бүрүзү эки билиир. Чамдыкта сиген белеткеп албайн баргаш, азы мал чемнээ төөгүзүн каарга кургап калган кулуузун, азы хыргыыш малга бээр-дир бис.

Николай ТҮЛҮШ,
Өвүр район,
«Эртинелиг» совхоз.

Чарлалдыр салбырааш.

САДЫГЛАЖЫРЫНЧЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың күрүнениң коммерция-хзарылзажылга компаниязының, Кызылда барааннарны меңнеп: садар фирмазы өртээн 50 хуу чедир чыгетken янзы-бүрү барааннарны садып алыры-биле кооперативтиң, бичии ажыл-агыйлыг бүдүрүлге черлерин, арат ажыл-агыйы-биле харылзашкан кижилерни болгаш күзелдиг хууда кижилерниң садыглажып алырын чалап тур.

Өртек төлевирин шилчилге-биле-даа, почта дамчыштыр-даа шилчидип болур. хууда садып алырын күзээн кижилер акша боду-биле фирманың кассазынга төлээш, садып ап болур.

Айтырыглэрны фирманың турар черн Калинин кудумчузунуң № 17 бажыңга келгеш, саарылга салбырындан айтырып болур, тел. 4-10-58, 4-17 20.

«СОДЕЙСТВИЕ-М» ФИРМАНЫҢ МАГАЗИНИНДЕ:

— өннүг болгаш өң чок «Кварц» телевизорлар;

— ургларга болгаш херээженнерге чайгы платьелер, костюмнер, блузалар, юбкалар, шорты чүвүрлер, футболкалар, эр хөйленнер;

— курткалар, аржылдар, ак-чоорганнар, чоорган хаптары, ажылчын хептер, херээжен халаттар, хөйленнер, эр чүвүрлер, повар курткалар, ак халаттар;

— хевистер, мебель аймаа;

— ийи дептерлиг «Бүгү Тыва» деп телефон айтыкчылары;

— ДСП (ыяш-хирээнди плиталар);

— инек, дагаа эъди тушенкалар, сардины, минтай баары консервалар, өске-даа аъш-чем барааннары болгаш суксуннар кирген.

Ол бүгү барааннарны фирманың **Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Парлалга бажыңы, чер каъды адресте магазининден садып ап болур силер. Телефону: 3-35-44.**

Магазин:

— чондан барааннарны комиссиялыг садыглаашкынга 10 хуу чыылдалыг хүлээп ап турар;

— чаагайжыткан ийи өрээлдиг хуужуткан квартираны;

— «Москвич-2141» автомашинанын кузовун садып турар;

— аныяк кижилерни фирманың бараанларын садыглаарынга киржиринче чалап турар.

КИНО

ИЮЛЬ 24-ТЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Цель» (Индия, 2 серналыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, «Видеозал: «Жемчужина Нила» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Отмщение» 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

ЭЛДЕП-ЭЗИН «ЭЭЛЕР»

Шагдагы кырганнарның чугаалажыры болза чер, суг, үнүш, бойдус-даа эглиг, оларны ниитизи-биле «Орантанды ээлери» деп адаар боор дээр Оран-танды ээлеринге хол дээп, ок-бижек, боо-мойгу аныып болбас, оон башка киленнеп, хай-бачыт үжураштырып болур. Ол ээлерге таварышкаш, бак чүве кылбаан болза, ол кижиниң назыны үзүп боор, сонгу пазыда барып, эки чурттаар, чер кырында ажытелүү дас-кежиктиг, оңча-мелде чоруурлар дижирлер.

Ол ышкаш чүгле орантанды ээлиг эвес, ам-мен, кижиниң азырап орар малмаганы, эдек-эчеени, олускаву безин ээлиг, башкыныыг болур дээрлер. Оон-даа харын дергул-терел оон безин аразында бир чүгээ-соодуң дыннаар башкы кижилиг чорбас болза ол төрел белүк боттары-ла аразында сөөкүлажып, адазынзыкпын төөгүн каап болур деп органнарын база дыннаан мен.

Бо бүгүнү сайгара болап орарга, амгы үеде ээлеп хажыдыышкыннар, өскерилгелер бар хевирлиг. Шынап-ла, бис «не сөзүн ижип болбас, ада сөзүн ажырып болбас» деп үлегер сөстү тоовазывыстан ийикпе, азы оглу адазын, кызы незин эндеп алыр азы дедир-даа боор таварылгалар бар болгай. Амыдыралдың ажыг дүүнү амзап каапкан, коочуп өгбелеривистиң чагыг-сүмезин керексеп чораан болзувусса, мындыг мунгараачыг эндеалдагдалга таварышпас-даа турган чаламас ыйнаан.

Шагда бистиң төрел белүүвүске хөлчок дүржок даайым кижи турган дээр чүве. Чүве болза-ла чагар, согар, тевере-ле дээр. Арага ижип алгалаа чүгле хөрээ эдер, бир бустаан бүга-ла. Ол чоокнавы валдарның калайлары өглериниге орбас, арга-арыг иштинге «хоюп» чаштының кире бээлер. Чүгле бистиң аравыстан сестир, корбар турган дээр. Бир-ле ынчап калчаарап турда, аравыс куюн орта таваржы бергентир. Эпчок, калчаарап даайым: «Чүү мындыг туразы улуг халайы бо?»—деп, аравының чанынга ээлы-биле дээрлештип келген. Эпчок кижи хаймн танывыр ийик. Корум-чүрүм үреэшкиннерин-ниң, кем-керек үүлгедиглериниң боон турарыңда-даа мында.

Мындыг байдалга чогум кым бурууттуг? Ол төлдүиштинге көдүрүп, хилинчектеп-тиңгаш чорааш ава, ада. Уругнар кижизидилгезин ала-чайгаарлашкынче киирип болбас, хепкерип, ажың-чемин кылып берип чөп-мен дээр болза, ол шын эвес апаар. Ол дээрге ада-иениң хүлээлгези-дир. Корум-чүрүмну шүлүтүвүс киржип турганы, эжиндип албас болзувусса, байдал берге-дир.

Шаанда оорланган кижиниң холун олура шаап аарга турган, кадыг хөөлүдээ корткаш, оор дең чүве турбаан дээрэвэ улуг улус чугаалап чорду. А ажыл чоктар дээрге-ле, аныяк кижи болза, алыс деңнүде база ада-ие бурууттуг. Уруг-дарыгны ажыл-ишкө ынах кылдыр өөредээн боорга ыңгыдыр. Шаанда болза, уругларың ада-ие дең кижизидип чорааш. Улусчу педагогиканы ясли-садтардан эгелээр болзувусса, аныяктарны чаа-чанчылдарга чанчыктырып аптарывыс чигзиниг чок. Ада-өгбелериниң чаагай чанчылдарын, төөгүзүн эки өөреним албас болзувусса, бедик мөзү-шынарлыг уругларны кижизидип алырывыс берге.

Мээн бодалым — национал хелтерни иептереди кедер, төрээн дылывыс күүрүе дылы болганда, ону хөйү-биле ажыглаар, шын чугаалаарын чедип алыр. Кызыл хоорай Тываның найысылалы болганда, анаа келир даштыкы аалчыларны хүлээп алыр ак өглерден тиккеш, тыва чемнин дээжизин делгеп салгаш, баштай анаа хүлээп алза, Ыдыг байдал чоннуң чоргааралын, каас-шинээп, төөгүзүн, бичиндаа бол, көөгүзүп турар ышкажыл. Ол ышкаш Кызыл хоорайның чурттакчылары тыва национал хептен чагыдып кетсе кончуг чараш болур ийик.

Бо-ла бүгүнү тыва чоннуң чаагай чанчылдарын эдерип, шажың-чүдүлгезинге бүзүреп, мөзү-шынарлыг аныяктар хөй-биле нөстүп кээп, кем-керек үүлгедиглериниң ээвээжээринге салдарлыг болуп ярга бе дигеп бозал-биле бижидим. Черле мынаш, уруглар кижизидилгезин эде тургузарын үе ветеп келгей.

Бичии-Уруг КЫРГЫС,
Эрзин район, Нарын суур.

Эрге-чагырга демократ

Сарра чажыт кижизи-биле хөөнүнүт Адыг келген. Даартазында Бөруге өлүр чыгыы корткан Койгун таваржып кээп-тир.

— Далчырак, кайнаар тутсуп бар чор сен?—деп, Бөруу айтырган.

— Адыгаа дезерим ол. Диштер хынап тур. Чүстен хөй болза, тура үстүрүптердир.

— Сээн корткан херээн чүл, ийи-ле борбак диштиг эвес сен бе?

— Ол чүү ээлерин ол, Адыг башкай тура шанчып каашаш, ооң соонда санаар-дыр.

• • •

Сарра чажыт кижизи-биле бажыңыга чыткан. Хенертен ыйлыг-даа дивес...

• • •

Совет солдаттар Афганистанче ужудуп бар чыткан. Командир оларны орук ара сургап чораан:

— Афганистанга өлүрген дайзын бүрүзүнүң бажы дээш шаңнал алыр силер.

Самолёт хонуткан. «Тараңар!» дээн команда соонда солдаттар тарай бергеп. Элээн болганда кижи баштары туткулап алган солдаттар ээп кээп эгелээн. Олар командирден шаңнал иегээн. Командир оларже көрүп алган дыңналыр дыңналбас сымыранып тургап.

— Канчаарыңар ол, солдар, бо дээрге Ташкент ишкажыл.

• • •

Телефон-автомат чанында эзирик эр номер долган чадап турган. Эртип чыткан хереэжен:

— Кончуг арагачыңы, артында-ла таксист де!—дээн.

— Ол кижи пат кайгап калган:

— Чүү таксист?

— Бажыңда бөргүп таксист кижи бергүлеп-дир.

Ол бажың суйбап көргеш элдепсинген:

— Пэ, ондатра кежи бертле чүве болгай.

ТА БҮЗҮРЕҢЕР, ТА БҮЗҮРЕВЕҢЕР «ЭЭЛЕР»

кааап, сезиг алган шинчи чок оъттап турган. Ашак чүвем чазар үжүр чок кылдыр шыгаап келгеш, мажызыны базып-ла дүжүрген. Боо шак дүшкен, бөлүк аңнар хемче шимеш-ле дигеп. А хулбус ол-ла черинде турбушаан Ашак катап охташ, шыгаап көөргеллер «А халак, а хала-ак»—деп, бир-ле чүве кулаанга чугаалаарга, ол төрел бөлүктүң хүндүлээр эргеме «ээзи»—баштыны аазы турганы ол-дур ийин.

Ам катап база үстүнде аңмен, мал-маган, от-кеп, «үлеринче» эглип кээп көрейн. Мээн катым чораам. Чоокта чаа сезен харлап чораан, бургынай берди, хөөкүй. Аныяңда хөлчок аңнаар поразн чеи дээр кижи. Ынчан Коъш-Терекке элик, хулбус бир кодан хой-биле дамей чүве-ле болгай дээр. Бир-ле күүрүп ээткирей бергеш, кожээн оларда семис чүлбус азып алыр-дыр дээп. Тенгиже ховузунче базып гиген-дир. Ундаа болбаанда алды, сес хире элиже дужа бергеп. Тептап көөрге, кедергей-даа семис, алзы алыр мыйыстыг хургул хулбус мойнун чайып кымчызын аныып келгеш, товтап көөрге, хүндүлээри утбазы болган. Ол-ла черинге аъдындан андарлып барып дүшкен, а аваам даайымның кымчызын ушта соккаш, эзирик кижини ийи-үш кымчылаан. Дуржок ашак ол-ла хевээр элээрээш, «кыысыл-дустагыже» чедир арага ишпээн дээр чүве. Ажыыбиле чугаалаарга, ол төрел бөлүктүң хүндүлээр эргеме «ээзи»—баштыны аазы турганы ол-дур ийин.

Ам катап база үстүнде аңмен, мал-маган, от-кеп, «үлеринче» эглип кээп көрейн. Мээн катым чораам. Чоокта чаа сезен харлап чораан, бургынай берди, хөөкүй. Аныяңда хөлчок аңнаар поразн чеи дээр кижи. Ынчан Коъш-Терекке элик, хулбус бир кодан хой-биле дамей чүве-ле болгай дээр. Бир-ле күүрүп ээткирей бергеш, кожээн оларда семис чүлбус азып алыр-дыр дээп. Тенгиже ховузунче базып гиген-дир. Ундаа болбаанда алды, сес хире элиже дужа бергеп. Тептап көөрге, кедергей-даа семис, алзы алыр мыйыстыг хургул хулбус мойнун чайып ийикпе, азы боду кырып өлүр боор чүве. Шынап-ла, ыдыктап каан кодан малдың өлүгеп, төрүгени-даа кайгамчык, оор-сук, араатан-бөрү чагдавас дээр боор. Аңы малчынардан хой-малын ыдыктадып алган чоруур чаңгыс-даа кижи көрбестир мен. Кожавыс моол малчыларның малының аразы-биле ортерге, ыдыктыг мал бар боор-дур. Хүндүлүг малчынар, моңу база амыдыралга ажыглап көрзе, артык эвес ышкаш.

От-кеп ээзи. Моңу бичиримделап-ла көрген мен. Ынчангы алды-чедя хире харлыг мөң. Аңам сут кыжын эрги шүүлге улуг хөшпаа — Хадыыр-Тайга баарынга турганнар. Ынчан аңмыдыралдың чеге, түрегиндээ-даа төлчок. Бажың-балгатдаа, пенка-сууг-даа түрбаан, мыйыг бөдей өгде болгай. Самдаа төгерик изиг-демиргe көрзеп одаар, удуурда демир долдур суг каарга, эртен түрүүде кезү ыдар боор чүве. Одуруп чылы хемүрзен дудаасс. Көрзеп дээрге, малын кижиге хей чарыгдал үндүрбес, чылыг бээрп эки халас мекжиктер диилмес, төөрем эвес боор. Рынок үезинде бот-боттарывыска чугаалап турган бис.

Чүге дээрге ажыы-биле чугаалаарга, кезээ ажылгый специалистерилеп ажылды чогум-на хол-биле кылыы, малды түүп, эмнечип чоруур улустаар бистер бис. Кызыл ажылдың чоргузусса-даа, кажан мал халдавыр чок ыарыгларын, аймалдавының баксыраанындан чыпе сиген-шиирбээн чедиишпезинден арын-дорутушкуннан бүү бээрге, доңгейле пеовегетенпаластерни бүүрүлеп чоп санчы каарлар болгай. Мал эмчилер мал өлүп бергенин-ле дээш багай эмнээрим кайың бодап чоруур дең Бо чүүлдерге хандыкпайлар, ыяктың малчының малының улуг бүрүүну чүктээр. Чарыысалганы бистерниң-биле деңге үлемнер апаарлар. Чажырын канчаар, чамдык таварылгада мал эмчилерни боттары бүрүүлүг болдурлар ийик.

Малчын кижи четпир хемчээлдиг сиген белеткеп, чайлагже үнүп, малын семиргил аймаа болза, малды кыштан ажырып алыры бергедээр, чүзаар, арын-дораар, оон өлүп хоралар болгай. Оны кижи бүрүзү эки билиир. Чамдыкта сиген белеткеп албайн баргаш, азы мал чемнээ төөгүзүн каарга кургап калган кулуузун, азы хыргыыш малга бээр-дир бис.

Николай ТҮЛҮШ,
Өвүр район,
«Эртинелиг» совхоз.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаан» № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээзи Советин болгаш Чазаа. «Шын» солуунун редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнун оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, политидзед-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-96; үдетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодаа ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мезээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-30; — 3-34-93; чагаа — 3-03; корректорлар — 3-41-23; үнүдүүчүлер — 2-27-41, үн келбейн барганза — 2-32-78; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынгаттерилдарның авторларының бозалзары редакцияның үзүү-биле аруушпейн барып болур. Айттынган фактылары, аңнары болгаш өске-даа дыннаалары ээш авторларттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы «Кызыл Шетинкин» болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 140.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политика-идеологиялыг солуу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 142 (14864) 1992 чылдың июль 25, суббота

Солунга ат салган шагы 22.00. Чагыдар өртээ 10 коп. Сазар өртээ 1 рубль.

КАЛМЫКИЯГА БОЛГАШ ОМСКИГЕ ЧОРААН

ЭЛИСТА. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин июль 23-түн эртенинде вертолет-биле Волга-Чограй каналының суггарылга системазының тудуун болгаш ында көдээ ажыл-агыйның байдалын барып көрген. Республиканың «Чалгар» совхозунуң хойжуларынга база барып чораан.

Президент оон соонда Калмыкияның удуртукчулары-биле болгаш республиканың активи-биле чугаалашкан.

• • •

ОМСК. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин июль 23-түн ийиги чартында Омскиде чеде берген. Областың удуртукчулары Президентиниң уткаан. Омск область социал-экономиктиг байдалды сонуургап көрген болгаш тус чер чагыргазының удуртукчулары-биле чугаа ылган.

(РосИТА—СЧТА).

Тыва Республиканың мал ажыл-агыйының ажылдакчыларының социал камгалалын күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 20. № 67. Кызыл хоорай.

Республикада мал ажыл-агыйының ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазының социал байдалдары сөөлгү үеде дыка баксыраанын Тыва Республиканың Чазаа демдеглеп тур. Аъш-чем продуктуларының болгаш чоонуң хереглел бараанларының өртектери дыка өскен байдалдарда хойжулар, бода мал кадарчылары, саанчылар — көдээ ажыл-агыйның кол адырының үндезин профессияларының кижилери ам-даа эң эвээш ажыл төлевирин ап турар. Банкыларда акша чогуның уржуунда хөй ажыл-агыйлар малчыннарның күш-ажыл төлевирин, эгидилге төлевирлерин, пенсияларын болгаш пособиелерин бээрин 2-3 ай дургузунда саададып турар. Чижээ, Барыын-Хемчик районунуң ажыл-агыйларында малчыннар эгидилге төлевирлерин болгаш уругларынга пособиелерни 4 ай дургузунда, ажыл төлевирин — май айдан бээр албаан. Бай-Тайга, Тожу, Эрзин болгаш өскеда чамдык районнарда байдал база мындыг.

Мурнунда малчыннап чораан хөй пенсионерлер амга чедир суурларда чурттаар бажыңнары чок, чер-черниң коданнарында турбушаан, оларны магазиннер, автолавкалар тускай хандыробайн турар, өртектер аартаан уржуунда бараанларны болгаш продуктуларны садып алыр аргазы херек кырында чок болуп берген.

Ажылдап турар малчыннарда база берге байдалдар тургустунуп келген. Оларның иштиден хөй кижилер садыг четкилериниң болгаш автомагазиннериниң садыгжыларынга бээр 5-7 мун рубль өрелиг апарган, а чамдык район чагыргазы эргежок чугула хемчеглерни албаан болгаш чек-биле хандырарының хевирин ажыглавайн турар. Саржаг болгаш үс аймаан, чигирин, пес-таавыны, бичии уругларга хептерин ур үеним дургузунда малчыннар садып ап шыдавайн турар. Оларны садыг черлери эзер, брезент, кидис-биле чедир хандырбайн келген. Автомагазиннер малчыннар коданнарынга ийи ай болгаш оондаа үр үеде барбайн баар таварылгалар ховар эвес. Колхозтар болгаш совхозтар удуртукчулары тускай хептер-биле малчыннарны шуут хандырбастаан, ол хептер садыгда чок, сапыктарны (кирза болгаш резина), кидис идиктерни, бродилерни, көректээштерни, хол-хаптарын, халаттарны садып аар арга чок болуп турар.

Амыдырал болгаш эмнелге хандырылгазының байдалы база багай. Чоннуң амыдырал хандырылгазының пунктуларын барык бүгү суурларда дүжүрүп каапкан. Идик-хеп аймаан, амыдырал техниказын септедир дээш малчыннар районнар төвүнде чүүдеп чоруур ужурга таваржып турар.

Кижи эмчилерни малчыннарга ховар барып турар. Эм аймаа чедишпестэн. Почта багай ажылдап, солуннарны, журналларны малчыннар коданнарынга таварылга-биле чедирип берип турар, хөй бригадалар төптеринде болгаш суурларда телефон ажылдавастаан. Хулиганзыг дүржок кижилер малчыннарже халдап, үптеп, оларның малмагаанын оорлап турган таварылгалар бар. Чуртта болгаш даштыкыда болуушкуннар дугайында ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш специалистери беседаларны сөөлгү үеде кылбастаан. Малчыннарның экономиктиг болгаш зооветеринарлыг өөредилгезин чамдык черлерде чорбастаан, көдээ ажыл-агыйда экономиктиг реформаның чоруп турарын, өнүгүүн болгаш ажыл-агыйны башкарарының чаа хевирлерин оларга таныштырбайн турар. Оон уржуунда малчыннар ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин кошкак шингээдип ап турар, оларның иштиден хөй малчыннар 100 баш төрүүр малга онааштыр мурнуку хевээр эң эвээш чаш малды, немелде денизин, сүттү ап турар, ынчангаш ажыл төлевириниң эвээжиниң кол чылдагаанын ында.

Тыва Республиканың Чазаанын **доктаалдыры болза:**

1. Көдээниң социал хегжүлдезиниң дугайында, ажыл-агыйны чорударының хөй анги хевирлериниң дугайында Тыва Республиканың хөйлуларының, өске-даа нормативтиг актыларының, көдээге чуртталга бажыннарының болгаш культура-амыдырал тудуунуң дугайында, электрижидилге, газ-биле хандырылга болгаш өске-даа өүлдер дугайында чазак доктаалдарының күүселдезин ынап-ла хандырарын Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозундан, чер-чер чагыргаларындан, көдээ ажыл-агый эргелелдеринден, колхозтарның, совхозтарның тараачын (арат) ассоциацияларының, фермер ажыл-ажыларының удуртукчуларындан негээр.

Өнчүнү дүргеп чаартырыпка, акционерлиг болдурарын, өнчү эдилекчилериниң холушкак экономиказын тургузарын дамчыштыр ону шилчидеринге, оон баазазынга ажылдаар кижилер акша-көрөнгилерин ажылдап алырынга эргежок чугула бүгү байдалдарны тургузар.

2. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу 1992 чылда малчыннар турлагларынга социал-амыдырал тудугларын кылырын болгаш электрижидилгени капсырылгага дүүштүр хандырар.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, чер-чер чагыргазының даргалары, Россельхозбанкының Тыва девискээр банкызының районнар салбырлары, колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары мал ажылагыйының ажылдакчыларының алыр эгидилге дуглаашкынларын (компенсацияларны), пособиелерни төлээрин саададыр болбас болгаш, ажыл төлевирин оларга бирги эөлчегде бээр. 1992 чылдың июнь 20-ге чедир алдынмаан 1992 чылда март-тың, апрельдиң, майның пособиелерин болгаш эгидилге төлевирлерин бээрин хандырар.

Бар акшаның чедишпейн турары-биле холбаштыр шаанны чек-биле болгаш акша чобка төлээр хевирлеринче, алыр ажыл төлевириниң хуселиби-биле база дужаагаш продукция квитанцияларын ёзугаар аъш-чем продуктуларын болгаш ын бүүдүе хереглел бараанарын бээрине / шилчиир. Аъш-чем продуктуларын алганы дээш акша чокка санажырының аргазын 10 хонук хүүсаада ажылдап кылыр болгаш ажыглап неттередир.

4. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, көдээ ажыл-агыйның районнар эргелелдери, ажыл-агыйларның удуртукчулары суурларда квартираларны малчыннап чораан хоочуннарга чыл бүүдүе бээр, а малды кадарып, азыраары-биле бир-ле дугаар ажылдап эгелээн хойжуларга болгаш одавладыр мал ажылының өске-даа ажылдакчыларынга — өглерин халас бээр, а ол ышкаш сүттүг болгаш өске-даа малдың ажыл-агыйга артыкшылдыг продукциязын дужаарының күселиби-биле тускайлап бээр. Продуктуның болу-биле төлээриниң хевирлери кылдыр оларга тараанны болгаш сүттүг бээринин аргазын дилеп тывар. Тараанны, арбай далганын болгаш чиг далганны бүдүрериң организастаар.

5. «Тыва заготпродпром» бүдүрүлге каттыжышкыны чиик өртектиг аъш-чем болгаш үлегүүр бараанарын малчыннарга садыгаарын хандырар.

6. Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалалының министерствозу күш-ажыл хоочуннарынга пенсияларны болгаш пособиелерни чогуур үезинде төлеп бээринче онза кичээнгейни утландырар. Дузаламчы алыры эң-не эргежок чугула болу берген малчыннарга хары угда акша дузаламчызын бээринин тускай курлавыр фондузун тургузар.

7. Тыва Тэнкооп, чер-чер чагыргазының даргалары, райполар даргалары, ажыл-агыйлар удуртукчулары саржаг болгаш үс аймаа-биле, чигир, махаров, крупа кыдыгларыбиле, идиктер, хевен-саазын пестер, брезент, эзерлер, кидис, тускай хептер, өске-даа бараанар-биле малчыннарны садыг черлериниге болгаш автомагазиннерге элээн чиик өртектер ёзугаар хандырар дугайында айтырыгны бир ай хуусаа дургузунда шиитпирлээр.

8. Тыва Республиканың Национал банкызы, Россельхозбанкының Тыва девискээр банкызы, Россельхозбанкының Тыва девискээр банкызының районнар салбырлары, колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары иштиниң малын кадарып турар ажылдакчыларга ажыл төлевирин бирги эөлчегде бээрин 10 хонук хүүсаада хандырар.

9. Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу мал коданнарынга барып, малчыннарга эмчи дузаламчызын көргүзерин, оларны эм аймаабиле хандырарын боттандырар. Тыва Республиканың Сан министерствозу, Кадык камгалал министерствозунга көрдүнген дузаламчы хевирлиг акша-көрөнгилернин кезиин үстүнде сорулгаларга ажылаар кылдыр чер-чер чагыргазының даргаларының эргезинге тускайлап бээр. а олар Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу-биле кереэлер ёзугаар үх акша-көрөнгилер биле малчыннарны хандырар.

10. Амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжышкыны, чер-чер чагыргазының даргалары көдээ чурттакчыларының, ыланғыя малчыннарның чогумчалыг амыдырал хандырылгазын организастаар, амыдырал хандырылга албанының ажылдакчылары, бирги эөлчегде баш таарыкчылары, амыдырал техниказын болгаш идик септээр мастерлер ай санында фермаларга, хойжулар коданнарынга баарын херек кырында чедип алыр. Идик-хеп аймаан даарадыр, септедир, химиктиг арыглаашкын кылдырар, амыдыралга ажыглаар нарын техниканы септедир болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң чагыгларын черчерге барып, дорт хүлээп алыр сорулга-биле доктаамал үнүүшкүнүүр хүлээп алыышкын пунктуларын организастаар.

11. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу-биле болгаш профэвеллердиниң Тыва республика төвүлелиби-биле демнежип алгаш, малчыннарга база оларның өг-бүлезинин кежигүннериниге 50 хуу чедир чингелделиг путёвкаларны, оларның иштинден 70 хуу чедир — халас путёвкаларны республиканың санаторийлеринге, дыштанылга бажыннарынга баар кылдыр тускайлап бээр. Уругдар садтарынга ажы-төлдү эзирааны дээш төлевир дадывырындан малчыннарны хостаар.

12. Мал оорлаан, малчыннарны дээрбеден, үптеп болгаш оларже халдаашкын кылган кижилерге хамаарыштыр административтиг болгаш земчеиниң харыысалгазын күштелдирер дугайында сөөлгүлеп бир ай хуусаада ажылдап кылгаш. Тыва Республиканың Президентизинге кирип келирин Тыва Республиканың Юстиция министерствозу, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга дагыр.

13. Тыва Республиканың Иштики хереглер министерствозу ниитилештирген болгаш хуу секторларга мал оорлаар чоруктун таварылгаларын илередир база болдурбас талазы-биле оноза отрядты, а черчерге — шалыпкын бөлүктерин дарый организастаар.

14. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу ниитилештирген малды камгалаар сорулга-биле малчыннарны дүүрге боолар-биле хандырарын 1992 чылдың август 1-ге чедир организастаар. Тыва Республиканың Иштики хереглер министерствозу малчыннарда бар боолларны бүрүткээр болгаш оларны кадагалаар база ажыглаар эргенин шынзылгаларын тыпсыр дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээр.

15. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу ырак одарларда болгаш коданнарда турар малчыннарбиле харылзааны хандырарынга ажыглаар ап чоруур радиостанцияларны чорудуп бээр дугайында кереэни Агроүлетпүр комплексининң Россия корпорациязы-биле 1992 чылдың сентябрь 1-ге чедир чарар.

16. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюнга хүлээнгилеп.

Ш. ООРЖАК.

• • •

ЧУРУКТА: Андрей Ховалыг Кызылда механизация эртелелиниге 1989 чылдан эгелеп ажылдай берген. Ол онда чер казар күүдүг техниканы—улуг экскаваторну башкарып турар. Хөй кааът улуг бажыннар кылыр шөлдерин ол казар, довураан өскээр чайлавыр. Суг дамчыдар хооллайлар оруун кылыр, оларны салыр коошпаларны база белеткээр.

Бо хүннерде Андрей Ховалыг республика типографиязының тудуунче суг дамчыдар хооллайларны шуштурар коошпалар салыр үзүн оңгарны кастырып, оны дугламырга дүзалап турар. Ол ажылдар доосту бээрге, Красноармейская кудумчузунда тос кааът ак бажыннын чамынга база бир чуртталга бажынын тудары-биле оон таваан салыр черин кадып эгелээн.

Очемчи ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

• • •

АЛЫС БОДУ АНЫЯК БОЛ...

Иван Эрелчин — Чалаатыг хойжу бригадазында малчыннап турар. Ол—«Ак-Чыраа» совхозтуң хойжузу. Алыс боду аныяк-даа болза, ол дүржулгалыг хойжу апарган. Оон коданында төрүүр 328 хой бар. Бо чылын оон күзээжылчы көргүүзүлери эки болгаш. Аныяк хойжу республиканың малчыннар Наадымында чүс дүрааганы менди алган, бир хойдан-на 1,9 килограмм дүктү кыргаан.

Хойжу хүнүүн сериин үелерин ажыглап, малын одарладып, суггарып турар. Шуңа херээжен ээзи Лида Дамчат эрткен кыжын сакманынын ажылдаашкын, дүрааганнарны онча-менди өстүрүп, доруктуруп ап шыдаан. Ол улуг хойжуның ёзулуг-ла дузалакчызы болуп келген.

Иван Эрелчин бо чылдың бирги чартының түкпелдерии-биле районнуң хооруларында, аныяк-даа малчыннарын ашкан. Шинчаңгаш республика Наадымынга киржир эргенин ол чаалап алган. А өгнүң херээжен ээзи район малчыннарының хүралынга чоокта чаа киришкеш келген. Аныяк-даа бол, дүржулгалыг өг-бүле амгы үеде малынайн чайгы семиртилгезинче улуг кичээнгейни утландырган. Ам олар сиген белеткелин эгелей берген.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.
«Ак-Чыраа» совхоз.

Наадымга уткуштур

УЛАМ-НА ЭВЭЭЖЭЭН

Бир эвес малчын кижи бүрүү бодунуң кададында, хайгаараалында малының күш-денгилдезин, чемгерилгезин, ажаалдазы, оон онча-менди болуру дээш үргүлүү сагыш салбас болза, караажогарал ала-чайгаар-ла турустуна бээрин амыдырал көргүзүп келген. Ол дугайын ыраккы Мөңгүн-Тайганың хойжуларының бо чылгы ажыл-херектери бадыткап турар. Чыдың бирги чартының олар канчаар ажылдаавыл? Бо айтырыга харыыны районда көдээ ажыл-агый эргелелиниң специалистериниң тургусканы сан-Чурагайлары берип турар.

Үк районда ийи ажыл-агыйның он беш хире хойжузунуң төрүүр 100 хойдан-на хураган камгалал алыр талазы-биле көргүүзүлери пат болган. Ол малчыннарның коданнарынга хөй-хөй чаа мал өлүп хораан. Шак мындыг ажыл-херекчи эвес чоруктун түнелинде ажыл-агыйларның шээр малының саны өзер хамаанчок, чылдың-на эвээжеп кел чыдар.

Хураганнар камгалап алыр талазы-биле куду кергүзүглүг болган малчыннарның чамдыктарын адаарга, бодур: «Малчын» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинде Успун-Доржу Надаажап 30, Хүрен-оол Бегзи 42, Николай Иргит 39, Седен Донгак 49, «Мөгең-Бүренде» Өскен Юрий 37, Миничимаа Куулар 48. Өргүл Бадма 49 хураганны чүс хойга онаштыр камгалап алган. Оларга үлегер-чижек болур чангыс-ла хойжу Олег Иргит—төрүүр чүс хойдан-на ол хире хураганны ап, оларны онча-менди доруктуруп турар. Чангыс девискээрде иштиниң малын кадарып чоруур кижилерниң күш-ажылының түнелдерии чүге апгы-аңгы болу бээрил? Маңаа хөй тайылбырның херээ чүү боор. Ол дээрге аңаа-ла кижилерниң ажылга харыысалга чок кызымак эвес, чалгаа чоруунуң ёразы ышкажыл.

(Бистиң корр).

АРЖААННЫГДА

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң дүржүлгалыг малчыны Доруйгу Дочун-оол уруу Татьяна-биле 240 хойну, 100 ажыг баш сарлыкты каларып турар. Төрүүр 89 баш сарлыктан 87 бызааны алган. Амгы үеде адашкылар Көжээ-Бажының Артыштыгда Аржаанныг деп черде иштиниң малын семиртп чайлагладып турар.

15 тонна сигенни баттарының күжү-биле белеткеп алыр сорулга-биле июль 17-деп малчын сиген кезиидезин эгелей берген.

Найгын-оол ДАМДЫН.

«ТЫВА ТАРАА ПРОДУКТУЛАР» КАТТЫЖЫШКЫНЫ: дүжүт ажаалдазынга белеткел

1992 чылдың чайынының байдалы берге—республиканың тараалам районнарының хөй кезиинде ол-шык эвээш дүжүт, кандашкыны боон турар. Ынчалза-даа совхозтар, колхозтар болгаш сергээчин ажыл-агыйлар дүжүттү камгалап алыр дээш бүгү бар арганы ажыглап турар. Республиканың шөлдериниң тараа быжын эгелээн: удаваа ажаал алышкынының чымыштыг хүннери келир. Эвээш-биче-даа болза, ажаап алдынган дүжүттү чидириг чокка ажаап алгаш, бүрүү-биле кадагалап, савалаары чугула. Бо талазы-биле Тываның тараа хүлээп алыр черлериниң мурнуунда харыысалгалыг соруга салдынган.

«Тыва тараа продуктулар» каттыжышкынының бүдүрүлгелери чаа дүжүттү хүлээп алырынга канчаар белеткемгенинин дугайын сонуургаарга, оон дыннатканы болза:

Тараа культураларының ажаап алышкынды ам удавас эгелээр. Оон-биле кадыбиске база дүшкүүрлүг хүннер келир. Чүге дээрге чаа дүжүттү хүлээп алыр болгай. Чылдың-на бистиң тараа хүлээп алыр пунктуларывыс чаартынып, дерилгелерин немештир ап турган болгай бис. Бо чылын байдал берге, дериг-херекселдерниң өртекүнезин улгатканда-даа болза, белеткел ажылдарын чогуур үезинде дооскан. Тараа кургадыр агрегаттар, деңзи херекселдери, склад шыгжамырлары белен. Чүгле сөөлгү ап-сааи ажылдарны кылып, складтарны арыглап, оруктарын дескилеп турар. Районнарда тараа хүлээп алыр черлерни катап хынап көрүп турар.

Бо чылдың дүжүдүн хүлээп алыры чүгле керээге үндезилеттинер болганда, чогум кайы хире тараанны алырывыс билдинмес. Чүге дээрге амдыызында иштиниби чүгле он чеди мун тонна тараанны колхоз-совхозтардан алырывыс билдингир боон турар. Ынчалза-даа канлавшкынның үржүү ол хире тараанны хүлээп алырынга безин шаптыктап болуур.

Бүгү федерацияда ышкаш, бистиң республикага тараанның дужаар өртээ база улуг болуур. Амдыызында «Тыва тараа продуктулар» каттыжышкынының бүдүрүлгелери бир тоннаны-ла сес мун рубльге хүлээп алырын ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле дугурушкан. Бир эвес дүжүт ажаап алышкынының байдалы өскерлиө, чаргдалдар улгадыр болза, тараажылар боттарының продукциязының өртээн база улгаттырып болуур болгай. Чамдык ажыл-агыйлар чаргдал улгадыр болза, тараазын ол хире өртекке садарындан ойталап-даа болуур. Ол дугайын бистиң республикадан өске черлерниң эртекен чылда дүржүлгазы сагындырып турар. Ам безин чамдык районнарның ажыл-агыйлары бир тонна тараа дээш он беш мун, харын оондаа хөй өртекти алырын сагындап турар. Кайы-даа талга ажыктыг кылдыр дүгуржуп алырын орадажыр аваар. Чүге дээрге тонна тараанның өртээ улгадырга-ла, чангыс-даа килограмм быжырган хлебтин өртээ база улгадыр болгай. Баш удур саналгашкынар-биле адырга, бир тонна тараанның өртээ он беш мун рубль ажа бээр болза, булка хлебти хереглекчилер он ажыг рубль-биле садып алыр апаар. Оон түнелинде эвээш хандырылгадыг өг-бүлелер, пенсионерлер, студентилериниң байдалы улам баксыраар апаар.

Тараанды хөй болгаш эки шынарлыг кылыр, ыланғыя пландан ажыр дужаагаш ажыл-агыйларга материалдыг мактаа-шаңналарны тыпсыры улуг ужур-дузалыг. Ону бо чылын база ажыглаары шиитпирдеттингеп.

Онаалдадан ажыр хөй тараанны саткан ажыл-агыйларга сөөлгү үеде ховартаан машина-техниканы, чүгүлө бараанарны эвлчег чокка салдары база көрдүнген. Ынаыг ажыл-агыйларга пылесостар, соодукчулардан эгелээш, автомобильдер, трактурларга чедир садаар дээн. Оларның оон-даа өске херегдээн чүүлдерин тып берип болуур. Күрүнеге пландан ажыр тараа сатканнарга ол ышкаш чиигелделиг чөөлүлелерин бээрин болгаш кудуу денненелдиг үндүрүг-дадывыгны тыртарын чөпшээрээн. Мурнакчы ажыл-агыйлар боттарының белен продукциязын болгаш чиг эдин даштыкыже үндүреринге хамбак арганы ап болуур база бир чаа чүүл боон турар. Ол ышкаш дүжүттүг даалгадан ажыр дужаттынганы дээш комбикорму болгаш үрезиннерни удур садып болуур.

«Тараа продуктулар» каттыжышкынының шыгжамырлары 120 мун тонна чедир тараанды хүлээп алыр аргалыг. Бо чылдың бир чаа чүүлү болза республиканың ажыл-агыйларының дужааганы бүгү тараанын Кызылга шыгжап, кадагаладыр болгай турар. Ынчаш болгаш боттарының тараанын шыгжадып, кадагаладырын күзээр ажыл-агыйлар бар болза, ындыг-ла улуг эвес өртек-хөлөзү-биле дузалап болуурун каттыжышкынның специалистери чугаалап турарлар.

(«Шынның» корр.).

Тыва Республиканың Чазаанын 1992 чылдың июль 20-де № 67 доктаалынга капсырылга

1992 чылда көдээге социал-амыдырал тудуглары

Районнар	хойжуларга тудар бажыннар	малчыннар коданнарынга тудар чунар бажыннар
Бай-Тайга	16	14
Барыын-Хемчик	18	11
Мөңгүн-Тайга	—	9
Өвүр	7	9
Сут-Хөл	12	4
Чөөн-Хемчик	13	2
Улуг-Хем	14	12
Чаа-Хөл	10	8
Таңды	10	15
Бии-Хем	5	1
Тожу	—	4
Каа-Хем	1	2
Тес-Хем	12	12
Эрзин	5	5
Кызыл район	27	19
Шуптузу	150	124

МАЛЧЫННАР ТУРЛАГЛАРЫН 1992 ЧЫЛДА ЭЛЕКТРИЖИДЕРИ

Ажыл-агыйлар	электрижидер малчыннар турлаглары
«Октябрь 30 чылы»	18
«Ак Даш»	12
«Кызыл-Даг»	20
«Искра»	10
Шуптузу	60

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА

СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын Россияның девискээрниге соксадырынга, оларның эт-хөреңгезинге хамаарыштыр Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарының болгаш партияның бодунуң Конституцияга дүүшкээн азы дүүшпезинин дугайында ийи айтырыгны сайгарып көөрү Россия Федерациязының Конституция суду үргүлүлеп турар.

СЭКП ТК-ның Чингине секретары турган Михаил Горбачевту, СЭКП ТК-ның секретарлавы турган Александр Яковлевти, Вадим Медведевти, Александр Дзасохову болгаш өскелерни-даа судка келдирип, кыйгыртыр дугайында негелдеми Конституция суду колдуунда хүлээп алган.

(РосИТА—СЧТА).

БАШКЫЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ҮЕДЕ ШӨЛЭЭЗИ

Банк албан черлеринде акшаның чок болуп туоарыг-биле холбаштыр бо чылын хөй башкылар чайгы шөлдээнин үезинде шөлээ шалыны чоокка дыштанып чорукта. Оон-биле холбаштыр башкыларның шөлээзин «чалыр бе, а бир эвес уздыр болза, кандыг негелделер ёзугаар канчаар узаткан түрүп болурул деп айтырыгны улус өөредилгезинин ажылдакчылары сонуургап турар.

Бо айтырыгга таймылбырны өөредилге ажылдакчыларының профсоюзунуң ээргелээ-хоойлу инспектору И. КОНГАР берген.

Улус өөредилгезинин, оргумак тускай болгаш дээш өөредилге черлериниң ажылдакчыларының шөлээзин олаага чайгы үеде бээрин БПСПС-тин тайылбырында айтыкан. Ук тайылбырның ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Совединиң актыг-биле 1940 чылдың август 6-да бадылаан. Ынчаарга оларның шөлээ шалыкын шөлээже үнер хүнге чедир бир хонуктаг орай эвесте башкыларга берген турар ужурлуг (РСФСР-ниң Кушажыл хоойлузунуң 96 чүүлүнде айтыкан).

Ажылчын азы албан-хаакчы кижи ажылдаар аргазы тур кадаа чок болу берген таварылгада азы курүне база хөй-ниити хүлээлгелерии ол күүседири-биле холбаштыр база хоойлуда айтыкан өске-даа чылдагаанар ужурунда оон шөлээзин өске хуусааже шилчиткен азы узаткан турары РСФСР-ниң Кушажыл хоойлузунуң 74 чүүлүнде көрдүнген. Хоойлунуң ол чүүлүнде көрдүгенинден ангыда хоойлуда айтыкан өске-даа чылдагаанар-биле чылдың эөлчеглиг шөлээзин өске хуусааже шилчидип азы уздып болуру. Чижээ өөредилге черинин администрациязы шалының шөлээ эгелегиже чедир үндүрүп бээп шылдаваан болза, ажылдакчының билдирипшкинин ёзугаар оон шөлээзин өске хуусааже шилчидип болтур. Бо дугайында ССРЭ-ниң Кушажыл улус Комиссариазының 1930 чылдың апрель 30-де бадылаан дүрүмүнүн 17 бө. лүүнде айтыкан.

ЧАА-ХӨЛДЕ ЧАЗАК ХҮННЕРИ

Бо хүннерде Чаа-Хөл районда Тыва Республиканың чазааның хүннери өттүп турар. Бо чугула ажылдың кол сорулгазы — чаа тургуступ-ган районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедеп, талазы-биле практиктиг дузаны чедирери болгаш ол талазы-биле чазактың кылып чорудар ажылдарын дүгүржүп чугаалажыры болуп турар.

Чазактың чер-черде эргелеп, ажылдаар келдизиниң специализи К. Хомушку, контроль эрелелиниң ажылдакчызы А. Аран болгаш шериг-мобилизация келдизиниң специализи Ч. Конгар олар райкуткомнуң килдистериниң ажылыбиле таныжып, практиктиг дузаны чедиргеп.

Кадза ажыл-агый министрлиниң орадакчызы К. Ялаков мал ажыл-агый келдизиниң эрелекчизи У. Дамчу-оол оларның баштазы болуктер кадза ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле боттарының сүмелерин берип, олар-Сеченионы канчаар үлежиххуварының дугайында саналдарны киргеннер.

Районга чүүл организациялары тургулап талазыбиле чугаалаш база ажаа кылган. Ол айтырыгны чазактың мурнундан келген специалистер, харыысалгалыг ажылдакчылар сайгарып турар.

Чазак хүннериниң үезинде Кадың хамгалал министерствоунуң кол специалистери келгеш, суур бүрүзүнге чонну күзедеп ам практиктиг дузаны чедирген. Бо ажыл кол-лайның төнүргүзүнге чедир үлежиххуварлар.

Шоона ДАРЖАЙ.

АРХИВТЕРИВИС АМ АЖЫК

Массалыг репрессиялардың болган кажы эргелериңче халдаашкыннарны кылырынга үндезин болган хоойлулардан болгаш өске-даа актылардан чажыт турган чоруктуг куш чок болдуруп үштүр дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы чоокта чаа солунларга парлаттынган.

Ол Чарлык-биле холоштыр оок политиктиг, эргехоойлуг болган мораль талазы-биле ужур-дузазын тайылбырлаары чугула дээн бодаар мен. Чажыт хоойлуларны, хоойлу адаанын ындыг актыларын, ведомстволар директиваларын Совет эрге-чагыргаанын баштайгы хүнеринден эгелээш-ле хүлээп ап келген. Ындыг документилерниң барын ким-даа билбес турган. Ол актыларны ёзугаар кеземче харыысалгазының яңыбүрү каржы хевирлерин довтаалып, күрүнениң шаажылал аппаратының ажылын организастап база боттандырып, кижилерин тудуп хоргдап, шиндип, шаажылап турган. Ол чажыт хоойлуларны, хоойлу адаанын актыларын, ведомстволар директиваларын чарлап, парлавайн, чүгле күүседип турган.

Эрге-хоойлуг күрүнеге хоойлуларны чүргүн хамаатыларынга ажыктыг кылдыр хүлээп алыр болгаш чонга оларны чарлап дамнадыр, чедирер, чүнү кылыр болурун, чүнү кылып болбазын, а хоойлуда чөпшээреттинмээн хөделиишкинкилерни кылганы дээш харыысалга онаарының хемчегелерин тодаргай айтып ужурдуг болгай. Ынчангаш хоойлуларны күрүнеге, оок хамаатыларынга ажыктыг кылыр, ук хоойлуларны күүсетсин, сагынып дээш хүлээп алыр болгаш чарлаарын база катап демдеглээри чүгле артык эвес. Хоойлу-дугуйлуг үрээшкинилерни хамыдың мурнунда чажыт хоойлуларны болгаш өске-даа докуменилерни хүлээп алырындан эгелээн. Күрүне амыдыралының норма-чижектери болгаш кижи эргелериниң кажы үрээшкинилерни тоталитарлыг ёзу-чуруумнуң чылдагаанда массалыы-биле болдуруп келгей. Удуралыышкының кымда кылып шыдавас болзун дээш ол бүгүнү чажыды-биле кылып турган.

Чажыт хоойлуларны хүлээп ап, ажыглап келгенимниң үезинде болдунган массалыг репрессияларны канчаар кылып турганын ап көрээли. 30 чылдардан эгелээш, политиктиг чылдагааннар-биле репрессияларга таварышкыннарының ер-бүле кежигүннерин — ыяларның кадайларын, ажы-төлүүн база шөлүп, лагерьлерже, тускай чүрттээр черлерже чорудуп турган. Назы четкеннерин кандыг-бир «контрреволюстуг» үүлгедиг дээш хоойлуда кеземче онаарының көрүнгеп чүүлү-биле шиндип турган. Репрессиялга таварышкыннарның хөй нуруузун административтиг харыысалгага киирип кара туразында чүржөө ажылдаашкыннарга болдуруп келгей. Чамдык кижилерни РСФСР-ниң Кеземче кодексизиниң (1926 чылда хүлээп алдынган) үндезин орк 5-35 чүүлдери-биле социал-изылгуур аймылдыг дайын кылдыр шиндип турган.

Кулактарның ангыы-ачызаар үзүткээнин ап көрээли. Кулактарны хоргдаарын, оларның херегжизин хавырарын, шөлүтүрүк, партаның дээди органнарының Шиитпирлери-биле чөпшээрээн болгаш боттандырган. Бирээр чугаалаарга, хоойлуулуг-дулга органнының эргелеп Коммунистиг партия бодунга алган. А оон соонда, 1930 чылда ССРЭ-ниң Бүгүзевилелдин Төп Күүсекчи Комитединиң Даргазы М. И. Калинин тускай Инструкцияга ат салган. Кандыг чүрүм ёзугаар кижилерни кулактар кылдыр санап, оларның ят-херегжизин хавырарын ук Инструкция ёзугаар доктаатткан. Инструкцияның кезээ РСФСР-ниң Кеземче кодексизиниң коргузуут 58 чүүлүнге киргей. Кулак кылдыр санаттырган кижилерни хөй нуруузунуң херегжизин бүгүү хавырган, оларны чурттаар чаа черлерникээ айыы-биле хөй-биилиинни ажылдарынга киириштирип, улус ажыл-агыйының тудугларынга хаара тудуп, Сибирьниң ырак райиннарынче, Эң Ыракы Соңгу өскүче (Колыма) ыыдып турган. Репрессияларга оларны таварыштыварының үндезин болдуткан кандыг-бир хоойлу актыны бар бе дээрзин кижилер билип турган бе? Чок, олар билип турган. Оларның саны чүс ажыл турар. Дугуржулга ёзугаар олар эвээш эвес санныг эки шынарлыг хөй аймаан аргыл, даарап турар.

Центрге баргаш, ишчилер-биле ужуражып, ажылыбиле таныштывыс.

Артыыр цехтиң начальниниң орадакчызы Нина Фельдман бида 140 кижи ажылдап турарын, олардың чүүл кылганың чугаалаашт, аргаан хөлегин сонуургазып көргүстү. Шынары эки, яңыбүрү өнерлиг кылдыр кавастап аргаан пуловерлер, джемперлер, көфталар аймаан канчаар аргып кылганың тайылбырлады. Шипал-ла, фабрикага аргаалыңдан кандыг-даа ыяга чок чорду. Оларны «Сильвер» дээр ады машиналарга аргып турар. Кайыбир хөй аймаан аргыыр дээн болза, баштай ону кандыг чүүдеп аргыырын, кавасталга, чурттарының өнөрин тодарадып, саазынга төлевилел программазын тургузуп алгаш, аргыырынче киирер. Аргыыр хөй бүрүзүнүң төлевилелин чогаадып кылыр ажылды чуруктуг Кавахема Кайгал-оол биле технолог-конструктор Дарья Данчай-оол боттандырып турар. Оларның-биле чугаалажырга ажылчы чонга, планның аныяктарга тааржыр шилгеп эки, сагыш-сеткилге тааржыр кавасталгалыг, амгы үениң негелдезинге дүгжүр модалыг хевтерниң төлевилелдерин чогаадыр дээш хөй үе-шактың чарыгдап, даштыкы болгаш чурттуң үндүрүп турары мода журналдарын болгаш өске-даа номнарны ажыгдап турганың,

ЫДЫК МУРНУНГА СӨС

(Монолог)

«Оваа—ораның сүлде демдээ тур»
Хаа-Хөйүк МАКСЫР—ага, МАР-ның Цэнгэл сумуда тыва хоочун.
«Мен оваа дагылгазын хөглээшкин эвес деп санап турар мен»
Күжүтет БАЛГАН, Бай-Тайгада күш-ажыл, ураи чүүл хоочуну.
«Чаараанда—саяктаар,
Надараанда—хамнаар». Эрги үлегер.
«Дүүлүг биле бөгүмүнү
Дүүштүр бодап көрээл, кожай!».
Степан САРЫГ-ООЛ. Тываның улустун, чогаал-чызы

Оргүмчулуг лама кижээ дагытка-ла,
Оранымның ыдыы болган бедик Сүлдем —
Оваамның сээн баарында саным салып,
Ол-бо чүкче чажыым чажып, тейлеп ор мен.

Өртемчейге ора-соман будурүшкен
Өгбелердем бөгүн кым-даа дириг артпаан,
Өлүглериин үре-садыы, ужур билир,
Өрү аайлыг салгай харын сени кагбаан.

Өскүссүреп «балаш шагның артыы» диртип,
Өртче-чарга хүл бол чазып, канчалбадым?
Үстүнде чок сыраза хүү аът бажы,
Үгү, тоолай, өрге-күске — барын демдээ!

Буурул Бойдус чавалгазы — үнүш, даажы
Буруи овур, дүрзү-түрүн болуп чорда,
Хувискаалчаан дирелгелерден сестп, чаштыг,
Хуулгаазын дег, тегерип кээр кымын ийик?

Аар-бээр ийиен артыш, шырыш эккелгилеп,
Арып-хораан шагжаа септеп, авнчыткаш,
Хойлаарактан шимн оргүп, чалбаргылаар
Колдукташтыг арат оглун танып ор сен.

Шаанда маңаа Чивекей даай каш чүүл хуулуп
Чаага дээр-ле Шоваа кадам курлуп, хамнаан.
Самның ураи, сестүп оигүр, чеченинзеп
Шак бо Мөңүн-Хайыракан эстип чыткан.

Ирт-серге мыйыстары куртугуже,
Итпек-хойтпак савазырап, иригже.
Изиг чайны, чаттыг дүжүр алганыптар
Илбн-шиди тыртканнарым, кайда силер?

Шамбаланың Доргүнү моон ажыт, чажыт,
Шаар, дүпчок Октаргай, Чер тыртышкаа бол
Тывызыксыг болбаазырал, туган назын
Дывааңгыыч мында номчаан Башкы, болуш!

Бөгүн бистс түс-тус, дугул мыйыында:
«Мөрүн азы моруи»—дишкеш, чижип үнэл
Мөөрейге шиваалдыгы падыи сыырып,
Бодүүн ядыы ханын кадыр соржу берзи

Кадымраан шаг чилбилерниң холун чежип,
Калчаа ортек, маңгыс садыг чүлүп-ла тур,
«Чаараанда хамнаар» дээнзиг, оптуглар-даа
Сагызырал, судур ажып, дүмүгүр тутту

Шагдаи чонгун буурул төөгү, чаның үрээш:
«Чанчыл-сүтүк, чүдүлгевис диргизээл!»— деп.
Бодунум-на холуң-биле хүрээ хөм дээш,
Богданы ам сактып, мглаан авыпас бар

Ынчан, ам-даа арнынарын Тыва утпаан,
ЫДЫК деп сес ааска безин кирип чорбаан.
Ынча депкен албатының мамдар, аймаан,
Ызыгуурүн дыран-шүүрээн намчы-даа чор.

Аравыста «дарма», «хамө дээш, араттым-даа
Амызын ап, азын-сураан читынже хөөп
Сылба берип, чылча тепсеп чорааннарның
Шырайында өгет-човаг соргаа чогул.

Элдеп чүве: ынчан хөмө дүпүргени
«Эрги ёзу»—сваа, шагаа бөгүн «дагыпа».
«Биезиниң» бөгү, тон, ядиин кеткен, тейлээн
Билбестээже ишкен-чээн-даа хүгбайлар тур

«Езучанчыл «суглап-баштаан» дээргилерним
Ерааы бак наймыр-дою чүге четпээн?—
Араганың үстүн орта чамы үнүп,
Айыыл-салап, шош, хан, өлүм салдаваан бе?

Оо, Сүлдем, дагылгага хылыы киргин,
Ондак ыяган, бо дег уе воробзэнин шын!
Оваам сенң ыдыктаан бооп, маңаа база
Опчоктаигаи хейлерин ниил соглеп чыдыр.

Болуиу-даа дүмдүкээзи сүзүк чөктар
Богаадыгыва чагдатпазын чаныып дилээйн!
Ынчан болгач ханны вожуун чүп-даа хоржок!—
Ыдыкка—бүк, ээлериге—бужартал-дыр!

Сагыл өнлес дарга-бошка миинир болза,
Чанчыл-сүзүк чыды соргаа олаида чок,
Сагыжында, «чалбарыында» Сарыг-шажын,
Чаван эвес—дүүнгү байбан сургаал деп бил!

«Сагыш-сеткил, мага-боттү арыглаалы,
Чаагай үүле—ачы-буян көргүзээл!»—деп,
Аксы биэни сыгдеп турда, бодалында
Адыык-оола, акша-мөңгүн ойнап турар!

Кара-байлар ынчаар байып, төгүп турда,
Карачалдым эвти алээп, хырны хыраа!..
Чүү деп чүү дээр, албатының оран-чуртка
Сүзүү харын эргетеиден арыг ийик!

Чижип тура, чаваның кнленнпден
Чивекей хам орттенип, хып калбаан болза,
Мези, от-кос сыргаш безин тооваан болу
Мегс тутхаш, дүүктелир турган боор он!

Сагыдыыны, Сүлдем, сенээ то каап бердим,
Чалгаан хөрээм, ыя-даа бол, сыыгаар мйнаан,
Салым-хуумну Ыдыктарга хүлээдип каайн,
Салгалымны Буян, Кежик ээ көрзүн!

Самдар өглүн сөзү бо-ла, Мөңгүн-Ооваам!
Чаннык, сырын чүү оштап, диргели-дир?
Шагның багын дүндере шаап, арыдырар
Чаван-дөзүн Шуурганы бе? Келзин харын!

Адын безин Сааирлга, Чижилге дээр
Амырга-Моос—Дирекиия таварызын.
Чүрээнге чок Бурган адап, бузут кылган,
Сүзүк чөктар халыыдалын таймадырзын!

Салчак МОЛДУРГА.

ОРУК ОЛЧАЗЫ

Ажыл шагы төнген соонда, Дондук бажыңынче далаш чок тааныпаа каап, кылаштап бар чораан. Канчангаш-ла көре каапгарга, оруунда дартагар, хүрең акша хавы чыткан. Тура дүшкеш, ыкай-бээр көргүлээн. Чоокта кижидээ чок. Карак чивеш аразында акша хавын алнаш, чүвүрүүнүн карманынче суга каапкан. Бир-ле чүвеге сыныттаткан дег, барык шошкуй аарак чөрүп орган. Дондук кудумчуу белдиринге келгеш, солагай талазынче зэй тырткан. Өске кудумчуже кирип, оожургап алгаш, карманынче холун суп, акша хавыв дынзыды ыыпа түткүлээн. Холду хөлө теп, күштежип тураын бодаарга, хөй-ле акша бар төвирлиг. «Орук олчазы деп чүве ол-ла болгай» — деп, иштинде өөрүп боданган. Элээн ылаштап бар чыда, акша хавын карманыядан үштүп эккеп, ажыдын көргеи. Шынап-ла, долу акша! Арта беш чүстүн, бир чүстүн. Бежениин акшалары көстүр. Та чеже акша бар чүве! Кудумчуга ону үштүп саналаар эвес. Дондук акшазынын хавын хаай түдүп, карманнай чаапкаш, бажыңынче үтлай дорттап-дорттап базылкан.

«Акша-шалын үүмеспээн, улустан негдиниң амыдыралтувар-ла болгай бис. Бо акшаны гөпарын бээрнүге, бай-кайгай амытаар боор ээ — деп бодаанын чораашаш, бажыңынга чеде ылаштап келбеиин безин эскербээн. Бажыңынга кирип келгеш, уруундан айтырган:

— Аван бар бе, уруум?

— Ынча хей акша хамаанчок, назынында улустан чыгтыс вопсек-даа артыкка ап, чип чорбаан Дондуктуң холдары сирнкейин берген. Акша кончуг бо кирип келген.

— Акшаң ап алдын бе? — деп, Дондук кадайындан айтырган.

— Барык будун хүн дургузунда ийи будум, оорга-мойнум шылап, мегегже чедир оочурлап тургаш, алырын ап алгаш, чидирип алдым мшкажыл дээш, диван кырыпка олура дүшкеш, ыглаа бадырыпкан.

— Каш акша алган кижи сен? — деп, Дондук девидексеп айтырган.

— Дөрт мүн алды чүс ажыг. Кылаштап чаның чел чорумда, сумкамдан хавыбиле үштүвүп чыдып калганы ол-дур Диледш, чалап кагдым. Та чүү кижи тыз алды ыйнаан...

Дондук вллепсиие бергеш.

— Бо эвес-тир бе? — дээш, карманындан акшазының хавын үштә" соп эккелген.

— Ийе, Ол-дур, ол-дур! — деп, Чайырмаа алгыра каапкаш, олурган черинден тура халып келген.

— Ажылдаш чел чыгаарымга, кудумчуга чыдыр — хаяп. Дондук «кшазының хавын карайынче суган.

— Күжүр ашаамны, карак кескү чүвемни халын-даа чаңгап төвалжы бергенин ол? Оон ыяшка өске улус ходуңее кире бээр ийин — дээш, Чайырмаа Сонамовна ашаанган куспектаны хаапкан.

Эрес-ООЛ МОНГУШ.
Өвүр район.

Чечен чугаа

— Эртем-не акша оочурлап чоруткаш, келбеди-даа, ачай.

Дондук тып алган акшазын санай каапкаш, корга берген, дөрт мүн алды чүс бежен акша! Та чүү кижинин акшазы?! Ынча хей акша хамаанчок, назынында улустан чыгтыс вопсек-даа артыкка ап, чип чорбаан Дондуктуң холдары сирнкейин берген. Акша кончуг бо кирип келген.

— Акшаң ап алдын бе? — деп, Дондук кадайындан айтырган.

— Барык будун хүн дургузунда ийи будум, оорга-мойнум шылап, мегегже чедир оочурлап тургаш, алырын ап алгаш, чидирип алдым мшкажыл дээш, диван кырыпка олура дүшкеш, ыглаа бадырыпкан.

— Каш акша алган кижи сен? — деп, Дондук девидексеп айтырган.

— Дөрт мүн алды чүс ажыг. Кылаштап чаның чел чорумда, сумкамдан хавыбиле үштүвүп чыдып калганы ол-дур Диледш, чалап кагдым. Та чүү кижи тыз алды ыйнаан...

Дондук вллепсиие бергеш.

— Бо эвес-тир бе? — дээш, карманындан акшазының хавын үштә" соп эккелген.

— Ийе, Ол-дур, ол-дур! — деп, Чайырмаа алгыра каапкаш, олурган черинден тура халып келген.

— Ажылдаш чел чыгаарымга, кудумчуга чыдыр — хаяп. Дондук «кшазының хавын карайынче суган.

— Күжүр ашаамны, карак кескү чүвемни халын-даа чаңгап төвалжы бергенин ол? Оон ыяшка өске улус ходуңее кире бээр ийин — дээш, Чайырмаа Сонамовна ашаанган куспектаны хаапкан.

Эрес-ООЛ МОНГУШ.
Өвүр район.

АРЖААНГА ЧАЛБАРЫГ

Аржаанга келгеш, ак, кызыл азы сарыг чаламаны азып багларар, оран ээзи экчамнаын дээш, ажын-чемин экиеп, арага-дарыиы, ак суды чажып өөрээл кылыр. Ыыт-даваш үнүүрбес. Бир эвес аржаанга хадын мяш үнмейн турар болза, даштарны опайтыр чыгташ, оон чаныига сан салыр. Акша-хөреңгизии аржаан бажыига арттырып сөлнээр.

Оран ээзинге чалбарыыда, анаа хам кижи турары чамдык таварыгагларда албан турган. Чүге дизе аржаанның ээзи аарыг-аржык улустуи дилээн күүседир төлээде хам хамнап, аарыг кижилерии хоочүзүи экиртип, эзип берэии дээш алгаар. Ийи дугаар хам база ла хире-хире болгаш-ла улуг хамнарның алгыжын катаптап каап, отгсигеи өзүп түрзүп, чыыгаи чон сегип үзүзүи дээш өөрээл салыр.

Аарыг-аржык чок,
Аржаан силерге
Аарыым айыткап келдим.
Алдын аржааным
Аарыг-аржык чок,
Ачылаи човуланны
Адырып каарын
Аржааным силердеи
диледнм.
Човуладым экиртип бер,
Аарыым ирилдырып бер
Алаи-сураи келдим,
Алдын аржааным,
Өршээ Хайыракан!
Ораи-тандым алдын
аржааиы
Аар даштыг, алдын
эртинелиг
Аарыг-аржын амыр-менди
Эртинезин авырададым,
Агым-көгүм багладым
Ачыдыг бай аржаан,
хайыракан!
Ажым-чемим, акша-
төгеримм салдым.
Аарыг кижи сегий бергеш,
база катап чалбарыыр.
Аарыг-аржыым
Эттимии алдым,
Алдын аржааным
Акша-көпеезм салдым.
Ажым-чемим белгедим,
Аржаан хайыракан, Өршээ!
Өршээ!

Ол кижи суттуг шайын чашкаш, акша-көпеезн салгаш чоруптар.

Кыргыс ХУУРАК.

«Аът турда, мунуучу-даа кай баар»
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

СОНУУРГАКТАРГА

ДЕЛЕГЕЙДЕ АМ ЧЕЖЕ КИЖИ БАРЫЛ?

Каттышкан Наңилар Организациязының чурттакчы чон талазы-биле тускай комитединиң 1992 чылда чарлаан медээзии ёзугаар алырга, бүгү делегейнии чурттакчыларының саны 5 миллиард 300 миллион чеде берген. Дарзазында чээрби чыл дургузунда чер бомбурээзиге чыл бүрүде барык 100 миллион кижи, чиитээи-биле 1 миллиард 900 миллион кижи немежир. Ынчангаш 2010 чылда делегей чурттакчыларының саны 7 миллиард 200 миллион кижи чеде бээр деп, КНО-иың специалистери санап турар.

СООРА КЫЛГАН

Моон мурнуада турган Совет Чергезиниг Күштериин офицерлериниң болгаш солдаттарының погоиазын Бармын Европаның чурттарында хей коллекционерлер чыып, улуг өртек-биле салып ап турар апарган. Голландиияның Неймеген хоопайының чурттакчызы Франц Йост деп кижи совет шериг-агаар болгаш шериг-далай күштериин офицерлериниң погоиаларын бүдүрүп, арбыны-биле садып эгелээн. Ынчалзажок шериг-далай күштериниң офицерлериниң кительдериие, шивельдериие петлица кызыл каиы илерзин, а дүшкеи ССРЭ-ниң Шериг-Далай Күштериниң офицерлериниң шериг хептериие петлицалар (погоп-биле солаан сөөлүде) турбаан. Ынчангаш Франц Йост дыка улуг хемчээлдиг торгаалга онаашкан, а мурнунда сатка чүүлдериниң өртээ ону төлөэриите четпейн баргаи.

ЧЕМОДАНДА АВТОМАШИНА

Япониияның «Мазда» компаниязы элдептиг болгаш солуп автомашинаны бүдүрген. Оон бүгү денизи чүгле 30 килограмм. Анаа чаңгыс кижи олурар. Даштындаи көөргс, чемодан: ону ажытташ, оон эзэи машиназыига олурупкаш, тап чоруптар.

● Ийи кижи сөөгү үжүражыи кээп-тир. Бирээзи өскезиидеи айтырган:

— Дыннам, Сеи Аът-чем программазының мурнунда өлүп калдын бе азы соонда бе?

— Чок ийин. Мен ам-даа дириг мен...

● Интернационалчы бир бөлүкке америк эр бодумуи амыдыралынын дугайын мактанып орган:

— Мен ийи дачалыг, ийи чажыт кадайлыг мен.

Француз оон-даа арттыр хөөрээн:

— А менде чайлаг үш, чажыт кыс эштерим база үш...

А бистин эр оларны-даа улуг тоовайн, таваар чугаалаан:

— Менде чүгле чангыс ачча бар, ынчалза-даа суурда хорлуг дээн кыстар, кадайкыстар шупту мээнии.

● Ийи өөнүк чугаалажып орган:

— Келир чылдан эгелеп офицерлерге каракуль кежи бөрттер бербестээр-дир ийин.

— Чүге?

— Бир хойнуи кежии сойгаш, өске хойга кедиреп орулга чок деп экономистер санаан-дыр.

● Улуг наймыылалдың Горький кудумчузу-биле ворошиловчу адыгжылар чораан ийи эжишки чоруп органаш, А. Пушкинге туваскаал чанынга келгелнер. Ынчан бирээзи өскезиите чугаалаптыр:

— Көр даан, Митяй, төөгүнүн алыс шыны чок калган, кончуг-ла каржы уе-дир ам бо. Дантес часпайи атты чоп, а тураскаалды Пушкинге тургузуп каанивр аан!

● XXI чүс чыл. Келир уеден баш бурунгаар медээр. Одессада Чжоу Эиь Лай кудумчулап ийи кыдат — Ха Им биле Мой Ша олар чорупорган.

— Кайы хире чурттап тур сеи, чээ?—деп, Ха Им эжиидеи айтырган.

— Аиаа-ла.

— А шыны-биле алыр болза?..

— Аиаа-ла.

— Кыдат кижи кыдат кижиден кайы хире чурттап тур сеи деп айтырып тур шыиажыл мен.

— Ийе. Чүгле кимчерти көөрге, аарышкылыг боорлан башка, аиаа-ла чурттап тур мен.

● Аныяк кижи райкүүсомга кирип келгеш, айтырган:

— Бүрүүлүг болдум. партияга кирикссп тур мен, кымга баар мен?..

— Психиатрга—деп аңаа харыылааннар.

● АЧК (КГБ) даргазы Президентиже долгаан:

— Хамаагы Калугинниин бүгү шамналын, эрге-дужаалын дүжүрер-дир. Ол дээрге чашпаачы, эрге-дужаал, ажык-хонча сүрер...

— Силерде бадыткалдың барымдазы бар бе?

— Чок боор бе! Ол АЧК-га ажылдап турду!

• • •

Рота бир суур чаны-биле хаактап эртип чыткан. Бир солдат ону ийи шак хире суур баар кылдыр чорударын дилээн. Чүге дээрге бо суурдан мен, бүзэ соонда хазайым-биле кашпа хонук чурттаан кижи мен дээн. Командир чөпшээрээн.

Оол кезекке челип кээрге, шуптуңла солдаттар сонуургап айтырганнар:

— Че, чаныл-ла келдиң, оон чүү болду?

— Демги чүве —деп, солдат арны кызыл харыылаан.

— Оон соонда?

— Оон соонда бүзэ демги чүве...

— А оон соонда?

Солдат нятканындан ыыттавайн баргаи. Бүгү рота бир дем-биле сагындыргаи:

— Демги чү-ве!

— Чок-чок, тыпкадынар. Хаактарым үштүп хаапкам...

ОЛ-ЛА БОЛГАЙ

1. «СЕМИС» МОЛДУРГАЛАР

Сиген белетиелиинң үезн эгелээр деп келген. Совхозтуң улуг зоотехниги малчынар кезип чораашаш, молдурга кадарчызы Делбнш сугга хире дүшкен чүве-дир.

— Менден мынлаа бир молдурга өлдү, зоотехник — деп, Делбин арай хөөн чок чугаалаан.

Черле элээи шынгыы зоотехник кылчаш дээш, дораан харыы бербейн, дыңзыг аяибиле айтырган:

— Шагын манап чыткан, арын кыштаан чүвен-биле эртккеи күстеи бээр өлүп дүшкеин ам сес болуру ол ышкажыл?!

— Ындыг боор харын... Аныяк мал-дыр — бо молдурганы, кадарчызы — бо менн бодаза, сиген төнерге, чем бербединер, бодаан чүве болза... — деп, Делбин хөй-ле агартынар бодаан.

— «Бодаза», «бодаза» де. Сен чалгааны кым-на чаш уруг дег, аадар, өдейлээр чүвел? Эрткеи чайын, бодун билир сен, бо үеде бызаалар хүлээп ап турунда, бис сенээ эки суме каттывыс чоп: бодун туунда хөй сигенден безнп белеткеп ал дидивис. Бажын дозуп бодаанывыс ол ышкажыл. Сен керээге ат саллын, засын бердин. Биске сиген ниитизи-биле төнген турда, сенээ дүрген тып бээри берге турду.

— Ооэу ындыг харын...

— Барык сиген кеспеднн чоп!

— Эвээшти белеткежик-ле мен, харын...

— Ийи-үш хопээи хожайтыл каапш «сиген кестим» деп эртken чылын мегелээи сен! Сээи малынга керээ ёзугаар хуваап бергеи летчир хире сигенни кам нок төтчегленп, черже кижр тенсеп каапканыын ол-дур, Делбин! Эрткен-дүшкен анамнар аъттарынга базаа те каап берип кыштадын чоп!

Делбин маиын, керээ ёзугаар аогаи молдургаларын кедир вусме чезип кадарын, семизтеп алгаш, ескс кижээ хүлээдип берип болур ужурлуг хурган. Оон дугайын ол бодуи ам кээп тз хамнаар болхап алган оодус ийнаан? Бир каш чыл малга хораан Делбин, бир эвес ук ажылындан үне бээр чүве болза, моон сонгаар каичаар амыдыраары анаа та кандыг болур ыйнаан? Ам дээрезинде ону ажылындаи үндүрер дилээн, черле ынчаш бо ажылга шылажып болур кижи бе, кузели кандыгыл дээрзнп шинтпирлээр уе турган. Делбин шок дүшкеи, ыыт чок олургаш...

Ол дүштә чайлагда ол майгынга аъттыг кижи кээп дүшкеш, бээр базыпкан. Делбин майгынындан хелзептиг уне базып чыда, удур кирип орган, мурнакчы дяртken ол хойжу кижиин таварып каар часкаа. Хойжу баштактаны аярак, мынча депкеи чүве-дир:

— Паа, хүр чыл ашкаи «семис» молдурганың деш-

2. ЭРГИ КИОСКИЗИН САГЫНГАШ..

Чээ тутхан садыг чаныига ийи эжишки ужуражыи келген.

— Бо турган чаа садыг орнунга борбак киоск турар үеде аан, пивэ дээрге үерлээи сарыг далай-ла турган болгай, але, эжим? Хаа, ынчан чангыс тыныш-биле дөрт сут аяхты аптар турган эр-ле болгай мен! — деп, арагаа хөме куттунган эжи мактанган.

Арага-дарыже моозу дег сундугуп чорбас эжи демгиэинче бажын хөөн чок соганнатхан (эштин аайын когзуп):

— Ийе, хөй турганы шын. Сээи илерии-даа кончуг турган ийин, эш. Маиаэ хүиэээр ийих сен чоп?

— Сен ынчаардагы-ла хеваэр шоолуг ишпес, ам-даа пат сен аа?

— Пат мен. Ажыг сутга борбэк бажым сугар дивээи шагдакы бодадым кереэр ийин, эш!

— Ындыг-дыр... Ам бо назын уеле болган бойга, пивэ, водка сут сатаан черлерже карактарым шуут дидивес баштай-ла улуг карамаан андарлып дүжер кижи сен-не боор сен! — дээш, ыт ишпес кара сугже сундухпас кижи эстеиидир базып чоруй баргаи.

3. ШАПТЫ-ХӨЛДҮҢ БЕЛИ, МЫЙЫДЫ

Олар ийи чажыт хевирлиг чугаалажыр болгаан:

— Ойт, эш, Шапты-Хөлдүң белиниң, мыйыдының турумчуп көвүдел кээр уези точно каштаийик мон?

— Бо айның оя боор ийин.

— Ойт, ол бир Дазыл-Чаак ашак «16-зы» деп орган ышкаш ийих.

— Харын... 10-дан 16 аразында хире. Ажырба-ас!

— Ындыг-ла сестүг бис эле, эш.

— Айт, эш! Керткеи ыяшла бис! Черле улуг, хөй базык дүүлээп турупгар хөл дээр аа?

— Шаандан бээр ындыг дээр. Эрткеи чылын мен база оон четтирген мен ийик.

— Шорунну аз! Чээ, кандыг четкилерлиг сен! Каракгары чаңдыгыл?

— Улуг каракгыы-дыр, биче каракгыы-даа бар дей бил!

— Айт, хогежик — 8 шакта чеде бээр бис. А ажыл-

4. ЧЕМОДАН ЧЕЛЕЗИ

— Аът чок харын... Чок, кай саарыл ол, аът хөөкүйну бир черден дынналтар мен. Таалында чүү боор, даараныр дүштүк бэрда!

— Өртек-артак деп алганнар але?

— Чоор сен!..

— Эрте четкеш, улусту мурнаптар бис. Чажыт, чажыт эвесве, эш!

— Ийе, чажыт...

Ол дүштә магазин чанынга турган кырган балыкчы оларның чугаазын будуу дынналдынаап, ам кээп «балык шинчилекчилериниң» чанынга бо базый келген. Чиидг кара карактарлыг ол бичии, дырышкак ашакты (канчап тапывас боор) көрүп кааш, демги чоргаар ажишкилер, отка хаган сиир дег, бичии, чыдыгыр чүвелер апарганнар. Кырынга чаанын дүшкеп!

— Ындыг чүве турган чүл аан ол Шапты-Хөл хайыраанының чаагай белии, мыйыдын чылдын-на силер барып кырып турар улус-тур силер аа? — деп, кырган бо-ла. — Ийе, кырыкчылар ам кээп кескулеп апарган хөл дээр чораанывгай. Ам ылап билдим. Аъдынар дугайын база. Мени ыяаар база баар сен деп даргалар сагындырды. Черимчуртум ол боорга, мениен бир-ле чүве айтыпар дээнгер-даа ыйнаан. Канчап билбес силер, ол хөл дээрге, хайгаарал турар инспектору кижиге акшаарын төлээш, чөпшээрел бижидир алгаш, өйхиреи-биле балыын түдүп ап болур дээи оран-дыр. Курунне балыы-дыр! Район төвүнден ам, балык хайгаарактчыларны, оон ыяй шагдаа-магдаа дээн улус база баар дээн деп дынналым. Ынчалзынаар харын! — Кыргаи араланчыр чыжыр кыныыр сестер кимнеп, чөлүе хөл улус баар деп бажын доңуп, мегелей аарак чаа дүжүрген чүве-дир.

Чажыт чугаа кылганнар аайынгарынга мичаар бир өлүмче «демдек» кааза алгаш, ыят дүүнкеннеп, магазин маиаа, тыныш турган улус араамчуже дүүгеи-не ажыл кире бергеи.

Алексей НУГУУРАК
Тожу район.

ДОҢНАЖЫГ

Шивилигиии аржаанынын
Шиник-каазын магаладым.
Келээр дагаан булут безин
Кезек када ыглай каапты.

Бүрүлерде шуру мөңгүн
Бүгү бодү чайыннадым.
Агаар улам өл-шык болуп,
Арга-эзим ногаарарды.

Бодалымның ужуктары
Бойдустан-на чаваттынган.
Ынчангаштын шүлүүм
безин
Ылап аиаа доңнаштынган.

Көк-ООЛ САЛЧАК,
башкы.

Бай-Тайга район.

Шоодуглар

килээри кончуг боор чүве-дир башгай-ла улуг карамаан андарлып дүжер кижи сен-не боор сен! — дээш, ыт ишпес кара сугже сундухпас кижи эстеиидир базып чоруй баргаи.

3. ШАПТЫ-ХӨЛДҮҢ БЕЛИ, МЫЙЫДЫ

Олар ийи чажыт хевирлиг чугаалажыр болгаан:

— Ойт, эш, Шапты-Хөлдүң белиниң, мыйыдының турумчуп көвүдел кээр уези точно каштаийик мон?

— Бо айның оя боор ийин.

— Ойт, ол бир Дазыл-Чаак ашак «16-зы» деп орган ышкаш ийих.

— Харын... 10-дан 16 аразында хире. Ажырба-ас!

— Ындыг-ла сестүг бис эле, эш.

— Айт, эш! Керткеи ыяшла бис! Черле улуг, хөй базык дүүлээп турупгар хөл дээр аа?

— Шаандан бээр ындыг дээр. Эрткеи чылын мен база оон четтирген мен ийик.

— Шорунну аз! Чээ, кандыг четкилерлиг сен! Каракгары чаңдыгыл?

— Улуг каракгыы-дыр, биче каракгыы-даа бар дей бил!

— Айт, хогежик — 8 шакта чеде бээр бис. А ажыл-

4. ЧЕМОДАН ЧЕЛЕЗИ

— Аът чок харын... Чок, кай саарыл ол, аът хөөкүйну бир черден дынналтар мен. Таалында чүү боор, даараныр дүштүк бэрда!

— Өртек-артак деп алганнар але?

— Чоор сен!..

— Эрте четкеш, улусту мурнаптар бис. Чажыт, чажыт эвесве, эш!

— Ийе, чажыт...

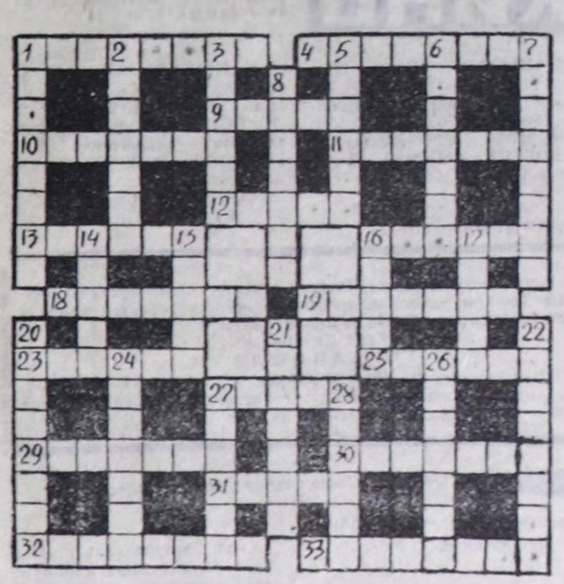
Ол дүштә магазин чанынга турган кырган балыкчы оларның чугаазын будуу дынналдынаап, ам кээп «балык шинчилекчилериниң» чанынга бо базый келген. Чиидг кара карактарлыг ол бичии, дырышкак ашакты (канчап тапывас боор) көрүп кааш, демги чоргаар ажишкилер, отка хаган сиир дег, бичии, чыдыгыр чүвелер апарганнар. Кырынга чаанын дүшкеп!

— Ындыг чүве турган чүл аан ол Шапты-Хөл хайыраанының чаагай белии, мыйыдын чылдын-на силер барып кырып турар улус-тур силер аа? — деп, кырган бо-ла. — Ийе, кырыкчылар ам кээп кескулеп апарган хөл дээр чораанывгай. Ам ылап билдим. Аъдынар дугайын база. Мени ыяаар база баар сен деп даргалар сагындырды. Черимчуртум ол боорга, мениен бир-ле чүве айтыпар дээнгер-даа ыйнаан. Канчап билбес силер, ол хөл дээрге, хайгаарал турар инспектору кижиге акшаарын төлээш, чөпшээрел бижидир алгаш, өйхиреи-биле балыын түдүп ап болур дээи оран-дыр. Курунне балыы-дыр! Район төвүнден ам, балык хайгаарактчыларны, оон ыяй шагдаа-магдаа дээн улус база баар дээн деп дынналым. Ынчалзынаар харын! — Кыргаи араланчыр чыжыр кыныыр сестер кимнеп, чөлүе хөл улус баар деп бажын доңуп, мегелей аарак чаа дүжүрген чүве-дир.

Чажыт чугаа кылганнар аайынгарынга мичаар бир өлүмче «демдек» кааза алгаш, ыят дүүнкеннеп, магазин маиаа, тыныш турган улус араамчуже дүүгеи-не ажыл кире бергеи.

Алексей НУГУУРАК
Тожу район.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР. 1. Аныяк бода мал. 4. Таңдыма суур. 9. Орус эр ат. 10. Барыын-Хемчикте чер ады. 11. Тускай чүрүм ёзугаар чыскаай бижиттинген ужуратер. 12. Улуг-Хемде чер ады. 13. Кавказта күруне найысылалы. 16. Чырык, үзи херелдери дөрт душпес чер. 18. Тыва авс чогаалта черлиг кижи. 19. Улуг-Хемде чер ады. 23. Кодээ ажыл-агый ажылдакчызы. 25. Кешке кезек үеде тыптып кээр аарыг. 27. Аныяк чылгы мал. 29. Кызылда кинотеатр. 30. Тыва херээжен ат. 31. Үнелиг металл. 32. Сураглыг скульптор, Ленинград камгалакчыларынга мемориал тураскаалдың автору. 33. Бай-Тайгада аржаан.

УЗУН ДУРГААР. 1. Сут-Хөлде чер ады. 2. Мячилиг хоккейге делегейнии каш даклыр чемпиону. Свердловскиде шериг клубунуи ойнаачызы чораан. 3. В. Гюгонуң «Эрге-шөлээ чоктар» деп романының маадыры, бичии оол. 5. Мөңгүн-Тайгада хем. 6. Кандыг-бир чүвени күшбиле кылдыртыры, күчүлел. 7. Социал системаның бир төлөргай хевири, тургузуг. 8. Мөөрей киржикчизи. 14. Калак шериг эрге. 15. Тыва мөгелериин хүндүлүг ады. 16. Күш-шинек. 17. Грек мифологиядa Зевс биле Леданың үүүү, кайгамчык чараш кыс. 20. Социалистиг Күш-ажылдың ийи лакпыр Маадыры, сааичы. 21. К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының маадыры. 22. Каа-Хемде чер ады. 24. Ырыда киргеи сураглыг тыва механизатор. 26. А. Тановтуң кызы. 27. Сураглыг композитор, ССРЭ-нин Улуг театрының директору чораан. 28. Чазын хары шала эрээи чер.

«Шынның»

почтазындан

ЧЕТТИРДИВИС, МЕРГЕН

Июль 19-та Улуг-Хемге эштип тургаш, амыр-тынывыстан чарлыр частывыс. Чанывыска керген чамдык улус ынчан бисти ойнап турар деп бодаан хевирлиг, херекке-даа албаан. Суг айы-биле агып бадып чыдырывыста, харын-даа чаяан боон, дужувуска турган оол салдап чораан чүдүкту бисче идип тургаш, сүтган үштүп кагды. Сөөлүнде чүгаалажып кээривиске, Бин-Хемден келген он дөрт харлыг Мерген Монгуш болду.

Мерген, сенээ солун дамчыштыр четтиргенивисти илередип, өөредилгенге чедимшиккинериң, кан дег кадыкшылдыг болурунну күзедивис.

АЯНА биле ЭРИАНА.
Кызыл хоорайның чурттакчылары.

ЧҮГЕ ОЗАЛДАП ТУРАРЫЛ?

Солун, сеткүүл номчувас болза, кижи бо үеде согур чүве-биле дөмей, харын-даа билир чүвези чок бүдүүлүк апаар дээрзи билдингир. Эртем-техника көгжүлделиг бо үеде уламна дорайтаар чыгыы апардывыс. Чүге дизе сөөлүү үеде бистиң өөвүр райониүн Хандагайты суурунда чагаа-хорга, солун, сеткүүлдеривис баштай неделяда үш удаа кээп турган болза, ам мырынай бүдүн неделя болгаш чангыс келир апаарды. Ол кээрде, дүрүг-дүрүү-биле чедип келир. Ынча хей солуннуу харыүгда номчуттар арга бар эвес, чай-шөлээн база чок. Чамдыктарын номчүүрга-даа, оранчок орайтап калган болуур. «Черле чүү болду бо, почта чүге озалдап турарыл — деп харылзаачылардан айтырарга, үргүлчүлер: «Бензин чок»—деп харыы алыр сен. Бензинге сыдап алгаш, почта ажылдакчылары дыка-ла дыштанып турар апарды. Кижи көөрге, харын магаданчыг-даа. Ол хире акша-шалының бүдүн-бүрүн ап-ла турар боор-дур.

Мен бодаарымга, почта ажылдакчылары чедирилгени үезинде чорудар талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн, дүвүрел чок чоруп турар хире.

Бо талазы-биле районнуң чагыргазы чүнү бодап турар иорл?

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.

ДЕМИР—ҮЖҮҮ ЫЛГЫН-НА БОЛЗУН

Республикада билдингир ажарган шүлүкчүлериниң бирээзи Бинче-оол Доюндуптуң шүлүк чогаалдарының чаа чыыдызын Тываның ном үндүрер чери «Салгакчылар» деп ат-биле 8000 экземплярлар кылдыр чырыкче үндүрген. «Салгакчылар» —оон дөртки ному. Ук номну авторнуң колдуунда уруглар темазынче угландырганы таварылга эвес. 80 чылдарның ортан үезинден бээр Бинче-оол Доюндуп кол темаларындан ангыда, уругларга чогаалдар бижиринге шенеп эгелээн авторларның бирээзи. Оон «Күзел ыры» деп чыындызынга (1984 ч.) уругларга баштайгы бижээн тоолларының болүү көстүп келген. Уругларга чогаал бижиири — эң нарын сорулгаларның бирээзи. Чогаалчы бүргүзүүн ол темага бижевейн турарының үжүру-даа мында. Уруглар чогаалдары республикада хожудап турар, номчукчуларның негелдезин үлүг. Авторнуң олче кичээнгей салып турарын чүүлдүтүүнүп, детскинр херек. «Салгакчыларда» кирген чогаалдарның уранчеден денелиниң бедиин, утка-шынарының ханызын үениң негелдезинге дүүшкенин номчукчу дорааи эскерип каар.

«Чулар дыңы» деп шоодутлуг шүлүкте:

Орук чораан аътты улус
Од-бо түктен уткуүүп кээп,
Доктаай дужүп хоорежиптир.
Доруг аътты эжен сөглээп:
Чүдар дыңы черде чыдыр,
Чугаажок-ла эки эт-тир.
— Кайда чыдыр, мээлиптир.
Каггаш, ону дилеп чор мен.
Дүже халаап, топтап
корбейн
Дүрген баргаш
аспактапкал —
Хоран дылын карааматкан
Кончуг улуг чылан болган.

«Оюн биле Ояла аът» деп шүлүкте чаагай сеткилдиг школачы оол оруккө ээн черге артынчактыг аътка таварыжы бергеш, чадаг-тергезиин каапкаш, ол аътты мунуп алгаш, ээзиниге хүлээдап бээр дээш дилеп тургаш, арагалааш, черде үжүп калган хижите таварыжы бергеш, аълын хүлээдип бээр дээш оттурга бээрге, карыжы дайзын харын халдаар дей бээрге, аътгаиы каапкаш, милицииягa халдып келгеш медээлээрге, ол оор: тоянчы, мангыс болуп илереэш, туттурар.

«Чүгүрүк кижи» деп шүлүкте чырык хүндүс-ле хоорайның кудумчузунга чораан малчын херээжен кижиниң акшалыг сумказын чадаг-тергелиг дээрбечи хулиган үшта соп алгаш, ыдып бээр, Төрүмелиниден уктуг чүгүрүк херээжен ызыртыр четкеш, сумказын албыщаан, оны шагдаага дужаап бээрге, номчукчуның хыы хана бээр. Чазый оор чангыс суурда чүрттап турар таныыры кижиниң хавапын оорлап алгаш:

Ужурлап аар болаза-даа,
Улуг хаван арган боон-тур.
Үндүрбейн чемгерипкеш,
Үүже кылып алыр болаан.
Ылбыратпан чарба-чемин
Ынаар дажып, ийи ай
болган.
Чевенектиң хавапы-даа
Чевеиек ам кайнын салыр.

(«Чандыр дайнаан», арын 52)

Үгек аксы ажыктыпган, хавапның оорну шак ынчаар сотка олуртканы чүүле чевеикке эвес, өскелерге-даа

Ном болгаш номчукчу

Семирээштин үтүммастаан.
Белим черге шамчып алгаш,
Метпенейнип олургулаар.
Арай боорда шимчеп чоруур
Ана чиидиң-миидиң чүве.
Ам-на келир субботазда
Айлдаштың таптыг
даймаар
Хаван чаамга холуп чиир
дээш,
Картошка-даа салып алган.
...Чаъстыг дүне күжүр
хаван
Чама база берген боон-тур.
Чедип келген ыңдыг чагны
Чевенек ам кайнын салыр.

(«Чандыр дайнаан», арын 52)

Үгек аксы ажыктыпган, хавапның оорну шак ынчаар сотка олуртканы чүүле чевеикке эвес, өскелерге-даа өөрүнүүр болуру чугаажок. «Мерген харыыны» номчукаш, тааспыжы кижи хандыр боданып, таакпыдан оон кускузу чайгаар кели бээр.

«Ыт болгаш ок чылан» деп бясия кижилерни кичээнгейлиг болурунче кыйгырып турар.

Тайбың чораан оон-биле
Дайын күзээш, чок бол
часкал.
Шоглаар-халдаар
күүгүргектип
Чолу кара болбазыкпе.

Чүвеии ылавылалдыг көрбес, далаш, дүрген, дүвүрээлөп, ыңай-сыңнаар кырында пештерден тооруктап, өзенчерден бышкан киш-кулаалап, ханы чоогалардан бышкан кылчоах-караалап чоруп бээр бис. Чеже-даа хей болза, каттышкан коозан хойлар чанар өйү чедип келгеже, өдек-бүгү хемчегларын шыдаар шаа-биле кылып турарын аалчы чугаалаан. Тускай эртирилге бижиктери чокка безин чедип келген малчынларны хүлээп ап турар.

Саян-Шушенскиниң камгалалдыг чөрииң директорунуң эртем талазы-биле орлакчызы, биология эртемчиниң кандидады В. А. Стахеев, Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырлар министриниң орлакчызы Б. Б. Бирилей олар үжурлажышкынга чүве чугаалаан болгаш журналистериниң хей санныг айтырыгларынга база тайылбыр берген.

Үжуражышкынны Тыва Республиканың парлалга болгаш информация министриниң орлакчызы Х-К. С. Монгуш болгаш солуннуң редакторады организастаан. Саян-Шушенскиниң камгалалдыг чөриниң ажылында дугайында эртемден В. А. Стахеевтиң тодаргай чүүлүн «Шын» солунга парлаарын үжуражышкынның киржикчилери дүтүруушкан. Амгы болгаш келир үеник кижилериниң эгээртинмес үнелиг байлазын — камгалалдыг чөриниң амылыг болгаш үнүш бойдузун бүгү хамаатыларның талазындан камналгалыг көөрүнче, камгалаарынче оноза ниче эңгейнин үжуражышкынның үезинде угландырган.

РЕДАКЦИЯГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

«Шын» солун редакциязына солун үжуражышкын болган. Тыва Республиканың улус депутатады, солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба үжуражышкынны ажыткаш, Саян-Шушенскиниң бойдузунуң камгалалдыг черииниң директору В. П. Попадьинге сөс берген. Бойдус камгалалынга хамаарыштыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларынга үндезилээш, Саян-Шушенскиниң 400 мун гектар делгем девискээрлиг камгалалдыг черииниң амылыг болгаш үнүш база сут бойдузун камгалаар талазы-биле кандыг хемчегларин боттандырып, эвээш кижи составтыг эртемденнер коллективи канчаар ажылдап турарын редакцияга келген аалчы чыылганнарга тодаргай чугаалап берген.

Камгалалдыг черииң девискээринде Уру аржаанының айтырыгларынга В. П. Попадьин тодаргай доктааган. Аржаан суунун эм шынарының дугайынга тодаргай шинчилел ажылдары амдаа чедир кылзынмаан, ынчалзажок Тываның чурттакчылары, ылангыя малчыннар аиаа хөйү-биле кээп, дыштанып, эмнеиип турар. Оларга таарымчалыг байдалдарны хандырып бээр дээш камгалалдыг черииң үзүртүлгазы

Амыдыралдан чугаа

терииче боттары-ла үстүп алгаш, киргилей бээр. Ачам сугнуң кыжын кыштаар черин — Алдыы-Шивилиниң Туруг-Баары дээр үлүг кыштаг чүве. Ол аңгыдүүзе шаштыга берген чүве дег чалым хаяларда ашкулер харап алган аалче көрүп тургулаар. Кыжын бир кежээрегиир чүвем — бичии чиге шеттерден мергелер кылып алгаш, арга аазында дыттардан оттуглар сөргөг будуктарны дүжүр мергелеп алгаш, чеп-аргамчы-биле ооргага эптеп шарып, чүктеп алгаш, валга экскери. Ачамдан дүүге боонуң канчаар адарын өөрөвүп апкан мен. Тараа октү, дарыны холаларга кайы хирени үрүп алыры түскай хемчээлдиг болур. Оон холаны чаат-биле тырып алыр. Дүүге боонуң чазыг чокка адар апаргаш, кедек черде бичи-не чараш куштарны шокаа торганы, каргенни, карактогапы, янзы-бүүр дыраарынга херек бүгүлге чүвени чүгле кужүр аътты кужу-биле кылып чораан. Ачам чазын тараа тарыыр, күзүн оозун ажаал алгаш, аътгарга, шарыларга чүдүрүп алгаш, эккээр чүве. Авам ажок чаагай чеминг чинге-тарааны соолдургаш, хоорул, соктааш, шаажан аяктарга кагаш, өремеби-биле холаап, бистерге кээп бээр. Хой, өшкү сүдүнүн өремези кончуг амгынныг боор чүве. Оон-биле өремелеп каан далган-тарааны кижи чип мага хамнас. Ачам сугнуң өөнден үнген-кирген улуг-биче чоңдаа үзүлбес.

Сарала улуг-даа, кашпагайдаа аът, күлүн дег семис. Оозун бодаарга, ачамның мунган аъдынга камныг, оон суксуңсугладыя ий-шаанда берип чоруурунда-ла турган боор.

Ол үеде арат кижиге амыдырал-чурттаары улам-на авторлап эгелээн. Үнүүруг-дадыыырны, аът, дүк, саржат, тараа дужаар планныг онаалдаларны чүдүүлдүр эндере онаап туруп берген. Каш малды колхозче салыпкаш, кулах дыш колхозка ажылдап чыткаиы дээре эвеспе дижип, ачам сугларның чугаалажып органын утпаан мен. Ам бодап чоруурга, арат кижилерге амыдырал-чурттаар аргажок кылдыр аар үнүүрүг, дадыырны онаап, оларның азыранын чораиы каш малының эдээнге, саржаанга, дүгүмге, тарып алган тараазынга үрдүнчек хей планны онаап, кызамдадып келгеин ол-дур ийин.

Оон уржуундан Хөр-Тайга сумузунга бидаргай көшкүн амыдыралдыг чораан араттар мал-маганын эт-севин чангыс черге мөөнеп, колхозтуң өнчүзү кылдыр салгаш, колхозтажып киргеннер. Ачам базала хажыызынга артпаан. Сарала аъды баштадыр хүүзүнга каш малын колхозка берипкеш, колхоз кежигүну болуп ажылдап киргинкен. Арат-тарның ыры-шоору-биле чүдүх сөөртмен терге, шапактын шыңгыраан даажы чаржалашкан, чоорту-ла Алдыы-Ишкин аксынга чүгле аът өртээр өргеп хап турган дазыларга онда-мында бажыннар туттунуп эгелээн. Ынчан бистер, суруүүлдер хову-турлаларынга сиген бригаделаларынга шефтеп чеде бээр турдувус. Ынчаарда кижилериниң хей-аъдыл, тура-соочуп ам сактып келгеш, магадаар мен. Ужукыдым кезүлбес улуг ховулар чок-даа болза, Ак-Даштың, Көк-Элдин, Доора-Талдың суггаттыг шөлдериниг шала кускээр бедик сыптыг, чаагай тараа далай ышкаш чалгын, чаагай дүжүттү бериптурган болбайн аан. Ынчан колхозчулар ийи дилээн сывыртыыл, ийи одээн астыл каапкаш, кускуу дужуут ажаалдазынче өөрүшкү-хөлдүг киргиптер. Ишкин өрү хөктаптарга. Сарала үүгле аксым сал дээ аът-ла болгай. Ынчан аксын Сараланың аксын ырлавышаан, сала каапкар. Өглерден улус үнүлеп, ажыт кыргижеге, көрүп тургулаар чүве. Бистерниң мунган аъттарывыска бараан бербес, оранчок ыракта чыткылап каар бис, ынчаш-ла аныяктарның бо кожан ыры тывылган боор он.

Сараланың челип бээри
Салгыпна ийин, сырын-на
ийин.
Самдын-оолдуң Билчин оглу
Сагыш-ла ийин, хөрээ-ле
ийин.

Ачымның ынчан хып дээн аныяк чалыы үезин турган. Мунган аъды кашпагай, көрүштүг, боду база хоомай эвес оол турган-дыр ийин. Туранга көдээ ажылдагый школазын дооскаш, колхозка бухгалтерлеп ажылдап турган. Ынчан мыңдыг кожанны дыңнаан мен.

Сараланың дөрт-ле дуюу
Сайлыг черге дозунгаан боор.
Самбын каккан Билчин-оолдун
Салгаалары шылап оо боор.

Ачымның сараазы, шынаплаа, өкп аъттарның бирээзи турган-дыр ийин. Бигай аът турган болза, ыры-кожанга каза кире бээр деп. Сарала колхоз даргазының база ескелдаа даргаларын мунар инак хөлгези аларган. Оон бээр каш-даа чыл эрте берген боор. Хөр-Тайга чурттуг, колхозтуң үдезилекчилериниң бирээзи Ишкин чурттуг бир өгбе кижи-биле үжуражы бергеш, чүгаалажып олурувуста, чүгаа кадында: «Ачаңның ол сарала аъды кончуг-ла аът чүве ийин, оол, ээ баштай колхоз тургустуганда, мен ону чылгы кадарып мунуп турган мең»—деп хөөрөп орган чүве. Ол чылгычы өгбе ам төнмес уйгузун удуй берген, бистиң аравыста чок. Бо кыска сактырышкынны көзүп ол-ла үшкүрүкен боор он.

Бугажык МОНГУШ.
Гонорарын «Шынга» арттырарын диледи.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП-ТУР

СОВЕТ ООРЛААШКЫН

Бир эвес Американың оору хлеб оорлаашкын, артында-ла бир алырда 80 борбакты аптар болза, анаа ону шүүтла билбейн баарлар, баштактанышкын-дыр деп санаарлар чадавас. А бистиң аш чурттувуска ол аиаа чүве-дир. Ол хире хөй хлебти июль 17-де Тожуүн Тоора-Хем пекарииэынган часкааннар. Когарал 419 рубль болган.

А бо оорлаашкын найысылалдың төвүнде «Азас» магазинге болган. Июль 18-те 14 харлыг оолчугаш ногаа оорлап чыткаш, туттургап. Оол кээргенчиг-дир, ынчалзада хоойлу ёзугаар ол харылзаар апаар. Оорлаан ногаазының түңү—300 рубль.

КЫРГАН-ДАА БОЛ, ЭРЕС ХЕЙ!

Июль 18-те 23 шак үезинде Кызыл—Эрзин оруунга Бай-Хаакче ээп кирер черге болулуг ийи дээрбечи пенсионер Г.-нив коргудуп тургаш, «Москвичизин» хуиаап алыр болдаан. Машинаның муриуку шилиз бускашлаа, үптекчилер вуруг чаигаи. Пенсионер 67 харлыг-даа болза, аныяк дүржоктарга алыспаан —камгаланып шыдаан.

СОҢГАЖЕ ХАЛДААШКЫН

Улуг-Хем РОВД-зинче ийи ангы магазинден чангыс үткалыг билдиришкиннер киргеп. Шагаан-Арыгиың магазиннериниң сонгаларын бускан. 18 дугаарлыг магазиниииң улуг шилиии өртээ 3 мун рубль болган. Милиция хулиганны тудуп алган—ол Шагаан-Арыгиың 25 харлыг чурттакчызы болган.

ЧААСКААН АДЫЫРГАВАНАР

Сөөлүү дыиадыгга бис часкаан орай үеде каастагалыг селгүүстээриин айыылдыын дыңнаткан болгай бис. Ынчалза-даа оң түүл Кызылдың кадынарында өөредиг болбаан хире. Ам база-да 30 мун рубль түңнүү алдыи каастагаларын хуиаатканының дугайында Кызыл чурттуг К-нын билдиришкини киргеп. Ол июль 14-те кежээ 22 шакта № 6 автобустун сөөлүү доктаамында тудуг чанында уптекен.

ААР ӨРТЕКТИГ ТАНЫЖЫЛГА

Депшиягелиг чурттарда агайларның шкел-чиген үүвези дээш джентльмен эрлер төлээр. А бистө шүүт сыр дедир. Июль 16-да «Кызыл» ресторанына таныжы Н-ниң сумказындан 5 мун рубльди Артур дээрзи ушта соп алгаш дезинкен.

ХАННЫГ ДЕМИСЕЛ

Июль 18-те 23 шак үезинде Тандының Балгазын суурда «Мир» Культура банының чанында диспотека соонда тус черииң аныяктары шериг кезээнии солдаттары-биле чудуруктажып содаалашкан. Түнелиниде 4 кижиии эмчиде чыттырган, оларның шиизии тыигарып оңгарткан. «Тинлекчилерии» милиция дилеп турар. Оларның бирээзи тутуруп алган, ол Балгазын КБО-зунуң идик кыыкчызы болган.

ЭЭЗИ ЧОКТА, ЭДИ ЭТ БОЛБАС

Чаңгыс-ла хүи бо кем-хелектер үүлгеттиигеп, а оларны каттыштырып турар чүве — ажыл-агыйжы эвес, аззатпай чорук.

Кызылда балык заводунуң директору цех мастери М-иии 5863 рубль ертектиг балык оорлаанының дугайында медеглээн. Оорланыкчы ынча балыкты чаасланып шөлээн канчап үндүре бээр деп айтырыгга заводтуң администрациязы болуула харылаар боол-тур ийин.

Июль 18-тен 20-де чедир Кызылда аът ажаар черниң бажыны хаиазында үттүг турган. Оон 5 шоодай арбайны оорлап аппарганы дирекция 20-иии хүнүнде эскерип каан.

Бо улуг оорлаашкын июль 7-де-ле болган-даа болза, ол дугайында июль 20-де дыңнадып келгеннер. Оорлар пульман машинаны үреп киргеш, оон 3647 хап «Астра», «Полет» деп сигареталарны часкап аппарганнар. Когарал—54705 руб.

Ревизия соонда Тандының Кочетово суурунуң магазинииде 22 216 рубль түңнүг самчыгдал илереттиигеп. Магазин эргелекчизи С. оиу Соду харылаар апаар.

Улуг-Хеминиң Шагаан-Арыгда пенсионер пенсиязын ап кээрге, оозун ескс кижи алгаш барган болган.

ДУЗАЛАЖЫРЫН ДИЛЕДИВИС.

Июль 13-те 10 шакта Кызылдың Заводская кудумчузунда автосептелге заводунуң түттүнүп турар тудуунга 12-14 харлыг тыва оолдун мөчүүзү тыныган. Ол астына берген болгаи. Хевп — чуруктуг ак футболка, чуруун-да чалаг-тергелиг койгун бар. карааиы өңнүг вельвет чуурулут, кеда идиктерлиг. Ону билир кижилерни милициияже 02 азы 9-24-42 телефонче долгаарын дилеливис.

Азиина КУУЛАР,
ИХМ-ниң пресс-болүүнүң инспектору.

ИДЕГЕЛ-БИЛЕ ДИЛЭЭВИС

Бо чуруктa Сергей Седенович Дүгаржап 1959 чылда төрүттүнгеи. Кызыл районнуң төөгү Каа-Хем суурда халдавырлыг аарыглар эмнээр республика эмнелгезиниң дужуиа хем кызыныиа бо чылдың июль 14-түн хүнүидс, 16-17 шак арапында эштип тургаш, сугже бады баргап.

Бир эвес бо чуруктa кижиии көргеи, билгеиiер бар болза, ол дугайын дораан 3-91-24, 3-56-12 телефоннарже долгап, дыиадырын улуу-биле идегеп, дилеп тур бис

«Спутник» микрорайонда ыш бажың садыл турар. Хемчээли — 5х6, ийи өрээлдиг. Адрес билип алыр черп: Транспортный переулок, телефон — 2-32-93 (ажыл шагыиың үезинде).

Бистиң ынак ачавыс **Шоннмак-оол Шоннмакович ХОВАЛЫГНЫҢ** мөчээни-биле бистиң ажыг-шүжүүвүстүң деиге үлежип, ону сөөлгү оруккө үдэрнинге дузалашкан Кызылдың бажың тудуг комбинадының коллективиниге, ескедаа организацияларга болгаш ачавыстың эштеринге, боттарывыстың эш-өөрүвүске чүрээвистиң хамыжындан өөрүп четтиргенивисти илереттивис

УРУГЛАРЫНЫҢ АВАЗЫ, УРУГЛАРЫ, ООЛДАРЫ.

«ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Бистиң оглувус Александр Аракчаевич Монгушту сөөлгү оруккө үдэп, кажыдалывысты үлешкеии дээш Тувахлакомбинаттың коллективинга болгаш ескс-даа төрелдерге четтиргенивисти илередип тур бис.

Авазы, думмалары Лёня, Олег, Вика, кенээттерин.

АЧАМНЫҢ САРАЛАЗЫ

Көшкүм чоруур шаавыста, өглеривис Алдыы-Ишкининн алдыы Шивилигде Хам-Дыт деп черде чазаандан хемче чайлаглап көжүп чоруур чүве. Бир-ле эртен оттуп кээримге, өгде кижи-даа чок, чүгле чаасканн чыдыр мен. Авам хой сүдү-биле сүттен каан хонот, сарыг шайың хайындыргаш, хола хөнектерге куткаш, ожук чанында тургускулап каан болду. Өреме, соктаан далган, шөйген быштак салган тавактарны хөнектер чанында салгылап каан. Үр болбаанда, авам хадын тозубиле дуптээп ыяш хуувында долдур сүт саап алган кирип келди. Мээн одуг чыдарымны көргеш: «Эрткеи дүне бора бе төрүпкеи-дир, оглум, үүгүп көр даан» дидир. Дораан дуптура халаап, кызыл-бүт дашкаар үне халыдым. Дээрде булут-даа чок, чингир-көк чүве. Хүн элээп бедип хөөрей берип-тир. Карактарым чайгы аас дээрде хүнге чылчырыктап турур.

— Бичии кулун кайыл, авай? — дидим. авам хем ол чарыныче айты-дыр. Шынаплаа, ынаага көөрүмге, шиштейип үне берген кадыр каътарның баарында үзии-биле тутчу берген оъду-көгү хөлбөлчиниээн шыкта бичии кулун иезиниң чанында маннап тур. Оон карак салбайн, топтап көрүп-ле тур мен. Чаш кулунну чаныядан көруксеп турарымны ачам билгени-ле ол боор оң, баглаашта турган эзерлиг аъдын мунгаш, хемни чоргуп кежипти. Барган дораан ачам саадавайн-даа, кулунчуг бени чедип алгаш, өдекке экселди. Кончуг чалтанныг, чараш бедик сарала кулун болду. Аалдың улугбиче үргүл-дарыы кулунчуг бора бени долганыпкан кезек каза чаптап, чарашсынып, магадап көрүп шаг болдувус. Ачамның хөй чылгызы-даа чок. Каш мунар аъттарын фронтуга берипкеш, чангыс мунар аът-биле бир бе артырып алган. Бези кулуннаканы бо. Каш чыл эрткенде, ол кулун улуг сарала аът кылдыр өзүп келген. «Аът болуру кулунундзи» деп кончуг-ла шын чугаалаан. Ол бичизинден дошкун-даа эвес, чаажы кончуг, эң-не баштай ону үзертээрге безин мөөгдывылап көрбээн деп, ачам чугаалап органын дыннаан мен. Балып кээримге-ле авам, ачам хуузунда ажыл хожулу, мал-маганы дээш сагыжы саарыык, балдыр сыкпас, олут орбас, ажок ажылгыр улус чораан. Ынчангаш авамның өг ажылынга дузалажыр ынак оглу апарган мен. Ада-кемнин ажылынга бо-ла дузалажып, оларның үлегерин эдерер дээш кылып шыдайыы дег ажылдарымны болумнуң шаам-биле чажам дивейн кылынга чөп мен. Шоорү эр апарган шаамзан тура-ла, солун, ынаа ажылдарымның бирээзи — хой кадарары. Мал аравынга кара чажымдан өскен болгаш, ада-өгбелеримнин ажыл кожуп, амыдыран, мал азыраарының буянныг чымыжынга чашкы шаамдан дадыхкан мен.

Кадыр-берт черге хой кадарары берге, аът база мунуп, ыяк-биле ыглап, ыглаан-даа болза, ыглаан-даа, ыглаан-даа, ыглаан-даа

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 143 (14865) 1992 чылдың июль 28, вторник Солунга ат салган шагы 20.40 Чагыдар ортээ 10 көп. Садар ортээ 1 рубль

НААДЫМГА УТКУШТУР

Каа-Хемниң калбак эзимнериниң кыдыында алаактарда сиген бо чайып чаагай өскен. Арга-арыгларның аразындаа мал чемнерин белеткеп болур. Мында моге дээш, оон өске-даа янзы-бүрү чемниттиг сигеннер үнген.

Болгада шынааларның шуптузу «Кызыл тук» совхозка хамаарыжыр. Бо ажыл-агыйда элээн каш бригадалар, звеноолар мал чемнерин белеткеп киргеп. Механизастаан аргаларны азыглаарга ажыл эгээн будүнүүр болуп турар. Сигенчилер Наадымга төлептиг ужуражыры-биле республикада чарлаттынган шалыпчы айга ынчаар киржип эгелээннер.

Шөлдериниң кайы-даа талазынче көөрге, хөпээннер-ле көвүдээн-дир. Сараатгар база тургулаар. Каа-Хемниң кыдында тулаалыг алаак. Оон терең сигенин ол ажыл-агыйның чылгычызы Антон Салчактың звеносу кезип, бөлүп эгелээн. Бежен ажыг гектар шыктың кылын өлеңни трактор-биле эрткен хүннерде кестирип каан.

Звенода Кол Орай-оол, Алик Идам болгаш оон өскедаа малчыннарның салган хөпээннери хөлчок дыгый болду. Дугуйларлыг дырбааш сөөртken доруг аътты башкарып чоруур эрестит оолдуң адын Алексей Лопсан дээр. Кургаан мал чема дырбаштын бязин дораан дола бээр. Огулдур келген өлеңниң чыды ырахтан-на билдинип тур.

— Оюм деп черде ийи чүс ажыг чылгывыс бар. Кыжын ол хамык малга бээр хөй-ле чем херек. Ынчангаш чеженнидаа белеткээр бис. Бо черге хар улуг дүжер. Мал одары бергедей бээр болгай — деп, Антон Салчак ылаавылал чугаалааш, хөпээннерин эштеривиле улай-улай салып чоруптуу.

ЧУРУКТАРДА: чылгычылар мал чемнериниң белеткелинде. Оюзо ОХЕМЧИКТИҢ, Виктор ТЫРТЫКТЫҢ фотолары.

СИГЕН ЭЛБЕК, ЧҮГЛЕ КҮШ ХЕРЕК

Бии-Хемде «Сесерлиг» совхозтуң сигенчилери болгаш малчыннар бо чылдың сиген кезилдезинче организастыг киргенинден бо харымсалгалыг ажыл багай эвес темпилиг чоруп турар.

Ажыл-агыйның кол сиген кезер черлериниң бирээзи — Биче-Баян-Кол хемниң унунда бо чылын сиген багай эвес үнген. Ында совхозтуң сиген кезер тускай бригадазының ажылчыннары бо хүнерге чедир дыка хөй девискээрден сигенни кескеш, кургадып, сараатгап турар. Машина-тракторларга ажытлаар кывар-чаар материалдар болгаш сигенчилериң аъш-чембиле хандырылгазы амдыызында багай эвес. Бо ажылды совхозтуң удуртулгазы кол кичээнгейге алган.

Малчыннар шупту ырак чайлагларже көшкей-даа болза, барык кижи бүрүзү бодунуң кадарган малынга сигенни немей кезип ап турар. Чижээлээрге, хоочун малчын Каадыр-оол Салчак Биче-Баян-Кол унунда кыштаанын чанындан 10 томна хире сигенни кезип алган. Ажылышке оон малчын күдээлери, Кызыл хоорайда чурттап турар дуңмалары дузалашкан.

Ажыл-агыйның еске-даа девискээрлеринде сиген кезилдези бо хүнүрде улам шапкынчып турар.

(Бистиң корр)

ЧҮНҮ КЫЛЫРЫ ТОДАРАТТЫНГАН

Тыванның күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министерствозу районнарда, хоорайларда күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериниң директорларының семинарын Кызылга эрттирген. Олар ийи хүнүн дургузунда ажыл-чорудулгазында чаа түүлдерни, чедир кылдыныайн турар ажылдарны, моон соңгаар боттандырга чогуур хемчегларни билип алганнар.

Республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министри Ч. С. Монгуш семинарны ажыткаш, министерствонуң, оон районнарда, хоорайларда төптериниң мурнунда кандыг сорулгалар салдынып турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазааның өртек болгаш өртек тургузар комитединиң даргазы Ю. Н. Хлыбов «Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинниң болгаш рынок экономиказын тургузарының айтырыгларының, өртек политиказының дугайында» илеткелди кылгаш, чедингир тайылбырны берип, билдинмес айтырыгларга харыылаан. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң киллдис эргелекчизи, экономика эртемнериниң кандидады Г. Ф. Балакинаның «Тыва Республиканың бүдүрүкчү күштериниң социкультурлуг факторларының дугайында», ол-ла комплекстиг киллдистиң эртем ажылдакчызы А. А. Санчайның «Улус-биле харылзажырының психологтуг база сагыш-сеткил үндезиннериниң дугайында» болгаш өске-даа, илеткелдерни семинарның киржикчилери дыннаан.

Төптүң директорларының хүн бүрү ажыл-чорудулгазын экижидеринге, эде тургузарынга хамаарышкан элээн каш илеткелдер семинарга болган. Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министерствонуң кол специализи О. М. Көже кижилерни ажыл-биле хандырарынга Тыва Республиканың чонунуң өзүлде байдалының салдарының дугайында, күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара түдар министрниң бирги оралакчызы К. Н. Полтавцева министерствонуң 1992 чылдың бирги чартыынга ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң талазы-биле илеткелдерни кылган.

Семинарның ийи дугаар хүнүнде киллдистер начальниктери, күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериниң директорлары боттарының ажыл-чорудулгазының дуржулгазының, бергелериниң, моон соңгааргы боттандырар деп турар херектериниң дугайында чугааланнар.

Районнарда, хоорайларда төптериниң ажыл-чорудулгазын организастаарынга, ылаңгыя хамаатыларны үлээп алырын экижидеринге дузалаар ажылнынын оюннарны семинарның түңнелинде эрттиргеп.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министр Ч. С. Монгуш семинарның ажылын түңнел тура, төптериниң директорлары боттарының мурнунда салган сорулгаларны чогумчалыг шиитпирлээриниге өөредилге, дуржулга солчулгазы дузалаарын айытkан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Пенсионерлерге компенсация төлелгелериниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Пенсионерлериниң социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле база «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаадан эрте күштүг болдурар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун удуртулга болдургаш **доктаадырым болза:**

1. 1992 чылдың августаң эгелеп күш-ажыл төлевириниң эң адаккы чаа хемчээлин база шаылап кырааны дээш пенсиниң эң адаккы чаа хемчээлин кииргиже чедир «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр тывыскан шаылап кырааны дээш, инвалид болганы дээш, азыракчызын чидиргени дээш (ог-бүленнин күш-ажыл кылып шыдавас кежитүн бүрүзүнге), ажылдаан чылдары дээш база социал пенсивилерни ап турар пенсионерлерге айда 420 рубль хемчээлдиг компенсация төлелгелерин төлээрим боттандырар.

2. Бо Хоойлу-биле көрдүнген компенсация төлелгелерин чогуур кол төлелгелерин боттандырып турар үнер дестериниң күсели-биле боттандырарын доктаадыр.

3. Россия Федерациязының Төп банкызынга пенсияларны болгаш оларга компенсация төлелгелерин туда акша-биле бирги эргелеп хандырарын, а Россия Федерациязының Хөрүзээ министерствозунга оларны пенсия алыкчыларынга чогуур үезинде чедирерин хандырарын сүмелээр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.

1992 чылдың июль 24.

Күрүне бүдүрүлгелериниң өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң чурумунуң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 22 №79 Кызыл хоорай.

«Күрүне бүдүрүлгелериниң өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң дугайында» Россия Федерациязының Чазааның болгаш Россия Федерациязының Төп банкызының 1992 чылдың июль 1-де № 458 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының тускай сорулгалыг күрүне чээлизин тыпсыр дугайында дилеглерин болгаш бүдүрүлгелериниң 1992 чылдың июль 1-де байдал-биле өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң айтырыгларын сайгарып көөру-биле саарыла комиссияны капсырылгада киргенин езугаар тургузар. Ук комиссия Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын боттандырар талазы-биле хемчегларни 1992 чылдың июль 30-га чедир ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киниер.

2. Саарыла акша-хөрөнгилерин немештирип алырынга болгаш бот-боттарының аразында өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээринге сонуургалдыг күрүне бүдүрүлгелери болгаш организацияларны эргежок чугула документилерни болгаш Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу-биле чээли дугуржулгазыл тургузарынга үндезилелдиг санаашкыннарны 1992 чылдың август 1-ге чедир комиссияга киирер.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунга комиссияның түңнелдеринге үндезилеп күрүне бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларынга тускай чээли шугумунуң күсели-биле саарыла акша-хөрөнгилерин немештирибиле 2 чыл чедир хуусаалыг чээлии бээр эргени тыпсыр.

4. Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызы күрүне бүдүрүлгелериниң бот-боттарының аразында өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң эргежок чугула хемчегларын боттандырар.

Ш. ООРЖАК.

. . .

Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 22-де № 79 доктаалынга кагсырылга

Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының саарыла акша-хөрөнгилерин немештиреринге тускай сорулгалыг чээли тыпсыр дугайында дилеглерин болгаш өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээри-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып көөр талазы-биле комиссияның

СОСТАВЫ

Сапова С. Н. — Тыва Республиканың экономика министриниң оралакчызы, даргазы;

Салчак Н. Т. — Тыва Республиканың сал-хөө министриниң оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Мартынова Н. Н. — Тыва Республиканың Национал банкызының даргазының оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Мандан-Хорлуу Л. А. — Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги;

Хлыбов Ю. Н. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртек тургузулгазының талазы-биле комитеттиң даргазы;

Сат М. Ч. — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы;

Кандаурова Г. Г. — Тываның Статистиканың республика эргелелиниң начальныгы-биле комитеттиң даргазынга И. И. Бадраны томуйлаар дугайында.

Тыва Республиканың Чазааның чанында Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиң даргазының оралакчызы;

Ондур К. С. — Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы;

Полевщикова Е. И. — Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунуң киллдис начальниги;

Ховалыг М. А. — Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунуң киллдис начальнигиниң хүлээлгезиниң күүседикчизи;

Южаков Ю. П. — «Тыва кредит» коммерция банкызының баштаар черииниң даргазы;

Мурыгина Т. В. — Россияның көдээ ажыл-агый банкызының Тывада девискээр банкызының баштаар черииниң даргазы;

Бавуу-Сюрюн С. С. — «Тыва соцбанк» коммерция банкызының баштаар черииниң даргазы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АПТЫЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың Чазааның чанында Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиң даргазыңга Игорь Иргитович Бадраны томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июль 17.

Советтер болгаш солун

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДААР-ЛА БОЛЗА...

Солунукарга база бистиң кадыан көрүнер деп, амгы үеде республиканың районнарында солуннарның редакцияларынга дилеглер кирип турарын бодум-даа дыннаан мен. Эрзининиң район Советиниң даргазы турган, амгы район чагыргазының даргазы К. А. Мон Таңды район Советиниң даргазы Б. Д. Сат-биле сүмележип турганын дыннаан мен. Оон ангыда, Кызыл район база ангы солунуг болур кузелдиин мурнунда райсовет даргазы турган А. И. Барков чугаалап, харын мырынай анаа ажылдаар журналистерни бизин будуу шилип, дугуржуп турганын-биле мен. Тес-Хем, Эрзин районнар база-ла ындыг кузелдиг. Ийе, аргалыгла болза, район бүрүзү солуниуг, адак дээрге-ле бир районнуң солунугуна каттыжып алырын күзээр мыядыг. Бо чүнү көргүзүп турары ол? Советтер боттарының солуннарынга даянар дээнин ол-дур.

Шынап-ла, солуннуң, черле массалыг информацияга аймаанның ролю аажок улуг. Партияның командылалы дүш кенде, ам Советтер замдык солуннарының тургузукчулары апарганы билдингир. Чүгле тургузукчу эвес, харын Советтеркиң органнары бооп турар. Бистиң республикага хамаарыштыр ыяча дээрим ол. Таңдыда «Красное знамя» солун район Совединиң органы. Парлалганын күжү улуг. Оны ёзулуг-ла негелде ёзугаар ажыглаар болза, ол дээрге солуттунмас суртаалчы, эвилелдекчи. Бо дугайын билир болгаш, Таңды район Соведи район солунунуң редакциязыбиле кады чамдык ажылдарны чорудуп турар. Ол дугайын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң комитединиң хураалыга чоокта чаа чугаалажып эки база четпес талаларын айытkан.

Бир-тээ, бистең район солуннары бар болганда, «Красное знамя» солуннуң ажылынга район Соведи оон-биле кандыг деминг ажылдап келгени еске редакцияларга база көрөдиг болур ужурлуг. Комитеттиң шиитпирин ёзугаар оон доктаалын район солуннарының редакцияларынче, солуннуг райсоветтерже чорудар деп шиитпирлээн.

Район солуннуң бир эптиг түүлү болза райсоветтиң үнүргеи доктаал-шиитпирлерин чонга чедирерде, база оларның күүселдезин организастаарынга, эң чугула хоойлуларны тайылбырлаарынга дыка эптиг.

Район Совединиң даргазы солуннуң ажылын шуут боду соңуургап, дуза чедирип келген дээр дугайында бадыткалдар бар. Эң ылаңгыя ол удуртукчу редакциянның ажылдакчыларының аттестациязынга киржип олурушкан. Редакцияның ажылдакчыларын бажынбиле хандырарынга, ол ышкаш чогаадыкчы ажылдакчылар биле четпелээринге боду киржип келген. Материал-техниктиг базазын бижыглаары-биле УАЗ-469 марклыг автомашинаны райсоветтиң шиитпири-биле берген.

Район Совединиң сессияларынга, доктаамал комиссияларын хуралдарынга солуннуң ажылдакчылары киржири албан апарган. Оон аңгыда, район Совединиң даргазы болду район иштинге ынай-бээр сургакчылаарда редакцияның телээзин ыяал-ла ядертил алыры эки практика-дыр. Солун дамчыштыр район Совединге мурнунда күүскомга чонуун киирип турганы айтырыларынга харыылап келгени база эки чүүл деп демдеглээр апаар.

Солуннуң ёй-шаанда шынарлыг үнери типографияның ажылындан шуут дөрт хамааржыр деп чүүлдү барымдаалаан. райсовет олче киээнгейни салып келген. Амгы үеде типографиязы чыл төнүзүнге чедер саазын, будук түүлдүрмүлүг. Солуннуң типографиязы планныг сорулгаларын күүседип, саарылганын негелдези ёзугаар иске коллективтерниң чагыглаарын кылып берип турар апарган. «Красное знамя» солун план ёзугаар парлаттынып үнүп турар. Редакцияның ажылынга дузалаар, оңу чайгаараарыбиле район Соведи бодунуң төлээзин бижыглаан. Чогум ол төлээ мурнунда партия организациязы ышкаш эвес, чүгле сүмележир, дузалажыр.

Бир-тээ, солуннуң тургузукчузу болганда, район Соведи оон чаа адаын доктаадыр талазы-биле конкурстуг чарлаан. Оон түңнелинде, киргеп саналдарны көрөнүп көргеш, улус депутаттарының Таңды район Совединиң органын ам «Таңдының үзүү» деп адаарын шиитпирлээн. Бо солун орус база тыва дылдарга денге үнер апаар.

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, Таңды район Совединиң солун-биле элээн харылзаалыг, анаа даянып турар-дыр. Ынчалза-даа ол бүгү ам-даа негелдеге дүүшпес. Хамыктың мурнунда Комитеттиң айытkан чүүлү болза, Советтер амыдыралының дугайында солуннуң арнында доктаамал рубрика чок. Ындыг болганда, районда чер-чер Советтериниң ажылчорудулгазын плаң чокка чырыдып турарын илдең ышкажыл. Советтиң күжү — депутаттарында. Олар округтарынга ханчаар ажылдап турар болдур. Советтиң, доктаамал комиссияларының ажылы оон эң улуг-биле хамааржыр. А ол хирезинде редакцияда, район Совединде-даа ындыг практика амдыгыкда чок.

Советтериң, депутаттарның ажылында бир кол чүүл—чонуун хүү айтырыгларының талазы-биле хүлээп алышкыны. Чогум бо ажыл Таңды районда кандыг чорун турары солуннуң арнындан көзүлбес.

Парлалга дугайында хоойлу ёзугаар солун, сетгүүл бүрүн устатыг болур ужурлуг. Ук документ үнгенден бээр элээн уе эрткен. Ол хирезе «Красное знамя» солуннуң редакциязы ону чогаадып кылбаан. Бо талазыбиле мурнунда редактор турган С. М. Оюнның бүрүзү улуг. Ол ышкаш редколлегия ажылдавайн турар, харын шуут чок. Бо ийи фактыдан алырга, редакцияның ажылы ала-чайгаарлаашкында-дыр.

Солуннуң дээштии, оон чонга дузазы чүл дээрге, анаа парлаттынган шүгүмүүлелдиг материалдарны чогуур органнар таныжып көргеш, оңу эдери-биле хемчегларни дораан ажылдап кылгаш боттандырарында. А мындыг ажылды редакция кылбайн турар. Таңды районнуң чер-чер Советтериниң ажылында четпестер чок деп болбас, ол дугайын «Красное знамя» солунга эвээш-даа болза, автоолар бижип турар. Оңу чайладыр дээш район Соведи кандыг хемчегларын ап келгенин солуннуң ажылдан номнукулар көрүп, билип ап турар ужурлуг.

Таңды — интернационалчы район, ылаңгыя Балгазын, Дүрген, Бай-Хаак көдээ, Хову-Аксы суур Советтериндеги интернационалчы коллективтер хөй. Олар канчаар ажылдап, чурттал турарының дугайында материалдар солуннуң арыннарында көзүлбес.

«Красное знамя» солуннуң редакциязының ажылдакчыларының сагыла-чурумун үреэр, а ол ышкаш аразында эргедужаал хунаажыксаар чоруктар барын хуралга санал бергеш эштер тодаргай чижектер-биле бадыткап чугааланнар.

Амгы үеде бо солуннуң тиражы чүгле 1200 кезек. Ол дээрге Таңды районга дыка аазады, чүгле Балгазын көдээ Соведи безин 4 мун кижи чурттаарыыт. Район Соведидаа, редакция-даа солуннуң тиражы көвүдеидир дээш сагыш салбайн келгени моонна илдең-дир. Бай-Хаакта типографияның күжүн барымдаалап көргеш, «Красное знамя» солуннуң районнар аразынны кылырының бүгү артыларын бар дээрзин парлалга болгаш информация министри А. А. Даржай Комитеттиң хуралыга санал берип турган дыннаткан. Ындыг аңаар болза, бистиң солун чок районнарывыстың бирээзинге, харын ийизинге база эки-ле дир. Ынчалзынам!

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң комитединиң туралыга бо айтырыгны чугаалашкаш чүгле Таңды район Соведиге, «Красное знамя» солуннуң редакциязынга эвес, харын бистиң республиканың районнар солуннарынга, солуннуг район Советтериниге база дуза болур дээрзи чугаажок.

Чангыс сес-биле чугаалаарга, бистиң районнарда солуннарывыс чогуур органнарның амгы берге уеде чорудар ажылынга эң-не шынчы, эң-не идепкейлиг, кадыг ажылдаар дузалакчылары болур ужурлуг.

Чүгле районнарның эвес, харын республиканың солуннарынга парлаттынып турар шүгүмүүлелдиг материалдарга, чонуун санал-ойалынга чогуур улуттукчуларның, спецвалистерниң харыызы ыяал-ла турар. Мынан чон солуннуң база эрге-чагырганын органнарыи, хүндүлээр.

Таан ХЕРТЕК.

Кышка белеткел

СТУДЕНТИЛЕР ОБЩЕЖИТИЕЛЕРИ

Чайның таарымчалыг хүнеринде кандыг-даа коллективтерде болгаш ажыл-агыйларда келир кышка белеткел ажылдары чоруп турар болгай. Ылаңгыя одалга сезонунга белеткел, бажың-балгат септелгези видин түлүк чоруп турар. Ол бүгү ажылдарның чедишкинниг болуру чуртталга фондузунга, дериг-черекселдерге кижилерниң хамаарылгазындан улуг-биле хамаарыжыр. Республика найысылалының өредилге черлериниң общежитиелериниң чурттакчылары оларны кайы хире ажыглап, камнал турарын улус өредилгезиниң болгаш өртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди хынаан.

Студентилер чурттап турар общежитиелериниң байдалы кандыгыл? Хыналганың колла соруглары ындыг турган. Кызылда күрүненип башкы институдунуң общежитиелериниң ишкини-даштыкы байдалы чогуур негелдеге четпес, үрелип-бүзүлгенна эт-херекселдер хөй боон турар. Шакпа ындыг дыка сандаргай байдалда өске-даа өредилге черлериниң общежитиелеринде туруп турар. Чаңгыс-ла чижек, институттуң бажыңының бүгү каттарында арыгланыр черлер шиитүзүп хирлиг, бок төгер черлер апарган. Суг чок. Чыт-бүзүү ажык. Ында чок-ла чүве чок деп болур. Дыка хөй чурттакчыларга өредилгелериниң эжиктери бузук, харын ажыттынмастарлыг-даа бар. Электри удазынары үүк-шаак болгаш розеткалар күүрүп. Чүвар өредилге хирлиг, үр үениң иштинде оларны арыглап, аштаваан болган, Ол шынаш дыка хөй өредилгелериң батареялары чылытпайн турган. Оны сентябрь кым-даа болавайн турар. Чижээ, № 2-биле өредилгелериниң чурттакчылары докүн кыштаваанда. Шынаашаш соок үеле олар электри-биле чылыттыныр турганнар. Дөрт дугаар каттың дыштанылыга өредилгениң байдалы база-ла оон дээредевес.

Студентилериниң болгаш общежитиелериниң-даа чамдык эт-севиин бажыңның подвалында шыгжап турар. Хөй демир оруннар алышкан давары, үрелип калганнар. Ында кандыг-даа салгынадышкын херексели турустуумаан, чыт-бүстүг боон турар.

Пединституттуң ол общежитиезиниң ишкиниг, антисанитарлыг байдалы өредилге черинин удуртукчуларынга билдинмезин илдең боон турар. Ол хамаанчок, башкылар бөлүк-бөлүк акша ховар бергылаар. Институттуң администрациязы-биле студентилериниң профвилел комитединиң аразынга кандыг-даа керээ чардинмаан. Общежитиениң студенидер чөвүдели бо чылын кандыг-даа ажыл кылып чоруттынаан болгаш, шинги чурттакчы черинең корум-чуруумунуң үүреттинип турарының, хир-чамныг байдалды чылдагаанда ажыл боол турар.

Келир үениң интеллигентилериниң одна болуур бо пединституттуң студентилериниң овтузунга ипаттинип өнүү-төрөөлгөн камнадар болгаш кадагалдар талазы-биле өредилге-кижизидилгеге ажылды башкылар болгаш студентилер-даа коллективтериниң чоруттайн турарды элдептиг. Бүгү талазы-биле бергедеэн амгы үеде чамдык чүрүм чок, инити чурттагланың чүрүмүн сагывас студентилериниң үр-жүүкүдэн мындыг четпестерниң бар боон турарын билдингир. Кижилериниң, ыладгыя студентилериниң үүлаа-медерели оңу эскерип, көрбес дээр болза, черле таарыжыр.

Шакпа ындыг четпестерниң үүрүндэн Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының хөй санныг студентилери общежитиеге чурттаар арга чок апарган, күү бажыңнар үелээдел чурттап турар. Ол өредилге черинин общежитиелинде өске-даа таарымчалыг байдалдар база чүүрүс түүмээн, столовая, буфет чок. Чурттакчыларының корум-чуруму четпес, үргүлүү даашкамзының боон турар.

Филиалдың удуртулгазы студентилерге чүүреттинип таарымчалыг байдалдарын тургузарының темдектерин айбайн турары оон тодаргай-дыр. Ол хамаанчок, чурттакчыларны үүлүү өөрүй боргай өредилгелериниң бажың чок хиирлерге хеледелел берип турар апарганы элдептиг. Ниитизи-биле ында 20 хире ев-буле өредилгелерин арелдалап чурттап турары илдээн. Өгээл бүрүүнүү хевээнге айдал-ла 50 ден 40 рубль дедип турар.

Общежитиениң дөрт болгаш беш дугаар каттарының 18 өредилиг филиалның ажылдакчылары болгаш башкылар чурттап турар болгаш. Шынаашаш-даа олар, чижээ, электроонун ажыл-агыйларының удуртукчулары, ниитизи хөрөстөп кылдырының ажылдакчылары чөвүделдерни шыгжаар плазибиле хүндүлеп, оваа дагылгаштың өөн организастваан. Корум-чуруумнуң ону болуп, пединституттуң ректорат черинге, хөлүүшкүн чагырмалыг эртелеп, өөрүшкүн со болуур. Ооң-биле чергелештир «Хөөмей-92» деп сыгытчылариың, кадргыраажыларның, хөөмейжилериниң делегей фестивалы Тывага черле бедик деңнелге организастыг болуп эртеп боор деп хууда санап, сеткилим өөрүп чоруур кижи-дир мен. ЮНЕСКО-нуң Чөнгине директорү **Федерико МАЙОР** делегей үлүг-дүзалыг симпозиумуну бүгү кырган-кижилерге байыр чедириишкинин чорутканы үлүг үнелеп болуур ужурлуг. Хөөмейни өөренип, шинчилеп, ооор талазы-биле эртем болуун тургузарын, хөөмей күүседиктилерниң мастерлериниң автор үүгейниге болгаш сонгад кампалалыгта хамаарыштыр санналарны деткиврин ЮНЕСКО-ның дилээр эргелеп болдуусе. Оон аңгыда Кызылга делегейниң «Хөөмейн эртем төөгүн тургузар база ындыг-ла чүүлдерни туруттар кижилер кезии-ге, өөрүшкүн со болуур. Ооң-биле черле ажылдарын кылып болгай, ооң түмелиниг хамаарыштыр чүүү чугаалап болуур силер, ам бичии дыш алган боор силер аа?

— «Хөөмей—Төп Азия улустарының культуразының омагай Чүүлү» деп дескумшинчилелдиг делегей симпозиуму болгаш ооң-биле черлештир «Хөөмей-92» деп сыгытчыларның, кадргыраажыларның, хөөмейжилериниң делегей фестивалы Тывага черле бедик деңнелге организастыг болуп эртеп боор деп хууда санап, сеткилим өөрүп чоруур кижи-дир мен. ЮНЕСКО-нуң Чөнгине директорү **Федерико МАЙОР** делегей үлүг-дүзалыг симпозиумуну бүгү кырган-кижилерге байыр чедириишкинин чорутканы үлүг үнелеп болуур ужурлуг. Хөөмейни өөренип, шинчилеп, ооор талазы-биле эртем болуун тургузарын, хөөмей күүседиктилерниң мастерлериниң автор үүгейниге болгаш сонгад кампалалыгта хамаарыштыр санналарны деткиврин ЮНЕСКО-ның дилээр эргелеп болдуусе. Оон аңгыда Кызылга делегейниң «Хөөмейн эртем төөгүн тургузар база ындыг-ла чүүлдерни туруттар кижилер кезии-ге, өөрүшкүн со болуур. Ооң-биле черле ажылдарын кылып болгай, ооң түмелиниг хамаарыштыр чүүү чугаалап болуур силер, ам бичии дыш алган боор силер аа?

— Даштыкы залчыларывыс чамдык районнарга база четкен болгай. Оозар чүү конучуг сөөүүргаар-дыр. Чыдгычы Чимит-Доржуевич?

— Даштыкы залчылар болгаш симпозиумнуң чамдык киржикчилерге районнарга баргаш тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын, ажыл, амыдыралын танылаан, чүрүмалыг черлерин көрүп, тывааларның хүндүлеп-сөөлеп, оон-тогланыр магазин, кафеннер, Бай-Тайганың район чагырганының даргазы Шахсыл-оол Оюржак, культура кылдыгының эргелекчизи Сайдана Самбыл-оол болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, янтыкы хөрөстөп кылдырының ажылдакчылары чөвүделдерни шыгжаар плазибиле хүндүлеп, оваа дагылгаштың өөн организастваан. Корум-чуруум оон болуп, пединституттуң ректорат черинге, хөлүүшкүн чагырмалыг эртелеп, өөрүшкүн со болуур. Ооң-биле черле ажылдарын кылып болгай, ооң түмелиниг хамаарыштыр чүүү чугаалап болуур силер, ам бичии дыш алган боор силер аа?

— «Хөөмей—Төп Азия улустарының культуразының омагай Чүүлү» деп дескумшинчилелдиг делегей симпозиуму болгаш ооң-биле черлештир «Хөөмей-92» деп сыгытчыларның, кадргыраажыларның, хөөмейжилериниң делегей фестивалы Тывага черле бедик деңнелге организастыг болуп эртеп боор деп хууда санап, сеткилим өөрүп чоруур кижи-дир мен. ЮНЕСКО-нуң Чөнгине директорү **Федерико МАЙОР** делегей үлүг-дүзалыг симпозиумуну бүгү кырган-кижилерге байыр чедириишкинин чорутканы үлүг үнелеп болуур ужурлуг. Хөөмейни өөренип, шинчилеп, ооор талазы-биле эртем болуун тургузарын, хөөмей күүседиктилерниң мастерлериниң автор үүгейниге болгаш сонгад кампалалыгта хамаарыштыр санналарны деткиврин ЮНЕСКО-ның дилээр эргелеп болдуусе. Оон аңгыда Кызылга делегейниң «Хөөмейн эртем төөгүн тургузар база ындыг-ла чүүлдерни туруттар кижилер кезии-ге, өөрүшкүн со болуур. Ооң-биле черле ажылдарын кылып болгай, ооң түмелиниг хамаарыштыр чүүү чугаалап болуур силер, ам бичии дыш алган боор силер аа

Кижизидилге темазынга

ХАРЫ ООЛ

Күзенмаа Шавыраевна бүгү назынында, төөрби алды чылын чиик эмин шөйбежилеп келгеш, төөкта чаа пенсияже үнген. Бүгү-ле мага-боду, аажы-чаңы ажылчын аялгага чанчыгып калган болгаш, ол чаңгыс-даа хүн ажыл чок аналаа олуруп шыдавас мен, ажыл тутпаанымда, сүзүм бастынып, шаг-шиңек үстүп, халайбыла бады баар мен дээш.

Бир кезек үеде аналаа олуруп чадап хаап, ол Кызылда оглу, кеминиң бажыңынче чоруп чаан. Автобус-машина чок дээр эвес, далдап мунар амыр түже ышкажыл. Шавыраевна ол-ла хүн оглунуң бажыңынга чедип келген. Оглу Седен-оол авазын көрүп олурарга, оон кара чажы сыңгап, элээн чугалай берге-даа, алыс-ла ажылчын кижи болгаш, адак-бышкаа ам-даа чиик, чаагынга кызыл долбан ам-даа өңгүр, чараш болган.

Оглунуң чаңгыс оглуң Сергей дээрэ Шавыраевна бижилир. Оол коньюкилер эгин ажыр салып алган кышкы кежээ орайгаа келген. Авазы оглуң кырган аваи-биле мендилеп дээрге, оол тургаш, «Здравствуйте» дээн.

— Экии, оглум! Экии! Бурунгу чылын болду бе, алы бурунзаа чыл апарды бе мон, аалывыска чораанынардан бээр кергей эвес мен моону. Оглунарның өскенин але, ана ээр-теве болгай.

— Что? Что говорит бабушка?

Кырган-ава көпүс тек эвес, каш орус сестрии билир хадай түзе-дир.

— Оо, оглумуун чаражын! Папышка деп тур сен бе? Дем чаа келдим оглум, сенээ тодуралыг чүүлээ эккелдим.

Оол арай шыжыга берген хевир көргүзүп, бажы халаа берген.

— Переведите, что так много говорит бабушка?

— Оглум деп тур ышкажыл —деп, оолдуң авазы бажа-соока орустан тайыш бырлаан. — Сын хороший говорит. Сын большой стал говорит, бабушка.

— Я не сым ее, а внук. Не правильно говорит она.

Оолдуң ада-иези моңу оюлдурбаннар, бир талазында оолдуң чугаазы кандай, ол чок, ийи талазында, олар бөттары база арыг орустап шыдавастар болгайлар. Телевизорда солуп түже чок боорга, кадайның оглу, кеми кинолап чорүй барганнар. Бажында ийи кырган нешкилер артканнар.

Кадай оглуң көрүп олурарга, авазы Седен-оол ышкаш дириг-тараа эвес, а авазы хевирлиг, чүге ак шырайлыг оол болуп-тур. Бажының куусары дүгү аларын семдерээре бергеш, төөкта таарлаан ышкаш.

Оол столда саазынга шокарлап олурар болган. Кырган-ава диваңга кезек хажылап ыытканы, шагаа-ок чүл. Чүгле аастарывыска кайгамык-чешиңнер ышкаждывыс чул

КӨП-ТӨЖЕК БААРЫНДА

Бай-Тайгада Тура хемниң Көп-Төжек баары. 1992 чылдың июнь 25. Эртенгиниң он шак үези. Дээрде элеш дээр булут безин чок, шил дег, чиигир көк-ле чүве, кедергей-даа аяс хүн. Ол хирезинде изиг чок, тайга чер болгаш сериин, харын-даа сооксумаар. Ында калбак эзимнериниң чуксуг чыды думчуктарга хап кээр, агаарның арыг чаагайы-даа магалыг, ниитизи-биле эки-ле хүн.

Ол хүн апаа Бай-Тайганы дагыыр дээш Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожуунарындан болгаш еске-даа черлерден келген хөй чон чыглып келген. Ынчангаш машина-техника-даа хөй, кижи бажы-даа оргу кара чүве турду. Оларның аразында даштыкыдан келген аалчыларывыс: моолдар, шведтер, японнар, немецтер дээш, бистиң бурятпар, башкирлер, хакастар дээш, еске-даа аймак-сөөктүң кижилери бар. Бот-дугайты, даштыкыдан келген аалчыларывысты сонуургаар бодаан мен. Мээң ол күзелим бүтпейн барган. Чыдагааны билдингир — дыл. А сарыг баштыг, чолдак чүвүрүлүг уруглар кылаштажып турар чорду. Улустан айтырарымга даштыкы аалчыларывыс ол дижир чораан. Ким билир олар-ны, та немец, та швед кыстар чүве. Айтырып чугаалажыр дээрге, дыл билбес кижи хоржок, инек-биле дөмей чоржук. Ол-даа канчаар, ындыг-ла-дыр, оода-ла япон кижини чанындан топтап көрзе дээш, чадашкан мен. Олар тываларга дөмей болгаш ылгашпас. Ынча хөй кижинин та кайызы... Та чанында турар чүве, ким билир боор Аная-ла турган кижини «Сен япон сен бе? — дей бээр эвес. А моолдарывыс база-ла ындыг, та моолу, та тывазы, аажок дөмей, ылгалышпас... Чүгле дылындан-на билип каар дээрден башка...

Ында бүрт дээш довурак чок, хөлбең шыкта ак-ак өглерни чыскаалдыр тип каан. Орта даштыкы аалчыларывыс чүрттап турган, а хөй санныг майгыннарга бистиң улус, турган. А автосадыларда бышкан эт, ужа-төш, далган тараа дээш, кандыг чемни чок дээр, чүгле акша керек. Аныяктар бөмбүктеп ойнаан, шыдыраалаары шыдыраалаан, аразында чугаалажып, «каттырышкан, ыр-хөг музыка чаңгыланган, кижилерниң ындазында сергек-омаа-даа медээжок-ла чорду...

Бичии болгаш-ла, диктор-нуң «Дыннанар, дыннанар, Тээли чугаалап тур. Ам удавас алдап дөрт мөгелерниң хүрежи эгелээр. Хүрежирин күзээн мөгелер судьи столунуң чанынга чедип келгеш, аттарын бижидерин дилеп тур бис» дээн чоон үнү микрофонга чаңгыланып турду. А үе, чаңгыс черге турар эвес, бурунгаарлап, дүштекинин ийи шак чоок-шулап орду. Оон-биле чергелештир, ол хүн аная радио, телевидение, солуунар редакцияларындан болгаш киностудиялардан келгилээн, иштикинин-даа, даштыкының-даа корреспондентилери база хөй болган. Ынчангаш мен ишкаш кижиниң оон репортаж кылыры болдунмазын билгеш, оларның билбес, эскербези, еске теманы шилип алгаш, бижип орарым бо. Ол дугайын биживес аргам база чок болган. Чүге дизе, тус черни эки билир, аная төрүттүнген, аная кызыл-даван маңнап өскен ол черниң төлү кижи биживеске, ким бижип боор. Чамдык бо черниң ат-сывын эки билбес кижилерниң бижип каан чүүлдерин номчуурга, сыр еске боор чоржук. Чижээ, Тураның Көп-Төжек баарынга болган улуг маргылдааны, доо ол Тураның Калбак-Шыкка суг болган кылдыр бижип каан болгулаар чоржук. Ынчан баарга, шынга арай дүүшпес апаар-дыр ийин...

Чижек кылдыр июль 1-де үнген № 77 «Хемчиктиң сылдысында» «Бай-Тайганың эдээнге болган байырлал» деп чүүлдү номчуур көрүмер даан. Тус материалда үстүнде мээң бижип орарым бо улуг байырлады, дээ од Хөнделен-Бажыңның Калбак-Шыкка болган дээрге, кайын тааржыр. Маргылдаалар-ның үргүлчү болуп эртип турар чери — Калбак-Шык эвес, а Тураның Көп-Төжек баары деп чер болгай. Ол дугайын ам каксы-даа бол, чугаалай бээр мен...

Шала озалаан кезек-кезек, сырый үнген шеттиштер баарында, улуг-ла чоон кара дыттың хөлегезинде, бажының дүктери шуут-ла ак хар, күш-ажыктың болган спорттуң хоочуну, хүндүлүг пенсионер Балдан-оол Чыгылап оглу Салчак-биле хөөрежип ор бис. Бирле чугаа кадында: «Бо черни чүге Көп-Төжек деп адаан чер боор, ахый?» деп айтырдым.

— Ынчан беш бе, алды бе харлыг боор мен. Көп-Сөөкке дугаа тудар дээш бо черден хөй дыт ужурган. Ынчангаш Көп-Төжек деп адаан чер бо. Төжектерниң хөйүн көрбес сен бе. А Көп-Сөөкке хүрээ черле турган. Мени тейледир дээш ынаар аппарып турган. Хүрээни чогум кажан тутканын билбес мен. Мен төрүттүмээнимде-ле тутка боор. А дугааның 1911 чыл үезинде тутка. Ону билир мен. Ынчан Көп-Сөөкке кезек кыдаттар турган. Дугааны олар тутка. А оон ыяжын бистиң өгбелеривис моон кескеш, дээ ол Көп-Сөөкке чедир аът-биле сөөртүп турган чүве-дир.

А революция сөөлүнде, Тывага хүрээни-даа, дугааны-даа үзүткеп, чок кылганын билир болгай сен. Ам оортан чүү-даа артпаан. Чүгле бо хөй төжектерде ол дугайын сагындырып, дириг херечи бооп тургулаары бодур. А мурнувуста бо чыдар шык база улуг төөгүлүг чер бо, дунмам. Кажан бистиң Тывавыс феодалдыг-даа турда, а революция сөөлүнде-даа кожуунның улуг-улуг чыскаал - байырлалдары-даа мында-ла борта этер турган чер бо. Ол чаагай чанчылывыс ам катап эглип, бөгүн маңаа база катап хөй мөгелер хүрежири ол-дур. Ол эки-дир.

Шаанда маңаа ТАР-ның сураглыг начыннары Салчак Намчыл, Хомушку Шончуур-жук, Хөнделенниң мөге Датпаа. Көп-Сөөктен Салчак Ары, Салчак Чаргаа алышкылар дээш, еске-даа хөй-хөй мөгелер маңаа хүрежип, шүлүп турганнар болдур ийин. А сээн ачаң база маңаа каш-даа шүүлген кижи. Үстүнде чугаалааның мөгелер Намчыл, Шончуур-жук, мөге Хүрен, Сүт-Хөлден мөге Дарыжык, мөге Сарыгбай сут маңаа келгенде, баштай ыяп-ла ачанны амалап аар, ачанга октадыр, хөктүг эрлер боор. Көрүп чораан караам бо-дур. Аттың база шырак-ла, узун-даа, делгем, улуг-даа кижи болдур ийин, оол. Үжен, үжен беш, дөртен чылдар үезинде ону каар кижи Бай-Тайгага барык чок турган. Чүгле мөге Намчыл-биле неделе артып каар турдулар. Бирде бираазы, бирде бираазы шүглүр, ындыг эрлер чүве. Ачаның шүглүп турган чери дөө ол мурнувуста чыдар шык ол-ла-дыр. Ол үеде аът-даа, мөге-даа коңчуг-ла адаанның турган болдур ийин. Ынчангаш Көп-Төжек баары коңчуг төөгүлүг чер. Сен ол дугайын чоп биживес сен? Бижиир болза эки-дир ийин — дээш, Балдан-оол Салчак таажызын кыпсы берди...

А мен аная өөрүп четтирген-ними илереткеш, Көп-Төжек дугайын бижиир боор аазаан кижи мен. Ам ону күүседип, бо үүлдү шелип орарым бо. А мээң сагыжымга, дөн-дан билиримде, үгбам-биле кады орган дөнүвус —дөө ол-ла-дыр. Ачавыс оон девип үнерге, улусчон ачавыстың соонче бышкан эттер, курут, быштак октап, күрайлап турар боор чүве чоржук. Ачамның улуг мага-боду, чоон дөңмектери, ынчан шаңнаткан, кыдат тор-гузу, чыраа кара аъды база катап караамга хензиг када көстү каалты...

Шынап-ла, хандыр төөгүүр болза, бүдүн тоожу-даа бижип боор, төөгүлүг-даа, солуун, караш-даа чер.

Ынчал орувуста, «Эргим аалчылар, ха-дүнма чон, адан дөрт шилиндек мөгелерниң хүрежин эгелээр-дир бис» дээш диктор-ның чоон үнү микрофон дамчыштыр-зэнм иштиң бир кыдыр чаңгыланы берди.

Кайнаар-даа көөрүмге, чиигир дээр, хөй машина-техника, кижилер-ле кижилер... А Бай-Тайганы канчаар дагааның, ким шүүлгенин, кымның аъды эрткенил дээрзин, корреспондентилер, өөрүм бижип каапкан. Мен оны катаптавас мен.

Салчак САРЫГ-ООЛ,
Бай-Тайга район.

Кызыл хоорайның чоон талазында чаңгыс каът шагда-ла тутка бажында өскүс ургуларны азырап, өстүүп турар. Оон коллективинде башкылар, инженер-даа бар. Чер-черден эккелген чаштарның эмчизи Светлана Бичe-ооловна Яндай-оол, ургуларның эзени Елена Васильевна Краснощекова, Сайлык Бичe-оол дээш, оон өскедаа кижизидикчилер чаштарның кадыкшылы, омак-сергек өзери дээш улуг сагыш салып турарын онзалап демдеглээр ужуурут.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда уруглар бажыңының ажылдакчызы Елена Краснощекова бир харлыг Чингис-биле; бичии чаштарның даштыгаа ойнаар дээш үнүп келгени.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртыргап чуруктары.

БИЧИИЛЕРНИҢ ЧУГААЗЫ

Кырган-ава кылыы деп байлаңнар консервазы салып эккелген. Дүштеки чемде кижи бүрүзүнүң таваанга бичии-бичии кылдыр каап берген. Дөрт харлыг Туя көрүп ора:

— Кырган-авай, каректыг арың чивес мен дигеп.

* * *

Үш харлыг Барбалдай кырган-ачазының агара бергей бажын сүйбагылаан:

— Ачай, сээп бажыңы ким будуп берди, кырган-авам бе?

* * *

Бичии Орлан диспееэзи эргелеп, ойнап орган:

— Сээн черле чүге мыйыгын үнмезил чээ? Че-че, хөөкүйүү! Салым агара берген, кырый бергениң ол бе?

* * *

Бичии Мира авазы-биле садыгга чораан. Чанып келгеш авазындан айтырган:

— Садыгның конфета-печеньелерин ким чиикели ол, авай?

Эрензен ТЕЖИТ.

Харылзаалар

НААДЫМГА ЧОРДУВУС

Моолхун Увс аймагының Улаангом хоорайының аныяктар театры-биле чардынган керээ бүзүгаар Таңды районнуң культура ажыллакчылары июль 7-де Моолче аъттанып-тывыс. Өвүрүн Хандагайты суурга дүн чарып алгаш, эртенинде кызыгаарны эртип кээривиске, бистиң уткуп алыр дээн улузувус шала озаллай аарак бистиң уткуп алдылар. Бис ол-ла хүн Увс аймактың Давст сумузунга кежээ концерт үндүрдүвүс.

Бистең ынчаш Тожу районнуң бот-тывынгыр артистери база чораан. Тожуның ыры-хөгжүмнүг «Оргаадай» ансамбли моол көрүкчүлерге уран талантызын бараалгаттылар. Бистиң «Пластика» танцы бөлүүнүң кыстары танцы-самын тева бээрге, көрүкчүлер динмиттинг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп ап турдулар.

Моол өнүктериниң аразында ийи-чанғыс тывалаар улус бар болду. Мен ол чоруп турган, Зоригт, Болд дээр өнүктерлиг болдум. Зоригт аалчылар бажыңында тускай хууда өрээлдиг кижи болду. Белек кылдыр меңээ бичии хөм идиктер берди. Оон кутка сарыг шайын аартап, быдаазын ижип, хойтпак аразын-даа ижип көөрештивис. Моолдар араганың сөөлүн ижип тендүргеш, өрү дээрже чажар улус болду. Езу ындыг дээр.

Болд деп өнүктүң өөнге база чордум. Концерт соонда аныяктарның танцы кежээзи база болду. Солуунуң чүү дээр.

Моолга чоруп чоруувуска, хөөп-ла хөөп. Арга-ыяш ында-хаая таваржыр. Улаангом хоорай биле Давст сумузунуң аразында орүктүң багай дел үвезин! Моол чолаачы ол орукка өөренип калган хевирлиг, халаа болган шавар кижи болду. Ана кашгурткейнин-ле чоруур. Орук ара дугуювус база чарлып калгам, арай деп-ле четтивис.

Улаангом хоорайга келириви-ске, аныяктар театрының режиссёруу Амырсайган бистиң аалчылар бажыңынга чыдар черивисти дугурушкаш, ресторанда чемгерип калдыс. Моолдар база кыдаттар ышкаш, ристең чем кылыры коңчуг улус болду. Шайының амданыны коңчуг. Эътти-даа эңдере чип чордувус.

Наадымнга баш удур аажок белетеңгеп. Ийи хүн иштинде болган наадымнга Улаангомуң стадионунга концерт база көргүстүвүс. Шыырак мөгелериниң аразында бистиң Тывага каш удаа кээп, бистиң мөгеливис-биле хүрежип каапканнары бар чорду. Моолдуң күрүне тугун долгандыр девээш, тукка мөгейгеш, аяк шайны ишкеш, аарды, курут, бооваборзакты чомче чажар.

Биске ийи мөге октажып чадап туруп бээрге, очко саивап, бирээзин тиилээ-кылын каар-ла болгай. Моолда ыяп-биле октажыр улус чорду. Оон ангыда ийи холга даңгаш-даа улаштыр хүрежир, бирээзин албан черге чыттыр октажыр. Дөрт хончу база чок. Ол аймактың коңчуг мөгелери Тулгаа биле Баянмөхт Улан-Баторже хүрежип чоруй барган болду. Шүүлген мөгенин шаңналы — моол кадыг идик, үжүүрлешкенинин — майгын.

Аалчылар бажыңынга Сенгил сумузунуң тывазынга база ужуратывыс. Оон Улаангом хоорайның АТБ начальныга кижи болду. Тывалар келген деп дамнаш чедип келгеп. Аажок хөөрештивис.

Бистиң Таңды кожуунуң культура кылдыгының эргелекчизи Ольга Куулар удуртуп чораан. Назым төнгеннинин соонда Убса-Нур хөлге эштип, дыштанып чордувус. Дыка-ла улуг хөл болду, сувуун чылы кедергей, артында дуг-туг.

Моолда чүү-даа чүвениң өртээ аргажок улуг-дур. Мен үш сериялыг Чингис-Хаан дугайында кино өртээнге 60 төгөрөг төледим. «Архи» деп арагазының өртээ — 500 төгөрөг. Чамдык улус бистиң бараан солчур дээш амыр-ратпайн, өрээлдерниң-биле бээр соктап, хөлчок болду. Кандыг-даа нацияның чонунда кандыг-даа кижилер бар болганы ол-дур.

Ниитизи-биле оон-концерттиг, хөглүг, солуун чордувус.

Аяңерт ОНДАР,
Бай-Хаак суур.

Шажын ажылдакчызы-биле чугаа

«ДЕМНИГ БОЛГАН БОЛЗУВУССА»

Эрзинниң районнар аразында сарыг-шажын ниитилелиниң даргазы Борис Эренчинович Содунам-биле чугаавысты шажынга хамаарыштыр эгелээш, ол дугайын чугаалажып олура, шажын өөредилгезин тыва черде канчаар чорудуп турарын оон сонуургадым. Шажын талазы-биле чугааны шажын ажылдакчызы, домнап эмнээр талазы-биле шажын эчизи чугаавысты мынчаар уламчылады:

— Ол талазы-биле бүгү-ле айтырыгларыңа харылаарынга белен мен. Шажын өөредилгезин чорудуп болуур кижилер бисте Тывада бар, чижээ, Куулар Орус башкы бар-дыр, «Шынга» оон удаадараа үнүп келир чүүлдерин коңчуг кичээнгейлиг номчуп көөр болза, дыка солун, ханы чүүлдер бар. Ол болдунуу-биле база шажын өөредилгезин чоңга чедирип турар, кадрларны база өөредип чоруурун сеткилямде өөрүшкү-биле хүлээп көрүп чоруур мен. Богка хамаарыштыр чүү деп болгул? Белеткеп турар кадрларывыны шажын төөгүзүнге, оон философиязынга өөредип турар мен. Эрги моол, тибет болгаш англи бижикти номчуп бижинириге база өөренип турарлар. Шажын төөгүзү, оон философиязы дээш айтырыгларны болуп коллады өөредип турар мындыг мен, а дылдар талазы-биле билигни чедип алырынга ол талазы-биле тускай эртемниг кижилерни ажыглап турар бис. Англи дылга сут болза, дээди эртемниг башкыларның дузазын көрүп тур бис. Оларның кирежилези-биле чоңнуң өөрүчаанныг шажын эртемниг сундулуг ажы-төлүң өөредип турарым ол.

Ол ажыл чүгле оон-биле кыягаарлаттынмас деп чүве билдингир, шажын эртеми деп хогум чүл ол, ону канчаар билип ап, ажыглап бо-луурул дээн чижектиг билиишкилериин чоңга парлалга дамчыштыр чедирер үжүүлүг бис. Оон-биле кады домнал-биле эмнелге ажылын уламчылаар мен.

— Ындыг-лыр, а ынчаарга улус өөредиринге хандыгылганың чарыгдалынга хөреңгиним каймын ап турар силер, өөредип кирерн төлевирлиг бе? Ынчаарга даштыкы дыл башкыларының дугаймда үстүнде чугаалаашнар, янчөөлдерни олар чугаажок халас арттырбейн турар болгай...

— Бо ажылды кымның-даа дузазы чокка чорудуп турар мен. Башкылар ажылы дээш төлевирлиг, ажылдавы-биле ап турарлар. А шажын талазы-биле Күссүн башкы бис ийи халас өөредип турар бис. Аъш-чем хандырылгазын, биске ажылдаан башкыларның ажыл төлевирин боттарывыстың орулгавыс-биле дуглап турар бис. Акша-көпеек талазы-биле амыр чүве кайда боор, өревис ам безин 50 мүн рубль чедип турар. Өөредип турар оолдарывыстың ала-иелери, дөргүл-төрелдери районнарда чурттап турар болгаш ажылагыйының эви-даа таарышпайн турар чадавас, амдыгында бижыг чарылза тургустунмаан. Оолдарның чамдыктары есиҥ, төрелдери шоолуг тооксавас-даа боор чадавас. Ол дээрге ол улустуң боттарының хууда хөрээ-дир, оларның биске хамаарыштызы эвээш. Биске дуза кадар күзелдиг кижи болза, чедирип болуур, ажыгбас. Дузазын чедиишкин турар йын-чангыс кижилер бар, ындыглар чүгле биске эвес, оларны бүгү Тывага бүзүн чедирип турар деп билир мен, чүге дээрге, бүрүн мүнөндүн кылып турар бүзүнүүр ажылымга өөренген өөреникчилерим-даа, кыдыыдан дегкип, дузалажып турар кижилер-даа төнчү чок бүзүн үүлдүн кылып турарны чугаажок. Мээң өөреникчилерим, оларның өөреникчилерим бүрүн бүзүнүң тыва черниң бүлүк бүтүүзүнге чедирип, улуг-бирим кижилерге шын оруктү айтып бээр дээринге чигзинмес мен.

— Өөредип турар оолдарывыар шажын өөредилгезин кажан доозарыл? Чүүү кылып шыдаар кижилер болуурул база кажа ажылдаарыл? Оларның ажылы чүгле силерниң ниитилелиңерге артарыбле кызыгаарлаттынчар бе, чаңгыс сес-биле чугаалаарга өөредип алган кижилериңер боттарынарга ажылдаар ыйнаан.

— Моон бо өөреникчилерим шажының улуг хүрээзинге кара чурагай эртеминге бо үеним сөзүбле чугаалаарга, астрология эртемниң ужукадыын билир болгаш, кымның чүү үүведен, кандыг кемдээшкинге таварышканың азы таваржып болуурул деп чүүдүү база чер-чурт болгаш октаргай-биле дириг амытаннарның харылзаалары билир, харылаштырып шыдаар шажын ажылдакчылары болуур ужуруут. Баштайгы курстарны моон эгелээни ол, бо оолдар ажылдап чорааны бүгү назынында өөренивилер. Шажын эртемин чайы хире деннелге чедир өөренгеш, бурганнаав-дыр сен, аная чедир өөренген шажын ажылдакчызы дээр. Кажан ол кижи дириг олурда, ол ону дооскан кижи үүве зеп, соң эртем-номун кызыгаарлаары бергее.

Шажын ажылдакчыларынга шынга сеткил-биле бүзүгеп, дуза дилеп келген кижилерни үүлээп ап турар-ла үүве болза, келген кижиниң айтырыынга дүүштүр ажылдап шыдаар кижи деп билир ужуруут. Бир эвес ол кижиниң айтырыынга хоржок хире кижи болза, еске кижиге баарын сүмелээр ужуруут. Черле ынчаш, шажын ажылдакчылары «ол кижи эки, ол багай, кошкак, мен шыдаар, ол шыдавас» диген янзылыг сөстер эгпес ужуруут, чүге дээрге, ол улус шүүтү бурган айбыларын боот турар. Оларның номчуп турар номчары, ажылдап турааның хевирлери ангы-ангы-даа болза, кол үткаы дамей, сорулгазы чангыс болганындан, бурган номналы шүүтүлда бурган номналыдыр. Ынчалзажок ол номнарда чүү деп бижип каанын билбес кижи болза, ону кандыг деп-ле кижиге чедир номчуурун билдинмес. Чүнү номчуп каарга, чүү болганыл, ам чүнү номчуурул дээн чижектиг чүүлдерни билир-билбезинден, шажын ажылдакчызының чүнү кылып шыдаар, шыдаваы билдинер ужуруут. Оон-биле кады, кымның чүнү кылып шыдаарывааның чоп дөмей-ле бирле бээр. Өөреникчилерими ол дугайын чугаалап олурар мындыг мен.

Өөреникчилерим Санкт-Петербурга он үш дугаар Далай-Ламаның Россияда сарыг-шажының улуг хүрээзинге барып, башкыларга шылгалда эртер болгаш немелде өөредилгени, билигни аная база алырлар. 3-4 чыл өөренип ажылдааш, бо оолдарның хөй кезии Чадаана хүрээзинге ажылдаарлар. Ол хүрээ тургустугуже чедир, олар бистиң ниитилелдиң ажылдакчылары-биле кады районнар кезип, чүдүткүлерге бараан болурлар.

Санкт-Петербург хоорайның Калачакра бурганның хүрээзининң баштайгы тыва доозукчулары мээң-биле алды кижи июнь 29-та шажын ажылын эгелеп, Улусчу чогаадылга базынынга баштайгы хурал номналын улуг хелин башкывыс Данзал Хайбызун Самаевтин киржилгези-биле эгелээн. Аная барган кижилер биливр.

— Силерниң белеткеп турарынар оолдардан ангыда, Улан-Удэде өөренип турар хуурак оолдар база бар болгай, олар кана ажылдаарыл, кандыг, ким деп кижилер боор доозуп келирил?

— Инда он оол өөренип турарлар, оларның үжү тибет медицина-биле эмнээшкин чорудар кижилер боор, өөренир хуусаавы алды-чедип чыл чеде бээр. Олар Эрзинниң суурларында бистиң ниитилелдең барган улус чүве. Эрзинден мээң аппарганым дөрт оолдарым-биле шажын номналының сургуулунда Тывада тургустунган сарыг-шажын ниитилелинден В. Ш. Кара-Салдын аспарганы оолдар база өөренип турарлар. Номнал өөренип турар кижилер ам 8-9 айда шажын номналының эге курузун дооскаш, чаныл келир ужуруут. Чонунга буянныг-ла бараан болурун оларга күзээр мен.

Сарыг-шажын эртеми —кижи дээш сөөртүү, хөй талалыг эртем дээрзи билдингеш, делегейниң булун бүрүзүнде. Ыланғыл Европада, Азия чурттарында, Моолда хөй янзы хевирлери-биле сайзырап турар дел чүвени чөрле демдеглексээн ийик мен.

— Ынчаарга сарыг-шажын ажылын биске Тывага, канчаар чорутса экил. ол талазы-биле ажылдап чоруур кижи силерниң бодалынар чүл, Борис Эренчинович?

— Бо айтырыга харыы солуннарга көстүп келир ирги-бе деп чондан маңаа чораан мен. Шажын ажылын чеп-чүртүвуска, тыва чонувустуң аразынга бо үеде канчалдыр делгередип болуурул деп айтырыгны хөй чылдарда бодап, өөренип келдим. Чоокку чылдардан бо хүннерге чедир Монголга, Бурятияга, Калмыкияга, Москвага, Санкт-Петербургка чоруп, Азияда, Европада шажын ажылының хевирлерин көрүп, Тибет, Индия, Кыдатта кандыг боон турарын башкылардан айтырып, сүмележип турдум. Кореяның, Японияның болгаш Германияның, Американия сарыг-шажын ажылдакчыларындан сүме ап, олардан өөренип келгенимнин түнелиннде, лама ринпоче башкыны август, сентябрь айларда тибет чүртүндан Тываже чаладым. Мээң бодалым болза, эрги-ле олчаан чаңгыс черге таптап турбайн, кадрларны бүгү-делегей чергелиг өөредилге черлериңе өөредип ап, шажынның эрги болгаш чаа хевирлерин чеп-чүртүвуска делгередири чүгүлдең деп түнмээш, өөреникчилеримни ол оруукче углаан мен.

Мээң сүмем — район бүрүзүгге Тываның хүрээ турган сумуларынга катап хүрээ тудар айтырыгны ниитилел кежигүннериниң организакчы дузазы-биле, совхозтарның, кооперативтериниң материалдыг деткимчези-биле тударын белеткээр, кадрлар белеткээр ажылды шын организастаары чүгүлда дээрзин чондан дилээр. Чер-черде ниитилелдериң кежигүннериниң шажын талазынга, оон эрги, чаа хевирлериге өөредип чүгүлда. Бо талазы-биле таарымчалыг байдалды тургузуп бээрин Тываның Чазак чериндең дилээр дир мен. Оон-биле кады Тывага баштай тургустунган ол чарыкта болгаш хемнин бо талазында Алдын-Богда атты ниитилелдериң тудуг ажылдарын чонуң база хоорайның бүгү организацияларының материалдыг дузазы-биле зүргеп тутканы. шажын ажылдакчыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын хоорайның удуртулгазындан, чер-чер Советтеридем дилээр болгалдыг мен. Тыва чонуң мурнунга шын, арыг сеткил-биле бердинээр ажылдаар кадрларны дүргеп өөредирин чедип алыр.

Бистиң бо үеде 17 дугаар Алдан чыл 1985 чылдан эгелээн бо үе — эртем ёзугаар болза, космостуң, а бистиң-биле алыр болза, шажын эртеминиң үезин дээрзин билгеп турары чүтүла. Ынчангаш ниитилелдер аразынга азы шажын ажылдакчыларының аразынга чөрүлдээлиг айтырыг үүнүп келзе, чон дыннаар сурар кылдыр, Чазактың шажын талазы-биле харылаан турар даргазының киржилгези-биле дораан сайгарарын чедип алыр болза эки. Тывада шажын ажылынче сагыл четтирбээн кижи дорт кириишлезиш дилээр кижи-дир мен. Оон ангыда, чер-чурт ылгаар, аймак-тала тыртыжар чорукту болдурбас болза эки. Деминг сааскан тева тудуп чиир ээри дег, деминг болур болзувусса, тыва чүртүнга шажын ажылы саат чок хөгжүп, чер-чүртүвус хүнден хүнге чагайжып, ажы-төлүвүстүң, ал-бодувустуң аажы-чанывыс экижир ийик.

Солуунуң номчукчулары сонуургаар болза, шажын өөредилгезин солуп дамчыштыр чорудуп болур боор мен деп бодаар мен. Аңгы бо берге үеде лама мен дээр кижилер көвдээн болгаш парлалгага аянзы-бүрү чүүлдер бижип, кижилеринин бажын ескээр төөредип турул берген, ол багайдыр. Ындыг айтырыгже углаңы берген болганымда, ындыг чүүлдү база черле немей чугаалап каайн, моол ламалар кээрге, кирип турар кижилер база бар болгай, ол оларның хууда хөрээ-дир, ынчалзажок сес-домаан билиштес улус сеткил хандыр билчири берге, ол улус база ындыг байдалдан. ёзу барымдаалап, ном номчуп бээр, ынаар кирген орулга тыва чоңга кандыгдаа зуза чок. Боттарының кижизи болза, билчир, ижин-кара чок чугаалажыр, чаңгыс черде болганда, дөмей-ле катап кажап-бир таварны бээр болгай. Чондан кирген орулга ынчан ол-ла чоңга ажыктыг боот, бир черден дөмей-ле бир черге баар.

Вера КУУЛАР.

САРЫГ-ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Июль 28 (28 эрги). ВТОРНИК

5 сарыг меңгилиг, довурак сүлделиг, көксүмээр Чылан хүнү. Албан-дужаалдыг улусбиле харылаажырынга, хүрээхинит аймылдарынга, хөөрөңүдеринге, дангырак соңгаарладырынга, багай чүвеге удур харылаарынга, өөнүхөреңги чыырынга эки хүн.

Бит азыраарынга, садыглажырынга, аас-дылга таарышпас хүн.

Июль 29 (29 эрги). СРЕДА

4 ногаан меңгилиг, демир сүлделиг, кыаыл Аът хүнү. От-ситенден кылган эм-биле эмнеринге, каракка көзүлбес, кулакка дыннаалбас күштерге үүдүлге кылырынга, өөрү чажыг чажырынга, ине-биле эмнеринге, ханнадырынга, ыяш турарынга, кадыг ажыл-ишке тааржыр хүн.

Келиң алырынга, бичии кижилерни хайтаарал чокка арттырарынга таарышпас хүн.

Июль 30 (1 эрги). ЧЕТВЕРГ

3 көк меңгилиг, октаргай сүлделиг, сарыг Мечи хүнү. Эмнеринге, оваа дагыырынга, бойдуска чүдүүрүнге, бодундан хай-бачыттыг чайладырынга, улуг эрге-дужаалдыг улус-биле харылажырынга, аас-кежик дилээринге, аян-чорук кылырынга, мал-маган тыптынарынга тааржыр хүн.

Чаа бажың-балгат эгелеп коңчуг улус болду. Шайының амданыны коңчуг. Эътти-даа эңдере чип чордувус.

Наадымнга баш удур аажок белетеңгеп. Ийи хүн иштинде болган наадымнга Улаангомуң стадионунга концерт база көргүстүвүс. Шыырак мөгелериниң аразында бистиң Тывага каш удаа кээп, бистиң мөгеливис-биле хүрежип каапканнары бар чорду. Моолдуң күрүне тугун долгандыр девээш, тукка мөгейгеш, аяк шайны ишкеш, аарды, курут, бооваборзакты чомче чажар.

Биске ийи мөге октажып чадап туруп бээрге, очко саивап, бирээзин тиилээкылын каар-ла болгай. Моолда ыяп-биле октажыр улус чорду. Оон ангыда ийи холга даңгаш-даа улаштыр хүрежир, бирээзин албан черге чыттыр октажыр. Дөрт хончу база чок. Ол аймактың коңчуг мөгелери Тулгаа биле Баянмөхт Улан-Баторже хүрежип чоруй барган болду. Шүүлген мөгенин шаңналы — моол кадыг идик, үжүүрлешкенинин — майгын.

Аалчылар бажыңынга Сенгил сумузунуң тывазынга база ужуратывыс. Оон Улаангом хоорайның АТБ начальныга кижи болду. Тывалар келген деп дамнаш чедип келгеп. Аажок хөөрештивис.

Бистиң Таңды кожуунуң культура кылдыгының эргелекчизи Ольга Куулар удуртуп чораан. Назым төнгеннинин соонда Убса-Нур хөлге эштип, дыштанып чордувус. Дыка-ла улуг хөл болду, сувуун чылы кедергей, артында дуг-туг.

Моолда чүү-даа чүвениң өртээ аргажок улуг-дур. Мен үш сериялыг Чингис-Хаан дугайында кино өртээнге 60 төгөрөг төледим. «Архи» деп арагазының өртээ — 500 төгөрөг. Чамдык улус бистиң бараан солчур дээш амыр-ратпайн, өрээлдерниң-биле бээр соктап, хөлчок болду. Кандыг-даа нацияның чонунда кандыг-даа кижилер бар болганы ол-дур.

Ниитизи-биле оон-концерттиг, хөглүг, солуун чордувус.

Аяңерт ОНДАР,
Бай-Хаак суур.

Июль 31 (2 эрги). ПЯТНИЦА

2 кара меңгилиг, суг сүлделиг, сарыгзымаар Мечи хүнү. Кадыг ажыл-үүве будуреринге, бодундан (багай чүве чайладырынга, хам хамнадырынга, чүдүлгете тааржыр хүн.

Хөөрөңүдүлгете, келиң алырынга, улуг сутта хемелээринге, балыктаарынга таарышпас хүн.

Август 1 (3 эрги). СУББОТА

1 ак меңгилиг, даг сүлделиг, ак Дарва хүнү. Арыгланып, шеверлеринге, чүдүлгете, бойдустуң хуулгаазын күштеринге чүдүүрүге, оваа дагырынга, номчулгага, ог чаартырынга тааржыр хүн.

Бичии улус албадап кылаштадып өөредириге, кадыр-берт оруккa чоруурунга, улуг үүле эгелээринге, садыглажырынга таарышпас хүн.

Август 2 (4 эрги). ВОСКРЕСЕНЬЕ

9 кызыл меңгилиг, ыяш сүлделиг, аксымаар Хаван хүнү. Үнүп тарнырынга, октаргайга тейлээринге, каас-талга кедеринге, чаа бажың-балгат тудар черге өөренибиле демдек кагарынга, малмаган чыгдынарынга эки хүн.

Бажың-балгатка отка кар жыланып, кызыл оң үндүреринге, хөөрөңүдүлгете таарымча чок хүн.

ЧЕТТИРГЕНИВИС ИЛЕРЕТТИВИС

Бистиң ынак ачавыс, акымывыс, чөстевис Даландай Адыгевич Лакпаевтиң хенертен мөчээни-биле холбаштыр ону сөөлгү оруккe үдежинге, бистиң аар-берге кажыдалывысты Денге үлешкен «Тыва коммунэнерго» коллективинге, эш-өөрлеривиске, төрелдериске чүректиң хамыгынаан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

ЛАКПАЕВТЕРНИҢ аг-бүлезиннден.

● ● ●

Елена Тюлюшовна Нурзаттаар варыгга таварыштакаш, хенертен аныяк назынындан чарылган. Ол берге кажыдалдың хүннеринде бистиң ог-бүлевис-биле кады ажыг-шүжүгүт деңге үлежип, биске дуганы көргүүп турган хөреңдериве, эш-өөрүвүске өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

НУРЗАТТАРНЫҢ аг-бүлезиннден, чоок төрелдериннден.

КИНО

ИЮЛЬ 28-ТЕ «НАЙЫРАЛ»: «Жидкое не-бо» (АКШ, 16 хардан өрү назылыгларга) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20, Видеозал: «Ниндзя — защитник» 9.30, 11.30, 15.30, 17.30, 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Гуру» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сөөбаан № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Чазаа. «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Коя редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (коя редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (коя редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Коя редактор — 3-43-34; келген кижилер түлээп алыр чер — 3-34-26, коя редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КЫЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

НААДЫМГА УТКУШТУР

БАЙЫРЛААР ДЭЭНДЕ БАЙЫРЛААР

Республика Чазааның хуралдаар залында август 27-де Республика Хүнү болгаш Наадым байырлалдарын белетээр база эрттирер талазы-биле оргкомитеттиң хуралы болуп эртken. Ону Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, кодээ ажыл-агый министри В. О. Оюн удуртуп эрттирген. Ол мынаш хуралдың ажылынга ТР-ниң Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат болгаш чамдык министерстволарның, чогаадыкчы коллективтериниң удуртуучулары киришкен.

Тыва Республика бот-догунналап тускай күрүне кылдыр тургустунганының байырлыг Хүнүн болгаш мал ажылдыларының чанчыл болган байырлалы — Наадымны татай эрттирер. Ол байырлалларга республиканың чурттакчы чону шүүлтүге киржир. Ынчалза-даа байырлал болган соонда байырлаар аналаа бис. Анаа ажыл-агыйларның, колхоз-совхозтарның мурнакчылары, чарыштың тиилекчилери, амгы рынок үезинин шалыпчылары, күш-ажылдың, дайынның революсчу чанчылдарының хөочүнары киржир деп чүве билдингир. Шынап-ла, наймыылалга ол хүн хей сайгыг кижилер чыглып кээп, мал кыштаглавшкынын дооскаанының база бирги чартык чылдың түнелдериниң талазы-биле хемчеглерин байырлыг хуралга чутаалажыр. Республиканың хөгжүм-шинэ театрынга болур хуралга ол талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың ораалакчы президентизи А. А. Мельников кылыр. Ол-ла хуралга ажыл-агыйның мурнакчыларынга дүндүлүг аттарны тыпсыр болгаш шаңнал белектерни байырлыг байдалга бээри көрдүүрем.

Оргкомитет бодунуң хуралынга тыва улустуң ол улуг байырлалдарынга белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарын, ону харылаар кижилериниң чүүл кылып турарын чугаалашкан. Культура министриниң оралакчызы **В. О. Наксылдың**, кодээ ажыл-агый министриниң оралакчызы **К. Ш. Ялаковтуң**, спорт комитединиң даргазының оралакчызы **Л. С. Седиптиң**, кадык камгалал министриниң оралакчызы **О. Х. Ондарның**, ниитики херектер министриниң оралакчызы **С. С.-Б. Монгуштуң**, Кызыл хоорай чагыргазының садыг талазы-биле килдис эргелекчизи **С. В. Петрованың**, Кызылдың күрүмнинг аът ажаал өстүрер черинин директору **Л. П. Дакарның** болгаш өскелериндаа диңнадыгларындан алгаш көөрге, Республика Хүнүнге болгаш Наадымга уткуштур кылдынган ажылдар бар-даа болза, чедир кылыр хемчеглер хей дээрзи билдинип келир.

Нйет, байырлал дээрге байырлал болгай. Аңаа уткуштур кылыр ажылдар хей. Наадым найрынга киржип келген мурнакчыларның удуур-чыдар, дыштанып черин тускайлаары, машина-балгадың, аът-хөлүн кадагалаары, аштанып-чемнемир черлерин белеткээри безин амыр эвес ажыл. Республиканың колхоз-совхозтарындан, ажыл-агыйларындан келген тыва аъш-чемнин, тарааны, далганны, эътти болгаш өске-даа хереглелдин барааннарын кудумчу бүрүзүнге садып-саарар. Оон-биле чергелештир Кызыл хоорайның садыг чери ишкэп, аъш-чем, суксун аймаан чонга сөнүүзүр. Ол-ла бараанарны Кызылдың сесерлиинге, «Хүреш» стадионунга 128 мөгенек хүрежинге, аът чарыштырар черге элбэг-биле делгеп садыглаар.

Оон ынай бир кол чүве — культура-массалыг хемчеглер дээрэм билдингир. Бо талазы-биле ажылдың, белеткелдиң арай кошкак тургустунганы илерээн. Байырлал концертинин, «Хүреш» стадионунга театржыктан көргүзүлүп спектакилиниң планы ам-даа чогуур негелдемнге чедир кылдынмаан. Оюн-тоглаа, концерттер көргүзүглери кудумчу бүрүзүнге болган турарын чедип алыр сорулганы культура ажылдакчыларының мурнунга салып турар. Наадым үезинде коруы-чуруумну бедик денгеэлге тургузар дээш Чиитки херектер министерствозунуң ажылдакчылары түскай хемчеглерни алган. Стадионнарга болур маргылдаалар, спортчу оюннар, мөге үүрежи аът чарыжы чыылган чоонуң ёзулуг байырлалы, аңаа тыва улустуң ёзулалдары, чанчылдары сагыттынган турарын чедип алыр дээш спорт комитединиң ажылдакчылары чүткүүлүг ажылдаар. Хоорайны байырлал шинчи кирер талазы-биле шимелде кааспалга база чоруттунар. Шынап-ла, кылыр ажылдар-ла хей. Маңаа чүгле бир демниг ажыл, чангыс сеткил херек дээрзин байырлал эрттирер организастыг комитеттиң кежигүнери чугаалашкан.

Наадым район бүрүзүнде эртип турар. Харын-даа «Кара наадым» байырлалы безин тыпты берген. Аңаа шүүлген мөгелерни, чарышка эртken аъттарны ёзулуг Наадым маңан турар. Ол мынаш Республика Хүнүн болгаш Наадым байырлалынга чаладып келген чүс-чүс мурнакчылар найыр үезинде чалгаараваас дээрзин баш удур чугаалап каар апаар. Бистин төрээн Тывавыстын Республика Хүнү бүгү чонуң, чиңгы-бүрү нацня кижилериниң найыралын көргүскен ёзулуг байырлаазы болур. Аңаа киржип келири дээрге, улут хүндүткел, аас-кежик-тир. Силерни ыылыт-чымчак уткуп алгаш, сеткил-сагыжынарны хомудатпайн, уран чүүл, спорт-биле бараан болуп, хереглээн бараан-сараанынарны делгеп, омак-хөлүүшерни улам немээр дээш бүгү-ле кылза чогуур ажылдарны республиканың удуртукчулары, уран чүүлдүг мастерлери, спорт ажылының төлээлери, корум-чуруум тудукчулары ап чорудар дээрзинге идегел улуг. Оон-биле кады Кызылга байырлалдарга киржип келир аалчылар боттарынар база Наадымның ёзулуг ээлери болуп, хүреш, аът чарыжы, концерт көргүзүглери болгаш өске-даа культура-массалыг хемчеглерге идепкейлиг киржинер. Чажырын канчаар, моон мурнунда болгулаан Наадым үезинде чамдыктарывыс дыштанып келген улус-ла болгай бис дээш хүреш маргылдаазының үезинде азырик чоруувус көргүзүп, аас-дыл былаажым, хей-ниитинин корум-чуруумга үрей бээр таварылгалар база тургулаан. Ам чүгле ону каттаптавазын күзээр бис. Кижи бүрүзү боттарын төлептиг ап билир херек.

Байырлаар дээн соонда байырлаар апаар. Республика Хүнү болгаш Наадым байырлалдарын бедик денгеэлге эрттирер дээш кызып ажылдап турар ажылдакчыларывыс үүлезинге улуг дузаны көргүзүп, найырлыстыг ёзулуг улустуң оюн-тоглаазы ыылдыр эрттирээример, эргим чонум!

Сарыг-оол КУУЛАР.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН БОЛГАШ «НААДЫМ-92» БАЙЫРЛАЛДАРНЫ БО ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 15-16 ХҮННЕРИНДЕ КЫЗЫЛ ХООРАЙГА ЭРТТИРЕР БАЗА АҢАА ТУРАСКААТКАН КОЛ-КОЛ ХЕМЧЕГЛЕРНИ ХОЛБАШТЫР ЧОРУДАР ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ БАР. ОЛ БАЙЫРЛАЛДАРНЫ ТӨЛЕПТИГ УТКУУР ДЭЭШ РЕСПУБЛИКАНЫҢ РАЙОННАРЫНДА АЖЫЛ БАЛБАРГАН.

УДАВАС БАЙЫРЛАП ЭРТТИРЕРИВИС РЕСПУБЛИКА ХҮНҮ БОЛГАШ НААДЫМ БАЙЫРЛАЛДАРЫНГА УТКУШТУР МАТЕРИАЛДАР СОЛУН АРНЫНГА ЧЫРЫТТЫНАР.

БӨГҮН РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНГЕ УТКУШТУР «ӨЗҮЛДЕДЕ ХЕМЧЭЭЛ ЧОК» ДЕП ЧАГААНЫ ҮШКҮ АРЫНДАН НОМЧУУР СИЛЕР.

Таңдыдан медээлер

ЧАМДЫК ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Таңдының кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының профсоюзтар райкому база кодээ ажыл-агый эргелелин районуң фермаларының арбынга чарыштыг чарлаваанда-даа болза, «Красное знамя» солуунуң редакциязы бо талазы-биле анализти кылып, чамдык түнелдерни үндүргеи.

Сүт саап алырының талазы-биле «Революциянын чалбыгы» совхозтуң Красноровка сүт-бараан фермазының коллективи мурнаа, чартык чылда 6675 центнер сүттү саалган. Ол дээрге планда көрдүгенниинден оранчок хей болуп турар. Чүгэрби ийи саанныкты он дөртку чартык чылда даалгазын ажыр күүсеткен.

Наадымга уткуштур районуң мурнакчы саанчылары Т. Оюн, В. Сегбе, Г. Оюн, О. Донгурак болгаш сөөлдаа өскелер бир кижиге оожаштыр айда 1400 кг сүттү саап ап турар.

«Сосновское» дүржулга-бүдүрүлге ишкил-агыйының төп сүт-бараан фермазында чүгле үш саанчы эки ажылдаан. «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгенің болгаш «Шапкан» акционерлиг ниитилелдин саанчылары амдыгыында шүүдавайн турар.

* * *

Районуң ажыл-агыйлары хей шыргыдалзын дооскаш, ону түңнээн. Кыргызда бо удаада организастыг, кыска үеде эрткен. Ниитизи-биле 51 мун 443 бин малды кыргаан, оон 142 тонна ажыг «чымчак алдынны» алган. Бир баштан ортумаа-биле 2,7 кг дүк болган. Эң хей дүктү С. Тока атты совхоз кыргаан, а эң нөшкаа—«Россия» болган.

(Бистин корр.).

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 144 (14866) 1992 чылдың июль 29, среда

Солунга ат салган шагы 21.15 Чагыдар ортаа 10 коп. Сазар ортаа 1 рубль

ХӨПЭЭННЕРДЕН САРААТТАР ТУРГУСТУНАР

ЧУРУКТА: Каа-Хемде «Кызыл тук» совхозтуң ажылчыны Алик Идам мал чемнериниң белеткелиниге идепкейлиг киржип турар. Аладктарның чаагай сигенин ооп бригадазының сигенчилери кезип белеткээн. Алик база аңаа киржип, ыдыңы үдүүн киргген. Өлеп хөлүмактыг мал чемни олар болгеш, хөпээнээн. Кесксш, вургаткан сигенни сараат-таараар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ЧУГУЛАЛАП КӨРГЕШ...

Хоойлу-дүрүм саналдаар болгаш күүседкүн органнар ангыланып турар бо үеде оларның ажыл-чорудулгазында дыка хей билдинмес айтырыглар тургустунуп келген. Оларны хоойлу-дүрүм ёзугаар дүгуржуп, сүмележип тургаш, пинтирилеп алыры чугула. Ону район чагыргазының даргалары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажылдакчылары билген турар ужуртлуг. Моны барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Дээди Соведя районнарга семинарлар эрттирерин чугула деп көрген.

Ээлчеглиг семинар Сүт-Хөл суурга болуп эртken. Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик район чагыргазының дергалары болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажылдакчылары аңаа олурушкап.

(Бистин корр.).

Россия Федерациязының Күрүне тугун болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын албан хууда кады көдүрериниң ёзулалының дугайында Дүрүмниң бадылаар дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалы

Россия Федерациязының составында республикаларның албан хууда төлөэлелгезиниң айтырыгларын таарыштырар соруга-биле Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Күрүне тугун болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне тугларын албан хууда кады көдүрериниң ёзулалының дугайында Дүрүмнүң бадылаар (капсырлаштырган).

2. Россия Федерациязының күрүне символиказының дугайында хоойлужудулга актыларын үүлээп алыже чедир Россия Федерациязының Күрүне тугун болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне тугларын албан хууда кады көдүрериниң ёзулалының доктаадын тургузар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатов.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың июнь 10.

Россия Федерациязының Күрүне тугун болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын албан хууда кады көдүрериниң ёзулалының дугайында

ДҮРҮМ

1. Бо Дүрүм-биле Россия Федерациязының Күрүне тугун болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын албан хууда кады көдүрериниң ёзулалын таарыштыр шинтирилээр.

Ёзулал Россия Федерациязының Күрүне тугун болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын доктаамал болгаш тур кады көдүрериниң таныылгаларын көрүп турар.

2. Дүрүм Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне символиказын тодарадырының болгаш ол республикаларның боттарының күрүне символикаларын ажыглаарының кавмутына холгаралажып кирипшес.

3. Россия Федерациязының Күрүне тугу Россия Федерациязының Советтер бажыңының черинде сууртаның суурунда доктаамал көдүрүлгеп турар.

4. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарының доктаамал көдүрүлгеп турар черлеиет.

Россия Федерациязының Советтер бажыңының мурнуку талазынга кеди кажа кезээнин кырыкка.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң палаталарының кады хуралдаар залынга;

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Национадар Совединиң хуралдаар залынга.

5. Россия Федерациязының составында республикаларның Күрүне туктарын Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездиниң хуралдаар залынга болгаш Москва Кремлиниң Иваново шөлүүге Съездиниң ажылынга бүгү дүргузунда тургускан турар.

6. Россия Федерациязының составында республиканың Күрүне тугу ол республиканың девискээр ары национал деривскээр округтуңдан сонгуткан Россия Федерациязының улус депутадының кабинединге доктаамал тургустунган турар.

7. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын күрүне чергелиг байырлал ёзулалдарының үезинде Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Совединиң Президиумнуң, автономнуг областтың, автономнуг округтарның, крайларның, областтарның улус депутаттарының Советтериниң бажыңдарының мурнуку талазының черен хемчеглерниң кедегинге кедүрер.

8. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын албан хууда кады көдүрериниң ёзулалы оларны бажыңның мурнуку талазынче көрүнген хайгааракчыга хамаарыштыр солагай талазындан он талазынче Россия Федерациязының составында республикаларның аттарын орус алфавит ёзугаар бижинр чүрүмүнге дүүштүр тургузарын көрүп турар.

Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын хурал даар залдарга кидир артынга олна күрүм ёзугаар тургузар.

9. Туктарны албан хууда кады көдүрүп турда, Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарының хемчеглерге Россия Федерациязының Күрүне тугуның хемчеглериниен ашпас ужуулут.

10. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне туктарын республикаларның суверенитединиң сим болдемиш болуп.

Россия Федерациязының составында күрүне тугун бижиктээш бүрүүлүг кижилер Россия Федерациязының хоойлужудулгаларынга дүүштүр харымсалга-га онаажыр.

Хлеб өртээнге өскерилгелер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 23. № 82. Кызыл хоорай.

«Херегжел бараанналарының чамдык хевирлериниң өртектерни түргүзар чүрүмүн өскертир дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың март 7-де № 141 доктаалын удуртулга болдурбушаан, тараанны үндүр мөөңү-биле садар өртектериниң болгаш хлеб аймаан үүрмектеп садар өртектериниң аразында ылгалды дугларынга немелде акша бериишкинни эвээжээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Көк-тараа аймаандан кылган далган хлевиниң, көк-тараа болгаш кызыл-тас далганындан кылган хлебтиң база 1 болгаш 2 сорттарының кызыл-тас далганының хлевиниң. Подольск далганының 850 грамм денгээлиг бир бүлка хлевиниң өртээн бүгү садыг бүдүрүлгелериниге оларның турар черлеринден хамаарылга чокка 1992 чылдың август 1-де эгелеп 6 рубль түңнүг кылдыр бадылаар.

850 граммдан чавыс аза бедик денгээлиг хлебти үстүнде аңытkан өрнек ёзугаар хамаарышпан массазынга дүүштүр саналп сайгарар.

2. Көк-тараа далганының, көк-тараа болган кызыл-тас, көк-тараа далганының 1 болгаш 2 сорт шынарлыг хлевиниң база Подольскиниң 1 болгаш 2 сорт далганының 850 грамм денгээлиг бир бүлказының мөөңү-биле үндүр садарының өртээн оларны Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүп турар бүгү бүдүрүлгелерге 5 рубль түңнүг кылдыр 1992 чылдың август 1-деп эгелеп бадылаар. Моонуңбиле үндүр садарының өртээн франк-транспорт чери — берии турар склад доктаатkам.

3. Тыва Республиканың Сан министерствозуң «Тыва хлебүлетүүр» девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының болгаш Тыва Теңкоопту бүдүрүлгелериниге хлеб өртектериниң артык ылгалының хемчээлин доктаатkан өртектерни баөммдаалавышаан, бо чылдың бюджединиң акша-төрецилериниң тускайлаан хемчээлдериниге дүүштүр доктаадыр.

4. Кызыл-тастың 1 болгаш 2 сорттарының далганының база Подольск далганының булочка кылыгларынга хамаарыштыр «Өртектерни хостуг болдурар дугайында» Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың декабрь 26-да № 425 доктаалы-биле айтыкан өртектер бедиңериниң үстүнгү коэффициентизин күш чок болдурар.

5. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1992 чылдың февраль 24-те № 07-19/137 II чагаазы-биле Подольск хлевиниң ынчаргаа доктаатkан өртээн бо доктаалды күштүг болдуруп киргени-биле холбаштыр күш чок деп санаар.

Ш ООРЖАК.

УЖУДУУШКУНДА— КАТТЫШКАН ЭКИПАЖ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП, июнь 27. (РосИТА—СЧТА). Анатолий Соловьев, Сергей Авдеев база Мишель Тонини составтыг экипажтыг «Союз ТМ-15» космос корабллии орбитажже ужудул үндүрген.

Ужудуушкун программазын ёзугаар космонавтылар корабльдиң безектериниң аңаар эрттирбезин хынаар талазы-биле көрдүгеп ажылдарны кылып чоруткан. Хүнүнүң ийиги чартыында «Мир» эртем-техникалыг комплексизи-биле шоолашудажырымның эге ээлиге хелеңишкиннерни чоруткан.

Россия-француз экипажтың ужудуушкуну уламчылап турар.

Намдарлары

Анатолий Яковлевич СОЛОВЬЕВ

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Анатолий Яковлевич Соловьев 1948 чылдың январь 16-да Ригага төрүттүнген.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол 16 харлыында Риганың будүрүлгелериниң бирээзинге слесарылап эгелээн, ажылдың аныяктарның школазынга деңге өөренип турган.

1968 чылда Черняговтуң ужудукчуларының Ленинчи комсомол аттыг дээди шериг ужар чүүл училищезинге өөренип кирген. Ону доозкаш, шериг-ужар чүүл кезектеринге албан эртиргем, он ажыг хевирлиг самолёттарынга ужудуп чораан.

Космонавтылар отрядынга 1976 чылда кирип санаткан. 1977 чылда шенекчи-ужудукчулар школазын доозкан. Анатолий Яковлевич «1 класстың шериг ужудукчузу», «2 класстың шенекчи-ужудукчузу» квалификациялыг.

А. Я. Соловьев бодунуң бирги космос ужудуушкунун 1980 чылдың июнында совет-болгар кадыг экипажтың командири боор. 1990 чылда ийиги ужудуушкунда «Мир» орбита комплексизиге алдыңы кол экспедициязының командири боор ужаттыкпаан. «2 класстың космонавтызы» квалификациялыг ында ажыл-ижиктелген.

Сергей Васильевич АВДЕЕВ

Сергей Васильевич Авдеев 1956 чылдың январь 1-де Самара областының Чапаевск хоорайга төрүттүнген.

1979 чылда Москвадағы инженер-физиктиг институдун доозкан соонда, «Энергия» эртембүдүрүлге каттыжышкынында ажылдап турар. Төлевилел болгаш шеңелде ажылдарын кылып, космос техниказының чаа хевирлерин тургузарынга киржип келген.

С. В. Авдеев — чиик атлетика талазы-биле спорт мастеринге кандидат.

Сергей Васильевич космонавтылар отрядынга 1987 чылда киир санаткан. «Союз ТМ» корабллие болгаш «Мир» орбита комплексизинге бортинженер боор ужударынга өөредилгенин долу курузун эртken.

Мишель ТОНИНИ

Франция Республиканың хамаатызы Мишель Тонини 1949 чылдың сентябрь 30-де Виссе хоорайга төрүттүнген.

1972 чылда шериг-агаар школазын, 1974 чылда — хыдыкчы-ужудукчуларның түскай школазын доозкап. Оон соонда чедн чыл дургузунда Франциянын ужар чүүл кезектеринге албан эртиргеп. 1982 чылдан шенекчи-ужудукчуларның школазын доозкан соонда, шеңелде ажылдарынга ажылдаан.

1986 чылдан Ю. А. Гагарин аттыг космонавтылар белеткээр төвүне белеткелдин нйи чыл-лыг курузун эртken. Совет-француз экипажка космонавтыларын чалгыкшуузу болуп турган.

1988 чылдан Франциянын «Гермес» программа ёзугаар космос шинчилээриниң национал төвүнүң космонавтылар отрядының составынга кирген.

«Союз ТМ-15» корабльге бала «Мир» орбита станциязынга ужудуушкунга Мишель Тонини 1991 чылдың январь-дан белеткенип эгелээн.

ЧУРУК-ТАРЛЫГ МЕДЭЭЛЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БУЛУҢНАРЫНЫҢ КАНЫЗЫНДА-ДАА АЖЫЛ, АМЫДЫРАЛ, ООН БУРУҢГААР ХӨГЖҮЛДЕЗИ ДЭЭШ, КАРАК КЫЗЫЛ АЖЫЛДАП ЧОРУУР ТӨЛЕПТИГ КИЖИЛЕР КАЙЫ ХӨЙ, ОЛАРНЫҢ ДУГАЙЫНДА ФОТО-ЧУРУКТАРЛЫГ МЕДЭЭЛЕРНИ, ЧУРУМАЛДАРНЫ ӨЙДЕП-ӨЙЛЕП БЭЭР БИС. МООН АДААНДА ЧУРУКТАРДА ЫНДЫГ ТӨЛЕПТИГЛЕР-БИЛЕ ТАНЫЖЫПАР.

ЧУРУКТА: Баазанай Байкараевич Ачай-оол Кызыл районда Теңлиг-Хавның чугай белеткээр бичке будурулгезини савалаар бригадазының ажылын удуртуп турар.

Өрттеткен чугайны шоодайга уруп савалаары база белен эвес. Хоюг чугай буруулаар, хөрекче база кирер. Ол участоктуң ажылчыннары ону билип, оваарымчалыг ажылдап өөренгеннер.

Бичке будурулгеде ажылынга бердингеннер хөй. Байкара Кызыл-оол механизатор болуп, дагдан чугай казар бульдозерни башкарып турар. Михаил Дамдын-оол чугайны өрттедир изиг суугунуң чанында ажылдаан турар. Туланов Кызыл-оол от салыкчызы. Байкара Доржу база ол ажылда. Электроник Василий Серен-оол бедик чагылар бажы үнер. Электрик кижиниң ажылы ындыг болгай. Дээрже согуналып үнген узун чагылар кадыр сыннарга денежи берген дег тургулаар. Херекселин ол бутка кеткеш, ынаар халбактанып чорааш, бедип үне бээр.

Сергей Диңмейин ап көрээлинер. Ол машинаны башкарып турар. Чугай дажында дажыглаар. Чүгле маңган ак чугайдан буткен даглар бар. Оон кыдыныче азы кадыр эзээче Сергей Диңмейиниң башкарган техниказы утпаптар. Тердиг-Хая улузукун кылган-тутаан ажылажин улуг бухгалтер Черлик-оол Байкараевна Севилбаа самбызга хап, санап ора хүнээр. Чугай чүдүрген аар чүктүг машиналар хемни куду алзы шуужар. Белен продукцияны садыгларже кирерин ол.

Ондар ОХЕМЧИК.

Оҳемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

● ● ●

Кызыл хоорайның үстүү талазында бичии чаштарның бажыңы бар. Оон эчелериниң бирээзи Елена Васильевна Красношекова бир бөлүкте ээзээн каш чаштарны хайгаарап, оныадып, даштыгаа агаарладып, өстүрүп турар. Ында бир хар ажыг тыва уругларның ынак аразы ол. Ол ава хөй чылдарда чүс ажыг чаштарны маңаа өстүрген. Чаштарга хөлчок ынак, уруум, кижем дең чассыдып адаар.

Елена Васильевна өстүрүп турар өскүстээс, аргана чаштарын чедип алгап, арыг аштыже киирип, оларны агаарлаткан-даа чоруур. Оларны чогуур үениже ашхарып-чемнергеш, удудар. Чаштарга эптиг-эзидек ындыг эргим ава ховар-ла боор.

Өскенин ОНДАРНЫҢ фотозу.

● ● ●

Айтырыгга харыы

«ЛАКШМИ»

Бо чылдың апрель 17-де 75 дугаарлыг «Шын» солунга «Индий танцыга ынак силер бе?» деп интервью парлаттынган. Ында индий танцы өөренир аныяктарга Кызылга студия ажыттынарын чарлаан. Аваа өөренирин күзээн оолдар, кыстар билдиришкиннерин июнь айның тоңчузунге чедир республиканың Улусчу чогаадымганың культура төвүнге киирерин айтпаан. Ам ол студиянын ажылдаар, ажылдавазы билдинмеэн. Чагааларывыска харыы сураг. Индий танцы өөренир студиянын ажыттынарын тодаратпаш, солунга парлаврын Кызыл районнуң Кара-Хаак суурдан О. Чойгана биле С. Санда дилеп бижээн.

Улусчу чогаадымганың культура төвүнүң ажылдакчызы, индий танцылаарның күүседикчизи, студияны ажыдар дептүрар Джульетта Сундуйның бистин корреспондентивис Сарыг-оол Куларга харымызын моон аларында парладывыс.

— Индий танцы өөренирин студиязы сентябрь 10-да бодунуң ажылын эгелээр. Ийе, июнь айда ол студияны ажыдар даярыйаске, хөй санныг аныяктар сонгаарладырын иевээ чүве. Чүге дээрге аныяк-оскея киреринин экзаменнерин дужаар болгаш Кызыл хоорайда өөренип турар студентилер, оргүүлдар дыштанылаже үнген болгай. Ынчангаш бүгү-ле айтырыгларның шиитпирлеттинип доостур үези сентябрьны шилип алганывыс ол. Өөренир күзелдиг аныяктар ынчай биске чедип келир ужурлуг.

Бистиң ол туругтар зеп турар студиязыже бүге будурулге чери кылдыр ажылдаар. Аваа чүгле индий танцы ыры өөренирингже аңгыда, индий ырылар үнелоладам аялгалар, хөгүзүмнер бижилер бижип студия база турар. Бише бүдүүлгениң «Лакшми» деп аттаан бис. Ол үскэй уставтыг ажыл ыяңныг программалыг болгаш бадылаттинган бадылаттинган Анаа өөренир төлевирлиг, ынчалзаан каннаар, амгы рынок экономиказының үезинде халас чүве турбас болгай. Анаа өөренир күзеддиглер чурттаар черни бодуң тып алыр ужурлуг болгаш индий танцыларга кедер идик-хеп даарыйарынга пес, ынчан, музыка бижидер ленталарны аргалыг болза, боттары тып алыр.

Студияга өөренирининң төлевирни сентябрь айда чыглып келгеш, боттарывыс дүүжүүн алыр бис. Ол ышкаш чаңдыг ажылдар чорударывысты база сумележир ужурлуг бис. Амдыгында индий танцы өөренирин күзээн 92 кижи адын бижиттикеп. Оларның дептерезинее чагаа бижиир амыр эвес ажыл. Бо талазы-биле солун биске улуг дузалы көргүзүп тувары олуртан. Лакшми аттыг студияга өөренирин мүнгүн оолдар, кыстар сентябрь 10-да Улусчу чогаадымганың культура төвүнге киирерин эңгеп тур мен. Моон аларында Джульетта Сундуй дээш Улусчуашмаже баймалыг, уругларга Анаа өөренирин төлевирлиг, ынчалзаан каннаар, амгы рынок экономиказының үезинде халас чүве турбас болгай. Анаа өөренир күзеддиглер чурттаар черни бодуң тып алыр ужурлуг болгаш индий танцыларга кедер идик-хеп даарыйарынга пес, ынчан, музыка бижидер ленталарны аргалыг болза, боттары тып алыр.

Студияга өөренирининң төлевирни сентябрь айда чыглып келгеш, боттарывыс дүүжүүн алыр бис. Ол ышкаш чаңдыг ажылдар чорударывысты база сумележир ужурлуг бис. Амдыгында индий танцы өөренирин күзээн 92 кижи адын бижиттикеп. Оларның дептерезинее чагаа бижиир амыр эвес ажыл. Бо талазы-биле солун биске улуг дузалы көргүзүп тувары олуртан. Лакшми аттыг студияга өөренирин мүнгүн оолдар, кыстар сентябрь 10-да Улусчу чогаадымганың культура төвүнге киирерин эңгеп тур мен. Моон аларында Джульетта Сундуй дээш Улусчуашмаже баймалыг, уругларга

СОРБУЛАР

Каттырбанар...
Аржымда каш сорбулар бар,
Хаяа ойнуп,
Ырыг холуң карбаш хинмаан.

Думаа-халаа,
Турамнып хей ынчал хаак сен.

Турүш дээштиң
Думчуун буза бериксеп мен.
Сээн, мээң таныш, —
Сеткиерге ылгал турбас,
Эвээш болза,
Нементтер дээш, кээргээн мен.

Кем чок чорүүм. —
Аялаарга шиваа болзуң,
Келгейбедим.

Ажырбас мен. Ыүүүн бода!
Кара сеткиим —
Кармаңынга чажыртынмас.

Сорбулар дээш,
Союп келир дүүн турар.

Владимир КАРА-САЛ

Хууда бодалдар

ЧАЗАКТЫҢ ЭКТИНДЕ ААР ЧҮЪК ЧҮДҮРҮЛГЕН

Бодалдарның хөй янзылыы, оларны хостуг илередип болдуру, бодавыже, демократияның тимелелгеринии бирээзи болбайн аан. Ам кым-даа, кандыг-даа бодалды чугаалапкаш, «контр» диртпеш, хоруглаттырга бээринден кортпас. Мээ-медерелдиң чангыс аай таммалаашкынындан хосталып кел чыдары бо. Мурнунда бистер эрге-чагырганарның канчаар ажылдап турарының дугайында чидиг шүүмүүлел кылыр хамаанчок, ажыы-биле аналиэтиг чүүлдер бижип шыдавас турган бис. Ам Президент Елцинниң эгелээш, чоокта чаа-ла чүүүр чорааннывыс Горбачев дээш Депутат бүрүүнге чедир хостуг шүүмүүлел болур, солуу, сеткүүлдерде оларга хамаарыштыр шоодуг-кыжырыглыг сатира-шарж дээш, чүүлдээ бар апарган.

Үе-шагның үүрү келген эзим-биле бистер, Тываның чону, төөгүүзүне эң баштайгы Президентивисти сонгуп алгаа, ол албан-күзөлгезинге 3-4 ай эки четпээйде-ле, оон баштайгы базымнарын шүүмүүделге таварыштырып эгелей бердивис. Ол бодуңуп командазын шилип ап турар үеде ле чамдык шүүмүүделгелер (азы-ноюн, ынчалзаан каннаар, ажыы-биле холбаа-хелбээзи кайы хирел, оларның ажыл-херекти шынарлары чүл?

Ш. Оюржак оралакчы президентиге А. А. Мельниковту шилип алырга, чамдык улус аваа удурлавын турганын утпаан боор бис. Оларның бир кол таарыжыманы чүүлү—Мельников Тываны болгаш оон чонун эки билбес, өскээртем келген, Красноярск крайга райком, райүүском деңнелинге ажылдаан чораан дээр хөөнүкер болгаш. Ол бир талазында, ындыг-даа чадавас ынчалзаа-даа Красноярск крайдээрге Россияның аажок улуг региону, бистиң ёжажыс, ынчангаш оон-биле харылзаавыс хаты турар үүрлүг. Бүгү чүктү оон демир-оруун товаршыгар сөөртүп ап турар бис. Бо крайны эки билир, ам артында кедээ ажылгагый талазы-биле эртем-билигиг, үүрүүр ажылга база «сайыпсаанда, дуржулгалыг кижини Президент шилип алган. А. Мельников-биле чоок ажылдап турар улус оон ажыл-херекчи, кижилит ынналарын база үнелеер. А Тывада ажылдап чурттап турар болганда, оон чонун хандыр билип өөренирин ол чайлавас-даа. Кедээ чоок-биле коючуг чоок аралашпайн турааш — оон четпес талазы болбайн канчаар. Ынчалзаа үе-шак дең чүвениң кызыгаарга ол четтиккейн турар.

Оралакчы президентиниң албан-күзөлгезинче киргеп соонда, ол наш катап Москва болуп, анаа үе үе чидирер (азы алыр?) үүрүгга таварыжкан. Москвада эрге-чагырганың коридорларынга үндүрген үешактың түнелинде. Тывага эдээн чингелделер эдип алдыгаш. Чижээ, Тываны чамдык экономиктиг айтырыгларга кыдыкы Сонгу чүкке деңнеш-тирерин бистиң даргаларывыс чедип алганывың ачызы-биле машина-балгат биле эт бараан кирер сөөртүкеп дээш, чарыгдаларны дүглаар 50 хуу чингелделерни биске берген. Бо хамык бедизи, кывар-даар материалдар эртээ-кежен үеде ол бедизи чүгээр шыкажыл. Бараан-сараан, бок-сак чүве бүрүүр кирер сөөртүп турар боорувуска. Тывага банк үезлийнин 10 хуузун чингелделиг болгаш. Ооң-биле чугаалажып, ынчангаш ооң-биле харылзаавыс хаты турар үүрлүг. Бүгү чүктү оон демир-оруун товаршыгар сөөртүп ап турар бис. Бо крайны эки билир, ам артында кедээ ажылгагый талазы-биле эртем-билигиг, үүрүүр ажылга база «сайыпсаанда, дуржулгалыг кижини Президент шилип алган. А. Мельников-биле чоок ажылдап турар улус оон ажыл-херекчи, кижилит ынналарын база үнелеер. А Тывада ажылдап чурттап турар болганда, оон чонун хандыр билип өөренирин ол чайлавас-даа. Кедээ чоок-биле коючуг чоок аралашпайн турааш — оон четпес талазы болбайн канчаар. Ынчалзаа үе-шак дең чүвениң кызыгаарга ол четтиккейн турар.

Ооралакчы президентиниң албан-күзөлгезинче киргеп соонда, ол наш катап Москва болуп, анаа үе үе чидирер (азы алыр?) үүрүгга таварыжкан. Москвада эрге-чагырганың коридорларынга үндүрген үешактың түнелинде. Тывага эдээн чингелделер эдип алдыгаш. Чижээ, Тываны чамдык экономиктиг айтырыгларга кыдыкы Сонгу чүкке деңнеш-тирерин бистиң даргаларывыс чедип алганывың ачызы-биле машина-балгат биле эт бараан кирер сөөртүкеп дээш, чарыгдаларны дүглаар 50 хуу чингелделерни биске берген. Бо хамык бедизи, кывар-даар материалдар эртээ-кежен үеде ол бедизи чүгээр шыкажыл. Бараан-сараан, бок-сак чүве бүрүүр кирер сөөртүп турар боорувуска. Тывага банк үезлийнин 10 хуузун чингелделиг болгаш. Ооң-биле чугаалажып, ынчангаш ооң-биле харылзаавыс хаты турар үүрлүг. Бүгү чүктү оон демир-оруун товаршыгар сөөртүп ап турар бис. Бо крайны эки билир, ам артында кедээ ажылгагый талазы-биле эртем-билигиг, үүрүүр ажылга база «сайыпсаанда, дуржулгалыг кижини Президент шилип алган. А. Мельников-биле чоок ажылдап турар улус оон ажыл-херекчи, кижилит ынналарын база үнелеер. А Тывада ажылдап чурттап турар болганда, оон чонун хандыр билип өөренирин ол чайлавас-даа. Кедээ чоок-биле коючуг чоок аралашпайн турааш — оон четпес талазы болбайн канчаар. Ынчалзаа үе-шак дең чүвениң кызыгаарга ол четтиккейн турар.

О

Республика Хүнунге уткуштур

ӨЗҮЛДЕДЕ ХЕМЧЭЭЛ ЧОК

Бир-ле хүн хууда архивим чазарлап оргаш, улгаттыр дагаи үжүктер-биле холуп бижээн, элээн кылын саазынналар тып алдым. Хол үжүү кырган кижиниң хемчлиг. Меңээ та канчап чедип келген чагаа чүве. Оон соонгу арнында «С. Сандан» деп бижип каанын ноомчуп чин ам-на шала-була сактып келдим. Тыва АССР-нин алдарлыг тудугжузу, Ленин орденниг, адыг-сурна Тывага дыргын тарай берген, тудуг ажылының хоочуну Семён Баянович Сандан ирейни дораан сактып келдим. Ол кончуг хүндүзевел, биче сеткилдиг, чазык-чаагай, чугаакыр, топтуг-томаанныг кижи-биле Кызылдын тудуг чер-леринге каш удаа ужуражып, оон дугайында, бригадазының ажыл-ижин солунга база удаа-дараа бижип турдум ийин. Ажылиш дээнде сеткил-сагыжы оожургавайн чораан ол өгбезис бо чагазының 1979 чылдың сентябрь 6-да бижээн. Чылдар эрткен, ол «кызыл-дустап» чоруй барганындан бээр база он чыл ажа берген. Ол чагааны радио дамчыдыпгазынга ажыглаап, солунга бижинир болдаш, чидир шыгжаанаким ол-дур ийин. Черле ыдыг чанчылдыг кижи мен, хоочуннарның солун сактыпкыннарын шыгжап, бижип алырын болаар. Ол чагааны минчан хоочун тудугжу Туркмен ССР-ге дыштанып тургаш, бижээн кижи бооп-тур.

Удавас бис Республика Хүнүн Наадым-биле кадыавгуст 15—16 хүнеринде баймралаар болгай бис. Бот-догунналап күрүне болганывыстан бээр кылган болгаш кылбаан ажыл-иживисти анаа түмнеп чугаалажыр апаар. Ынчангаш хоочун тудугжу Семён Санданның сактыпкыны бистин тудуг талазы-биле хөгжүлдевисти каксы-даа болза чугаалап турар. Шынап-ла, «өзүмде болчаг чок, өзүдеде хемчээл чок» деп тыва улустуң үлегер домаанда хаңы утка бары биллингир. Ынчангаш күш-ажылдың хоочунуңун сактыпкынын силерге таныштырар бодаан кижи мен. Оон бижээнинге улуг эзилге кылбайн, олчаан дамчыттым. Чүгле 1979 чылда бижээнин номчукчуларга сагындырып каайн.

——

КЫЗЫЛГА КЕЛГЕНИМ

Чөөн-Хемчик кожуунуң. Ийме сумузунуң хамаатызы Данзын Адавастайович Ондар мээң честем кижи (ол 1949 чылда аарааш, чок болган). Ол аалга өскен мен. 14 харлыг оол турдум. Ынчадза-даа үжүк-бижик-даа танывас, билир ажылым-на хой кадарар, тараа соктаар, арат кижиниң кылыр ажылдарын кончуг эки билир турган боор мен. Өөренип, эртем-биллиг чедип алаа деп күзел бүдүүн турза-даа, ким меңээ дузалаар боор ийик.

1938 чылдың август ай турган. Хой кадарган кээримге, аалдың улузунуң омак-хөглүүдаа кончуг. Өгге кирип келиримге, арыг-силиг, шевергин кеттиген, шилгедек кижиниң чугазының улус дыңнаан орлар. Мендилежирин-даа үттүпкаш, оон чанынга чайгаар-ла чеде берген болдум. Ам-на таныш кагдым. 1932 чылда Араттың Революстуг Шегинче чоруй барган, честемниң акызы Петр Адавастайович Шокпаа болган. Ол ыяның кижи мени база таныш каагы: —Уваа, чылдар эрткенин кижи билбес боор элдеп чүве аа. Сандан ёзулуг эр болган шыкажыл. Бо оолду Кызылче алгаш барайн, өөрензин—деп түнеп кагды. Ол чугааны дыңнааш, үтбам Долзат арай дүвүреп берди шыкаш. Мен чоруй баар болзумза, хой кадарар, ажыл кылыр кижи тыптыр эвес. Ырак-узак чер чораан эвес, хей-ле түрей бээр дээрзин үгбам сагындырып кагды эвеспе. Сеткилимге тып келген отчугаттыг суг кудупкан шыкаш болду.

— Бо хире улуг апарган эр үжүк-бижик билбесе кайын болур деп. Бичии өөренгеш, шеригге база өөренип алган. Чоруурда эдертип алыр мен—деп, шериг кижи ширинн чугаалап кагды. Честем, үгбам суг мени чорутпас деп чүвени билип каан мен.

Петр Адавастайович сөзүнге шынчы кижи болчук. Мени ол будуу белеткенип тур, дургунаштар бис деп чагып каашаш, бир аътты база будуу тып алган. Бир-ле дан бажында, даш бажы сарыг-шокар турда, эзер чок-даа болза, кидис чонакты аътка салгаш, нелээ аалдан будуу хөл үнүптүвүс. Шелени куду багаш, Хемчикти хеме-биле кешкеш, ол-ла хүн Чаатыг-Аксы дээр амгы эрги Шагаан-Арыг хоорайга хондувус. Чүнү-даа көрбээн, аал коданындан ырап көрбээн оол мээң-биле мунган аъдым дөмей ышкаш сагындырган. Хайыракан даанын чанынга чоруп олурувуста, бир-ле даг дег кара чүве довурак-доозунуг, ыыт-даалтыг халыын олур. Ам бодаарымга, машина дийин. Аъдым орук ийинче караш-ла диди. Демги акым мээң соомдан хөл келгеш, узун дындан алгаш, терезиниг сарыг ховуну өрү алзы хапты. Ам бодаарымга, Ийи-Тал ховузу ол хире. Бистин мунган аъттарывыс чүгүрүктер болдур ийин. Шериг акымның аъды Хөр-Тайга, Ийме, Баян-Тала үш сумунуң кырынга турган «Шокпаа-Кара» дээр чүгүрүк кара аътла болгай. Мээң аъдым Кенен-Самбуу дээр кижиниң чүгүрүк малы-ла болгай. Ол аътларның ачызында дуй ортузунда Кызыл хоорайга амгы чунар-бажын турар чер чоогунда шериг акымның бажыңынга чедип келдивис.

БАШТАЙГЫ ТАНЫЖЫЛГА

Ол-ла чунар-бажың чанында Кызыл хоорай чагырганы деп албан черинің чоогунда эге школа бар. Аңаа өөренири-биле мени киирип каан. 14 харлыг кижи бирги класска өөренип эгеледим. Үжен хире кижиниң бирги, ийиги класс кылдыр үзүп каан. Башкывыс Лама деп кижи болган. Ынчан «а» деп үжүктү алап, бижип эгеледим. Ол хүндүлүг башкывыс 41 чыл дургузунда улус өөредилгезинин шүгүмүнга ажылдап келгеш, пенсияже үнген. Мени Кызылче дургуннадып, эртембиллиг, ажыл-ишче карам ажыдып каан буянныг кижи Петр Шокпаа 47 чыл ажылдааш. Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозунуң почтачызы турду, оон хөрек чүрүүн республиканың Хүндүлел самбызынга азып каан турар чүве ийин.

Ам 1938 чылдың Кызылны сактырга ыыдыг, өскелерге солун болуп чадавас. Ынчан Ленинниң адын эдилээн кудумчуга ТАРН ТК-ның, ТАР чазаанын ийи хаът бажыны, амгы үеде ажылгың аныяктарның ийи эвлечглиг кежээки школазы ында ажылдап турар. Оон дужунга Тываның Төп Кооперациязының ийи хаът бажыңы, ам ында Тыва банкының баштаар черн. Тывачың АРЭ ТК-ның бажыңында «Союзпечать» чери турар. ТАР-ның культура ямызы турган черде «Тувинская правда» солунның редакциязы турган. Ол кудумчуну бичии өөрүдүр Кызылдың каттышкан школазының ийи хаът бажыңы. ол чоорту үрүлээ эмеглеген апарган. ТАР-га, МАР-га онза болгаш бүрүн эргелиг элчинн ажылдап турган черде амгы үеде Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу ажылдай берген. Ол-ла бажыңның үстүү дужунда амгы үеде Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинің бажыныга Шагдыр-Сүрүң аттыг клуб ажылдап турган чүве. Аңаа баргаш, оюн-тоглаа, шоу, концерт көөр турдувус.

Ленин аттыг кудумчуда Пушкин аттыг библиотека оон чанынга келгеш, өөрү кайган алгаш базып оргаш, чыгла дээш, ойта барып дүштүм. Корткаш, дораан түра халыын келдим. Чанымда үзүп чагыда радио ырлап тур. Аңаа үскеп болдум. Хавак дээрге достак чүве. Халып чоруткаш, акым, чазавам сугга хөөредим. Олар дээрге баарын кадыр каттырыштылар. Ам «Тувинская правда» солун редакциязының чаны-биле эртип чыткаш, оны сактып келгеш, будуу хейде каттырар-даа мен. Чөгенииг-ле чораан амытан дыр мен ийин.

Шынап-ла, башкывыс сөглээн сөзүнге ээ болган. Кочетов кудумчузу дээш үзүм дургаар терге оруу чоруй барган, ында-мында элезиниг, хараганнар үнген черде бир бажын чанынга эккелгеш: «Бо болза ом бээр чердир, орустаарга аптека дээр» деп чугаалады. Оон аазанда чангыс каът бажын чанынга келдиниис (ам гастроном түрээ бажын ол). — Бо болза ресторан дел улус чемненир бажыңдыр — деп башкывыс тайылбырлады. Амгы хөгжүмшин театры турааш черге ийи ыяш бажыңга үлегпүр бараннары садар магазиннер турган чүве. Амгы почта бажынының дужунга «Кинотеатр» турду, аңаа өөренгичилер башкывыс-биле кады кино-даа көрүп турдувус. Оон куду чүү-даа чок, элезиниг куу хову чыдар. Шетинкин-Кравченко кудумчузунуң үжүнга эмчи черн, оон өрү чоктаарга. «Хамаатылар клуву» бар, ам филармония ол-дур ийин. Оон биичии чоктаарга, Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуев аттыг школа бар. Ол кудумчунуң үстүнде, парк кыдында типография бар, аңаа экскурсиялап-даа турдувус. Кызыл партизаннар кудумчузунга долган дээрбеш турган. Донмас-Сутга ыяш болгаш алгы заводтары тургулаан. Ол үеде автобус, асфальтылыг орук деп чүве сагышка безин кирбейн турган болдур ийин.

ТУДУГЖУ АПАРГАНЫМ

1957 чылдың күскээр Сут-Хөл район турар үеде Сут-Хөл кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы болуп ажылдап турдум. Ынчан амыдыралым аайы-биле Кызыл хоорайже көжер үжүрга тевварыштым. Кызыл дээрге улуг хоорай болгай, стол кырынга тараа тарыыр эвес, ында мээң даргалаар сумум бар эвес деп бодалга алзын чораашаш, тулугга ажылдаар деп үзе шиитпирлеп алгаш, район Советинден тудугга ажылдаар шынзылгамны алгаш, ынчан Кызылга кара чангыс тудуг черн турган «Тыва тудуг» трезинге чеде өөрүмге, удуртукчу даргалаа мени чылыы-биле хүлээп алган. Кадр килдизиниң эргелекизи Анна Георгиевна Конева бижик бижээш, Очур-оол Норбулевич Монгушту бригадазынга ажылдаар сен дээш чорудупту. Бригада республиканың аптека эргелелиниң ажылдаар бажының тудуп турган. Аңаа чеде бээримге, 20 хире кижи ажылдаан тур. Бригадир Очур-оол Монгуш мээң тудуг талазы-биле мергежилимни сонгуургады. Куруг болдум. Чүгле бодумдан хамааржыры сагындывын кагды.

1957 чыл, Октябрь 11-ниң хүнү. Эртеңгинин сес шак турда, бригадага чеде бердим. Бригадир техниканың айыыл чок чоруунуң дугайында тайылбырлады. Амгы хөгжүмшин театры турааш черге ийи ыяш бажыңга үлегпүр бараннары садар магазиннер турган чүве. Амгы почта бажынының дужунга «Кинотеатр» турду, аңаа өөренгичилер башкывыс-биле кады кино-даа көрүп турдувус. Оон куду чүү-даа чок, элезиниг куу хову чыдар. Шетинкин-Кравченко кудумчузунуң үжүнга эмчи черн, оон өрү чоктаарга. «Хамаатылар клуву» бар, ам филармония ол-дур ийин. Оон биичии чоктаарга, Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуев аттыг школа бар. Ол кудумчунуң үстүнде, парк кыдында типография бар, аңаа экскурсиялап-даа турдувус. Кызыл партизаннар кудумчузунга долган дээрбеш турган. Донмас-Сутга ыяш болгаш алгы заводтары тургулаан. Ол үеде автобус, асфальтылыг орук деп чүве сагышка безин кирбейн турган болдур ийин.

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ОВУРУ

Аптека эргелелиң доозупгарывыс билек, дораан-на Кызылдың төп электростанция тудуунче бистн чорудупкан. 1953 чылда ол станцияны ажыглалга киирипгеривиске, хоорайга сайгылгазинар ана ак-чайт апарган боддур ийин. Кижилериниң өөрүшкүзүн көргеш, дыка-ла өөрээн мен. Чүге дизе ында хемзиг-даа бол, мээң үлүүм база бар болгай.

Бистиң бригадавыс урутлар садигин, № 7 школаның спорт залын, 960 кижи өөренир № 11 школаны, өкпе аарыгына удур эмнелге черин, Көк-Тейде, Сукпакта хүлээп алыр радио станциязын болгаш янзы-бүрү микрорайоннарда чурттагга бажыңнарын ажыглалга киирген. Шынапла, мээң караамга 1938 чылда эзизиргей куруг, хараган долган турган доозундовуракты черни ам кижи таныыс апарган. Хоорайның өзүп сайзыраанын магадавас аргам чогул.

Республиканың найысылалды улам-на чаагайжыл, амгы үениң хоорайларының овурхевирине кирип турары өөрүнүүр. Бетик мергежилдиг ажылыңнарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның саны өзүп турарын көзирип, көрүп чор мен. Ол ышкаш тудугның техниктиг хандыралгазы быжыккан. Шынап-ла, Кызыл хоорай эртемнин болгаш культураның ёзулуг төөгү апарган. «Монгуласа», «Кызыл» аалчылар бажыңнары, «Саян» универмагы, «Найырал» кинотеатр, «Улуг-Хем» ресторан, хөгжүм-шин театры, партия обкомунун, Советтер бажыңнары, башкы институду, Кызыл хоорхүүскомунун бажыңы болгаш чүс-чүс чурттагга бажыңнарны ажыглалга киргеп болгаш чамдыктарының тудугларын ажыглалга киирер деп турар. Шынап-ла, хоорай будуңбудун кварталдар болуп, хере базып бар чыдар.

Тудугга ажылдап келгеним-ниң үезинде Картына Монгушту, Тенек-оол Тулуштуң, Очур-оол Монгуштуң, Тараачы Соянны, Н. А. Остапецтиң, П. И. Чербаковту, М. Д. Стариковту эки ажылы дээш партияга киирер сүме-саналымны берген мен. Ол кижилерниң эки ажылдап, депшип чоруурунга өөрүп чоруур-дур мен. Ылангыя Иван Остапецтиң «Кызыл тудуг» эргелелиниң начальниги тургаш, СЭКП Тыва обкомунуң тудуг килдизиниң эргелекчизинге чедип депшээн. Михаил Стариков участок начальнигни тургаш, партия обкомунуң инструктору апарды. Павел Чербаков участок начальнигнипден «Кызыл тудуг» эргелелиниң даргазынга чедип депшип чоруй барды. Ол ышкаш 22 чылдың дургузунда тудугга ажылдап келгеш, аныяк тудугжуларга арга-дружулгамны дамчыдып, оларның дагдыныкчызы болуп келгенниге чоргаарланыр-дыр мен. Оларның аразындан Александр Дегс, Алексей Куулар, Биче-оол Кызыл-оол, мергежилиң хүн бүрү бедидип, коллектиктиг, эш-өөрүнүн макталын, хүндүткелин чедип ап чоруурунга база өөрүп чоруур кижи мен.

Күш-ажыл кижиниң каастаар дээрн шын. Ажыы-биле чугаалаарга, менде эртембиллиг, тускай мергежил бар эвес, ынчадза-даа ажылга ыяах, ыяжыг тура-соруум, чүткүдүүм-биле шаңналдыпмактадып-даа чордум. Тудугга тос чыл ажылдап чорумда, 1966 чылда 7 чыл планын 6 чыл 4 ай иштинде күүсеткен дээш, ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунун 1966 чылдың августуң 11-де Чарлыы-биле Ленин орденн-биле шаңналаан. Ол ышкаш 1966-74 чылга чедип барык сес чыл иштинде Тыва АССР-нин Дээди Советиниң депутадынга тудугжу эш-өөрүм мени сонгуп келгеп. 1974 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг атты база алдым. Бо бүгү дээрге аңаа-биле кижи мээң тудугжу ажыл-ижимни чазаамның бедидип-биле үнелээни болуп. Аңаа өөрүп четтирбейн, чүге өөрүүр боор.

Хоочун тудугжу Семён САНДАННЫҢ бижип каан чагыгы бо-дур. Бо чагаа чамдык аныяк тудугжуларга болгаш аныяктарга өөредилгиг, ажыктыг дээрзин бүдүүлүүр. Шынап-ла, ол үе биле бөгүнгү амыдыралды деңнээн найысылал Кызылдың кайы хире сайзыраанын шүүштүр бодап көрээлинер. Бистиң аравыска ыыдыг ажыл-ишчи, хүндүлүг кижилер чурттап чораанын база үтпас үжүрлүг бис. Бөгүнде бистиң аравыста чок-даа болза, хоочун тудугжу Семён Баянович Санданның кижизиг, бөдүүн овур-хевири бистин чүректоривиске үттүндүрбазы-биле чурттаар апаар. Ыыдыг кижилерни тывары, оларны номчукчуларга чедирээш бистерниң, журналистерниң ыдыктыг хүлээлгевис болуп артар. Ыыдыг төлептиг кижилер бистин аңыдыралывыстың каастакчылары, чаартыкчыларывыс, эгелекчилери. Ыыдыгларга мөгейип чоруулунар, эрним номчукчулар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

В. КОТЕНКО.

САДЫГЛАЖЫЫШКЫН

Кяжи бүрүзү бодунун өртекүнелиэзин билгеп турар үжүрлүг. Чеже хире өртекүнелиг болуп турарымны билип алыры-биле бодумну садып көөр деп шиитпирледим эвеспе.

Садыглажыышкын — ол дээрге нарын херек болгай. Бүгү-ле чүве байдалдан кончуг хамааржыр: базаар хүнүнде садар сен бе, рынокта чеже адааннакчы-чижикчилер бардыр, бодунну кандыг сорттуу кылдыр садыглажыышкынче кирер сен дээш ышкаш айтырыглар тектүү-ле келир аан. Ынчангаш бодунну бодун садар апарынга, хамааржыр чүүлдер-ле хөй ышкажыл (ылангыя реклама — садыглажыышкынның шимчедикчизин ышкажыгай), бараанче кирери хостуг бе, база чээлинге садар сен бе, ынчаш? Черле ынчаш шенеп көөр-дүр деп бодап алдым.

Рынокка келгеш, бичии дужаа каан огурештерлиг, эзэгейлиг болгаш дагаалыг хелээжен кижиниң чанынга кожа туруп алгаш, «Саттынар» деп бижиктиг шүүгайны хөрээмге азып алдым. Оон чарлаттыышкын эгеледим:

— Хамаатылар, амыдыралым иштинде бир-ле дугаар саттынып тур мен, а ол дээрге бедин-биле үнелеттинер деп билинеп!

Эзэгей-даа эвээжээн, огурештерин садып ап-ла чүр, а меңе мөчүлерим ааптыг-биле безин кым-даа албады.

Хөрээмни хөндүрүлдүрүп, бодумнуң дурт-сынымны чазамыктай көргүзүп, арын-шырайымны эрес-сергек киририп тур мен. Ынчалзажок дагаа-биле чижиишкинге ол шыдажып үзду, ону алгаш бардылар, мен артын калдым.

Чартык кил өзэгей садып алгаш, тыя тынмайн чоогланттым.

Ынчап турумда, баштайгы садып алыкчы-даа келди-ле ок. Ол меңден айтырды:

— А меңээ чижээлээрге, шляпаңны садар сен бе?

— Бодумну катай.

— Майыктааштарыңны?

— Бодумну катай.

— Шляпаңны, майыктааштарыңны, тонуңну, чүвүрүнүү садып ап болур мен, дувмам, чүгле сээн бодундан аңгыда, дегерезин аан.

— Бо бүгүнү азын-биле катай садып ап болур силер, хевимни арттырып алгаш, а мени база катап садыптар силер. Өртээн бодунарның карманыларга азы ажаалга кассазының депгеринге салып алынар.

— А оон чүү ойнап алыр сен?

— Мээң өртек-үнемнин болгаш меңээ чежени бээрингнин аразында ылгалыш.

Ол чоруй барды.

— Хамаатылар, мени эскерип-ле көрүнер!—деп алгырыпла тур мен, ынчалзажок олар эскет чок шуужүп-ла турлар.

Кажан бодумга өртектн база катап хөлчок чингедиптеримге, аныяксымаар хөрээжен чедип келди.

— Кадайлыг сен бе?— деп, ол сонуургады.

— Кадайлыг мен —дидим.

— Багай-дыр, Ажаалга кассазында депгерин бар бе?

— Чок.

— Оон-даа багай-дыр.

Ол хелек боданып түрүп-түрүп, мынча дидн:

— Ыыдыг-дыр. Ап алыйн. Ажыл-агыйымга хереглеттинге бээр боор сен. Аргажок апарза, Дусинга-даа берингей мен.

Ажына хона бергеш, аңаа мынча дидим:

— Өртээн чингеткен бараанчар садыынче кире бериңер. Силерге таарыжыр кандыг-бир чүвени сүмелээр боор.

Аныяк хөрээжен хомудаанындан, думчуун дыргытыпкаш, чоруй барды.

Элдешейлиг эрээн шокар ийи кижи холдарымдан мени тутпаш, ийи тарай тыртып-ла эгеледилер.

— Мен алыйн!

— Чок, мен алыйн!

— Бо аштн мен бир дугаарында кируй кагдым чоп.

— Чок, мен баштай көрдүм. Бирээзи дужуп бериптн:

— Ыыдыг-дыр, мен оны силерге база берип тур мен.

— Ынчалзажок мен силерге бир дугаарында дужуп бердим чоп.

— Чок, мен бир дугаарында дужуп бердим.

Оон мекеен ойталаар төлээде, кымның эргези улугул дээрзин маргыжып-ла эгеледилер.

Имир дүшкелек. Рынок ажылын хаап эгелээн. чон тарап чаның тургам. Мен база бир кил өзэгей садып алгаш, чоргаар базып чана бердим.

Мени садып албаан болганда, менде өртек-үне чок болганы ол-дур ийин.

ЧАЙГЫ ОЛИМПИАДАДА

БАРСЕЛОНА. Испаниянын Барселонада 1992 чылдын чайгы Олимпий оюннарының ажылгымчыны эртекен неделяның төгүүнде болган Аңаа Олимпиадалаан организастыг комитединин даргазы Барселона хоорайның мэри Пасхуаль Марагаль ында киржип келген даштыкыдан хөй санныг спортчуларга, келген аалчыларга, журналистерге болгаш делегацияларга байыр ледирип, чүве чугаалаан. «Барселона бүгү делегейни күснактап тур. Бистин Олимпиадавыс дээрге төнмес ынакшылдың төөгүзү-дүр» деп, оон организадчылары чугаалап тургавнар.

Олимпиада-92-нин оюннарында 12 мүн спортчулар, 173 делегация келген. Олар Олимпийжи беш дээрбектн тудуштурганнар. Баймралга Испаниянын эң тергиин дээш ыраажылары боттарының гимнин аңаа күүсеткен. Делегей репертуарының эң тулган операларындан ариаларын ырлаан. Уран чүүлдүн эң шилиндек ажылдарын аңаа көргүзер. Тайбинның демдээ болур олимпийжи келеергей улуг тух парад болган шелге тургаш спортчуларны хөмө алнаан.

«Олимпиада-92-нин» ажыдымшыны орайга чедир уламчылаан.

Ам баштайгы хүннерин чамдык түкелдерин номчукчуларга бараалгаттывыс.

СУГГА ЭШТИРИ

Барселона. Июль 28. Эр улус аразынга 4х200 метрнин дистанциязынга эстафета.

1. ХКД чурттарының каттышкан командазы (Дмитрий Лепиков, Владимир Пышненко, Вениамин Таймович, Евгений Садовый) Үези 7 минута 11.95 секунда. Делегей рекорду.

2. Швеция. 3. АКШ. 4. Германия. 5. Италия. 6. Великобритания. 7. Бразилия. Австралияның командазы киирбээн.

СПОРТЧУ ГИМНАСТИКА

Ынап-ла күүсеглер программа. Эр улус.

1. ХКД чурттарының каттышкан командазы (Виталий Щербо, Валерий Беленький, Игорь Коробчинский, Григорий Мисютин, Алексей Воропаев, Рустам Шарипов) 292,650 сан алган.

2. КУР. 3. Япония. 4. Германия. 5. АКШ. 6. Италия.

ДЗЮДО

Хөрээжен улус. 72 килограмм деңзиден өрү.

1. Сюзнь Чжуан (КУР). 2. Эстелла Родригес (Куба). 3. Натали Люпино (Франция). 4. Нюко Сакаи (Япония). 5. Клаудиа Вебер (Германия). 6. Беата Максимова (Польша). 7. Светлана Гундаренко (ХКД чурттары). 8. Эва Границ (Венгрия).

● ДЕМОКРАТТЫГ ЧААРТЫЛГАЛАР ЧЕДИИШКИНИНГ ДООСТУР

● ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ВАШИНГТОН ХООРАЙГА ЭГЕЛЭЭР ЧАДАВАС.

● ТАЙБЫН ҮЕДЕ ХӨЙ ШЕРИГ ЧАРЫГДАЛДАРЫНЫҢ ХЕРЭЭ ЧОК ДЕП, ЧАМДЫК КОНГРЕСС КЕЖИГҮННЕРИ САНАП ТУРАР.

ИДЕГЕЖИР ЧОРУКТУҢ ЧАА ДЕННЕЛИЙ ТУРГУЗАР

ЛОНДОН. Россия Федерациязының камгалал министри Павел Грачев чоокта чаа Англияга барып чораан үезинде Британиянын чепсектиг күштериниң хаан ыяштуудунга чүве чугаалаан. Делегейнин чангыс-даа күрүнезини амгы үеде Россия чаурлашкызы кылдыр санаваан турар деп. Россиянын камгалал министри демдеглээн. Ынчаарга күштериң баланссызынга үндезилээш, делегей харылзааларын калбартырынче Россия чүткүл турар. Делегей харылзаларынга идегежир чоруктуң чаа денелиин тургузары эргежок чугула деп, П. Грачев чугаалаан.

КАМГАЛАЛ МИНИСТРИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Россияда болгаш дүшкен Совет Эвилелиниң өске-даа республикаларында демократтыг чаартылгалар чедиишкининг доостур дээрзинге идеген турар бис деп, АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейни РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге медеглээн. Россияда болгаш ам хамаарышпас күрүнелерде эгелээн демократтыг чорудулгаларның чедиишкининг болуру чүгле ол чурттарга эвес, харын АКШ-тың национал эргелерге-ажыктарынга дүгжүр ийик деп, министр чугаалаан. Ол чорудулгалар тайбын болгаш хоойлуга дүштүр хөлөзээ турары күзенчиг. Ынчаарга демократия бүрүн тиилээр дээрзинге кандыг-даа магадылалдар бисте чок деп, Р. Чейни немеп чугаалаан.

МАРЛИН ФИЦУОТЕРНИҢ ДЫҢНАДЫЫ

ВАШИНГТОН. Ак бажыңның парлаага секретары Марлин Фицуотернин дыңнатканын Сүгаар алырга, АКШ-тың президентизи Дж. Буш Огайо штатка чоруп турган үеде ол черге хамаарышкан бодунун программазын ара соксаткаш, Кэмп-Дэвидте албан кылыр черинге далаш-биле чедип келген. Ирактың чагырыкчызы Саддам Хусейн Каттышкан Нациялар Организациязының Аймыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпиринн үревишаан, ядролуг чепсек бүдүрер үрен аймаан шыгжаан черлерининге КНО-нуң эксперттерни киирбейн турар дугайында айтырыгны америк президент бодунуң чөвүлекчилери-биле кады чугаалажып көргеп. «АКШ-тың болгаш Ирактың аразында харылзаларда эге нарын байдал тургустунуп келгеп» деп, Ак бажыңның парлаага секретары медеглээн.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ЭГЕЛЭЭР

КАИР. Чоокку Чөөн чүүге кризистн таарыштыр шиитпирлээрнге хамаарыштыр араб чурттарның болгаш Израильдың делегациязарының аразынга чугаалажыышкыннар бо чылдың август 10-да Американың Каттышкан Штаттарының пайысылалы Вашингтон хоорайга эгелээн турүп магатчок деп, Палестинка делегациязының кежигүнү Сааб Эрикат эртекен понедельникте «Саут аль-Араб» радиостанцияга берген интервьюзунга чугаалаан. Израильдин делегациязы-биле чугаалажыышкынларны ол делегат моон мурнунда чорудуп келген.

Израиль-биле кызыгаарлашкан араб күрүнелерниң даштыкы херектер министрлериниң болгаш Израильдин даштыкы херектер министриниң чугаалажыышкынары Сириянын пайысылалы Дамаск хоорайга болган. С. Эрикаттың чугаазын бүгээр алырга, Вашингтонга болур чугаалажыышкыннар эң-ие нарын байдалга болуп эртер шинчилиг.

ДЕЛЕГЕЙ КОМИССИЯЗЫНЫҢ СЕССИЯЗЫ

ЖЕНЕВА. Делегей эргезинин комиссиязын Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязы беш чыл хуусаалыг кылдыр чаартып сонгаандан бээр ам дөрт чыл эрткен. Бо аразында делегей комиссиязының 44 сессиязы болуп эрткен. Тайбынга болгаш кижи төрелгетеннің айыыл чок чоруурунга удур кем-бурууулуг үүлдегиглер дээш харылсалга онаарының кодекс төлевиледин чугаалажып көөрүн делегей эргезинин комиссиязының эзлечглиг сессиязы херек кырында доозупкан. Ол кодексти Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязы чугаалажып көөр болгаш бадылаар. Делегей комиссиязының сессиязының дараазында үе-чадазында делегейнин кеземе судунун статузун белеткээр. Ол суд делегей кодексизинин күүселдезин хайгаараар хүлээлгелиг болгур.

ЯПОН СПУТНИКТИ САЛЫП ҮНДҮРГЕН

НЬЮ-ЙОРК. Америк «Дельта» деп чедирикчи ракета япон спутникти Канаверал шеңнеде (Флорида штат) космодромдан эрткен пятницада хүнүнде космос гемнергенче салып үндүрген. Ынчангаш АКШ-тың болгаш Японнаның космос делгемнерин шинчилээр талазы-биле каттышкан программазын боттандырып эгелээн. Программаны күүседир хуусазы дөрт чыл, оон чарыгдалдары 160 миллион доллар. Программаның кол сорулгазы — чернин магниттиг үжүм шинчилээри.

КОЛУМБИЯДАН СӨӨЛГҮ МЕДЭЭ

ГАВАНА. Латин Американыц элээн делгем девискээрлиг чурттарының бирээзи Колумбиядан келген сөөлгү медээни Сүгаар алырга, кара-таакпы аймаан чажыдыбиле будургеш, садыглап турган чажыт организациязының удуртукчузу Пабло Эскобер кара-бажындан дезип үнген турган. «Эливгадо» деп кара-бажынга катап ону хорудаар болза, эрге-чагыргаларга эки тура-биле дужуп бээринге белен болуп турарын бодунун болучкуларының дамчыштыр ол кижи дыңнаткан. Оон чогум кайда чаштынып чыдары эрге-чагырга черлеринге эки билдинмес болуп турар. Ону шиндеп чөптүг судну болгаш оон айыыл чок чоруун хамыдырарын кадык аазап турар. Наркотиктер дээрэ янзы-бүрү кара-таакпы аймаан чажыдыбиле будурер, өске чурттарже садыглажып, хөй кончаа алыр үүлгедиг Колумбиянын девискээрининге эң хөйү-биле нептерээн турган.

ИНДИЯНЫҢ ЧАА ПРЕЗИДЕНТИЗИ

ДЕЛИ. Индиянын чаа президентизи Шанкар Дайял Шарма дангырак хүлээп алган. Бодунун президент болур бүгү чылдарында Индиянын конституциязынга шынчы болурун президент дангыраткаан. Дангыракты хүлээп алган сөөлүкле Ш. Д. Шарма доому медеглел кылган. Бүгү чон-биле Индияның национал чангыс эвин бижыглаар дээш бодунун бүгү билинип, күжүн бээрин ол аазаап. Индияның хостал-газын бүгү күжүүс-биле камгалаар үжүрлүг бис. Деп эрге чокка хостална турун болбас деп, а социал болгаш экономиктиг чөптүг чорук чокка —деп эрге турун болбас деп, президент демдеглээн.

274 МИЛЛИАРД 500 МИЛЛИОН ДОЛЛАР ШЕРИГ ЧАРЫГДАЛДАРЫ

ВАШИНГТОН. Америк конгресстин сенадының чепсек-тит күштер талазы-биле комитеди АКШ-тың харазында сан-хөө чылында (сан-хөө чылы 1992 чылдың октябрь 1-де эгелээр) АКШ-тың камгалал министерствозунуң шериг чарыгдалдарынга 274 миллиард 500 миллион долларны чарыгдаарын сүмелээн. АКШ-тың администрациязының шериг чарыгдалдарынга дилээниниң 7 миллиард долларын эвээш болуп турар. Тайбын үеде ол хире хөй шериг чарыгдалдарының херээ чок деп, чамдык конгресс кежигүннери санап турар.

ДАМАСКДА ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

ПАРИЖ. Франс Пресс агентилелдин корреспондентизиниң дыңнатканы ёзугаар алырга, Израиль-биле тайбын чугаалажыышкыннар Дамаск хоорайда уламчылап турар. Сирияның, Ливанның, Палестинаның төлээлекчилери чугаалажыышкыннарга киирипгишаан, иштн турушту ажылдап кылырын эгелээн. 1991 чылда Израиль-биле чангыс талалыг керээни чартаи Египеттнң делегациязы база чугаалажыышкынгарга киржип турар.

ИРАКТА ДАЙЫН ЧОРУДУЛГАЛАРЫ

КАИР. Ирактың президентизи Саддам Хусейнин шеригнерн ол чурттуң мурнуу талазы районнарында тура халыышкын кылганнарның турушгарынче шавар халдаашкынынарны сөөлгү үеде улам-на калбартып эгелээн. Майсан можуда чурттакчылыг черлерни Хусейнин шериглери ракеталар-биле бооланып түнелиниде тайбын чурттакчыларның иштинде өлүрткеннер болгаш балыглатканнар бар. Чүгле сөөлгү ийи хүнүнүн дургузунда ирак шериглерниң халдаашкыннары болган түнелиниде 30 ажыг тайбын чурттакчылар Амар сүүрүнүн дээжкээринге өлүрткөн. Дайын чорудулгаларынга үезинде өлгеннернин хөй чувүзүү херээженнер болгаш бичии чаштар болуп турар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МАДРИД. Өлүрүкчү чажыт организациязының кежигүннериниге хамаарыштыр дайын үезинин хооблуларын ажыглаар апаар деп, Перунун президентизи Альберто Фухимори (ол чурттуң президентизи япон националдыг бай кижи) медеглээн. Өлүрүкчү чажыт организацияларының чонга удур өлүрүкчү үүлгелиглерни, чазылдырышкынарын болгаш өске-даа кембүрүүлүг хөделишкиннерни шериг трибуналдарны сайгарып көөр апаарын президент дыпнаткан

ЧЕПСЕКТИГ ХАЛДААШКЫН БОЛГАН

ЛОНДОН. Того Республиканың Дээди Чөвүлелиниң политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазының амы-тынынче чепсектиг халдаашкын эргкен воскресенье хүнүнде болган. Ол комиссия чурттуң парламентизинин хүлээлгезин тур када күүседип турар. Комиссия даргазы Тавио Аморинни билдинмес бир кижи автомат-биле боолаан, аар балыглаан. Балыглатканкижини Франциянын пайысылалынга эмнелге черинге франциз самолёт-биле эккелген.

ФИЛИППИНЫГА БАРЫП ЧОРААН

МАНИЛА. АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер Филиппинының пайысылалынга барып чораан.

Чечен менде...

ТЫВА ЧЕРГЕ ЧУРТТААР ДИЗЕ

Тыва черге чурттаар дизе,
Саян сыным ашкаш баар сен,
Дыка бедик булуттарыы
Чалгын кылып четкеш аъзер сен.
Диттыг, поштүт тайгаларыын
Чайгаарыын чаптап көөр сен,
Дыыы чечен кыстарыынын
Чаннаарынга таалап аар сен.
Тыва төлге эш боор дизе,
Сагыш-хөрээн ажыдар сен,
Дыннаксанчыг ырларынга
Чайык суу дег, шаптадыр сен,
Чажыды чок шынчы сөзү
Саяк аътка эзерип боор,
Чазык чаны оңнүк чонче
Салым тудар көөрүүн боор.
Тыва черге чурттазымза
Хөлдүң, хемнин эзэн боор сен.
Дырбактыгымын, диин, киштин
Көкпазынга исчи боор сен,
Чылгы малдың одаалары
Шынааларга олбук боор сен.
Чыдын чыпчас Улуг-Хемге
Шымнып ойнаар балык боор сен.
Тыва төлдү эштензинде,
Шынчы кижи эжи боор сен,
Тывызыксыг оюүүн нүүрү
Чиинип чоруур одаан болур,
Эжин хөнүү сетиклиинин
Эрини ашкан далайы боор,
Эргим Тывам чуртталганыы
Эң-не байлак тоолу болур.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

● ● ●

САКТЫЫШКЫН

Республика типографиязы,
Ием ышкаш менче көөр-дүр.
«Чалыы шаанлы сактып
кел»—деп
Сагындырып келген дег
боор.
Парлаар цехке,
типографияга
Баштай ижим эгелээн
мен.
Шахов директор көдээ
бистиң
Чагып-сургап, өөредир.
Оралакчы Билчимир-оол
Оны-мону айтыр, кыдчыр.
Кызат башкым Чи-Шу-Ли
Кыймымдан чер ыраап
болбас.
Колосков биле Санчай
олар
Кожундактыг бызаалар
дег.
Мени бо-да соорту бээрлер.
Белге өйде дуза казар.
Чурумалдыг Межегейге
Чурттап өскен кижи
болгаш,
Ышкам, тар, ол, шык
цехке
Ырнам сынып турганым
шын.
Цинкография, ротация,
линотип,
Чиктиг аттыг машиналар—
Ажылчын мээн намдарымче
Ала-чайгаар союп кирген.
Дерим-бузум төгүлгүже
Тергиин кызып
чоргуладым.
Шоолуг бижик билбес
болдум.
Шору эр боол дазыккан
мен.
Эң-не баштай парлаар
цех —
Эжиин ажып өөредип
каан.
Республика типографиязы.
Ием ышкаш менче көөр-дүр.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.

● ● ●

ДИЗИГЛЕР

Айдан херел согунналгаш
Азарганчыг көкпа шойду.
Сокгам өткен моңгун хензир
Соланғыже имнээнзиг-дир.
Шинник-биле шиметтинген
Шимээн-не чок Москва уланы.
Ырнам-биле кужактангаш,
Ылым-чылым кайгап ор мен.
Ама сааным, демир-ужук...
Аза-ла алым! Болаа астың...
Ооңургал дужаан ол бе?
Одунаста чыгаан ол бе?
Болдалы үстүп чаштаан
Болдалдарым бызаадың:
Чалаа оттун чалбыыжыңга
Часты берген чинчи дизии.
Чоон орук доозун иээн
Чоонган хөй көкалаарыл...
Чоон маш дазылыынан
Чокпарлашкан бүүктаар хөй.
Дүнүүн кара хилминде
Дүлдеңгеген сылыстаар хөй...
Соорузалыг чаңгыс көкпа
Соорүзазыным ылаптыы бе?
Чүгүүрүктүн маны- ошпаан
Чүгле сылдыс соланғым бе?
Өлүм биле чурттаганым
Өлчей ужуу үлүбес бе?
Сынын-биле мөгейдежим
Сыгыт ыяш ужудуска?
Сыктык оттө таачым салгаш.
Сынчыг Тывам дужей
бээйн.

Раиса ТАМБА-СҮРЮН.

ҮЖЕН ЧЫЛ ЭРТКЕН

Кижилер болгаш оларның салым-хуузу

Бо чылдың июнь төнчүзүнде бистиң өг-бүлевиске чалаага келген. Ында **«школа дооскаңнывыстан бээр 30 чыл болганывысты демдеглеп эрттирер деп тур бис. Июнь 26-да Хандагайтыга чедип келиңер!»** деп бижип, чалаан болду. Солунуң түү дээр силер! Артында:

...Чаңгыс класска ойнап өскен
эжим-өөрүм
Чалыы чораан чылдарывыс
сактып, бодап,
Чайгы бойдус каастап
шыпкан Өвүр черге,
Чашкы шаавыс
сактыышкының
турасказдыыл

— деп шулүктеп каан. Оңу номчуй чаалкаш, кижиниң хей-аъды көдүрүлүп кээр чорду ийин.

Калы кыраанам-биле калы чаңгыс классчы улус бис. Кандыг-чүү-даа болза, ол байыырлалга баар дыштавис.

Өвүрүңүн улуг арт кырынга үве халдың келгеш, оон худуган бадарга, солагай талазында чарык иштинде бир дугаар ыыштаг бар. Ол черин Бичек-Кара-Суг дээр. Шаанда бистер школага өөренип турувуста, ол ыыштагга бистиң чаңгыс классчыларывыс Балчы-оол, Сүүр-оол алышкыларының аданези: Делгер, Сепей Моңгуштар анаа ыыштаглап турган улус чүве. Ынчан Сепей үгбай ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады-даа турган, база багай эвес дириг чыштаг болдур кйин. Бистиң школа дооскаңывыстан 30 чыл юбилейивис оортан бир километр хире өрү талазынга болуп эртерин чалаагада айытқан болду.

1962 чылдың июнь 21-де Хандагайты школазының 44 кижи доостувус. Чеден ийи чылда он чыл болганывысты чамдывыс демдеглеп эрттирген чүве. Сезен ийи чылда чүгле 8 кижи демдеглээн деп сурдан дыннаан бис. Школа дооскан соонда 30 чыл иштинде шүүт көрүшпээн, сураа читкилээн улустарывыс бөзин бар. Солуп-даа, сүрээденчигдаа. Бис ийи ирей-кадай айытқан черинге чөөкшүлеп олурувуста, ийи чиик машина утқуп кээп турар болбазыхве.

Өвүр черге ынчаш магадыгдаа аяк хүн болган. Кежээкиниң сес шак. «Ийи класстың өөреникчилери чыскаалынар. Школа директорувуга рапорт бээр!» деп комавда үнүп. Шаандагы үевис дег чыскаалыстывыс, класстарывыс дарганың шыгыызым-даа медээжок. Школавыс директору турган (амгы үеде хүндүлүг дыштаныылгада) Ламалай Шырбановна Моңгуш база чедип келген. Сурлуу комчуг көстүп тур.

— Эш, школа директору. Хандагайты школазының 30 чыл бурунгаар, беш дугаар доозукчуларың болур 10 «а» класстың өөреникчилериндең, бо кежээки байырлыг шүүм чыскаалында 17 өөреникчи чедип келген!... — деп, бистиң класывыс даргазы Эрес-оол Ондар алеткеди.

— Эш, директор! Бо хүн бистиң 10 «б» класывыстың 22 доозукчуларыңаан 14 кижи чедип келгей!... — деп, ол класстың даргазы Екатерина Дагба алеткеди.

Рапорт бердингеп соолүнде, бо юбилейиң эрттирер талазывиле организастыг комитеттиң даргазы Эрес-оол Ондарның кыска дыңнадыы болду. Оортан билдингеп болза: 30 чыл иштинде «а» класстың доозукчулары 84 кижи кылдыр өскеп, «б» класстың улузу 71 кижи апарган болдувус. Ол-ла үеде 9 кижи чок апарган. Оларның иштинде 2 инженер, көдээ ажыл-агыйның 3 специализи, 2 башкы, 2 ажылчың кижи — оларның аттарын адап, чыртыкчыг турасказал кылдыр, кажыдал сактыышкының кылдывыс. Мунгаранчыг-даа, хомуданчыг-даа болду.

30 чыл болганда ужуражыы кээп турар чаңгыс классчыларда чугаа, оюн-баштак, таныссам, чүнү чок дээрзи? Ажыывиле чугаалаарга, ук байырлалда бо чылын 50 харлап турар кижилер бөзин 12 кижи болган бис. Эш-өөр шуптуу-ла өг-бүлелери-биле кады келген. Ол дээрге ийик дакмыр солуп, чараш чүүл болур. Школа директорувуның мынчангы доостурган ооллар, ургулаарының «күдээлери» болгаш «кенээттери» база ол хире улус келген. ук байырлалды ол улам кааспал байлаашыткан дизе частырыг түрбас боор.

Байырлалдың кол үтказы анаа-ла бир аъш-чем чиг, арыг агаар тыныы аар дээринде эвес дээрзи билдингеп. Кол чүүл болза ирак-чоок-даа черлерде чоруур болза, эш-өөрлери аарып-аржаан таварылгада, качыгдалга таварышканда бот-боттары чаңгыс ада-иениң төлдери дег, дузалажырын кижи бүрүзү чугаалаар болду. Ылаңгыя экономиктиг кризистиң бо берге үезинде, ол чүүл эм-такыбиле дөмей үнелиг болур ужурлуг.

Концерт, спортчу оюннар, эртениң даа хаазы үткүүр, чажыг чажар, чалбарыг кылыр дээш, программада чүүл чок дээрил, солуп-на чорду. Маңаа бистиң бир чаңгыс классчы эживистиң ол үеде бижээн шүдүү-биле бо материалды доозуп каайн.

Дистанциялыг муруу чүүле чаңган куш дег,
Ынгин-биле чылдар шүүүп
эрте берген.
Хилиң кара баштавывыс
дүгү бээни
Хидин түлүк моңгүнелип
эгелээн-дир.
Кыргай-ава, кыргай-ача
болу берген,
Кырый хона баарывыс
ол-ла чоор бе?
Буян-чолдуг чуртталгавыс
ара үүп,
Бурганнаан-даа эш-өөр
бар-дыр.
Харааданчымын.
Чыстың, ооллун дүлгээзинниг
үезин дег
Чыңнажым, чаннашса-даа,
канчан баарын?
Орай кежээ одаг салып,
карак басып,
Ойнап-көгленп олурза-даа,
чүнүң кемил?
Элдеп-зиин ужуралга
таварышкан
Эрткен ойнуу, аки-бакты
көөрежикпи.
Эвээш артыкаа чуртталгавыс
чылдарында
Ритиг-демниг болгуун-даа
дугуржүүлүү.
Тенгыс хомук, чаңгыс чоруук—
каяа калбас,
Чагыг-сүме дутуржүп-даа
алкай-ла бис.
Чайкың шаа бо дүнезинде
Өвүр черинге
Чайгаар үзер аткан даяың
утказай-даа бис.

Дазар-оол ООРЖАК.
Чазаанга хоорай.

Чаңчыл, ёзулалдарны сагыыр

КУРАЙ, КУРАЙ!

Сүт-Хөл районнуң ангор өшкү ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхозунуң ажыл-ишчилери бо берге чылдың часкы тарылгазының тараа культуразының чаштырылгазын июнь бирге чедир дооскан. 500 гектар черинң суггарылгазын, чер андарып, тараа чаштырылгазын чорударынга механизаторлар Владимир Сат, Дамчат-оол Ондар, Чылбар-оол Ондар, Мерген Моңгуш, Чаш-оол Ондар, Сергей Ондар тура-соруктут ажылдааннар. Ынчангаш часкы үениң чымыштыг ажылдарды өшкү кыргылдазы, тарылга доозулганы-биле. Алдың-Ишкинден үндүрген Кара-Дыт бугазын, оон чанында Узун-Саймр аксында Овааны дагыыр дугайында совхозтуң хоочуннаары болгаш хоочуннар чөвүлелининң даргазы, 73 харлыг Даваа Ондар санал киирип келгеннер. Ол саналды совхоз директору Найдан-оол Ондар деткип, материалдыг дузаны бергүскен. Көдээ Совет даргазы Чадамоол Түлүш база чөпшээрешкен.

Ованы тургузуп белеткээрин хоочуннээр апрель айда доозуп алганнар. Оон турар черн таарымчалыг шилиттинген. Оон өрү хемнерже үнүптерге, кадар оттуг, кадыр мээстерлиг делгем одарлары — «Ишкин» совхозтуң ангор өшкү коданнарының будун чылга көш солуп чурттаар турдаглары. Ованнан күду алзы бадыптарга, тараа, сигең, картофель болгаш өске-даа мал чеминиң дүжүдүн алыр шөлдери кестүп келир.

Хүнүүн аяс эртенинде ованы болгаш бута дөзүүн дагылгазының ажыдыышкын ёзулалың сарыг-шажыннығ хоочун суртаалчызы, Баян-Талада Орус Куулар кылган. Дагылгага «Кызыл-Тайга», «Ишкин» совхозтарның чону хөй келген. Баштайгы эзлчээнде Узун-Саймр, Ованың даргазынга Даваа Ондарны соңгаан. Тывалардың «Ова» болгаш «Буга дөзү» дагылгазы деп бурунгу чаңчылдарының катаа тургустунуп турарының дугайында билип алгы дег чүүлдерни О. Д. Куулар чонга тайылбыылаан.

Ованы болгаш буга дөзү дагыырының сайын салып, аъш-чем дээжилерин өргээн, алган-бөрээлдер кылган соолүнде чон аштанган-чемненген. Ол-ла үеде Ишкинниң Культура бажыңының үран талантылыглары микрофонга тыва ырларны, сыгыт-хөөмейни күүседип турганнар.

Маңаар болгаш челер аъттарның чарыжын, 16 хар чедир болгаш улуг мөгелерниң хүрежин эрттиргилээн. Тиилекчилерге дерт ангор сергелерни, ийиги, үшкү черни алганнарга акша шанналарны тывыскылаан. Маннаар аъттардан Карл Маркс аттыг совхозтан Александр Түлүштүң, Артур Ооржактың, Орлан Ооржактың аъттары сүрүштүр чеапп келгеннер.

16 хар чедир мөгелерден Хөр-Тайганың мөгези Түлүш Байбек шүүлгеш, ангор сергеге-биле шаннаткан. Улуг мөгелерден ат-алдарлыг оюн мастерлери Сыын-оол Күжүгет, Михаил Дулдуй база хүрешкеннер. Ыдыг-даа болза «мөгенің маймы кадырыкъ» деп чугаа бар болгай, Сүт-Аксында спорт школазының тренери, аныяк мөге Ляс Моңгуш шүүлген.

Ишкинчилерниң Узун-Сайыр Ованың баштайгы дагылгазы организастыг байдалга эрткен. Сүт-Хөл район-га бир дугаар болган бо байырлалдыг ова дагылгазын көргеш, чамдык чедир кыдынмаан чүүлдерни даразында чылдарда дагылгаларда өөренип көөру-биле, бот дугайты бодалдарымны кирикседи.м.

Бирээде, даг-даштыг черивиске даш овадан кылзывысса? Ону чыл-чылы-биле немей салып болгай-ла. Ыяш ованың хей-ле чаш ыяш кестинери харааланчыг хиредир. Эрткен чылын Цэнгэл тываларының даш ова дагааның барып көөрүп, дыка хей сагыыр чурумнарны билип алган мен. Өг ханазы дег төгерик улуг ованы долгандыр дерт чүүнде аптаралар дег сан-салырлар бар. Оларның кырында кестү өжүрбейи, аныяк ооллар сегерелип турар. Келген-не эр кижи бүрүзү аътыжын чедиштир салыр. Дараазында долганында, аржаан, тараскойтпаан, ак чемин чажарлар. Нөрээлчи, чечен-мерген ашактар чүве чүгаалаан, «кураглаары» чорудулар. Үш дугаар долганнаш, чажыг чажар ашак йөрээл салырга, эр улус дискекке олургулапкаш, үш удаа тейлээш, оон сөөлүнде чүс ажыг хире метр ыракка чыскаай олургулапкаш, ованже эртиээн хевээжен чон-биле каттыжып, аал-аал аайы-биле аштанырчемненир чүрүмнүт. Эр улус баштай баргаш-ла, улуг ованга шашкылап каан ыяштарга ап чорааны боттарымга таарышкан ян пестерин багларлар. Улуг ованың кырында сакга шээр малдың сакпактыг төштерни аалдар аайы-биле салыр боор чоду. Ында нөрээлчи ашак санны кыпсып, таарыштырып турар.

Кажан чон аъш-чем тоолап турар үеде, аът чарыжын чоруткар мөгелер хүрежи, оюн-тоглаа-даа эгелээр. Бо ованың Цэнгэл сумузунуң болду. Биске болза сумузунуң «күдээлери» болгаш «кенээттери» база ол хире улус келген. ук байырлалды ол улам кааспал байлаашыткан дизе частырыг түрбас боор.

Байырлалдың кол үтказы анаа-ла бир аъш-чем чиг, арыг агаар тыныы аар дээринде эвес дээрзи билдингеп. Кол чүүл болза ирак-чоок-даа черлерде чоруур болза, эш-өөрлери аарып-аржаан таварылгада, качыгдалга таварышканда бот-боттары чаңгыс ада-иениң төлдери дег, дузалажырын кижи бүрүзү чугаалаар болду. Ылаңгыя экономиктиг кризистиң бо берге үезинде, ол чүүл эм-такыбиле дөмей үнелиг болур ужурлуг.

Концерт, спортчу оюннар, эртениң даа хаазы үткүүр, чажыг чажар, чалбарыг кылыр дээш, программада чүүл чок дээрил, солуп-на чорду. Маңаа бистиң бир чаңгыс классчы эживистиң ол үеде бижээн шүдүү-биле бо материалды доозуп каайн.

Дистанциялыг муруу чүүле чаңган куш дег,
Ынгин-биле чылдар шүүүп
эрте берген.
Хилиң кара баштавывыс
дүгү бээни
Хидин түлүк моңгүнелип
эгелээн-дир.
Кыргай-ава, кыргай-ача
болу берген,
Кырый хона баарывыс
ол-ла чоор бе?
Буян-чолдуг чуртталгавыс
ара үүп,
Бурганнаан-даа эш-өөр
бар-дыр.
Харааданчымын.
Чыстың, ооллун дүлгээзинниг
үезин дег
Чыңнажым, чаннашса-даа,
канчан баарын?
Орай кежээ одаг салып,
карак басып,
Ойнап-көгленп олурза-даа,
чүнүң кемил?
Элдеп-зиин ужуралга
таварышкан
Эрткен ойнуу, аки-бакты
көөрежикпи.
Эвээш артыкаа чуртталгавыс
чылдарында
Ритиг-демниг болгуун-даа
дугуржүүлүү.
Тенгыс хомук, чаңгыс чоруук—
каяа калбас,
Чагыг-сүме дутуржүп-даа
алкай-ла бис.
Чайкың шаа бо дүнезинде
Өвүр черинге
Чайгаар үзер аткан даяың
утказай-даа бис.

Дазар-оол ООРЖАК.
Чазаанга хоорай.

Чаңчыл, ёзулалдарны сагыыр

КОРУКЧУЛЕР МАНАП ТУРАР

Тываның намдарында алдан-дургунналрның ат-сураа бистин тыва чонның үттүндүрбас төөгүзү боол артхан. Бо төөгүнү «Алдан-дургун» деп атбиле ураң-чечен фильм кылдыр үндүргеанн черле ынчаш деп санаар. Алдан-дургунналрның тура халыышкынналры Сүт-Хөл кожуунуң Оргу-Шөл, Кара-Дагга 1883-85 чылдарда болган. Баштынчызы ядыы арат Самбажык турган. Ол үеде бүзүүлүк тыва чонну даштыкының болгаш иштикиниң бай феодалдары, кыдат, орус садыгжылар ядаралга таварыштырыл. чиляның үзе хемдип турган. Бо дээш ядыларның үдурланган бөлүү «Алдан-дургун» деп атка киргеп. Олар чижеен садыгжыларны, феодалдарны көөр хөөн чок, оларның эт-бараанын, мал-маганы ооолаап, ядыларга бөөр дээш тулчуп турган.

Чоокта саа «Барлык» совхозтуң Культура бажыңында «Алдан-дургун» деп кинону көрдүм. Тываның каас-чараш бойдус-чурумалдыг черлеринге хөлөңу тыртырганы ээрле эки деп эскердим. Кинода кол рольдарны күүседип турар артистер Борис Александр Ооржактарның эки ойнааның мактап чугаалаар апаар. Ындыг-даа болза бо кинода элээн чедимче чок чүүлдерни ыыттавайн баар аогам ногул. Алдан-маадырларның тура халыышкынны 1883-85 чылдарда болуп турган болгаш тыва чонның хосталга дээш демиселикин база бир төөгүлүг үе-чадазы болур. Кинода ону ынчаар көргүспээнин хомудаптыг. Чүзү-даа билдинмес, аналала боолар чүктел алгаш, аътгарлыг ынай-бээр шапкылажып турар улустар бар. Чүү улузул ол? Уптекчилер, дээрбечилер бе, азы оорлар бе деп чүвелп күзедер турган. Ол ышкаш Самбажыкты дүлүп-шарып каан үезимде кандыг-даа феодалдарга удур чугаа-сооду чок, анаа-ла чаңаган олуруп турар боор-дур.

Кижи бодап көөрге, дарлакчыларга удур элээн каш чугаадан чугаалаан болза эки турган. Кинода ойнап турар артистерниң тыва чугаазы арыг, тода болур үжүрлүг. Орус дылче очулгазы тыва дылды эмин эрттир сы базып турар. Очулганы орус дылбиле бижимелин кылыр турган. Ол ышкаш киноюн маадырлары аътгарлыг аъаар халдап турда, индейжилерлиг (алгылыг) кино сагындырып кээр чорду.

Ынчангаш баштайгы тыва кинода четпестер барын чаңгыс мен эвес. көрүкчүлериниң бодалдары анчы-анчы чугаалап турар дээнзи билдингеп. Кинода четпестерни катап эдер деп айтырыг берге. Ам Тываның шин чогаадымчылы Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинээн база-ла кинога ойнаар, тыртыраар деп турар болгай. Бо шинээн артистер чедимелиг ойнаарын көрүкчүлер манап турар.

Гава-Самбу САРЫГЛАР.

Хууда бодал

ДАМЧЫП ЧОРУЙ БААР

Шаанда тыва улус аас чогаалыкын кандыг-бир хевирин аалдар-өглер аразынга ыыжаанда, азы ким-бир кижи ону кончуг таптыг чугаалап үнүп кээрге, ону өттүндүр чугаалаап, бодунуң-на сөзү, бодунуң-на чогаалы-биле делгередип чоруй баар турган. Оон ынайлаза, бот-боттарындан улуг өскерилге чок аас чогаалдар тургустуна бөөр. Ылаңгыя үжен чылдарда ыыдыг чечен кижилер Тываның кайы-даа черинге хөй турган дей билир мен.

Бистиң азавыс Инюмей Лоозаевна Кол Тожуга арбан даргалап, нам үүрүн, сумуунуң хөрээженнер төвүлелин даргалап чораан, тоолдарын паспаткан, чонның аас чогаалын элээн билип кижи болган. Бирле катап ол «Мээн бодап каанын бо, ам дыннаар силер, оон боттарынар-даа улаштырган силер...» — дээш, аалда бистерге үзүн-даа, солуннаа чугаазын хөөреп бээр чүве. «Реванш ыыны» солунга парлаттынган «Билдим-билдим» деп дүрген-чугааны номчаап, оон улаштыр боду моон адаанда дүрген-чугаазын соңгуглаткан. Элээн үзүн ол чугаадан чүгле мын каш отуруулар сагыжымга артхан ийик.

ОЛ-ЛА КҮДЭЭН

Көрдүм-дептим, кек хорум,
Хорумналза — бедик ова.
Оваланза — орган даштар,
Даштала-ла — ханда ястер,
Истеледе — ыяш ыяш,
Ыяштала — ыргак сояк,
Сояктала — шураан алды,
Алдылаза — айдызаан боо,
Боолаза — боттун олча,
Олчалаза — Очур күдээ,
Күдээзе — күүгүр караа,
Карактала — кара-ла төөт,
Төөттелзе — деспес буттар,
Буттала-ла — бүүкпас оол,
Оол болза — ол-ла күдээм'..

ААСКА ЭПТЕШКЕР

Бодунуң аас чогаалының хевирлериниң хөй болгаш янзы-бүрүзү-биле тыва улус өске кандыг-даа аймак-сөөк кижилернин мурнунга чоргаарланып болур. Ол хевирлер тус бүрү чаңгыс аай хептеж күттүнмейн, бир черден өскезинге, бир чечен кижиден өске кижээ бодунуу кылдыр киргеш, чон аразынга артып каап чораан. Олар ааска эптежип быжыглаңган-даа. Ынчангаш, делгередигей хевирлери болур үлегер домактарлап, тывызыктардан, тоолдардан аңгыда, алгыш-бөөрөл, чалбарыг, тарбыдал, хоруглал, каргыш-халаг, чижеег-кагжыг, хам алганың дээш, өскелери-даа хей ямы болуа аңгыластынып келген. Оон чижектерин Тываның аңгы-аңгы булуннарындан тыва дыл болур бис.

Ам ном-чуурнар чижеег-кагжыгның Тожунуң хем ортутут улузунга элээн делгередигей болганын эскерген мен.

— Хар кыйырткайның, бутар дагжаан дег — чүү дээр сен, Чыгак?

— Аспас-турбас аңчым-на ыйнаан.

— Аспас болза, кээр хонуун чүге эртпээрзең?

— Азарыг-даа тоор эвес ол, аажык-олчазын-на бодап чорду ыйнаан.

— Турбас болза, дугуруушкан хүүнүден чүге ооалдаан?

— Турун-могаарын-даа тоор эвес ол, дүүг базар аңын-на бодап чорду ыйнаан.

— «Аңчым ыйнаан» —диин бе, бодуң ачызын көөр аңчылыг аварган кижи-дир сен аа?

— Аңчылыг болбайн, аза-четкерлиг болур эвес.

— Аза күүгүр база аңнаар боор чүве-дир аа?

— Аксын аазатпа, эр, аксынче азам кире бээр!..

— Хар кыйырткайның, бутар дагжаар, шынап, ол кайын-на сенээ хамаажыр дааштар деп, Чыгак?

— Хамаажыр-ла буттар боорга, менден харыы эреп ор сен чоп?

— Че, че, пашта ханым чарлы быжар четти, сээп-биле чугаа бүүпес хей-дир сен!

— Че че, чазылган ханың болза, барып дүрген эскеш, сыырып ал, чазылбаан каның болза, паш күүгүр боду-даа чиксей-ле!

(Тожунуң Сыстыг-Хемге Чыгак-Хавы деп аттыг кижи чурттап чораан. Кырып келгеш, ол аңчы ашак болганчок аалдар кезип, төрел-төргүүлерин эргип, чортуп чоруур чүве. Бо чижеег чугаага оон адын ажыглаан).

ХЕРЭЭЖЕН ХАМ АЛГАНЫЫ

Улустан айтыртыныл, демделген ал чораанын-биле алыртта, революция мурнунда Тожуга дерген хам турган (оон хей бооп дээлер база бар). Оларның үжен хирээн бүдүүт дериг-дуругулуг, ыдык-лептиг турган, өскелери ындыг дерагхеп ажыглавайн, чүгле кандыг-бир «күштүг» пес кескинднзи тудуп алгаш, ону чалап азы артыш, чойган өттетвеш, оон хай-бачыт арылдырар чыдын тараазыр чажыын оргаш, хамнап чораан чүве-дир.

Оларның бирээзи — ынчаарзагы Бии-Хем сумузунуң Толбул деп черге чурттап чораан, үш ооллун, үш кыстың иези Соян-Кадай (чогум ады Калбай). Ону Тожу бо мынчаар эң шыырак херээжен хам деп азаа чораанын дыннаан мен. Ол хам сөөлгү катаа 1936 чылда бежен хире харлыында хамнаан. Оон хамнап турганын үш катап корген мен. Бижип, демделгеп ап чораан чүве болза, хам кырган-аванын сес-домаа бир янзылыг, та чүү хире чечен-мерген болду ыйнаан. Бир катап хамнаарда, чатыр өгге аарыг кижи чыткан чүве. Хамнаанындаа билип артханым каш одурүлер бо ийик:

Адырда сут чылчырай-дыр,
Ала-шулбүс сүстүрбес мен!
Шеңдан артын соктап орар
Чаактыг азаа мрадыр мен!
Дозуун кывыс, уме халам,
Дозуттар бис, мрадыр бис!

Чазаның ашкаш,
саяың салывыт:
Карый бербе, ам экириден!
Азалар ам ырап чоруптар,
Хөөр болдан, азалын эзлеп.
Берге болба, ам сегнир сен,
Бээр хөрдек, чырыкты
көрден!..

Алексей НУГУУРАК.

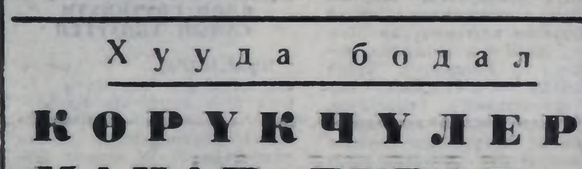
НОМЧУВАС МЕН

«Доңгала кадыкты» номчаап, ону сценага ойнаап, шаннадып, мактадып шаг болган мен ийин. Чонга билдингир чогаалчы Салчак Тамбаны автор дээш чектевес мен. Ол үеде национал чаңчыл-ёзулалдарывысты чидирип, хүрээкиттеривисти буза шаап, «Сталин, Тока делгерезин!» деп турган үеде Салчак Тамбаның кыйгызы, хей-аъды, үнү. «Кас эдергеш, каарган будун доңурган» дээнзиг, кандыг-даа чүдүлге чогувустан бөрт кеткен мал дег апарганывыста «Доңгала кадыкты» номчуваымны билингеш, бижип ор мен. Тывала сарыг-шажынның оруу ажыттынып, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белиринге кыыштың соогунда ийи өг тиктипкенде-даа ол инитилелге бүзүревейн турдум. Кажан хүндүлүг башкы Борис Содунам, камбы башкы Сандактың оглу Хүлер-оолдуң ачы-дузазын алган, көрген соомза, ол эштерге болгаш сарыг-шажынга бүзүрээр апарган мен.

Башкыларның судур номуи кижи билир эвес, чагыг-сөзүү, берген эм-таны, тутқан-сүйбаан хайыразы дыка-ла бүннүг, ажыктыг болду. Уруум Лада бичизинден-не думчук аарыы — гайморитпиг чорду. Ол дээш Сочи, Красноярск, Улан-Удэ, Уш-Белдир, Чедер, Дус-Хөл болгаш барбаан аржаамнарывыс, четпээн эмчилериивис чок. Адак соонда үстүнде лама башкылар бажыныңга барып эмнээн соонда, уруум жан-кадык, омак-хөглүг, эш-өөрү-биле өөренип, келир үеник башкызы болур сорулгалыг өөренип турар.

Ындыг бүннүг кижилерни биле-тура, «Доңгала кадыкты» Сталинге, Токага номчуп бээр эвес мен, ол шулук-биле байырлаштым. Кижи эмчизи мергежилдиг бистиң Хайыраканда аныяк лама-башкы Вячеслав Күжүгетович Серенотту база хүндүлээр мен. Ол кижиниң сулалындан кандыг аарыглыын билгеш, оът-сиген-биле эм кылыр, кижилерниң аарыг-хоочузун эки-ле эмнээр эмчи-башкы деп билдим. Сарыг-шажынның кижилери база тускай эртем-билиглиг улуг дээзии херек кырында билдим.

Бичө-оол МӨҢГҮЛ-ООЛ.

Бистиң ынак аававыс 50 солуннуу дамчыштыр апаз хаалаар.

Аававыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр «Шын» изиг байырны чүрээвистиң ханызындан келирбишаай. кан дег быжыг кадыкшыл-

ЧИТКЕНИ-БИЛЕ

Россияның Көзэ ажылагый банкызының Тыва депискээр банкызының Тожу район салбырының «Менги-Дугаи» арат ажыл-агыйынга берген 100000 рублуг лимиттиг чек дептерии читкени-биле ыш чок деп санаар.

ИЮЛЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пятая обезьяна» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20. (узатказал). **Видеозал: «Ведьмы из Истинка»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шахтарда.

«ВОСТОК»: «Игра на миллионы» 14.00, 16.10, 18.20 шахтарда.

КИНО

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сөөбүн» № 383305.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезн болгаш Чалаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчылары), Ш. М. Сувак, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР

улус депутаттарының Советтери, политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мегезалар болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүүрүүчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле зуушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаглары үзүн авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информацпя министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагы: № 144.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 145 (14867) 1992 чылдың июль 30, четверг Солушта ат салган шагы 22.40 Чагыдар ортаа 10 кеп. Садар ортаа 1 рубль

МАЛ ЧЕМИ: шалыпчы ай чоруп тур

КАРАК КЫЗЫЛ АЖЫЛДААР АПААР

Эрткен чылдың кыштаглаашкынының байдалын өөренип көргеш, оон бистиң республикавыстың ажыл-агыйларынга чедирген когаралдарындан боттуг түңнелдерин үндүрер соруглга-биле мал чеминиң белеткелинге киржилге талазыбиле шалыпчы айны чарлаан. Оон түңнелин үндүрер үе ам чоокшулап келген: август 5-те соолгу хүн. Аная чедир барык-ла бир неделя хире үе арткан. А ам байдал кандыгыл, районнар аайы-биле канчаар ажылдап турарыл? Маңаа харыы бээри-биле республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң тускай эртемнигларининиң июль 24-те белеткээн медээзинге хамаарыштыр тайылбырдан кылып көрээл.

Нийти республика хемчээли-биле алыр болза, мындыг-дыр: бо чылын ажыл-агыйлар нийтизи-биле сигенин 161751 тоннаны сараттаап алыр. А кылдынганы — 16892 тонна. Күүсеттинген хуузу 10,4. Сиген кезилдези чаа эгелеп турда, баштайгы чеди хонуктун түңнели өөрүнүүр турган чүве. Ам бо сан-чурагайларны эрткен чылдың бо-ла үезинии-биле деннеп көрүп олурарга, темп кошкаш кыны берген-дир. Тодаргайлаарга, 4852 тонна сигении чедир кылып ап шыдаавайн баргандыр бис.

Үе кымны-даа манавас. Чайның соолгу айы удавас үнүп келир. Ынчан база-ла ынчап-мынчал, арам-саарлап турбуста үениң эки хүннери эрте бээр ышкаш-тыр. Сигенниң сүүзүннүг, амданныг, шыкаралыг үези ам эрте бергенде, ынчан оон чазагайның дугаймн чугаалаан ажыы чок ышкажыл. Ындыг-даа болза, малга чем белеткеп алырының үези шуут-ла дөвүүнчектелип бады барбаан чүве болганда, бүгү күштү олче мөөңнээр ам-даа орай эвес ышкаш-тыр. Ағаар-бойдус багай-дыр, оон уламнындан кандаашкын кайладаа болган-дыр, ындыг-даа болза, чудуруун чудук алдынче супкан эвес, хөөкүй малды бодап, хөделгени, амыр-шөлээн орбайн, ажылдааны эки эвес бе?

Ийет, ынча депкеш, бистер суртаал, сургаал кылыр бодавайн тур бис. А чүгле кижилерни ажылдаарыңче кыйгырып тур бис. Чүге дээрге үе бо хире апарганда безин мал чеминиң белеткелиниң талазыбиле байдалывыстың чөгенчиин көрбес силер бе, бо-дур бо: июль айның 24-ке чедир Эрзин район 65 тонна сиген белеткээн-дир. Ол дээрге нийти планның чүгле 0,6 хуузудур. Ындыг маажым турган, артып калган 10183 тонна сигенин кажан белеткеп алыр ирги? Тожу өске районнарга бодаарга, тайга тыртым чер болгай. Аная чайның чайы-даа хүнүнде ажыл соксавас, сегенчилер аная турбас у к л у ч е м и кылыр. Күскү хүннерге чедир барык-ла бир ай бичиле ажыг үе арткында ынча хөй хемчээлдиг сигенни кайыын тып, кезип, болуп алырыл? Бо-даа берге айтырыг болгаш тур-ла.

Үстүнде адаакывыс районнарда мал чемииниң белеткелиниң байдалы багай, ында темп дыка куду-даа болза, өске арткаларынын чамдыктары бо чүгула ажылче улуг кичээнгейни салып, дээштүг хемчегларни ап турарын оларның бо хүннерде ажыл-херээ бадыткап турар. Чижээ, чаа тургустунган Чаа-Хөл районну ап көрээл. Районнуң сигенчи звенолавы 6826 тонна сиген белеткээр планның 26 хуу чедир күүседи берген. Республикада эң хөй мал чеми белеткээр планнарлыг районнар — Такды, Улуг-Хем, Бии-Хем түстүг планнарын 15,8—18,1 хуу чедир боттандырылаан. Бо районнарның хову-шөлдеринде 2200-2552 тонна мал чемнп сарааттап салган. Өзүр, Каа-Хем, Тес-Хем районнарда сиген белеткелиниң темпизи база ындыг-ла оожум эвес.

Республика бо чылын 161751 тонна сигенни белеткээр ужурлуг.

Кылдынганы — 16892 тонна азы он хуу.

лар. Ынчалза-даа байдал тыр өске боор-дур: оон ажыл-агыйлары эрэнчилерден мүнче үүгээр — 84 тоннызны сараттаан. Ам-даа белеткээри 3000 тонна хире бар. Бай-тайгажылар база-ла чер алгаан: план 2,8 хуугa күүсеттинген. Ында 315 тоннаны кылып алган. Артканы — 10855 тонна. А Барыын-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарның сигенчи механизастаттынган звеноларының ажыл-херээ база-ла ындыг-ла бүдүүгүр эвес болуп турар. Бо районнар нийтинин малынга сиген белеткээриниң планның түс-түзүнде 5,0 биле 5,5 хуу кылдыр боттандырып алган. Баштайгы районнуң сигенчилери ам-даа 11647, а нийгизинин — 10603 тонна мал чеминиң белеткелиниң талазында ажыл үе арткында ынча хөй хемчээлдиг сигенни кайыын көрбес силер бе, бо-дур бо: июль айның 24-ке чедир Эрзин район 65 тонна сиген белеткээн-дир. Ол дээрге нийти планның чүгле 0,6 хуузудур. Ындыг маажым турган, артып калган 10183 тонна сигенин кажан белеткеп алыр ирги? Тожу өске районнарга бодаарга, тайга тыртым чер болгай. Аная чайның чайы-даа хүнүнде ажыл соксавас, сегенчилер аная турбас у к л у ч е м и кылыр. Күскү хүннерге чедир барык-ла бир ай бичиле ажыг үе арткында ынча хөй хемчээлдиг сигенни кайыын тып, кезип, болуп алырыл? Бо-даа берге айтырыг болгаш тур-ла.

Үстүнде адаакывыс районнарда мал чеминиң белеткелиниң байдалы багай, ында темп дыка куду-даа болза, өске арткаларының чамдыктары бо чүгула ажылче улуг кичээнгейни салып, дээштүг хемчегларни ап турарын оларның бо хүннерде ажыл-херээ бадыткап турар. Чижээ, чаа тургустунган Чаа-Хөл районну ап көрээл. Районнуң сигенчи звенолавы 6826 тонна сиген белеткээр планның 26 хуу чедир күүседи берген. Республикада эң хөй мал чеми белеткээр планнарлыг районнар — Такды, Улуг-Хем, Бии-Хем түстүг планнарын 15,8—18,1 хуу чедир боттандырылаан. Бо районнарның хову-шөлдеринде 2200-2552 тонна мал чемнп сарааттап салган. Өзүр, Каа-Хем, Тес-Хем районнарда сиген белеткелиниң темпизи база ындыг-ла оожум эвес.

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң специалистериниң белеткээни санчыргайларын денней көрүп, ону сайгарып көөрге, ажыл-херээвисте четпес-ле чүүлдер хөй ышкаш апаар-дыр. Сактырга, ажылдап албазывыс мырыкай дам-на бар чыткан ышкаш аан. Мынчаар болаш, Келгеш-даа, республиканың ажыл-агыйларының амгы таваржып турар бергелерин чангыс сөс-биле-даа сагындырбайн баарга, хоржок боор. Бистер билир бис: чер-черде берге байдалдар ам тургустунуп турар. Ол болза, бирээде, акша-төгерик айтырыы-дыр. Ийнде, кывар-чаар материалдарның кызыыны, артык кезектерниң тывылбазы, оларның өртектериниң ушчок өзе бергени, оон-даа өске айтырыгларның дораан шиитпирлеттинмейн баары. Мал чеминиң белеткели колдуунда техниканың күүү-күжү-биле холбаалыг-даа болза, суурлар бүрүзүнде ажыл чок кижилер, ажыктар, студентилер, өөреникчилер, пенсионерлер-биле чугаалашкаш, олардан хол кадыыры-биле сиген кезер звеноларны бригадаларны тургузуп, амдыызында оларга ажыл төлевирэн сиген шыдаавазын тайылбырлаваш, ону чоорту бээр кылдыр керээни чарып алгаш, мал чеминиң белеткелиниче хөй-ле кижини мөөңнээрни сиген белеткелиниң амгы байдалы негей берген. Бодап-даа көрүмер: бо хүннерде республиканың сиген шөлдеринде чүгле 790 кижи сигенни хол кадыыры-биле кезип турар. Моңу республика хемчээли-биле алыр болза, дыка эвээш ышкажыл. А Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Кызыл, Эрзин районнарда ынчага чедир хол кадыыры-биле сиген кезип, белеткеп турар чангыс-даа кижи чок. А Тес-Хем районда ындыг эвес: ында 232 кижи эвилелдеп алган. Барыын-Хемчик, Өвүр, Чөөл-Хемчик районнарның администрацияларының даргалары, ында көдээ ажыл-агый эргелелдеринин начальниктери сигенни хол-биле кылыр ажылды чугулага көрүп, 120-165 кижини амгы үеде организастап алганнар.

Ийи неделя бичии-ле ажыг үе эртерге, бистиң республиканың ажылчы чону Республика Хүнүн болгаш «Наадым-92» байырлалдарны демдеглеп эртиреп. Үе эвээш-даа болза, орта чедир элээн шингчыы ажылдаптар болзувусса, кыжын малга бээр сигенивис хемчээли талыйын чорүй баар чыгыы ийин. О байырлалдарны төлептиг үүкүү алыры-биле улам-на карак кызыл ажылдаар апаар-дыр бис.

Мал чеминиң белеткелинге хожудаашкын болдурбазы көдээ ишчилериниң чүткүлдүг ажылындан хамааржыр.

Дончулалды Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

БҮГҮ КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭР

Нийтиниң малынга четчир хемчээлдиг мал чемни белеткеп алыры — кыштаглаашкынны эки эрттиреринии кол аразы. Ынчангаш чайгы үеде мал чеминиң белеткелинче бүгү күштү мөөңнээр апаар, оон өске чүгаа кылгаш чоор.

Эрткен кыш Бай-Тайга районнуң малчыннарынга дүшкүүрлүг болуп эрткен. Часкы үеде мал чеми шуут төнүп, өске черлерден ону садып ап, кыштаглаашкынны арай деп-ле ынчап-мынчап эрттирген болгай. Оон түңнелинде бода болгаш шээр-даа мал бажының хорааны аажок, чаш мал төлүүн камгалап алдынганы база-ла багай. Четчир мал чеми белеткеп алган малчыннар кыш чеже-даа берге болза, аңаа торулбаан, мал-маганын хүр-менди ажырып алганнар. Ындыг малчыннарның коданында малдың күшденгели-даа шыырак болгаш. Бо бүгүден районнуң малчыннары, мал ажылының түскай эртемниглери, удурткучулары тодаргай түңнелди үндүрген. Кым хүлээнген ажылынга ээ-харыысалгазын хошкаш кылбас, болдур, оон мал-маганы баксправаас. Ынчангаш ам мал чеминиң белеткелинче бүгү кичээнгейни угландырган.

Бай-тайгажылар эрткен чылын сиген кезилдезинче шала орайтаа кирген болза, бо чылын 7 айның 5-тиг хүнүндеп эгелеп массалыы-биле кестирип кирипкеннер. Бо хүннерде Кара-Хөлден ангы черлерде ажыл хайыыңнар.

Районнуң совхоэтары хөй ындыг сигенни июнь 30-дең эгелеп чеже бергеп, 8 айның 5-ке чедир мал чеминиң белеткелиниң шалыпчы айын чарлаан. Кайда-ла сиген үнген болдуур — тайга, сыннардандаа — шуптузундан кезериниң аргаларын алыр сорулганы салган. Хол-биле сиген кезерин бо чылың черле элээн шынгыы көрүп, ону калбаабиле ажыглаарын шиитпирлээнер. Оон аңыда, кол-ла үүс мал чеминиң белеткелининн технологизазын киичээнгейге ап, сигенниң шынарын чидирбезинче сагыш салыр апаар. Чарлаттынган шалыпчы айга районнуң бүгү чону киржир: албан чөрлери, организациялар, күш-ажылчы коллективтер сиген кезилдезинге пускай хувааларда сүүтаар үлүүн киириштирер. Эң-не улуг харыысалга малчыннарның боттарында дээрэи биледингир, ынчангаш олар кымдан хөйнү боттары белеткээр ужурлуг.

Акша-шалын-биле төлевирге хамаарыштыр кызагдал турбас ужурлуг. Кым кайы хирени кылып, будүрген-дир, ол хире акша-шалынны алырын магадылаары чугула. Районда кызырылдага таварышкан болгаш черле өскедаа ажыл чок кижилер хөй. Оларны бо сезонныг ажылче хаара тудуп, шын организастап. эвилелдээрийдеп дыка хөй чүүл хамааржыр. Ынчангаш ортумаа-биле бир тонна сиген долганы дээш 300-950 чедир рубльди, хол-биле ол хирени кескени дээш 750-900 рубльди төлеп бээри көрдүнгеп. Күүсү болгаш ажыл шагын чөп ажыглап тургаш, хөй сигенни белеткеп ап, чайгы үеде элээн акша-шалын ажылдан алырының аргазы бар-дыр.

Бай-Тайга район эрткен чылын нийтизи-биле 8212 тонна мал чемни белеткээн. А бо чылын план үзүүлгаар 11173 тоннаны белеткээри көрдүнгеп. Совхоэтар аайы-биле алырга, «Тээли» 2293 тонна мал чемни белеткээр планныг, а «Бай-Тал» — 2532 тонна, «Мурнакчы» — 2288, «Кызыл-Даг» — 1300, «Кара-Хөл» — 2100 тонна. Кара-хөлчүлер 1 муң тоннаны өске чөрден кезер сорулгалыг. 1991 чылдыыбиле денңээрге планда көрдүнгени оранчок хөй. Бо кадаашкынныг чылда ындыг улуг план күүседири берге ынчангаш бүгү аргаларны өөренип көөр херек.

Светлана БАЛЧЫР.
Барыын-Хемчик район.

ДҮВҮРЕВЕС ДИЗЕ...

Кышка белеткел

Чылдың дөрт ортаңдезин чайлаш чок болур деп үүвеми кижи бүрүзү билир. Ынчалза-даа ону уттушкаш, кыштың чыккылама соогу келирге, ам миниип келир удуртукчуларның ам-даа бары эңдептиг. Ол дугайын «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин оттулар чүүл хереглекчилериниң удуртукчуларынан көрүп болур.

Чылдың-на, кажан кыш дүжүп, күштүг соок эгелээрге, республиканың будүрүлгелери болгаш организациялардың төлээлекчилери «Каа-Хем» разрезинии болгаш оон Чадаана участогунуң конторалаарының эжиктерин амыраттайн, хөмүр-даш дээш эдлчег маңап, хамык машина-техниказын тырып алган, хөй үе-шактың халаска эрттирип турары кымга-даа билдингир болгай. Ындыг дүвүрээзиниг байдал ам келир кыш үезинде база болур дей берген. Чүге дээрге оттулар чүүлдүң хереглекчилериниң хөй хезин разрез-биле керээлерин чогуур үезинде чарбаан болгаш эң-не берге чүүл — керээни чаргаш коллективтериниң хөмүр-дашты бөгүүге чедир сөөртүп албааны боон турар.

«Каа-Хем» разрезтиң Чадаана участогу рынок харылзааларының берге үезинде бодувда бар бүгү арга-курлавырларны ажыглавышаан, ажыл-херектиң ден-деэки чорударын чедип ап турар. Участок Тыва Республиканың барыын талаку районнарын оттулар чүүл-биле хандырып турары биддингир. Ол девискээрде колхоз-совхоэтардан ангыда, хөй-ле организациялар, албан чөрлери, а ол ышкаш «Тыва даг-дүгү» комбинат деэн ышкаш, улуг будүрүлгелер бар. Кышка белеткелдиң, ылангыя оттулар чүүл сөөртүп алырының эң таарымчалыг үези чай болгай. Бо ажыл амгы үеде канчаар чорүп турарыл? Нийтизи-биле алырга, барыын талаку районнарның хереглекчилери базала мурнуку чылдаг ышкаш, хөмүр-даш сөөртүп алырынче ам-даа далашпайн турар. Маңаа чамдык чижектерни көргүзүп болур. Хөмүр-даштың сөөртүп эгелээр хамаанчок, бистиң-биле керээ чарбаан бегиин черлер дыка хөй боон турар. Мөңгүн-Тайга районуу, Улуг-Хем районнуң «УТКА 25 чылы», Бай-Тайганың «Тээли» совхоэтары керээ чаргап-даа болза, бо хүннерге чедир чангыс-даа тонна хөмүр-даш сөөртүп албааны ыдептир. Үлетпүр будүрүлгелерден оттулаар чүүлдү сөөртүп алырын ам-даа далашпайн турарлар хөй. Чадаананың оруксептелге-тудут участогу тоган тоннага керээ чаргап, чүгле беш тоннаны, Кызыл-Мажалыктың эът комбинады — 450 тонналың үезини, «Бардык» совхоз — чүс тоннадан чүгле онну, «Чыраа-Бажы» — 190 тонналың он бежин сөөртүп алган боон турар. Үстүнде адаптынган «УТКА 25 чылы» совхоз 500 тонна оттулар чүүлдү алыр керээни чаргап, чангыс-даа тонналы албаап.

База бир демдеглеп каар чүүл болза, хереглекчилерниң көзүлдүр-ле эвээш чагыг киирип турары болур-дур. Кыш дээрге, кандыг-даа будүрүлгениң, албан, организацияларының кадыг-берге шылгалда тудар үези болгай. Бир эвес чылыгны хандырары-биле баш удур белеткевес, курлавырлар тургуспас болза, ажыл эртинмес бергелер ылап-ла тургустунар. Оны удурткучу бүрүзү ыяк билгеи турар ужурлуг.

Хөмүр-дашты казып тыварының болгаш техниканың, дериг-херекселдерниң өртекүнезиниң улгатканы-биле холбаштыр оттулар чүүлүн өртээнин база улгатканы билдингир. Амгы үеде «Каа-Хем» разрезтиң бир тонна хөмүр-дажының өртээ коллективтерге 643 рубль 84 көпеек, а чонга — 78 рубль 45 көпеек чеде берген. Ол дээрге чүгүлүн өске черлериниге бодаарга элээн чиик-тир.

Бистин-биле 1993 чылга керээ чарарының хуусаазы бо чылдың октябрь айының 20-те чедер. Арткан үеним иштинде керээ чарып четтиклеп баар болза, байдал амгызымдан өскерлип, хөмүр-дашты өртекүнезя улам улгадып болур.

Соскур-оол САГААН.
«Каа-Хем» разрезтин Чадаана участогунуң сайгарылга албанының начальныгы.

ДЭЭДИ СОВЕТТИҢ ҮНҮҮШКҮННҮГ ХҮННЕРИ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хүннери Улуг-Хем районга июль 29-тан 31-ге чедир болуп эрттер. Орта киржири-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүннерин дүүн Шагаан-Арыгже чорупкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүннерин Шагаан-Арыг хоорайның коллективтеринде, суурларында хуваагап. Олар аңаа баргаш, ажылчы чонбиле ужуражыр. Ол ышкаш хамаатыларның худа айтырыглар талазы-биле хүлээп алышкыннарын организастаар.

Июль 31-де Шагаан-Арыгга Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң үнүүшкүннүг хуралы болуур. Орта районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын база Советтерниң амгы үеде сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажыр. Оон аңгыда, аңаа Дээди Советтиң Президиумунуң хүннерин түңнээр. Президиум хуралынга районнуң Советтериниң, ажылагый органнарының активи киржир.

Бистин корр.

СЕМИРТИЛГЕ КОДАННАРЫ

«Тээли» совхозтуң семиртир хоюн ийи кодан кылдыр үскен. Чечекмаа Опакай 220 хойну, Оюн-оол Борбай-оол 200 хойну тус-туста семиртип кадарары-биле хүлээп алгаш, биргизи — Чайлаг-Оюм, ийигизи — Алдың-Дыттыг-Хем дел черлерде чайлаглап турар. Олар кайызы-даа аныяктар.

Хоочуң хойжу Шагдыр Ендан 264 улуг иртти Алдың-Дыттыг-Хемнин Оюм, эрткен чылын чаа школа дооскаш, малчыннап үнген Шолбан Самба-Лундуп 450 хунан иртерни Үстүү-Дыттыг-Хем деп чайлагда семиртип турар.

Совхоз бо чылгы хураганы август эгезинде келеринден ангылап үскеш, өске кадарчыга хүлээдир. Үзүп, ангылап тура, хураганы дензилээр. Бир хураганың дензизи 21 кг ажыл турар болза, ону хүлээдип турар кадарчыга немелде дензи дээш немелде төлевирни совхоз бээр.

Семиртилгеде кадарчыларның кадарган малын күзүн дензилээш, оларга немелде төлевирни санаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ӨРТЕКТЕР КУДУ-ДАА БОЛЗА

Кызыл районнуң хереглекчилер нийтилелиниң коллективи чондан хүк, алгы-кеш болгаш оон-даа өске чиг эът хүлээп алыр ажылды багай эвес чорудуп турар.

Бирги чартык чылдың түңнели-биле алыр болза, коллектив план ёзутаар 4,5 тонна дүк хүлээп алыр турган, ону 10 тонна ажыр боттандырган. Бо хүннерге чедир 1 муң ажыг кезек алгы-кеш аймаан хүлээп алган. Ол дээрге салдынган соруглдан оранчок ажып турар. Алды ай дургузунда чондан 31 тонна эът хүлээп алыр турган, херек кырында ону 34 тоннадан хөйнү хүлээп алгаш, сайгарган. Чайгы үеним барымдаалап турган, амга чедир 1800 килограмм ары читирип база хүлээп алган.

Эки шымарлыг ивек кежиниң бир килограммда өртээ 2 рубль ажыл турар. А хой кежин хемчээп тургаш хүлээп алыр.

Оон аңгыда аът челин, оон күдуруун болгаш өске-даа чиг эътти белеткел конторазында хүлээп ап турар.

Чонның талазындан база хомудалдар бар. Чижээлээрге, ангор өшкү дүгүн хүлээп алырының бир килограммда өртээ ам-даа дыка куду — 300 рубль. А хой дүгүнүн — 55 хире рубль болуп турар. Ынчангаш бир эвес өртектер үении-биле дүгжүп турган болза, белеткел конторазы оон-даа хөй эки шынарлыг дүктү чондан хүлээп ап болур турган.

Чондан хүлээп алыр өскедаа чиг эттиң өртээн улгатгыр ажылдарны кылып турар.

(Бистин корр.).

Республиканың амыдырал хандырылга будүрүлгелериниң ажылдакчылары чоннуң негелде-хереглелдерин эки хандырар дээш кыын ажылдап турар. Кызыл хоорайның амыдырал хандырылга бажыңында эрги хептиң химиктиг арыг-биле чуп, аштап арыглап бээр биче будүрүлге ажыттынган. Оон ажылдакчылары чагыгларны хүнүүн-не хүлээп алыр. Хептиң дораан-на аштай шаап бээрлер.

ЧУРУКТА: ол будүрүлгенин ажыллакчызы Лариса Валентиновна Попова.

Ондар ОХЕМЧИКТИН тыртырган чуруу.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПАРЛАЛГА БОЛГАШ МЕДЭЭЛЕР ЯАМЫЗЫНЫҢ ЧАНЫНДА ПАРЛАЛГАНЫҢ, МЕДЭЭЛЕРНИҢ ХОСТУГ ЧОРУУН КАМГАЛААРЫНЫҢ ТЫВАДА ХАЙГААРАЛ ЧЕРИНИҢ МУРНУНДАН РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПАРЛАЛГА БОЛГАШ МЕДЭЭЛЕР МИНИСТРИ М. Н. ПОЛТОРАНИНГЕ, «ОСТАНКИНО» ТЕЛЕКОМПАНИЯНЫҢ ЧИГИНЕ ДИРЕКТОРУ ЯКОВЛЕВКЕ

Бот-догунналп Тыва Республикага удур ССРЭ-ниң массалыг информация чепсектериниң 1990 чылда үндүрүп турганы чөнгээлиг түүлдерни «Итоги» болгаш «Новости» деп дамчыдылгаларга июль 27-де база катап көргүскен. Тываның Россиянын составындан ангыланырының дугайында Николай Ивановтуң далаш-биле кылган чөптүг эвес репортажтары база эрткен.

Бо бүгү парлалганың хостуун өскээр ажыглап, национал-дар аразынга чөрүлдээлерни тургузарынга, республиканың төөгүзүн хажыдын база Тываны айыылдыг девискээр кылыр дээш чоруткан политиктиг чөнгээлээшкин-дир деп бистер санаар бис. «Останкино» телекомпанияның Тыва дугайында кылып турар мөге дамчыдылгалары чалчыл апарган.

«Останкино» телекомпаниязы шак ындыг дамчыдылгаларны катаптаар болза, Тывага национал чөрүлдээлерни өөскүдүп база сочиал чидиглениишкинин болдурганы дээш Тываның девискээр хайгаарал чери эргс-хөөйлу органнарын таварыштыр айтырыгны шынгыы тургузар апаар.

Хүндүткел-биле
Парлалганың медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывала күрүнеминн девискээр хайгаарал черинин начальныгы С. А. БАИР.

Район солуннарындан

ПРОФИЛАКТОРИЯНЫ АЖЫТКАН

Шуйнун девискээринде Дустуг-Хемде «Дустуг-Хем» профилакторийнин июль айның баштайгы хүннеринде бирги сезону эгелээнин Барыын-Хемчикте «Хемчиктин сылдызы» солунда бижип турар.

Мурнуку чылдарда аңаа чон путевка чокка дыштанып, эмнеиип турган. Бо чылын ында 20 кижи чурттаар ябп бажынны тутказ. Бо чылдан эгелеп аржаанга путевкалыг дыштанырын «Мурнакчы» совхозтуң директорлуғ дирекциязы шиитпирлээн. Путевка өртээ 145 рубль. Профилакторий-биле аргыжарда машиналы болгаш аътты хелеглеп ап болур.

Каас чараш бойдус чурумалдыг черде яазы-бүрү дарыгларны эмнээр шынарлыг аржаанга кээп дыштанырыкаы маңап турар.

ХООЧУННУҢ БРИГАДАЗЫ

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Шаравии Шыырапович-ниң бригадазы бо чылын база-ла районга бирги черни ээлээн.

Бодап-даа көрүнер даап. Шаравии Шыырапович-ниң бригадазының кежигүннериниң үжен чылдарның иштинде күүле күрүнеге саткан дугун, ээдин санаар болза, кайы хире болуруул? Ажыл-агыйга ээлээп эвес оолугланы ёнгерген билдингир боор.

Бригадир хөй-ниити ажылыкка идепкейлиг кижилерниң бирээзи. Төрээн Кочетово суурун хөгжүдер херекке бодунуп үлүг-хуузун киириштирип, орта хамаарышкан айтырыгларны суур район Советтериниң мурнучга тургузуп, оон күүселдезии чедип ап келгем. Ол ышкаш пенсионерлерниң, амыдыралы арай кыйын, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң социал камгалалын быжыглаар ажылда идепкейлиг кижилер киржип турар.

НААДЫМГА УТКУШТУР

РАЙОНДА ЭН ДЭЭРЕ

Эрткен кыш Эрзин районуң малчыннарынга юнчуг берге кыш болган. Кыш эгезинде хар чагаш, оон дожжналган, а кыжын мал чеми чедиишпес турган. Шак мынды байдалга Эрзиниин малчыннарының чамдыкы элээн мал-маганын оскунганнар. Ынды-даа болза, ажыынга кызымак, шудургу малчыннар чүгле малының бажын камгалап ап шыдаанар эвес, а оон баш саның көрүдедип, малдың чаш үелүп бүрүну-биле камгалап ап шыдаанар. Ынды малчыннарның бирээзинге «Чаа эрте» коллективтиг будурулгенин хөлжүүр Байыр Анчыевич Мандалды хамаарыштырып болур. Оң 345 баш төрүүр хойну кадарып турар. Төрүүр 100 хойга онааштыр 85 хураганын алыр планныг турган, эрткен берге кыжын малчын 100 хойдан 102 хураганы онча-менди камгалап алган. Бо дээрге Эрзин районуң малчыннарының аразында эң дээре кергүзүг.

Тыва Республиканың Хүнүнде болур малчыннар Наадымынга киржиринче залаттырар ажыл-ишчилериниң аразында Байыр Анчыевичиниң адын база киргеп. Оңу мурнакчы малчын бодунуң шудургу күш-ажылы-биле чаагай алган деп дидимп-биле чугаалап болур.

КИРЖИРЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Бии-Хем районуң «Кызыл тараачын» сөөлөктүн мурнакчы саанчыларының бирээзи Вера Викторовна Калюкина совхозтуң сүт-бараан фермазынга ур ажылдап, бодунуң ажылынга өл байдал аргадуржулгалыг апарган. Бодунга алганы планныг хүлээлгелерин Вера Викторовна үргүлчү күүседип келген. Аваа 30 инекти бижыглаан. Инек бүрүзүнге онааштыр альр болза, саанчы инектеринге 1259 килограмм сүттү ортумаа-биле саап ап турар.

Саанчы Вера Викторовна Калюкина малчыннар Наадымынга киржир эргелиг мурнакчыларның бирээзи.

ИШКИННИҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ

Оон ат-сыны Сүт-Хөлдүң чылсычыларының аразынга эки билдингир. Александр Түлүш «Ишкиш» совхозтуң мурнакчы чылгычызы. Эрткен берге кижиге Александр Дадар-оолович кадарып турар чылгызын чедирип чок кыш алырган. Оң дээрге көнүг берге үүле. Чүге дээрге чылгычы кижи чылгызының дүн-хүн дивейн, ажык дээр алзанга, кыштың ыяклама соогунга кадарар болгай.

Чылгычының ат-сыны ам болур малчыннар Наадымынга чалаттырар мурнакчыларының аразында бар. Ынчалзада чылгычыны бегүн байырлалдым эвес, а ажыл-иш дүүредип корүүр. Бо хүннерде ол бодунуң кадарган чылгызын Ишкинниң көктүг-шыктыг чайлагларында семиртип чайлагладып турар. Малды чайын оң үире күш-шыдал үнүр чайлагладып алырындан мелип киштыг оон хүн ажары база тамдарынып болгай.

Шаяғыр-оол МОНГУШ.

ТУРГУСТУНА БЭЭР АЙТЫРЫГЛАР

Арат ажыл-агыйы

Кызыл суглуг Баян-Колга төрүттүнген мен. Эр бооң өзүп келгеш, Тывага коллективизацияны эгелей бээрге, колхозтар баштаар черин даргалап, ол ажыл-агыйларны уруккаже чедир ажылдаан, пенсияже үнүдүм. Ам 75 хар чедер деп бардым. Баян-Кол суурга шаанда колдуунда-ла турум амыдыралдыг орус кижилер чурттап турган. А оон чоокхавы девискээринге көшкүн амыдыралдыг тывалар. Бистер, мал-маган ажаап чурттап чордувус. Ынчан тываларның-даа, орустарның-даа амыдыралын эки билир чораан мен. Ынчан бир ег-буле тараа тарыыр, картофель, ногаа олуртур дөрт-беш гектар, а оон аңгыда сиген кезил алыр база ол-ла хире шөлдүг болур чүве. Хөй-ле дээрге үш-дөрт саар янектиг ынча ажылчын аттыг, төрүүр ийи-бир хаванчарлыг, элээн каш кас, дагаа, өдүректиг тургулаан. Орус кижилер колдуунда-ла суурга чурттан чораан, кыжын болгаш чайын тывалар чыскаш көжүп, ырады одарладып шыдавас болганымдан оларның шөлүр база бода малы аазыл турган. Сууржун ег-бүленин хою он-он бештен ашпас чүве. Дайын мурнунда олар күрүнеге тараа, эт, сүт, күк, саржаг дужаар планныг турганын билбес турган мен. Олар орус хамаатылар болганза, ТАР чаза оларга көдээ ажыл-агый продукциязын дужаарындан хостап кааш кадавас боор.

Хоорай базаарынга оларның эт, сүт, сметана, картошка, ногаа аймаа садып турганың бо-ла көөр турдум. Ол дээрге оларның бодтарының амыдыралындан ыракта ёскүс ажыл-чемге ышажыл. Ынчаарда ындыг ажыл амыдыралдыг орус кижилерни тараачынар дээр, а ол үеде эвээш-чүвээ ажыл-агыйлыглар саар инектерниң чөрлерге чылгызын кадарар, көвей-даа мал-маганныг тываларны араттар дээр турган. Тывалар көжүп-даа чорза, ийи-үш га хире черге тараанып тарып алыр турганнар. Ынчан тыва кижи малдыг-даа малын чер өскүскарып кадарар. Малга хөй сигендээ белеткевес, а чаш анай, хураганга баглап бээр көк сигенин курлап алыр чораан. Кыжын шөлүр малын агы-кангылыг, хоолулуг

АНЫЯКТАРДАН ТӨРУТТҮНГЕН ЭГЕЛЭЭШКИН

Совлоу уеде ында-мында кара найыр азы кара маёвка деп аттыг чыыштар бола эртип турар апарган. Бир ындыг чыышка албан-биле барып четтим-даа. Бин-Хем районнуң «Эзербек» совхозунуң девискээринге ангы-ангы чылдарда шинттирип чораан кижилер июль 25-26-да маёвканы эрттирген. Оны организастаан оолдар баш бурунгаар дыка-ла кызып белеткенген чорду. Ынчанмайн аан, хей чок эрттирип ап ден чүве ындыг амыр эвес. Эзербек суурнуң кедезинде чыып, байырлал кылырына тулганы таарымчалыг, оваа шын бар. Анаа Бин-Хем районнуң суурларындан, Кызылдан-даа аныяктар келген. Олар бомбук тел ойнаан, ыдыраа, даалы ойнап чыылган, садыг-магазин-даа келген, майгынларны-даа тиккен, одагнын көк ыжыына бүргеткен пашсавада амданныг аъш-чем хайыгнан, шашлык-даа быжыргаш, чараш аялгалар магнитофондан куттулган — ында-мында черле байырлаачыыл-ла хөлчок.

Плюрализмге, бодалдарның болгаш кылын турар чүүлдерниң хей янзылыынга чаңчыкпаан боттарывыс «кара найыр» деп чыыштарны арайла хүлээп көруксевейн, үжүрүн билип чадап, ындазыыда сестип, чигзинниң үткүп ап турар болгай бис. Чангыс аайла инструкция ёзугаар чурттаарывының үелери эртип, кандыг-даа чүүлдер амыдыралда тыптып турар апарганы бо. А эң-не кол үнелиг чүве— ол найырларның үндезинде кадык чаагай, корум-чурумнуг, үжүр-үткалыг амыдыралче чүткүл чыдып турар. Ындыг болганда ол үргелекчи эвес, а тургузукчу күш-түл. Эки амыдыралды тургузуп, бадыткаарында багай чүү боор.

Байырлачыг сеткил-хөнүбиле эгелеп бар чыткан чыыштың эгезинде районнуң шагдаа ажылдакчылары-биле эрткек таарыпта кижилерниң сагыш-сеткилинге таарышпаан. Мея ол шагдаалардың машина-балгат эртип болбас төлче үүге ыяап-биле машинадыг эрткенин болгаш өске-даа айтырыгларны олардан сонуургап салдым. Олар «бистиң машинавыс түскай «спец» дээн болганза, кайнаар-даа эртер эргелиг» дээн үткалыг тайылбыр бергеннер. Ындыг боор болгаш ыйнаан, ынчалза-даа спецмашиналар шош-содаа, айыыл-халап болган черлерже эртерден башка, аман-ла тайбың байырлал ортузунче үндүр хамыдарының чүгулазы бо таварылгада турбаан деп бодаар мен.

Бо эрткек таварылга дээрге иштинки херектер организарының бир чамдыкта улус-чонбиле контакт туда тыртып билбезинин, үүле инструкция-биле дорт-ла хөделирнип, ажылының чамдык-чамдыкта чедирээн көргүзүп турар.

Ону үүге бижий бердин дизе, мен шагдааларны бурузадыр, чемелээр-даа дээш эвес, а моон соңгаар мындыг таварылгаларда кижилер (шагдаазы, хамаатызы чокка) бот-боттарынга хундүткелдиг, билиглелиг хамаарылганы тургузуп, кайы хамаанчок болбазын күзээн сеткилимдир. Шагдаалар аныяк кижилерниң корум-чурумну боттарының садыын кааптар-лыр дижиндаа турдулар. Ынчалза-даа шагдаа-мегдээ көстүп кээргелеле, ынча чарыгдаалдыг, хей чон чыглып келген чүвени аткаар тыртып, ойта тевери амыр эвес айтырыг. Ынчангаш чыыштың уламчыларыч олар шинтпирлээн. Эгези арай эткен болган-даа болза, аныяктар ундараалга үр алзыр эвес, ол найыр дыка таптыг, солун, хөлүг болуп эртken.

Чугаа-ломак база болган. Шинттирип чораан оолдарның кол-ла соруглазы — суурга, чурттап турары чер бүрүзүнге корум-чурумну боттарының күжү-биле тузары, аныяктарны ажыл-хожуляе, ажыктыг чүүлдерже саазы тудары, оларны бачыттыг оруктан чайлаары. Чангыс чоо-чурттуларынга боттавың кижилер-биле демей кижилерден бис деп үүнии пыынгыдып, бодыткаары.

Анаа чугаалашканым кижи бүрүзүнде оолдарның ол эгелээшкинин деткип турду. Совхоз директорлуг Алаш-оол Буянович Монгуш «Чонунуң муончуже үзүп, быжыг харылаачы, биднилееви чедип алыр дээн оолдар-дыр. Иланган оларның суурга багай чүве боллурбас дээн соруглазы кончуг эвилелдир. Оларны совхозтуң талазында деткинир, дуралажыр бис» дээн.

Ажыы-биле чугаалаарга, олуруп чораан кижилер хостуг амыдыралды үүлелеп биле апаргаа кижилер-дир.

Нинтизи-биле республикавыста оларның аразында үрелгеп кижилер бар-даа болза, оларның кол шүрүүзү кажыын

САЙЛЫК ЭВЕС БОЛЗА...

Кызылдын чурттакчыларының хамдыызы хоорай кыдыында ногаа тарып турар апарган. Бир улуг-хүнде бодумнун ногаа өстүрүп турар черимче бар чор мен.

Автобус чык долдур, ол-бо талаларымдан улус мени быштаккылаштыр кызып, деримнин кырынга дерин уламна шыпшайтыр өгеп турлар. Кургаг-ла черим — мурнумда уругнуң чажының кыстына берген чери. Чаъш чоон болгаш, хөрээмнин чартының изиг дерден камгалап тур. Холумну ол уругнуң эктин ажыр сунгаш, ханадан иттиниң алган мен. Ажыы-биле алыр чүве болза, ол уругдан чүктенип алган кижи-дир мен ийин.

Бир черге элээн хөй кижи дүжүп кагды. Өл-өл хөйлеңнер, платьелер, төштен сывыра тырткан керзеннер дег, менден хоорлуглүлай бердилер. А мурнумда уруум, чажын эде суйбавышаан, менче көрнү каапты. Өршээ-авыра: Лида-ладыр! Кандыг-даа частырыг чок: Лида-дыр! Адыр-адыр, сөөгүңүң бичезин аа. Шынап, Лиданың хары бежен ажыг-ла болгай, а моонуу — чээрби безин четпээн.

Уругнуң адын Сайлык дээр болду. Мени танывас. Бодунуң чуруктары-биле авазының чуруктарын улус өргүлчү салчаштырар деп ол хүлүмзүрүп тур. Хүлүмзүрүү безин — аңаа-ла Лида! Угбазының ногаазын суттарын бар чоруур кижиге таваржы бергеним ол. Чааскаан эвес, ачазы-биле кады. Автобустуң чадазында (сандайында эвес) олурган кижини эскербээн болдум. А ол — мээң кара чажымдан кады өскен, кады хөй кадарып, чабза өөредип, школага чангыс класска өөренип чораан эжим. Харын ынчангаш моону бижиирин бодай бергеним ол.

Оруспай хоюн доктаадып кааш, тей бажыңга ырлап орган:

Кайны мурнай карандылаар
Кара-Бөш-Даг кыштаамайны.
Чүнү мурнай чечектелир
Шүүлүг-Кежиг чазаамайны.

Ынчап орда, кезек торлаа ужа берген. Оон бир дилги хөй араазы-биле эрткеш, кодан кыдыында хар узар черни тавараашаа. Ырлыг-Чарык аксыныче утлапкан. Инда-мында сыйтылашкан күжүгенверже-даа эвлбээн. Оозун болаарга, кыр кырындан коданнаар дээн хире.

Оруспай бо чылын школага өөренир. Ынчангаш аңаа кыштың узуну аажок ышкаш болуп турган. Оон соонда час, чай база бар. Ынчан 1949 чыл турган. Ынчалза-даа бичии Оруспай хонар хонаштарын шуптузуун билир, кайы чурттан кайнаар база кажан көжерин безин эндевес. Өгбүленің алды оглунуң болгаш дөрт кызының тос дугаары хирезинде, хөй туржук инекти безин саап, тараа-даа соктап билир. Угбалары ажин-хырын аштаарынга база өөредип каан. Тес-Хеминиң Чыргаландыга чурттап чораан ажыттөлүн ан-мен-биле азырап келген Бадарчы Малчын деп араттың хеймер кызы-даа болза, Оруспай ажылга бичиизинден-ле чанчыгып келген. Ол туржук, акыларының какпазын кезип, өөге союп-даа орар.

Оруспай 1959 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскаш, Кызылдың башкы институдунга кирген. Дараазында чылын бот-өөредилгеже шилчиттирип алган. Кызыл-Чыраа школазынга башкылай берген. Ам-даа ында башкылавышаан. Күш-ажыл дептери эң баштай алгандан бээр, аңаа демдеглелдің кылтандан бээр 32 чыл болуп турар. Бо бүтүнүү кара чаңгыс чылдагааны — «Октаан даш дүшкен черинге чыдар» деп үлегер домактың шынзыы. А сен, эргим номчукчум, чаңгыс-ла школага, арта-ла, өскээртен келгеш, ол хире ур ажылдаан башкыдан адап көрем. Каш болду?

Оруспайны Сояннар Лида башкы дижир. Чогум документизинде — Лидия Малчыновна Балчыт. Ынчалза-даа төрээн черинии — Чыргаланды болгаш Самагалдай улузу, кады өөренип чораан эш-өөру ону Оруспай дишпишаан. Оон адының кажан база канчаа өскерли бергенин айтыбаандаа мен: ол ийи аттың кайызын-даа адаарга. Тес-Хеминиң чону билир. Олар оон ынай оон кызымаан база эки билир. Чаш уругларын күспактап алгаш, хуралдардан, билиг бедидер курстардан, хөй-иннти ажылдарындан черле чыдып калбас. Бот-өөредилге-биле өөренип тургаш, арта-ла, гостинницага чаш уруун алзыр дээш, үш-дөрт харлыг уруун база кады экжеп турду. Беш ажы-төлдү ынчаар өстүрдү. Оо, өршээ! Очаланның оюп эртер оруу турар эвес, кижи төрелгетениң чаяаны ындыг болган чүве ышкажыл: ырышоору-биле ыы-сыыны холушкак болуп. Ам үш кызының улуу — Светазы садыг-саарылга талазы-биле дээди эртемниг, экономист, өг-бүлелиг. Ортуңу — Саяназы күш-ажыл башкылаар тускай эртемни чаа чедип алды. Хеймери — Сайлык, ол авазының мергежилин уламчылаар күзелдиг. Ынчалза-даа кыдыг-кызыгаар черден келген кижиниң өөредилге черинче киреринии бергезин! Бо чылын хоржок болза, келир чылын база дужаап болур: чаа он сестээн кижиде чүү боор.

А Сайлыктың ачазы, Севигир Салчытович Балчыт базала кара чажыдан күш-ажылга чанчыккан кижи чүве. Мен оон-биле школа баар мурнунда-ла хөй кадарып, эмдик чаваа өөредип, МЧАЭ сигеин кезип шаг болган мен. Чангыс класска өөренип турдувус. Тускай эртемни — зоотехник. Зоотехниктеп-даа, бригадирлеп-даа, чүнү-даа кыл дээрге, чоруп-ла турар кижи болгай. Кымга-даа кеми чок, чораан-на болу ол: банчыктап кааш-ла орар.

— Өкпемге дегдиргеш, эмчиде чыдыр мен — деп. Севигир чугаалай-дыр. — Черле бодунга кам чогу аайлыг эвес, чүдү-карааы кончуг кижи-ле болгай — дыштанып хүнде эмчилеримден шөлээ дилеп алгаш, уруумнуң ногаазын сургарып, бичии шимченийн деп, Үргүлүү чыдарга, шыланчыы-даа, чалгаараанчыы-даа кончуг чүве-дир.

Ачашкылар оруун уламчылап чорупту, мен автобустан дүжүп калдым. Ынчалза-даа чашкы шаам сагыжымдан адырылбастап тур. Шарануур аалдарының ооллары чыглып алгаш, аяттар чарыштырып, хүрежип, чигир-сигеннеп, ангырлар аразында эштип, канчап чорбадывыс дээр ону.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Долгандыр түрар бойдусче кезээде-ле кичээнгейни салып чоруур бис. Оон каас-чаражыңга чоргаарланмас арга чок. Тывамың делгемнеринде кылын ногаан аргалар кайы хөй.

ЧУРУКТА: суук узун, хонуу сыныңг дыттарны чарашсывгаш, тырттырган мен. Шуурмактың бедик сыныы ажып баткаш, хемниң иштинче кирип кээрге, ындыг чараш дыттар кадыр хаалдардан тептиниң үнгем дег, чоргаар көстүп тургулаар. Ол хемниң бир талазындан кылаң кара суглар кыңгыртайндыр агып бадып чытты.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ОЛИМПИАДА-92

БАШТАЙГЫ МЕДАЛЬДАР

	Алдын	Мөңгүн	Хүлер
1. ХКД чурттары	6	1	0
2. КУР	3	6	1
3. АКШ	3	2	5
4. Венгрия	2	1	1
5. Мурнуу Көрей	2	0	0
6. Германия	1	1	3
7. Австралия	1	1	1
8. Япония	1	1	1
9. Болгария	1	1	0
10. Испания	1	0	0
11. Франция	0	2	3
12. Швеция	0	2	1
13. Италия	0	1	1
14. Куба	0	1	0
15. Польша	0	1	0
16. Финляндия	0	0	1
17. Монголия	0	0	1
18. Голландия	0	0	1
19. Румыния	0	0	1
20. Суринам	0	0	1
21. Сербия (Черногория)	0	0	1

Тайылбыр: Дзюдо хүрештиң дензи бүргүзүнге ийи-ийи хүлер медальдарны тыпсып турар.

• • •

ТЕХНИКТИГ ТҮҢНЕЛДЕР

ААР АТЛЕТИКА

56 кг чедир дензилиг спортчулар аразынга
1. Чун Бун Хван (Мурнуу Көрей) — 287,5 кг. (132,5+155).
2. Лю Шоубин (КУР) — 277,5 кг. (130,0+147,5).
3. Ло Цзяньвинь (КУР) — 277,5 кг. (125,0+152,5).
4. Кацухико Сакума (Япония) — 255,0 кг. (120,0+135,0).
5. Ким Юн Чол (Соңгу Көрей) — 255,0 кг. (110,0+145,0).
6. Марек Горжельняк (Польша) — 255,0 кг. (155,0+140,0).

ДЗЮДО

Эр улус. 95 килограммдан өрү дензилерге:
1. Давид Хахалейшвили (ХКД чурттары).
2. Найя Огава (Япония).
3. Давид Дуйе (Франция).
4. Имре Жос (Венгрия).
5. Франк Эстебан Морено Гарвя (Куба).
6. Харри Ван Барневельд (Бельгия).

ЧАДАГ-ТЕРГЕ

1000 метриин дистанциязы. Эр улус аразынга.
1. Хосе Мануэль Морено (Испания)—1 минута 03,342 сек.
2. Шэйн Келли (Австралия).
3. Ирви Хартвелл (АКШ).
4. Пенс Глюклих (Германия).
5. Аллер Каппелли (Италия).
6. Фредерик Лансьен (Франция).
...12. Александр Кириченко (ХКД).

Бооданга. Пистолет-биле адары. Хөрээжеңнер.
1. Марина Логвиненко — 684 (ХКД).
2. Ли Дуйхонг (КУР) — 680.
3. Доржурен Мунхбаяр (Монголия) — 679.
4. Мирела Сюко (Хорватия) — 677.
5. Нино Салуквадзе (ХКД) — 676.
6. Ясна Секарич (Сербия) — 676.

Сугже шураашы. Хөрээжеңнер.
1. Фу Минча (КУР).
2. Елена Мирошина (ХКД).
3. Мэри Эллен Кларк (АКШ).
4. Чжу Цзинхон (КУР).
5. Инга Афонина (ХКД).
6. Марина Алькала Изгуерра (Мексика).

• • •

БАРСЕЛОНА. Баскетбол маргылдаазының өөлчеглиг ужуражылгазында ХКД чурттарының каттышкан командазының спортчулары австрали баскетболчуларны 86:63 санга чингибиле уткан.

Ынчангаш бистиң спортчуларывыс спорттуң бо хевиринге бодунуң бөлүүнде мурнаа, алды санныг болуп, Литваның командазы-биле деңнежип турар.

100 метр дистанциянга шурап эштирингe

АКШ-тың төлээзи Пабло Моралес тергиидээн. Ийиги болгаш үшкү черде Польшаның болгаш Суринамның спортчулары. Бистиң мастерлеривис Павел Хныкин дөрткү, а Владимир Куликов сески черни түс-түзүнде өөлээн. Ынчангаш спорттуң бо хевиринге даштыкы төлээлер шыырак болуп турары илдең.

• • •

Хөрээжен улус аразынга 200 метриин дистанциязынга хостуг эштирингe АКШ-тың спортчузу Никол Хэйслет мурнаан, Оон үезин 1 минута 58 секунда. Ольга Кириченко (ХКД) чедиг черде болган. Үезин 2 минута 02,10 секунда.

• • •

Июль 28-те Олимпиадага ниитизи-биле 14 комплект медальдар дээш маргылдаалар болган. Ол дээрге гимнастика, дзюдо, эр улус аразынга хей-биле адар пистолет-биле боолаарынга, эр болгаш хөрээжен улус аразынга 100 болгаш 400 метр дистанцияларга ангы-аигы арга-биле эштирип баа эстафета, 60 килограмм чедир дензилиг штангистер аразынга маргылдаалар, 52, 68, болгаш 100 килограмм чедир дензилиг мөгелер аразынга грек-рим, дүреш, футбол, бадминтон, бейсбол, бокс, аът спортунга маргылдаалар, гандбол, шыкка хоккей, хемеге чарыштырары, беш хевирлерге: волейболга, парус спортунга, стол теннизинге, чадагтергете болгаш сугже шураарынга оюннар болган.

Садчының сүмези

ОГУРЕЦТИ ДУЗААРЫ

Огурец дузаарының бетинде, бир эвес ыңдыг арга бар апаар болза, ийи сакпыга сугну баш удур хайындырып алыр. Ол сакпының бирээзи арай улуг болур болгаш олче дувү шүүрлүг хымыш хостуг кире бээр болза дыка таарымчалыг. А ийиги сакпында сугну хем-сээгеш, бир литр суттан ийи шопулак иштиг дусту доңдырген, кады хайындырыптар.

Суг хайның турар үеде чалдан чаа алган, дашты саргарбаан, аарыг эвес, дыка улгадып есээн, ортумак болгаш оон бичии-даа огурецтерни сугга аңдыр чүггаш белеткеп алыр. Оон соонда үш литр ишкирлиг шил саваларны арыды чүггаш, хайның келген сутбиле иштин чайып кааптар. А банканың аастарын ол-ла сугга кады хайындырып алырга таарымчалыг.

Дузаар мурнунда чүнү холуп ап болурул? Анаа хрен (дазылында чемниттиг чемге амдан киирер үнүш) бүргүзүн, оон бир бүргүзүн ийи-үш-даа банкага чедиштир каан болур, оон ынай кош-согунаның бир кожун, бар болза вишня бүргүзүн, бир банкага он хирени, укропту база лавр бүргүзүн салып алыр.

Дузаар дээнде саргара өзе берген (кырган), аарыг (био талазында сугланчак онгактарлыг) огурецтер таарымчалыг. Дашты ногаан, эмин эртпир улуг эвес огурецтерни шүүрлүг улуг хымышка салгаш, улуг сакпында хайның турган сугга суп, аргалыг-ла болза, огурецтер сугга шупту шыва дүлүүге бээрге, 15-25 секунда иштинде тудар. Оон ол огурецтерни демги-ле шүүрлүг хымыжы-биле эскеш, баштай-ла белеткеп алгылаан баянкарже изиг сугга суп каан огурецтерни эптей сукку-лаш, холуур чүүлдерни аразынче салгылаш, ийиги сакпында дустуг, хайның турар сугну огурецтерни кырынче оожум куткаш сут банканың аксынга ийи, ийи чартык илиг четпейн ооба дугдаш, соогу салып каап.

Кажан банка соой бээрге, ону подвалче аргалыг-ла болза погреб иштинге шыгжаар. Дузаан огурецтер соок азы серии черге турар болза эки. Бир эвес погреб чок болза, огурецтин кырынче дустуг немей салып. Огурец дузаарда хозуур холумахтарны чазыныг оголоп ажылы кылып турган баш удур тарып алыр. Чижек, бир өг-бүлеге бир дес хрен тарып алыр болза, ол кажан-даа өг-бүлеге четпир. Оон артканиарын база ындыг аргабиле тараш, курлап ап болур.

Часкал ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Самбуктиниң ТОВУУДОРЖ, моол чогаалчы.

ДҮНЕКИ АҢНААШКЫН

Хох-Энгериин даш ханалыг, кырында сонгаларлыг кажаалыг кыштагның барын талазында улуг ак, чөөн талазында бичежээк кара өг турган. Кыштаг чоогунуң чоогалар иштинде инда-мында хөртүктелип калган шыйбак дег ак харлар көстүр. Оң ийи айның эгези болза-даа, ыжык черде кыштагда өдек-кыштагның тускай чыдыг онза тода чытталып турган. Кыштагның барынмурнуу талазында хевис чонактыг улуг тева багда ветженнің чыткан. Кыштагның барыын талазында баалык кырындан аттыг кижи көстүп келген. Ол болза, ааддың оглу Түдэв хойларын коданынче чоолчуладып келгени ол.

Бо чылын он алды харлап турар, улуу кончуг, эр апарган Түдэв сумуда школага алды чыл хире өөренгеш, орта өөренип чадап каан хирезинде, школаже негээр, сумуң черинден торгаар деп көргүдүп, хурал-суглаага шүүмүүлээр боор чүве деп чугаалаан соонда. Түдэв школазынга баяып, каш хотупкаш-ла дедир чаныг кээр, ай ажыг-даа барбастай бээр.

Арай боода алыы чуруур амытан канчап классче шилгеп келген боор чүвел, кым билир боор! Бешки классты доозарда-сандай ескерлиг эремнерге үшгелдиг болган, а саны күүн дүжүүр кылдыр аттыргаш болган. Чайын Жамбал мал сүрүө чораашаа, хоорай кирип, ында албан ажылында акызынга та барып, Түдэвтиң школага өөреникчесевезинин дугайын чугаалаан.

Акызы элээн айтырып турган:

— Оглуңну школадан хостап, көдээ үндүрер бодалдыг кижи сен бе? — деп дөрт айтырган. Жамбал кезек када боданган:

— Түдэв өөренип турган болза, оңу сести бе, харын онну-даа доостурар күзелиниг бар. Кижээ көргүзүптер хире хереченилелдиг болу берзе, ону силерниң чанынарга экжеп каарымга, кандыг-бир тускай мергежилдиг болу бээри бялдиңгир болгай. Угааны четче хирезинде, бүстин Түдэв черле школага өөреникчесевес-тир. Өөренир дээрге, кара хөннү чок кижи-дир. Арталыг болза, школадан үндүруп алгаш кыжын каш малын ажаажып, ажылга дадыгып алгаш, шериг баар болза деп бодаар боор чүве-дир ийин. Шеригден халашкан үеде чүнү кылырын боду-ла билгеп. Малга ынаа копчуг, мал дээрге-ле арын-шырайы сергей бээр ооп чүве — деп чугаалаан. Жамбал акызынче көөрге, шаанда школага башкылап чораан акызы:

— Ажыл-агыйлыг болдуңар дээрин чөп-тур. Уруглар бирги класстан эгелээш, өөредилгезинге кошкак болза, оон ынай өрү класстарга өөренип шыдавас боор чүве. Бөдүүн чүвелерни өөрүнден айтыраргындан эгенир боор чүве. Чамдык сергек, шоваа өөреникчилер орта номчуп өөренип албаан-даа болза, өөрүнүң кичээлин катаптап турарындан дыннап алгаш, башкызынга шын харыны бергеш, эки түнелдин чедип алгары база бар боор чүве. Сээн оглуңнуң орта өөренип шыдавайн турары шын боор. Ном өөренмейн ынчап чораашаа, элдеп-эзин багай чанчылдарга өөренир болгай. Чок болза, кандыг-бир корум-чурум үрел, херекке-даа ойаажып болгай. Ынчаарга школадан үндүруп алыр дээр болза, бир арга бар-дыр. Хоорайда чурттап турар акыы сугга туруглуун өөредир болдум, оглумну ынаар шилчиттирип алыйн — деп школа директорунга чугаалаарынга, өөренип шыдавайн турар кижиден дүрген адырлырын бодаарлар болгай. Ынчаар болза, тос айның оң бештен ынай шилчилгени кылып бээрлер — дел, акызы сумелээн.

Акызының чугаазын киңээнгейлиг дыннап олурган Жамбал:

— Сумуң үлүзү школаныче өөредиир дээш сүржүп туруп бээр боор чүве — деп чугаалаарга:

— Өөреникчилер санындан калааш, еске школаже шилчиндип каан чүве болганда, школаның дирекциязы-даа, башкызы-даа ол дутайында сумуң черинге чугаа үндүрер эвес, ындыг болганда сумуң бригада даргалары киңээнгей салбастаар болгай. Бир эвес айтыыр-даа бээр болза, ам дораан хоорайда школага чедирер деп тур мен — дээрле. Чок болза, оглуңну бээр чорудуптар сен, каш хонукта хоорай көрүп алгаш, чаңа-ла бергей—деп, акызы сумелээн.

Чаңа бергеш, Жамбал ыяк-ла акызының чугаалааны-биле бүгү айтырыгны шиитпирлеткен, оглунга хоорайга барып өөренир шилчилге документилерни кылдыртып апкан.

Түдэв школадан чанып келгеш, өөнүң каш малының чангыс ээзи болу берген. Ачазын эдерип, ийи чайын мал сүргеп.

Черниң черинге мал кадарып чоруурун дег чаагай чыргал аңаа чок ышкаш сагыындырар турган. Малга чоравында аза, ачазының сургаалын үргүлүү сактып чоруур турган. Бодуңуң туразы-биле ажылдаарга-ла аңаа чогумчалыы кончуг боол турган. Кымның-даа чөпшээрели чокка бодунуң аалының каш аъттарын ээлчештирип мунар, аътка кончуг ынак. Оларды шупту шолалыг, аъттары ээзинге база эргелин кончуг, ээзин ылап танывырлар. Түдэв ол аъттарны колдуу-ла кылаштап баргаш хол-биле тудуп алыр, а аъттары ээзиндедеспестер.

Түдэв сумуда аныяктарбиле каттыжып, үе-чергелерибиле таныы-самга-даа барыкаар. Ынчалза-даа школага

Тоожудан үзүндү

турда башкылар багай өөренир, чем тулуву, бажы тенээн мал дег, чүнү-даа билбес, сенден кижи черле үнмес деп сөглеп турганын сактып келгеш, ында-хаая сумуң төвү киргенде школа чүгүнче углавас турган.

Өөнүң дөрүнге олуруп алгаш, акшазын санап олурган Жамбал даштын ыт эдерин билек, акша-мөңгүнүн аржыылынга дүре тутканы, хойлай каапкаш:

—Каям, кым келди, көрүвүдем —диди. Ачазының чанында конфет соруп олурган чеди харлыг кызы Гэрэл тура халаап, үне берген.

— Түдэв акый-ла-дыр — дээрге, оон сеткили оожурган, оор кылган эвес, кымнан сестир боор — деп бодааш, хүлүмзүрүпкен.

Каш-ла шак бурунгаар Жамбал аймак төвүндеэ өөнге чанып келгеш олурганы ол. Орух машиназынга одурупкаш, орукта аалга дүшкеп, оон теве дилеп мунуп алгаш келгени ол чүведир. Жамбал дөртен үш хире харлыг, делгем хөректиг, кызыр кижи. Сумуң наадымынга каш-даа катап шүүлген. Ынчангаш чангыс чер-чурттуглары олуң Жамбал чаан, чок болза. Жамбал садыгжы дижирлер. Ол шеригден келгеш чыл хире чурттап чораш, чер-чурттуңга ортумак школа дооскаш ада, иези-биле кады малчыннап турган аныяк кыс Ц. Балжин-биле өгленип алган. Бир чыл чурттан чорда, Түдэв төрүттүнген. Оон соонда дөрт чыл үлаштыр божуза-даа, уруглары ызырыннас болган. Сөөлүнде амгы чеди харлыг кызы Гэрэл төрүттүмген. Ава, ачазы оозунга эмин эрттир ынак болгаш чассыдаргар.

Жамбал чурттап билир кижи. Хоорайже мал сүрүп чораашаа, олча-омактыг чанып кээри чаңчыл апарган. Кыжын өөнге кыштаар, өөнге турташ, ол өг ажылын кылбас, кезиттинер, суму төвү азы Улан-Баторже чоруй барган боор. Ол аңаа чорбас, кандыг-ла-бир садыгсаарылга хөделдирип чоруур. Ол мал сүрүп чораашаа база орта чорбас, орук дургаар аалдарның малын үзе сүргеш, сүрүп чораан малынга кадып алгаш баар. Оон хоорайга аппарып садып турар дижир болгай, ол хирезинде хереченив чок боор. Оор-сук кылыр, орта эвес чурттагларбиле амыдырап чоруурундан ажы-төлү артпас —дел, чангыс чер-чурттуглары чугаалажып турган-даа боор чүве.

Жамбал таалыңын үжээш:

— Шагаада том даарап келдер сен. Чогум-на артыы хаалгадан тыпканым эт чүве — дээш, кадайынга чечек хээлиг, ак-көк өөнүт торгу үштүп бээр. Балжин Жамбал-биле өг-бүле тудуп, он чеди чыл чурттап, хөй удаа ажы-төлү будалып, качыгдал, човулап көрүп чораан-даа болза, баштайгы ынакшылдың катап ужуражылгазы дет, чавктары кыза берген хүлүмзүрбүшаан, эжинин берген белээн ийи холдап хүлээп алган. Торгуну суйбап, тудуп көргеш:

— Чогум-на харын хураган кежя тон додаргаар чүве — дээш орнунуң кырынга эптеп кончуг дүрүп салгаш. «бистиң сумуның магазининде ындыг чараш торгу үнүп турганын дыннаваан мен. Ынчаарга ындыг чараш торгу тоннуг даргалар-даа, кадайлар-даа, школа башкыларының аразында-даа чок» деп бодап олурган. Оон ынай Жамбал конфет, изюм слива, печенье, бөш шил арага экелгеп, «улуска амзадыр сен» дээш кадайынга тудускан. Балжин ол бүгү чемнерниң ээжизинден база бир шил арага алгаш:

— Дөрде аптара кырында хоолуг чүруктар мурнунга салып каг — дээш, Гэрэлге берген. Оозу ийи холдап алгаш, оожум аппарып салып каан.

Балжин кызыга конфет, печенье, еске-даа амданныг чемнерни бергеш, Түдэвтиң улуун аякка салып каан. Оон кырган авазынга аппарып берзин дээш, Гэрэлге аяк долдуур конфет, чигирлерни бергеш чорудупкан.

Жамбал эптиг кылдыр баскактанып олуруп алгаш, хойнундан тыртар өөктүг бичии херээжен хол сумказын үзүп эккелген. Оон иштинде турган акшазын санай берген. «Аймакка аппарып саткан беш инек эъдинин чеди мун беш чүс акша база ийи мун акша. Колхоздан бир багай хунажыннының дөрт чүс-биле алгаш Дуламга берген. Мынчап бодаарга, мээң хойнумда арыг оруглам мун алды чүс акша арыг кирген-дир. Бо болза, чүгле алды хонукта тыпкан ажыымдыр. Кадайымга тоннук торгу, чигир, боова, арага-дары алган. Ынчангаш акша хавында мун бир чүс сезен акша бар-дыр. Алды чүзүбиле ийи кызырак белер садып алгаш хуулдуруптарымга, алдынган чеди чүс акша боду кирип кээр. Чогум ынчаш чартык айда үш мун ажыг акша оруглаг кижилер-даа хонар-ла боор» дээш бодааш өөрээнинден каткызы кээп, кадайынче өөрүшкү-биле көргеш, ындыг эрнин кадайы чыргап чорбайн канчаарыл дел бодап олурганы илдең турган.

Жамбал аймактан чанып келгенинин дараазында Улуг-Өдекке кыштаглап олурган Гармаа сугга барыпкаш, чанып бар чыткан. Семис хоор аъды салгынналдыр баскылап чораан. Жамбал элен-халаң эзирик. Гармаа сугга баарга чайын, күзүн келбээн солуп аалчы келди дижип, Жамбалды аажок үткуп алганнар.

— Мээң эжим садыг-саарылгалыг туруп тур ыйнаан? — дээрге, Гармаа:

— Мен сен ышкаш ырак-чоокка чорук кылып шыдаар эвес мен, менде чүнүң саарылгазы түрар боор —дээн.

— Ынчаарга сен хууда каш малдыг-даа база колхоздуң чылгызын малдап турар кижи болгай сен. Болдупар аргазы турар-ла ыйнаан, үш-дөрт кызырак белерден менээ сада каавыт, ортээн сээнии-биле төлээр мен.

— Үш-дөрттү?! — дээш, Гармаа кайгай бергеш, хууда чангыс-даа бе чок кижи чүмү садар боор — дээн.

— Эр кижи ээнии бодаар ышкажыгай. Сен ынчаарга чангыс эки кызырактан акшага садывыт—даан.

— Колхоз малын баш билип, садып болбас —дээш, Гармаа данзазын соргулап, кактааш—шынап-ла, аргазы чок чүве-дир ийин —дээш, Жамбалче көрген.

— Мал санаашкыны эрте бээри билек, менээ ийи кызырактан садыыт. Чок болза, чээлээ бериивит, соонда тыпла бергей мен. Бадыг сут хайлыг-ла. Баян-Айрагийн цээж деп черде дидир. Аңаа баар болза-ла, тыптар боор.

— Канчап ынчап болур чүвел, Жамбал. Ниитиинин чылгызын баш билип, чарыгдал шыдавас мен. Харын чемге хереглээр мал алыр дээр болза, даргалардаа бижик кылдыртып алгаш, өртээн төлепкеш кээр болза, ангы херек—дээн соонда, оларның садыглажылга дугайында чугаазы доозулган.

Григорий САНЧАА очулдурган.
(Уланчылыг)

Солуннарга болгаш журналдарга 1993 чылдың бирги чартыында чагыдылга август 1-де эгелээр.

Чагыдылганы харылзаанын бүгү белдирлеринге болгаш салбырларынга хүлээп алыр.

Кызылга чагыдылга талазы-биле тайылбырны «Россвязьинформ» ХИКБ-ден ап болур—телефоннары: 2-14-52, 2-12-20.

Кызылда «Аныяк» деп шенелде өөредилге-будуруге каттыжыышкыны үстүкү классчыларның дорт кирип база бот-өөредилгелиг бизнес школазынга кичээлдер 1992 чылдың август 3-те эгелээрин сагындырып тур. **Чыглыр чери—Кызылда Кочетов кудумчузунда № 51 бажында өөредилге-будуруге каттыжыышкынының бажыңы, август 3-те 9 шакта.**

КИНО

ИЮЛЬ 30-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Пятая обезьяна» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20, (узаткан) Видеозал: «Ведьмы из Иствика» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Игра на миллионы» 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сөңбаяк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээди Совеэи болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң ораалакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң ораалакчызы), Ш. М. Сувак, Н. С. Эргель

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораалакчызы — 3-45-93.

КЫЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш сонгал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлүс өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүүчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалзарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш еске-даа дыннаныглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информацияны министерствозунуң типографиязы ,Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиржы 27020 экз. Чагыг № 145.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Сыын мыйызы — чугула чиг эт

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 146 (14868) 1992 чылдың июль 31, пятница

Солунга ат салган шагы 22.00 Чагыдар өртээ 10 көп. Сагар өртээ 1 рубль

«СОЮЗ ТМ—15» КОРАБЛЬДИ «МИР» КОМПЛЕКС-БИЛЕ ТУДУШТУРГАН

МОСКВА, июль 29. (РосИТА—СЧТА) Ол хүн Москванын-биле 11 шак 49 минута турда, «Союз ТМ-15» космос кораблин орбитада «Мир» комплекс-биле тудуштурарын боттандыгаан. Космонавтылар шилчилге системазын дамчыштыр станцияже кирген.

Каттышкан экипаж көрдүнген ажылдарны күүседип киришкен. Беш космонавтының ужудуушкун программазында эртем-техниктиг болгаш медицина-биологтуг шинчилелдерни, ооң киитинде «Андарес» программа ёзугаар көрдүнгеннерни эртирери телевиллеттинген.

«Мир» станцияның он бирги кол экспедициязының космонавтылары Александр Викторенко, Александр Калери француз космонавт Мишель Тонини-биле кады «Союз ТМ-14» кораблье Черже август 10-да эвээ чанып кээр. «Мир» комплекске ажылдарны он ийги экспедицияның экипажы— Анатолий Соловьев биле Сергей Авдеев уламчылаар.

РОССИЯ-ФРАНЦУЗ УЖУДУУШКУНГА ХАМААРЫШТЫР

ПАРИЖ, июль 28. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Александр Кривых). «Чедишкиннинг бол, Мишель» — дээн, француз космонавтыны россия-француз космос экспедициязының ужудуп үнгенинин мурнунда космос айтырыгларын харылаал турган министерствонун удуртукчузу, ам Францияның иштики хөректер болгаш аныыл чок чорук министри Поль Килес үдээн. Ол бодунун ада-чурттузунга ынчаар үделге бижиктэ Байконур космодромче чоруткан. Ол үеде Мишель Тонини өөрлери Анатолий Соловьев, Сергей Авдеев олар-биле орбитада «Мир» комплексте ажылдаары-биле «Союз ТМ-15»-ке ужудуп үнеринге белен турган. Бо үшкү кады ужудуушкунну белеткээринге дорт киржилгелиг турган П. Килестиң бодал турары-биле, амгы россия-француз ужудуушкун европейжилернин келип үеде космосче ужудуушкунарынга улуг ужур-дузалыг.

«Андарес» программаны космоска боттандырар россия-француз төлээлер, ооң мурнундаазы дег, көрдүгенин ёзугаар айыттынган үезинде ужудуп үндү — деп, Байконурга турган «Франс-суар» солунның корреспондентизи бодунун бодалын чугле-реткен. — Черде ажыл-херектерни ап көөр болгу, оруктар «космос аян-чорук-тарының агентилели» хевирлиг онзагай улуг хемчээлдиг программаны боттандырып турар. Анаа бир билеттиң өртээ ам дээрезинде «чугле» 73 миллион франк хире. Россия бир чылда ортумаа-биле космосче ийи «даштыкы студент» космонавтыны салып үндуруп турар. Орус космос технологиязы америкажыларынга дең-зарге, шала эргижирей берген ышкаш көстүр-даа болза, ол тергиин эки ажылдаар, ооң кадында өртек үнези улуг эвес. Оорган кым-даа ажыктыг болур — француздар Россия биле эрги харылзаалары үспейн, эртем шинчилелдерин уламчылап турар, орустар боттарының курулгаан валюта кассазын немеп алыр аргаларлыг. Корабльди космосче үндүрериниң бүгү кезектери бичиндаа хажыдыышкын чок эвткени орус специалистерниң бедик мергежилдиин керечилеп турар. Россияның специалистеринге орбитага ужудуушкун база хөй янзы ажылдар хүн бүрүнүн ажыл-херээ апарган, оизагай чүүл эвес ышкаш сагындырар.

«Тергиин эки боттанган ужудуушкун. Эртем талазы-биле эвлечглиг улуг чедишкин-дир» — деп «Юманите» солун бижээн. Мишель Тониинге соң ол аян-чоруу дээш 73 миллион франкыны төлээни халас барбаанын шыйыдар улуг үүле онаашкан.

База бир француз «орус космосче» шаптараазын чокка четти деп, «Котидьен де Пари» солун айтып, ол болуушкунга будун арыйны тураскаатказын. Ракетаны салып үндургенинин соонда он минута эрткенде, космосче «Союз» үш космонавтыны чедире берген. «Россияның космос специалистеринин бедик профессионал мергежилинге бис кезээде мегейип келген бис» деп, Францияның космос шинчилелдеринин национал төвүнүн чиигине директору Жан Даниель Леви чугаалаан. Мишель Тониниң «Мир» станцияга он ийи хоюктуг ажыл-ижи будунгур болурун ол кузээн.

НОГАА ӨСТҮРЕР УЧАСТОКТА

Межегей ортумак школазының чанында ногаалар өстүрер участок бар. Ол школаның өөреникчилери башкызы Раиса Ивановна Гонсиоровскаяның удуртулгазы-биле янзы-бүрү хөй үнүштерни тараан.

Ында ам чимге-тараалар, ак-тараалар, кукуруузалар-даа үнүп келген. Школачылар ол бүгү өзүмнерни хүшүн-не кээп ажаар, суггарар. Үнүп келген бок үнүштерни удур арыглап турарлар.

Бо школаның уруглары шөлдерге кадыг культураларны тарыырын, ону кончаар ажаган, өстүрерин бо дүржүлга шөлүнге ажылдаап билип ап турарлар.

ЧУРУКТА: башкы Раиса Гонсиоровская өөреникчилери Хертек Херелмаа, Жанна Монгуш олар-биле кады. Келпр үенин агрономнары болгаш өске-даа тускай эртемнитлери бо Межегей ортумак школазындан үмер дээрзин ук школаның дүржүлга шөлүнүн ажылындан. Ында ажылдаап турар школачыларның сонуургалындан эскерип болур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ООЖУРГААР ШАГ ТУРБАС

Республика Хүнүнге уткуштур

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап бодунун дорт харылаар ужурлуг ажыл-чорудулгазындан алгыда, Дээди Советтиң дорт улуг комиссиязының комитединиң даргаларының оралакчызы, кежигүнү болуп база ажылдап тур.

Чамдык кижилер даргаларда кылыр ажыл чүү боор, стол кадарып олурар амыр чүве ыпкажыл дээр хөөнүг болгулаар болгай. Ындыг эвес болдур ийин. Оларның шинтпирлээр айтырыглары, ажыл-херектери янзы-бүрү, хөй. Кижилерниң оларже шуужуунда безин төнчү чок. Б. С. Шыырап сан-түң чок айтырыгларны шинтпирлээринге та канчап четтигип, үени тып ап турар кижи чүве. Билдингир-ле анаа хөй чылда мөөнеттинген арга-дүржүлга, чонуңун амыдыралын ыяк билири, ажык сеткилдиң, тура-соруктуу, кижизиг мөзү-шынары, шинтпирлиг, дорт чоруу дузалаар турган боор.

Республика Хүнүнге болгаш Наадымга белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында ол талазы-биле орткомитеттиң хуралы Чазак бажыңынга июль 27-де болган. Б. С. Шыырап база анаа киржип, чүве чугаалаан. Хурал соонда даргалыг ажылдаар өрээлинче кирер дээш кижилерле хөй. Ынчалза-даа бир чай аразында ооң-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

— Республика Хүнүн удавас Кызылга баймалап эрттирер болгай. Бот-догуннаан күрүневистиң бөгүнге чедир Гимни, Сүлдези, Тугу чок болуп артпышаан. Символика хүлээп алыр комитеттиң ажылынга база киржип турар болгай силер, бо айтырыгларга хамаарыштыр бодалымар, саналымар кандыгыл, Биче-оол Сундуевич? Гимнден эгелээр бис бе?

— Гимн дээрге ыдыктыг йөрээл ыры-дыр. Ынчангаш ол чонуу болур ужурлуг. Бо талазы-биле комиссияның ажылынга сөөлүүредир киржи бердим. Хуралдарга-даа олургулаштым. Ол ыдыктыг йөрээл ырыны шилип алыр дээш, авторлары билдинмес, чажыт, хөй кижи киржир конкурсту эрттирип турарынга чөпсүнер, деткир кижи мен, ол эки ажыл. Гимн кылдыр шилип алган ийи ырывысты солуннарга сөзүүдаа, аялгазын-даа багай-дыр деп шүгүмчүлел бижип каапты. Ам чаа гимн-йөрээлдер ырыларынга конкурс зарлаар болза база бот-боттарывыс оозу четпес, дүгүзү багай-дыр деп хөй чугаа үнүдүүн турун бээр ышкаш бис. Шынап-ла, бир кижиниң чогаадын каан ырызын чонга таныыпаан шаанда, ону гимн кылдыр хүлээп алырын деткир мен. Тыва чаңгыс тургузуктуг, ханнал үттүр улуг бис. Конкурска киргең туктарны база өөренип көөр апаар.

— Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы болгай силер, бо талазы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Бир эвес кижи бодунун чонунга төлептиг күш-ажылы, идепкейлиг чоруу-биле бараан болуп келген болза, шаңналдыр эргелиг болбайн канчаар. Моон мурнунда хөй чылдарда ажылдап келген кижи-дир, ооң бежен, алдан харлаанды-дыр дээш хүндүлүг аттарны, шаңналдарны тыпсып турган болдур бис ийин. Ол ышкаш чурт девискээриндеп дашкаар келгеш, айнуш ында эки ырлапкан дээш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг аттарны талтаашкын үезин дең турар шагда тыпсып турганы база чажыт эвес. Ындыг чоруп ол аттарга төлептиг кижилерге багай салдарлыг артар турган. Ынчангаш шаңналдар дүтәлинде чаа негелденип ажылдап келгеш. Тазактың чөрүлел хуралынче киирген бис. Ынчангаш шаңналдар чорааш сүлдевис бар болгай. Ол дээрге Тыва Арат Республиканың Сүлдези-дир. Ону хол өзек кылдыр хүлээп алгаш, чамдык эдилгелерге саналдарны, сүмелерни өөренип көөр апаар. Ынчангаш биске өске сүлденик хэрээ чок, ТАР-ның сүлдезии Тыва Республиканың Сүлдези кылдыр хүлээп алыр деп сашалдыг мен, ону чон деткиир боор.

— А Тук дугайы?

— Тук айтырыы база нарын болуп турар. Комиссияга хөй-ле туктарның төлевилелдери киргең. База-ла улуг маргылдаа төнчү чок апар чыдар. Тыва улус тугун тудуп алгаш, мунгаралды-даа, өөрүшкүнү-даа эртken болгай. Тываның эки турачылары Ада-чурттуң Улуг дайынынче эттаныырда, улуг тулчуушкуннар үезинде амы-тынын харамнамчайн, Тугун бедик көдүрүп чорааш. Ынчангаш бүрүнү тугунусту каңнал үттүр улуг бис. Конкурска киргең туктарны база өөренип көөр апаар.

— Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы болгай силер, бо талазы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Бир эвес кижи бодунун чонунга төлептиг күш-ажылы, идепкейлиг чоруу-биле бараан болуп келген болза, шаңналдыр эргелиг болбайн канчаар. Моон мурнунда хөй чылдарда ажылдап келген кижи-дир, ооң бежен, алдан харлаанды-дыр дээш хүндүлүг аттарны, шаңналдарны тыпсып турган болдур бис ийин. Ол ышкаш чурт девискээриндеп дашкаар келгеш, айнуш ында эки ырлапкан дээш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг аттарны талтаашкын үезин дең турар шагда тыпсып турганы база чажыт эвес. Ындыг чоруп ол аттарга төлептиг кижилерге багай салдарлыг артар турган. Ынчангаш шаңналдар дүтәлинде чаа негелденип ажылдап келгеш. Тазактың чөрүлел хуралынче киирген бис. Ынчангаш шаңналдар тыпсыры эрги байдалдан үндезинин-биле өскерилген. Төрүттүнген чылдар таварышдыр, хөй чылдарда ажылдаан, түскай алban-дужаалга аан, арын-нүүр бодап, эш-өөр тыртыжып, душпа-келбиже шаңналдар тыпсыры моон сонгаар болдунмас. Шаннал тыпсырда, кижиниң херек кырында кылган ажылын, будүрген херээн, чогаадыкчы чоруун, республика чергелиг үүле-херээн өөренип көргеш, шаңналдар тыпсырының негелдезин барымдаалап, анаа хүннерде, байырлал хүчеринде-даа тыпсып болур. Шынап-ла, чамдык кискилер чаңгыс черге үзүктел чок хөй чылда ажылдаан-даа болза, чонга, хөйге көргүзүптер ажыктыг ажыл-херектери чок болгулаар болгай. Ынчангаш дүш боор шаңналче кире бээр чоруктарны моон сонгаар болдурбас дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Тыва Республиканың мен. Чүге дээрге Тыва малчыннар чүрту болгай, өске тайылбырның херээ чок боор.

— Биче-оол Сундуевич, бистиң солуннуң арыннарынга номчукчулар, болүк журналистер «Тываның улустуң журнализи, алдарлыг журнализи» деп аттарны түргусса кандыг үүвел деп айтырыгны көдүрүп турар болгай. Мында хамаарылганар кандыгыл?

— Ол дугайын номчаан мен. Ындыг аттар чогаалчыларда, чуруктчуларда, ураң чүүл ажылдакчыларында бардыр. Бир-ээ, журналистер чогаадыкчы хөй-ниити организация болуп, түрээлеминде түс-түс кадаа бижикилерни тудуп турар болганда, чүге ындыг аттарны түргуспас боор. Шынап-ла, журналистерни ырай үнелеевейн келген ышкаш-тыр бис. Мен дугайты бүрүү-биле деткиир мен. Дараазында болур худальды Тывага база түргусса деп күзелим бар. Ону чугаалажып көөр апаар.

— Политиктиг репрессияга таварышканнарны агартыр талазы-биле комиссия ажылдап турарын билир бис. Ында силер база киржип турар болгай силер. Ол комиссияның ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Биче-оол Сундуевич?

— Ийе, мен ол комиссияның ажылынга чаа киржип эгелээн мен. Республиканың «Мемориал» шинтпирлелиниң кежигүннери-биле таныжып, чугаалаштым. Оларның чугааларында көөргенчиг, мунгаранчыг, хомуданчыг чүүлдер бар-дыр. Олар колдуунда 30-40 болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезинин-барымдаа чок черге репрессияга таварышкаш, шаажылатkан кижилерни орнукшуткан черлерин дилеп тыварын, репрессияга таварышканнарның ыяпсыын республика солуннарынга парлаарын, С. Токаның тураскаалынга хамаарыштыр дарый шинтпирни түлөөп алырын негеп турар. Бо айтырыглар эмин эрттир шөйлуп туруп берген. Ынчангаш тодаргай хемчеглер алыр болза эки боор. Бо ажылга республиканың айыыл чок черинин, прокуратураның ажылдакчылары үстүнде айтырыгларны шинтпирлээрге күжениишкинниг ажылдаар болза эки.

Репрессияга буруулуг кижилерни тодарадыр уе келген. Ол ышкаш Токаның тураскаалынга хамаарыштыр айтырыг база шынгыы апар чыдар. Бо талазы-биле комиссия амыдаан, чонуңун хомудалдарын, негелделерин өөрешип көөру-биле Дээди Советтиң президиумунче шинтпирлээри-биле кирер. Шынап-ла, Тываның дыка хөй актыг солдар, кыстарын өдүрүп турганы каракты думбей-дир кандыг-даа че-дишкиннеп, ону дүтәп шыдаавас. Хөйүү бүүгээр шинтпирлээр ужурлуг. Төөгү тее-ргү болуп артар. Бистиң арабыста ол үеник кижилери амдаа дириг бар-дыр. Шаажылатkанларның хөөрүн олар билир чадавас, оларның-биле ажык чугаа кылыры түңнелдиг боор болгу дег. Репрессияга таварышкан кижилерге тураскаалды тургузарын деткип, ол талазы-биле акша дузазын көргүзер бис. Репрессияга таварышкан улуска, оларның ажы-төлүнге чинчелделер көргүзерин шинтпирлеп, бо талазы-биле дузалаар ужурлуг бис.

— Шериг албаны эрттирип чоруп турар тыва солдарның амыдыралында, өөредилгезинде нарын, берге айтырыглар тургустунуп турар болгай. Бо талазы-биле комиссияның база кежигүнү болдунар. Чүнү чугаалап болур силер, Биче-оол Сундуевич?

— Шериг солдарның амыдыралынга, өөредилгезинге хамаарышкан айтырыгларны республиканың аянгы-аянгы районнарындан ада-иелер Чазакка болгаш Дээди Советче тургузуп турар. Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржакка чугаалар база доктаамал кээп эгелээн. Шериг солдарга хамаарыштыр тускай доктаалды хүлээп алгаш, ХКД чурттарында шериг албаны эрттирип турар солдарның амыдыралын өөренип көөру-биле бөлүктерни августа айда чорудар бис. Шынап-ла, байдал кончуг берге, дүвүренчиг. Арменияда шериг албаны эрттирип турар бир тыва ool чатkенден бээр ийи-үш ай ажып турар. Сураа ам-даа чок. Ада-иезин база кээп чорду. Ол шериг кезээнче чагаа чоруткан улус бис. Харыы ам-даа келбээн. Оон ынай алды тыва солдун мөчүлерин шериг кезектеринден эккелген. Олар янзы-бүрү чылдагааннардан, аарыгдан, озал-ондактан, хай-халаптан өлген боон турар. Ада-иелериниң каравыы турар чөптүг чылдагаанында шын база бар хевирлиг. Киров областында шеригде турар бир тыва ool база өлген. Чогуш болган түңнелинде өлген болуп турар болгаш ол керекке буруулуг кижини судтаар деп турар. Аңаа солдун адазы чорааш келген. Түңнел амдаа билдинмес. Шериг албанында солдарга хамаарыштыр өске-даа айтырыглар бар. Шериг комиссариаттары-биле чугаа чоруп турар. Чазактың хуралынга база доктаамал чугаалажып келген. Байдал чеже-даа берге болза, Тывадан барган солдар ыдыктыг шериг хүлээлгезин ак сеткилдиг, шынчы эрттирип турарынга өөруп турар бис.

Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак удавас ХКД чурттарында турар Тывадан барган шериг хүлээлгезин эрттирип турар солдарын Россия Федерациязынга шериг албанын эрттирерин-биле дилег-чагааны, документтини Ельцинниң адынче чорудар деп турар. Оон ынай шериг хүлээлгезин Тывага эрттирер талазы-биле айтырыгны Россияның Камгалал министерствозунга база тургускан бис. Деткип, шинтпирлээрин көруп турар чүве. Ынчан кээрде элээн каш солдар Тывага шериг албанын эрттирер аргалыг апаар. Чамдык солдар Кызылдың шериг гарнизонунга албан-хүлээлгезин эрттирип турду. Ынчалза-даа хоорай кирер шөлээ алгаш, шуут дезип чоруй баар-дыр. Мындыг чогенчиг байдалдыстыг база көргүзе баар-дыр бис. Ниитизи-биле Тывадан шериг чоруп турар солдарга хамаарыштыр хемчеглерни ап турар.

— Дөрт айтырыга харыы бергенинер дээш силерге өөруп четтирдивис. Ажылынжиперге бүгү талазы-че-дишкиннеринге күзедириш байырлыг, Биче-оол Сундуевич.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

ДӨРТ КОЛ АЙТЫРЫГЛЫГ ИНТЕРВЬЮ

Маадыры деп атты тургузар дугайында саналды киирип турар мен. Күш-ажылга эңне шылгарангай, маадырлыг чоруу, Тываның хөгжүдезинге кирген улуу, ооң ат-алдарын көдүрген мурнакчы чоруу дээш чүге тыпсып болбас боор. Ол атты доктаамал тыпсып турар маадыр кижилер тыптыр бе ынчаш дээр чамдык кижилерни хөөнүге удур мен. Тыва чон хүнүн чыгыы маадырлыг чоруктарны кылып турар, ону чүгле эскербейн турар бис. Тываның Маадыры деп атты алган кижиге Тыва Республиканың чогааттының турар Республика орденин катай тыпсыр. Ол ышкаш «Шылгаралдың демдээ» деп алдын сылдыстың медалын база боор. Мээң бо саналымны чон деткиир деэрзинге изегээр-дир мен. Оон ынай «Тываның алдарлыг малчыны» деп атты хевээр артырарын база саналдап турар мен. Чүге дээрге Тыва малчынар чүрту болгай, өске тайылбырның херээ чок боор.

— Биче-оол Сундуевич, бистиң солуннуң арыннарынга номчукчулар, болүк журналистер «Тываның улустуң журнализи, алдарлыг журнализи» деп аттарны түргусса кандыг үүвел деп айтырыгны көдүрүп турар болгай. Мында хамаарылганар кандыгыл?

— Ол дугайын номчаан мен. Ындыг аттар чогаалчыларда, чуруктчуларда, ураң чүүл ажылдакчыларында бардыр. Бир-ээ, журналистер чогаадыкчы хөй-ниити организация болуп, түрээлеминде түс-түс кадаа бижикилерни тудуп турар болганда, чүге ындыг аттарны түргуспас боор. Шынап-ла, журналистерни ырай үнелеевейн келген ышкаш-тыр бис. Мен дугайты бүрүү-биле деткиир мен. Дараазында болур худальды Тывага база түргусса деп күзелим бар. Ону чугаалажып көөр апаар.

— Политиктиг репрессияга таварышканнарны агартыр талазы-биле комиссия ажылдап турарын билир бис. Ында силер база киржип турар болгай силер. Ол комиссияның ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Биче-оол Сундуевич?

— Ийе, мен ол комиссияның ажылынга чаа киржип эгелээн мен. Республиканың «Мемориал» шинтпирлелиниң кежигүннери-биле таныжып, чугаалаштым. Оларның чугааларында көөргенчиг, мунгаранчыг, хомуданчыг чүүлдер бар-дыр. Олар колдуунда 30-40 болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезинин-барымдаа чок черге репрессияга таварышкаш, шаажылатkан кижилерни орнукшуткан черлерин дилеп тыварын, репрессияга таварышканнарның ыяпсыын республика солуннарынга парлаарын, С. Токаның тураскаалынга хамаарыштыр дарый шинтпирни түлөөп алырын негеп турар. Бо айтырыглар эмин эрттир шөйлуп туруп берген. Ынчангаш тодаргай хемчеглер алыр болза эки боор. Бо ажылга республиканың айыыл чок черинин, прокуратураның ажылдакчылары үстүнде айтырыгларны шинтпирлээрге күжениишкинниг ажылдаар болза эки.

Репрессияга буруулуг кижилерни тодарадыр уе келген. Ол ышкаш Токаның тураскаалынга хамаарыштыр айтырыг база шынгыы апар чыдар. Бо талазы-биле комиссия амыдаан, чонуңун хомудалдарын, негелделерин өөрешип көөру-биле Дээди Советтиң президиумунче шинтпирлээри-биле кирер. Шынап-ла, Тываның дыка хөй актыг солдар, кыстарын өдүрүп турганы каракты думбей-дир кандыг-даа че-дишкиннеп, ону дүтәп шыдаавас. Хөйүү бүүгээр шинтпирлээр ужурлуг. Төөгү тее-

Сибирьниң шелко-прядыныҢ дугайында

Сибирьниң шелкопрядыныҢ (ыяш куртунуң) бистиң республиканыҢ девискээринге эң баштайгы массаалыг өзүп көвүдээриниҢ таварылгазы 50 чылларда Каа-Хем районга, Улуг болган Биче-Ажыктарга, Хайбар даҢга база Туран хоорайның могаан зоназынга болган. Ол хоралыг курттарның массаалыг халдаашкынының дараазында таварылгалары Шагаан-Арыг, Чаддана, Туран Каа-Хем ыяш ажыл-агыйларының девискээр чергелеринге 1960-65 чылдарда болгулаан.

ЫЯШ БАЗА ААРЫЫР

1963-64 чылдарда Каа-ХемниҢ ыяш ажыл-агыйының девискээринге, Сарыг-Сеп лесничествозунга Сибирьниң ыяш куртунуң хемчээли дээш болганы илереэнге ынчаарда ол Кожу хем үнүнүң 1530 га арга-ыяштыг шөлүнге пептерээн турган болгаш бир чижеелеп алган ыяшка-ла ооң саны 1500 чедир турган. ТаҢды – ыяш ажыл-агыйынга 1959 чылда 500 га аргалыг шөлге Сибирьниң ыяш куртунуң пептерээнин чергеге долузу-биле арыглаттыгаш, ооң соонда 1970 чылда ТаҢды ыяш ажыл-агыйының Бай-Хаак лесничествозунуң 900 гектар арга-ыяш шөлүнге ыяш куртунуң массаалыг пептерээнин чергеге ооң саны 1500 чедир турган. ТаҢды – ыяш ажыл-агыйынга 1959 чылда 500 га аргалыг шөлге Сибирьниң ыяш куртунуң пептерээнин чергеге долузу-биле арыглаттыгаш, ооң соонда 1970 чылда ТаҢды ыяш ажыл-агыйының Бай-Хаак лесничествозунуң 900 гектар арга-ыяш шөлүнге ыяш куртунуң массаалыг пептерээнин чергеге ол чоок-кавыга, Чөлытай хөлдүң чоогунда Бай-Даг деп черге, 1974 чылда – Балгазын, Каа-Хем болгаш Туран ыяш ажыл-агыйларынга хамаарышкан арга-арыг-хаалга хоралыг курт өзүп пептерээн, Ооң пептерээн шөлүнүң нийти хемчээли 18 мүң хире га боор турган. Ынчангаш 1971-75 чылдарда ТаҢды Каа-Хем Балгазын ыяш ажыл-агыйларының 2859 га арга-арыглыг чергелеринге агаардан сээр чүүлдүң дузазы-биле «инсектик» дээр бактериалыг будүмел-биле арыгдаашкынны кылган бис. Ооң түнелиинде шөлдерниң 46-даң 92 чедир хуузунга ол хемчег ажыттыг түнелдерниң болганын демдеглээр аларбыс. Черле ынчаш агаардан узуткаашкынның, дузазы-биле 1975 чылга чедир хоралыг шелкопряд курттарның сан-хемчээлин дыка эвээжеттиивис.

Тожунга ыяш ажыл-агыйынга 1980 чылдан эгелээш, 1985 чылга чедир Сибирь шелкопрядының массаалыг пептерээшкинин боор турган. Ол баштайгы үеде 14 мүң га арга-ыяш шөлүнге тыптым пептерээн соонда, чоорту-ла 30 мүң га чедe берген турган. База-ла 1983-85 чылдарда ужар чүүлдүң дузазы-биле агаардан биологтуг арыглаашкынны кылып, болбаазырадыпкаш, 1984-85 чылларның кышкы үезинде агаар-бойдустуң таарымча чок болган байдалының түнелиинде Сибирь шелкопрядының пептерээн чергелери бүрүнү-биле арыгдаашкынны кылган бис. Ооң пептерээн шөлүнүң нийти хемчээли 18 мүң хире га боор турган. Ынчангаш 1971-75 чылдарда ТаҢды Каа-Хем Балгазын ыяш ажыл-агыйларының 2859 га арга-арыглыг чергелеринге агаардан ужар чүүлдүң дузазы-биле «инсектик» дээр бактериалыг будүмел-биле арыгдаашкынны кылган бис. Ооң түнелиинде шөлдерниң 46-даң 92 чедир хуузунга ол хемчег ажыттыг түнелдерниң демдеглээр аларбыс. Черле ынчаш агаардан узуткаашкынның, дузазы-биле 1975 чылга чедир хоралыг шелкопряд курттарның сан-хемчээлин дыка эвээжеттиивис.

Үстүнде чижектерден алгаш бээрге, ындыг хоралыг насекомнарның Тывага типтым тараваан үелеря чоокку чылдарда турбааны тодаргайдыр. Ол ышкаш Сибирьниң шелкопрядындан ангыда, ыт, тал болгаш чыжыргана ырыгларының Тываның девискээринге тыптып кээп турарын база чугаалаар керек. Чогумчалыг түнелдерниң чедир ап турарын чугаалаар үмүлгеш.

Тываның ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының чанында чүүлтер (ыяштар) хоралакчыларынга удур демиселлиг талапы-биле станцияның-даа ажылдакчылары бо күүнге ужур-дузалыг чүүлдүн ажылдыг чыдыын-на чорудуп, чамдык чогумчалыг түнелдерни чедир ап турарын чугаалаар үмүлгеш.

Тываның ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының чанында чүүлтер (ыяштар) хоралакчыларынга удур демиселлиг талапы-биле станцияларында ужур-дузалыг чүүлдүн ажылдыг чыдыын-на чорудуп, чамдык чогумчалыг түнелдерни чедир ап турарын чугаалаар үмүлгеш.

Ыяш ажыл-агыйларында болгаш лесничестволарда ыне болгаш калбак бүрүлүг ыяштарның хоралакчыларын илередип узуткаар талапы-биле ажылдарны доктаамал чорудуп турар. Лесниктер, лесничийлер, арга-арыг камгалалының болгаш хайгаралының инженерлери а ол ышкаш, үнүштерни (ыяштарны) зарыгларыга болган хоралакчыларынга удур демиселлиг талапы-биле станцияларында ажылдакчылары бо күүнге

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕР БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДА

Наадымга уткуштур

ХОЙЖУЛАР

1	2	3	4
Сувандия Б. М.	«Чодураа»	309	112
Мандал Б. А.	«Чаа орук»	345	102
Оюн К. Ч.	«Шанган» акц. нинтилел	307	102
Чудан-оол Б. С.	«Эйлиг-Хем»	320	101
Самдан Б. Х.	«Куш-ажылдың хостуу»	321	100
Чадамба К. Т.	«Ужыл тараачын»	376	100
Иргит О. Н.	«Мөген-Бүрен»	363	100
Минчээ А. Б.	Ленин аттыг	300	100
Даржаа К. С.	«Бай-Тал»	307	100
Хайын С. К.	«Чаа орук»	311	100
Биченей А.	«Шанган» акц. нинтилел	173	98
Сувакпит С. Б.	«Кызыл тараачын»	346	95
Ондар Т. Ш.	«Искра»	303	93
Бараан Ю.	— « —	305	92
Ондар Л. К.	«Ийи-Тал»	397	91
Кагаан С. С.	«Мөген-Бүрен»	317	91
Кыргыс И. Э.	«Ак-Чыраа»	328	100
Монгуш К. Н.	«Коммунизмче орук»	188	92
Тумат М. Э.	«Ак-Чыраа»	320	90
Ооржак С. К.	«Кызыл тук»	373	90
Санчы А.-Х. Д.	«Торгалыг»	313	88
Тарык Б. Ч.	«Мөген-Бүрен»	357	90
Онакай О. Ч.	«Тээли»	276	90
Сарыг Ш. С.	«Чаа орук»	303	90
Саая Ю.	«Шанган» акц. нинтилел	329	85
Монгуш Т. Д.-Б.	— « —	421	89
Бегзи А. О.	С. К. Тока аттыг	465	89
Монгуш Т.	«Межегей» колл. будурулге	340	89
Ооржак К.	— « —	317	89
Донгак Д.	«Тыва»	313	89
Сандык К. Х.	«Бай-Тал»	246	88
Кара-Хуна А. Н.	«Чаа орук»	290	87
Сержинмаа К. Т.	— « —	267	86
Соян А. С.	— « —	204	86
Базыр С. К.	«Мөреп»	373	86
Оюн А. Ш.	С. К. Тока аттыг	340	86
Кызыл-оол С. К.	«Нарын»	313	85
Минчей Д.	«Чодураа»	309	85
Сайын С. С.	«Чаа орук»	300	85

Тайылбыр: 1—фамилиязы, ады, адазының ады; 2—ажыл-агыйы; 3—хой саны; 4—чус хойдан-на кемелеп алган хураганы.

СААНЧЫЛАР

1	2	3	4
Арандол Л. В.	«Көк-Тей»	23	1744
Дончуп-оол Р. К.	— « —	22	1646
Сагаачы З. С.	— « —	27	1627
Арандол С. Х.	— « —	26	1605
Ондар У. К.	— « —	24	1602
Оюн Т. Б.	«Революциянын чалбыыжы»	27	1416
Сегбе В. Л.	— « —	28	1416
Саая З. К.	«Тинлелге»	30	1400
Оюн Г. А.	«Сосновское» будурулге-дуржулга ажыл-агыйы	32	1397
Момбай-оол К. С.	— « —	30	1312
Куулар У. М.	«Тинлелге»	30	1300
Калюкина В. В.	«Кызыл тараачын»	30	1259
Монгуш Ч. Д.	«Сосновское» БД ажыл-агыйы	40	1254
Санаа Л. Ч.	«Арыг-Бажы»	18	1203
Хойтпак-оол К. К.	«Революциянын чалбыыжы»	27	1203
Ооржак Ы. С.	«Тинлелге»	30	1200
Оюн Н. М.	«Революциянын чалбыыжы»	36	1192
Серен К. С.	«Арыг-Бажы»	18	1176
Бора-Тара Е. Т.	— « —	18	1175
Соян К. С.	«Тинлелге»	30	1167
Дамбы-Белек О. О.	«Хайыракан»	16	1159
Шагаачы Н. В.	«Революциянын чалбыыжы»	26	1145
Оюн К. Б.	— « —	36	1142
Хуналай Е. Т.	«Кызыл тараачын»	32	1135
Дawaa И. К.	«Ленинчи орук»	28	1131
Эрикпитмаа Д. И.	«Революциянын чалбыыжы»	28	1126
Натнит Р. А.	«Ленинчи орук»	28	1115
Тыртый-Урук М. С.	«Революциянын чалбыыжы»	31	1107
Монгуш О. У.	С. К. Тока аттыг	39	1089
Доспанай З. Б.	Түлуш Кечил-оол аттыг	16	1085
Ховалыг Ч. О.	— « —	15	1080
Анай-оол Г. К.	«Кызыл тараачын»	32	1075
Санчы С. Н.	Түлуш Кечил-оол аттыг	15	1070
Донгак М. Д.	— « —	15	1068
Басов М. В.	«Революциянын чалбыыжы»	33	1031
Маады П. Н.	«Кызыл тараачын»	32	1029
Тулгар С.	«Өөк»	28	1027
Кокпалыг Р. А.	«Кызыл тараачын»	30	1026
Красовских Е.	— « —	30	1013
Терских А. И.	— « —	30	1010
Шур-оол А. А.	«Ленинчи орук»	28	1004

Тайылбыр: 1 — фамилиязы, ады, адазының ады; 2—ажыл-агыйы; 3 —бүмбыларын нимнинг саны; 4—бир инектен-не салган суду.

ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Ооржак Куба	К. Маркс аттыг	100
Ондар Ким-оол	«Кызыл-Тайга»	90
Наныкай Михаил	«Х Улуг хурал»	86
Күнзек Сурун-оол	«Таңды Сыны»	85
Дөжекпен Шолбан	«Х Улуг хурал»	85
Багай-оол Владимир	«Таңды Сыны»	82
Саадак Оюу	«Таңды Сыны»	80
Чульдум Сарыг-оол	«Х Улуг хурал»	79
Бора-оол Доспак-оол	«Тээли»	77
Сыргыт-оол Эдес-оол	«Бай-Тал»	76
Монгуш Сергей	«Х Улуг хурал»	75
Сенди-Хуурак Шолбан	«Х Улуг хурал»	70

Тайылбыр: 1—фамилиязы, ады; 2—ажыл-агыйы; 3—чус өшкүден-не кемелеп алган ачайы.

БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

1	2	3
Үзүйген Зинаида	«Кызыл тараачын»	883
Самдан Лариса	«Кызыл тараачын»	675
Чыпсынак Чечек	«Көк-Тей»	675
Күжүгет Наталья	«Кызыл тараачын»	675
Солодова Любовь	«Бүрен»	659
Тюлюш Мария	«Кызыл тараачын»	640
Куулар Өлеймаа	«Шамбалыг»	600
Дамар Серафима	«Хадын»	556
Байкара Любовь	«Саян»	504

Тайылбыр: 1—фамилиязы, ады; 2—ажыл-агыйы; 3—хонукта алган ортумак немелде деңзин.

САРЛЫК КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Доннят Чкалов	Хомушку Чүргүй-оол аттыг	96
Иргит Сергей	«Бай-Тал»	90
Тумат Доктуту	«Эртинелиг»	93
Одай Улаан-Мерген	«Торгалыг»	92
Куулар Чудурмаа	«Кызыл тук»	87
Соян Сара Хайдыповна	Хомушку Чүргүй-оол аттыг	87
Ооржак Касым-оол А.	«Сут-Хөл»	84
Хертек Донгар-оол	«Кара-Хөл»	82
Иргит Будаа-оол	«Бай-Тал»	80
Ооржак Геннадий	«Алдан-Маадыр»	78
Күжүгет Василий	«Тээли»	75

ЧЫЛГЫЧЫЛАР

1	2	3
Монгуш Алексей	«Тинлелге»	97
Дамба Александр	Ленин аттыг	90
Тулуш Александр	«Ишкин»	87
Данзурун Байыр	«Чодураа»	82
Ондар Борис	К. Маркс аттыг	82
Чооду Тараа	Хомушку Чүргүй-оол аттыг	79
Бадарчи Андрей	Ленин аттыг	71
Баазан Ондар-оол	«Ак-Чыраа»	86

ИВИЖИЛЕР

1	2	3
Ложан-Базыр	Тоора-Хем	84
Чогунга Василий	Тоора-Хем	83

ТЕВЕЖИЛЕР

1	2	3
Иргек Кызыл-оол	Түлуш Кечил-оол аттыг	70

Тайылбыр: 1—фамилиязы, ады; 2—ажыл-агыйы; 3—чус малдан-на кемелеп алган чаш тел.

СҮТ-БАРААН ФЕРМАЛАРЫ

1	2	3	4
Сагоян И. П.	ТСБФ	Көк-Тей	1544
Тимеев С. М.	ТСБФ	«Сосновское»	1219
Монгуш М. Х.	Арыг-Бажы	«Искра»	1117
Бушмакин Н. М.	ТСБФ	«Революциянын чалбыыжы»	1022
Монгуш Ч.	Шык-Бажы	«Чыраа-Бажы»	1008
Балдан Б. К.	Арыг-Бажы	«Арыг-Бажы»	1001
Осипова Н. А.	Шивилиг	«Кызыл тараачын»	946
Лопсанов А.	Өөк	«Саян»	848
Дөжүмей М. Т.	Тарлаг	«Өөк»	829
Байыр-оол К. К.	Туран	«Кызыл тараачын»	815
Монгуш О. С.	Сушь	«Бии-Хем»	803

Тайылбыр: 1—фамилиязы, ады, адазының ады; 2—сүт-бараан фермаларының ады; 3—ажыл-агыйы; 4—бирги чартык чылда инектен-не саап алган суду.

МАЛ БРИГАДАЛАРЫ

1	2	3	4
Агыын А. М.	«Чаа орук»	3426	80
Сагды Н. М.	«Чаа орук»	3502	75
Сарыы-оол Н. Ы.	«Эйлиг-Хем»	6348	75
Дажыр-оол К. Т.	«Эйлиг-Хем»	5682	73

САРЛЫК КАДАРЧЫЛАРЫ

Очур В. С.	«Тээли»	526	85

Тайылбыр: 1—фамилиязы, ады, адазының ады; 2—ажыл-агыйы; 3—бижыглаан мал саны; 4—чус баштак-на кемелеттинген чаш тел.

ХАВАН АЖААКЧЫЛАРЫ

1	2	3
Дурашкина Г. Н.	Көк-Тей комплекизи	290
Тюлюш А. Л.	— « —	265

Тайылбыр: 1—фамилиязы; 2—ажыл-агыйы; 3—хонукта алган ортумак немелде деңзин.

Экономиктиг допчулал

УЕ-ШАГ НАРЫН, БЕРГЕ-ДАА БОЛЗА...

Республика Хүнүн болгаш «Наадым-92» байырлалдарын демдеглеп эрттиреринге чедир санныг хонуктар арткан.

Ие берге, нарын болгаш дошкун-даа болуп турар болза, бистер ол байырлалдарны төлептин-биле демдеглээр, чоок-кавы, хожа-келбээ улустарывыстын төлээлекчилерин орта аалчылар кылдыр калап алгаш, ажыл-ижинивисти, амыдырал-чуртталгавысты ажыттачаяат чогу-биле чугаалажыр, амгы тургустуунуп келген бергелеринге биске аар чүүгү болду берген чүүлдерни эгинден ап октаптарывыны аргаларын дилеп тывар апаарбас бис. Шынап-ла, чудурувусс өндүк алдынче сунган эвес бис, шуптуу чыглыш кээп, көдээ ишчилерниң мурнунда турар кол соруглага—келир кышка утказутар белеткел ажылдарын чер-черге кандыг-даа соңгаварладыышкын чокка эрте доозар, кызып-чылайын тургаш, бо чыл кандаашкынныг, оът-сиген эки үнүмээ-даа болза, инитимниг малывыга четпээ санныг, харын-даа артыкшылдыг мал чемин белеткел, курлаш алсывысса, ол биске улуг чедиишкин, республикавыс экономиказын улам быжыглаш алыр арганы тургузарывыңың бырази апаарын медерел билириивис албан. Кол-ла чүве ол. Чүге ынчан, годарга-йылаарга, келир чылын сүт-түн, эът-эътин, дуктун болгаш малдан алыр еске-даа продукциянын артыкшылдыг курлавырын туогузун ап болур бис. Ынчаннас болзувусса, келир чылын бо турган байдалывыс тан безин ыракта бергедей бирвис чадавас. Оны чедип алырывыга биске улуг быра болур чүүлдер — шаг-чаа кооперативтер, коллективтиг ажылагыйлар, акционерлиг нинтилелдер, тараачын болгаш арат ажылагыйлар боол турар. Оларның келир үезин бар, ындыг болгаш түе-түе улуг-улуг каттыжышкынналарны, бөлүктерни, ол-буле коллективтерни чер болганга хөй-биле организастап тургузары ажыктыг дээрзин бистин амгы амыдыралывыс бадыткай берген. Ынчалза-даа ол коллективтерниң хөй кезии мынага чедир ажык оруккө үнмээн болдур иймм.

Чүге? Анаа харыы бээри-биле бо чылдың эгезинден бээр чурттап эрткен үевисс хая көрүнүп, оны сайгарып бодаа көрээлинер. Чүү болучук? Оны шупгузун билир бис. Республиканың-даа, Россияның-даа үлегер будурулгелери моңолисчи хөөннерни чамгыс талалыг деген, боттарының будурун үндүргени аңы-бүру техниказынга, аъш-чемнинге, барааннарга эртектерни оң-он эвес, а харын чүс-чүс катап улгаттырган, көдээ ишчилерни кадыр иймн куду чүүл идиптериге белеп кылдыр чыгаа берижтер чок. Машина, трактор, комбайн садын алыр хамаанчок, хоорайларның, суурларның чурттакчыларын чемгерер, хемнер берге байдал ынчаар тургустува бергей. Барыкла ай санында эртектер улгадып тура-даа, көдээ ишчилер хоорайларда фабрикалар, заводтар ажылчыларынар мышкап, ажылчын тургуштарын чангыс-даа хүн хатбаавнар. Олар шуут-ла шыдамыккай чорудуп көргускеннер. Ав-айы-биле ажыл-агыйларывыга барыкла 244 мун шээр болгаш бода-ал өлүп хораан. Ол биске улуг инчээндирг-дир. Ындыг-даа болза ажыл-ижинге ээ-харымысалгалыг, шыдамык, чүүлдүг, турушту малчынар колхоз, совхозтарга хөй болгулаан. Бөгүн оларның аттарын улуг байырлалдар будуүзүнде база адап болур бис.

Бо материалды номчуп олура, республиканың колхоз, совхозтарының коллективтиг ажыл-агыйларының бөлүк-бүлүк мурнакчыларының үстүнде данзыдып көре бээр силер. Бистер башкай хойжу. Байыр Сувандияның адаал. Ол—Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң хойжуу. Байыр Махсымовия чүс хойдан-на 112 хураганы камгалап алгаш, республикада бирги черии ээлеп турар. Аныяк-даа болза, ажылхерекчи бооргa, ындыг-дыр: недвишкин чедип келир, түннел кеступ келир аал. Байыр Мандалды ап көрөл. Ол Эрзинде «Чаа орук» совхозта ажылдап турар. Кончуй-оол Оюн дең кымыл? Кончуй-оол Чамыянович чаа тургустунган «Шанган» аттыг акционердиг нинтилелдиң хойжуу. Оон чайлаа Тандыда Кочетов суурдан ырак эвеспе турар. Бо үйи хойжу 60 чылын чүс хойдан-на 102-102 хураганнарны меңги ап, оларны бүрүн доруктурган. Ынчаш кээрде сүстен өрү хураган камгалап алган хойжулар саны 10 мүн болуп турар. Оон чнай бистин республиканың мынаар «ужаалы» бар. Чүс тобга омаштыр сөөлү бештен өрү хураган алтаа малның болбаза оңу-зун ажылдаан киижиге саналар. Харын-даа анаа хамаарыштыр сөөлгү чылда республиканың Көдээ ажылтагый министерствозуун дужаалы бага хөтүп келген: 85-тен өрү алтынган хураган бүгүүр хой-хуунуң болуну болур дең. Бо дээргелдий эки дегинмедир, өлүг-тарнаа-мөңгелдир. Чиээр-ээ чүс хойдан-на 100 хураганны бүрүн камгалаар аптаар болза, 15 хураган хойжунуң өөчүзүнче шилчий бээр ышкажыл. А оон-биле кады бо чылын чүс башка онааштыр 85-тен өрү 100-не чедир хураган алган хойжуларның саны 27 болуп турар. Моңу ындыг-ла хөй эвес кылдыр санаар апаар. Харын-даа ооданы-ла он хире ажыл-агыйга ол хире хойжу турган болза, ону эң-не-дениишкин кылдыр көрүп болур-дуу.

Ам саанчыларывыс ажылхерээн сонуургап көрээл. Эрткен алды ай дургузунда бир инектен-не 2000 литр сүт саптан чангыс-даа кижи чок болган. Ол харааданчыгдыр. Ынчалза-даа бир инектен-не 1000-даи хөй килограмм сүт саптаннарның саны 41 кижи. Маңаа киирип каар бир чижек бар. Чүл дээргe саанчы бүрүзүнде быжыглатынган инек саны дең эвес: чамдыктарында хөй, өскелериңде эвээш. Харын-даа мырыкай 10.15 сая ылгалдыг болуп турар. Ынчангаш оларның саап ап турары судуунуң хемчээли база-ла дең эвес болур дең чайгаар-ла билдингир ышкажыл. Амгыы-лыда республика саанчылаарының бирги одурүүнда Көк-Тей сүт-бараан фермазының саанчызы Любовь Арандол чоруп турар. Ол 23 инек саап турар. Эрткен алды айда ол бир инектен-не 1744 килограмм сүттү саптаан. Дараазында бешки черге келир бажа-ла оон эш-веру—Римма Дончуп-оол, Зоя Сагаачы, Сарэ Арандол, Уранa Ондар сүттаар ээлеп турар. Бо саанчылар бир инектен-не 1602-1646 литр сүттү саптаан болуп турар. Эрткен кыштың берге хүннерии, а чайгы үеде ол ферма чоогунда бога малдың эң одары чогун бодап кээрге, ортумаа-биле ол хире хемчээлдиг сүттү саап ап бол-дыр-дыр. Ылаңгыя чайгы үеде эң одар чокта малдан хөй сүт саап алыр мен дең ажыттан ажыы чок. Маңаар билгени-ле эки боор. Ол ышкаш Татуя Оюн («Революциянын чалбыыжы»), Зоя Саая («Тинлелге»), Галина Оюн («Сосновское» будурулге-дуржулга ажыл-агыйы), Вера Калюкина («Кызыл тараачын»), Людмила Санаа («Арыг-Бажы» совхоз) болгаш оон-даа еске он-он мурнакчы саанчылар бар-дыр.

Удуртукчу кандыг болдур, коллективтиң ажыл-херээ база ындыг болур. Чогум-на ажыл-херекчи, олут орбас, чыдын чыгыас киижилер чок чүвелең-не бир-ле чүвени тып укказер болгай. Шак ындыг ажыл-херекчи бригадирлер ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларында бар болуп турары өөрүнүүт-дүр. Чижээ, Көк-Тейниң төө сүт-бараан фермазын Игорь Сагоян хөй чылдар иштинде удуртуп келген. Ук коллектив чыл санында хөй сүттү будургеш, кӧрүнеге садыл турар. Оорган оларның киирип ап турар орулгазы база шыырак. Бо чылдың бирги чартыында ферма бир инектен-не 1544 килограмм сүттү саптаң, ынчангаш «Нааным-92»-ге төлептиг үлүүн киргеп. А Таңдыда «Сосновское» будурулге-дуржулга ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазын Султан Тимеев удуртуп турар. Чартык чыл туңнелиңбиле бо ферманың көргүүзүү нйлги черже болгаш олар инек саныназа-на 1219 литр сүттү будурген. Чөөн-Хемчиң районда «Искра» коллективтиг ажыл-агый будурулгезинин Арыг-Бажы сүт-бараан фермазын Михаил Монгуш удуртуп эгелээш, ур болбаразаа, ол бодуунуң удуртканы коллективтиң мурнакчыларының санынче киирип алкан. Ферма оортумаа-биле бир инектен-не 1117 литр сүттү саап алганы аңаа кескү бадыткал болуур.

Сөөлгү үш чылда бистиң республикавыс өөшкү ажылын сайгарыы бергеш— Тывавың экономиказын быжыглырынга улуг роль дүүт болган. Өөшкү ажыл-агыйлыг тускайжыттынган колхоз, совхозтар орулгалыг ажылдап турарын билир бис. Бо чылын олар-ның арасындан чаа мурнакчылар көстүп келген. Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң өөшкү кадарчызы Куба Ооржак төрүүр чүс өөшкүден-не ол хире аңайны камгалап алгаш, республикага эки түңнелди көргүскен. Ол-ла районуң «Кызыл-Тайга» совхозунда Ким-оол Ондар 90 аңайны чүс өөшкүге онааштыр бүрүн камгалап-алган. Мурнакчыларның сөөлүнге «Х Улуг хурал» колхозтан Михаил Наныкай, Тес-Хемде «Таңды Сынындан» Сурун-оол Күнзек, Владимир Багай-оол болгаш оон-даа өскелер кирер. Сарлыкчылар, тевежилер, чылгычылар арасында ээ-харымысалгалыг, эки кижилер база бар.

Байырлалдар-ла кел чор дээш, мактангаш-ла турун бээрииске таарышпас апаар. Бистиң мал ажыл-агыйывыста четпестер эвээш эвес болдур ийин. Барыкла башкы бүрүзүнде—Чурттаар оран-сававыс чедишпес, кажаа-хораавыстың хөй кезии эргижирээн, хөй-кээй коданнарда электри чыры амдаа кикиртикмээн, мал бажынга онааштыр саап алыр суудуустуң хемчээли кызырылган, дүк болгаш эът будуреги эвээшкээн, чүзүм мал бүртүзүнүң продуктулуг чоруу улам-на баксыраа олурар, малдың чаш төлүүн камгалап амырыыс, мырынай харыкчок апаргаш, бода болгаш шээр малдың өлүп хораар чоруу кевүдээш, кол-ла чүве — малга четчир хемчээлдиг мал чемин белеткел ап шыдаваас апарганыывыс. Чамгыс сес-биле ужаалаарга, шинтирлээр айтыышкылар дээш хөй-дүр.

Доңгуулалды Шагыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Ужаштыкыда

Медээлер

СЕРБИЯГА БОЛГАШ ЧЕРНОГОРИЯГА ХАМААРЖЫР

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Чөвүлелиниң 1992 кылдың май 30-да резолюциязын күүседир сорулга-биле немелде хемчеглер дугайында Россия Президентиниң айтышкынын чогум кайы чурттарга хамааржырыл дең айтырыгны КНО-нуң Айыл чок чорук Чөвүлелиниң чамдык кежигүннери тургускан. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри тургустунган айтырыгга тайылбырны берген. Демдеглеттинген хемчеглер чүгле Сербияга болгаш Черногорияга хамааржыр.

АКШ МООН СОҢГААР ХИМИКТИГ ЧЕПСЕКТЕН ОЙТАЛААР

ВАШИНГТОН. Химиктиг чепсекти бүгү делегейге хоруур дугайында конвенциянын (делегей дугуржулгазының) төлевилелин Женевага чугаалажымышкыннарның түңнелинде ажылдап кылган. Ук төлевилелдин негелделери-биле Америкаларын Каттышкан Штаттары бүрүн кошпээрежиин турарын АКШ-тың хуруне департаментиниң албан бөзүү-биле чарлаан.

Массалыг уэутказашкынның кол чепсектериниң бирээзи — химиктиг чепсекти хоруур дугайында чугаалажымышкынар Женевага үзэрби дөрт ыыл дургузунда үргүлүлеп келген. Америк администрациязының чаа мелегелеп Женевага чугаалажымышкынарны коодуп турар бүгү делегациялариың сагыыседкилин өөрүпкен дең. АКШ-тың төлээлекчизи Стивен Ледогар мелегээн. Чепсеглелчишкиннерни дүжүрео талазы-биле делегей конференциязының хуралдарынга делегейниң 24 чурттарының делегациялары дыннап турда, америк төлээлекчи дараазында мелегелеп база кылган: «Химиктиг чепсекти үзүткаар дээш Америкадың Каттышкан Штаттары конвенция төлевилелинге ат салырынга белеп».

БООЛААШКЫННАР КАТАП ЭГЕЛЭЭН

БЕЛГРАД. Дүшкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының Сараево хоорайын эрткен четирбе хүнүнде миномёттар-биле бомбалаан. Бедик бажынарда чаштының алган адыгжылар хоорайның кудумчуларынга чораан киижилерин база боолаан турган. Ынчангаш Югославияда 39-ку түр тайынчытылга база катаа үрелгеп, АКШ-тың Сиэн-эн телекомпаниязының Сараево хоорайда корреспондентизиниң дыннаткының ёзугаар алырга, ол хоорайны миномёттар-биле бооташ түңнелинде беш киижи алдыткан, үжеп ажыг киижи балыглаган.

57 МҮН КИЖИ ҮНҮП ЧОРУТКАН

ВАШИНГТОН. АКШ-тың түскей албан черлериниң медээзин ёзугаар алырга, эрткен чылын 57 мүн киижи дүшкен ССРЭ-ниң девискээриндеп үнүп чоруткан болгаш, Американың Каттышкан Штаттарының яңзы бүрү хоорайларынга чурттаары-биле ында чеде берген. Ынчаарга делегейниң өске чурттарындан 1991 чылда АКШ-ка чурттаары-биле 704 мүн киижи ында чеде бергеннерин 8 хуусу болуп турган.

САДДАМ ХУСЕЙНГЕ САГЫНДЫРЫГ

КАИР. МЕН агентилелдиң корреспондентизиниң дыннаткаңы-биле алырга, Иракты президентизи Саддам Хусейн Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң резолюциязының бүгү негелделерин ол хонук дургузунда күүсеппее болза, Иракка удур дайын ноорудулгаларын эгелээрин АКШ, Англия, Франция сагындырган. Ол сагындырыгга холбаштыр Иракты даштыкы херектер министри Тариқ Азиз түскей медеглел кылган: «КНО-нуң

БУРУУЗУ ЧҮЛ?

Уран чүүлдүң айтырыглары

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга чоокта чаа делегей чергелиг хөөмей симпозиумуу болуп эртикен. Анаа бистиң республикавыстың билдингир, элээн хөй дашпыкы чүрттарга-даа чоргулаан, тергиин дээш мастерлер болгаш чаа аныяк хөөмейжилер база кожаларывыс хакас, моол өнүктеривистиң түс-түзүнда боттарының таланты-зым бараалгадып көргүскенин көрүкчү чон үнелеп, үлүг чоргаарал, өөрүшкү-биле хүлээп ап, көрдүвүс.

Хөөмей уран чүүлү бистиң Тывавыска оязагайы-биле сайзырап, харын-даа оон ат-алдары делегейде билдингир апар чыдарынга ким чоргаарламас боор. Тыва кыстар уран чүүлдүң бо хевиринге таланттылыын, салым-чаяанныын база көргүзүп турарлар. Валентина Чүлдүмүң хөөмейлээрин өйи-чангыс кижилер хоруурун оралдажып турзаадаа, чон боттары деткип көдүре берди ышкажыл. Ол дашпыкы чүрт Франциягa безин чаладып баргаш, кайгамчыктыг чараш хөөмейни бараалгатказ, келгени безин чоргаарал эвес бе?

Эрткен хөөмей чыыжының үезинде база бир хөөмейлээр Шончалай деп чараш кыс костүп келди. Ол кыстар оолдардан дудах чок хөөмейлээш, харын мырынай планнал маталга четти.

Чогаалчы Куулар Черлиг-оол бо чылдың июнь 20-де «Тувинская правда» солунга тыва хөөмей культуразының дугайында чугаалап тура, хөрээжен кижиниң хөөмейлээри хоруглуг чораан, хөөмей уран чүүлү чүге эр кижилерниң хөрээ, хөрээженнер хөөмейлээргe, этникага таарышпас, эр кижилерниң хей-аъдыы (сузун) базып, ат-алдарын кудулаткан багай чүүл ыылдыр бижип турар-дыр. Шаанда феодализм үезинде, хөрээжен кижи эргелөлээ чок, эт-сеп ышкаш саттырып, кижизиг ады безин чок, «хөрээжок» деп дорамчыладып чораан шагда, оон бадыткалы бо:

Охтаан даш дүшкен черинге чыдар.
Эрге барган хөрээжок
Берген черинге олурар.
Өшкү бажы дойга киришпес,
Эшли кижи херекке киришпес.
Отка-пашка дүшпес болза,
Оол уруглуун тенээ эки.
Аксы чыдывас болза,
Кыс уруглуун ыыттавазы эки.

Бо үлегер сөстер хөрээжен чонуун кандыг-даа хостуг эргелөлээ чок, дорамчылады, дарлал адаанга чораанын херечилеп турар ышкажыл. Шөк ол үеде хөөмейлээр херек чок, улгаттыр чүве чугаалаар эрге чок чораан-дыр. Ол ыяаарда ырлаар, хөөмейлээр оноза хөрээжennер база-да тургулаанын төөгү херечилеп турар.

Ниитилел хөгжүлдези өскерлиг, дарлаар, дарладыр ангы деп чүве чок апарган үеде хөрээжен чон хостуг, эргешөлээлиг, кандыг-даа албан-ажылда ажылдап, хөй-ниитиниң хөрээзиге киржип, әртем-билиглеп чедип алган, амыдыралдыы кол өзөгнин башкарыкызы болур хүндүткелди чаалап алганнар. Бир эвес кижи төрүмелиинден оноза салым-чаяанныг, хөөмейлээр болгаш боду күзелдиг болза, амгы үеним хөрээжennерни чүге оолдар дег хөөмейлээр эргези чогул. Эрги шагнып өзүп-чүрүмүн сагып, хөөкүй хөрээжен чонның оруун моондактавас болза эки. Оон ынай Черлиг-оол Куулар болза К. Н. Мунзук, М. М. Мунзук хөөмейлээр хөрээженнерни деткип турар деп шүтүмүдел турар кижи болду. Максим Мунзук харыл Валентина Чүлдүмүү бир дугаар хүнде-ле дыпнааш, сүме кадып, телевидениеге-даа чугаалаан, деткип турган кижи. Ында багай чүү боор. Мен хуумда хөрээжен кижилерниң оноза-гай талантыыма деткинарп дээрге буянныг херек-тир деп бодап чоруур мен. Мен «Эвес сөзүү» солунга бистиң кайгамчыктыг салым-чаяакныг, тергиин каргыраалаар Кыргыс Соруктунуң аваазы, Оюн Болдукпан болгаш М. Муизуктуң кырган аваазы Чолдак-Кара Оюн эвенин дугайын бижээнимин номчукчулар номчаан боор. Чолдак-Кара Оюн аныяк кыс чоруур шаанда-ла, улуска кайгаткан каргыраалаар, хөөмейлээр чораанын оон урут-дарыындан, урутларының чоругларындан дыннап ап-ат болган мен. Кыргыс Соруктунуң аваазы Амбын ноянның аал-өргээзиниг чалады бергеш, хөөмейлеп, аян тудуп чүрттээн тургаш, бир дугаар дүн оглуу Чолдак-Кара аңаа божаан, Ноян валмига чаш оглу-биле чеже чүоттаар, эң-чок-даа болду-ла ыйнаан. Оглу Соруктуну Мөрен чүрттүг Ногаан Будуп деп кижиге азырандаа берипкеш, ары-оюн чүртүнге аныяк кыс кылаштап ажыл келген дижир чүве.

Соруктунуң фамилиязы Кыргыс болуп. Эрзиге чүрттай берген чылдагаанды ол. Кыргыс Соруктунуң аваазының дутайын бижээн чүүлүмүү чогаалчы эки номчукчы үезинде-даа чедир билбээн хевирлиг. Мен оон уругларының дугайын биживээн мен.

Соруктуу мээн оом ээзи Максим Муизуктуң дайы кижи чүве. Кыргыс Совукту 1936-1938 чылдарда театр студиязынга бастеринә-биле кады өөренип турган болгаш, тыва театрның үндезилекчилеринин бирээзи, дөргүл-төрел хүүзү-биле үргүлчү харылзажып-даа чордувус. Оон Катя болгаш Фая деп уруглары Эрзинде чүрттээн чоруурлар. Оларның ада салган хөөмейлээрин дыңнаваан болгаш билбес-даа мен. Черле ынчаш хереежен улустуң хөөмейлээр талантызы өзүп, ажыттының үнүп кээрге, ында багай чүү боор. Төл төрүүрүнге, оон эң эминиин судунге-даа хора болбас деп бодаар мен. Бир эвес ол уран чүүлге эр-даа кижи эки болампчалыг бодун камнап, организминиң төрүмел хөрыразын шын ажыглап билбес болза, кадыкшылга бергезимээр ышкаш ийнн. «Шын» солунга Хуналтаар-оол Ооржактың бижээнин «Херээжennер база хөөмейлезиннер» деп чүүлүнге хатыжар мен.

Карақыс МУНЗУК.
РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

ЭМДИК-КАРАНЫҢ ЭЭЗИ

«Эзербек» созхозтуң ажылчыларын, чүрттакчы чону эртикен дыштакыр хүннерде үк суурнуң херек адаадан хостагаларының боттарының күжү-биле организастап эрттиргени кара-маёвказын сонуургап көрген, чоок-кавының суурларындан аалчылар база арбын болган. Хурал-сутлаа төнген соонда, 64 мөгенин хүрежи эгелээн, колдуунда аныяк мөгелер боттарының күжүн шенешкен. Мөгелер аразында Бин-Хем, Танды, Каа-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнардан болгаш Кызыл хоорайдан мөгелерниң барын хүрештин организакчылары чонга дыпчаткан. Хүрештин кол суъязы хоочун мөге Хүрен-оол Кара-оол Александр оглу болган, дузалакчызы Дүүкпен Иван Даржаа оглу. Бин-Хемжоюунуң чаик денизиг шыырак дээн мөгези.

Мөге салыкчыларынга Эрес Монгуш, Владимир Монгуш, Леонид Лакпа, Юрий Сыйдан-оол олар болган. Хүреш-биле чергелештир хол бөмбүү, хөлшыыраа база аът чарыжы дээн чижектиг оюн-тоглаа бедик денгеле эртикен. 64 мөгениң арапында Тыва Республиканың ат-сураглыг мөгелери база бар. Оларның чижээнге хоочун мөге Александр Ооржак, Ендан Артур, Радик Наваажап, Владимир Седен-Хуурак дээш, оон-даа өскелер киришкен. Чидиг сегиржин алышкыны 64-тен арткан 4 мөге аразынга болганын демдеглеп болур. Радик Наваажап Олег Монгушту октаан. Тахтал Түмен Артем Монгушту түс-түзүнда октагылаан Р. Наваажаптың кол аргазы—солагай талакы колдуу алдыынче киргеи соонда, буттан алгаш, дүүшүттелдир көдүргени, час ойтур октаар, оон ыыдыг аргазынга кым-даа удурлаашын чадап кагды. Тыва хүрештин эң чараш аргаларының бирээзин ол-ла болгай. Тыва уксаалыг эмдик кара аътты шөл ортузунче арай бооргa киирди. Оон биле чергелештир кара баштыг тыва хөй база көстүп келди. Ийи шаннадын эзлери Р. Наваажап, Т. Тактал кайы-ыла шүглүр болдур—аътты ээзи, үжүүрде хөй—хоомай эвес шаннал. Ийи мөге белеткеним турар аразында үш биле дерткү мөгелерни шаннады. Мен бодум хүүмда бо шаннадларны база ыяледим. Ол күл дээрге дадарбас кылан кан белдирлерлиг чүген, кончуг сараш кылдыр шеверлеп каастаан тос сыптарлыг кош бижек. Тыва чоннуң ховар эдилелдерп. Эң сөөлгү салыт Радик биле Түмен ийининг аразынга карап чивеш аразында болган. Түмен Радиктi бутпакан, ыяалза-даа арга кылып четтикпейн чыдырда. Радик картыгаанын кашпагайы-биле ушта чүткээш, үстүнде адааным ыяак аргазын ол-ла хевээр ажыглаан, Эмдик-Каранын ээзи болган.

Шыдыраага 12 кижизен 11 санны алгаш, Лазо Монгуш акша шаннадын алган. Ийнги, үшкү черлерни А. Сайын-Хоо, У. Ховалыг үлешкеннер.

Хол бөмбүүнге Кара-Хаактың спортчулары шылтараан, эзербекчилер ийнги черде. Аът чарыжынга Сесерлигинiң ийи аъды эртикен.

Ыракузактан үнген-киргеи аалчыларга аштыг-чемнег, суттуг пиайлыг, эълдек-эвилең болгаш Эзербектиң төп столовазының бөлүк ажылдакчыларының эки ажылгаа чем мактаан. Ынчангаш аттыг-дыштанып хүннерде эзербекчилер болгаш оон аалчылар, эки дыштанып, хөглеп, диско текалап алдылар. Мен база анаа баар аас-кежиктиг, оон кирежиктиг-даа болдум.

Созу бүүрел фотозу Лазо МОНГУШТУУ.

Сөс бээрин диледим

«ЭЖИҢНИ ЭНИККЕ ДЕҢНЕВЕ»

Он хире чурукчу эштер ат салган чүүл «Шын» солунга «чудурукгаар дарга» деп эгелеп парлаттынганын номчаан мен. Ат салган кижилерниң аразында ат-алдарлыг, хоочун-даа, өнген чуруур мергежилдиг аныяктар-даа бар чораан.

Ону номчуп олурарга, ол материалды баш удур белеткенген болук эштер тускай сорулгалыг бижээн деп чүве биилингир, чүве ыны алыс ужурун билбес дижиге Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы-даа кордал чок багай кажи-дир деп-ле биилинер боор. Чурукчулар эвилелинде аянзы-бүрү мергежилдиг 40 санныг чурукчулар оон кежигүнү боол бактаан турар, олардан ангыда, кежигүн эвес, чурулга уран чүүлүнүң эге базымнарын чаа кылып чоруур чүрттүн чурук делгелгелерinге хөй удаа киржип каапкан аныяк даш чонукчулары, чурукчулар бар. Оларның иштинден өнген чуруур мергежилдиг чурукчулардан чүгле он харе кижи ат салып бижээнинде утка-ла бар.

Чүвениң ужуру мындыр. Тускай эртеминг өнген чуруур чурукчулар биле даш чонукчуларының аразында ылгажыр чоруктуң шагдан бээр туруп келгенин көрүп келдим. 1968 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү мен. Менден хоочун кежигүн Сааа Көгел арткан. Тыва Республиканың алгарлыг чурукчузу, даш чонукчузу. Төөгү, амыдырал шүглү чүвени бадыткаар болгай. Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштайгы тазаан 1963 чылда тыва даш чонукчулары салган. Аңаа хүндүлүг мастерзивис Саая Көгел база кирипшкен, сон бо хүннерде иазы-харыулгатканынга чалыынмайн, чурулга уран чүүлүн хөгжүдер херекче төлептир үлүүн киириштирип, могаг чок ажылдан чоруурун көрүя чоп бис.

Парлаттынган материалда «даш чонукчуларының ажылдарын 3000-4000 рубльге үнелеп, чурукчуларның ажылдарын 1000 рубльге үнелээн» деп биижп турар. Тыва Республиканың Культура министерствозу чурулга уран чүүлүнүң эки дээш чогаалдарын садып ап, Тываның чүрт-шинчилел музейинге фонд кылдыр дамчыдып берип турар болгай. ух чогаалдарны шилип, оларның өөтек-үнезин доктаадып тургузар тускай комиссетти тургускан. Ону культура министрининг оралакчызы дарглаган. оон кежигүннерinде чурукчулар база бар. Чүүлле айытханы болза Т. Ондар боду часкадан шинтирлээн деп биижп турар. ол ыны эвес. Ажыл бүрүзүн ол комиссетти кежигүннериниң киожилгези-биле хүлээп ап, өөтек-үнезин доктаадып турар болдуур ийин. Бодум оон кежигүнү болгаш, эки билир мен. Кошкак ажылдарны чедир кылыры-биле эълеринге дедир эгидип берип турар.

Ажылдар садып алыры-биле Культура министерствозунга хөй эвес акша-түнүү Москвадан көрүп, чорудуп берип келген. 1986 чылга чедир-ле бистерниң даш чонукчуларының ажылдарын 25-35 рубльден, шырак-ла дээн ажылдарын 120 рубльден ажырбас турган, а өнген чуруур чурукчуларның ажылдарын харын аажок үнелеп, 300-1000 рубльге чедир хүлээп ап келген. Чурукчулар эвилелиниң даргазыныа мынчага чедир-ле чүгле тускай эртеминг чурукчу кижилер даргалап келди, оон баштаар черинин кежигүннеридаа болза. колдуунда чурукчулар боол келди. ынчангаш боттарының эрге-ажының боттарыныы-биле таарыштырып, камгалап келгени ол. Моон алгаш көөрге, даш чонукчуларын будуу үргүлчү кыып келген. Дээдэ эртеминг чурукчуларывыс хөвар үлүстүр, үнелиг ажылдарны кылып турар үлүс-түр деп бодүүн сеткилвис-биле хүндүлеп келген бис. Ынчан тура-ла, ол үеде сеткилге аарышкылыг куду көрүүшкүнү, чемелээшкинии чежеин-даа ышпаан мен. «Көдээ даш чонукчулары чүнү билир силер, бис болза, чурукчулар-дыр бис» дижир чүве болгай, ол дугайын мээн өөн-өөрүмден айтыар болзуварза, мээн бо сөстеримни бадыткаар. Шак мындыг аажыхан солунга бижиттинген ол чүүлдүн адаанга ат салган чамдык эштерде ам-даа артыкан. Ындыг багай, чараш эвес чанчылдан черле үштүнүп, боттарын эскерип, түүнел үндүрер болза эки-дир. Мергежилинге бердинген, ынак, чөптүг сеткилдиг болгаш, бистиң даш чонар эш-өөрүвүс бо бүгүнү шыдажыл эткен.

«Эки ыылган ишт — элеп читпес эртине» деп чугаа бар болгай, кижиниң ыылып каан ажылын үнелеп көөр, ону детkiир кижилер демей-ле тыпты бээр, чон караанга ол чайгаар-ла көстү бээр дээрзинге бүзүреливис улуг.

Тываның даш чонукчулары бөгүн бежен ажып турар, оларның хөөрбн алдызы Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү. Улуг назылыг, аныяк-даа даш чонукчулары чүрттүн янзы-бүрү делгелгелеринге киржип келгенинден ангыда, делегейниң он ажыг чүрттарынга болгулаан делгелеэлеэрге киришкилээн. Оларның ажылдары чүрттүн улуг дээн музейлери Күрүнемин орус база Этнография музейлеринде. Санкт-Петербүргтүн болгаш Москвада чонның үнүн чүүлүнүң төп музейинде тыва уран чурулгаиын ат-алдарын алгыдып, чонга танышгырып турар. Кажан даштан чазап сиилбээн ажылдарны комиссиялар музей коллекциязыны кылдыр садып ап турган, оны аажок сонуургап, үнелеп, чонның ыяатпаттынмас уран чүүлүнүн үнелиг хевирин чыыттып хүлээп көрүп, өөтээн 3000 рубль чедир үнелеп турганын ге шөлээ чок, хорамчыладып, дарлал адаанга чораанын херечилеп турар ышкажыл. Шөк ол үеде хөөмейлээр херек чок, улгаттыр чүве чугаалаар эрге чок чораан-дыр. Ол ыяаарда ырлаар, хөөмейлээр оноза хөрээжennер база-да тургулаанын төөгү херечилеп турар.

Ниитилел хөгжүлдези өскерлиг, дарлаар, дарладыр ангы деп чүве чок апарган үеде хөрээжен чон хостуг, эргешөлээлиг, кандыг-даа албан-ажылда ажылдап, хөй-ниитиниң хөрээзиге киржип, әртем-билиглеп чедип алган, амыдыралдыы кол өзөгнин башкарыкызы болур хүндүткелди чаалап алганнар. Бир эвес кижи төрүмелиинден оноза салым-чаяанныг, хөөмейлээр болгаш боду күзелдиг болза, амгы үеним хөрээжennерни чүге оолдар дег хөөмейлээр эргези чогул. Эрги шагнып өзүп-чүрүмүн сагып, хөөкүй хөрээжен чонның оруун моондактавас болза эки. Оон ынай Черлиг-оол Куулар болза К. Н. Мунзук, М. М. Мунзук хөөмейлээр хөрээженнерни деткип турар деп шүтүмүдел турар кижи болду. Максим Мунзук харыл Валентина Чүлдүмүү бир дугаар хүнде-ле дыпнааш, сүме кадып, телевидениеге-даа чугаалаан, деткип турган кижи. Ында багай чүү боор. Мен хуумда хөрээжен кижилерниң оноза-гай талантыыма деткинарп дээрге буянныг херек-тир деп бодап чоруур мен. Мен «Эвес сөзүү» солунга бистиң кайгамчыктыг салым-чаяакныг, тергиин каргыраалаар Кыргыс Соруктунуң аваазы, Оюн Болдукпан болгаш М. Муизуктуң кырган аваазы Чолдак-Кара Оюн эвенин дугайын бижээнимин номчукчулар номчаан боор. Чолдак-Кара Оюн аныяк кыс чоруур шаанда-ла, улуска кайгаткан каргыраалаар, хөөмейлээр чораанын оон урут-дарыындан, урутларының чоругларындан дыннап ап-ат болган мен. Кыргыс Соруктунуң аваазы Амбын ноянның аал-өргээзиниг чалады бергеш, хөөмейлеп, аян тудуп чүрттээн тургаш, бир дугаар дүн оглуу Чолдак-Кара аңаа божаан, Ноян валмига чаш оглу-биле чеже чүоттаар, эң-чок-даа болду-ла ыйнаан. Оглу Соруктуну Мөрен чүрттүг Ногаан Будуп деп кижиге азырандаа берипкеш, ары-оюн чүртүнге аныяк кыс кылаштап ажыл келген дижир чүве.

Соруктунуң фамилиязы Кыргыс болуп. Эрзиге чүрттай берген чылдагаанды ол. Кыргыс Соруктунуң аваазының дутайын бижээн чүүлүмүү чогаалчы эки номчукчы үезинде-даа чедир билбээн хевирлиг. Мен оон уругларының дугайын биживээн мен.

Соруктуу мээн оом ээзи Максим Муизуктуң дайы кижи чүве. Кыргыс Совукту 1936-1938 чылдарда театр студиязынга бастеринә-биле кады өөренип турган болгаш, тыва театрның үндезилекчилеринин бирээзи, дөргүл-төрел хүүзү-биле үргүлчү харылзажып-даа чордувус. Оон Катя болгаш Фая деп уруглары Эрзинде чүрттээн чоруурлар. Оларның ада салган хөөмейлээрин дыңнаваан болгаш билбес-даа мен. Черле ынчаш хереежен улустуң хөөмейлээр талантызы өзүп, ажыттының үнүп кээрге, ында багай чүү боор. Төл төрүүрүнге, оон эң эминиин судунге-даа хора болбас деп бодаар мен. Бир эвес ол уран чүүлге эр-даа кижи эки болампчалыг бодун камнап, организминиң төрүмел хөрыразын шын ажыглап билбес болза, кадыкшылга бергезимээр ышкаш ийнн. «Шын» солунга Хуналтаар-оол Ооржактың бижээнин «Херээжennер база хөөмейлезиннер» деп чүүлүнге хатыжар мен.

Карақыс МУНЗУК.
РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

ЧАДАГАН

Аът баштыг чадаганга
Аялганы ойнап-ла ор сеп.
Акыл-на мээң чүрээм өөртүп,
Аян тудуп чанпап-ла ор сеп.

Уран чараш аялганыын
Ужуу мени сергедипти.
Угуудалыг чадаганын
Удазыны үзүлбезин.

Мындыраалып, сырыпалтан
Ынеам-на кыс кожа орза
Эдмек хана — уя өгүүн
Эргим ээзи ол деп билзим.

Моторк ТИРЧИН.

ОЛИМПИАДА-92

ЧАЙГЫ ОЮННАРДА

БАРСЕЛОНАДАН МЕДЭЭЛЕР КЫМ КУШТҮҮГҮЛ?

100 метриин дистанциязынга эштиринге ким тиилээрин? Екатеринбүргтен Александр Попов бе аъш Сеулдүң олимпиада чемпиону чораан Лос-Анджелес чүрттүг Мэтт Биондиби?

Бо айтырыга харыы июль 28-те кежээ Барселонаның бассейининге түүнел маргылдаа соонда биилинг берген. Манаа Попов Европаның чаа рекордуун тургузуп, ух дистанцияны 49.02 секунда ye иштинде эштип эткен. А оон мурнунда хуу Волгоград чүрттүг спортчу Евгений Садовов 200 метриин дистанциязынга хамысты мурнай келгеш, кайгамчык эки түүнелдиг болган дээрзин комчукчулар билир. Бо дээрге Россиянын спортчуларының база бир эң чайыынанчах тиилелгелериниң бирээзин-дир. Чүге дизе моон мурнунда болган олимпий чемпионну олимпий чемпионнарына спорттуң бо хевирикге бистин спортчуларывыс мындыг тиилелгелерни ховар чедип ап турган болгай. Маһаа Волгоградтың суггa эштир талазыбиле тренерн Виктор Андиенконун кинрген улуг-хуузун черле демдеглээрн чугула. Бо тренер бистин каттышкан командавыстың хөй-хөй спортчуларын өөредип белеткээн тулган дээш специалистериин бирээзи болуп турар. А Поповтуң тренери Геннадий Туренкий спорттуң бо хевирикге мастердер белеткээр талазы-биле база ховар кижилерниң бирээзи болуп келген.

Оорталап эштиринге база-ла Волгоград чүрттүг спортчу Владимир Сельков шылгаран, 200 метриин дистанциязынга мөнгүн медальны чаалап алган. Бо дистанцияга испан спортчу Мартин Лопес-Суберо тиилээн. Оон үезин 1 минута 58,57 секунда болган. Бо дээрге испаниямны алдыгы олимпий чемпионну болуп турар. Чадаг-терге чарыжынга хоочун мөге Александр Ооржак, Ендан Артур, Радик Наваажап, Владимир Седен-Хуурак дээш, оон-даа өскелер киришкен. Чидиг сегиржин алышкыны 64-тен арткан 4 мөге аразынга болганын демдеглеп болур. Радик Наваажап Олег Монгушту октаан. Тахтал Түмен Артем Монгушту түс-түзүнда октагылаан Р. Наваажаптың кол аргазы—солагай талакы колдуу алдыынче киргеи соонда, буттан алгаш, дүүшүттелдир көдүргени, час ойтур октаар, оон ыыдыг аргазынга кым-даа удурлаашын чадап кагды. Тыва хүрештин эң чараш аргаларының бирээзин ол-ла болгай. Тыва уксаалыг эмдик кара аътты шөл ортузунче арай бооргa киирди. Оон биле чергелештир кара баштыг тыва хөй база көстүп келди. Ийи шаннадын эзлери Р. Наваажап, Т. Тактал кайы-ыла шүглүр болдур—аътты ээзи, үжүүрде хөй—хоомай эвес шаннал. Ийи мөге белеткеним турар аразында үш биле дерткү мөгелерни шаннады. Мен бодум хүүмда бо шаннадларны база ыяледим. Ол күл дээрге дадарбас кылан кан белдирлерлиг чүген, кончуг сараш кылдыр шеверлеп каастаан тос сыптарлыг кош бижек. Тыва чоннуң ховар эдилелдерп. Эң сөөлгү салыт Радик биле Түмен ийининг аразынга карап чивеш аразында болган. Түмен Радиктi бутпакан, ыяалза-даа арга кылып четтикпейн чыдырда. Радик картыгаанын кашпагайы-биле ушта чүткээш, үстүнде адааным ыяак аргазын ол-ла хевээр ажыглаан, Эмдик-Каранын ээзи болган.

Шыдыраага 12 кижизен 11 санны алгаш, Лазо Монгуш акша шаннадын алган. Ийнги, үшкү черлерни А. Сайын-Хоо, У. Ховалыг үлешкеннер.

Хол бөмбүүнге Кара-Хаактың спортчулары шылтараан, эзербекчилер ийнги черде. Аът чарыжынга Сесерлигинiң ийи аъды эртикен.

Ыракузактан үнген-киргеи аалчыларга аштыг-чемнег, суттуг пиайлыг, эълдек-эвилең болгаш Эзербектиң төп столовазының бөлүк ажылдакчыларының эки ажылгаа чем мактаан. Ынчангаш дыштанып хүннерде эзербекчилер болгаш оон аалчылар, эки дыштанып, хөглеп, диско текалап алдылар. Мен база анаа баар аас-кежиктиг, оон кирежиктиг-даа болдум.

Созу бүүрел фотозу Лазо МОНГУШТУУ.

КУДАГА АКША ХЕРЕК АПАРГАН ЫШКАЖЫЛ

Кымныг-даа, делегей чемпиону турган гимнастер Анатолий Карповтун-даа, делегейниң шыырааа федерациязының президентизи Флорентино Кампоманестин-даа, өскелерниң-даа чаламзын казыы түүлүн аныяк кыс шыдаткан боол турар. Делегей чемпиону чораан америк Роберт Фишер шыырааа ойнаарын билдиннмес, будалчак чылдагаанныр-биле октаан турган болгай. Оны Карпов ойнаалы деп чалаашы, чадап каан. Ол ам шыдыраны катап ойнаарын шиитпирлээн. Оон чылдагааны ат-сураазын эгилп элыры-даа эвес, а аңаа-ла акша акша-херек херек апарганы, акша херек боорда, ол ам 49 хар чедe бергеш, ам кээп өгленир дей бергени ол чүве-дир. Ынчангаш акша херек.

Акшаны ол бо чылдың сентябрь 2-де эгелээр Борис Спасский-биле ол ыйнын аразында шыдыраа маргылдазының спонсорундан алыр бодап турар. Белград чүрттүг Югославияның найысылалы Саакар Неждимир Васильевич Фишер биле Спасскийнин аразында он ярыг удукка чедир ойнаар маргылдаага шаннал фондузунга 5 миллион долларны алдаан. Оон 3,35 миллионун маргылдааның гиилекчизи, а 1,65 миллионун үттурганы алыр. Оон ангыда маргылдааны эрттиреринге болгаш шаннадга еске-даа черлерден акша-харенги киирип турар шиитизи-биле 10 миллион доллар чедe бээр. Фишер-биле Спасский-биле Сеутли Стефан деп ортулукка ойнаар эгелээр, оон соонда Белградче кежер.

Белградтан ДПА агентилелдиң корреспондентизи Томас Брейнин дамчытканын ёзулаар алырга, Фишерниң душтуу венгр уктуг 19 харлыг америк кыс.

Фишер сөөлгү катап албан хуузунун шыырааа маргылдазынга 1972 чылда киргинкенин сагындыраалыңар. Ол дээрге делегей чемпиону ат дээш Рейкьявикке ол-ла Спасский-биле маргылдаа-дыр. Аңаа тиилеп алгаш Фишер 20 чыл дургузунда АКШ-тың Калифорния штатта Пасадина хоорайдан кайнаар-даа барбайн чыдыпкан. Аңаа идепкейлиг шыдыраа амыдыралынче эглип келирин каш-даа катап санаалдаан, ол оңу хүлээп албаан. Улуг акша шаннадларын-даа авзал турган. Делегей чемпиону ат дээш Анатолий Карпов Фишерниң негелделерин-биле ойнаарын-даа сумелеп турган. Ынчалжаажок ол бүтү саналдарга ол алыспаан. Ам кээп аныяк кыстың ээзилээнинге алыпкаы ол ышкажыл. Ынчалзажок чүвеин ким билир боор. Фишериин чаңнай бээрин кымда баш удур билир ужур чок.

Виктор БАБКИН,
РосИТА—СЧТА-ның шыдыраа тайылбырлакчызы.

«АК-КӨК ХЕМНЕР»

Шак ындыг ат-биле Барын-Хемчик, Бай-Тайга районнарга аныяк авторларның чогаалдарын чыып кирген сеткүүлүн баштайгы дугаары чырыкче үнген. Ук сеткүүлду республиканың Чогаалчылар эвилели хамаарыгга чокка, көдээ черлерде чүрттап, ажыыдап турар авторларның чогаалдарын чыыдып, номчукчуларга чедирер орган кылдыр тургускан.

«Ак-көк хемнериин» баштайгы дугаары чырыкче үнген, соц капсырылгазының баштайгызы база чырыкче үнүп турар. Авторларның өөзүл хемчээлдиг чогаалдарын анаа тускай ном кылдыр үндүрер.

(Бистиң корр.).

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ, СОВХОЗТАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Рембыттехника» шилчидилгелиг санажылга-биле 170 рубль өртектиг халыптыг чүнар-демирлерни, 270 рубль өртектиг 100 литр ишкирлиг демир доскаарларны садып турар.

Кээр чери: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 140. Телефону 4-16-57.**

КИНО

ИЮЛЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пятая обезьяна» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (үзүткен). **Видеозал:** «Большой улов» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериалыг) 15.30, 18.30 шактарда.

«Шын» солунуң ажылдакчызы Алексей Дүтержаанның хүдээзи

Александр Артемьевич МАЛАНОВТУҢ

1992 чылдың июль 29-туң дүнезинде хенертен мөңгээнбиле холбаштыр мөңгээн ажизинин өг-бүлезинге болгаш төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды редакция коллективи илергей-леп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 10 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбан» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээдэ Совеэр болгаш Чазаа. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгазыт секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң орлакчызы), В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орлакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эртеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгазыт секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

КЫЛДЫСТЕР:

улус эптерлээрiниң Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34.98; үлеттүүлүү — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үзүк өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очуулга — 3-34-39; — 3-34-92; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүүрүкчүлер — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75; бүктеткенге — 3-37-11.

Солунда пландаттынган материалларның авторларының боттарынга редакциянын туружу-биле эгүшпейн барып болуур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш еске-даа аныяктыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңаазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 145.

«ШАПШААЛ»: ТУРИСЧИ БИЧЕ БУДУРУЛГЕ

Барыын-Хемчик районда ноокта чаа база бир бичe будурулгени бурутказып, бадылаан. Ол бичe будурулгенин оизагай туруу болза, сандыг-саарилга-даа, кылбас, тудуг-суур-даа, тутпас, а аяш-орукчу сонуургак кижилерге ук районда Тываның ховар дээн чараш-чаагай бойдус булуңнарын сонуургадыры болгаш долгандыр турар бойдус чүүлдерин камнап тумагалаарынга оларны кижизидип, чанчыктырары боон турар. Ол чаа тургустунган бичe будурулгенин адын «Шапшаал» дээр. Хемчик бажында, Тыва кызыгаарыныа, Шапшаал сыны бедий бергей. моңгулары чайыналып хевтуп чыдар. Бичe будурулгеэя аяа тураскаадып, мичээр адаан.

«Шапшаалдың» кол-ла сорулгазы болза, чөн ортузунга туризмни калбартып, сайзырадыры боон турар. Хөй акша-хереэга чарыгдаа, ярак-узак черлер кезиктирииэ орнуга «Шапшаал» бичe будурулгенин аныышда сорыын Тываның ээ-не каас-чаваа бойдусту-туг болгаш төөгүлүг черлериэе, даглар, хемнер болгаш хөлдерииче оон дузаан-биле аяш-орук кылыры шүүт чок солун-даа болуру билдиигивдир. Ынчангаш туристи путеэка тывар дээш шүүт. Кызыл хоорайга чедери, хей варыг-даалдар үндүрери таарымча чок болбайн аан. Оон орнунга бистин «Шапшаалга» келгеш, оон кайы-даа путеэкиэни алгаш, терээн ораи-чуртка мага хандыр аяш-орук кылып, сонуургалдыг черлерге чедип болур силер. Ол хамаанчок, улустуи шилээлээр, таарымчалыг үеэи болур чайын. Тожуунуң Азасче чорун, аяа дыштанып, туристээр путеэкалэры белин оон ап болур арга бар.

Совет Эвилелиинин бүстүн душкеэинии соонда. Слаи аажок, туризм путеэкалар күзээр кижилер ховартаанын ылаштыкар. Оруккa чорүүр